

НАУКОВИЙ
ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ПРИСВЯЧЕНИЙ
ПАНОВІ ПРЕЗІДЕНТОВІ
ЧЕШЬКОСЛОВЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
Проф. Др. Т. Г. МАСАРИКОВІ
ДЛЯ ВШАНУВАННЯ
75-ТИХ РОКОВИН ЙОГО НАРОДЖЕННЯ
ЧАСТИНА I.
ПРАГА, 1925.

VĚDESKÝ
JUBILEJNÍ SBORNÍK
UKRAJINSKÉ UNIVERSITY V PRAZE
VĚNOVANÝ
PANU PRESIDENTU
ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY
Prof. Dr. T. G. MASARYKOVÍ
K OSLAVĚ
75-TÝCH JEHO NAROZENIN
DÍL I.
PRAHA, 1925.

*Валентин
л.т. 1972*

**Т. Г. МАСАРИК,
ПРЕЗИДЕНТ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ.**

НАУКОВИЙ
ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ПРИСВЯЧЕНИЙ
ПАНОВІ ПРЕЗІДЕНТОВІ
ЧЕСЬКОСЛОВЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
Проф. Др. Т. Г. МАСАРИКОВІ
ДЛЯ ВШАНУВАННЯ
75-ТИХ РОКОВИН ЙОГО НАРОДЖЕННЯ
ЧАСТИНА I.
ПРАГА, 1925.

VĚDECKÝ
JUBILEJNÍ SBORNÍK
UKRAJINSKÉ UNIVERSITY V PRAZE
VĚNOVANÝ
PANU PRESIDENTU
ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY
Prof. Dr. T. G. MASARYKOVĚ
K OSLAVĚ
75-TÝCH JEHO NAROZENIN
DÍL I.
PRAHA, 1925.

Друкарна
«БГОФРАФІЯ»
Прага - Вршовце, Сáмова ул. 665.

Український Університет в Празі присвячує сей свій «Науковий Збірник» Пану Президентові Чеськословенської Республіки професорові Т. Г. Масарикові на вшанування 75-літніх роковин його народження. Професор Т. Г. Масарик, як людина, як учений і як громадський діяч знайшов собі признання в цілому культурному світі й справедливо служить окрасою сучасної європейської і загально-людської цивілізації в її найкращім, найідеальнішім ролуміннію. Його праці дають глибоко обґрунтований філософський синтез тим ідеальним стремлінням, до яких повинна йти ціла людскість, не вагаючись на всі перешкоди й розчарування, які приносить біжуча гвиля. Його проповідь етичності в політичних і соціальних відносинах, його науковий реалізм, як основа знання і просвіти, його ідеї національного визволення народів і перебудови сучасної держави на основі політичної свободи і соціальної справедливості, — такі дороги всій людскості й його рідному Чеськословенському Народові, — особливо близькі й дорогі нам Українцям, котрі ще й досі визнають так багато лиха через те, що ці високі принципи знаходять собі мало признання в житті.

Імя професора Т. Г. Масарика вже з давнього часу було оточене в очах українського громадянства високою повагою, як імя сміливого проповідника «ідеалів гуманності» ще тоді, коли реальна дійсність кругом брутально і цинічно топтала гуманність у громадських відносинах, висміюючи її ідеали, як утопічну мрію. Масарик-політик, Масарик-творець держави показав, що ці ідеали здійснимі! Особливу любов і щире подяку заслужив в очах українського народу Президент Масарик в теперішнє для нас «время люте», як благородний покровитель

робітників української науки і просвіти, які, гонені й переслідувані на рідній землі, знайшли теплий захист в братній Чехословаччині, на чолі якої стоїть мудрий Філософ-Президент.

Наш Український Університет почувався до обов'язку сердечного признання й щирої вдячності Пану Президентові Т. Г. Масарикові, в особі якого він мав і має високого прихильника і покровителя.

Нехай же цей Науковий Збірник праць професорів Українського Університету в Празі буде тим скромним листочком, який Університет вплітає в пишній вінець слави, котрим шанує Пана Президента Т. Г. Масарика Його рідний народ, а з ним уся Славянщина і весь культурний світ нині в день 75-літньої річниці Його народження.

Сенат Українського Університету.

Прага, дня 7. березня 1925 року.

В. ТИМОШЕНКО.

М. І. Туган-Барановський і західно-європейська економічна думка.

(Промова в привоуду п'ятих роковин смерті).

П'ять років минуло в того часу, коли умови тяжкого лихоліття на Україні привели до смерті М. І. Ця передчасна смерть була тяжким ударом для української економічної науки, до якої прийшов М. І. в останні роки свого життя, вірніше — яку він возглавив, ставши на чолі Соціального відділу Української Академії Наук і бувши першим Деканом факультету права і суспільних наук в Державному Українському Університеті в Києві. Але не лише для української науки смерть М. І. була тяжким ударом, дуже потерпіла і російська наука, на ниві котрої М. І. працював 30 років. Значною втратою була смерть М. І. і для західно-європейської, а себ-то всесвітньої економічної науки. Бо можна з певністю стверджувати, що ні один славянський економіст до цього часу не ввійшов у такі тісні стосунки з життям економічної науки Західної Європи, на дав їй стільки власних думок, як це зробив М. І.

Моїм завданням є накреслити точки цього зв'язку, цього впливу праці М. І. на економічну думку європейської науки. Я не можу в своєму викладі претендувати на вечерпучу повноту розв'язання цього питання. Для цього потрібна була-би дуже велика праця, студіювання не лише всіх тих численних більших праць М. І., що видані в європейських мовах, а і цілої низки його менших праць, поміщених в різних місячниках і періодиках: більш того, потрібно було-б широке знання цілої економічної літератури Зах.-Європи по певним питанням, до котрих ближче підходив М. І. у своїх працях. Я обмежусь лише наміченням головних точок.

В якому стані знаходилась з.-європейська економічна наука, коли М. І., ще зовсім молодим, в кінці 80-х років виступав на наукове поле? В цей час європейська теоретична думка в галузі економічних наук починає енергійно працювати після більш-менш довшого застою в 40-х років, коли остаточно була аформульована Д. С. Мілем система класичної школи. З того часу на протязі де-кількох десятиліть конструктивна теоретична праця в економічній науці затихає, йде велика підготовча критична праця соціалістичної думки, йде накоплення фактичного матеріалу історичною школою, але остання цілком відкидала всякі абстрактні теоретичні конструкції в економічній науці. Тільки

починаючи з 70-х років знову пробуджується інтерес до теоретичної праці, знову теоретична конструктивна думка бере гору над критицизмом, над неґаціями абстрактної економічної теорії. Дві течії розвиваються з 70-х років, які найбільше вплинули на дальший напрям теоретичної економічної думки: народжується одночасно в де-кількох країнах т. зв. психологічний напрям в економічній науці, з його абстрактно-дедуктивним методом. Виступають з своїми працями Джевоне, Менґер, а за ним ціла т. зв. австрійська школа; з другого боку виступає з своєю основною працею — Капітал — К. Маркс, що збудував свою могутню систему, використувавши все те, що зробила класична економічна школа, але, перетворивши її висновки, вібрав у свою систему всю ту критичну працю, що проробив перед тим соціалізм, а також і позитивні наслідки праці історичної школи. І та і друга течія дають товчок до живої, конструктивної праці в галузі економічної теорії. Але вони з самого-ж початку виступають одна проти другої з різко протилежними методами праці: один напрям висовує абстрактно-індивідуалістичний метод, повну неґацію історизму, і за своїм індивідуалізмом не звертає досить уваги на велике значіння в економічному житті соціальних зв'язків; другий напрям, навпаки, виходить з розуміння господарчого життя як цілого, як соціального явища, і хоч будує абстрактну теоретичну систему, але суто прониклу історичним духом. Обидві системи були створені великими теоретичними умами і однаково сильно вабили до себе молодих економістів, виступаючих на поле самостійної наукової праці. Одна вабила своїми логічними, красивими, прозоро-ясними формульованнями і конструкціями, друга — хоч і більш тяжка для засвоєння, іноді з внутрішніми протиріччями, але приваблює до себе силою і глибиною думки, — стремління зрозуміти все господарче життя, та навіть і не тільки господарче, виходячи з одного принципу, покладаючи в основу ідею праці, гіпостазуючи її, і в той-же час даючи соціальний напрям цілому економічному розумінню.

В такому стані знаходилась економічна наука на Заході, коли починає працювати на ниві науки М. І. в самому кінці 80-х років.

Десятиліття роки в Росії були роки, коли ця друга течія економічної думки — марксизм — притягає до себе майже всю молодь; перша-ж течія відсувається на задній план, робить мало впливу на напрям теоретичної економічної думки в Росії. М. І. теж ближче становиться до соціальної течії. Але тоді як більшість молоді, що цікавилась економічними питаннями, засвоює Марксові ідеї без критики, без самостійної переробки їх, по шаблону, і тим самим не вносить нічого свого, нічого нового, — М. І. з самого-ж початку займає самостійну позицію, перетворює нові ідеї, вибудовує на їх підставі самостійні конструкції. Більш того, М. І. з самого початку, з самої першої своєї праці вибирає свою окрему лінію, яка не сходиться в цілому ні з одним з обох напрямів. Вже в своїй першій друкованій праці: «Учення о предельной полезности хозяйственных благ», опублікованій в 1890

році в «Юридическ'ім Вѣстник'у», М. І. розвиває ту думку, що в теорії граничної корисності, цьому основному внеску в економічну науку психологічної, індивідуалістичної школи, нема протиріччя трудовій теорії вартості, як її формулював Рікардо. Це стремління до примирення в основних точках двох напрямів економічної думки не було еклектизмом з боку М. І. Навпаки, він бачив у цих двох теоріях лише дві точки погляду на той самий процес. Оцінюючи дуже високо значіння теорії граничної корисності, отверджуючи пізніше*), що ця теорія на завжди встанеться основою вчення про цінність, М. І. бачив у той-же час і основну хибу її, що вона не виясняла основного факту, який має рішачче значіння для розв'язання проблеми цінності, а саме: не відповідала на питання, які об'єктивні фактори регулюють розмір виробу господарчих добр, продукція яких може вільно поширюватись у залежності від дальшого прикладання праці; через що саме одних добр продукується мало, а других багато. А цей якраз факт (розмір продукції) остаточно впливає на граничну корисність, а вразом з тим і цінність добр. Бачучи, що теорія граничної корисності якраз не може пояснити цього основного факту господарчого життя, М. І. і приводить свій синтез позитивних висновків теорії граничної корисності з висновками теорії трудової коштовності. Він бачив подвійний характер господарчого процесу, бачив, що процес цей не є ні виключно процес суб'єктивний, ні виключно об'єктивний, а що він включає і той і другий елемент, бо є не що інше як взаємодіяння суб'єкта (господаря) і об'єкта (зовнішньої природи**). Для М. І. було цілком безсумнівним, що розмір виробу продуктів знаходиться в залежності від трудової коштовності виробу їх. Він зразу-ж вяснував, що в господарчому процесі основне завдання — це необхідність встановлення балансу між коштовністю добр і їх корисністю, їх поживністю; що треба згідно в господарчим принципом полагодити господарчий план так, щоби розподілити працю і інші фактори зглядно з корисністю виробляемих продуктів, і що цей господарчий план є головною ціллю розподілу праці, через що і факт трудових затрат у продукції єсть основний факт господарчого процесу, який не може не впливати на цінність продуктів. І от, розглянувши уважно відношення трудових затрат і відношення цінностей, що базуються на граничній корисності продуктів, М. І. прийшов до висновку, що при раціональному, відповідаючому господарчому принципу розподілу продукції граничній корисності продуктів мусять бути пропорційними трудовим коштовностям останніх, при чому трудові коштовності (вартості) продуктів грають рішаччу роль при установленні господарчого плану — при розподілі продукції по різних галузях. Таким чином М. І. Т.-Б. прийшов до гармоничного синтезу двох основних напрямів економічної думки. Ми довше зупинимось на цьому питанні, бо як раз такий напрям розв'язан-

*) В своїх «Основах політичної економії». Дивись стор. 64 III видання.

**) М. І. Туган-Барановський. «Основи». III. вид. стор. 57.

ня конфлікту між двома течіями економічної теорії, який вказав М. І., пізніше значно поширився в економічній літературі Західної Європи. В Англії цей напрям розвивався двома найбільш впливовими економістами — Маршаллом і Еджворсом, перший з котрих є сучасний признаний голова англійської економічної науки і один із найбільш впливових економістів сучасності не лише в Англії, але і в цілій світовій економічній науці. В Німеччині раніш других ця точка погляду була розвинута одним з найбільш здібних і тонко розуміючих економістів — Г. Дітцелем*). Останній, в своїй *Theoretische Socialökonomik*, в 1895 році підкреслював своє первенство в цьому відношенні перед Маршаллом і Еджворсом, котрим приписував цю заслугу Бем-Баверк**). Між тим властиво перший розвинув думки в цьому напрямі М. І. в своїй першій юнацькій праці в 1890 р. Більш того, його формулювання цього питання було найбільш точне і ясне, — остільки точне, що його без великих труднощів вдалося перевести на мову математичних формул одному російському математикові Столярову***).

На жаль, якраз ця праця М. І., наскільки мені відомо, не явилася в західно-європейських мовах ні в своїй первоначальній формі, ні в пізнішій, як вона ввійшла в його «Основи політичної економії». Між тим формулювання М. І. синтезу між теоріями трудової вартости і граничної корисности йшло значно далі примирення цих двох теорій в розв'язанні питання цінности. Воно давало можливість збудувати цілу економічну систему, розв'язуючу й питання образования (вितворення) і розподілу ходів.

Якраз новіша економічна система Р. Ліфманна †) в основі своїй базується на цій формулі. Закидаючи, як і М. І. Т. Б. психологічній школі, що вона не розв'язує основного питання з проблеми цінности, а саме: які чинники і як регулюють розмір предккладення вільнопродукуємих добр, Ліфманн висовує думку, що якраз дохід — *Ertrag* — як порівняння корисности — *Nutzen* — а затратами, коштами — *Kosten* — с та керуюча вказівка, яка спрямовує господарчу діяльність в господарстві. Що затрати (*Kosten*), згідно з господарчим принципом, будуть так розподіляться між окремими галузями, окремими напрямками господарчої діяльности, щоби граничні доходи (*Grenzerträge*) вирівнювались у всіх цих напрямках ††). А граничний дохід — *Grenz-*

*) В статті *Die classische Werththeorie und die Theorie vom Grenznutzen*. *Conrad's Jahrbücher*, Bd XX. N. F. S. 561 ff.

**) H. Dietzel. *Theoretische Socialökonomik*, 1895 стор. 205.

***) Г. Столяровъ. Аналитическое доказательство предложенной г. Туганъ-Барановскимъ экономической формулы предѣльной полезности свободно производимыхъ продуктовъ пропорциональныхъ ихъ трудовымъ стоимостямъ. 1902.

†) Він почав її розвивати з 1907 року в книжці *Ertrag und Einkommen* і в низці окремих статей друкюваних після того в місячниках, остаточно ж сформулював у своїй системі *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Цитати будуть подаватись по другому виданню 1920 р.

††) *Liefmann. Grundsätze* Bd. I стор. 410 і далі.

ertrag — в розумінні Ліфманна і є відношення граничної корисності до затрат — Kosten*). — Таким чином твердження Ліфманна, що граничні доходи при раціонально, згідно з економічним принципом, розподіленій продукції мусять вирівнюватися по всім галузям, є те саме, що й твердження М. І. що при раціональному розподілі продукції трудові затрати пропорційні граничним корисностям.

Правда, Ліфманн своєму розумінню Kosten надає суб'єктивний, психологічний характер, тоді як у М. І. Т.-Б. трудові затрати суть об'єктивні факти, що визначаються об'єктивними умовами техніки. І в цьому відношенні М. І., Т.-Б. має певну рацію. Повна суб'єктивізація і психологізація коштів (Kosten), як її провадить у своїх основах Ліфманн, позбавляє його систему певної життєвості. Без сумніву, кошти можуть — як і корисності — оцінюватись, братись психологічно, як почуття певної тяготи, жертви, неохоти продовжувати працю: це зокрема може мати місце в натурально-трудовому господарстві, де всі кошти зводяться до індивідуальних трудових затрат. Але і тут не можна не брати на увагу кількостних об'єктивних елементів коштів, не можна не брати під увагу, що та чи інша кількість праці, яка відчувається як певна затрата і психологічно, витрачується в певній кількості в залежності від того чи іншого стану техніки, від тієї чи іншої організації праці. Зокрема-ж це мусять братись на увагу в так званих високвих господарствах (Erwerbswirtschaft) в протилежність до споживчих господарств (Konsumwirtschaft), які Ліфманн так протиставляє одно другому. Що до високвих господарств, та ще таких де індивідуальна праця господаря не відіграє значної ролі, то тут кошти, навіть по визнанню самого Ліфманна, мають більш характер об'єктивний, кількостний. Вони, безумовно, дані станом техніки, яка вимагає об'єктивно таких а не інших затрат праці, такої а не іншої затрати матеріальних благ; ціна праці і матеріалів також для певного моменту треба вважати об'єктивно даними, так що господареві, безумовно, приходиться рахуватись в коштах як певною об'єктивною кількісною витратою грошей, навіть користь (Nutzen) в високвому господарстві виступає в формі певної кількості грошей, що визнає і сам Ліфманн. Таким чином затрати, кошти, виступають перед господарем у високвому господарстві більш як об'єктивні, зовні дані кількостні факти, ніж як психологічні почуття. Правда, ці кількості і коштів і корисності, коли господар зв'язує їх з своїм споживчим господарством, мо-

*) В математичній формі твердження Ліфманна можна представити так: коли корисність — Nutzen означити через N , затрати — Kosten — через K , граничні значіння будемо означити значком g , то граничний прибуток є $\frac{N_g - K_g}{K_g}$, при чому у всіх напрямках це відношення має вирівнятись, себ-то $\frac{N'_g - K'_g}{K'_g} = \frac{N''_g - K''_g}{K''_g}$, і в ліміті мусять приходити до 0, а тоді це те саме, що $\frac{N'_g}{K'_g} = \frac{N''_g}{K''_g}$ — себ-то граничні корисності відносяться як граничні коштовності. Liefmann, Grundsätze Bd. стор. 420, і далі.

жуть ним відчуватись і відчуваються як певні суб'єктивні, психологічні оцінки. Але в основі цих психологічних оцінок коштів лежать кошти об'єктивні, кількісно дані, залежні від стану техніки і організації праці. Цей подвійний характер господарчої діяльності цілком розумівся і висловувався М. І. Т.-Б. і клався ним в основу його стремління до гармоничного синтезу психологічної теорії цінності з теоріями об'єктивної трудової коштовності. Між тим Ліфманн, в своєму стремлінню відгородити економіку від техніки, позбавити економіку його «матеріалістичного» змісту, надає господарству надмірно, однобоко психологічний характер, зводячи його до психологічних розрахунків. диспозитивних вирішень, забуваючи, що ці розрахунки, вирішення робляться на підставі і тих технічних, матеріалістичних елементів господарської діяльності, які він хоче цілком з економіки усунути *). З того факту що кошти можуть відчуватись як і користі психологічно, Ліфманн робить той висновок, що кошти суть чисто суб'єктивні оцінки, як і відчуження потреб. Цим він відриває економічний процес, процес господарювання від його зв'язку з технічним об'єктивним процесом і таким чином робить поняття господарства до певної міри безпредметним, відірваним від ґрунту. Це остаточне відірвання господарчих відношень від реальної бази, введення поняття коштів до поняття чисто суб'єктивно-психологічного є, на наш погляд, найбільш слаба сторона системи Ліфманна.

Але все-ж, не дивлячись на те, що М. І. Т.-Б. і Ліфманн так різно мислять поняття коштів, обидва вони приходять до однієї формули, яка лежить в основі розподілу господарчої продукції згідно з економічним принципом.

Льогічна цільність системи Р. Ліфманна полягає в тому, що він на цій основній формулі збудовує цілу свою економічну систему, між тим як М. І., що побачимо далі, виходить з інших міркувань, коли він приходить до розв'язання проблеми розподілу суспільного доходу. Але при цьому треба безумовно визнати, що та основна формула системи Ліфманна, яку він кладе як

---

*) Карл Менгер, один з основоположників психологічної школи, якого, правда, Ліфманн, теж обвинувачує в матеріалізмі, також розуміє подвійний характер господарства. Він каже (на стор. 60 посмертного видання його Grundsätze des Volkswirtschaftslehre), що кожне реальне господарство має суб'єктивну і об'єктивну сторону. З точки погляду суб'єктивної господарство є диспозитивна діяльність (діяльність, а не диспозитивне вирішення — disponieren, як то висловлюється Ліфманн, надаючи господарству характер пасивного розрахунку, а не активної діяльності); з точки погляду об'єктивної господарство є цілокупність дібр і праці (Arbeitsleistungen), поставлених чи фактично чи в наслідок правного установлення до розпорядимості диспозитивної діяльності господаря. На думку К. Менгера, ці суб'єктивна сторона, ні об'єктивна сама по собі не складає господарства, обидва елементи в їх нероздільній зв'язі суть лише дві різні сторони одного і того-ж явища, що йменується господарством. Ми бачимо відцїля, що розуміння господарчого процесу у М. І. підходило близько до розуміння його Менгером. Правда, в число об'єктивних коштів М. І. в неочінутому розрахунку вносив лише трудові витрати, а не витрати матеріальних благ, в чому він наближався до соціального напрямку.

підставу цілої системи і яку він висуває як найбільш оригінальну думку цілої системи, — що ця формула далеко раніш і в строгім та яснім викінченню була дана М. І. Т. Б. Можливо, вона не була відома Ліфманнові, у всякому разі він не згадує про це, хоч критикує інші частини вчення М. І.: його соціальну теорію розподілу. При чому в своїй критиці він якраз твердить, що М. І. Т.-Б. прийшов до соціальної теорії розподілу через те, що він не мав виробленої вірної теорії витворення цін, і ставить його в цьому відношенні в один ряд з іншими теоретиками. Коли-б же він був знайомий з цією формулою М. І. Т.-Б., то він не смів-би робити такі твердження; очевидно, інші причини привели М. І. до конструкції окремої теорії розподілу — незалежної від проблеми цінності.

Таким чином уже в першій своїй праці М. І. прийшов до самостійного розв'язання проблеми цінності, — такого розв'язання, яке пізніше було дуже поширене в західно-європейській науці, а в певному сформульованню лягало в значній мірі і в основу системи одного з найбільш талановитих економістів-теоретиків сучасності Р. Ліфманна. Але — повторюю — на жаль, ця як раз частина вчення Т.-Б. не була свого часу доступна для європейської науки, бо не була перекладена на зах.-європейські мови.

Інакша судьба була його другої, великої праці. — «Періодическіе промышленные кризисы», яка вийшла перший раз друком в 1894 році. В цій своїй капітальній праці М. І. виступив вже як цілком самостійний теоретик. Він, правда, прихильється до попередніх шкіл; своїм теоретичним методом він вибирав той метод, котрого жив у перший раз ще Кене у своїй знаменитій «Tableau économique», метод аналізу круговороту соціального капіталу в господарстві цілої нації, в народньому господарстві як цілому. М. І. використовує також випрацьовані К. Марксом, згідно з цим самим методом, схеми репродукції суспільного капіталу, круговороту суспільного капіталу в господарстві беручи його в цілому, — схеми, які К. Марко дуже уважно розробив в II томі «Капіталу», але, як це і стверджує М. І. Т.-Б., не використав їх сам у дальшій будові своєї наукової системи, в тім числі не використовував і для теорії ринку.

Що-ж до М. І. Т.-Б. —, то користуючись якраз цим методом, він витворює свою власну теорію ринку, в котрій розвиває на перший погляд парадоксальну ідею, що розвиток продукції при капіталістичному устрою господарства може йти, продукція може збільшуватися і без поширення безпосереднього споживання, за рахунок поширення виробу засобів продукції машин, нових заводів і т. д. що розмір попиту на суспільний продукт не означається суспільним доходом. Попередню думку економістів класичної школи Сея і Рікардо — що продукція завжди знаходить свій попит, що загальна перепродукція товарів неможлива, — М. І. теоретично строго обґрунтовує і дає II докази, тоді як у класичної школи вона не була відповідно обґрунтована. Цим самим він відкидає в попередніх теоріях криз ті, які в об'ясненні причини криз, приходили до висновку, що причиною їх є загальна

перепродукція товарів, яка являється в наслідку нерівномірного розподілу доходів і невідповідного споживання широких мас, зокрема робітників: теорія висунута Сісмонді, до котрої приєднувалися і соціалісти, до певної міри й Маркс.

Але і проти класиків М. І. висуває заперечення, що не всяка продукція знаходить свій попит, як то вони оптимістично твердили, а лише та, яка основана на відповідному, пропорціональному розподілі суспільної продукції. Між тим протиріччя капіталістичного устрою приводять якраз до того, що ця пропорційність в розподілі продукційних сил завше має тенденцію порушатись. Причиною до цього, з одного боку, є те, що в капіталістично-організованому господарстві продукція перестав бути засобом для задоволення суспільних потреб, а стає самоціллю для нагромадження капіталу: капітал постійно тисне на продукцію, стремить її двигати вперед і створює тенденцію до перепродукції, якій можна запобігти лише пропорційним розподілом продукційних сил, а між тим, з другого боку, капіталістичне господарство — неорганізоване, хаотичне, що дуже затруднює підтримувати необхідну пропорційність в продукції, і через це під впливом нагромадження капіталу неорганізованість господарства створює постійну тенденцію до перепродукції. Істотна ж для капіталістичного устрою нерівномірність, періодичність у створенні основних капіталів, яка приводить до періодичного порушення пропорційності між промисловостями, що виробляють засоби продукції, і тими, які виробляють предмети споживання, пояснює періодичність криз.

Праця М. І. Т.-Б. про періодичні промислові кризи не лише давала свою власну теорію, пояснюючу це загадкове явище господарчого життя, але давала й великий систематичний матеріал, який він зібрав по історії криз в Англії, вказувала нові методи у вивченні проблеми криз. Через це, коли ця праця в 1901 році вийшла на німецькій мові, вона викликала дуже велику увагу до себе. Порівнюючи невелика до того часу спеціальна література, присвячена власне кризам, дуже швидко зростається. Цілий ряд кращих теоретиків криз, як напр., Spiethof, Pohle, прихильються до теорії М. І. Другі шукать інших пояснень їх причин, але той шлях, той метод, який вказав М. І., мав великий вплив і на ці праці. Кращі теоретики криз, як названий вже Spiethof у Німеччині, Lescure у Франції, дають дуже високу оцінку цієї праці М. І. Шпітгоф, що присвятив оцінці праці М. І. окрему статтю*), каже, що М. І. зробив великий крок у напрямі виробки теорії криз. Лескюр називає книжку М. І. «самим оригінальним і значним твором цілої сучасної економічної літератури**»).

Окрім німецького перекладу 1901 р., перед війною вийшов

*) Spiethof. Die Krisentheorien von Tugan-Baranovsky u. Pohle. Jahrb. fur. Gesetzgeb. 1903, також дивись статтю Krisen в Handwörterbuch der Staatswiss. IV Aufl.

***) Lescure. Les crises générales et périodiques de surproduction, на перших сторінках.

французький переклад книжки, а також і англійський. Ні одна нова праця про економічні кризи не може пройти мимо теорії М. І. Як би автор нової праці не відносився до його теорії, він мусить так чи інакше поставитись до його висновків. І дійсно, в кожній книжці, присвяченій питанню про кризи, і не лише про теорію, але і про історію, ви знайдете посилки на працю М. І., її аналіз. Більш того, ні один загальний курс чи підручник по економічній теорії, коли він взагалі посилається на літературу, не обходиться без того, щоб не полатись у відповідних відділах на працю М. І.

Таким чином праця М. І. про промислові кризи зробилась загально визнаним придбанням всевітньої економічної науки, дала напрям дальшій науковій праці в відповідних галузях і залишилась в скарбниці економічної науки на весь дальший час.

Через 4 роки після цієї праці вийшла в 1898 році друга капітальна праця М. І. — «Русская фабрика». Це, може, найкраща праця, що вийшла з-під пера М. І. З своїм гострим теоретичним умом, з строгим формулюванням понять — М. І. підходить до економічної історії Росії не лише як історик, а більш як теоретик. Він дає не лише фактичну економічну теорію Росії, а також спрочиняється багато до вивчення теорії капіталістичного розвитку, виясненню причин розвитку капіталізму як в Росії, так і взагалі, — накреслює різні форми капіталістичної промисловості, як вони складались у різні епохи в умовах російських. Його аналіз розвитку різних форм кустарної (хатної) промисловості, підкреслення капіталістичного характеру її, в протилежність твердженням народницького напрямку, що бачив у хатній промисловості своєрідність господарчого розвитку Росії, ставить цю працю в близький зв'язок з теоретичними та історичними працями західно-європейської науки. В цю-ж епоху ціла європейська економічна наука, окрема німецька, живо занята питаннями про розвиток і форми хатної промисловості. Verein für Sozialpolitik улаштовує спеціальні анкети в цьому напрямі, найбільш талановиті теоретики та економічні історики — Шмоллер, Зомбарт, Бюхер, Альфред Вебер, Ліфманн — присвячують цьому питанню свої праці. Таким чином «Русская фабрика» М. І. йде в одному напрямі в загальною западно-європейською думкою того часу. Між иншим та полеміка, яку вів у цій праці М. І. з представниками народницької думки про штучність чи природність капіталістичного розвитку в Росії, знов-же не була виключно російським питанням, — воно ставилось і в європейській науці. Так, наприклад, талановитий французький економіст Mantoux пізніше в своїй праці, присвяченій промисловій революції в Англії, висовує думку, аналогічну народницьким думкам в Росії, про штучність розвитку капіталізму у Франції, в протилежність природности капіталізму в Англії. Де-які англійські економічні історики — як Cuninghame — вказували, що і в Англії перші великі підприємства були «штучно» насажені при підтримці держави. Таким чином ту роль держави

в справі розвинення великої капіталістичної продукції, яка була відмічена М. І. в економічній історії Росії, відмічали другі економісти в інших країнах. Не даром Зомбарт, у своїй великій праці про виникнення сучасного капіталізму, часто ілюструє свою теорію про роль держави, її потреб, зокрема потреб армії і флота, для виникнення сучасного капіталізму прикладами з цієї праці М. І. Т.-Б.. Взагалі Зомбарт характеризує цю працю М. І. як знамениту (vortrefflich) працю, яка для тих, хто не знає російської мови, — а «Русская фабрика» була перекладна на німецьку мову скоро після свого виходу на російській, а саме в 1901 році, — була єдиним джерелом про ранній капіталістичний розвиток Росії.

Таким чином і ця праця, присвячена ніби-то вже спеціально проблемам економічної історії Росії, принесла західно-європейській науці не лише ознайомлення з фактами економічного розвитку Росії, але дала матеріал і вказівки також і для теорії розвитку капіталізму. У всякому разі найталановитіший економічний історик-теоретик Зах.-Європи Зомбарт всі свої міркування що до розвитку капіталізму в Росії, рівно всі свої ілюстрації російськими прикладами своєї теорії розвитку капіталізму, черпає з книжки М. І.

Своїми піанішими працями, зокрема своєю працею про соціальну теорію розподілу, що в 1913 році вийшла в німецькій мові, а в 1914 в російській, М. І. знову-ж стоїть у тісному зв'язку з західно-європейською економічною думкою. М. І. — незадоволений ні теоріями, об'яснюючими виникання окремих категорій доходу, які давали представники психологічного напрямку, рівно-ж тими обґрунтуваннями теорії розподілу суспільного доходу, які давав Маркс, — висовує свою власну теорію, яку він називає соціальною теорією розподілу. Основна думка М. І. та, що мусить існувати окреме вчення про розподіл наряду з ученням про продукцію і обмін, що проблеми розподілу є проблеми sui generis, цілком ріжні від проблеми цінності, бо — тоді як категорія цінності є логічна категорія, істотна для всякого господарства у всіх його соціальних оточеннях, — категорія доходу, оскільки йде мова про т. зв. нетрудові доходи, є категорія історична в тому зміслі, що вона зв'язана лише з окремим історичним даним устрем господарства, з специфічними соціальними умовами, коли засоби продукції належать одному класові, робітники-ж позбавлені цих засобів*). В підкресленні цього історич-

*) Автор не поділяє точки погляду покійного М. І. Туган-Барановського, що між проблемами цінності і втворення доходів є така принципіальна різниця. Коли категорія доходу, зокрема нетрудових доходів, є категорія історична, то і в категорії цінності, зокрема в реалістичному її проявленні, в категорії ціни, є елемент історичности в тому зміслі, що реальні проявлення цінности, ціни, втворюються в кожному епоху господарчого розвитку, в ріжних умовах в ріжному соціальному оточенні, і на фактичному встановленні ціни також відбиваються соціальні фактори, як напр., встановлення власности, монополізація певних дібр, як і на встановленні доходів. Автор думає, що, виходячи з теорії цінности М. І. Туган-Барановського в її синтезі з теорією коштовности, є можливість розвинути теорію

ного характеру нетрудових доходів М. І. Т.-Б. безумовно значно наближується до теорії експлуатації Маркса, але він не приймає марксового обґрунтування цієї теорії, зв'язання нетрудових доходів з абсолютною трудовою цінністю. Відкидаючи теорію цінності Маркса, М. І. мусив дати власне обґрунтування теорії експлуатації. Він і дав його, підкреслюючи роль соціального фактора в господарчому житті. Це внесення соціального, чи — можна навіть сказати — соціологічного елементу в економічну теорію, зближує М. І. з цілою великою групою економістів Західної Європи, зокрема Німеччини. До цієї групи належить перш за все Stolzmann, що в 1896 році випустив книжку «Die sociale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre», сюди ж відноситься відомий і дуже авторитетний в німецькій науці проф. Фрайбурського Університету Діль, а також Аммон в німецького університету в Празі, Цвіденек, Шпанн із Відня, та інші. Але між ними М. І. Т.-Б. займає цілком окрему, самостійну позицію. Що до Штольцманна то М. І. просто сам каже, що він відрізняється від нього тим, що Штольцманн знову-ж хоче зв'язати до купи проблему цінності і проблему розподілу, хоч він іде до цього шляхом протилежним тому, яким до цього питання підходили попередні економісти, що бажали зв'язати ці дві проблеми, а саме — він хоче проблему цінності звести до проблеми розподілу, а не навпаки. Для Штольцманна ціна продукту єсть не що інше, як виявлення відношень розподілу суспільного продукту між окремими класами суспільства*). Між тим М. І. різко підкреслює різницю між проблемою ціни і проблемами розподілу. В цьому відношенні він наближується до Євгена Дюрінга, який, в перший раз в економічній теорії різко протиставив категорію продукції — як логічну, і розподілу — як історичну категорію**). Також єсть у цьому відношенні зближення між М. І. і сучасним відомим німецьким економістом Оппенгаймером, який у своїй теорії чистої і політичної економії (1910 рік) робить такі самі протиставлення. Цікаво відмітити те, що коли Ліфманн, який дуже гостро ставиться проти привнесення елементу соціального чи, як він каже, соціології, в економічну науку, хотів критикувати цей напрям, то він вибрав для цього якраз пряцю М. І., бо, на його погляд, ні в якій іншій праці цього напрямку основні

розподілу (на нашу думку — витворення, а не розподілу) доходів, не прибігаючи для цього до витворення окремої соціальної теорії розподілу. І в процесі витворення цієї соціальної відношення людей грають велику роль. Той факт, що кустар, хатній промисловець, дешево продає свої вироби і від перепродажу їх торговець-капіталіст має нетрудовий дохід, не відрізняється принципіально від того факту, що капіталіст-промисловець має нетрудовий прибуток в наслідок різниці між продажною ціною готового виробу і затратами, в т. ч. і на заробітню платню, які він робить. В першому-ж випадкові кустар одержує свій дохід в формі ціни товару, в другому випадкові приходить розподіл доходу між робітником і капіталістом-промисловцем. Таким чином ми не бачимо принципіальної різниці між установленням ціни і установленням доходу. Це є дві сторони одного процесу.

*) М. І. Туган-Барановський. «Основи» III видання, стор. 414.

**) Dühring. Kursus der National- und Socialökonomik. Перше видання вийшло в 1873 р.

думки не формульовані так гостро і цікаво (scharfsinnig) яку М. І., в чому він і добачав велику заслугу*). Праця М. І. про теорію соціального розподілу звернула на себе увагу західно-європейської економічної науки зарав-же по виході на німецькій мові. Вже в 1914 році з'явилася окрема стаття Альбрехта, написана в приводу теорії М. І.**). Ліфманн також присвячує критиці теорії М. І. цілий розділ у другому томі своїх Grundsätze (стор. 588 до 600). Так що й ця праця М. І. не залишилася без впливу на розвиток думок в економічній науці Заходу. Одні зустрічають її дуже прихильно, вона дає їм підстави для їх дальших власних конструкцій, — другі гостро критично, але визнаючи в той-же час силу теоретичної думки противника.

Праця М. І. «Теоретическія основанія марксизма», також перекладена на німецьку мову, викликала обмін думками в соціалістичних кругах: вивнавалась авторитетними теоретиками соціалізму як праця, що близько і ясно формулює основні думки марксизму, і залишилась не без впливу на хід думок в цій області.

Пізніші праці М. І., як «Соціалні основи кооперації» і праця, присвячена теорії грошей, — «Бумажніа деньги и металл», були написані вже під час війни, коли зв'язки і відношення між окремими країнами були порушені, коли кожна країна жила власним життям, і припинився не лише обмін матеріальними благами, але й науковими думками, — в огляду на це, наскільки мені відомо, ці дві значні праці М. І. не появились в європейських мовах***) і через це не ввійшли в круг економічних думок Заходу, хоч обидві ці праці, зокрема праця про соціалні основи кооперації, коли-б вони були доступні (по мові) для європейських наукових діячів, не могли-би пройти без впливу на розвиток теоретичної економічної думки і в цих двох галузях економічної теорії, над котрими М. І. працював у останні роки свого життя.

Я хочу тут відмітити ще одну точку в напрямі теоретичної думки М. І., яка до певної міри восталась не без впливу не лише на теоретичні ідеї в західно-європейській економічній науці, а до певної міри і на деякі практичні чи науково-практичні заходи. Я вже підкреслив той великий вплив, який зробила перша велика праця М. І. про промислові кризи на дальшу розробку питання про економічні кризи. М. І. не раз підкреслював, що він своїй теорії про кризи надає не лише теоретичне значіння, але й велике практичне; що в ній він вказує ті методи, котрі дають можливість стежити за розвитком економічної конюнктури, можливість по певних симптомах до деякої міри передбачати ближчий розвиток конюнктури, наступлення криз. Йому самому вдавалося передбачати в деяких випадках приближення еконо-

*) Liefmann. Grundsätze, Bd. I, стор. 153 і далі, Bd. II, стор. 592 і далі.

**) Albrecht. Zur Sozialen Theorie der Vertheilung. Jahrbücher für Nationalök. 1914. Bd. 47.

***) Ніби-то в останні часи праця М. І. Туг.-Бар. «Бумажніа деньги и металл» мусіли вийти на французькій мові.

мичних криз*). Виходячи з теорії криз М. І. Т.-Б., один із німецьких економістів — Брезігер — зробив спробу точно встановити і зформулювати ознаки приближення криз**). В деяких європейських країнах, ще перед війною, були закладені спеціальні установи (напр., у Франції в 1912 році — постійний комітет для передбачення промислових криз) для стеження за економічною кон'юктурою і для передбачення криз. Після війни ці заходи продовжуються і поширюються в багатьох країнах: так, наприклад, Committee on Economic Research при Гарвардському Університеті в Сполучених Штатах, починаючи з 1917 року, заснував спеціальне бюро для стеження за кон'юктурою і йому вдалося цілком практично потавити цю справу***). Стверджують, що бюро це передбачило за декілька місяців кризу кінця 1920 року. По зразку Гарвардського Університету «London School of Economics» завело своє бюро і публікує свій «барометр господарчої кон'юктури».

Всі ці практичні установи, можливо, маючи величезне значіння для практичного життя в будучині, створені не без впливу до певної міри також і думок М. І. Коли-ж він став на чолі Соціального відділу Української Академії Наук, то зараз-же приступив до організації «Інституту по вивченню економічної кон'юктури» при Академії; він мріяв поставити працю цього інституту в тісний зв'язок з подібними-ж установами цілого світу, одержувати від них їх матеріяли, надсилати свої і таким чином спричинитися до колективної праці по вивченню і передбаченню світової господарської кон'юктури. На автора випала честь бути запрошеним М. І. для завідування справами цього інституту. На жаль, ті самі умови, що спричинилися до передчасної смерті М. І., не дали розвинути тій науковій установі, яку він планував. На нас, українських економістів і учеників М. І., покладається обов'язок продовжувати цю працю, накреслену ним в останні дні його життя, щоб хоч у слабій мірі, відповідно до ще дуже слабких сил української економічної науки, підтримувати ті живі зв'язки з європейською економічною наукою, які широко зав'язав покійний М. І., длкуючи великій силі свої теоретичної думки і своїй невтомній праці на науковому полі.

22-9-1924.

Прага.

---

*) Дивись передмову до третього видання «Періодичних промислових криз».

***) Bresiger. Die Vorboten einer Wirtschaftskrise in Deutschland. 1913.

****) Методологічні основи для стеження за кон'юктурою для Committee on Economic Research були закладені W. M. Persons'ом в його праці Snices of General Business Conditions. 1919. Cambridge Masschusetts.

Др. ІВАН МІРЧУК.

Метагеометрія

та її значіння для теорії простору у Канта.

«Die menschliche Vernunft hat das besondere Schicksal in einer Gattung ihrer Erkenntnisse, dass sie durch Fragen belästigt wird, die sie nicht abweisen kann, denn sie sind ihr durch die Natur der Vernunft selbst aufgegeben, die sie aber auch nicht beantworten kann; denn sie übersteigen alles Vermögen der menschlichen Vernunft*»).

До таких питань, що силою факту ставлять людський розум перед що раз то новими загадками, належить у першій мірі теорія простору. Простір, ця велична безмежність, в якій знаходять приміщення мільярди таких небесних тіл, як наша земля, простір, це безконечне море зір, що виступають перед нашими очима на блакитному фоні вечірнього неба, — є предметом розслідувань та міркувань чоловіка. Людський інтелект спочатку не уявляє собі навіть, яким тяжким єсть його завдання. Він не розуміє того, що тут скінчена сила старасться схопити нескінченність. Доперва з часом, як що до цієї проблеми підходимо з цілим апаратом логіки і шукаємо для нашого поняття простору відповідної дефініції, вириває перед нами ціла трудність завдання. Ми стоїмо в цім випадку на роздоріжжю і не знаємо, який нам вибрати шлях: чи уважати простір, як щось реальне, що існує незалежно від нас, себ-то як «рiч», — чи, може, признати простір тільки формою нашого думання, яка по-за межами нашої свідомости є пустим звуком? Хоч теорія простору має велике значіння для цілого людського знання, але все-ж таки ніяка инша дисципліна, а лиш одна філософія могла взятися за це важке діло: розслідувати суть і основи простору. Таким способом питання простору стало питанням наскрізь філософичним; воно було все центральною точкою майже кожної філософичної системи, більше або менше щаслива розв'язка його рiшала про долю філософів і їх вплив на слiдуючі покоління.

Нині ми вже свiдомі того, що всі людські змагання до розв'язки цієї загадки в найліпшому разі матимуть лиш частинний успіх і ніколи не дадуть нам повної правди. А все-ж таки і ця обставина не зменшує нашого зав'язання, а навпаки — додає нам сил до нової праці; бо людський розум не потребує правди, остаточної ціли, спокою, а тільки поля до праці, до зужиткован-

*) Так починає Кант свою «Критику чистого розуму».

ня власної енергії. І так серед тяжких трудів, серед мовольних розслідувань та міркувань поступаємо поволі, але невпинно, на тім шляху, котрого початки сягають самої ранньої молодости філософичної думки. Психологічним доказом того, що зроджена раз рефлексія людського інтелекту мусіла зробити теж простір своїм предметом, може бути наш дитинячий вік, який що до інтелектуального рівня зближає нас до первісного стану людського розуму. А саме в міркуваннях дитини вирінає, як одно з перших, питання, як далеко сягає той шматок землі, що дитина в огні обняти своїми очима, — де кінчиться «світ», оскільки днів треба перейти, щоби дістатися туди, де земля сходиться ві шклянню півкулею блакитного небосхилу? Кожний з нас може про це переконатися на основі власного досвіду, як що своїми спогадами поверне в перші початки свого свідомого життя. Аналогічно бачимо теж на перших початках філософичного думання теорію простору в осередку його інтересів, — це питання, можемо сказати, таке старе, як сама філософія. В старинній Греції, в творах Гевіода, в спекуляціях орфійських та пифагорейських сект, в космогоніях гільдоаїстів чи навіть в навчаннях матеріялістів вирінає це питання на перше місце: *χῶρος*, себ-то порожній простір, є першим актом всякого творчого процесу, є необхідною передумовою кожної філософичної системи. Всі ці сліди нашої проблеми мають в тих часах назагал примітивний, тодішньому інтелектуальному рівневі відповідаючий характер, хоча тут і там стрічаємось уже тоді з проблесками геніяльної інтуїції.

Але від цієї хвилі простір а також і час захоплюють що раз то в більшій мірі інтерес філософів не лиш в' старині, середньовіччю, але головню в новій добі; ці питання стають в осередку цілих філософичних систем і входять одною з головних точок дискусії в спір між раціоналістами та емпіристами XVII і XVIII ст. Радикальна зміна в історії нашої проблеми слідує щойно з виступом Канта, який в межах теорії простору поревів революцію аналогічну тій, що Коперник у межах астрономії. Але, на жаль, Кант не мав під рукою цілого потрібного апарату, а то тому, що доперва в XIX ст. простір знайшов незвичайно глибоке оброблення з боку другої дисципліни, що ним займається, а саме — математики. Бо сама теорія простору є проблемою, що лежить на границі між математикою та філософією, так що до її розв'язки треба підходити з двох боків, значить — з боку теорії пізнання, як також і з боку геометрії. Так само як основи геометрії мають філософичний характер, так само і філософична теорія простору не може обійтись без геометрії. А головню важні для нашої проблеми є ті геометричні спекуляції, що виростили на ґрунті неможливості доказати XI. постулат Евкліда та своє завершення знайшли в метагеометрії, а вглядню, в неевклідовій геометрії послідніх часів, вступленийі такими вченими як Гаус, Ріман, Лобачевський, Боліай, Гельмгольц, Кляйн, Кофлі, Поенкаре та інші.

Але всі ці математичні праці були незвісні Кантові, який не міг їх узгляднити у своїй теорії простору. І тому вирінає перед нами тепер цілком нове питання, яке буде осередньою точ-

кою цілої нашої праці, а саме — питання: оскільки теорія простору Канта задержала свою наукову стійкість навіть тепер, вже по розслідах вище згаданих учених? Для вирішення цього питання мусимо познайомитися з т. зв. неевклідовою геометрією в тих розмірах, які для нашої цілі являються необхідними. Щоби читача, нефахівця в математичних ділах, не відстрашувати цілою масою готових форм і нових понять, вибрав я дорогу історичного розвитку для ознайомлення з новим цілковито предметом, а це тим більше, що поняття, терміни, твори, якими займається метагеометрія, цілковито чужі не лише лякові, але також геометрові - фахівцеві, що виріс і виховався на категоріях Евклідової геометрії.

«In pulcherrimo corpore Geometriae duo sunt naevi, duae labes, nec quod sciam plures, in quibus eluendis et emaculandis cum veterum tum recentiorum, ut postea ostendam, vigilavit industria»^{*}). Ті дві хиби, які на, думку автора, псуують загальну гармонію геометричної системи, — це теорія рівнобіжних прямих і наука про пропорції. Хоч оба ці питання зі становища математики представляють однаковий інтерес, але для нас — філософів, з огляду на нашу проблему, тільки перше з них має своє окреме значіння. Теорія рівнобіжних і всі з нею зв'язані досліди тягнуться через цілу історію математичної дисципліни, починаючи від Евкліда аж по нинішні часи включно. Як що цілу проблему будемо розглядати з точки історичного погляду, то можемо в комплексі думок з нею зв'язаних добачити поділ на 3 головні періоди, а саме: в першій частині знаходимо так званий плтий постулат у Евкліда, його становище серед інших елементів, а вкінці перші спроби доказів, роблені Греками, Арабами та математиками середньовіччя; другий період — це доба переходу від старих ідей до нових поглядів, це час народин нових думок, це неначе досвіток, коли перші лучі сходячого сонця проинаують вже нічну темряву, але не мають ще настільки сили, щоби нам дати ясний образ предметів; третій період обіймас всі ті метагеометричні спекуляції, що повстали в головах творців неевклідової геометрії на загальній основі розслідов теорії рівнобіжних. В найновіших часах ціле питання переноситься на поле філософії, яка стає тепер місцем заваятої боротьби між представниками різних напрямків і поглядів. Останній цей період ще не завршений і ми не бачимо йому кінця в найближчій будучині, а це з тої простої причини, що кожне живе питання мусить бути предметом дискусії і осередком, де сходяться різні протилежні течії. Боротьба, рух в науковому розумінню, суть тільки доказом живучости даного предмету.

Найбільша і найповажніша спроба утворення готової системи із вібраного дотепер сирого матеріалу лежить у межах грецької культури. Годі нині сказати, чому саме старинні Греки взяли на себе цей тяжкий обовязок та могли його з успіхом пе-

^{*}) Sir Henry Savile: Praelectiones tresdecim in principium elementorum Euclidis. Oxford. Cr. 140.

ревести в життя; можливо, що той самий пластичний вір Греків що залишив нам у творах їх скульптури безсмертні пам'ятки, був причиною, що і в цім напрямі людський інтелект зник був спіратися на конкретній дійсності і через це мав більшу легкість у творенню геометричної конструкції. Чи вже Пифагорейці дали перший початок цій грандіозній праці, чи система геометрії повстала у спільній роботі Платона і Евдоксеуса, — годі нині з певністю сказати, а це тому, що перші початки цієї великої діалектичної праці сягають дуже давніх часів. Для нас, так само як і для свідомости пізнішої старини, система геометрії звязана нерозривно з імям Евкліда*), який через видання першого збірника геометричних правил і законів використав, може, працю всіх попередніх поколінь, а славу забутих, хоч навіть визначніших математиків восередив у своїй власній особі. Про його життя не знаємо абсолютно нічого, але цей брак біографічних даних нагороджує нас факт більшої ваги, а саме обставина, що майже всі його твори заховалися аж до наших часів. Твори Евкліда дають початок новій добі в історії математики, яка з цим моментом доходить до повної зрілості і має змогу розвиватися як слід відповідно до своєї задачі. Молодечий вік, в якому математика, шукаючи остаточної мети, ходила ріжними шляхами, знайшов своє завершення. А заслуга в цім ділі належить в першій мірі Евклідові. *Ἐπιπέδου* зробилось в старині сталим прізвищем, під яким всі пізніші грецькі математики розуміли тільки Евкліда; його елементи геометрії служили довгі літа підручником до навчання для молодих і старих. Елементи ці списані в 13 книгах, але не всі ці книги займаються геометричними питаннями. Для нас має найбільше значіння перша книга, яка, побіч теорії рівнобіжних, подає нам умови рівности трикутників, дальше — відношення між кутами та боками трикутників, а кінчиться способом переміни довільного багатобічника у трикутник тої самої величини.

На перший погляд може нам здаватися, що ми тут маємо до діла зі збіркою ріжних тверджень і законів без жадного внутрішнього звязку; коли однак приглянемося ближче, то зрозуміємо, що цілість уявляє собою скінчену систему, в якій поодинокі частини мусіли бути впорядковані так, а не інакше, і дальше, а це більш цікаве, що Евклід до певної міри бачив уже цілу трудність, яка лежить в теорії рівнобіжних. Побіч цілком простих тверджень і постулатів ставить він, як пятій постулат, домагання, яке, як довідасмося пізніше, викликало цілу масу пояснень і коментарів і було причиною наукових спорів од найдавніших часів аж по нинішній день. Це твердження звучить у Евкліда так: «коли одна пряма перетинає дві інші і творить з ними по тім самим боці внутрішні кути, які разом є менші, як два проті кути, то ці дві прямі, продовжені в безконечність, мусить вкінці зійтися по тім боці, де лежать два кути, які разом є менші чым два проті кути». Хоч як невизначним і самоозрозумілим ви-

*) *Εὐκλείδης* (330—275).

дається нам це твердження, але, як що іде діло про основи геометрії, належить воно, мимо свого самозрозумілого характеру, до найцікавіших і найтрудніших питань цілої математики.

Перші наслідники Евкліда старалися негативну дефініцію рівнобіжності вступити позитивною фармою, при чім характеристичною прикметою двох рівнобіжних прямих вважали вони їх все однакоє взаємне віддалення. Про всі перші спроби змінити первісну редакцію нашої проблеми подає нам доволі точні відомости Проклюс Діадохус*), котрого пояснення до елементів Евкліда зискали собі славу класичного коментаря на цьому полі. Проклюс відкидає нову позитивну форму для аксіоми про рівнобіжні прями; бо як ми приймемо цю форму, то треба нам зараз доказати, що всі пункти, які є однакоє віддалені від одної прямої, дійсно знову творять пряму. Ми не можемо нині вирішити, чи переданий Проклюсом матеріал є виключно продуктом творчого його духа, чи може належить уважати його, так само як і Евкліда, докладчиком чужих думок. На кожний випадок не дається заперечити, що Проклюс є не лише здібним математиком, але також найвизначнішим із останніх грецьких філософів новоплатонської школи, через що уявляє собою гідне завершення грецької культури взагалі.

З занепадом старинного світу приймають Араби ролю посередників між старогрецьким та західно-європейським знанням. Їм завдячуємо перший переклад Евкліда на арабську мову (з початком X століття по Христі), який тим інтересний, що побіч самого оригінального тексту передає він нам у скороченню ріжні коментарі до нього, так що в цей спосіб дістаємо також образ ріжних спроб розв'язки теорії рівнобіжних. В XII столітті появляється владжений якимсь англійським монахом переклад на латинську мову, але не з грецького оригіналу, а з арабського перекладу. Критика нашої проблеми, значить пятого постуляту Евкліда, починається в повнім цього слова значінню шойно з XVI століттям, себ-то з моментом, коли в році 1533 у Базилії був надрукований коментар Проклюса а недовго потім появился його латинський переклад.

Дві країни показують в тих часах найбільше зацікавлення в студіях над основами геометрії, а саме — Англія та Італія; в XVII столітті друкуються там книжки, що були присвячені виключно теорії рівнобіжних. В Англії цитований нами спочатку Генрі Севіль заснував на університеті в Оксфорді окрему катедру, а професор, що її займав, був обов'язаний рік-у-рік про елементи Евкліда читати окремий курс. Один із перших цих севільських професорів для неевклідової геометрії, Джон Валіс**, видає свої виклади про теорію рівнобіжних, де побіч критичних заміток автора находимо теж багато матеріялу з історії цієї дисципліни. Джон Валіс закинув поняття однакоєго віддалення, якого

*) Proclus Diadochus (410—485). Procli Diadochi in primum Euclidis elementorum librum comentarii. Ex recognitione Friedlein E. 1873.

***) John Wallis (1616—1673).

вживали наслідники Евкліда як позитивної форми рівнобіжності, а п'ятий постулат старається заступити твердженням, що до кожного трикутника дається сконструувати подібний трикутник у відповідно великих розмірах. Ця нова форма була, на його думку, модифікацією третього постулату Евкліда, який каже, що з кожної точки, як осередка, дається нарисувати коло о довільно великим проміні; в цім домаганню криється принцип подібності геометричних фігур. «Одначе поняття постаті незалежної від величини творить домагання, що ні в якому разі не є менше арозумілим, як сам Евклідовий постулат»^{*)}.

Цілий ряд проповідників нової неевклідової геометрії розпочинає Джіроламо Саккері^{**}). Цей бистроумний монах написав при кінці свого життя цікаву книжку: «Euclides ab omni naevo vindicatus, sive conatus geometricus, quo stabiliuntur prima ipsa Geometriae principia». Завданням цієї книжки, як каже сам наголовок, є очистити елементи Евкліда від усяких хиб та окрім того піддати точному розгляді теорію рівнобіжних. І дійсно, ця проблема виступає у нього в цілком новім освітленні. Саккері стояв у контакті і вимінювався ідеями зі звісним тоді математиком Джіованні Чева, котрому завдячує він не одну оригінальну думку. Ясна річ, що і він сам живо працював на полі математики, про що доказом є його виклади алгебри і геометрії на університеті в Падуї. Ми тут у межах цієї праці не маємо можності передати весь матеріал дослідів Саккері, а, з другого боку, не можемо поминути мовчанкою тих характеристичних моментів, що видвигают його по-над цілу масу його попередників і наступників на цім полі. Саккері виходить із заложення, що п'ятий постулат є одиноко правдивий, і має шире волю цю свою віру оперти на доказах. Він каже виразно, що кожний, хто тільки глибше вдумается в суть цього домагання, мусить признати його правдивість; сам Евклід не був-би назвав його аксіомою, коли-б не мав того пересвідчення, що до нього. Саккері добірається до ровязки цього питання цілком новим способом. Подібно як півніші творці неевклідової геометрії, полишає він набоці теорію рівнобіжних і старається виключно на аксіомах незалежних від неї побудувати нову геометричну систему. В цей спосіб хоче він перевести доказ а contrario. Бо коли п'ятий постулат є правдивий, то в такім випадку всі спроби утворити геометричну систему незалежно від нього мусять довести до абсурду.

Як основну фігуру приймає Саккері рівнораменний чотирикутник, в якому два кути при підставі, при А і В, є прості, а два інші кути, при С і D, можуть бути або прості, або обидва гострі, або обидва тупі. Залежно від того, чи при провіріці в дійсності оправдується гіпотеза простого кута, чи гіпотеза тупого, чи гострого — сума кутів у трикутнику буде рівна, або більша, або менша як 180° . Дальше доказує Саккері, що гіпотеза простого кута

^{*)} Bonola: Die nichteuclidische Geometrie, übersetzt von Liebman. 18.

^{**}) Girolamo Saccheri.

відповідає Евклідовому постулятові; щоби цей послідній виправдати як одиноко правдивий, треба перш за все відкинути дві інші гіпотези, а саме — гіпотезу тупого і гострого кута. І так, в першій випадку доходить він доволі скоро до абсурду, але знищити другу гіпотезу, себ-то гострого кута, удалося йому щойно по довгих блуканнях, при чім спірається він більше на нашій наглядності чим на законах льюїки. Мимо численної громади ріжних «схоліів і королярів», які заповнюють цілі оторінки його творів, невдалося йому в цім посліднім випадку, значить при гіпотезі гострого кута, викавати які-будь суперечности крім хиб, що мають своє джерело у фальшивім ровумінню нескінчено-великого і нескінчено-малого. В цій власне точці розпочали свою роботу півніші геометри, які побіч одної системи, що спірається на гіпотезі простого кута, себ-то побіч Евклідової геометрії розвинули в тою самою послідовністю і точністю інші цілком рівновартні системи, зглядно, неевклідові геометрії, що оснóвуються на гіпотезах гострого та тупого кута. Очевидячки, Саккері був глибоко переконаний про можливість тільки одної Евклідової системи, а цю дорогу вибрав для переведення хоч посереднього доказу її правдивости, і то в цей спосіб, що, довівши дві інші гіпотези до абсурду, викавав рівночасно їх неможливість.

Побіч Італії та Англії знаходить теж і в Німеччині теорія рівнобіжних гідних заступників. Зацікавлення цією дисципліною виступав тут перший раз в особі Кестнера*), який у другій половині XVIII століття зібрав цілу бібліотеку книжок, що відносяться до цієї проблеми. Правда, більша частина цих книжок не має майже ніякої наукової вартости, а інші, хоч з наукового боку цікаві праці, все-ж таки не доводять нас до цілі. Вони, беручи загально, можуть бути лише наглядним доказом, що всі майже визначніші геометри, почавши від Птолемея аж до Лобачевського, пробували своїх сил у цім питанні. Але негативні результати всіх цих спроб і доказів мусіли вкінці довести учених до заклячення, що постулят Евкліда не дається тому доказати, що він не є одинокою можливістю, але, навпаки, що побіч нього є ще інші можливості, які провадять нас до неевклідової геометрії.

У вступному слові до своїх «Початкових основ аритметики і геометрії»**) оповідає Кестнер, як він побіч своєї чисто історичної роботи оглядався за відповідним чоловіком, що був-би в силі усунути труднощі цього питання, і як вкінці був приневолений сам взятися за це діло. Його метод пригадує нам дуже шлях, яким ішов Джон Валіс, і тому можемо сміло перейти його мовчанкою. Але при його помочі повсталала ще нині вартісна та интересна дисертація його учня Ключеля***) з історії теорії рівнобіжних прямих: «Conatum praecipuum theoriam parallelarum demonstrandi recensio, quam publico examini submittent

*) Abr. G. Kästner.

**) «Anfangsgründe der Arithmetik und Geometrie.

***) G. Simon Klügel (1739—1812).

Abr. G. Kaestner et auctor respondens Georgius Simon Klügel. Göttingen 1763». Тут знаходимо менше-більше 30 спроб доказів Евклідового постуляту, яких вартість, загально беручи, майже ніяка. Автор по цих спробах, зневірившись у можливості якогось-будь доказу, повертає до повного скептицизму і каже: «що під теперішню хвилю не востає нічого, як лиш одверто, так як годиться сторожам чистої правди, зоставити домагання Евкліда таким, яким воно є; а кожний, хто має здоровий розум, не буде навіть думав його заперечувати*»).

Лямберт**), родом зі Швейцарії, член академії наук в Берліні, написав теж теорію рівнобіжних, яка була видрукована щойно по його смерті. Його праці є найліпшим доказом, що він невичайно основно розглядав підстави геометрії; під цим оглядом посідав він більш точне і ґрунтовне знання, чим Кант, який на полі математики не дійшов так глибоко, як у інших дисциплінах. Твір Лямберта складається з трьох частин. Перша частина критично-філософичного характеру, має за ціль розяснити, чи пятій постулат Евкліда дається доказати при помочі попередніх тверджень, чи, може, потрібно для його доказу якоїсь нової гіпотези. Власне ця перша частина показує нам наглядно, що Лямберт був якраз відповідним чоловіком для цього рода математично-філософичної роботи. Наскрізь філософично думачий розум — придбав він собі своєю пильністю теж глибоке знання з обсягу наук природописних. Як що ходить про теорію рівнобіжних, то тут у творі Лямберта знаходимо думки, аналогічні тим, що і у Саккері. Як основну фігуру приймає він чотирикутник, котрого три кути при A, B, C є прості. Що до останнього, себ-то четвертого кута, можемо поставити три гіпотези, а саме: що він є простий, гострий або тупий. Лямберт розглядає кожну можливість окремо і в своїх висновках доходить він дальше чим Саккері. І так йому вже відомо, що третя можливість, значить, гіпотеза тупого кута, має певне відношення до сферичної геометрії; дальше, що перший випадок з простим кутом відповідає Евклідовій системі. Згідно зі Саккері старається він дві інші гіпотези привести до абсурду, що йому при тупім куті і вдається. Що одначе справа з гострим кутом не так проста, то шукає він иншої дороги, щоби дійти до ціли. Але результати, до яких він доходить цим новим шляхом, не в силі його вдоволити і тому каже він одверто, що це не є докази, а тільки argumenta ab amore ac invidia ducta, для котрих немає місця в геометрії. Подібно як професор Кестнер і його учень Клюгель, приходять Лямберт до переконання, що всі спроби доказати пятій постулат Евкліда кінчаються повною невдачею. Він знайшов, що при другій і першій гіпотезі мусить існувати абсолютна міра довжини і що поверхня трикутника є залежною від того, чим більше сума його кутів ріжниться від 180° . Ці останні та інші замітки впроваджують нас у межі неевклідових геометрич-

*) Fr. Engel u. P. Staeckel: Die Theorie der Parallellinien von Euclid bis auf Gauss. Leipzig 1895, 140.

**) Johann Heinrich Lambert (1728—1777).

них систем, з якими ще будемо мати пагоду познайомитись ближче.

Хоч не все, що нам дав Лямберт, має однакову вартість, хоч не одно було півніше справлене або цілковито змінене новими точнішими ровслідами, — то все-ж таки кожний мусить признати, що Лямберт неначе віщим зором і дивною інтуїцією пізнав правди, які для його сучасників були порожнім звуком. Щойно цілих пятьдесят літ пізніше знайшли вони потвердження, і то на ширших основах, у працях учених такої міри як Лобачевський, Ріман та інші.

Франція теж голоситься до співпраці на цьому полі і висилає з кінцем XVII століття гідних представників в особах Д'Алямба, де-Моргана і Лягранжа. Перший з них у своїм творі «*Mélanges de Litterature, d'Histoire et de Philosophie*» висказує думку, що трудність цілої проблеми дається усунути відповідною дефініцією прямої лінії.

В історії науки трапляється дуже часто, що праці учених, які за життя не були популярними, пропадають безслідно, а їх заслуги приписуються наступникам, що з наукового боку представляють далеко меншу вартість, але натомість посідають загальноновісне імя. Така доля стрінула ідеї, що належать до переходової доби від старої геометрії до нових неевклідових систем. Праці математиків такої міри, як Валіс, Саккері, Лямберт, далекосяжні ідеї Таврінуса, Боліая і Лобачевського попали в непам'ять, що найменше на якийсь час, між тим як твори Лежандра*), які є следве першими кроками на цім полі, знайшли велике поширення. Лежандр ціле своє життя займався теорією рівнобіжних і основами геометрії, але мимо цього нічого надзвичайного він нам не дав. Головною його заслугою було те, що він пятий постулят перевів у иншу форму. Що-правда, вже Саккері розглядає ціле питання в точки суми кутів в трикутнику: так що оригінальність мусимо приписати італійському вченому. Щоб ми завдячуємо Лежандрові, так це в першій мірі ясне формулювання всіх тверджень та прецизна і елегантна форма доказів. Як що Лежандр при кінці своєї праці з року 1833 каже, що теорія рівнобіжних через його ровсліди знайшла по двохтисячелітніх даремних спробах врешті-решт вдоволяючу розв'язку, — то, очевидно, він находився у великому блуді, який одначе можемо йому простити. З другого боку, не сміємо забувати, що незвичайне поширення елементів Лежандра у Франції і Німеччині причинилося у великій мірі до того, щоби зацікавлення цим питанням удержати на відповідній висоті та рівночасно підготувити ґрунт для дійсної його розв'язки.

Як що хочемо зрозуміти стан нашої проблеми з кінцем XVIII століття, то мусимо відверто сказати, що в ті часи прийнялося вже загальне переконання, неможливости доказати твердження про рівнобіжні навіть при помочі якнайточнішої аналізи

*) Adrien Marie Legendre (1752—1833).

його змісту, та що для досягнення цієї цілі потрібно спертися на передпосилках, які в суті речі є рівновартні в нашому постулатом. В чім лежить однаке трудність доказау? А, може, постулат про рівнобіжні не дається взагалі докзавати і третя гіпотеза гострого кута є вільна від всяких суперечностей? Може, Евклідова геометрія не має того характеру логічної кочечности, який ми їй приписуємо, а тим самим інші системи, що спираються на гіпотезах гострого та тупого кута, є в нею рівновартні? Перші сліди цих ідей можемо вже запримітити в дотеперішніх працях над нашим питанням; з повною ясністю виступають вони однак щойно у одного з найвизначніших математиків ХІХ століття — у Карла Фрідріха Гауса*). Гаус не хотів своїх праць на цім полі взагалі публікувати; щойно коли вийшла друком його переписка з іншими математиками — як Вольфганг Боліай, Ольберс, Шумахер, Бессель, Таврїнус і Герлінг — стало ясным його становище в цій справі. На підставі тих листів можемо ствердити, що питання про основи геометрії були для Гауса предметом роздумування від часів його молодости аж до останніх років його життя. «Вже в році 1792 мав він змогу на підставі свого широкого математичного знайня зробити спостереження, що всі спроби докзавати ХІ аксіому при помочі других тверджень не тільки дотепер не мали успіху, але й набудуче ніколи не доведуть до цілі, а то тому, що цим твердженням додається до інших якоїом передпосилка, яка з ними не мусить бути кочечно звязана. З цього слідує, що Евклідова геометрія, яка власне цієї окремої передпосилки потрібує, не є одиноко можливою формою такої науки, або, кажучи власними словами Гауса, що «це тільки нічим не оправдана звичка — Евклідову геометрію вважати абсолютно правдивою. Як ми тільки усунемо цю передпосилку, що завершується в твердженню про рівнобіжні, то повстає зараз нова, в собі так само послідовна, неевклідова геометрія. Її тези мусять видаватися нашій, до чого іншого привиклій наглядности, чужими і навіть парадоксальними, але на кожний випадок ми не маємо права уважати їх в собі протирічними**»).

Всі ці ідеї знаходяться у Гауса ще в стані творення; вони повстають поволі, переходять різні фази, в яких Гаус вертає до пятого постулату маючи надію, що колись прецінь вдається йому знайти для нього відповідний докзак. В листі до Бесселя подає нам Гаус цікаві інформації про свою довголітню працю: «ще і над другою темою, яка вже сорок літ товчється в моїй голові, роздумував я часто в своїх вільних хвилях; маю на думці перші початки геометрії. Не тямлю, чи я Вам коли-небудь про мої погляди писав. І тут я посунувся де-що дальше, і мої переконання, що геометрію не дається цілковито а рїогі оснувати, набрало ще більшої сили. Тимчасом ще довго не буду мати спороможности випрацювати мої доволі обширні розсліди для загального розголошення, а, може, це взагалі не станеться за мого життя, і це

*) Carl Friedrich Gauss (1777—1855).

***) В. Erdmann: Die Axiome der Geometrie. 20.

тому, що я боюся крику Геотів, наколиб мою думку я хотів одверто висловити*). Окрім цього нарікає Гаус часто на брак часу, який не дозволяв йому виробити ці ідеї так, щоб вони були готовими до друку. Ці мотиви були причиною, що образ геометричної системи, незалежної від аксіом про рівнобіжні, залишався так довго невідомим ученому світові. Ми находимо, що — правда, в поодиноких творах Гауса ріжні замітки, нові формули, де-не-де навіть цілі розділи з неевклідовою геометрією, — але це лиш фрагменти, а не готова система.

Накіноць треба-б ще згадати, що Гаус часто в своїх листах вилловлюється в належним признанням про інших учених, які дійшли до тих самих вислідів що й він, але иншими шляхами. Незвичайно високо ставить він твір Лобачевського: «Досліді над теорією рівнобіжних». Все, що він знайшов у тій книжці, було йому вже відоме; ріжниця ціла лежить тільки в самім методі наукової аналізи. Між тим як російський учений пішов синтетично-конструктивною дорогою, — Гаус тримався загальнішого, але й певнішого, аналітичного методу. Результати встаються в обох випадках однакові.

На підставі ріжних фрагментів та принагідних висловів можна дійти до висновку, що Гаус, мабуть, розвинув був цілу геометричну систему, яка нині є відома під назвою гіперболічної геометрії, але про це знав тільки невеликий гурток осіб, що стояли з ним у ближчих вносинах. У приватних листах до знайомих математиків говорить він часто про ці нові ідеї, одначе в офіційних звідомленнях та рецензіях, які поміщувалися в «*Göttingische Gelehrte Anzeigen*», не згадує він про це ні одним словом. Тільки один-одинюкий раз, в році 1816, з нагоди безуспішности воїх дотеперішніх спроб перевести доказ Евклідової аксіоми, вимовився Гаус прилюдно слідуєчими словами: «небагато є предметів у межах математики, про котрі так багато писалося, як про прогалину в основах геометрії, а саме при уґрунтованню теорії рівнобіжних. Не минає майже ні один рік, щоби на появлялася нова спроба виповнити цю прогалину, при чім, як що хочемо бути чесними і одвертими, мусимо заздальгідь сказати, що ми в суті речі не посунулися ані на крок дальше, як був Евклід дві тисячі літ перед нами. Мені здається, що цього роду щира і одверта заява краще відповідає гідности науки, чим даремні змагання цю прірву, яка не дається виповнити, закрити нетрівкою сіттю фіктивних доказів**»).

При цій нагоді треба згадати також про праці Гауса з обсягу «кривих площ, які для зроуміння основ геометрії мають вслике значіння. Маю на думці його «*Disquisitiones generales supra superficies curvas*». Гаус змінює дотеперішній засадничий погляд на площі, які, на його думку, не є лиш творами, що обмежують тіла, але цілком самостійними формами простору. Площі представляються йому плястично як тіла, котрих один вимір

*) Gauss an Bessel. Brief vom 27. Januar 1829. Engel—Staeckel: Theorie der Parallellinien. 226.

***) Götting'sche Gelehrte Anzeigen, 1816, Cr. 618.

треба уважати нескінчено малим, через що поняття угинання (*Beugung*) набрало нового змісту. З цієї точки погляду дасться тепер вказати певний зв'язок між площами, які дотепер вважалися цілком різними. Однородними належить уважати безперечно всі ті площі, які дадуться взаємно перевести одна в другу тільки самим угинанням, без кінцевого при тім розтягання (*Dehnung*). Для прикладу і яснішого розуміння скажемо, що рівня, стіжок та валець представляють однорідні під цим оглядом площі, а це тому, що вони дадуться перевести одна в другу під поданими вище умовами. Іншу групу творять знова всі ті площі, які можна вести до поверхні кулі самим угинанням без розтягання. Для переведення певного порядку та класифікації цих різних площ впроваджує Гаус два цілком нові поняття, а саме — поняття цілкомитої кривини (*totale Krümmung*) і специфічної міри кривини (*spezifisches Krümmungsmaß*). Я тут не буду подавати тих чисто математичних дефініцій; кого це цікавить, той може їх знайти у вище згаданій праці Гауса. Тут хочемо лиш зазначити, що само поняття кривини дає нам до рук можливість перевести на цій основі поділ площ, а саме: на такі, що не мають жадної кривини, себ-то є рівні, як рівня, поверхня стіжка, поверхня вальця; далше — площі, що мають позитивну кривлну, як напр. поверхня кулі, і вкінці — площі з негативною кривиною, як наприклад мало відома псевдосфера Лобачевського. Ясна річ, ми маємо тут на думці тільки площі зі сталою константною кривиною; інші площі зі змінною кривиною, як напр. поверхня ящика або звисний в геометрії еліпсоїд, відзначаються такою різнородністю, що ми їх виключаємо з обсягу нашої праці. Послідні ці уваги перейшли вже межі праці Гауса; ми згадуємо їх короткими словами тільки для тої цілі, щоби вказати на прикладах значіння і заслуги Гауса на полі геометрії.

В році 1855 помер Гаус, а з ним вийшли до гробу всі його глибокі думки про нову геометрію. І ми ніколи-б не дізналися про те, що *summus geometra*, як його загально звали, і на цим полі мав такі великі успіхи, якби його знайомі та учні з правдивим пієтизмом були не переховали всіх його листів.

Слава Гауса як математика стала такою широкою, що багато молодих adeptів цієї дисципліни присилало йому свої праці для критичної оцінки. Очевидчки, до його рук доходили теж праці над основами геометрії взагалі — і п'ятим постулатом Евкліда зокрема. Збільшення інтересу та зацікавлення до цього такого важного питання що до підстав геометрії ішло рівнобіжно з поширенням кантівської філософії і теорії про ідеальний характер простору. До тих кандидатів, що звернули свою увагу на цю геометрично-філософичну проблему, належав між иншими Вахтер*), учень Гауса, пізніше професор математики в Данцігу. Мимо всього поважання до Гауса — не може він погодитися з його поглядами, а склонюється більше до переконань Лямберта і Саккері. Цікавим для нас є один його лист до Гауса, в якому побіч

*) Wachter (1792—1817).

инших бистроумних уваг читаємо геніяльну замітку, що Евклідова геометрія анаходить пристосовання незалежно від аксіоми рівнобіжних на кулі в нескінченно великим лучем. Цією геніяльною заміткою зближається Вахтер до величини Лобачевського та Івана Болая. Окрім його переписки маємо ще малий твір: «demonstratio axiomatis in Euclidei undecimis». Можна допустити, що при дальшій праці в цім напрямі Вахтер міг-би був дійти до доволі цікавих результатів; на жаль, підчас одної екскурсії зник він безслідно, так що всі пошукування його приятелів не були в силі розв'язати цієї загадки.

Дальша історія цього інтересного питання провадить нас на Україну. Від 1812 до 1816 року на правничім факультеті Харківського Університету був професором Фердинанд Швейкарт*), який у хвилих вільних від звичайного заняття роздумував над теорією рівнобіжних та видав навіть працю, що мала містити новий доказ цієї аксіоми. Сам Швейкарт переконався пізніше, що до нестійности цього доказу і залишив його цілковито, але значіння має натомісць коротка нотатка зложена нашим автором з призначенням для Гауса. Вона містить слідуєчі твердження:

«Існує подвійна геометрія — геометрія в ужчім розумінню, Евклідова, і астральна наука про величини».

«Трикутники цієї останньої мають ту власність, що сума їх трьох кутів не є рівна сумі двох простих».

«Коли вибдемо з цього заложення, то можемо як найточніше доказати, що а) сума трьох кутів є менша, чим сума двох простих, в) що сума стає що раз меншою, чим більшою є поверхня трикутника, с) що висота рівнораменного трикутника що раз то збільшується, чим більше ми продовжуємо рамена, але що вона ніколи не перевищить певної лінії, яку я називаю константою».

«Є ця константа для нас так велика, як половина земної осі (при чому кожна лінія переведена в світовім просторі від одної сталої зважди до другої, що віддалені від себе на 90° , мусіла-б бути тангентою до земної кулі), — то з огляду на простори, які приходять в буденному життю, її можна уважати нескінченно великою».

«Евклідова геометрія лишається в силі під умовою, що константа є нескінченно велика. Тільки в цім випадку є правдою, що сума трьох кутів є рівна сумі двох простих; це дасться легко доказати, як що приймемо твердження, що константа є нескінченно велика**).

В цих коротких твердженнях міститься, як нині вже можна сказати, зміст гіперболічної геометрії. Так розумів це також Гаус і заохочував автора до дальшої праці. Однак цей обов'язок — дальше працювати на основі дотеперішніх висновків — переніс Швейкарт на свого брата Таврінуса, котрий, як покажесть пізніше, вповні відповів цьому не легкому завданню.

*) F. Schweikart (1780—1855).

***) Bonola: Die nichteuclidische Geometrie. 77—78.

Таврінус*) є справжнім представником тої перехідної епохи, в якій віра в силу старих правд боролася ще в переконуючими аргументами нових ідей. Він, з одного боку, мав глибоке пересвідчення про неспірну правду Евклідової системи, — в другого боку одначе мусів він признати, щонайменше, логічну можливість нової гіперболічної геометрії. Проти цієї останньої підносить він властиво тільки один закид, але без наукової вагості, а саме — що константа, від якої ця геометрія залежить, не дасться точно означити. В році 1824 звертається Таврінус листовно до Гауса і подає йому до відома всі, навіть і негативні, результати власних праць. В відповідь Гауса настільки важна, — менше для Таврінуса, як для самого її автора, — що вважаємо конечним подати її в оригінальнім вигляді: «Вашого шановного листа в дня 30 жовтня, а також долучену розвідку, перечитав я з великою приємністю, а це тим більше, що у більшості осіб, які роблять нові спроби над теорією рівнобіжних, не звик я бачити ані сліду правдивого геометричного духу. Що до Вашої спроби — то я не маю нічого або небагато иншого сказати як те, що вона не є повною. Бо як ходить про геометричну бистроту, то Ваше представлення доказу, що сума трьох кутів у рівнім трикутнику не може бути більшою як 180° , лишає де-що до бажання. Але це можна-б доповнити, і тут нема сумніву, що та неможливість дасться як найточніше доказати. Инакше мається діло в другою частиною, що сума кутів не може бути меншою як 180° ; це є властива трудність, скеля, об яку все розбивається. Я думаю, що Ви ще не багато займаєтесь цим предметом. Але у мене вже минає 30-й рік, і я не думаю, щоб хтось инший цією другою частиною займався більше чим я, хоч я донині ще ніколи нічого про це не оголосив. Коли приймемо, що сума трьох кутів є меншою, чим 180° , то дійдемо до своєрідної, від нашої (Евклідової) воюім відмінної, геометрії, яка сама в собі є консеквентною і яку сам для себе я розробив у цілком вдоволяючий спосіб, так що в ній можу розв'язувати кожну задачу в виїмком одної, а саме — означення константи, яка апріорі не дасться означити. Чим більшою приймемо цю константу, тим більше зближається ця нова геометрія до Евклідової: на випадок нескінчено великої вагості — обидві ці (геометрії) стають ідентичні. Твердження тої геометрії видаються безглуздими і невправленою недорічними; при спокійнім та ґрунтовнім роздуманні мусимо прийти по переконання, що вони не містять в собі нічого неможливого. І так, для прикладу, можуть три кути трикутника бути такі малі, як ми хочемо, коли тільки відповідно збільшимо його боки; але поверхня трикутника не може перейти певної, означеної границі, і навіть не може її осягнути, хоча-б боки ми зробили не знати як великими. Всі мої старання віднайти в цій неевклідовій геометрії якусь суперечність або непослідовність лишилися без успіху, і тільки одно, що нашому розумові є противне, є те, що на випадок, якби вона була правдива — в просторі мусіла-б існувати

*) Fr. A. Taurinus (1794—1887).

в собі означена (хоч нам невідома) лінійна величина. Але мені здається, що ми мимо голословної мудрости метафізиків знаємо властиво замало або взагалі нічого про правдиву суть простору, щоби нам було вільно щось, що нам видається неприродним, перемішати в тим, що є абсолютно неможливим*).

На підставі вказівок Гауса продовжує Таврінус свою роботу дальше і, як вислід цієї праці, публікує в році 1825 «Теорію рівнобіжних», якої зміст не різниться багато від дослідів Саккері і Лямберта. Коли ми відкинемо п'ятий постулат Евкліда і перейдемо до гіпотези гострого кута, то будемо приневолені впровадити до геометрії константу, так званий параметр, який характеризує даний простір; в цей спосіб можна прийняти нескінчене число геометричних систем, які між собою є рівновартні, а в собі вільні від суперечностей. Цей висновок є після Таврінуса абсурдом і дає нам найкращий доказ того, що вище згадана гіпотеза є неправдива. В слідуючому році видає Таврінус нову книжку: «Geometriae prima elementa», де він додатково розвиває одну таку геометричну систему, яка відповідає гіпотезі гострого кута у Саккері. Тези цієї нової «льоґаритмічно-сферичної геометрії» дістав він таким способом, що в головних формулах звичайної сферичної геометрії замість реального луча k вставляє він уявний промінь ik ($i = \sqrt{-1}$); таким чином знайшли закріплення здогади Лямберта, «що формули льоґаритмічно-сферичної геометрії, представлені аналітично, зображують нам взаємини між елементами трикутника нарисованого на кулі о уявнім проміні». В цей спосіб пізнали як Таврінус так і Лямберт, що сферична геометрія точно відповідає системі, важній при гіпотезі тупого кута; окрім того — що звичайна геометрія є зв'язковим елементом між сферичною та льоґаритмічно-сферичною геометрією. І дійсно, як постійно переходить від реальної (дійсної) до уявної (вигаданої) вартости, то ми рівночасно переходимо від сферичної до льоґаритмічно-сферичної системи через систему Евкліда. Хоча Таврінус, як уже сказано раніше, не признавав можливости льоґаритмічно-сферичної геометрії на рівні, але з другого боку він добре розумів теоретичний інтерес, який вона може мати. І коли він звернув увагу геометрів на II формули, то тим самим він передбачував можливість конкретного випадку, де-б вона внайшла пристосовання**).

Головним основателем неевклідової геометрії, або, як він її називав, «Géométrie imaginaire», або також «Pangéométrie», признається загально і цілком оправдано Лобачевського***). Його життя зв'язане безпосереднє з історією і розвитком новозаснованого університету в Казані, де він був довголітнім професором а півише ректором. Із його студенського життя треба згадати тільки ту обставину, що математику викладав на тамош-

*) Engel—Staeckel: Theorie der Parallellinien. 249—50.

**) Bonola: Die nichteuklidische Geometrie. Cm. 85.

***) Н. Лобачевський (1793—1856).

нім університеті знаменитий педагог а рівночасно приятель Гауса — Бартельс.

В архіві фізико-математичного факультету університету в Казані найдено зошит, який містить в собі писані лекції Лобачевського. Ці короткі нотатки дають нам образ спроб доказати Евклідовий постулат. Хоча всі ті спроби не мають у дійсності ніякої вартости, проте для нас вони є доказом, що Лобачевський був познайомлений з елементами Лежандра і що він уже тоді займався цим питанням. Безуспішність усіх попередніх спроб могла навести Лобачевського на думку, що аналогічно до геометрії, яка спирається на Евклідові постулати можна і треба вивертити геометрію, яка є неважливна від цього постулату. З другого боку філософичне думання тодішньої доби перло силою факту до міркувань про зміст і повстання геометричних аксіом. Доба, в якій Лобачевський розпочав свою самостійну духову працю, була славною в історії людського інтелекту. Кажучи словами Гельмгольца, був це час багатий в добра духової природи, багатий в одушевлення та енергію, в ідеальні надії та творчі думки. Ця доба ставила кожну науку перед питаннями такого змісту: що це таке правда, в якій мірі відповідають наші зображення реальної дійсности, як далеко сягають межі людського пізнання і т. д. Головну заслугу для розв'язки цих питань поклав Кант, який своєю трансцендентальною естетикою дав основи новій теорії простору. Наука Кенігсберзького філософа про феноменальний характер простору викликала в науковому світі велике зацікавлення: з одного боку повне признание, згоду без застережень, а з другого боку — гостру критику. Цілком зрозуміла річ, що також філософично освічений Лобачевський мусів зайняти певне точно означене становище до цієї проблеми. Кантівська наука про простір була для нього провокуючим мотивом, товчком, який поставив його також у ряди її противників.

Зараз на першій сторінці своїх «основ геометрії» висказав Лобачевський ясно і виразно свою нову думку словами: «геометричні поняття самі не мають ще тої правди, яку бажано було доказати і яка, так само як і інші фізичні закони, може бути стверджена тільки при допомозі досвіду, напр. через астрономічні обсервації. Ця думка стоїть безпосередне в суперечности в поглядом, що наше знання простору є знанням абсолютним, якого нема потреби взагалі провірявати і порівнювати з досвідом».

Перші свої ідеї зібрав Лобачевський в короткій розвідці: «*exposition succincte de principes de la géométrie avec une démonstration rigoureuse du théorème des parallèles*». Три роки пізніше друкує Лобачевський знову в Казанському Вістнику розвідку на російській мові про «принципи геометрії», яка властиво мала бути коротким виставленням попереднього твору, заосмотреним тільки відповідними поясненнями. Зміст цієї другої праці стоїть в суперечности в наголовком першого твору, а це тому, що там не находимо жадного доказу «*du théorème des parallèles*», але навпаки завданням його являється твердження неможливости такого доказу. В порядку виїшли даліше «уявна геометрія» (*géométrie*

imaginaire), «нові основи геометрії разом з повною теорією рівнобіжних», «приспособлення уявної геометрії до деяких інтегралів» і загальний твір з цієї області в німецькій мові: «Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien». На рік перед смертю диктує Лобачевський на російській та французькій мові повне представлення своєї системи під наголовком «Rangéométrie ou précis de géométrie fondée sur une théorie générale et rigoureuse des parallèles».

Щоби по можливості коротко представити хід думок і метод дослідів Лобачевського, звернімося наперед до загального його твору і там будемо головню черпати наші відомости про його науку. Ця нова наука Лобачевського полягала в тім, що він, задержуючи всі прочі геометричні аксіоми, приймає твердження протилежне до пятого постуляту і на цій основі творить нову геометричну систему, яка дається розвинути що раз то дальше, але при тім не веде нас до жадних суперечностей. Ця нова система, неевклідова геометрія, обіймає слідуєчі передпосилки. Лобачевський впроваджує тут нове поняття, а саме — кут рівнобіжності. Для цієї цілі конструує він на прямій в однім пункті перпендикулярну до неї довжину. Через кінцеву точку цієї перпендикулярної нарисуймо в думці певне число лучів в однім напрямі. Тоді дістанемо жмут лучів в кінцевій точці перпендикулярної, який містить в собі лучі, що перетинають або не перетинають нашу основну пряму. Один луч творить перехід між цими обома родами промінів і цей переходовий або граничний луч називає Лобачевський рівнобіжним до нашої основної прямої. Кут, утворений цим рівнобіжним лучем і перпендикуляром, є кут рівнобіжності. В Евклідовій геометрії цей кут є константний і рівняється $\frac{1}{2} \pi$; в уявній геометрії є він функцією перпендикулярної (x), значить $F(x)$. В цей спосіб дістанемо, як ми вже це знаємо з дослідів Лямберта, $F(x) = \frac{1}{2} \pi$ і $F(x) = 0$. Лобачевський показав, що ми

$$x = 0 \qquad x = \infty$$

спокійно можемо прийняти ці передпосилки без страху за те, що з дальшим їх розвитком прийдемо до якоїсь суперечности або негідности з иншими твердженнями та аксіомами. Головні тези цієї нової геометрії не є згідні ані ідентичні з відповідними твердженнями Евклідової системи, але вони не ведуть нас до жадних абсурдних результатів, лише доказують ясно, що Евклідову геометрію треба уважати окремим випадком уявної геометрії, який має місце тоді, коли лінії стають безконечно малими, або иншими словами, що звичайна геометрія є геометрією диференціальною.

Тепер прийдесть нам ще згадати його досліді над «граничними лініями» та «граничними площами». Лобачевський називає на рівні граничною лінією, в просторі граничною площею той твір, який стоїть перпендикулярно до всіх прямих, що в одну пряму є рівнобіжні. Він доказує дальше, що при зміннім куті рівнобіжності коло, яке що раз то збільшує свій промінь, переходить вкінці в граничну лінію, куля в граничну площу, між тим коли в Евклідовій геометрії коло та куля переходять в пря-

му та рівню. Три граничні лінії на граничній площі творять «граничний трикутник». Коли потягнемо три осі з трьох вершків такого трикутника і через що-дві осі положимо рівню, то кути трикутника граничного будуть нам дані, як кути між відповідними рівнями. Але тому що ці три рівні перетинаються в прямих, які стоять до себе паралельно, то сума тих трьох кутів між рівнями, а тим самим сума трьох кутів граничного трикутника, є рівна π . Твердження про суму кутів у рівнім трикутнику Евклідової геометрії заховує своє значіння також для граничного трикутника неевклідової геометрії; таким способом можна показати, що для граничної площі заховують своє значіння всі тези звичайної Евклідової геометрії, як також і формули тригонометрії.

Свого часу було видвигнене питання, чи ідеї і роасліди Лобачевського не стоять у певній залежності від думок Гауса. Деякі учені хотіли добачитись цього звлаку в обставині, що професором математики Лобачевського був Бартельс, який в молодості приятелював з Гаусом і при цій нагоді міг присвоїти собі його думки що до цієї проблеми. Але професор Енгель у своїй праці про Лобачевського відкидає рішуче цю можливість: перш за все сам Гаус в часах, коли приятелював з Бартельсом, не мав поняття про неевклідову геометрію і навіть не займався тоді цим питанням. Дальше Бартельс ніколи не інтересувався цими справами, а до праці Лобачевського не привязував ніякої вартости. Як одначе візьмемо під розвагу, так-би сказати, моральний бік цього порівняння Гауса з Лобачевським, то російський математик представиться настільки в кориснішим світлі, що він не боявся крику «Беотів», а мав натомісць особисту відвагу висказати свої думки ясно і одверто без огляду на те, чи вони мають офіційну марку науковости чи ні. Для повноти цього порівняння мусимо взяти під розвагу і ту обставину, серед якого оточення оба учені працювали. В далекім, від світа забутім, Казані борється Лобачевський ціле своє життя за свої ідеї, не знайшовши на місці не то жадних прихильників, але навіть відповідної критики. Мимо цього, невражений цим сумним станом, диктує він свої праці на чужих мовах і ще перед самою смертю лишає нам свій великий науковий заповіт.

Дуже часто повторюється в історії людства дивне, на перший погляд, явище, що якась геніальна ідея повстає майже рівночасно в ріжних головах і то не на одному місці, а в країнах, що від себе віддалені на сотки-тисячі кілометрів, або иншими словами, — відкриття нової думки не залежить тільки від геніяльности одиниці, яка цією проблемою займається, але теж від культурної арілости цілого людського роду. Це явище можемо ствердити також при розв'язанню питання що до важности Евклідового постуляту.

За часів своїх студій жив Гаус приязно з одним талановитим мадяром, Вольфгангом Боліасом*), який, покінчивши курси на університеті в Геттінгені, став професором математики в колегії в Марш-Вашаргелі. Боліай займався елементарною математи-

*) W. Bolyai (1775-1856).

кою а головню основами геометрії. Такі питання як: що це є пряма? або чи XI постулат є важний? були все предметом його уваги. В році 1804 посилав він Гаусові свій твір: «Theoria parallelogum», де ця проблема зведена знову до однакового віддалення двох прямих. Мимо початкової невдачі працює В. Боліай дальше в тім напрямі і оголошує в році 1832 головний свій твір під обіцяючим і обемистим наголовком: «Tentamen iuventutem studiosam in elementa matheseos purae, elementaris ac sublimioris methodo intuitiva intuitiaque huic propria introducendi. Cum appendice triplici». Тут маємо зібрані всі його погляди й результати, до яких він дійшов, працюючи над основами геометрії взагалі а над Евклідовим постулатом окрема.

Вольфганг Боліай мав одного сина Івана, який від ранньої молодости показував велике зацікавлення до математики. Батько сам учив сина і тому не диво, що зацікавлення та інтерес до цих перших початків геометрії мусіли перейти також на сина. Під час свого побуту у військовій академії у Відні доходить вже він до деяких цікавих висновків. Не застановляючись та не ризуючи важности пятої аксіоми, конструує він абсолютну теорію

простору. Він находить засадничу формулу $e = \text{tg} \frac{1}{2} \Pi(a)$, в якій — подібно як у Лобачевського — кут рівнобіжності та належна віддаль поставлені у взаємне відношення. Батько не був захоплений тим фактом, що його син віддався в таким одушевленню студіям над цим важним, але безвихідним геометричним питанням. Він пише йому листа, який, хоча своїм драматичним характером викликує в нас нині доволі комічний настрій, — з другого боку дає нам образ тих поглядів, що витворилися в наслідок постійних невдач серед наукового світу. «Прошу тебе дуже, не пробуй твоїх сил над проблемою рівнобіжних, бо весь час істратиш тільки даремно. Цього твердження не докажете всі разом. Я знаю всі дороги до кінця; я не спіткав ще жадної ідеї, якої-б я вже не був випрацював. Я перейшов назадовж і наперек цю ніч — і все світло, вся радість мого життя завмерла в ній. Ніколи не розясниться вже вона на землі і ніколи вже бідний рід людський не буде мати щось досконале, чисте також і в геометрії. Це є велика і вічна рана в моїй душі. Най Бог тебе боронить, щоби вона так глибоко вілася в тобі, бо це відбирає охоту до геометрії, до всього життя. Я рішився жертвувати себе для правди і був готовий стати мучеником, щоби передати людському родові геометрію очищену від цієї хиби. Я робив всі можливі спроби. При тім я дав ліпші речі як дотепер були зроблені, але повного вдоволення я не найшов. Я перешлю тобі мої власні спроби а ти можеш про це переконатись. Як що приймемо одну з моїх аксіом, то все инше дається тоді елегантно, ясно і точно вивести в кожному з моїх доказів з цілою евклідовою точністю. Але тільки по довгій втраті часу був-би ти в силі дійти до того, що в мене вже находиться в цілій досконалости, однак лише розтягнене і тяжке. Ти-би, може, втратив ціле своє життя над цим.

Але більше чим я не був-би ти в силі зробити. Я, мабуть, тут дійшов найглибше. В цих околицях стоять Гераклеві стовпи. Не йди ані кроку далше, бо згинеш марно» *).

Ясна річ, що в цей спосіб зрадагована пересторога батька зробила на сина цілком відмінний ефект. Він з цілою ревністю працює далше над цією темою, а в році 1830 видає: «Appendix scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate axiomatis XI Euclidei, a priori haud unquam decidenda, independentem: adiecta ad casum falsitatis quadratura circuli geometrica». В цім творі стоїть автор насамперед на становищу Гауса та Швейкарта а щойно пізніше розвиває він висновки, спіраючи на передпосялці противній Евклідовому постулатові в повнім пересвідченню, що цього рода допущення не може нас довести ні до якого абсурду.

В § 1 валишає він набоці наш постулат і дає нову дефініцію рівнобіжних: «коли пряма $\overrightarrow{am}$ не перетинає прямої $\overrightarrow{bn}$, яка лежить з нею в тій самій рівні, натомісць перетинає якусь другу пряму $\overrightarrow{bp}$, яка лежить в куті (abn), то скажемо, що пряма $\overrightarrow{bn}$ є рівнобіжною з $\overrightarrow{am}$ **). Стрілки показують, що кожна пряма має свій точно означений напрямок. Боліай докажує далше, що через один пункт, який лежить по-за прямою дається перевести тільки одна до неї рівнобіжна пряма, далше, що паралелізм прямих є взаємною властивістю, себ-то що коли $\overrightarrow{bn} \parallel \overrightarrow{am}$, так само $\overrightarrow{am} \parallel \overrightarrow{bn}$, а вкінці, що дві прями, які є рівнобіжні в третьою, мусять бути рівнобіжні теж між собою. Пізніше означає він поняття граничної лінії і граничної площі. В парагр. 13 докажує Іван Боліай, що сума односторонніх внутрішніх кутів не може бути більша як 180° , а в парагр. 14, що вона все вносить 180° , як що це мало місце тільки у одної пари рівнобіжних. В наслідок цього відріжняє він дві геометричні системи: одну, яка спірається на допущенні, що сума кутів $= 180^\circ$, називає він Σ (Евклідова геометрія); инша ситема, що основується на противнім твердженню, зветься S ***). Вслідуючих параграфах (16—32) розвиває Боліай систему S . Він обчислює поверхню прямолінійних фігур, кола, поверхню кулі в системі S . В парагр. 32 каже Боліай: це вовсім ясно, що всі дефініції, які відносяться до системи S , мусять мати абсолютну важність, хоч знова лишається незвісним, чи в дійсно-сти має пристосовання система Σ чи ні †). На якій основі однак

*) Ungarische Berichte Bd. XVIII Cr. 5—6.

**) Si rectam $\overrightarrow{am}$ non secet plani eiusdem recta $\overrightarrow{bn}$, at secet quaevis $\overrightarrow{bp}$ in abn , designetur hoc per $\overrightarrow{bn} \parallel \overrightarrow{am}$. Appendix Cr. 3.

***) Systema geometriae hypotesi veritatis axiomatis Euclidei XI insistentis, dicatur Σ et hypotesi contrariae superstructum, sit S . Appendix Cr. 9.

†) Manifesto omnes expressiones ex hypotesi realitatis ipsius S oriundae (hoc sensu) absolute valent, etsi prorsus ignotum est, num sit Σ aut non. Cr. 25.

Боляй прийшов до цього останнього твердження, це питання не знаходить відповіді.

В році 1832 посилає старий Боляй працю свого сина Гауса-ві до оцінки в тім переконанню, що тут знайде він об'єктивний осуд. Але відповідь Гауса не принесла молодому вченому очікуваних лаврів. *Principes mathematicorum* говорить більше, як поміж ученими це буває, про свої власні успіхи на цьому полі, чим про працю молодого автора. Це був страшний удар для молодого Боляя, який, вноєхочений невдачею і зневірений у власні сили, кидає наукове життя та зацікавлення до раніше дорогого йому предмету.

Інтересними для нас суть уваги Боляя про геометричні розсліди Лобачевського до теорії рівнобіжних. Боляй переконаний, що його власна праця (Appendix) мала вплив на творчість російського вченого за посередництвом Гауса. Я навожу оригінальні його слова: «суть чистої правди може бути тільки одна, так само — на цілому світі. І що винайде одно розумне сотворіння, — то цей винахід не є неможливий для кожного другого. Залежно від ступня розвою людскости приходить звичайно для духових продуктів, так само як і для природних продуктів, їх час, так що рівночасно на суші й на морю розглядається той самий предмет і повстають зближені ідеї, як це сталося у випадку диференціального та інтегрального рахунку. Вкінці цей предмет не є сам в собі такий тяжкий і темний. Одначе, коли візьмемо під розвагу, як небагато бистроумних математиків навіть апоміж кращих мало зрозуміння для цієї справи і охоту стреміти до її розв'язки, та що від часів Евкліда або за час існування людскости, мпмо багатьох гарних та дотепних розслідів, між котрими що до точности, ясности та глибини безперечно перше місце займають розсліди Tentamen'у — в цій справі офіційально не було зроблено майже нічого і що врештою здібний Еттинггаузен не міг навіть поняти вартости вже готового Appendix'у, — взявши все це під розвагу можна вважати ледве правдоподібним, що двох або трьох людей, не знаючи про себе майже нічого, в тім самім часі власними способами могло цю справу цілковито полагодити *)». Під цими трьома людьми розуміє Боляй себе, Гауса і Лобачевського; але головню проти цього посліднього є звернені його підозріння й докори. Очевидна річ, що ці допущення Боляя не мають найменшої підстави, їх можна тільки психологічно зрозуміти. Ці уваги його не були призначені для широких кол суспільства, вони були продуктом ображеної одиниці, яка для свого болю шукала відповідної жертви. Геометричні розсліди Лобачевського були для Боляя товчком, безпосередньою причиною, щоби ще раз перед смертю вібрати всі сили і показати світові, скільки він ще в силі вробити. Він починає обширний твір, свою науку про простір. Але джерело його духа вже висохло і на місце короткості та

*) Ungarische Berichte, XVIII Ст. 256—7.

оригінальності Appendix'у, бачимо тільки повторювання тих самих думок.

Причини перших невдач, які стрічали проповідників нової науки, треба шукати в тому факті, що в початках ідеї про нову Евклідову геометрію не вважалися узагальненням старої Евклідової системи, а тільки її запереченням. Тому Гаус мав почасті причину, як він думав, що тодішні геометри не були відповідно підготовлені для такої революції в їх поглядах. Ще 20 літ залишилися ці нові думки, видвинуті Лобачевським, Боліасм без належної уваги; їх стрінула найгірша доля — цілковита байдужність. Критика хоч як гостра і негативна все в кращою, бо скорше чи пізніше мусить вона причинитися до побіди правди. Але інакше була-би, на нашу думку, стояла справа, як-би Гаус мав був відвагу приватися до нової науки; бо по його смерті вистачила вістка, що ці ідеї мали признання Гауса, щоби запевнити їм офіційне місце в науковому світі.

Ми переходимо зараз до нової епохи в історії теорії рівнобіжних, до праць, що цю проблему вивели з вузьких границь математичної, фахової літератури на широке поле філософської спекуляції. Маю тут на увазі в першій лінії габілітаційну працю Бернгарда Рімана*), яка вийшла друком щойно по його смерті, видана теж звісним математиком Дедекіндом. Праця ця «про гіпотези, які лежать в основі геометрії**»), була написана Ріманом для Гауса і цим треба собі пояснювати її зовнішню форму. На небагатьох сторінках вібрано цілий ряд нових і глибоких думок; місцями тільки натяки нових методів. Переведення в числах зовсім нема, а подані тільки готові результати і то в невичайно короткій а при тим ще не цілком ясній формі. Багато часу і праці коштувала щонайменше частинна реконструкція цілої системи, яка була потрібна для перевірки її вислідів. Але праця та нині ще не є покинчена. «Була-би це дійсно велика заслуга, каже Софус Лі, якби хто взяв на себе завдання крок за кроком слідити хід думок Рімана і по-можности відповідати на всі питання, що нам при цій нагоді насуваються***). Я в розміслом навів це місце, щоби наглядно показати, як нам треба забіртися до цього твору; він не був призначений для друку і тому не є віц заокругленою цілістю. Але з огляду на його визначне значіння для геометрії мусіли ми зайатися ближче ним, а то тим більше, що посідає він надвичайно високу наукову вартість. Праця Рімана впроваджує цілком нові поняття, які відкривають нам дорогу до метагеометрії, а саме поняття розтяжної різноманітності (Ausdehnungsmannigfaltigkeit) і поняття многократно розтяжної величини (mehrfach ausgedehnte Grösse).

Звичайні основні дефініції геометрії мають виключно характер слів, вони є наскрізь номінальними дефініціями; знову головні предмети простору виступають у формі аксіом. Тут після

*) Bernhard Riemann (1826—1866).

**) «Ueber die Hypothesen, die der Geometrie zu Grunde liegen».

***) Sophus Lie: Theorie der Transformationsgruppen, Bd. III, S. 486.

Рімана лежить причина якоїсь дивної неясности в старших обробленнях основ геометрії. Бо щоби можна було говорити про якесь поняття, то перш за все треба знайти для нього загальне поняття (*genus proximum*), під яке можна-би підтягнути дане поняття. Ріман старається саме перевести це завдання для простору і на основі загальних понять величин витворити, сконструувати поняття многократно розтяжної величини. Таким способом наш простір був-би тільки спеціальним випадком трикратно розтяжної величини. «З цього однак слідує, що твердження геометрії не дадуться випровадити з загальних понять величини, але що ці прикмети, які відрізняють простір від інших можливих трикратно розтяжних величин, буде можна випровадити тільки на основі досвіду*).

Таке поставлення питання видається Ріманові цілком новим і він переконаний, що на цьому полі він не мав дотепер жадних попередників. Одинки вказівки, і то загальної натури, знайшов він у Гауса та Гербарта. В дійсности одначе виступає вже десять літ раніше Грасман у своїй науці про розтяжність (*Ausdehnungslehre*), а поняття ріжнومانітности в Рімана не ріжниться в дійсности нічим від поняття розтяжности у Грасмана. «Поняття величини, каже дальше Ріман, лише там можливі, де знаходиться загальне поняття, що допускає ріжні способи визначення. (*Bestimmungsweisen*). Залежно від того, чи поміж цими способами визначення є можливий тяглий перехід від одного до другого, чи ні, — творять вони тяглу або переривану (*diskrete*) ріжнومانітність; поодинокі способи визначення називаються в першому випадку пунктами, в другому елементами цієї ріжнومانітности. Означені, але від себе якимсь знаком чи границею відділені частини ріжнومانітности — називаються кванта. Їх порівняння, що до величини, відбувається при перериваних величинах численням, при тяглих мірянням. Міряння відбувається в цей спосіб, що ми всі величини, які маємо порівнювати, кладемо одну на другу**). В чім однак полягає цей процес складання одної частини на другу, коли діло не іде про твори простірні, а тільки про елементи тої або другої ріжнومانітности, це питання лишає Ріман без відповіді.

«Коли при якимсь поняттю, котрого способи визначення творять тяглу ріжнومانітність, ми переходимо від одного способу визначення до другого точно означеним порядком, то ті способи визначення, які ми перейшли, творять однократно розтяжну ріжнومانітність, якої головною прикметою є, що в ній з одного пункту є можливий перехід тільки в двох напрямках, а саме вперед або назад. Як що подумаємо собі тепер, що ця ріжнومانітність знову переходить в другу цілком відмінну і то також точно означеним порядком, себ-то так, що кожна точка переходить у означену точку другої ріжнومانітности, — то так одержані способи визначення творять разом двократно розтяжну ріжнومانітність***)».

*) *Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Bd. XIII, Cr. 134.

**) *Riemann, Abhandlungen* Cr. 135.

***) *Riemann: Abhandlungen* Cr. 136.

В подібний спосіб дістанемо трикратно розтягну ріжнومانітність, чотирикратно розтягну ріжнومانітність і т. д. аж до ріжнومانітності о $n + 1$ вимірах, котру треба вважати зложенням змінності (Veränderlichkeit) о n вимірах і змінності о 1 вимірі, або, іншими словами, ріжнومانітність з $n + 1$ вимірами представляється нам як однократна ріжнومانітність, для котрої творчим елементом є ріжнومانітність з n вимірами. Так як тепер ми синтетичним шляхом від найменшого числа вимірів дійшли до найбільшого їх числа, — так само, на думку Рімана, можемо йти поворотною дорогою, себ-то аналітичною; це значить, що кожна ріжнومانітність з n вимірами дасться розложити на ріжнومانітності з що раз то меншим числом вимірів. Це був-би один бік розслідування.

В другій частині своєї праці розглядає Ріман метричні відношення, які є можливі на ріжнومانітності з n вимірами. Ми вже раніше піднесли, що він написав цю розвідку для Гауса; тому навязує він до результатів Гауса і звертається тепер до площ ві сталою кривиною. Щоби можна було на якійсь площі побудувати геометричну систему, вона мусть мати на кожному місці ту саму кривину, при чім є можливі три евентуальності: вартість цієї кривини є або позитивна, або негативна, або рівна 0; $k > 0$, $k < 0$, $k = 0$. В останнім випадку дістанемо всі ті площі, які дадуться розвинути на рівні, отже поверхню вальця і стійка; в першому випадку маємо всі ті площі, що дадуться розвинути на поверхні кулі з радіусом $\sqrt{I : K}$, а звичайну кулю можемо вважати тут підходячим моделем. В другому випадку маємо площі, що прикладаються на псевдосфері, яка являється відповідним моделем для площ ві сталою негативною кривиною.

Між геометрією на площі ві сталою кривиною та геометрією на частині рівні, при чім обі мусимо брати у відповідних границях, існує аналогія, яку ми ближче освітлимо і то таким способом, що головні власності одної переведемо в головні прикмети другої, як це робиться сумарично через протиставлення тверджень, які ми в слідуючій завначуємо коротко:

а) площа	а) частина рівні
б) точка	б) точка
в) геодетична лінія	в) пряма
г) лук геодетичної лінії	г) прямолінійна віддаль
д) лінеарні власности	д) постуляти про впорядкування точок прямої.
е) дві точки визначають геодетичну лінію	е) дві точки визначають пряму.
є) головні власности рівності геодетичних луків і кутів	є) постуляти пристайности віддалей і кутів.
ж) коли в двох геодетичних трикутниках два боки і кут між ними суть рівні, то так само мусять бути рівні другі боки і кути.	ж) коли в двох прямолінійних трикутниках два боки і кут між ними є рівні, то так само мусять бути рівні другі боки та кути.

З того слідує що для геометрії спільної всім тим площам можна задержати ті власности, які в Евклідовій системі є незалежні від постулату рівнобіжних і які для свого доказу не користуються всецілою рівнею (напр. нескінченністю прямої*).

Тепер приходять тези, які відносяться до суми кутів у трикутнику:

1. на площах зі сталою кривиною рівною 0 сума кутів у геодетичнім трикутнику є рівна двом простим кутам ($2R$).

2. а) на площах зі сталою позитивною кривиною є сума кутів геодетичного трикутника більша, як два прості кути.

б) поверхня геодетичного трикутника є пропорціональна надвищці суми його трьох кутів по-над два прості.

3. а) на площах сталої негативної кривини є сума трьох кутів геодетичного трикутника менша як два прості кути.

б) поверхня геодетичного трикутника є пропорціональна недоборові суми його трьох кутів до двох простих**).

Вартість кривини	Модель	Характер трик-ка.
$K = 0$	рівня	$\alpha + \beta + \gamma = \pi$
$K = \frac{1}{K^2}$	куля	$\alpha + \beta + \gamma > \pi$
$K = -\frac{1}{K^2}$	псевдосфера	$\alpha + \beta + \gamma < \pi$

Як пригадаємо собі висліди праць Саккері і Лежандра)***, то можемо перевести порівняння в теперішніми результатами. Гіпотеза простого кута знаходить своє примінення та здійснення на рівні ($k = 0$), гіпотеза тупого кута на кулі ($k > 0$) і третя гіпотеза гострого кута є ідентична з приняттям сталої негативної кривини ($k < 0$) на псевдосфері. Ці дві останні гіпотези є конкретними прикладами неевклідової геометрії. Бельтрамі виказав своїм «Saggio di interpretazione della geometria non euclidea», що система Лобачевського — Боліая відповідає третій евентуальности, коли приймемо негативну міру кривини. Інакше представляється справа при поверхні кулі та при тих площах, що як ця остання мають сталу позитивну кривину. Стала міра кривини є причиною пристайности площ в собі, так само як і в рівній геометрії, — це значить, що поодинокі частини площі можна перевести без розтягання одної в другу. Найпростіші лінії сферичних площ є луками найбільших кол і тому між двома довільно дібраними точками площі є можливі не одна а дві найпростіші лінії. Окрім цього коли візьмемо два відповідаючі собі кінцеві пункти проміру, то тоді через такі дві точки дається перевести нескінченне число найбільших кол або найпростіших ліній. Аксиома рівнобіжності тратить тут свою важність, бо через точку кулістої площі не дається до найпростішої лінії перевести

*) Bonola: Die nichteuclidische Geometrie. Cr. 141—142.

**) Bonola: Die nichteuclidische Geometrie. Cr. 144—145.

***) Beltrami: Un procuratore italiano di Legendre e di Lobatschewskij. Atti della Reale Accademia dei Lincei.

жадна рівнобіжна, а це тому, що лук найбільшого кола не може бути рівнобіжним з другим луком. Так само твердження що до суми кутів в трикутнику підлягає тут зміні, як ми вже це вище бачили. З цього можемо витягнути висновок, що Евклідова геометрія тратить своє значіння на кудистій площі.

Вкінці хочу бодай короткими словами звернути увагу на різницю між безмежністю та безконечністю; перша з них належить до відносин розтяжності, а друга до відносин міряння. Що простір є безмежна трикратно розтяжна ріжнотанітність, це для нього не улягає найменшому сумнівові. Але з цього ще не слідує безконечність простору. Як ми приймаємо, що стала міра кривини має хоч яку маленьку позитивну вартість, то тим самим простір мусить бути скінченим.

Ми стрічаємось звичайно з великими перешкодами, як що нам приходиться ревультарати математичних дослідів та міркувань переводити у мову зрозумілу також нефаховцям у цій царині науки. Ці труднощі є вислідом обставини, що поняття, якими ми займаємось і котрих звязок ми стараємось збагнути, є самі продуктом довготривалої математичної спекуляції і з буденним життям не мають майже нічого спільного. Дорогу, якою нам треба йти при усуненню цих перешкод, показав нам перший Герман Гельмгольц *), який за цілий час своєї довголітньої наукової праці заходився коло популяризації проблем наукової діяльності на всіх ділянках науки, що стояли до нього у якім-будь відношенні. Також в історії нашого питання що до основ геометрії ніхто з учених не мав такого рішачого впливу як Гельмгольц. Його розсліди в межах філософії та математики завдячують своє значіння і славу авторитетові, який наш учений мав у природничих науках взагалі. Не є також виключеним, що цей його успіх треба приписати обставині, що він виступив проти апіоризму Канта, в обороні емпіристичної теорії, якою цікавився тоді широкі суспільні верстви. На кожний випадок треба підкреслити одно: його філософичні ровідки з обсягу геометрії були надзвичайно поширені головню через популярну та загально зрозумілу форму і тому причинились у великій мірі до побіди емпіризму в межах геометрії.

Гельмгольц пішов відносно нашої проблеми дальше, чим Лобачевський і Ріман; головна ціль його лежала в тім, щоби показати, що інші простірні реляції не лише можливі, але що ми в силі представити їх собі. Як одначе вдається Гельмгольцові це доказати, то тоді треба вже залишити досвідові вирішення питання, чи ці або другі простірні форми відповідають реальній дійсности. Коли воно дійсно так маєсья, то тоді мусять існувати геометрії відмінні від нашої Евклідової геометрії, в яких де-які аксіоми цієї послідньої не дадуться прикласти і навіть на мають жадного змісту. Найважніші аксіоми Евклідової геометрії є: 1) аксіома прістайности, на підставі котрої дві фігури, що накриваються, є рівні, 2) аксіома, що два пункти визна-

*) Н. v. Helmholtz (1821—1894).

чують пряму, 3) аксіома рівнобіжних. Після Гельмгольца ці аксіоми не мають важности ані для всіх геометричних систем ані для всіх просторів. Щоби цю ідею представити ясно та плястично, приймає він як гіпотезу, що різні знані нам площі замешкують фіктивні сотворіння, які виробили собі свої геометричні зображення в залежности від площі, на якій вони живуть. Тепер розбирає Гельмгольц ці зображення: «Подумаймо собі розумні двовимірні сотворіння, які живуть та рухаються на поверхні котрогось із наших ціпких тіл. Ми приймаємо, що вони не будуть здібні спостерігати що-небудь по-за цією поверхнею, натомість будуть могли робити спостереження подібні до наших у межах розтяжності цієї площі. Коли такі сотворіння витворять собі свою геометрію, то очевидячки дадуть вони своєму просторові тільки два виміри. Вони мусіли-би прийти до того, що точка, яка порушається, творить лінію; а лінія, що порушається не у власному напрямі, творить знову площу, котра була-би для них найбільш повним твором, який вони знають. Ці сотворіння не були-би в стані так само представити собі більше вимірного твору, який повстає, коли площа виступає зі свого площинного простору так само, як ми не можемо представити собі геометричного твору, який повстав-би через рух тіла зі звисного нам простору».

«Ці площинні сотворіння могли-би дальше у своєму площинному просторі потягнути найкоротші лінії. Це не мусіли-би бути прямі в нашій розумінню, ми би їх назвали після геометричної термінології геодетичними лініями площі, на якій вони живуть, — лініями, які творить натягнена нитка, коли приложимо її до площі так, що вона може по ній без перешкоди пересуватися».

«Наколиби сотворіння цього рода жили на нескінченній рівні, то вони витворили-б точно ту саму геометрію, яка міститься в нашій пляніметрії. Вони поставили-б твердження, що між двома точками можлива тільки одна пряма; що через третій пункт, який лежить по-за нею, дається перевести тільки одна рівнобіжна а першою; вкінці, що прямі лінії можна продовжити в нескінченність, так що їх кінці не віддуться і т. д.».

«Інтелігентні сотворіння цієї породи могли-б жити теж на поверхні кулі. Їх найкоротшою або найпростішою лінією між двома точками був-би тоді лук найбільшого кола, яке переходить через дотичні пункти*». Тим самим аксіома, що між двома точками можлива тільки одна найкоротша лінія, не могла-би бути важною для мешканців кулі без певного застереження. «Мешканці поверхні кулі не знали-б зовсім рівнобіжних. Вони твердили-б, що кожні дві найпростіші лінії відповідно продовжені мусіли-б перетинатися не в одній, а в двох точках. Сума кутів у трикутнику була-б все більша як два прості кути, і дальше тим більша, чим більшою є поверхня трикутника. І тому їм бракувало-б також поняття геометричної подібности форми між більшими і меншими фігурами того самого роду. Бо більший трикутник мусить

*) H. v. Helmholtz: «Ueber den Ursprung und die Bedeutung der geometrischen Axiome». In Vorträgen und Reden, Bd. II., Ст. 7—8.

конечно мати інші кути як менший. Їх простір мусіли-б ми прийняти дійсно як необмежений, хоч скінчено розтяжний, або що найменше таким треба було-б собі його представити».

«Ясна річ, що сотворіння на кулі при тих самих логічних здібностях, що на рівні, мусіли-б витворити цілком відмінну систему геометричних аксіом як тамті і ми сами в нашій просторі в трьох вимірах».

«Але ідім даліше. Подумаймо собі, що розумні сотворіння існують на поверхні тіла, що має вигляд яйця. Ми могли-б нарисувати найкоротші лінії між трьома точками такої поверхні і в цей спосіб сконструувати трикутник. Наколиби ми спробували сконструувати пристайні трикутники на різних місцях тої самої площі, то виявилося-б, що коли два трикутники мають однаково довгі боки, то їх кути не мусять бути однаково великі. На ostrішому кінці яйця ріжнилася-б сума кутів трикутника більше від двох простих, чим в трикутнику, який-би ми нарисували на тупому кінці з цими самими боками; з цього слідує, що на такій площі навіть такий простий простірний твір, як ним є трикутник, не дався-б пересунути з одного місця на друге без зміни форми*).

На такій площі не дадуться фігури пересунути з місця на місце, щоб рівночасно не підлягли зміні. Мусимо тому сказати, що на поверхні яйцеватого тіла повна свобода руху не існує, яка є можлива на рівні або на кулі, а з того слідує, що на яйцеватій площі вже не є важна аксіома пристайности.

Гельмгольц іде однак у своїй гипотезі ще даліше і приймає, що вище згадані фіктивні сотворіння замешкують також поверхню псевдосфери. На псевдосфері задержує аксіома пристайности свою важність. На ній можемо пересувати фігури з місця на місце без зміни їх форми. Також між двома точками можна перевести тільки одну найпростішу лінію. Що до цих двох моментів — то псевдосфера не ріжниться від рівні, тільки аксіома рівнобіжности втрачає тут свій зміст; «Як на площі є дана одна найпростіша лінія і одна точка по-за нею, то через цю точку дасться przeprowaditi ціла низка найпростіших ліній, які всі не перетинають перше названої лінії, навіть наколиби ми їх продовжали в нескінченість». (Геометрія Лобачевського.) З аксіомою рівнобіжности, яка тут, як бачимо, не має значіння, зв'язані тісно тези про суму кутів у трикутнику. Ця сума не є тепер рівна двом простям, але є менша від них.

«Ці приклади показують нам уже, що залежно від характеру місця осідку мусіли-б повстати ріжні геометричні аксіоми у сотворіння, які що до інтелектуальних сил цілком не ріжняться від нас**). Що однак тут говориться про площі, се-то ріжнотності з двома вимірами, це саме дасться per analogiam сказати про ріжнотності з більшим числом вимірів.

На основі дотеперішнього представлення можемо точно озна-

*) Helmholtz: Ueber den Ursprung etc. Vortr. u. Reden, II., Cr. 9—10.

***) Helmholtz: Ueber den Ursprung etc. Vortr. u. Reden, II Cr. 10.

чити становище Гельмгольца в історії нашої проблеми. Емпіризм твердить, що наші геометричні аксіоми залежать виключно від характеру реального простору; ця думка стає ясною тоді, коли покажеться, що є можливі різні простори і різні геометрії. Це доводить власне Гельмгольц на користь емпіристичної теорії; він показує не лише можливість інших просторів, але також їх здібність прибрати в нашій свідомості форму конкретних зображень (*Vorstellbarkeit*). Однак тут власне лежить для нього велика трудність. «Коли мається вже розглядати питання, чи простірні реляції в метагеометричних просторах дадуться наглядно зобразити, то мусимо насамперед ствердити, після якої норми маємо осуджувати наглядність об'єкту, який ми бачили. Для цієї цілі я витворив дефініцію того, що ми мусимо признати наглядно зобразимим, дефініцію, яка звучить так, що до цього потрібна є повна зобразаність (*Vorstellbarkeit*) тих зміслових вражень, які даний предмет викликав-би в нас на основі знаних законів наших зміслових органів серед всяких можливих умов спостереження, і через що він відрізнявся-би від других подібних предметів*»). Цим хоче Гельмгольц сказати, що ми могли-б собі змалювати образ псевдосферичного світа, наколиби ми нагло в нім знайшлися.

Бельтрамі представив нам вже псевдосферичний простір у нутрі кулі Евклідового простору; Гельмгольц робить це також, але так, що накладає на наші очі відповідні вигнуті (пуклясті) шкла. Цей псевдосферичний простір не видавався-би знову так чужим, хоча в початках ми робили-б великі похибки в означуванню віддалі та величини віддалених предметів. «Наколиби довільний спостервач, котрого очі та простірний досвід виобразувалися-б у рівному просторі однаково з нашими, міг увійти у псевдосферичний світ, то він думав-би, що найбільш віддалені предмети цього простору знаходяться в скінченім віддаленю доколя нього, напр. у віддаленю 100 стій. Якби він ішов у напрямі цих віддалених предметів, то вони розтягалися-би перед ним і то більше в глибину як навадовж чи наперек; за ним вони знова сходилися-б. Він пізнав-би, що але усуджував він після міри очей. Якби він бачив дві прямі, які після його оцінки тягнуться рівнобіжно до себе аж на віддаль 100 стій, де, як йому здається, кінчиться світ, то він пізнав-би ідучи за ними, що чим більше він здовж них поступає, то вони тим більше віддаляються від себе при рівночаснім розтяганню предметів, до яких він зближається; зате по-за ним їх віддаль здавалася-б меншати так, що при поступованню наперед вони здавалися-б йому що раз то більше розбіжними і від себе віддаленими. Однак дві прямі, які з першого становища здаються сходяться в однім і тім самім пункті запліля у віддаленю 100 стій, будуть все так робити; хоч як далеко він-би ішов, — пункту, де вони перетинаються, він не осягнув-би ніколи**»).

*) Helmholtz: Ueber den Ursprung und Sinn der geometrischen Sätze. Wissenschaftliche Abhandlungen. II. S. 644.

**) Helmholtz: Ueber den Ursprung etc. Vortr. u. Reden, II. S. 26.

Цей експеримент Гельмгольца унагляднення ріжких простірних реляцій мав бути доказом, що ми можемо собі представити також простори, які представляються інакше, чим наш простір. Але в цій власне точці розпочали противники емпіристичної теорії простору гостру критику і головню підкреслювали факт, що ці «інші простори» можна собі представити, але тільки, так-би сказати, в рамках Евклідового простору. В дійсності вони не дають нам нічого нового. Але про це прийдеться нам ще говорити. Тут треба розслідувати ще одну річ. Гельмголец думає, що, коли ми визначуємо геометричні твердження, то при цій чинности находимся в залежности не лише від самого простору, але теж від механічних та фізичних прикмет конкретних тіл. Засаднича передумова геометрії міститься в домаганню, що тіла посідають свобідну рухомість (*freie Beweglichkeit*), це значить, що їх можна пересувати в одного місця на друге, при чім вони не змінюють ані величини, ані форми. Цю послідню властивість називаємо теж тривкістю (цілкістю) та уважаємо її безсумнівно одною в фізичних прикмет тілесного світа. У наших всіх трьох випадках, значить у Евклідовій, сферичній та псевдосферичній геометрії, прийняли ми задалегідь ці прикмети тіл. Одначе можливі суть також геометричні системи, в яких не можемо говорити про свобідну рухомість тіл, як напр. на поверхні яйцеватого тіла.

Як що приймемо можливість інших просторів, то тоді вириннає перед нами питання, чи цей простір, в яким ми живемо, має ті прикмети, що ми йому приписуємо. А може аксіоми Евклідової геометрії не відповідають характерові нашого простору? Може, вони не є так віродостойними і евідентними, якими вони нам видаються бути? На думку, Гельмгольца, цього рода питання цілком оправдані, а одиноким фактором, що може нам дати відповідь, є виключно експеримент. І в тім розумінню геометрія, подібно як фізика і хемія, є досвідною наукою: вона не має кінечного, аподиктичного характеру, а тільки гіпотетичний, так само як інші природописні науки.

В розслідах Гельмгольца мусимо підкреслити ще один момент для нас може найважніший, а саме — його відношення до Канта. Багато говорить про те, що Гельмголец хотів знищити Кантову теорію простору. Але це не було його метою. Він, навпаки, зазначував завжди, що ідеї Канта не втратили свого значіння, і що вони ще тепер мають завдання виповнити прірву між природописними науками та спекулятивними системами Шеллінга та Гегеля. Одначе цей засадничий ровдор, що ще нині розділює філософію і природописні науки, не існував за часів Канта, який у своїх працях в обсягу природи стояв на тім самім ґрунті що й природники. Як ходить о науку про простір, то Гельмголец не думає загалі виступати проти розуміння Канта, а старався їти разом з ним як можна найдальше. Він каже отверто, що наука Канта — це дуже щасливий і ясний вираз дійсного стану річей. Само поняття простору, як форми нашой наглядности, є настільки широке, що може помістити в собі всілякий конкретний зміст.

Обмежуючим елементом є лише аксіоми, — і тому ми повинні характер трансцендентальності приписувати тільки просторові, а не аксіомам.

Як бачимо, Гельмгольц, не думав нищити теорії простору Канта, а старався лиш доповнити її. Кантова наука мала хибити наслідком нивького стану загального знання. Там, де показується неточність, старається Гельмгольц поправити її, при чім загального характеру теорії він не змінює. Контроверва, що виступає тут між обома вченими, буде тою віссю, довкола котрої обертається ціла наша праця. Бо так як Кантівці наших часів звикли сліпо iurare in verba magistri, покликуватися на автора науки про апіорність простору як на остаточний авторитет, — то так само і нинішні представники емпіристичної теорії в суті речі не вийшли по-за круг думання Гельмгольца.

Великий поступ в історії нашої проблеми творить книжка Бенно Ердмана: «Аксіоми геометрії».*) Можна мати ріжні погляди на висказані в цій книжці думки, — одно залишиться напевно заслугою Ердмана, а саме, що він результати праці Гельмгольца та Рімана передав у філософичній мові. Аналітично-математичну мову обох учених перевів він у абстрактно-логічний спосіб думання філософів і таким чином зробив їх зрозумілими для ширших, нефахових кол громадянства. З цього моменту повстає велике число філософичних праць на цю тему а рівнобіжно в тим поглиблюється що раз то більше прірва між філософами обох напрямків, — роздор, який до нинішнього часу не знайшов дефінітивного полагодження. Завдання цієї книжки не лежить в тому, щоби ту трудність усунути, бо розвака цієї проблеми належить мабуть до тих вічних ніким і ніколи нерозв'язних питань, що все будуть займати людскість. Книжка ця старається в першій мірі дати ясні і прецизані поняття, а також розглянути, чи і наскільки теорія простору, в освітленню Рімана та Гельмгольца, має своє оправдання. При чім критичний змісл, в яким наш автор забирається до діла, робить її вартісною і тим читачам, що не погоджуються цілковито з її результатами.

Перше завдання, яке ставить собі Ердман після історичного розгляду, є дефініція простору. Але «цю бажану дефініцію нашого простірнього зображення (Raumvorstellung) можна втворити щойно тоді, коли ми будемо в силі знайти загальне поняття, genus proximum, під котре буде можна підтягнути наше зображення простору, а окрім цього визначити специфічні власности (differentia specifica), що відріжняють його від інших можливих або навіть дійсних рівновартних родів цього загального поняття**). Щоби тому посередне розібрати зміст нашого простору, треба насамперед по вказівкам Ердмана знайти загальне поняття та специфічні ріжниці. Але це не дасться так легко перевести. Наше змагання розбивається о психологічний факт, що при просторі не маємо діла з поняттям та більшим числом його

*) Benno Erdmann: «Die Axiome der Geometrie». Leipzig. 1877.

***) Erdmann: Axiome d. Geometrie, Ст. 36.

примірників, але що зображення простору існує як одинокий тільки випадок нашої наглядності. Але Ердман не вірить в цю трудність. Бо саме математичні розгляди навчили нас, «що ці простірні форми, котрих взаємні метричні відношення розвиває Евклідова геометрія синтетичним методом конструктивного представлення, що ці власне простірні форми є рівночасно поняттями величин, котрих відносини можна аналітичним шляхом представити як системи рівнянь» *). Щоб одначе тут було сказано про поодинокі простірні форми, то це відноситься також і до загального зображення простору. Це цілком зрозуміла річ, що простір взагалі дається підтягнути під поняття величини не менше як поодинокі його форми. Так само можна виразити аналітично ввадничі його прикмети як розтяжність у трьох вимірах, тяглість, пристайність в собі і т. п. Але в цей спосіб переходимо вже до другого питання, а саме питання про специфічні ріжницьі. Їх є головню три:

I. Простір, — це тягла трикратно розтяжна ріжнومانітність. Як приклади на рівнорядні роди цього поняття можуть нам послужити система тонів і красок. Всі можливі вражіння красок представляються нам як постійна величина, а це тому, що ми можемо від одного довільного вражіння перейти до другого череа постійний ряд. Подібно як в просторі положення кожного пункту дається точно означити при помочі співрядних, так само і в системі красок можемо виказати залежність кожного елемента від трьох невазалежних змінних. Тому згідно з Ердманом можна сказати, що система красок поодає, так само як і простір, три виміри. Одначе в обох випадках дається ствердити безсумнівна ріжницьа в тому, чи ми поняття виміру або розтяжності уживаємо у просторі, чи у системі красок. Як говоримо про виміри простору, то робимо це в тім випадку, коли ходить про визначення положення якось точки. В системі красок потрібне нам поняття розтяжності лиш тоді, коли хочемо ствердити, що та або друга краска дається визначити при помочі певного числа елементів. В першім випадку говоримо про простірні елементи як такі, в другім випадку лиш про величину.

II. Друга прикмета міститься в слідуючім твердженню. Простір — це в собі пристайна ріжнومانітність або, иншими словами, ми приймаємо, що наш простір має константну кривину. Ця прикмета є властиво результатом постулатів висказаних Гельмгольцем, а саме: а) існують в собі ціпкі тіла, б) ціпкі тіла можуть свобідно порушатися, в) ціпкі тіла не змінюють своїх вимірів в наслідок обороту довкола власної осі.

III. Третя признака нашого простору лежить у твердженню, що він має кривину рівну 0. Наколи в першій прикметі предметом дискусії були виміри ріжнومانітності, то тут узгляднюється їх внутрішні метричні відносини. Як що в тамтих прикметах говоряться про взаємне відношення ріжнومانітності о не однаковім числі вимірів, то тут знаходимо характеристичну

*) Erdmann: Axiome d. Geometrie, Cr. 37.

різницю різних родів тої самої різноманітності в певним означеним числом вимірів.

Щойно на підставі цього розгляду можемо подати остаточну дефініцію простору; після неї розуміємо під простором тяглу величину, котрої елементи можна визначити при допомозі трьох незалежних змінних і котрої кривина має сталу вартість рівну 0.

В третім розділі робить Ердман філософичні висновки із своєї нової науки. Після нього має наше зображення простору подвійний характер. З одного боку залежить воно від окремої диспозиції наших психичних функцій і в цім розумінню воно є апріорним зображенням. З другого боку не дається ваперечити, що це зображення простору залежить від природи речей і тому твердження, що воно є емпіричного характеру, має також своє оправдання. На думку Ердмана, тривимірність простору, його тяглість і вартість кривини є наслідком певних умов серед подраivenь, які спрочинюють розвій простірного зображення.

«Наша форма наглядности предметів, різних від нас, мусіла-би стати иншою в хвилию, коли-би змінилися взаємні, від її окремої питоменности незалежні відносини між речами, які відповідають цій формі. Тому наше зображення простору не є незалежне від предметів — лише так само тісно звязане в формах їх взаємин як із природою нашої свідомости». В цей спосіб робить автор заключення а усіх метагеометричних спекуляцій. Бо коли ми раз признали, що ці розсліди мають своє оправдання та переконуючу силу, то дальше мусимо конечно признати, що поодиноким геометричним аксіомам треба відібрати їх апріорний характер. Дальший шлях веде Ердмана а цього моменту від емпіризму; для нас лишається ще великим питанням, чи це є одинока і доцільна дорога? Може буде можна підшукати иншу розвязку цієї проблеми?

Розправившись в доволі гострім тоні в Тобясом Бекером і Гартманом переходить Ердман до чертвєртого відділу своєї книжки, в яким він подає головний нарис нової теорії простору. Відповідно до свого попереднього розмовжовання між апріорними і емпіричними елементами в нашім зображенню простору, відріжняє він зміст і форму цього зображення. Під формою розуміє він ті прикмети, які посідають всі простори незалежно від кривини та числа вимірів. Спільні признаки збирає він в поняттю порядку «побіч себе» (*die Reihenfolge des Nebeneinander*). Геометричні аксіоми і дефініції відносяться до змісту простірного зображення і суть тому, як він це покаже пізніше, а *posteriori*. —

Тут мусимо ще зробити малу замітку: Одначе нам не вільно забувати, що ця диференціяція на форму і зміст нашого простірного зображення ні в якому разі не веде нас, як у Канта, до протилежности між емпіричним і абсолютно-апріорним елементом. Ця різниця не має психологічного підкладу ані не запозичена в теорії пізнання, а має в дійности чисто логічний характер; вона не твердить, що існує дійсно реальна протилежність в способі повстання, а тільки можливість чисто абстрактного розмежовання поодиноких предикатів. Ця протилежність між а priori

і а posteriori дасться теж тут прикласти, але тільки в тім зміслі, який ми перед тим підкреслили, а саме — як різнорodne відношення, що торкається форми так як і змісту наших зображень.

Філософичні консеквенції цієї науки виступають ясно перед нашими очима; в першій лінії відбирають вони геометричним аксіомам і дефініціям їх виімкове становище. Бо апіорною є тільки форма — а головні поняття геометрії відносяться до змісту простірнього зображення і тому не можуть мати аподиктичного характеру. Ці головні поняття розділює Ердман на три класи, а саме: 1) аксіоми простірнього зображення, 2) дефініції конструктивних понять, 3) аксіоми рівності величин. Він розсліджує всі три групи і приходить вкінці до пересвідчення, що вони не відносяться до конечних, а тільки до дійсних прикмет простору. Але коли геометрія має джерело в емпірії, то як можливо те, що її твердження мають цілком инший характер ніж твердження других наук? Ердман пояснює це дивне явище в слідуячий спосіб: «Результат наших розслідів можемо зібрати в кількох коротких увагах про відношення математики до инших наук. Вона стоїть нарівні з другими науками в тому, що вона має джерело в досвіді, отже, що основою її розслідів є загальні індукції з досвіду, котрого кожний елемент залежить в рівній мірі від власностей предметів як і від суті психичних функцій, так що кожне зображення дасться представити в рівній мірі в апостеріорного як і з апіорного боку. Математика відрізняється знову від других дисциплін тим, що різнорodneсть, яка є предметом її розслідів, є одностайна, між тим коли предмет, яким займаються други науки, містять в собі різнорodne елементи. Оскільки вдається зовнішні подраження психичних якостей спровадити до одностайних процесів руху при помочі формальних і матеріяльних природописних наук, то тоді стануть ці дисципліни частинами прикладної математики.

Послідню групу розслідів на полі неевклідової геометрії розпочинають праці італійського математика Бельтрамі*). Тут ходить головню про дві праці, що стоять у ближчій відношенню до нашої проблеми, а саме: «Teoria fondamentale degli spazi di curvatura costante» і «Saggio di interpretazione della geometria non euclidea». —

Головна хиба метагеометрії лежала головню в тім, що зформульовані нею простірні реляції не могли бути предметом наших зображень; а що ця прикмета є конечно потрібною для признання їх дійсности, тому і всі закиди звертаються власне в цей бік. Треба було знайти конче якийсь спосіб, щоби цьому лиху зарадити, значить, щоби всі метагеометричні форми були не лише на папері, але щоби набрали більш реального характеру в нашій уяві, і то як не в безпосередній спосіб, методом Гельмгольца, то щонайменше посереднім шляхом. Це було-би можливим щоби тоді, якби нам вдалося мову неевклідових систем перевести на язык Евклідової геометрії, і то в цей спосіб, щоби заховати між

*) Eugenio Beltrami (1835—1900).

ними повну аналогію; для прикладу: один елемент a — неевклідового простору переходить тільки в точно означений елемент a — Евклідового простору і на відворот. Цього принципу ужив перший раз Бельтрамі.

Щоби зрозуміти, в чім лежить вага і значіння цього принципу, візьмім якийсь поодиначий приклад, от — представлення кулі (кулістої площі) на рівні. Це дасться перевести в такий спосіб, що кожній геодетичній лінії на кулі буде відповідати пряма на рівні, при чім це відношення мусить бути однозначним або, іншими словами, кожній точці на рівні відповідає тільки одна точно означена точка на кулі, кожній лінії на рівні відповідає тільки одна геодетична лінія на кулі. Це відношення між обома групами елементів мусить бути такого рода, щоби ми були в стані від конструкцій на рівні робити заключення що до конструкцій на кулі, тим більше, що залежність між ними дасться легко визначити. Бельтрамі взявся за аналогічне представлення псевдосфери на рівні і на основі цього експерименту поробив такі висновки: геодетичні лінії на псевдосфері можуть бути, так само як прямі на рівні, продовжені в нескінченність, але мимо цього на повернуть вони до своєї вихідної точки. Через кожні дві точки псевдосфери дасться перевести тільки одна геодетична лінія. Через один пункт псевдосфери можна нарисувати цілий жмут геодетичних ліній, які не перетинають даної геодетичної лінії. Ми бачимо, що геометрія на псевдосфері криється частинно в геометрію на рівні; ціла різниця лежить в тому, що в першій випадку не має значіння Евклідовий постулат. Таким способом показав Бельтрамі перший раз світові цікавий факт, що всі формули і твердження неевклідової геометрії (тої, яку 30 літ тому назад віднайшли Белліай і Лобачевський) знаходять дійсну інтерпретацію на псевдосфері: це є площі з константною негативною кривиною в Евклідовім просторі. Окрім цього зробив Бельтрамі ще один висновок. Як що геометрія псевдосфери дасться представити на рівні і при цій нагоді не стрічасмося з жадною суперечністю, то тим самим маємо доказ того, що псевдосферична геометрія не містить в собі ніякого блуду. Частина неевклідової геометрії видержала в цей спосіб спробу критики. Дотепер обмежився Бельтрамі тільки на площі, значиться на геометричні твори з двома вимірами. Але дальша дорога повинна була провести його до вищих різноманітностей, до просторів в 3, 4, 5. . . вимірами. Не знаємо, в яких причин Бельтрамі не поспішився з цими дальшими працями, але через те випередив його інший математик Фелікс Кляйн,*) який цілу неевклідову геометрію побудував на проєктивній основі.

В межах нашої праці не можемо дати точного образу глибоких ідей Кляйна. Щоб одначе його теорію представити хоча лиш в загальних рисах, мусимо насамперед обговорити деякі поняття, що лежать в основі проєктивної (метової) геометрії. Головним елементом проєктивної геометрії є пункт; її завдання

*) Felix Klein. 1849.

лежить в означенню взаємного положення точок. Але для цієї цілі потрібні нам аж 4 точки, які творять між собою так зване подвійне відношення λ . Коли ми маємо дані три точки А, В, С, і вартість для λ , то тоді можемо також визначити четвертий пункт D. Як що проєктивна геометрія займається виключно положенням пунктів та їх взаємним відношенням, то як можна в ній віддати віддалення двох точок? Для цієї цілі мусимо за прикладом Кейлі*) сконструувати проєктивне метричне визначення в просторі, яке приймає за основну площу довільну площу другого ступня. «Щоби визначити віддалення двох точок — каже Кляйн — думаю собі, що вони є получені прямою, яка перетинає основну площу в двох дальших пунктах, що з двома даними точками творять певне точно означене подвійне відношення λ . Логаритм цього подвійного відношення, помножений через довільну але сталу константу С, називаю віддаленням обох пунктів**). В цей спосіб представляється віддалення двох точок в проєктивній геометрії. Це загальне поняття віддалення може бути вжито також в неевклідовій геометрії і при допомозі цього поняття можемо виказати, що всі геометричні системи знаходяться поміж собою у тісному зв'язку. Бо залежно від характеру площі другого ступня, або так званої основної площі, якої ми вживаємо до означення віддалення двох точок, дістанемо різні геометрії, про які ми вже раніше згадували. «Ці потрібні геометрії покажуться в майбутньому як три окремі випадки загально-метричного визначення після Кейлі. До параболичної (звичайної) геометрії доходимо, коли основна площа Кейлівського визначення міри перейде в уявний переріз стійка. Прийнемо одначе, як основну площу, властиву площу другого ступня, яка однак є уявною, — тоді дістанемо еліптичну геометрію; гіперболичну геометрію вкінці дістанемо тоді, коли візьмемо, як основну площу, реальну але не прямолінійну площу другого ступня»***). Таким чином дістанемо при проєктивним визначенню міри в одній і тій самій загальній формулі твердження цієї або тамтої геометрії. Як що одначе поміж поодинокими геометричними системами існує такий зв'язок, що формули одної геометрії переходять у формули другої геометрії, то всі три системи мусять мати однакову вартість. Ми не маємо тому найменшої причини, ані ніякого права, одну геометрію ставити вище другої, бо параболична, себ-то Евклідова геометрія є, так само як і інші геометрії, тільки одним з можливих випадків загальної геометрії або пангеометрії.

А що загальне проєктивне визначення міри в тривимірнім просторі обіймає як спеціальні випадки гіперболичну, еліптичну і параболичну геометрію, що знова має теж місце, як прийнемо сталу міру кривини, — то в цього можемо вклучати, що ця згідність між проєктивним визначенням міри після Кейлі та прийнятним сталої кривини дається перенести теж на простірні ріжнотомані-

*) Cayley.

**) Felix Klein: Die nichteuklidische Geometrie. Math. Annalen. Bd. IV. Ст. 574.

***) F. Klein: D. nichteukl. Geom. Math. Ann. IV. Ст. 577.

ности вищого ряду. В цей спосіб дістали ми тверду основу для всіх метагеометричних спекуляцій а також і доказ, що вони не ведуть до жадних абсурдів. Бо наколиби дійсно в одній системі був можливий якийсь блуд, то він мусів-би показатися теж у вищих геометричних системах, значить — і в Евклідовій геометрії, що знову, як знаємо, є цілковито виключене.

Розсліди Кляйна і Кейлі, які ми представили тут коротко, мають чисто аналітичний характер. Бо при цій злуці неевклідової геометрії в Евклідовою системою при допомозі проєктивного визначення міри грають велику ролю елементи, які не мають реального змісту, напр. нескінчено-далекі пункти, уявний отіжковий переріз, уявні площі і т. д. Тому і переведення одних простірних форм у другі, яке спірається на цих елементах, може мати тільки чисто аналітичний характер. Через це Кляйн виразно підкреслює, що в його працях розходиться не про неевклідові простори, а про неевклідові геометрії, себ-то про нові системи формул.

Як маємо розглянути також відношення Кляйна до філософичного боку нашої проблеми, то тут треба піднести факт, що він заперечує аподиктичний характер нашої простірної наглядности, а уважає її тільки продуктом дуже складних процесів та дальше відповідного виховання і звички. До певної міри можна це зрозуміти, що при постійнім розсліджуванню неевклідової геометрії людський дух набірає більше здібности до чисто абстрактного думання а тим самим може скорше пізнати логічну рівновартність різних простірних форм. Але що при цій чинности абстрагуємо звичайно від наглядности, то тим самим цією дорогою не буде можна вирішити, чи існує якийсь внутрішній примус, що домагається тільки одної з цих можливих логічних форм простору, а всі інші відкидає. Тепер подає Кляйн також свій погляд на суть і характер геометричних аксіом. Він каже: «Висліди якої-небудь обсервації є важні тільки в межах певних границь докладности і серед частинних умов; коли ми ставимо аксіоми, то на місце цих вислідів даємо твердження, що посідають абсолютну точність і загальність. В цім «ідеалізованню» емпіричних даних лежить, на мою думку, властива суть аксіом».

Тому є можливі різні геометрії, а всі вони мають однакове оправдання; спробу віднайти між ними «правдиву» треба уважати абсурдом. Тут нав'язуємо до слів Шоенкаре, котрого погляди під нинішню хвилю є міродатні для взаємної орієнтації як філософії так і математики. Він думає, що ми можемо одну систему геометрії перевести в другу, як тільки будемо мати відповідний словник для цього перекладу: «Ми постарасмося про певного рода словник, в яким при допомозі подвійного ряду елементів, написаних в двох кольонах на такий сам лад, що в звичайнім словнику, будуть відповідати собі взаємно слова двох мов, які мають те саме значіння»*)

*) «Considérons un certain plan que j'appellerai fondamental et construisons une sorte de dictionnaire, en faisant correspondre chacun à chacun une double suite de termes écrits dans deux colonnes... i. r. d.»

«Ми беремо тепер твердження Лобачевського і переводимо їх при допомозі цього словника так само, як би ми німецький текст переводили при допомозі німецько-французького словника. В цей спосіб дістанемо твердження звичайної геометрії».

«Таким способом не дійдемо ніколи до суперечности, хоча-би ми, не знати як далеко, посунулися у висновках з гіпотез Лобачевського. Бо в дійсности, наколиби протирічили собі два твердження Лобачевського, то це саме мусило-б бути з перекладами цих обох тверджень, які зроблено при допомозі нашого словника; але ці переклади є твердженнями звичайної геометрії, і ніхто не підносить сумніву, що вона є вільна від усяких суперечностей*»).

В тісній зв'язку з теорією Кейлі-Кляйн стоїть так звана теорія трансформаційних груп. По суті це не є геометрична, а тільки аналітична теорія, але вона має для нас настільки значіння, що дає нам можливість розслідувати простірні форми цілком загально. Поенкаре каже: «Предметом геометрії є розслідування окремої групи, але загальне поняття групи існує вже раніш в нашій розсудку, а що найменше існує можливість його творення; воно накидає-ся нам не як форма нашої спроможности вражіння, а тільки як форма нашого пізнання**»).

«Межі можливими групами мусимо вишукати ту, яка уявляє собою, так-би сказати, нормальну міру, до котрої спроваджуємо явища природи».

«Досвід дає нам вказівки для цього вибору, але не накидає нам його насильно; він не дає нам пізнати, яка геометрія є найбільш правдива, — лиш яка є найвигідніша».

«Хтось міг-би зробити замітку, що я, описуючи фантастичні світи, про які я вгадував вище, не перестаю вживати дальше мови звичайної геометрії».

«І дійсно, ми би не мусіли її змінити, якби ми перенеслися в ті світи. Але сотворіння, які там виховуються, будуть уважати вигіднішим витворити собі геометрію відмінну від нашої, яка одначе ліпше відповідає їх вражінням».

«Як про нас іде, то є цілком певним те, що ми серед тих самих вражіння будемо уважати відповідним не змінювати наших звичок***»).

Накінєць треба нам згадати книжку Ресселя: «Essai on the foundation of geometry»†). Там знайдемо зібрані в історичнім порядку всі розсліди проблеми простору, розеліди, які робилися як математиками так і філософами. Теоретично-пізнавчу і метафізичну оторону цієї книжки мусимо узглядняти ще в другій частині нашої праці; що торкається історичного предста-

*) H. Poincaré: La science et l'Hypothèse. Ст. 56—58.

**) «Ce qui est l'objet de la géométrie, c'est l'étude d'un «groupe» particulier; mais le concept général de groupe préexiste dans notre esprit au moins en puissance. Il s'impose à nous, non comme forme de notre sensibilité, mais comme forme de notre entendement... і. т. д.»

***) H. Poincaré: La Science et l'Hypothèse. Ст. 91.

†) Russel Bertrand.

влення цих нових наук, то поручаємо докладну критику фавовця на цьому полі П. Штекеля*), яка появилася в «Архиві математики та фізики».

Дотепер дали ми тільки історичний перегляд метагеометричних спекуляцій, не застановляючися ближче над їх логічним та систематичним зв'язком. Тому лишається зараз нашим завданням перевести синтезу цілого розгляду та рівночасно розслідити, до яких результатів доводять вище наведені теорії і скільки можна їх уважати аргументами, що промовляють за емпіризмом у межах теорії пізнання. Теоретично-пізнавче питання, що до джерела і вартості геометричних аксіом стало актуальним також у спорі між раціоналізмом і емпіризмом, які у цій точці втворили цілком противні погляди. Априористична теорія виключає всякий уділ зовнішнього досвіду у творенню геометричних аксіом і зводить їх до нашої даної нам априорі наглядності простору. Тимчасом емпіризм учить, що наша простір наглядність, та тим самим і аксіоми геометрії, не є априорними елементами, а тільки продуктом наших вражень і тому залежать як від структури і чинності зміслових органів так і від власностей об'єктивного світу. Вище поставлене питання знаходить, як бачимо, різні відповіді. Нашим завданням лишається тепер вирішити на основі переведеної дискусії, по котрому боці правда або, евенгуально, піти середньою дорогою компромісу.

Для цієї цілі треба нам звернутися до емпіризму і вирішити питання, чи і оскільки ця теорія знаходить потвердження або лише піддержку в цих метагеометричних спекуляціях, що повстали на ґрунті розслідів аксіом про рівнобіжні.

Як ходить про віродостойність геометрії, то, на думку представників теорії емпіризму, вона в цій точці не різниться нічим від інших природописних наук. Ми вважаємо, що правда, геометричні твердження абсолютні певними, але в дійсності наша віра в цю певність має тільки умовний характер. Як що геометричні докази видаються нам більше ясними, зрозумілими та евідентними як другі закони природи, то причини цього явища треба шукати в тій обставині, що ми вже добре запізналися з фактами досвіду, які творять їх зміст, а дальшо, що в дійсній наглядності простору не стрічаємося ні в якими виїмками. Наколиби нам лиш раз удалося виказати невідність між аксіомами геометрії та дійсністю, то в таким випадку мусіла-би поважно захятатися наша віра в її абсолютну евідентність і ми би нагло найшлися у тім самім положенню, що інші природописні науки. Ми, вправді, добре розуміємо, що геометрія, як ходить про певність її вислідів, з причини своєї широкої основи значно перевишає всі інші науки, але ми не бачимо тої конечности, щоби їй приписувати якесь виїмкове становище.

Так аргументує емпіризм, — але, на жаль, ми з цією аргументацією не можемо погодитися. Наразі хочемо піднести тільки один

*) P. Stäckel: Archiv für Mathematik und Physik. III Reihe 4, Стор. 140—148.

факт, а саме, що беручи цілком загально, бачимо велику різницю у віродостойності геометрії і досвідних наук; в межах досвіду вистачає одно нове спостереження, підшукування якогось нового факту, щоби цілу низку гіпотез зробити безпредметовими, їх вартість змінюється день-у-день, від випадку до випадку. Цілком инакше представляється справа в геометрії: не те що досвід не переводить ніякої контролі геометричних тверджень і аксіом, але, навпаки, він сам мусить рахуватися з ними.

Звичайно шукається в метагеометрії переконуючого доказу для емпіричного походження геометричних аксіом. Аксіом, на яких оснований ціла система Евклідової геометрії, не можна докавати, а тим самим наше думання не мусить влязати ними; і через це кажеться: можна побіч Евклідової витворити ще інші геометрії, які своєю логічною вартістю не є гірші від першої. Іншими словами — метагеометрія показує, що наша Евклідова система є тільки окремим випадком загальної геометрії, а дальше, що наші геометричні аксіоми є тому такі а не інші, що вони залежні від зовнішнього досвіду, що вони витворювалися під впливом дійсного реального простору. Наколиби наша свідомість отояла під впливом псевдосферичного простору, тоді наші аксіоми прийняли-би й иншу форму. Вказуючи на можливість інших простірних відносин, вказували оборонці метагеометрії на те, що само поняття простору дається підтягнути під поняття n -кратної розтяжної різноманітності. Евклідова геометрія має безумовну важність у просторі з трьома вимірами і з кривиною рівною 0, при чім одначе лишається без відповіді питання, яким у дійсності є простір нашої наглядності. Бо побіч звичайної Евклідової геометрії є можливі ще інші геометричні системи, що мають більше число вимірів а також повитивну або негативну кривину. Але ця остання обставина не є ще доказом, що геометрія є емпіричною наукою в звичайнім розумінні цього слова та що за тим іде, що вона що до своєї віродостойності не різниться від других фізичних дисциплін. Як нам це треба розуміти, побачимо пізніше.

Звичайно говорять представники геометрії про можливість «різких просторів». Але проти такого розуміння цілої проблеми повстала оповиція, яка уважає термін «простір» в цім випадку невідповідним. Бо коли ми говоримо про можливість інших просторів, то міг-би де-хто думати, що ми маємо тут на увазі звичайний тривимірний, рівний значить, Евклідовий простір, в яким зайшли тільки де-які зміни. Але такі зміни є взагалі немислимі, бо тим самим ми би заперечували всі признаки, що власне характеризують Евклідовий простір. Тому, щоби усунути всякі непорозуміння, мусимо, на думку цих новіших представників геометрії, говорити про можливість інших простірних реляцій; існують ще інші терміни для означення цієї евентуальності, а саме — розтяжність, або термін утворений Ріманом — «різноманітність». Ці вакиди треба признати з формального боку цілком оправданими. Очевидно, для цих людей, що під «простором» уявляють собі тільки «Евклідовий простір», мусять бути утворені

другі терміни. Але, з другого боку, як подумаємо собі, що більшість учених звикла вже говорити про сферичний і псевдосферичний простір, то і в цім випадку повинні ми залишитися при старій термінології хоч-би тільки зі зглядів короткості і ясности.

Мимо волі попадаємо тепер на найголовніший нерв нашої проблеми. Ми говорили про *можливість* інших відмінних простірних реляцій. Але що ми розуміємо під цим? Чи, може, сама метагеометрія дає нам пояснення в цім напрямі? На жаль, що до цієї найважливішої точки є між геометрами повна неясність. Під можливістю інших просторів розуміють одні те, що ми в силі тільки подумати собі інші простірні відношення, між тим коли другі вважають навіть можливим їх собі представити. Головно Гельмгольц вступав цей останній погляд. Є навіть що третя категорія людей, які переконані, що такі простори, відмінні від нашого, навіть дійсно існують по-за межами нашого пізнання. Про що останню евентуальність не варто навіть говорити. Нам треба встановитися на тому, чи ми можемо в нашій свідомості представити собі відносини в неевклідовім просторі. Але тут не дається вже вдержати емпіристична теорія. Чи напр. Гельмгольцові вдався експеримент, який мав представити наглядність, зобразити інших простірних реляцій? На його думку, можемо собі предоставити псевдосферичний простір, а це тому, що наші геометричні форми дадуться легко перевести у конструкції псевдосферичної геометрії. Але цей переклад на мову звичайної геометрії дає нам спосіб тільки зрозуміти суть простірних реляцій на псевдосфері. Кожний зрозуміє, що навіть у цім випадку не можна говорити про те, що ми можемо собі *представити* псевдосферичний простір у звичайнім розумінню того слова. На основі гіпотези Гельмгольца можемо дійти найвище до зрозуміння псевдосферичних простірних відносин, але також тільки дорогою аналогії а не безпосередне. Раціоналісти підкреслюють зовсім виразно і слушно факт, що ми можемо собі предоставити конструкції сферичної і псевдосферичної геометрії, але тільки як твори Евклідового простору. Інші простірні реляції думаємо собі як відмінні від відносин у нашім Евклідовім просторі. Значить — без нашого простору, як конечної передумови, конкретне пояснення псевдосферичного простору є неможливе і тому не маємо причини твердити, що ми можемо собі *представити* сферичний чи псевдосферичний простір у звичайнім розумінню цього слова.

Одначе це не є завданням метагеометрії. Вона вдоволяється цілковито тим, що допускає можливість інших простірних відносин, значить — вона домагає, що інші простірні реляції є можливі, або — що наші простірні відносини могли-би бути іншими, ніж якими вони дійсно є. Коли ми говоримо про можливість інших просторів, то треба це так розуміти, що кожний інший простір складається з тих самих елементів що і наш, але що синтеза цих елементів в одну цілість довела до відмінних результатів. Так можемо легко допустити, що пряма в іншому просторі, напр. на поверхні псевдосфери, мала-б янші прикмети, ніж у нашій геометрії. В наших обставинах дві прями, що перетинаються,

не замикають ніякого простору; але ми можемо легко подумати собі відмінні обставини, напр. на поверхні кулі, де це дійсно має місце. Так само можна собі подумати, що поняття найкоротшого віддалення в іншому просторі могло-би радикально змінитися. Також, як ми поняття потрійної розтягності розберемо в психологічного боку, то прийдем до переконання, що це не є одиноким-можливий випадок, або, іншими словами, що поняття потрійної димензії не є необхідно зв'язане з поняттям самого простору. Можна собі подумати простір, який задержав-би всі засадничі признаки Евклідового простору, але який мав-би більше чим три виміри. Гейманс, а також Поенкаре, виказали, що поняття димензії залежить від наших вражіннь дотику і руху. Димензія, вимір — це не що іншого як можливість руху; але так як скількисть рухів, що є виразом якоїсь реляції, є довільна, то так само довільним *in abstracto* мусить бути число вимірів. Логічно дуже легко подумати собі такий простір, в яким положення пункту визначається не при допомозі трьох а 4, 5, 6 . . . n опіврядних. Я не бачу ніякої телеологічної причини, щоби числу 3 приписувати більшу вагу і значіння, чим кожному числу більшому від одиниці. Отже тривимірність простору не є апіорною в тім розумінню, що при інших числі вимірів всі постулати затрачують свою важність. Більшу скількисть вимірів можна допустити з таким самим правом як і можливість, що природа річей могла-би бути іншою, ніж якою вона є в дійсності є.

Пояснім це на однім прикладі. Як я кажу: я можу собі подумати, «що лід є теплий», то це твердження видається абсурдним зі становища здорового людського розуму. Ми вже звикли до того, що вода в стані цїпкості викликає в нас вражіння зимна. При тім забуваємо цілковито, що те, що ми називаємо зимном і теплом, є в дійсності тільки релятивні поняття. Бо як що ми би означили зервоюю точкою температуру цїпнення ртуті (живого срібла) і все, що лежить по-над цією зервоюю точкою, називали теплим, то тоді конечно лід мусіли-би назвати також теплим. Релятивність наших вражіннь дає нам так само потвердження цієї можливості. Цей приклад вказує вже напрям, в яким підуть дальші наші розсліди відносно становища геометричних аксіом у системі нашого знання.

Що ми тут сказали про виміри простору, те саме дасться також перенести на т. зв. кривину простору. Навіть якби ми нашому просторові признали іншу кривину, як в дійсності він Π досідає, то через те він не перестав-би ще дальше бути простором. Я не бачу нічого абсурдного в погляді, що сума кутів трикутника стає що раз меншою з побільшенням його поверхні і на відворот. Логічно є ці нові простори рівновартні в нашом.

В такому випадку — каже емпіризм — виринає перед нами питання, чи дійсно наш простір є таким, яким ми його бачимо. Значить — нам треба застановитися, чи він має кривину рівну 0 і тільки три виміри. Ми уважаємо його Евклідовим простором, але, може, ми помиляємося: може, в дійсності він є сферичним або

псевдосферичним? Як ми не маємо абсолютної певності, чи наш простір має Евклідовий характер, то ще менше можемо бути певні того, що геометричні аксіоми є безумовно віродостойні і що вони мають конечний характер. Тоді вони є лише емпіричними правдами і мусять бути щойно провірені. Думка, що кривину нашого простору можемо пізнати тільки при помочі досвіду довела до дивного висновку. Де-які учені поставили у сумнів Евклідовий характер нашого простору і, уважаючи його невеличкою частиною кривого простору (з позитивною або негативною кривиною), старалися відповідати на це питання при помочі дуже точних обчислень суми кутів в трикутнику дуже великих розмірів. Сам Лобачевський вказав на цей метод, а Гаус і Ріман поділяли його погляди. Гаус розсліджував трикутник Broken-Inselsberg — hoher Hagen, між тим коли Лобачевський вважав ще більші розміри під увагу і обчислював суму кутів трикутника, котрого основою є вісь землі а вершком — сонце. При таких обчисленнях виступають звичайно труднощі. Перш за все знаємо, що індукційні заключення в найліпшому разі можуть мати тільки велику правдоподібність і ні в якому разі не дають нам доказу, що вдоволяв-би не лише природника, але також і філософа. Окрім цього мають ці обчислення також в іншій причини дуже сумнівну вартість. Кіплінґ виказує в них блуд, який ми в льогіці називаємо звичайно *petitio principii*. Як що приймаємо, що світло переноситься по прямим лініям, то в такому випадку сума кутів трикутника все мусить бути рівна $2R$, хоч-би ми не знали як великий трикутник зробили предметом наших розслідів. З хвилию, коли ми в основу наших обчислень кладемо поняття прямої лінії (а це робив саме Гаус і Лобачевський), то тим самим приймаємо Евклідовий характер нашого простору, а в такому випадку сума кутів у трикутнику мусить бути рівна 180° . Як у де-яких учених показуються маленькі різниці і відхилення від цього числа, то це треба звести до конечних в такому випадку мінімальних похибок. Але аботрагуючи від того, що ми емпірично, при помочі ніяких, хоч найточніших помірив та обрахунків, не можемо вирішити питання про дійсний характер нашого простору, — то сам сумнів, чи наш простір є Евклідовий чи ні, оказується цілком оправданим. При чім мусимо зараз зауважити, що цей сумнів сам по собі не є ідентичний в твердженням, що геометричні аксіоми є продуктом досвіду. Ці два питання треба розділити як слід, бо в противнім випадку ціле міркування тратить свою ясність. Як скажемо напр. «Дві прями не замикають ніякого простору», то це не значить, що таке твердження є важним для простору взагалі; ми вживаємо цього висказу під умовою, що він відноситься тільки до Евклідового простору і для цього посліднього має він навіть абсолютно конечний характер. Ми можемо прийняти і навіть приймаємо можливість також інших простірних реляцій, для яких мають важність аксіоми інші чим наші; але таке допущення не нарушує ані на хвилию віри в наші геометричні аксіоми для простору в Евклідовим характером. Ми уважаємо, що наші геометричні аксіоми є правдиві і конечні, але під умовою, що наш простір є Евклідо-

вим простором. Така заява повинна бути поміщена на початку кожного твору чи підручника в обсягу геометрії.

Представники емпіризму є переконані, що вони мають сильну піддержку своєї теорії в історичному розвитку геометрії. Геометрія була спочатку тим, що само слово у грецькій мові означає а саме — штукою вимірювання землі, поля, ґрунтів. Щойно в часом витворилася в цій чисто-практичній дисципліні наукова геометрія, яка рівнобіжно з дальшим розвитком, що раз то більше віддалявалася від мірвання, від наглядності і робилася неважливою від досвіду.

«Але не думаймо, що їй легко було знайти цей королівський шлях, зглядно, самій його собі промостити; навпаки думаю, що вона ще довго (головно у Єгиптян) ставила щойно перші кроки. Оцей зворот треба приписати революції, яку викликала щаслива думка одного чоловіка, що при допомозі експерименту показав шлях, котрим треба було йти і з котрого не можна було відступити. Таким способом зроблено було перший крок на тім шляху, що має повести цю науку раз на все у нескінчені світи...

Першому, що задемонстрував рівнораменний трикутник (міг це бути Талес, чи хто инший), стало нараз ясно, він зрозумів, що не мусить слідити за тим, що бачив у фігури, ані навіть за самим поняттям того, та пізнавати прикмети фігури з того, що бачив, — але він мусить їх витворити сам відповідно до того, що він на основі понять а ргіогі думками у ту фігуру вложив і при допомозі конструкції представив. Таким способом, як хоче він щось певного а ргіогі пізнати, не сміє додавати до речі нічого як те, що а неї в конечністю слідує і що він сам відповідно до свого поняття у неї вложив»^{*)}).

Тут мусимо в першу чергу відрізнити дві речі, а саме — генетичну і логічну залежність геометрії від досвіду. Цього першого, значить, генетичного чи фактичного зв'язку не заперечують навіть і ті математики, які по-за тим з цілим завзяттям звертаються проти логічної залежності. Ми мусимо підкреслити цю різницю та рівночасно означити наше становище в цій справі, щоби на нас не впало підозріння, що ми уважасмо повстання геометричних аксіом цілковито неважливим від усякого досвіду. Навпаки — ми свято переконані, що тільки через досвід доходимо не лише до математичних результатів вагагалі, але і до геометричних тверджень зокрема, та що без досвіду вони не могли-би повстати навіть у своїй найбільше абстрактній формі, бо саме досвід є безпосереднім товчком до творення геометричних конструкцій. Ці два вище згадані поняття генетичної і логічної залежності геометрії від досвіду мусимо отрого відділити, а то тим більше, що, як з одного боку признаємо першу в них, значить генетичну залежність, то з другого боку ані на думку нам не приходить видвигати їх логічну залежність.

Для представників емпіристичної теорії є заключення та

^{*)} Kritik der reinen Vernunft. Ausgabe der Berliner Akademie. Bd. III
Ст. 9.

висновки геометрії актом індукції; геометричні аксіоми знову-ж, як продукт впливу об'єктивного світу, мусять мати також своє джерело в досвіді. Один з визначніших представників цієї школи Джон Стюарт Міль виступає поглядом, що геометрія не має і не повинна мати аподиктичного характеру; він переконаний, що геометрію, так само як і альгебру, треба зачислити до природописних наук. Він рішуче звертається проти якогось окремого упривілежованого становища геометрії в системі наук, а як ходить про походження геометричних аксіом, боронить він думки, що вони повстали тим самим шляхом що і твердження фізики. «Під цим оглядом є математика в тім самім положенню, що і всі інші науки. У всіх майже науках існують де-які загальні твердження, які є строго правдиві, між тим коли більша їх частина є тільки приблизно правдива. І так в механіці є перший закон руху (що раз початий рух триває даліше аж противна сила не припинить його або не зменшить) правдивим без застереження і без ніякої можливости блуду. Оборот землі відбувався в 24 годинах так довгих, як у нашому часі, все від перших докладних обсервацій і на протяг цього часу не збільшився ані не зменшився навіть на секунду. Це є індукції, які не потребують жадної фікції, щоби бути строго правдивими»*).

Евідентний характер геометричних аксіом освітлює Міль таким способом: «Не треба жадного доказу того, що правди, які ми називаємо аксіомами, первісно дала нам в руки обсервація і що ми ніколи не були-би діаналися, що дві прямі не замикають простору, якби ми ніколи не були бачили прямої. Вони (противники теорії Міля) мусять признати, що правдивість аксіоми: дві прямі не можуть замикати простору, в кожному випадку має свою певність з досвіду, навіть колиби вона була неважливою від досвіду».

«Якась аксіома може потребувати потвердження досвіду або ні, вона находити його в кожній хвилі нашого життя, бо наше око не може спочити на двох прямих, що перетинаються, щоби не бачити, що вони з цього пункту що раз то більше і більше розходяться**).

Геометричні аксіоми посідають в цім розумінню характер фізичних правд. На думку Міля, приходимо до висновків, що містяться в геометричних аксіомах, дорогою довшої обсервації тіл, і сам той факт, що ми такі спостереження взагалі робимо, є достаточним доказом того, що аксіоми тільки видаються нам абсолютно конечними.

Твердження Міля, «що аксіоми дала нам в руки обсервація», можна-б в дійсности подвійно пояснювати. Його можна розуміти так, що аксіоми цілковито залежать від досвіду або також так, що досвід є тільки безпосереднім мотивом для творення аксіом. З першим поглядом, який ставить геометричні правди у повну залежність від наших вражень, не можемо погодитися ні в якому

*) J. St. Mill. System der inductiven und deduktiven Logik, Bd. II, Cr. 246.

**) J. St. Mill: System der Logik. Bd. II. Cr. 247—248.

разі, але що до другого розуміння не маємо права підносити які-будь закиди. Тут маємо знову до діла з ріжницею генетичної і логічної залежності геометрії від досвіду, про яку ми вже раніше згадували. Ми не думаємо ані на хвилину спорити з Мілем про це, що геометричні аксіоми взагалі, а вище згадана аксіома зокрема, повстали дорогою досвіду. Ми згодні з ним, що твердження: «дві прями, що перетинаються, не замикають ніякого простору» ми дістали тільки таким способом, що ми частіше бачили цю прикмету прямих. Якби чоловік не мав взагалі ніякої нагоди бачити дійсні прями, то він ніколи не був-би дійшов до цього вислідку.

Цю генетичну залежність геометрії від досвіду можемо представити собі на одному прикладі з фантазії так: первісні люди бачили в природі, в буденнім життю різні круглі предмети. Раз бачили вони сонце, другий раз місяць в повіні, третій раз круглі дерева, пізніше предмети власного виробу, які випадково пригадували округлу форму. Спочатку вони не застановлялися ближче над цією схожістю форми, але в часом прийшли і вони до переконання, що всі ті круглі предмети, що виступали перед їх очима, мають одну спільну прикмету, а саме — що вони, одні в більшій, другі в меншій мірі, зближаються до певної ідеальної круглої форми, якої вони в дійсності не бачили, але яку вони могли собі зобразити у своїй фантазії. З цим одначе моментом, коли в їх уяві повстав дорогою ідеалізації конкретних зображень образ ідеальної кривої лінії, себ-то кола, зникає цілковито залежність від досвіду, і геометрія стає на становищі конструкції вільної від реальної дійсності. Від цієї хвили починається, такби сказати, незалежне життя геометрії. Незалежно від досвіду повстає дефініція кола як кривої лінії, котрої всі точки однаково віддалені від одного пункту званого центром. Тут уже не можемо говорити про залежність геометрії від досвіду, як цього хоче емпіризм, бо ми в так званім об'єктивнім світі ніколи і ні за яку ціну не найдемо правдивого кола, що відповідало-би нашій дефініції. Досвід або об'єктивна дійсність суть лише товчком, провокуючим мотивом для творення ідеальних конструкцій, які мусять мати тому аподиктичний і абсолютно-віродостойний характер, бо там нічого не міститься більше як лиш те, що ми самі в них вложили.

Тепер можемо представити собі в нашій уяві, яким шляхом розвивалася дальше геометрія. Наші предки, які бачили різні круглі предмети, дійшли дорогою ідеалізації цього сирого досвіднього матеріалу до поняття, а радше, до конструкції кола, яку вони пізніше вбрали в логічну форму дефініції. Коло — це замкнена в собі крива лінія, котрої кожна точка рівно віддалена від одного пункту, що називається центром (осередком) кола. Але-ж в часом, роздумуючи добре свою дефініцію і представляючи собі евентуально в уяві ідеальне коло, прийшли вони до висновків, що лежать вже по-за межами всякого досвіду. Ці висновки, які з цілою певністю і конечністю можемо випровадити в дефініції або конструкції кола, є слідуочі: всі лучі, значить прями, які

лучать один пункт обводу в осередком, мусять бути між собою рівні. Промір кола є рівний подвійному лучеві; всі проміри в колі є між собою рівні; в трикутнику, якого підставою є промір, а котрого вершок лежить на обводі кола, кут при вершку виносить 90° і т. д. Від самої дефініції кола, поданої нами вище, доходимо цілком незалежно від досвіду, есентуально навіть без помочі рисунку, до нових висновків, а комбінуючи їх між собою і спіраючися на головних аксіомах геометрії, можемо дати повну науку про коло, яка міститься в звичайнім підручнику пляніметрії. Ці висновки зроблені незалежно від досвіду, і цей останній мусить навіть до них пристосовуватися. Наколи наші предки, витворивши дорогою ідеалізації дефініцію кола, прийшли до висновку, що всі лучі в колі мусять бути однакові, то цей вислід прикладали вони пізніше в практиці і старалися, напр., колесову зближити як найбільше до ідеальної форми кола. Так представляється генетичний звязок геометрії в досвідом, в практикою буденного життя.

Тому можемо цілком спокійно погодитися з поглядом Міля, що зміст геометричних аксіом дала нам в руки обсервація реальних простірних реляцій; це дається також доказати на основі історії геометрії. До таких тверджень, як «цілість є все більшою як її частина», або «сума двох боків в трикутнику є все більшою чим третій бік», або «дві прями, що мають дві спільні точки, мусять накриватися» — дійшов геометр дорогою численних спостережень і спроб, які він робив на папері або на поверхні землі. Але трапляються випадки, де безпосереднє оглядання немислиме, бо ми не можемо виконати на папері відповідного рисунку, а на землі також не маємо підходячого прикладу. Щоб в таких випадках дає аксіомам їх переконуючу силу? Як що ми в таким положенню хочемо переконатися про правдивість аксіом, то, на думку Міля, мусимо звернутися до зображень, які нам у силі витворити наша фантазія. «Ми є в силі, каже він, (принайменше при деякій вправі) зробити собі духові образи всіх можливих з'явлень ліній та кутів, які є так само дійсні як ті, що ми могли-би їх виконати на папері; це робить ці образи так само відповідними предметами геометричних експериментів, як дійсні їх першоввори. Геометричне пізнання ґрунтувалося-б також тоді на безпосереднім досвіді, наколиби ми робили експерименти (щоб в цім випадку спірається на точній обсервації) лише на тім, що зветься нашими зображеннями, себ-то на образівім представленню нашої свідомости, а не на внішніх предметах»*).

Що можна сказати проти цієї теорії? Перш за все треба підкреслити те, що досі ніким не був переведений доказ на повну згідність між нашими спогадами геометричних фігур та їх оригіналами або між творами нашої фантазії та дійсними простірними реляціями. Тому є для нас незрозумілим твердження, що на основі нашої фантазії можемо творити геометричні норми, які все обов'язували, обов'язують і будуть обов'язувати цілий

* J. St. Mill: System der Logik. Bd. II Cr. 251.

наш досвід. Саме оглядання дійсних простірних реляцій або навіть розслідування чистих образів фантазії не може дати геометричним твердженням їх аподиктичної вартости. До цього потрібно ще чогось більше і це щось відділює власне геометричну обсервацію від обсервації иншого роду. Наше твердження, що дві прями, що виходять з одної точки не можуть замикати простору, є аподиктично правдиве, але не тому, що ми вже частіше бачили цю прикмету прямих, а виключно тільки з тої причини, що ми при формулюванню нашого твердження вживаємо ідеальних елементів, яких ми в дійсности не стрічаємо взагалі.

Що само лише оглядання не вистачає, щоби пояснити характер конечности, виходить вже з того, що в таким випадку геометричні конструкції мусіли-би мати також ці хиби і неточности, що необхідно стрічається у вислідах инших досвідних наук, які дійсно ґрунтуються на обсервації. Аподиктичність геометрії має своє джерело в чім иншим, а саме, — вона є вислідом вище згаданої ідеалізації. Досвід не показує нам ні одного прикладу абсолютної прямої, абсолютного пункту, між тим як аксіома, що дві прями не замикають простору, саме спирається на поняття абсолютної прямої. І дійсно, наколиби ми у цій самій аксіомі під прямими не розуміли абсолютно прямих ліній, то хто знає, чи вони, підносячися хоч трохи в однім напрямі, не були-би в силі замкнути якогось мінімального простору. Тому мусимо признати, що в геометрії маємо до діла з абсолютними прямими, з абсолютними пунктами, абсолютними площами, одним словом — з абсолютними творами, і ця власне обставина робить кожную емпіристичну теорію в межах геометрії недостаточною. Оборонці абсолютної конечности геометричних аксіом не сумніваються що до значіння обсервації в процесі творення геометричних аксіом, але вони відрізняються від емпіриків тим, що уважають сам досвід недостаточним для пояснення аподиктичности геометрії. Якби емпірики казали правду, то тоді геометричні конструкції мусіли-би бути лише копіями взаємних відношень предметів, а так в дійсности не є. Ми цим питанням не будемо дальше займатися, бо тут кожний сам дасть собі раду, як тільки він знає, що математичні правди різняться сильно що до своєї вірогідности від фізичних тез. Елемент конечности не дасться ні в якому разі впровадити з самого оглядання, хоч і як часто, як цього хоче емпіризм. Ми тисячу разів можемо бачити, що сніг є білий, а мимо цього в того не слідує ще висновок, що він серед всяких обставин таким мусить бути; тим часом не можливо нам допустити, щоби зміст геометричних законів і правд міг змінитися коли-небудь серед тих самих обставин.

Тепер прийдеться нам розслідувати ще один бік теорії Міля, а саме — твердження, що геометричні аксіоми є вислідом індукції і також в цій причини не різняться нічим від фізикальних правд. Але тепер виринає питання, чи нам вільно сказати, що закони геометрії можна дістати дорогою індукції і що вони є результатом обсервації таких або других простірних реляцій? Як ми в

яким фізичним явищу бачимо якусь прикмету або групу прикмет а пізніше ці прикмети повторюються у тім самім звязку більшу скількість разів, то ми робимо на основі цих спостережень заключення, що ця прикмета, чи група прикмет, характеризує цілу класу однородних явищ. Це є зміст індуктивного заключення. Таким шляхом дістаємо загальні формули фізики. На думку емпіриків маємо в математиці такий самий випадок. При встановленню одначе такого звязку між обома дисциплінами забуваємо звичайно різницю між тим, як ми знаходимо геометричні правди а тим, як ми їх доказуємо. В розвитку геометричних тез треба конче відрізнити ці дві стадії. В першій стадії, значить, як що ми доходимо до якогось загального твердження, то ми можемо його уважати резульатом частої обсервації, себ-то емпіричною правдою. Але не думаймо, що таке твердження буде мати наукову вартість. Наколиби геометрія займалася тільки такими правдами, то не була-би наукою в повнім розумінню цього слова. Таке твердження було-б емпіричним узагальненням, яке стверджує зв'язні реляції в просторі, але його віродостойність мусіла-б лишитись обмеженою. Для геометрії, як науки, не вистачає, щоби знайти якусь відношення в просторі, — його треба ще доказати. А доказ в геометрії переводиться иншим способом, чим у других науках. Коли нам є даний ряд кол а в кожному з них вписаний кут, котрого рамена спіраються на кінцевих точках проміру кола, то можемо прийняти на основі помірив та спостережень, що існує закон, на основі якого всі в півколі вписані кути, котрих рамена спіраються на промірі, є простими кутами. При чім треба зазначити, що правдивість цього загального правила не залежить ні в якому разі від точности помірив чи великого числа спостережень. Ці послідні можуть бути тільки товчком, щоби таке твердження поставити, видвигнути, а доказ його муситься пізніше дедуктивним шляхом випровадити в самої конструкції кола; треба показати, що в півколі вписані кути при вище згаданих умовах не можуть мати ані менше ані більше як 90° . В геометрії не потребуємо брати під розвагу більшого числа прикладів чи випадків; вистачає цілковито лиш один приклад. В геометрії те що ми доказали для одного індивідуального випадку, має важність теж для всіх других випадків. Як ми доказали якусь твердження для одного індивідуального трикутника, то воно відноситься вже до всіх инших можливих трикутників. Це дається пояснити лиш тим, що в геометрії робимо предметом міркувань і розглядів у кожнім індивідуальнім випадку лиш ті прикмети, що характеризують цілу групу. Тому мусить кожний признати, що є різниця між математичними а фізикальними твердженнями, та що не можемо сказати, начеб-то ми доходили до перних шляхом індукції так само, як і до других.

В цей спосіб старалися ми доказати, що емпіризм роаминається а правдою, коли він хоче зрівняти геометричні правди а фізикальними. Ми згідні в Мілем, як що він думає, що геометричні правила і аксіоми є тільки спричинені досвідом, але ні в якому разі не можемо прилучитися до його заяви, що вони мають емпіричний

характер. Через те що геометрія займається ідеальними елементами, вона рішучо різниться від інших досвідних наук.

Метагеометричні спекуляції, що були використані емпіристами для підтримки їх теорії, не лишилися без впливу також на чисто філософські праці в обсягу теорії простору. Але цей вплив шов у цілком протилежному напрямі. Згідно з загальними тенденціями переважав між фаховими філософами раціоналістичний напрям, котрого найвизначнішим представником є філософ в Кенігсбергу. Ми бачили, що абсолютна певність та евідентність геометричних тверджень не дасться вивести в досвід, значить ві спостережень і їх асоціативного пов'язання, і ця обставина приневолює нас покинути становище емпіризму. Наш погляд міститися в словах Поенкаре, філософа і математика рівночасно, який так висловлюється в цій пункті: «Нема можливості в емпіризмом в геометрії зв'язати відповідний зміст *»). Тому мусимо розглянутися за іншою розв'язкою питання і при цій нагоді мусимо узгляднити в першу чергу теорію простору у Канта.

Кантівська теорія простору належить до найсмівливіших гіпотез в історії людського знання і тому в повним оправданні сам автор порівнює її до теорії Коперника в астрономії. Те, що зробив Коперник у межах астрономії, а саме — що змінив ролі сонця і землі, — ту саму революцію перевів Кант у метафізиці. Простірний характер речей, який ми в них спостерігаємо, переніс він у свідомість суб'єкту і таким способом, як йому вдавалося, усунув назавжди труднощі цього питання.

Але лишімся даліше при наших порівненню в Коперником. Чи теорія Коперника, що свого часу перевернула всі погляди астрономії до гори ногами, чи вона задержала важність в тім самім вигляді, як її подумав свого часу сам автор? По нім прийшли такі вчені, як Кеплер, Галілеї, Ньютон, ціла плеяда визначних астрономів, фізиків, математиків аж до найновіших часів, і їх розсліди доповнили геліоцентричну теорію, поставлену самим Коперником доволі загально, дали їй ширшу математично-механічну основу а в де-яких пунктах поправили її навіть. Сам революційний принцип данцігського філософа лишився правильним, але детальне переведення мусіло мати хибн в причини браку знання математичної та механічної законности. Аналогічно маєтья справа в Кантом. Свого часу зробив він все, що тільки було можна зробити. Він перший показав правильний шлях, дав нам відповідний метод, і тут лежить головна його заслуга. Але пізніше вже по нім появилися праці Лобачевського, Боліая, Рімана, Кляйна, Бельтрамі і других, які теорію простору розглядають також з математичного боку а тим самим доповнюють її у дуже важній частині. Для нас виринає тепер питання, чи ці праці математиків лишилися без впливу і на теорію Канта, чи, може, прийдеться їй змінити свій погляд в де-яких пунктах?

*) Il est impossible de découvrir à l'empirisme géométrique un sens raisonnable: La Science et l'Hypothèse Cr. 100.

«Майбутня доля Кантівської філософії залежить від її відношення до егзактних наук. Безпосередній її зв'язок з математикою та математичною фізикою надає їй змісту та значіння. В «чистій математиці» і в «чистім природознавстві» лежать історичні мотиви її повстання і від безпосереднього органічного зв'язку з цими дисциплінами залежить також її майбутність. Система Кантівської філософії не має готової, на всі часи вже раз зафіксованої форми, її внутрішня структура і зовнішній вигляд мусять переходити трансформації рівнобіжні з перемінами, яким підлягають наукові погляди і поняття. Тут нема твердих як скеля догм, котрих евідентність можна-би кожної хвили ствердити; серед трансформацій чи модифікацій лишається незмінним саме тільки завдання: провірювати та ровсліджувати все наново основні наукові поняття і таким чином переводити критику власних інтелектуальних сил.

З цієї точки погляду кожна спроба логічного поглиблення та ровяснення основ математики буде заслугувати завадалегідь на увагу філософів без огляду на те, з якою метою та в яким напрямі робляться ці спроби. Метод ровслідів рiшає сам про їх науковий характер. Як що головне питання буде поставлене з повною ясністю і точністю, як що і побічні питання з сусідніх областей знання будуть ровсліджені з повною речевістю, то вже в самій спробі дослідів лежить велика користь для науки без огляду на те, яким буде остаточний вислід*).

Всі ці прикмети: ясне поставлення справи, точність і речевість ровслідів без огляду на кінцеві результати — находимо без сумніву у цювих метагеометричних працях і ця обставина приневолює нас взяти під роввагу їх відношення до теорії простору у Канта. Нам прийдеться вирішити питання, чи мають загалом ці математичні праці значіння для проблеми простору у Канта і оскільки ця послідня буде мусіла залишити свою позицію і змінити де-які свої погляди, щоб не попасти в суперечність з вислідами метагеометричних спекуляцій? Для вирішення цієї справи треба нам пригадати собі головні риси Кантівської теорії простору.

В трансцендетальній естетиці ставить Кант таке питання: «Що це таке простір і час? Чи це є дійсні ества? Чи є це тільки приваки або відношення речей, але такі, що були-б зв'язані з тими речами навіть тоді, колиби ми на них не дивилися? Чи може вони містяться тільки у самій формі наглядности а тим самим у суб'єктивній власности людського духа, без котрої тих предикатів не можна-би прикласти ні до якої речі.**)

Тепер Кант стоїть перед альтернативою: чи простір є власністю речей, яку вони посідають навіть тоді, коли ми на них не дивимося, — а в такому випадку були-би геометричні аксіоми і

*) Ernst Cassirer: ant Kund die moderne Mathematik, Kantstudien. XIII. Ст. I.

**) Kritik der reinen Vernunft. Berliner Ausgabe Kants Werke. Bd. III Ст. 52

твердження емпіричного походження, — або простірний характер наших зображень є лише наслідком питомености нашого духа, який потребує порядкуючого принципу, щоби міг обійняти речі в просторі. В цім останнім випадку не є зображення простору чимось довільним, що залежить від нашого досвіду, а тільки конечною та апіорною формою нашої свідомости. Цей конечний та апіорний характер переходять теж на геометричні твердження, що відносяться до конструкцій у просторі. Що перша евентуальність, значить емпіричне походження простірного характеру речей, нам не вистачає, щоби пояснити всі явища феноменального світу, — про це мали ми вже нагоду переконатися як слід. Кант є свідомий цієї трудности емпіристичної теорії і тому силою факту приймає другу можливість.

Переходимо тепер до детального розроблення. В трансцендентальній естетиці знаходимо доказ на твердження, що простір, а також і час, не є поняттями виведеними з досвіду, а тільки апіорними формами нашої наглядности для нашого світа зміслів. Переведення цього доказу спірається головню на три точки, а саме:

а) Простір не є поняттям випровадженням з досвіду на підставі абстракції в даних простірних реляцій, а тільки передумовою, яка робить досвід щойно можливим, або иншими словами: без тої власности нашого духа, яка різнородність вражінь приміщує в порядку «побіч себе», не могли-би простірні реляції навіть існувати.

б) Простір є конечним зображенням а ргіогі, котрого не можемо собі подумати неіснуючим, щб можемо зробити з кожним иншим змістом досвіду. Простір є тому зображенням а ргіогі, яке лежить в основі цілого зовнішнього досвіду.

в) Простір не є жадним дискурзивним, значить — загальним поняттям, а лише чистою наглядністю. Наколиби він був дійсно поняттям узисканим через абстракцію, то тоді мусів-би він мати означений обсяг в більшим числом екземплярів. А тим часом воно так не є. Ми не находимо багато просторів, а лише в найліпшому разі частини, як обмеження одинокого все обіймаючого простору. З цього слідує, що одна наглядність а ргіогі лежить в основі всіх понять простору. Геометричні твердження не можуть тому бути виведені із самих понять, а слідують в аподиктичною певністю в нашої наглядности. Аподиктичний характер геометричних тверджень являється вислідом їх апіорности, а це хоч-би вже в тої причини, що оба поняття вляжуться у Канта дуже тісно. Аподиктична віродостойність залежить від того, що ми в зображенню простору, на якому спіраються всі геометричні твердження, маємо тільки чисту суб'єктивну форму, що з об'єктивним світом не має нічого спільного. В ній нема нічого об'єктивно-даного, вона є порожньою формою без змісту. Але так як форма представляє собою щось всмінного, так само суди, котрих змістом є власне ця форма, мусять мати також незмінний характер. Це відноситься в першій лінії до геометрії. Геометричні твердження і аксіоми визначаються власне своїм конечним характером, а

це тільки тому, що геометрія займається виключно формами нашої свідомості.

Як що ми вже дістали певний перегляд Кантівської теорії простору, то тепер можемо ближче розглянути також цілу проблему, — вирішити, яка теорія відповідає краще дійсності: чи емпіризм з його твердженнями випровадженими з досвіду, чи може апіоризм; а доперва потім будемо старалися теж овначити, котра з цих теорій більше підходить до нових метагеометричних спекуляцій.

Цілий спір між цими напрямками дасться звести до двох головних точок:

1) Чи наш тривимірний, рівний Евклідовий простір є одинокую можливою формою наглядности а ргіогі, чи може буде можливо також інші простори, як сферичний і псевдосферичний, зробити предметом наших зображень? Як що на основі переведеної дискусії приємо першу можливість, то лишається в праві Кант, в противному разі мусимо погодитися з Гельмгольцем.

2) Друге питання є лише вислідом першого і відноситься до характеру геометричних тверджень та аксіом. Або вони є аподиктично правдиві, а тоді не потребують закріплення з досвіду, — або вони є емпіричними правдами, а в такому випадку мусять бути провірені досвідом.

Ми звертаємось зараз до першої точки і розглядаємо цілу проблему перш за все з психологічного боку. Як властиво виглядає цей простір, що є предметом наших зображень і вражінь? Чи він є дійсно ідентичний з нашим геометричним простором, чи, може, вдасться нам виказати певні різниці між обома? Характер Евклідового простору можна висказати короткими словами так: він є нескінчене континуум в трьох вимірах, яке має при тім прикмети ісотропії і гомогенности. Порівняймо тепер цю дефініцію з цими прикметами, які стрічаємо у тім просторі, що є рамцями для наших вражінь та зображень.

Насамперед обмежимо наші розсліди тільки на змісл зору а тим самим звертаємося до фізіологічного, зорового простору. Уже цілком загальна аналіза покаже нам ті різниці, які існують між зоровим простором та геометричним простором. Перший з них є в протиставленню до другого обмежений, замкнений в дуже вузьких границях, він має два виміри або, кажучи іншими словами, він є тільки площинним перерізом Евклідового простору. Вкінці цей чисто-зоровий простір не є гомогенним, а це тому, що всі точки нашої сітчанки не є одновартні що до своєї сили. Жовтий пункт показує найбільшу силу зору і під тим оглядом не може бути перемішаний з іншим якимсь пунктом на краю сітчанки. Вкінці що торкається третьої дімензії, себ-то виміру глибини, то він є властиво продуктом асоціяції зорових вражінь з вражінями дотику і руху, які в тамтих не є ідентичні.

Вже цей короткий поверховний розгляд показує нам велику різницю, яка існує між простором наших зображень та простором Евклідової геометрії. У Канта бачимо перемішання цих двох понять простору; фізіологічний зоровий простір є нашою фор-

мою наглядності, але ні в якому разі Евклідовий простір, який мав Кант на думці. Як що ми отже хочемо відповісти на перше питання, то мусимо сказати: четверта дименсія не є для нас наглядною, ми її не можемо бачити; але те саме є також і в третім виміром, бо для нас наглядним є тільки простір наших зображень, а цей останній різниться принципіально від Евклідового простору.

Процес, який мав-би представляти розвиток нашого простірнього поняття, а також повстання геометричних аксіом можна уявити собі в слідуєчий спосіб. З самого початку визначував чоловік ріжні відношення в просторі звичайними рухами ріжних частин тіла, а для ближчого ще означення додавав короткі артикульовані звуки — щось в роді слів тут, там, де і т. д. Ріжнородність цих простірних реляцій була одначе дуже обмежена. Це були перші психологічні дати, які ґрунтувалися, що правда, на нашій наглядності простору, але при тім не були залежні від жадних геометричних аксіом. Щойно пізніше коли чоловік почав ці поодиначі відношення у взаємнім положенню речей ближче означувати, приступив розум як співробітник до цієї праці і творив загальні твердження, що мали вже рішучий вплив на дальший розвиток геометрії. Ці твердження називаємо нині аксіомами. Вони не ґрунтуються ані на нашій наглядності простору, ані не є запозичені з досвіду, а є лише продуктом нашої інтелектуальної праці: їх вставляє наш розум у об'єктивний світ, і до них мусить пристосоватися також наш досвід. З хвилиною, як наш розум прийняв для визначення пункту в просторі три до себе перпендикулярні прямі, як осі співвіднесених; дальше, — як одні тільки раз закріпив Евклідовий характер простору, — то тоді вже не було можливості повернути ані направо ані наліво, а в цілому кончею логічних висновків мусіла на цьому загальному ґрунті вирости, сама від себе, система Евклідової геометрії зо всіма її подробицями. Але це не був одиноко можливий випадок. З таким самим правом ми могли вжити для визначення пункту також більше вимірів або іншу міру кривини, бо в початках наше думання мало повну свободу, що до вибору геометричних аксіом. Фізіологічний простір наших зображень творить таким чином лише загальні рамці, які пізніше виповнила наша творча фантазія, наше думання цілою сіткою ясно сформульованих і точно означених тверджень і аксіом, на яких побудована наша геометрія.

Як представляється тепер по цій зміні фронту питання достовірності геометричних аксіом? Відповідь буде на кожний випадок позитивна. Вже хоч-би з тої причини, що геометричні твердження є продуктом нашого думання; так само при дальшій розроблюванню цілої геометричної системи матимемо до діла з елементами, які в дійсності ми самі витворили. Таким способом приймає наша свідомість всі геометричні конструкції з прикметами ідеалізації; в нашій математичній способі думання маємо до діла з абсолютною прямою, з абсолютним пунктом, з абсолютною площею, себ-то творами, які в дійсності не існують. Ми тут бачимо, що до цих ідеальних творів, якими займається геомет-

рія не можемо дійти шляхом досвіду, бо ми не в силі навіть собі їх представити; вони є можливі тільки як дефініції, льогіди (Stöhr), значить, як продукт нашого думання взагалі. Поняття пункту, прямої лінії, чи площі або інших геометричних творів, що в тих елементів складаються, мають виключно льогічний характер.

«Геометричні аксіоми не є таким чином ані синтетичними сүдами а priori, ані експериментальними фактами. Вони є установленнями (conventions, Festsetzungen), що спіраються на загальній згоді; серед всіх можливих тверджень руководиться наш вибір експериментальними фактами; але цей вибір є довільний, хоча обмежений одною конечністю, а саме — уникати всяких суперечностей. В цей спосіб можуть постуляти лишитися строго правдивими навіть тоді, колиби досвідні (на досвіді сперті) закони мали бути тільки приблизно правдиві. Іншими словами. геометричні аксіоми є лише перелицьовані дефініції. (Les axiomes géométriques ne sont donc ni des jugements synthétiques а priori ni des faits expérimentaux. Ce sont des conventions: notre choix parmi toutes les conventions possibles, est guidé par des faits expérimentaux; mais il reste libre et n'est limité que par la nécessité d'éviter toute contradiction. C'est ainsi que les postulats peuvent rester rigoureusement vrais quand même les lois expérimentales qui ont déterminé leur adoption ne sont qu'approximatives. En d'autres termes, les axiomes de la géométrie ne sont que des définitions déguisées. H. Poincaré: La Science et l'Hypothèse. Ст. 66—67).

Тому що ми при геометричних операціях не займаємося тим, що дає нам зовнішній світ, а тільки тим, що ми самі собі творимо, геометричні аксіоми мимо цього, що вони являються виразом дійсних простірних реляцій, мусять мати рівночасно також аподиктичну віродостойність. Ми не можемо, напр., сказати, що в Евклідовому просторі рівнобіжні серед одних обставин перетинаються, серед других знову ні, або що дві прями, що виходять з одної точки, раз замикають простір а іншими разом ні. З хвилею коли ми прийняли Евклідовий характер простору, мусимо консеквентно і конечо розвинути всі ті твердження, що творять систему Евклідової геометрії. І в цім розумінню є вони апіорні та мають аподиктичний характер. З цієї самої причини можемо говорити про відкриття нових правил чи конструкцій в геометрії, а не про винахід чи видумання тих-же, бо вони вже є і ми мусимо до них дійти, як тільки ми раз прийняли тривимірність і плоский характер простору.

Як що ми вже признали апіорний характер геометричних аксіом, то тепер прийдеться нам розглянути ту різницю, яка є між апіорністю, котру посідає поняття простору взагалі, та тою апіорністю, яку ми признаємо геометричним аксіомам і сүдам про простірні реляції.

Поняття простору взагалі треба уважати апіорним в тім розумінню, що соно являється загальною передумовою нашої свідомости і нашого пізнання. Аксіом.л уважаємо тому апіорними, що вони є пізнанням незалежним від досвіду. Вони скла-

даються з елементів витворених нами самими і через те посідають характер конечности, через що ніякий експеримент не може їх докзавати або заперечити. Цю різницю обох родів апіорности мусимо підкреслити дуже виразно; ми стрінемося в нею ще раз, коли прийдеться нам згідно а Гельмгольцем і Рессельом відділити аксіоми від простору. Наше становище ріжниться однак від погляду Гельмгольда тим, що він «простір взагалі» уважає апіорним, але аксіоми називає емпіричними твердженнями. Хиби цієї послідньої тези старалися ми виказати вже раніше. Ми переконані, що як простір так і геометричні аксіоми є апіорні в тім розумінню, що вони не дадуться випровадити з досвіду, але, навпаки, мають для нього основне значіння. Це є один рід а priori.

Ми вже знаємо, що в просторі можемо собі подумати ріжні відношення, які є цілковито відмінні від наших. І це увагальнення простору дає нам можливість вирішати, які елементи апіорні в найширшому розумінню дадуться ствердити в тих ріжних простірних реляціях. Бо мусимо признати, що є можливі інші простірні реляції, а тим самим і інші аксіоми. Це зовсім зрозуміле, що з хвилию, якби ми прийняли сферичний або псевдосферичний характер простору, то тим самим були-би повстали і інші геометричні аксіоми. В таким випадку являється цілком оправданим питання, які елементи є спільні нашому просторові і всім другим просторам. Хоч-би простірні відношення були в тім або другім випадку ріжні, то що вони мають спільного, коли ми одне і друге називаємо простором. Ми мусимо застановитися над тим, що є в наших просторі такого, що ваховує свою важність без зміни і для інших просторів, і в якій формі це щось виступає у нашій свідомості. Як знайдемо ці спільні прикмети всіх просторів, то тоді будемо могли сказати, що вони є апіорними в найдальшій розумінню цього слова. Це був-би другий рід а priori.

До таких елементів, спільних всім просторам, належить порядок «побіч себе» або порядок «по-за собою», себ-то прикмета, на основі котрої може існувати більше число елементів по-за собою а рівночасно і побіч себе. Та сама прикмета спричинює, що поодинокі елементи вразінь можна впорядкувати в один ряд, в якому є можливий вступ у двох противних напрямках. Ця прикмета є загальна, її можна віднайти в кожному просторі, навіть такому, для якого наші аксіоми не мають вже більше значіння. Елементи псевдосферичного простору посідають цю власність порядку «побіч себе» в такій самій мірі, як і елементи нашого простору. Цей порядок є прикметою, без якої простір не дається подумати. Якби ми її відкинули, то тоді простір перестає бути простором, хоча з другого боку дуже легко можна собі подумати, що приймаючи число вимірів більше як три, чи кривину ріжну від нуля — ми ще тим самим не зводимо до абсурду самого поняття простору. Тому як хочемо відповісти на питання про апіорність простору в найширшому розумінню цього слова, себ-то питання про ті апіорні елементи, які можемо прикласти до кожного довільного простору, — то тоді прийдеться нам видвигнути в першу

чергу поняття порядку «побіч себе» чи «по-ва собою», який для кожного простору є важний «а ргіогі». Ми не можемо робити спостережень, чи розв'язувати завдань, чи творити конструкції ні в якому просторі, в якому би цей порядок не існував як перша і основна його умова. Як візьмемо під розвагу першу ліпшу геодетичну лінію, в сферичному чи псевдосферичному просторі, то для неї, — хоча-би вона по-ва тим не знати як ріжнилася від нашої прямої, — буде характерним те, що всі її елементи виступають в порядку «побіч себе» і «по-ва собою». Саме тут маємо один випадок другого роду апріорности в найширшому розумінню цього слова.

На перший погляд могло-би нам здаватися дивним, що ми поняття «а ргіогі» розкладаємо на два ріжні поняття. Що дає нам властиво оправдання цього рода новинки впроваджувати в межі філософичного думання? Але як приглянемося ближче історії найновішої філософії — знайдемо вже аналогічний випадок. Йонас Кон говорить у своїх «передпосилках і цілях пізнання» про *апріорність першого і другого порядку*, при чім основою цього поділу є міркування відмінні від наших і тому ведуть вони до інших результатів. Одначе для нас це неважне, нам ішло в першій лінії про те щоби показати аналогічний приклад в історії і таким способом дорогою авторитету ствердити оправдання наших висновків.

Але повернім тепер до нашого психологічного розгляду. Тут будемо мусіли ствердити, що вже в таких перших звичайних висказах буденного життя як «тут, там, де і т. д.» — висказах, що орієнтують нас про взаємне положення предметів, міститься імпліците наш порядок «побіч себе», бо він спірається на дійснім просторі нашої наглядности, значить на фізіологічним, зоровім просторі. До цих найзагальніших власностей простору, що мають характер апріорности в найширшому розумінню цього слова, належать окрім вище згаданої ще тяглість, однородність і інші прикмети, над якими в технічних причин не можемо довше задержуватися.

Під цим кутом глядання виступає ясно начіння метагеометрії для теорії пізнання. Загально пояснюється це значіння цілком хибно. Дотепер переважала думка, що метагеометрія стверджує емпіричний характер геометричних аксіом тим, що виказує можливість інших простірних реляцій. Наш погляд на цю справу є цілком відмінний: висліди метагеометрії є в дійсно-сти доказами для закріплення апріоризму. Ми згідні з метагеометрією, що є можливі також другі простірні реляції. Але цей висновок не мусить ні в якому разі вести до емпіризму; він вказує нам тільки, що треба підшукати ті власности простору, які ми маємо уважати апріорними в найдальшому розумінню. Як що ми набрались переконання що до можливости інших просторів, то тоді мимоволі виринає в нас потреба підшукати ті прикмети, що являються спільними а при тім істотними для всіх просторів без ріжниць. Ми відповідаємо на це питання таким способом, що скреслюємо все те, що не належить до простору як такого, а характернає тільки наш Евклідовий простір, себ-то один випа-

док загального поняття. Цей метод дає нам до рук можливість віднайти такі найважливіші признаки поняття простору як порядок «побіч себе», тяглість, однородність і таке інше. Якби ми зчеркнули ще й це, то тоді простір перестав-би бути простором; але як змінимо число вимірів на 4, 5, і т. д. або дамо міру кривини відмінну від 0, то тоді повстає знову простір але іншого типу.

Як треба тепер, на основі уявлених реультатів, змодифікувати теорію простору у Канта? Кант з повним правом уважав простір апріорною формою нашої наглядності; хіба лежить тільки в тому, що він за форму наглядності уважав Евклідовий простір. Наслідком цього фальшивого заложення переніс він апріорний характер в найширшому розумінню, який посідають тільки найважливіші, спільні прикмети всіх просторів, також цілком непотрібно на геометричні аксіоми. Як Гельмгольц, так само і ми муємо зробити закид Кантові, що він не зумів відділити форми нашої наглядності від геометричних аксіом. Але Гельмгольц уважає геометричні аксіоми емпіричними твердженнями, для котрих потрібно потвердження досвіду; ми знову ж думаємо, що аксіоми є нічим іншим як тільки дефініціями, логідами, витвореними нашим інтелектом з нагоди зміслових вражень. Їх джерело не лежить ані в досвіді ані в нашій наглядності а ргіогі, а є продуктом виключно нашого розсудку. Як такі є вони теж а ргіогі, аподиктичні, але в цім обмеженім розумінню. Значить з хвилию, як приймаємо Евклідовий характер нашого простору, є важні з цілою аподиктичністю та певністю всі такі аксіоми як аксіома прямої лінії, аксіома рівнобіжних, твердження про суму внутрішніх кутів в трикутнику і т. д.

Кантову теорію простору треба тому змінити в слідуєчих пунктах так:

1) А ргіогі в Кантовому розумінню є лише ті найважливіші прикмети простору, які характеризують в одній мірі як Евклідові так і неевклідові простірні реляції.

2) Форма нашої наглядності простору не є ідентична з Евклідовим простором, а являється тільки площинним вирізом з нього.

3) Геометричні аксіоми мають обмежену апріорність, вони є важні аподиктично і конечно шойно тоді, коли ми визначили наперед характер дотичного простору.

4) Наша Евклідова геометрія не є конечною та одиною можливою системою, вона є тільки найвигіднішою для нас серед всіх можливих геометрій; якби ми з самого початку були прийняли інші аксіоми, то тоді мусли-би ми витворити також иншу систему геометрії.

«Але що треба нам думати про таке питання: чи є правдивою Евклідова геометрія? Це питання не має змісту. З таким самим управненням могли-б ми спитати, чи метрична система є правдива а старші мірянчі системи є фальшиві, так само чи картезіанські співрядні є правдиві а полярні координати ні. Одна геометрія не може бути більше правдивою чим друга; вона може бути вигіднішою. Евклідова геометрія є найвигідніша і все

такою лишається. I) Тому, що вона є найпростіша і такою вона є не лише через звичку нашого розсудку або наслідком якоїсь безпосередньої наглядності, але тільки тому, що вона є найпростіша в собі. Як багаточлен першого ступня є простішим чим багаточлен другого ступня, так само формули рівної геометрії є простіші як формули сферичної геометрії і такими будуть вони видаватися математикові, який не знає їх геометричного значіння, бо це значіння прикладає він тільки до сферичної геометрії (в Евклідовій геометрії). II) Тому, що вона достаточо добре відповідає прикметам природних ціпких тіл, які доходять до нашої свідомости при допомозі наших органів, наших очей і з яких то тіл робимо теж наші мірничі інструменти*).

Де-які вчені через довголітню працю так звикли до нових геометричних систем і так докладно запізналися в їх внутрішньою структурою, що їх твердження не видаються їм воюім дивними, а навпаки — для них мають вони ту саму евідентність, що і Евклідова система. Також під цим оглядом спіраємось на Поенкаре, який виразно каже, що ми при відповіднім засобі енергії були-би в силі явища феноменального світу спровадити теж до неевклідового простору. Може знайшовся-б такий чоловік, що в пожертвуванням праці цілого життя міг-би представити собі навіть четвертий вимір. Але ця четверта димензія була-би такою самою ілюзією, як і третя. Це можемо дуже легко задемонструвати на одному прикладі: Всі наші термометри є так влаштовані, що їх верова точка рівняється температурі замерзаючої води або топніючого льоду. Але в таким самим правом можемо сконструувати термометр, де веровий пункт відповідає температурі замерзаючої ртуті. Цей новий термометр буде так само правдивий, як і попередній в тою тільки ріжницю, що вживання його буде спочатку видаватися нам дивним. Такий самий випадок маємо в термометрах ріжних систем як Reaumur'a, Celsius'a і Fahrenheit'a. Початкуючий мусить насамперед побороти певні технічні труднощі, заки йому удається з легкістю перераховувати в одній системі у другу. Це є доволі грубий приклад, а він показує нам ясно істоту наших розвідів. Як геометрія Евкліда так і геометрія Лобачевського чи Рімана є чисто формальні системи, які можна розвинути з невеликого числа фундаментальних тверджень. Є твори, де яких можна прикласти з успіхом Евклідову геометрію; але є можливі ще інші твори або можуть бути навіть сконструовані, де треба вжити уявної геометрії. Хиби виступають цюймо тоді, коли ми неевклідові формули будемо пристосовувати в Евклідовій системі і навпаки.

Ми не можемо робити Кантові закиду, що він не узяв цюбо боку проблеми простору. Його віщий вір бачив трудність цілого питання, але йому не доставало відповідного наукового матеріалу, щоби цю трудність усунути. За часів Канта не було і не могло навіть бути бесіди про неевклідові геометрії в нашій розумінню; тодішний стан можна-би порівняти в шуканням до-

*) Henri Poincaré: La Science et l'Hypothèse. Ст. 67.

цільного шляху серед темряви. Мiamo того Кант у своїй першій науковій праці «про правдиву оцінку живих сил» прийшов до дивного висновку, який нині пригадує нам метагеометричні спекуляції. «Потрійна вимірність має мабуть свій початок в цьому, що субстанції в існуючому світі так на себе діють, що сила цього діяннiя востає у відношенню відворотнім як квадрат віддалей. Відповідно до цього думаю, що субстанції в існуючому світі, котрого ми є частиною, мають такі основні сили, що вони у взаємній ополуці діють у подвійнім відношенню віддалей; по-друге, що цілість, яка таким способом повстає, має наслідком цього закону прикмету потрійної димензії; по-третє, що цей закон є довільний і що Бог міг вибрати инший, напр. відворотного потрійного відношення; вкінці по-четверте, думаю, що з иншого закона вийшла-би також розтяжність з иншими прикметами і вимірами. Наука про всі ті можливі роди простору була-би безперечно найвищою геометрією, яку скінчений розум міг-би утворити»^{*)}.

Нас може дивувати лиш те, що Кант не продовжував цієї праці дальше і залишив її цілковито. Одиною причиною може бути лиш те, що він не мав відповідних передпосилок, щоби розпочате діло довести до кінця. Тими засобами, які він мав під рукою, зробив він все, що тільки можна було зробити. При чім при оцінці філософів треба нам дивитися не так дуже на результати як головню на метод їх розслідув: «Як що правда, що значіння філософа треба осуджувати не так після того, що творить зміст його науки, як головню на підставі його індивідуального способу ставлення проблеми, — а думаю, що історія філософії змушує нас залишити це прагматичне розуміння, — то тоді не може бути сумніву, що велич Канта не оснований, як думав Шопенгауер, на науці про феноменальність простору і часу, ані на науці про інтелігібільну свободу волі; і в цієї самої причини, навіть не розглядаючи стійности таблиці категорій, не будемо бачити у виставленню цієї таблиці найвизначнішого діла великого мислителя, мимо цілої школи в частинно доволі добрими привищами, мимо важности, яку сам автор її приписував. Кант міряв своє власне значіння занадто після результатів своїх розслідув, але він сам сказав теж, що це нічо надзвичайне, у звичайній розмові чи в писаннях — через порівнювання думок, які даний автор вважає про свій предмет — розуміти його ліпше як він сам себе розумів, тому що він свого поняття не визначив достаточню і через це часами думав і говорив всупереч власним намірам. Я думаю, що всупереч інтенціям самого Канта треба передусім взяти під увагу поступ, який уявляє його філософія в історії наукового методу, бо сам метод Канта вважаємо його властивою і тривалою заслугою»^{**)}.

*) Kants Werke. Berliner Ausgabe. I, Ст. 24.

***) Fritz Medicus: Kants transcendente Aesthetik und die nichteuklidische Geometrie. Kantstudien III, Ст. 261—262.

1. *Barbarin*. La géométrie non euclidienne. Collection Scientia 1902.
2. *Baumann Joh. Jul.* Die Lehren von Zeit, Raum und Mathematik in der neueren Philosophie. Berlin 1869.
3. *Becker. K.* Abhandlungen aus dem Grenzgebiete der Mathematik und Philosophie. Zürich 1870.
4. * * * Die Grundlagen der Geometrie. Zeitschrift für Mathematik und Physik, Bd. XX.
5. *Bees Rich.* Ueber euclidische und nichteuclidische Geometrie. Plauen 1888.
6. *Bolyai W.* Theoria Parallelarum. Mathem. Annalen, Bd. XLIX.
7. *Bolyai J.* Science absolue de l'espace.
8. *Bonnel.* Les atomes et les hypothèses dans la géométrie. 1899.
9. *Bonola Roberto.* Die nichteuclidische Geometrie, deutsch von H. Liebmann. Leipzig 1908.
10. *Boucher Maurice.* Essai sur l'Hyperespace, le Temps, la Matière et l'Energie. 1903.
11. *Calinon.* Les espaces géométriques. Revue philosophique, 1891.
12. *Cantor M.* Geschichte der Mathematik. Leipzig 1899.
13. *Cassirer Ernst.* Das Erkenntnisproblem. Berlin 1906, 1920.
14. * * * Kant und die moderne Mathematik, Kantstudien Bd. XIII.
15. *Césaro Ernesto.* Forme poliedriche regolari e semi regolari in tutti gli spazi. 1885.
16. *Cohn Jonas.* Voraussetzungen und Ziele des Erkennens. Leipzig 1908.
17. * * * Geschichte des Unendlichkeitsproblems bei Kant.
18. *Couturat L.* La philos. de Mathèm. de Kant. Revue de metaphys. et de morale, 12.
19. * * * Kant et Mathèm. moderne. Bulletin de la Société française de Philos. IV. No. 5.
20. *Dehn M.* Die Legendreschen Sätze über die Winkelsumme im Dreieck. Mathematische Annalen. Bd. LIII.
21. *Delboef J. R. L.* Prolegomènes philosophiques, de la géométrie. Liège 1860.
22. * * * L'ancienne et les nouvelles géométries. Revue philosophique, 1894.
23. *Donadt A.* Das mathematische Raumproblem. Dissertation. Leipzig 1881.
24. *Dupore.* Les premiers principes de géométrie moderne.
25. v. *Ehrenfels.* Zur Philosophie der Mathematik. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie Bd. XV.
26. *Enriques F.* Prinzipien der Geometrie. Enzyklopädie der mathematischen Wissenschaften, III.
27. *Erdmann B.* Die Axiome der Geometrie. Leipzig 1877.
28. * * * Imm. Kants Kritik der reinen Vernunft und Kants Kritizismus. Leipzig 1878.
29. *Franke E.* Untersuchungen über den Raum und sein Verhältnis zu den Dingen. Programm Hirschberg 1885.
30. *Frischauf Johannes.* Elemente der absoluten Geometrie. Leipzig 1876.
31. *Geissler K.* Die Grundsätze und das Wesen des Unendlichen in der Mathematik und Philosophie. Leipzig 1902.
32. *Goldschmidt E.* Kant und Helmholtz. Hamburg 1898.
33. *Hasenclever.* Zur Analysis der Raumvorstellung. Philos. Monatshefte von Schaarschmidt Bd. XIII.
34. *Helmholtz H.* Ueber die tatsächlichen Grundlagen der Geometrie. Wissenschaftliche Abhandlungen. Bd. II.
35. * * * Ueber die Tatsachen, die der Geometrie zu Grunde liegen. Wissenschaftliche Abhandl. Bd. II.
36. * * * Ueber den Ursprung und die Bedeutung der geometrischen Axiome. Vorträge und Reden Bd. II.
37. * * * Die Tatsachen der Wahrnehmung. Berlin Rektoratsrede. 1878.
38. * * * Ueber den Ursprung und Sinn der geometrischen Sätze. Wissenschaftliche Abhandl. Bd. II.
39. * * * Die neueren Fortschritte in der Theorie des Sehens. Vorträge und Reden, Bd. I.

40. *Henry Charles*. Le cercle chromatique. Le rapporteur esthétique. Paris.
41. *Heymanns Gerhard*. Zur Raumfrage. Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie. Bd. XII.
42. * * * Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens. Leipzig 1905.
43. *Jacobson*. Philosophische Untersuchungen zur Metageometrie. Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie. Bd. VII.
44. *Jouffret*. Traité élémentaire de géométrie à 4 dimensions.
45. * * * Mélanges de géométrie à 4 dimensions.
46. *Karagiannides A.* Die nichteuclidische Geometrie vom Altertum bis zur Gegenwart. Berlin 1893.
47. *Killing Wilhelm*. Einführung in die Grundlagen der Geometrie. Paderborn. 1893.
48. *Killing Wilhelm*. Die nichteuclidischen Raumformen in analytischer Behandlung. Leipzig. 1885.
49. * * * Ueber zwei Raumformen von konstanter negativer Krümmung. Borchardts Journal, Bd. 86.
50. *Kinkel W.* Das Verhältnis von Philosophie und Mathematik nach Otto Liebmann. Kantstudien. Bd. XV.
51. *Kirschmann A.* Die Dimensionen des Raumes. Philos. Studien. Festschrift für W. Wundt. Leipzig.
52. *Klein F.* Nichteuclidische Geometrie. Mathem. Annalen IV.
53. * * * Vergleichende Betrachtungen über neuere geometrische Forschungen. Mathem. Annalen XLIII.
54. *König Ed.* Die Unterscheidung von reiner und angewandter Mathematik bei Kant. Kantstudien III.
55. *Krause A.* Kant und Helmholtz über den Ursprung und die Bedeutung der Raumanschauung und der Geometrischen Axiome. 1878.
56. *Kriemle K. I. H.* Lamberts Philosophie der Mathematik. Berlin.
57. *Laas Ernst*. Idealismus und Positivismus. Berlin 1874—84.
58. *Lasswitz K.* Die Lehre Kants von der Idealität des Raumes und der Zeit im Zusammenhange mit seiner Kritik des Erkennens allgemein verständlich dargestellt. Berlin.
59. *Léchalas Georges*. Etude sur l'Espace et le Temps. 1896.
60. *Liebmann Otto*. Zur Analysis der Wirklichkeit. Strassburg 1880.
61. * * * Ueber die Phänomenalität des Raumes. Philos. Monatshefte VII.
62. *Liebmann H.* Lobatschewskijs imaginäre Geometrie. Leipzig 1904.
63. *Lie Sophus*. Theorie der Transformationsgruppen. Leipzig 1893.
64. *Lindemann K. L. F.* Vorlesungen über Geometrie. Leipzig 1891.
65. *Lobatschewskij*. Géométrie imaginaire. Crelles Journal XVII. 1837.
66. * * * Pangéométrie. Kasan. 1865.
67. * * * Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien. Berlin 1887.
68. * * * Zwei geometrische Abhandlungen übers. von Fr. Engel. Leipzig 1898.
69. *Mansion Paul*. Metagéométrie.
70. * * * Gauss contra Kant sur la géométrie non euclidienne. Mathesis 8. Suppl. III.
71. * * * Eugène Beltrami Mathesis I.
72. *Mangold H.* Bilder aus der Entwicklung der reinen und angewandten Mathematik während des XIX J. Feste. Aachen.
73. *Maier L.* Proklos über Petita und Axiomata bei Euclid. Programm. Tübingen 1875.
74. *Marcus Ernst*. Kants Revolutionsprinzip. Herford. 1902.
75. *Medicus Frits*. Kants transcendente Aesthetik und die nichteuclidische Geometrie. Kantstudien Bd. III.
76. *Meinecke W.* Die Bedeutung der nichteuclidischen Geometrie in ihrem Verhältnis zu Kants Theorie der mathematischen Erkenntnis. Kantstudien XI.
77. *Menzel*. Das Verhältnis von Philosophie und Mathematik in Kants vor-kritischer Periode. Kantstudien XVI.

78. *Milhaud G.* La connaissance mathém. et l'idealisme transcendantal. Revue de metaphys. et de morale 12.
79. *Nelson.* Bemerkungen über die nichteuklidische Geometrie und den Ursprung der mathematischen Gewissheit. Abhandlungen der Friesschen Schule Heft 2.
80. *Palagyi Melchior.* Neue Theorie des Raumes und der Zeit. Leipzig 1901.
81. *Pasch M.* Vorlesungen über neuere Geometrie. Leipzig. 1882.
82. *Petronievics Branislav.* Metaphysik 2 Bde.
83. *Pietzker W. Fr. Chr.* Die Gestaltung des Raumes, kritische Untersuchungen über die Grundlagen der Geometrie. Braunschweig. 1890.
84. *Poincaré Henri.* Science et Méthode. Paris 1920.
85.   "   "   "   La Science et l'Hypothèse. Paris. 1920.
86.   "   "   "   La valeur de la Science. Paris. 1920.
87.   "   "   "   L'espace et ses trois dimensions. Revue de metaphys. et de morale XI Année. 1903.
88. *Reinecke W.* Die Grundlagen der Geometrie nach Kant. Kantstudien Bd. VIII.
89. *Richard Claude.* Leçons sur les méthodes en géométrie moderne.
90. *Riehl A.* Der philosophische Kritizismus. Bd. II. Leipzig.
91.   "   "   "   Helmholtz in seinem Verhältnisse zu Kant. Berlin.
92.   "   "   "   Der Raum als Gesichtsvorstellung. Vierteljahrsschrift für wissenschaftl. Philos. Bd. I.
93. *Riemann B.* Ueber die Hypothesen, die der Geometrie zu Grunde liegen. Abhdl. der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Bd. XIII.
94. *Rosanes.* Ueber die neuesten Untersuchungen in Betreff unserer Anschauung vom Raume 1870. Breslau.
95. *Rouché Eugène et Comberousse.* Traité de la géométrie.
96. *Russel Bertrand.* The Principles of Mathematica. Cambridge. 1903.
97.   "   "   "   The analysis of mind. London. 1921.
98.   "   "   "   The problems of philosophy. London. 1921.
99. *Schmidt A.* Zu Kants Lehre vom Raume. Leipzig. 1890.
100. *Schmitz-Dumont.* Bedeutung der Pangeometrie. Leipzig. 1877.
101. *Stäckel P. und F. Engel.* Die Theorie der Parallellinien von Euklid bis auf Gauss. Leipzig 1895.
102. *Stäckel P.* Zur Entdeckung der nichteuklidischen Geometrie durch J. Bolyai. Ungarische Berichte XVII.
103.   "   "   "   Aus Johann Bolyais Nachlass. Ungar. Ber. XVIII.
104. *Stäckel P. und J. Kürschak.* Johann Bolyais Bemerkungen über Lobatschewskijs geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien. Ungar. Ber. XVIII.
105. *Stringham.* Regular figures in n-dimensional space. Journal of Mathematics, vol. III.
106. *Tobias Wilhelm.* Grenzen der Philosophie. Berlin 1875.
107. *Vahlen Karl Theodor.* Abstrakte Geometrie. Leipzig. 1905.
108. *Vaihinger H.* Kommentar zur Kritik der reinen Vernunft. Stuttgart 1881.
109. *Veronese Giuseppe.* Fondamenti di Geometria, deutsch von Schepp. Leipzig. 1894.
110. *Volkeht J.* Imm. Kants Erkenntnistheorie. Leipzig. 1879.
111. *Weissenborn.* Ueber die neueren Ansichten vom Raum und von den geometrischen Axiomen. Vierteljahrsschrift für wissenschaftl. Philos. II.

О. МИЦЮК.

До дефініції вміняємости.

(Означення вміняємости в позитивнім праві і відношення до цих означень в науці карного права).

I.

Круг суб'єктів, яким вміняється в вину їх злочин, і через те підлягаючих карі, в історичнім минулім, відповідно до зросту культурного розвитку народів, а поруч в тим і ідеї карно-правної відповідальности, змінявся, поволи звужуючись. Був час, коли вважали вміняємими і речі неживої природи і їх карали, як то було в човном у Кохинкинах. Вмінялося в вину і стихійним силам, відповідно до чого по приказу Ксеркса каралося море. Нарешті, суб'єктом злочинного вчинку являлися звірята, і по закону Мойсея від підлягав карній відповідальности. І човен, і рослина, і звірина, і людина в стародавнім минулім однаково одухотворялися, звідціль природно, що на всіх їх однаково поширювалися і правила карного вмінення.

Средні віки, власне XIII—XVII століття, знають уже суб'єктом злочинного вчинку істот людської породи та звірат. І тому, що суд над звіриною в своїй суті лише був фантастичною грою в юридичними поняттями і формами, то ми скоро спостерігаємо, що круг суб'єктів ще більше звужився і замикався самими тільки людьми. Але вчинок зроблений людиною вмінявся в вину не лише їй самій, а по загальному правилу винуватцеві та ще й опріч того його родині. Так іменно було в XV і XVI віках на Московській Русі. Нарешті, по всіх цивілізованих країнах запагнував принцип особистої одвічальности за злочин. Отже на основі індивідуальної одвічальности карегідний вчинок може бути зроблений лише особою.

Наука права одначе знає дві особи: фізичну і юридичну, і в такім разі виникає питання, чи обидві вони можуть бути суб'єктами злочину? Юридична особа, котра по своїй природі може чинити на зовнішній стороні тільки через представника, чи може вона за вчинки свого представника бути посаджена до в'язниці? Питання спірне; але більшість знавців карного права розв'язують його негативно. Існуючі і обов'язуючі законодавства не згадують прямо про карну безвідвічальність юридичних осіб*) тільки через те, що вважають це само особою зрозумілим.

*) Як законодавчий анахронізм одмічаємо тут ст. 530 та 985 російського уложення 1845 г., виключені в новім уложенні 1903 року, котрі санкціонують одвічальність жидівських громад за девертарів, а сільських — за старців.

Так ми підійшли до сучасного положення питання в науці карного права: суб'єктом карегідного вчинку може бути лишень фізична особа.

Однак людська думка не знайшла собі відпочинку і після того, навпаки, витворила собі, як бачимо далі, ще більші труднощі. Навіть поверховні спостереження показують, що поруч з дорослими, фізично і душевно-здоровими людьми чинниками злочину виступають іноді діти, душевно-хорі, глухонімі і т. д. Ясно, що останніх не можливо ставити на одну дошку з першими, називати і тих і других злочинцями, тих і других однаково карати... Явилася необхідність поділити фізичні особи на дві категорії. Для того, щоби бути злочинцем, для того, щоби дістати кару, необхідно володіти відомими психичними свійствами, або силами. Сукупність цих сил на мові карного права носить назву *вміння*, і тільки особи, здатні до вмінення, складають категорію карно дієздатних осіб. І до цих-то людей, маючих уші, щоби чути про закон, і душевну силу, щоби приймати заяви закону в число мотивів або в керунок для своєї діяльності, мусить прикладатися кара. Друга категорія фізичних осіб (діти, душевно-хорі і т. д.) — невміння, для них закон не писаний, через те вони й не підлягають карі. Маємо перед собою скалю повільних і часто ледве помітних переходів од вміння до невміння, тому відшукання грані, борозни, відділяючих вміняємих людей від невміняємих, чинить величезні труднощі. Перед завданням знайти і точно збагнути ті межі опинилася нині безуважно еволюціонуюча карно-правна гадка всіх країн і народів. Ця границя проводиться обов'язуючими законодавствами майже кожним инакше; намічається самими видними сучасними криміналістами теж майже не кожним по-своєму.

Поняття вміння є ріжновідність загального правового поняття про дієздатність, а вчення про вмінність, як можна судити з попереднього, предетавляє в себе одне з основних питань теорії карного права. Як право цивільне, так і право карне, виходять з того основного положення, що всяка фізична особа не тільки презумується право-але й дієздатною і що тільки дякуючи особливим фізіологічним чи патальогічним умовам окремі особи утрачають здатність карно відповідати за те, що зробили. Через це, як наука права, так і законодавства скупчують свою увагу на негативній стороні питання, на означенню умовин і ознак невміння.

В справі питання про умовини невміння необхідно розрізняти два цілком одмінні типи законодавства. Всі старі законодавства і лишень де-які нові, не беручись за означення поняття вміння ідуть у цім питанні дорогою лічби причин, які усувають вмінність — тримаються *системи перелічування*; значний крок наперед уявляють з себе законодавства більш нові, які означують, що таке вмінність і, таким чином, установляють для ріжних станів невміння *загальні форми*, які собою можуть обняти найріжноманітніші конкретні випадки невміння. Три-

маючись хронологічної послідовності — спинимось насамперед на першій типовій законодавстві.

Римське право всі відомі тоді медичні форми душевних хвороб підводить під поняття *furor* і душевно-хорі алочинці не підлягали карі. l. 40. D. de R. I. 50, 17 говорить прямо: *furiosi nulla voluntas est. l. 12. D. ad leg. Cornelianam 48, 8* пояснює теж: *infans vel furiosus, si hominem occiserint, lege Cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat.* Дітям і божевільним алочин в вину не ставиться.

Старіший з обов'язуючих нині карних кодексів — французький, не пробуючи давати те чи інше означення вмінняемости йде, здавалось-би, найбільше практичним шляхом: він просто перелічує в законі конкретні умовини, які усувають вмінняемость, перелічує, треба сказати, дуже не повно. Французька юриспруденція виходить з положення, що той, хто виконає заборонений законом вчинок, повинен бути тільки тоді покараний, коли він при виконанні забороненого вчинку мав *intention criminelle*. А це буває, коли він робив вчинок — по-перше, знаючи обставини, котрі надають алочинний характер тому, що трапилось; по-друге, він був свідомий того, що за такий вчинок карають; по-третє, зі свободою свого волеозначення. Але єсть обставини, котрі загалі виключають присутність *intention criminelle* і всяку волю. До перших належить добра віра, наприклад, як наслідок помилки. Другі обставини, що виключають волю, означаються як *faits justificatifs*. За сплюю впливу, який вони мають на волю особи, ці обставини виключають для неї всяку карно-правну одвічальність. Як такі мають ся на увазі *démence* і *force majeure*. Отже перерахування кодекса 1810 року вважає причинами невмінняемости: art. 66—72 — малолітство, а по art. 64 — розумову слабкість і непереможну силу. Остання стаття *Code pénal* гласить так: «Il n'y a ni crime ni délit, lorsque le prevenu (кого обвинувачують) était en état de démence (в стані розумової слабости) au temps de l'action, ou lorsqu'il a été contraint par une force à laquelle il n'a pas résisté». В тіснім граматичнім розумінню *démence* означає відсутність розума, непритомність, неадатність керувати тим, що робиш і передбачити наслідки. Було-би ліпше сказати *aliénation mentale*. Законодавець не прийняв однак цього виразу, мабуть, через те, що коли писався закон, то вираз *aliénation mentale* мало уживався, а також і через те, щоби підкреслити зв'язок безодвічальности з розладненням розума, бо це останнє в той час здавалось, як юристам, так і лікарям, єдиним означенням душевної хвороби. В нинішнім своїм значінню *démence* виключає всяку одвічальність, як карно так і цивільно-правову (art. 64 *Code pénal* покривається артикулом 901 *Code civile*), однаково — за алочин, карегідний вчинок (проступок) чи правопорушення, і все одно що загрожує карою — карний чи який другий побічний закон. Під *démence* нині підводиться всяке роладнення психічної діяльности: — ідіотизм і божевільня, манія в бредом і без бреду і навіть однопредметне збожевоління, але необхідно, щоби душевне страждання мало своїм джерелом органічне ушкодження і позбавляло особу в той момент, коли

вона робила влочин, здатности розрізнять добро і зло, як також свободи виявлення волі. А тому, що невміння, без сумніву, може явитись не тільки в наслідок органічного страждання, але і з інших причин, про що закон мовчить, то судді лишається в цім випадку керуватися положеннями природного (натурального) права! Потім, ця 64 стаття, навіть як давати їй найровширливіше тлумачіння, не може бути поширена: а) на стан безпам'ятства чи непритомности, які бувають спяна, уві сні, зпросоння і т. д. і б) на глухонімих. Отже, щоби не допустити вмінення і карі за вчинки зроблені хорим в припадку гарячки або якого-небудь нервного захворювання, французьким суддям лишається один шлях — обходу закону, аби можна було виправдувати таких підсудних. Через це система французького законодавства викликає майже однодушне нарікання теоретиків.

Питання про вплив світлих перерв свідомости у душевно-хорих, так звані *lucida intervalla*, рішається тепер в душі пануючого погляду психіатрів, тоді як раніш наочність *lucida intervalla* давала привід вважати субекта вміняємим. Нині рішачим являється положення: вважається душевна хвороба уже виліченою чи ні? Спеціальне місце у французькій праві відведено мономанії: вона виключає вміняємість для всіх вчинків, котрі входять в круг хворобливого стану. Епілепсія також вважається за причину, що виключає вміняємість, але в хвилі такого її розвитку, коли порушена душевна свобода. Як що загипнотизований зробить влочин, то не він, а гіпнотизер винен, бо загипнотизований позбавлений тям і почуття моральности. А карі підлягатиме він лишень тоді, коли навмисне дасть себе загипнотизувати, щоби стати зброєю для виконання влочину.

Проект французького кодексу в редакції 1890 року лишився на ґрунті доти обов'язуючого права і art. 54 його, що містить загальне правило, гласить: «Зроблене не вважається ані влочином, ані карегідним вчинком, як що обвинувачений в ту хвилину, як робив вчинок, був у стані необхідної оборони, або в стані божевільства (*démence*), або був примушений до того непереможною силою».

Тієї-ж системи перечислювання тримається і Бельгійський кодекс 1867 року. Його art. 71 в головному йде за art. 64 французького *Code pénal*, кажучи: «Il n'y a pas d'infraction» (влочину), і тим усуває всякі сумніви, що до пристосовности своїх приписів до всіх вчинків, які підлягають карі. Слово *démence* треба було-би розуміти в значінню душевних хвороб, але туди-ж віднесено оп'яніння, соннабулізм і хворобливі пристрасти. Впрочім останні три не несуть за собою невміння, а лишень змягчають вину. Світлі перерви свідомости в душевно-хорих не роблять різниці. *Démence* виключає всяку кару. До переліку причин французького праґа art. 76 додає ще одну причину невміння — глухонімоту, коли буде визнано, що глухонімиий робив свій вчинок без розуміння.

Систему перелічування причин додержується іспанський кримінальний кодекс, бо в його § 8 стоїть: «Нема влочину, а тому нема й карної відповідальности, як що вчинок виконав безглуздий (*el imbecil*)

і божевільний (el loco)». Стану безглуздя надається значіння тоді і постільки, коли і поскільки суб'єкт обмежений в розумових здібностях; під божевіллям-же розуміються випадки, коли суб'єкт позбавився повсім розуму. Оп'янілий стан сюди не підводять, а глухонімота, навпаки, відноситься і виключає собою вміння, хіба-б глухонімії умів читати і писати.

Обов'язуюче швейцарське законодавство одних кантонів тримається системи перелічування причин невміння, других — називає здібності, нестаток яких робить суб'єкта невмінням, а третіх — дотримуються мішаної системи. У всякім разі у випадках невміння мусять бракувати: 1) можливість розрізняти, як здатність справедливо оцінювати діяльність відносно її наслідків, її вини та її відпокутування, і 2) здатність свobodного волевизначіння, свobodи волі. Тоб-то тут ніби маємо обидві здібності психологічного критерія вміння, а це давало право сподіватися, що проект нового карного кодекса відносно означення вміння не прийме системи перелічення, а пристане до другої групи законодавств. Тимчасом з нових законодавчих работ тільки проект швейцарського кодекса не дає жадного критерія, а задовольняється неточними, практично непридатними положеннями і термінами: «Не підлягає карі той, хто під час зроблення вчинку був позбавлений розуму (geisteskrank), або божевільний (blödsinnig), або непритомний (bewusstlos)». Цю постанову швейцарського проекта найшли невдалою і напало на неї цілий ряд учених, серед котрих досить назвати Таганцева, Ліста, Ляманша, Грегера*). Напади привели до того, що в новім проекті 1903 р., додержуючись психологічного критерія, невміння означувалася «як неадекватність чинити розумно, або велике ровладнення душевної діяльності, або непритомність». Одначе в новішому проекті 1908 р. ми знаходимо знову поворот до попереднього розкритикованого і незадовольняючого означення вміння: воно міститься в ст. 14, котра гласить: *Wer zur Zeit der Tat geisteskrank oder blödsinnig oder in seinem Bewusstsein schwer gestört war, ist nicht strafbar**).*

За силою § 38 датського карного кодекса 1866 р. причинами, що виключають вміння суть: божевілля (Wahnsinn), стан непритомности (Bewusstlosigkeit), неповний розвиток, ослаблення і порушення душевних сил, які виключають припущення (Anlahme) у особи свідомости того, що вчинок її тягне за собою кару. Таким чином система перелічування веднана з психичним, хоч і не повно виявленим критерієм вміння. Для ідіотів-же в § 39 кодекса в поняття зменшеної вміння: вони свідомі того, що роблять, але за ними не визнається повної вміння, як то буває для здорового і дорослого чоловіка.

Шведський карний кодекс 1864 року в § 5 перелісляє, не даючи жадного критерія, осіб, котрих вчинки не підлягають карам. Причинами таких вчинків є: божевілля (Vahnsinn), позбавлення сві-

*) На стр. 22 і слід., 51 і слід. його праці «Zurechnungsfeigkeit», 1897 р., яка уявляє в себе прегарний виклад загального вчення про вміння.

**) Vorentwurf zu einem Schweizerischen Strafordnungsbuch. Genf. 1909. Стр. 11.

домости в наслідок хвороби або старечого занеслля і нарешті ідуть субькти, які без власної вини впали в непритомність, що не може бути підведено під божевілля.

Мексиканський карний кодекс 1871 року, додержуючись системи перелічування, нараховує в art. 34 п'ять причин невміння-мости, супроводячи кожну з них однаковою критерієм вміння-мости, точніше однією стороною (інтелектуальною) психологічного критерія. Ось ці причини: 1) божевілля (*die Geistesstörung*), яке позбавляє субькта свободи, або яке перешкоджає створитись свідомості (*Erkenntnis*), що провинний вчинок неправомірний, або перешкоджає утриматися від вчинку (*Unterlassung*); 2) періоди повороту душевної хвороби, також і в випадку, коли людина зробила вчинок в перерви ясної свідомості, — фахівці мають рішити, володіла чи ні вона душевними здібностями; 3) п'яний стан, що однімає у діючого розум, коли він не був звичайним, а обвинувачений не був раніше засуджений за злочин, виконаний в п'янім стані; він звільняє від кари, але не від сплати збитку; вчинки звичайного п'яниці не вважаються злочином, а лишень карегідним вчинком (проступком); 4) стареча немічність, коли наслідком її являється цілковите позбавлення розуму; 5) глухонімота зроду або на протязі пяти років життя, коли глухонімих не має здібности одріжкнати і півнавати недоволенисть вчинку.

Art. 10 чилійського карного кодекса 1889 року перечеисляє слідувачі три причини, що виключають вміння-мість: божевілля чи безглуздя, поскільки не існує світлях інтервалів свідомости а також цілковита страта розуму з незалежних од волі причин. На п'янівті спеціально не зупиняються. Воно карається, як карегідний вчинок, коли потягло за собою шкоду для когось иншого.

Проф. Лілієнталь*) до групи законодавств, котрі тримаються системи перелічування, відносить і португальське. Дійсно, невміння-мими признаються по art. 42: душевно-хорі, котрі хоч і мають світлі інтервали, одначе вчинили щось у стані душевного потьмарення. Загальної формули для випадків невміння-мости не дається, але вате в початку розділу IV португальського карного кодекса ми находимо art. 26, що має всі дані психологічного критерія, а саме: «Злочинцями можуть бути тільки ті особи, котрі мають необхідний розум та свободу волі».

Старий голяндський кодекс був зовсім згідним з французьким *Code pénal* і вважав причиною невміння-мости *démence*, а також непереможну силу. Вираз *démence* являється бузьким, бо під ним доводиться розуміти не тільки стан непритомности, але й неповний розвиток душевних здібностей. В проєкті 1875 р. заклучалися таке формулювання невміння-мости: «Не підлягає карі той, хто, вякуюючи вчинок, через стан непритомности, неповного розвитку або хворобливого роаладнення розумових здібностей, відносно вчинку не в стані означити свою волю». (art. 47).

Обов'язуючий голяндський кодекс 1881 року відносить до тої-ж групи законодавств, що дотримуються системи перечеислен-

*) *Vergleichende Darstellung des Deutschen und Ausländischen Strafrechts*, стр. 15.

ял, на чолі якої стоїть французький кодекс. Він також не дає загального означення вміняемости в його юридичним критерієм, а перелічує причини невміняемости, надаючи їм, порівнюючи з французьким і бельгійським кодексами, більш загальний характер. Згадавши в ст. 38 про малолітство, крім того в ст. 37 голландський кодекс говорить: «Не карається той, хто виконує вчинок, який не може бути йому вміняемий з причини неповного розвитку або хоробливого розладнення розумових здібностей». В даним випадкові треба розуміти такий індивідуальний стан, за якого не може бути і мови про те, щоби карати за вчинок, і котрого не можна змішувати з вміняємістю вчинка, зробленого навмисне чи з необережністю. Причиною невміняемости слід вважати тільки розладнення розума. Моральне розумове зхиблення (*moralische Irrsein*) робить суб'єкта невміняемим тільки тоді, коли одночасно у нього є і дефект розума. При тих-же умовинах виключає вміняємість і полова аномальність, — хоч це одначе трапляється рідко. Під неповним розвитком розуміються лишень паталогічно-умовні стани: різновродні випадки ідіотизма, а не наслідки недостач виховання. Деякі сюди хотять причислити вроджену глухонімосту і сліпоту, що одначе, як замічає *Simons*, тільки тоді можливо, коли глухонімостя і сліпота мали такий вплив на розвиток розумових здібностей, що ці останні адалася не природною хоробою. Потім, через те, що в *art. 37* нічого не згадано про непритомний стан, то під нього не можуть бути підведені випадки, котрі в медицині означаються як непритомність, стан пропасниці, лунатизм, сонливість, епілепсія, стряснення мозку, афекти і гіпнози. На практиці ці випадки через те лишаються без кари, що дякуючи їм виключаються *dolus et culpa*, а як перше так і друге виходять з того, що людина розуміє те, що вона робить, і може уявити наслідки свого вчинку. Те-ж відноситься до стану оп'янілости, при чім в той час, як практика при звичайному плястві не легко згоджується на безкарність, хронічний алькоголізм та морфінізм вважаються справжніми душевними хоробами.

В Англії, де право не кодифіковано, де воно безупинно поповнюється судовою творчістю, тлумачіння невміняемости в *judges-made law*, тоб-то воно ґрунтується на постанові суддів, а не на точнім означенню закону. Було-би помилкою думати, що суддя, не рахуючись ні з чим, керується лишень своїм поглядом. Ні, в сягу раз ухваленого рішення утворюється юридичне положення, і коли на практиці виникає нове питання, то воно буде розв'язане в дусі пануючого погляду. Що при цім можливе розходження в розумінні однакових випадків — то безперечно, але те саме легко може трапитись і при означеннях закону. З певністю можна говорити, що англійське право розрізняє дві форми душевних хороб: *idioty* и *lunacy*. Ідіот — глухий (*fool*) або хорий (*madman*) з роду і при тім не має світлях моментів. Під цю категорію підходять індивіди, котрі не можуть рахувати до двадцяти, не знають, з яких днів складається тиждень, не знають, хто його родич, скільки йому літ і т. д. Всі останні хоробливі стани трактуються, як *lunacy*. Розуміється, це не відповідає психіатричному розумінню.

а лишень поняттю народа, але робить так-же мало трудностей, як і там, де закон говорить про божевільних та ідіотів. На практиці важливо, що даний субект, в наслідок душевного розладнення, в данім випадку не може одріжнити права від неправа (right and wrong). При цім процесуально презумується здоровля, а душевна хвороба єсть «defense» (відпір, виправдання) обвинуваченого, котре він мусить довести. На випадок сумнівности такого доказа наступас засуд. Про те, вмінямий чи невмінямий субект, мають рішити присяжні судді. В кожнім данім випадкові вони мусять постановити спеціальний вердикт, що обвинувачений в приписанім йому делікті — винен, але що під час виконання він був недужним. Ясно, що в такім разі повинен бути доведений звязок межи душевною хворобою і окремим актом. Stephen так формулює принцип невмінямости англійського права: «Вчинок не буде злочином, коли особа, що його виконала, під час виконання була ненормальна (verhindert ist) в наслідок недостачі її розумових сил, або душевної хворости (наприклад не могла пізнавати природу і ознаки вчинку, протизаконність його, не могла панувати над своєю поведінкою) поскільки ненормальність не була викликана по власній вині». Сп'янілість служить причиною невмінямости, як що тільки її не викликано в ціллу зроблення злочину; в останнім разі сп'янілість тягне за собою побільшення кари. Глухонімі зроду прирівнюються до ідіотів; але як що тільки глухонімиї здобув освіту, якої досить для того, аби пізнати істоту і каранність вчинку, він буде вмінямий. Законопроект criminal code bill 1880 р. дає ось таке означення невмінямости: «Ніхто не може бути покараний за те, що він щось зробив чи не зробив, коли під час виконання він хорів на недоумство (Geisteschwäche), або душевною хворобою в такій мірі, що не мав змоги пізнавати, що такий вчинок чи пасивність (нечинність) були протизаконними». Особа хора на особливі божевільні уявлення (Wahnvorstellung), а в останнім здорова, повинна бути звільнена від кари через душеву хворобу тільки тоді, коли в наслідок божевільних уявлень прийняла вона реальні обставини за такі, що буцім-то виправдують вчинок, або свідчать про його безкарність.

Англійська колонія Канада, що користується найширшою автономією, як видно з арт. 11 карного закона 1892 року, майже повторює означення своєї метрополії, кажучи: «Ніхто не може бути покараний за вчинок, коли він під час виконання його перебував на такім низькім щаблі розумової слабости чи душевної хвороби (Geisteskrankheit), що не був у змозі зрозуміти істоту і рід вчинку, чи не міг пізнавати його протизаконности.» Друга частина артикулу говорить про субектів, що хоріють на особливі божевільні уявлення, — говорить в цілком ідентичних з англійськими виразах.

В Зєднаних Штатах панують ті самі норми що і в Англії. Де-які штати принатурили англійське право цілком і, наприклад, по питанню про вмінямість в § 21 карного кодекса штата Нью-Йорк ми знаходимо ось таке означення: «Ніхто не буде звільнений від карно-правної одвічальности, яко несамовитий, недоумний (Schwachsinnig), божевільний, або душевно-хорий за виключенням тих ви-

падків, коли буде доведено, що він під час виконання зазначеного йому вчинку терпів на таку хвилю душевної діяльності, що був нездатний: 1) пізнавати природу і ознаки вчинку, який він виконав, 2) оцінювати, що вчинок був протизаконним». Означення дуже схоже з тим, котре дає канадське законодавство — з одного боку, і яке приймає англійське право — з другого. Законодавство Зєднаних Штатів підкреслює особливо розумові здібности. Невмінням являється той, хто не в змозі зрозуміти (*begreifen*) і одрізнити (*wissen*) право від неправа, себ-то: що якийсь вчинок закон заборонив і карає за нього. Коментатор американського кримінального права Вішор говорить: «Без лихого наміру немає злочина, а лихого наміру не може бути, коли недостає відповідної душевної здібности. Недостаєча душевної здібности нааивається *insanity*. І душевнохорим буде кожний, хто з якої-будь причини не здатний мати злочинного задуму, або бути паном своєї волі настільки, щоби втриматись від заборонених вчинків. Далі вартій уваги такий законодавчий припис: хто під час виконання кримінального вчинку не може мати чи не має злочинного супроти права душевного настрою (*kriminelle Geistesverfassung*), той не повинен бути покараний».

Означивши невідповідність малолітніх і не встановлюючи юридичного критерія — фінляндський кодекс дає (в розділі III, § 1) ось такі два загальні правила відносно невідповідності: «Вчинок зроблений божевіллям або таким, котрий не панує над розумом через старечу немічність чи иншу подібну причину, не карається»; 2) «Якщо хто випадково матиме таке розумове розладнення, яке позбавляє його свідомости вчинку, то не вміняється в винуватця вчинку, зроблений ним в непритомнім стані».

Російське старе «Уложеніє о наказаніяхъ 1845 року», наслідуючи приклад французького законодавства і держучись, значить, системи перелічування, в ст. 92, 95, 96, 97 і 98 перелічує такі причини, що усувають вміняемость: малолітство, безглуздість од роду, божевілля, хоробу, що довела до несамовитости та безпам'ятства, старечу неміч, лунатизм, глухонімосту. При чім майже кожну з цих причин супроводить ріжним критерієм: малолітство (ст. 92, п. 2.) — «когда подсудимый не могъ имѣть понятія о свойствѣ дѣянія»; безглуздість од роду і божевілля (95 ст.) — «когда субъектъ не могъ имѣть понятія о противозаконности и о самомъ свойствѣ своего дѣянія»; глухонімосту (ст. 98) — «когда нѣтъ сомнѣнія, что онъ не получилъ никакого понятія объ обяванностихъ и законѣ»; старечу неміч і соннохідство (97 ст.) — «отсутствіе надлежащаго разумѣнія». Таким чином, російське старе «Уложеніє» тежє знає критерій вміняемости, але по-перше — не узагальнює його, а по-друге — звертає увагу лишень на інтелектуальні здатности, не надаючи значіння волевим. Детальніше на причинах виключаючих собою вміняемость по російському законодавству ми зупинимося, коли будемо говорити про ст. 39 російського «Уложенія 1903 року», нині-ж, вгадавши, що опріч того системи перелічування причин невідповідности дотримуються законодавства Японії (art. 39) та Туреччина (art. 41), ми закінчусь-

мо огляд першої групи законодавств, групи, яка дотримується системи перелічування причин, що виключають вміняємість.

Великі незручності системи перелічування є загально визнані в науці кримінального права і насамперед ці незручності викриваються в неповноті перелічування. Коли перелічувати, то не дивлячись навіть на занадто деталійне числення, яке ми знаходимо, наприклад, в російським праві, легко зробити пропуски, можуть бути також непередбачені де-які причини, що усувають вміняємість. В жаднім з наведених вище сімнадцяти кодексів не значиться як причина, що виключала-б вміняємість, наприклад, дикість Бушмена; французький кодекс крім того, наприклад, не охоплює вчинків доконаних хорим в випадковій гарячці..., а російське «Уложение 1845 року» не згадує, наприклад, і про вчинки зроблені людиною сонною або впросоння і т. д. У всіх подібних випадках єдина можливість заповнити пропуск закона і тим самим усунути кару для особи, яка була безперечно несвідома того, що робить, міститься в обході закона самим суддью, — в чім і полягає небезпека системи перелічування. Суддя мусить не визнаати самого факту злочину, хоч як би він не був наочним, щоби штучною негативною відповіддю на загальне питання про винуватість дати можливість виправдати якомсь невміняємого. Друга незручність системи перелічування — у відсутності точних вказівок, коли саме перелічувані причини усувають вміняємість, і через те приходитьсь в приводу кожної причини вказувати і на підвалини, по котрим і за котрих вона усуває вміняємість. Причинами невідповідальности являються не недоумство, глухонімота, гарячка і т. д., а ті наслідки, котрі вони викликають в психичнім життю людини, в її способі думання, в її воліозначенню. Адже-ж глибина кожного з цих станів надавничайно ріжна і не всякий душевно-хорий, глухонімиий, недоумиий і т. д. — невміняємиий. Адже й неврастенія є розладнення душевної діяльности, душевна хвороба, бо хоча розум звичайно й востається непорушеним, але пам'ять і здатність мислити бувають ослабленими; відсутньою є в більший чи менший мірі енергія і воля і, таким чином, загальна пригідність до розумової праці зменшується, — але не визнавати-ж субекта лише через те, що він неврастеніик, невміняємиий!

II.

Значний крок наперед, що до визначення невміняємости, робить друга група законодавств. Щоб уникнуть зазначених хиб — ці законодавства дають означення вміняємости, що розкладається на дві половини. В першій, уникаючи лічби, робиться зводку в окремі групи особих станів, які виключають здатність до вміняємости, і встановлюється, таким чином, для ріжких станів вміняємости узагальнена формула, що вміщає в собі ріжкоманітні конкретні випадки невміняємости. Так, наприклад, російське «Уложение про кари 1845 р.» в статті 92 і наступній вказувало сім таких станів; карне-ж «Уложение 1903 року» в статті 39 зводить всі ці стани до трьох категорій: недостачі розумового розвитку, хроб-

ливого розладнення душевної діяльності і неприємності. (Окремо говориться про малолітство і неповнолітніх).

По германському кодексу, — перша половина 51 статті, яка дає означення вміяємости, — всі можливі стани невміяємости після аводки виділися в дві групи: хоробливе розладнення розумової діяльності і неприємність (безпам'ятство). Узагальнена формула полегчує практиці підведення окремих випадків невміяємости під категорії, які встановлені в законі, але ця система, говорить Таганцев, утворює другу небезпечність: формули неповного розумового розвитку, хоробливого розладнення душевної (по германському означенню — розумової) діяльності, та інші остільки розтягливі, що їм можна надати який хоч обсяг*).

Але мало сказати, що такий-то суб'єкт є в стані хоробливого розладнення душевної діяльності, — треба, щоб це розладнення пересягнуло відому міру. Для невміяємости суб'єкта треба, щоб ухилення психічної сфери од середньої норми переходило відому грань, відому мірку. Через це поруч із узагальненою формулою причин невміяємости, ми знаходимо другу половину означення — психологічний критерій. За його поміччю суддя може вирішити в кожному випадкові зокрема, чи належить цей випадок до стану невміяємости: чи даний вміяємий слабкий, недоумний, та інші, чи ні. І коли хоробливе розладнення заходить так далеко, що суб'єкт по мірці, наприклад, російського законодавства та його критерія (ст. 39) «не міг розуміти властивости і значіння того, що робить, і керувати своїми вчинками», то він в таким тільки разі невміяємий, а через те і неоповідальний. Цим критерієм в цілому ряді других законодавств (германським, венгерським, італійським) є «свобода волі». Таким чином більшість новіших кодексів вважало необхідним внести в текст закону подібний критерій вміяємости, висловлюючи його в негативній формі, як наприклад: «не мав свободи волеопред'єлення»... Але коли не так легко одшукать задовольняючу узагальнену формулу причин, що виключають вміяємість, то ще трудніше вибратъ юридичний критерій, а потім дати йому те чи інше наукове обґрунтування. Починать доводиться з питання, чи добре робить законодавство даючи критерій, та чи й можливий взагалі юридичний критерій вміяємости? Де-хто одвічає на це негативно. Так, коли редакція 39 статті російського «Криного Уложенія 1903 року» було запропоновано в 1883 році на обміркування Петербурського товариства психіатрів, то воно, присвятивши обміркуванню три засідання, більшістю голосів ухвалило, що не можливо навіть придумати такий психологічний критерій, що охоплював-би собою різні види ненормальности. З меншістю був доктор-психолог Кандінський, який подав свою особливу думку. Протиположком критерія виступив відомий криміналіст Коні, який зазначив, що єсть ряд хоробливих душевних станів, в яких діючий розуміє властивість і значіння того, що робить, і адатний керувати своїми поступками, і значить такі хорі будуть покарані. В супереч психологічному критерієві, як заува-

*) Таганцевъ. Лекціи по русскому уголовному праву.

жив лікар Томашівський, ідуть випадки резонливого божевілья коли слабкий зміє логічно виправдуватъ свої вчинки; також випадки морального збожевоління, а саме відсутність здібности до самостійного вироблення етичних уявлень. «Психологічне означення злочинности вчинків ненормального, каже професор Мержевський, вовсім ослабе через те, що душевна хвороба виявляється силою ознак не в одній лише психичній, але і в фізичній сфері організму». Нарешті противники психологічного критерія заважають, що наука досі не відшукала формули, яка годилася-б для висловлення того критерія.

Підсумок оттих закидів показує, що головна суть їх зводиться до того, що душевні хвороби не можуть бути охарактеризовані ніяким загальним означенням і, наприклад, багато слабих «можуть розуміть і керувати своїми вчинками». Ті, хто це каже, забувають, що і законодавцеві відомо, що зустрічаються слабкі, які не втратили здібности «розуміть те, що роблять і керувать своїми вчинками», але до їх законодавцеві немає діла, бо таких хорих він (законодавець) визнає вміяємими. Потім, як то не парадоксально може здаватися зпершу, навіть не кожний божевільний є неміяємим. Ріжні автори, як Крафт-Ебінг визнають, що єсть, без сумніву, душевно-хорі, які можуть нести повну відповідальність. І не кожна форма, степеь і стадія душевної хвороби може бути причиною, що здиьмає карну відповідальність або повбавляє приватно-правної правоздатности. Отже ясно, що в аргументах противників юридичного критерія заховується істотне непорозуміння. Воши змішують неміяємість і хворобу, а це з погляду карного правознавства треба добре відріжнити. Один з найпалкіших оборонців психологічного критерія вміяємости лікар-психолог Кандінський, про якого згадувано раніш, категорично стоїть за необхідність «введення в закон загального означення поняття про неміяємість»^{*)}, важливого для встановлення взаємного порозуміння між юристами-суддями — з одного боку, і їх помішниками в карному процесі — лікарями-експертами — з другого. Тільки при одній умові, яка на жаль не може здійснитися, можливо-б одкинуть загальний критерій неміяємости, каже Кандінський, — коли-б була можливість перелічити в законі всі без виключення окремі конкретні випадки такого роду, де злочинство не повинно вмінятися в провину. Але бажать цього, однакво, що бажать перелічить всі зорі»^{**)} Перелічування станів неміяємости ні до чого не привело-б, бо майже в усіх станах душевних хороб і хоробливих станів організму, що впливають на душевну діяльність, як менструації, вагітність, та инше, — можливі ріжні степені і несобхідно мати загальний критерій, бо — як я буду, запитує Кандінський, означувати степені? Правниче товариство, присвятивши потім два засідання даному питанню і вислухавши як противників так і оборонців психологічного критерія вміяємости, значною більшістю стало на бік меншости товариства пси-

*) Кандінскій — «Із вопросу о неміяємости». М. 1890 г., стр. 12.

***) Ibid. стр. 13.

хіятрів, куди належать між иншими й Кандієвський, тоб-то Правниче товариство висловилося за встановлення критерія. Психіатр-лікар Раговін*) на засіданні Петроградського Правничого Товариства висловився за те, що критерій єсть необхідний, бо видати статтю закону, яка говорить про розумовий дефект, душевне розладнення і стан безпам'ятства, не формулюючи разом того, що саме в згаданому стані має безпосереднє відношення до невміяемости, значить дати повну оавололю суб'єктивному відношенню до справи людині покликаний в ролі експерта. І нарешті Редакційна Комісія, в оклад якої ввійшли кращі російські правники, також визнає, що юридичний критерій повинен бути внесений в закон, при чому і формула вміняемости має на увазі не медичний бік справи, а юридичний: має на увазі вказівку такого ненормального психичного стану особи, через який зроблене нею порушення закону не змінялось їй в провину, і вона не підлягала карній відповідальности. На перше десятиліття двадцятого віку могли уважати найважкішим аргументом на користь юридичного критерія те, що цей критерій введений в існуючих законодавствах Росії, Італії, Норвегії, Болгарії, Германії, Венгрії, Австрії, хоч власне одно із найновіших — Швайцарське, внесло дисонає: воно восталося вірним старій системі, системі перелічування.

В основі поняття невміяемости лежить соціологічна оцінка, обгрунтованям-же поняття хвороби, каже професор Кісілев**), єсть медична оцінка; вони як зауважено вище, далеко не однакові.

Медична оцінка має на увазі тільки анатомичний, фізіологічний, чи психологічний бік організму людини і вважає ненормальним всяке ухилення від середніх сил і здібностей тіла. Дитиняча ніжка — у дорослого є ненормальність, укує комаря, од якого набігає пухир — хвороба. Далі — плач Чайковського од його «Пікової дами», галюцінації Лютера, епілепія Достоевського, — все це психична ненормальність. З соціологічної-ж точки погляду переказані тільки-що приклади не мають ніякого значіння, бо тут важливо друге. Важливо питання, чи може людина, що має дитиняську ніжку, або та, що плаче над своїм мистецьким витвором, або що галюцінаціонує... бути свідомим членом громади? Чи може працювати цей організм в житті даного суспільства?

Соціологічна оцінка має на увазі працю людини в суспільстві, його здатність приймать діяльну участь в громадському житті, його дівдатність. Розуміється, це питання може бути вирішене, тільки маючи на увазі стан даного громадянства з одного боку, і сили й здібности середньої людини даного суспільства з другого боку. От саме така і єсть теорія вміняемости Тарда. Для повної вміняемости він вимагає, щоби діючий володів всіма присушими йому здібностями (*identité personnelle****)) — і тут-же дається соціологічне обгрутовання критерія вміняемости — щоби

*) Проект.

**) Курсь лекцій по карному праву, читаншій в Харькoискомь Університеть в 1915—16 г.

***) Tard — Philosophie pénale, стр. 155, 159, 165, 166, 168.

суб'єкт був у стані відповідним рівню середніх людей, що навкруги його (*similitude sociale*). Звертаючи особливу увагу на першу вимогу (*indentité personnelle*) Тард тлумаче його дуже широко, в значінні «anders werden» — не бути собою, тоб-то, що при невмінності неначеб то якесь чуже я втискується у внутрішнє життя моєї душі і почуття і викликає внутрішню боротьбу. І рішучим для Тарда є те, що хворий чим далі, тим менш становиться похожим на свого співгромадянина, що кінець-кінцем станеться його повна одрубність од людей. Правда, для критиків теорії Тарда лишається неясним, через що і звідкіля береться ота одчуженість? Під виглядом нелюда можна розуміти, що діючий стратив уявлення і почуття, придбані ним особисто і взяті в спадок (*imitatio*). Недостача *similitude sociale* є недостаток здібности орієнтуватися в тому, що кругом суб'єкта. Ця причина невмінності, говоре германський проф. Лілієнталь, в Германії часто являється рішаючою. І ненормальним з соціологічної точки вдається не той, хто має фізичний або психичний дефект, а той, хто не підходить до рівню даного громадського життя, хоч-би він з медичної точки погляду і не мав ніяких дефектів. Наприклад Достоевський з погляду медика — ненормальний, бо був епілептик. А з соціологічної точки погляду, що лежить в основі юридичної оцінки — він великий письменник, бо він володів силами вище середньої людини, — він вміняємий. Навпаки, дикун з медичної точки погляду — вповні нормальний, бо він здоровий; з соціологічної-ж точки погляду — невмінніємий, через те, що по своєму розвитку він нижче середньої людини нашого громадянства. В іншому-ж громадянстві, своєму, він — вміняємий. Треба зауважити, що законодавство додержується соціологічної точки погляду.

Пробуючи дати психологічне обгрунтування юридичного критерія вмінності, ми зустрічаємось з питанням про волю, чи волеву здібність. Бажання, хотіння, воління — це все те, що добре знайоме всякому, каже Джемс, але вони не піддаються ніякому опріділенню. Позитивне право вважує вмінність з присутністю у людини відомого рівня роввиненої волі, що ми маємо у вислові «свобода волі» в законодавствах германському, австрійському, італійському, а в других — російським, болгарським — «здібність керувати своїми вчинками. Питання про свободу волі — питання *rag exelance* філософічне. Глибоке, як море, старе, як світ, і вічно юне — воно викликає віковічні суперечки і боротьбу в усіх галузях людського знання і «в приводу нього не раз теолог ламав списа з натуралістом, юрист боровся з сексуалістом, чоловік практики піднімав рукавичку ідеаліста*».) Відома суперечка індетермінізму (*in-determino*, тоб-то необмеження, неокреслення), котрий говоре, що воля людини свободна, з детермінізмом (*determino* — опріділять, обмежувать), який доводить, що воля несвобідна. Ця суперечка подала ще й третю думку, середню між індетермінізмом і детермінізмом, *medio sen-*

*) Фойяничий — Учення о наказанні вь связи сь теоріей вміняемости.

tentia. Лишаючись на ґрунті карного права, ми не можемо спинятися довго на цій суперечці, однак коротко, поскільки то відноситься до вміняемости, ми при нагоді поговоримо про неї. В даним-же випадкові, маючи на увазі головним чином критерій вміняемости нового російського уложення 1903 року (ст. 39) перевірив цей критерій даними психології.

Розібравши положення індетерміністів, Вундт висловлюється проти цього вчення так: «Всякий акт волі опреділюється психологічними причинами. Помилка індетермінізма саме в тому, що об'єктивна можливість вибору із різних вчинків одного якогось приймається за суб'єктивну дійсну волю вибора, яка повинна проявитися в усякім окремім актї волі»^{*)}. А трохи далі^{**)} про протилежне вчення він говорить: «Ввагалі ми мусимо признатися, що вистачаючих емпіричних доказів на користь детермінізму не існує. Опреділяємість волі, однаково як і загальна причинність, власне єсть метафізичний постулат». Також говорить про детернізм і другий психолог Höffding^{***)}. «Не можливо довести, що закон причинности можна приложити до волі людини чи ввагалі до області душевного життя. Закон причинности тут, як і скрізь, являється поки-що тільки постулатом, з яким ми вахожуємось біля кожного досліду. Джемс, висловлюючись так, що психологія ще молода дисципліна, що психологія ще не є наука, що це щось, що в майбутнім обіцяє стать наукою, визнає, що питання про свободу волі на ґрунті чисто психологічному не розв'язати. «Психологія не звертає уваги на виявлення свободи волі, хоч не одкидає з рішучістю такої можливости. Що-ж до нас, то ми лишаємо метафізикам вирішати питання про те, свободна воля, чи ні»^{†)}. Вирішати його конечно на чисто психологічним ґрунті було-би передчасно. Коли психолог і повинен стать на сторону детернізму, то власне тільки з метою спеціально-науковою, психологічною і методологічною, але ні в якім разі не передрішаючи питання про свободу волі. Таким чином сучасна психологія, каже професор Кісілев, відмовляється прийняти і теорію свободи волі і протележну їй теорію причинности волі, як про те вчать матеріялісти. В науці карного права і досі зустрічаються вчені, що поділяють як першу теорію, (головним чином серед німецьких криміналістів, наприклад, Біндінґ, Колер) так, і другу. Останні — представники італійської антрополого-криміналістичної школи Ломброзо, Горофало, Феррі. Як ті так і другі грішать проти методу повитивного знання через те, що врешті-решт вводять нас в метафізику. Але метафізика, займаючись розв'язанням проблеми буття, не в праві втручатися в об'єм досвідного пізнання.

Свобода волі, як сила яку ми не можемо збагнути пятьма зовнішніми нашими здатностями, не може бути предметом позитив-

*) В. Вундт — Основація фізіологіческой психології, перев. Кандидиск. 1881 г. т. 2, ст. 951.

***) Ibid. 955.

***) Höffding — «Очерки психології».

†) Джемс. Психологія.

ного знання, яке має діло тільки з предметами і явищами, котрі пізнаються органами нашого почування. Тоді як поверхчуттєве лежить за межами нашого фізичного пізнавання, тоб-то за гранями знання.

Як не збагнути зверхчуттєву свободу волі, так само не збагнеш і зверхчуттєвий атом, що нічого не важить, що не займає під себе місця, тоб-то матерії без матерії. І чим відрізняється такий «атом» — творець вселенної од надчуттєвої субстанції душі, що наділена свободою волі? Прихильники такого матеріалізму ведуть нас все в той-же бік метафізики. Як і поборники надчуттєвої свободи волі вони врешті-решт не дають ніякого пояснення процесам усвідомлювання. З їх точки погляду свідомість (душа і разом з нею й воля) — наслідок чисто механічних рухів нашого тіла. Дитина з'являється на світ не маючи вовсім свідомости, тоб-то ніяких психичних процесів. Роблячи ті чи інші рухи, вона приймає вчуття, а ці вже складаються в образи. Уявлення скупчуються в ряди, що зв'язані асоціацією. Так накопчується свідомість. Але цей погляд вовсім не пояснює нам, чому первітні рухи дитини, а особливо тварин — доцільні. Через те хіба, що розумно утворена природа?!. Але це не є відповідь, а тільки одмова дати відповідь. І розумність всього існуючого часто викликає сумніви; наприклад, можна згоджуватися, що розумно улагоджений приймач іди — рот і протилежність йому — викидач екскрементів із організму людини. Але далі, чи розумно в естетичному, гігієнічному та інших відношеннях в безпосередньому сусідстві з заднім виходом поміщать дітородні органи, особливо у жінки? Потім, чи доцільно цим носіям високого призначення доручати таку асенізаційну функцію, як вивод через них-же й мочі? Ні, каже проф. Кісілев, скавуть, що розумно утворена природа, значить нічого не вясувать.

Одмовляючись од метафізики, сучасна емпірична психологія звертається до вивчення лише того, що ми маємо од нашого безпосереднього внутрішнього досвіду. Тут вона показує, що свідомість уявляє в себе, по метафоричному вислову Джемса, «ріку або потік*»). Свідомість уявляє в себе ряд процесів, які виникають і закінчуються і які зв'язані послідовністю, але не уявляють в себе розвитку якоїсь нерухокої істности (духу чи матерії), а існуючі ідеї завжди усвідомлюються, як окрема течія цього потоку. Припускаючи уявлення душі в психології, емпіризм рахується з цим уявленням лише, як з комбінуючим принципом (Джеме), як з допомагаючим логічним розумінням (Вундт), що охоплює собою сукупність психичного досвіду індивідуальної свідомости, сукупність реально існуючих в нас внутрішніх переживань: зміслові вчуття і уявлення, думки, почуття, стремління, вирішення, — рахується як в необхідним постулатом**) (Гефдінг), який служить тільки для того, щоб означити

*) Джемс, стор. 124 і слід.

**) Джемс, стор. 168, Гефдінг, стор. 15 і 16, Вундт — Нарис психології, изд. Павленка 1897, стор. 27.

єдність внутрішнього життя, і яке ні в яким разі не определяє наперед емпіричного змісту цієї єдності перенесенням на його зверхтуттєвих психичних чи фізичних особливостей субстанції».

Виходячи з того ґрунтового положення, що свідомість — потік, емпірична психологія розгільчується на два напрямки: а) вчення асоціаціоністів (теорія уявлення) і б) вчення волюнтаристів.

Вчення асоціаціоністів (Гаршвлі, Юма, Д. С. Міля) має послідовний зв'язок з метафізикою матеріалізму*) і встоює на початковій дрібності і пасивності свідомости, в якій єдність і вищі процеси, наприклад волелі, — не мають ніякого самотійного значіння. Вони явсуються зв'язною течією уявлень (асоціацій), яка в свою чергу поясняється процесом зв'язної зміни в нервовій тканині тіла.

Вчення волюнтаристів (В. Джемс, Гефдінг, Вундт) має тісний пресмственний зв'язок з метафізикою спіритуалізму**), встоює на початковій самостійности, єдности і активности свідомости (тоб-то психологічні процеси не зв'язані з фізіологічними). Воно визнає волелівий процес в широкому розумінню слова основним виявом духу.

Першим проти метафізики виступив асоціаціонізм, особливо Юм. Але ближче до наших днів вчення метафізиків з більшим успіхом оспорюється волюнтаристами, які багато де в чому доповнюють асоціаціоністську теорію, ступивши далі в область емпіричної психології.

Волюнтаристи іменню вказують асоціаціоністам, що ці останні «за деревами не бачуть лісу», тоб-то за змістом свідомости (тими чи іншими уявленнями) не помічають тої сили, яка утворює цей зміст. Ця сила, що називається синтезом, мається в свідомости од перших проявів ІІ***) і до вищого розвитку. Її робота лежить в основі всякої психичної комбінації і складається: а) з порівняння вражінь, які нами одержуються, б) із зведення їх до єдности зв'язку, в) в оддачі переваги одним уявленням і почуттям і в одхиленні на задній плян других, г) в формуванні загальних уявлень. Тільки такою роботою утворюються уявлення, котрі не єсть якісь-то суцільні одиниці, а єсть складні комбінування «воспріятій», які ми маємо тепер і які мали раніш. В цьому легко переконують приклади зложення уявлення про холод і тепло, про тілові форми малюнку на плоскости, та инше. Та-ж сила, синтез свідомости, котра утворює уявлення, проявляє свою роботу і в так званій асоціації (ідей і уявлень), через те що ця остання не відріжняється по істоті од процесу складання уявлення і єсть лише більш повільним (що ясно розпадається на два акти) розвитком його, в чому легко переконатися по прикладам узнавання і пізнавання (підведення конкретних випадків під загальне

*) Матеріалізм, я і кспіртуалізм виходять за межі досвідної психології.

***) Гефдінг, 53. З самого початку синтезу і в кожному стані множество елементів приводиться до єдности та зв'язку.

***) Ibid. 156.

поняття). Гефдінг слушно каже: «асоціація єсть особого роду синтез».

Почуття (задоволення і незадоволення), як і уявлення однаково не мислимі без роботи синтезу свідомости. Кожне почуття саме і містить в собі акт уваги на що-небудь і єсть наслідок порівняння одного переживання з другим. Я відчуваю задоволення, коли мене тягне до чогось, а незадоволення, коли одвертаюсь від чогось.

Нарешті воля є тільки вищий щабель розвитку цієї сили (синтезу свідомости). Коли від складного волевого акту, який закінчується зовнішньою дією, одкинуть зовнішні прояви і виключить складність, то залишиться опрощений, таким чином, процес, який і єсть те, що ми звем синтезом, або синтетичною працею свідомости. Правдива увага Гефдінга: «розвиток індивідуальної свідомости, тоб-то свідомости людини, йде од волі в широкому розумінні слова (синтезу свідомости), до волі в вузькому розумінні (складного волевого процесу). Свідомість, тоб-то синтетична праця, наочна вже з перших хвилин життя індивіда. Тільки-що народжена дитина, тварина (особливо останні) виявляють не тільки автоматичні, а й раціональні автоматичні рухи. Це зясовується тим, що вони здобули спадщину од своїх предків, здобули волеві акти, які механізувалися, або, як про те каже Вундт, здобули складні рефлекторні механізми. Кожний такий рух через це супроводиться синтетичною працею свідомости. Що-ж до питання про те, який рух був першої людини, то воно також метафізичне, як і питання про саму першу людину, тварину, рослину, хворобу... «Із порівняння теорії асоціационізму і волюнтаризму, каже профес. Кіселев, легко побачити, що останньою (теорією волюнтаризму) вповні може бути виправданий погляд законодавця і особливо російського уложення 1903 року на волю».

Раніш ми сказали вже, що определення невмінності другої групи законодавства мусить містити в собі дві частини: увагальнену формулу причин невмінності і юридичний критерій, котрий по можливости явився-б для судді міркою при оцінці степені впливу окремих причин на душевну діяльність. Вказали також на трудність вибрання критерію. Тепер, переходячи до огляду определень невмінності, як вони зафіксовані в дотеперешніх кримінальних кодексах різних держав, ми помічаємо, що юридичний критерій, який міститься в цих определениях, має подвійні окреслення: або метафізичне, або позитивне. Метафізичне окреслення критерія вмінності вносить в дефініцію вмінності поняття про свободу і несвободу людських вчинків. Ї додержуються законодавства германське, венгерське і австрійське. Позитивна обрисовка, порівнюючи з першою робить крок наперед. Вона усовує з юридичного критерію спірне питання про свободу чи несвободу людських вчинків, ґрунтуючи критерій вмінності на умовах провинности; така обрисовка російського кримінального уложення, а також італійського і болгарського кодексів. Це розділ другої групи законодавств на дві підгрупи

намічає нам плян дальнішого викладу. Ми вупинимся спочатку на тій підгрупі законодавств, котрі дають метафізичне окреслення критерію. І тут то нам необхідно хоч і коротко вупинитися на позвах індетермінізму в детермінізмом оскільки це потрібне, наприклад, аби зрозуміти германське, венгерське і австрійське означення вміняемости.

Підгрупа законодавств, що дають означення вміняемости в яким виступає юридичний критерій з метафізичною обрисовкою в основу критерія кладе поняття про свободу людської волі, яке викликає, як ми уже зазначили, віковичну суперечку індетермінізму з детермінізмом.

Зовнішні явища, каже проф. Коркунов*) уявляються нам, як безперервний ряд причин і наслідків, так що ми не маємо таких явищ, які-б, будучи причиною послідуєчих явищ, не були-б сама наслідком попередніх. Всі явища представляють нам одноманітність з того боку, що кожне з них єсть причина послідуєчих і наслідок попередніх, і жадне з них не являється абсолютним початком других явищ. Це свійство явищ і зветься законом причинности. Відносно зовнішнього досвіду немає сумніву в існуванні цього закону: зовнішній досвід дає нам тільки наслідки. А чи наш внутрішній досвід в протележність зовнішньому не єсть щось зовсім инше? Чи акти нашої волі не уявляють в себе абсолютних початків, котрі являються причиною послідуєчих явищ, тоб-то наших вчинків і їх наслідків? Може, сами ці акти нашої волі не єсть наслідки попередніх причин? Коли акти волі не мають причини, а сами єсть абсолютні початки, од яких починається самостійний ряд явищ, в таким разі можна було-б сказати, що наша воля не підлягає закону причинности, тоб-то що вона — свободна. Таким чином, питання про свободу волі вводитьься до того, чи підлягають акти нашої волі закону причинности, чи не підлягають? Питання тут власне не в тому, чи воля є причина явищ, (звичайно навіть у божевільного вона може бути причиною явища), — а в тому, чи має воля сама причину? Зробивши таку постановку питання ми хочемо запобігти одній — часто робленій помилці, неначе одкидання свободи волі і фаталізм єсть те саме.

Фаталізм має на увазі лише питання про те, чи є воля причиною явищ і в супереч тільки-що сказаному відповідає негативно. Фаталізм зовсім не чіпає питання про те, чи має воля сама причину, тоб-то питання про свободу або причинність волі. Фаталізм визнає, що всяке явище «приназначене од Бога». Через фатум, що тляжить над людьми, всяке явище одбувається в роковою необхідністю, зовсім неважливо од волі людей. Людина являється на світ і зникає помимо своєї волі і бажання... Чи старається людина уникнути омерти, чи ні, смерть всеж-таки наступить, бо призначена, і не наступить, коли не призначена, хоч-би людина сама шукала смерти. Вчення фаталістів вводитьься до того, що зовнішні події не залежать од волі і вчинків людей і що ввагалі явища викликаються не одно другим,

*) Ленцін по общей теоріи права, 1909 г., стор. 213 і слід.

а якоюсь-то силою, яка керує явищами з зовнішнього боку. Цей погляд одкидає причинний зв'язок між явищами і вносить уявлення про чудо. Таким чином ми не будемо змішувати фаталізм, який говорить, що наша воля не єсть причиною явищ, і одкидає закон причинного зв'язку явищ, з детермінізмом, котрий говорить зовсім інше, що наша воля будучи причиною других явищ, має і сама свою причину, тоб-то обмежена і підлягає загальному закону причинності.

Визнання свободи волі ґрунтовним критерієм вміняємості знаходить собі велику кількість оборонців, як між старими, так і новими криміналістами всіх націй, говорить Таганцев*). У Франції, наприклад, не тільки в підручниках, але і в монографічній літературі спеціально карного права переважає і нині індетерміністичний напрямок. Таким чином в більшості підручників, на яких виховуються цілі покоління юристів, стоїть, як безперечна формула: тільки людина, що володіє здібністю чинити вільно, може вважатися винуватцем злочинства. Повна, абсолютна свобода волі, яка нічим не стримується і нічим не обмежується єсть виключна приналежність людини, основа її моральної і правової відповідальності; несвобода присуща останньому світу. Всі добродійства і пороки, всі великі і негідні діла людини, її вдача, увесь внутрішній і духовний стан утворюються її особистою свободою волі. За їх, як за свої очі, вона має нагороду, чи несе кару. Таким чином, загальний закон причинності не поширюється лише на свободу вчинків людини і щоб довести це, на доказ свободи волі наводиться єдиний аргумент — свідомість нашої свідомості. Хіба не підкажує кожному з нас наша свідомість, що ми поводитимось вільно; що все, що ми не робимо, — ми робим, бо так хочемо; що від нас безумовно залежить зробити так чи інакше: сказати чи замовчати, зробити чи не зробити, вибрати добро чи зло, правду чи брехню. В цьому переконаний дорослий і молодий, освічений і недорозвинений. Людина може наперед прозначити свій шлях; людина сама коваль свого щастя. Існування свободи волі, зауважує Villey — і це поділяється багатьма новими французькими криміналістами, — доводиться також, як і існування зовнішнього світу, вселюдським переконанням про те, що вона справді є.

Але, кажуть противники свободи волі, чи не вважає себе людина вільною, як зауважив ще Спіноза, тільки через те, що вона бачить вчинки, а не в силах підмітити їх причини? Факт безперечний: почувавши себе в одних випадках несвобідним, в других ми чуємо себе вільними, діємо без чия-б то не було уязки. Студіювання явищ психичного життя показало, що в цих явищах взагалі грають дуже важливу роль поруч з свідомими й несвідомі елементи. Коли ми не усвідомлюємо жадного мотиву, то це не означає, що воля в даному випадку нічим не мотивувалась. Це означає тільки, що мотив, який опреділив її, єсть мотив не-

*) Таганцевъ — Русское уголовное право. Лекціи т. I., над 2-е СПб. 1902 г., стр. 338.

усвідомлений нами. Індетерміністи роблють критерієм нашу свідомість, але кому-ж не відомо те, як часто помилкові бувають уявлення! Помилки свідомости бувають не тільки індивідуальні, але і колективні, павають цілі століття, переживають навіть своє наукове спростовання. Хіба не підказує нам щоденна свідомість, що сонце ходить навколо землі? Чи не говорять наші календарі, що сонце сходить, заходить, а між тим вже століття пройшли, як відкинуто наукою гіпотезу про кружляння сонця навколо землі. Також хіба не самоомана, що єсть в природі згукки і фарби. Далі, — всі наукові відкриття останніх віків зводяться до розкриття принципу закономірности в явищах, що навколо нас. Бевумовне панування законів причинности обхоплює увесь світ, починаючи од космічних явищ його і закінчуючи життям і діяльністю ледве помітних навіть під мікроскопом інфузорій. Чи можемо ми виділити із загального ряду істот і явищ людину і її діяльність? Земля, котра колись була неначе підніжжям величности гордої людини, вінця творіння, із центру світобудови з успіхами астрономії зробилась незначним елементом сонцевої системи, яка в свою чергу губиться в безконечній масі систем, що складають космос. Земля із центра вселенної розвінчана, тієї самої долі зазнала й людина — вінець творіння. Явища природи, в котрих людина прозрівала глас божества, що возвіщав іменно їй (людині) горе і радість, лихо і страждання, такі явища як грім і блискавиця, веселка, комети, та инше розяснені наукою і зведені до простих фізичних і астрономічних явищ. Разом з тим і сама людина із фокуса всього існуючого зробилася простим кільцем в загальному ланцюгові істот: «земля єси і в землю отидеши!» Потім відомо, що загальна економія світових явищ ґрунтується на законі вбереження сили. Свобода волі не гармонізує з цими законами. Свобідний рух волі єсть рух, який не опреділюється нічим попереднім, а значить і не залежить од потраченої на неї енергії. Звертаючись до умовин людського життя, ми бачимо, що залежність духовного життя од організму — загально признаний і безперечний факт. Людина єсть те, що вона ієсть! Але коли психичні явища залежать од процесів, що відбуваються в організмі, які підлягають закону причинного зв'язку, то як можуть сами вони, а в тім числі і воля, не підлягати закону причинности? Наруч несвободи волі говорить і наше самоспостереження. Коли ми невдоволені собою, бажаємо змінитися на краще, ми ґрунтуємо свою поведінку на допущенню, що наша воля є несвобідна. Ми оддаляємося од тих, хто має на нас недобрый вплив, шукаємо роботи, котра одхилила-б нас од старих звичок і смаку, змінюємо свою обстановку, змінюємо місцевість, читанням книг, бесідами з людьми хочемо настроїть себе на инший лад. Все це зовсім не пасує думці про те, що воля є свободна. Коли воля є свободна, то з якими-би людьми ми не сходились, які-б книги не читали, на який-би лад не настроювали свої думки, яка-б не була обстановка навколо нас, все це не може ні до чого повести, позаяк свободна воля нічим не опреділюється. Те саме доводить спостереження над поведінкою других. Коли ми знаємо

яку особу, її вдачу, ступінь розвитку, ми можемо майже не помиляючись відгадати її поведінку і вчинки при відомих обставинах. А моральна статистика свідчить, що як там не свободна воля людини в такій справі, як наприклад кохання і шлюб, одначе можливість побрання особ того чи другого зросту, дівчат і вдовиць може бути вирахована завчасно з великою точністю. Те ж відносно зброї вбивств, родів смерти, та інше. Сама приміненість до вчинків людини статистичного закону середніх чисел вже доводить закономірність цих вчинків. Там, де вмішався-би який-небудь незакономірний чинник, де замішалось-би, наприклад, чудо, там для закону середніх чисел не восталось-би місця. Свобода волі необхідно повинна-би була зробити закон середніх чисел неприкладним до людських вчинків. Індетермінізм, що занесений в область карного права, говорить Фойницький, відомий в формі теорії «возмеадія і воздаянія»^{*)}. Індетерміністичний напрям, як було вказано вище, донині панує в області карного права, зводить влочинні діяння до свободної злої волі людини, (протележність волі добрій), котра і вважається, єдиною їх причиною; через те кара має значіння засобу, що реагує безпосереднє на волю людини. При чому, коли людина зовсім і безумовно свободна, то її не може определити ні погроза кари, ні сама кара, і значить теорія «возмеадія і воздаянія» приводить до того, що кара не потрібна і безцільна. На думку Лібмана, індетермінізм був головною перешкодою в розвитку вчення про закономірність людських вчинків, як основи вміняємості: «Було колись, каже він, що посилення на індетерміністичну теорію свободи вибору, навіть у видатних криміналістів замінювало определення поняття про вміняємість, але цей час безнадійно минув. Јапска, роблячи оцінку найновіших спроб захисту ідеї свободи волі, як основи карної вміняємості, говорить: «Непослідовність і противоріччя в збудованню індетерміністичної теорії вміняємості, навіть у такого строго-логічного письменника як Біндінґ, що зайняв безумовно видатне місце поміж криміналістів, свідчить, що прийшли вже останні години цієї доктрини. А Лібман навіть знаходить, що теорія «обумовленого» індетермінізму Біндінґа, яка визнає вільними ті вчинки людини, котрі хоч і підлягають закону вистачаючої причини, але причинність для їх містяться у внутрішнім світі людини і людина через те єсть продукт самозначення волі, що його теорія може бути причислена до індетерміністичного напрямку тільки через те, що такою її вважає сам автор, але положення Біндінґа про вміняємість вповні поділяються і тими, хто додержується детермінізму.

Не вважаючи можливим збудувати вчення про карну вміняємість на теорії індетермінізму, звернімся до протележного — до детермінізму, зауваживши раніш, що в Італії, наприклад, особливо поміж письменниками антропологічного напрямку панує детерміністичний погляд. Майже все, що вище сказано проти свободи волі, само собою являється аргументом за детермінізм,

^{*)} Фойницький — Ученіє о наказаніи въ связи съ тюремвѣдѣніемъ.

який визнає, що вчинки людини підлягають загальному закону вистачаючої причинності, і цей закон панує в усьому осяжному світі. На думку прихильників цього напрямку, окрема людина єсть непомітна піщинка, і коли земля, планети, сонце, ворі — міріади небесних тіл мають закономірний рух, то як-же можна допустити, щоб людина, ця незначна пилінка, була вільна од заляних законів необхідності? В детермінізмі помітно дві течії: першу можна назвати теорією необхідності людських вчинків (нецесарізма), другу — теорією закономірності людських вчинків. Перша течія визнає безумовну ідентичність явищ природи і вчинків людини, так що позбавлення життя, — зроблено воно влочинцем чи божевільним, твариною чи блисканицею, — трактуються як зовсім подібні. Ця течія в свою чергу поділяється на де-кільки відтінків.

Гомель, основник школи нецесаріанців в карному праві, говорить: Світові явища не тільки відбуваються по законам вистачаючої причини, але й тримаються на принципі необхідності. Коли я хочу чого-небудь, то я хочу не тільки через те, що є достаточна до того причина, але і через те, що моє бажання таке-ж неминуче, як падання тіла на землю: воно определено загодя. Що до питань права і моралі, то і тут Гомель бачить ті-ж принципи необхідності. В людині все дано із вовнішности. Не від неї залежить мати нахили, любов чи огиду до чого-небудь. Ровбійником людина становиться не в власної волі, а через достаточні причини. Вчинки людини, як і тварини і комах, не можуть бути вміняємi. Люди, що роблять шкідливі вчинки, нічим не відрізняються од шкідливо впливаючих сил природи, і як необхідна боротьба в цими останніми, так вона необхідна і в ними.

Френолого-краніоскопичний відтінок нецесарізму розглядає влочинство, як наслідок нещасливого розвитку одних органів ва кошт других. Представник цієї теорії, Галь, одвідуючи одну школу, намацав на голові хлопчика характеристичну, на його думку, гулю крадіжки, і порадив посадить його негайно і на все життя до в'язниці. В залежности од такого погляду на влочинство, як на природженні аномалії організму, кара являється ортопедичним способом лікування.

Психіатричний відтінок (Деспин), спостерігаючи високий відсоток божевільних поміж влочинцями, вважає влочинство наслідком хворобливого розстрою не стільки свідомости, скільки волевої здібности; цей розстрій викликає непереможне бажання, манію вчинити влочинство. Ця теорія досягає крайньої своєї точки в афоризмі, що влочинство єсть особливий вид психичного розстрою. Кару, як і попередній відтінок, ця теорія, вважає лікуванням корисним не тільки для того, хто карає, а і для того кого карають.

Нарешті, ще один відтінок нецесарізму — італійська школа антропологів (Ломброзо) настоює, що, як спадщина, передаються не тільки фізичні, але і моральні свійства особи, а значить і влочинність; каже, що влочинець різко відрізняється своїми анатомичними, психичними, патальогічними і соціальними аномаліями

од осередку, що оточує його. Антропологічна школа пропонує для *mattoidi*, незлічимих, природжених злочинців, особливі довічні притулки.

Друга течія детермінізму, яка виявляється в теорії закономірності вчинків людини, припускає різницю між явищами природи і вчинками людини, шукаючи основу тої різниці в якості сил, які утворюють явище і протиставляючи несвідомим силам, сили здібні розуміти істоту і значіння того, що відбувається. Ця течія більш одноманітна ніж перша. В ній панує релігійний детермінізм, вчення предестінаціоністів: все, що робиться в світі, єсть не тільки наперед знане, але й призначене. Призначеність охоплює собою і область злочинного, що на думку предестіоністів не виключає од кари злочинців. Людина не вільна, говорить Кальвін, одначе вона відповідає за свої вчинки через те, що перша людина согрішила і тим згубила своїх нащадків. На оборону другої течії детермінізму приводяться дані моральної статистики.

Хоч Кетле, наприклад, зовсім не думав, щоб людина не змогла нічого зробити для поліпшення своєї долі, бо не дивлячись на постійність явищ воля людини всеж-таки може змінювати їх. Як член громадянства, окрема особа що-хвилини підлягає загальним причинам і платить їм звичайний податок; але, як людина, окремий суб'єкт вживає всю силу своїх розумових здібностей, щоби впливати на ці причини, змінити їх діяльність, пильнуючи наблизитися до кращого стану. Таким чином, неможливо собі уявляти, буцім-то статистичні закони є свого роду веління, що незалежать од людей і що примушують їх чинити убивства, самогубства, брать шлюб, та инше.

Обмірковуючи доктрину детерміністів з того погляду, який нас цікавить, ми побачим, що вона різко розходиться і з сучасною карною доктриною і з законодавствами відносно самого поняття про вмінення. Для детерміністів існує тільки вмінення фізичне: людина єсть просте знаряддя, яке роблять зовнішні могуті переможні сили, сили незалежні від людини. А між тим вміпленість сучасне карне право переділює присутністю не тільки зовнішнього причинного зв'язку, але і внутрішнього — провинністю. Необхідним наслідком детермінізму єсть особиста безодвічальність, а через те і всякий дослід здібности вмінення і причина, що її усовують, зайвий.

До детерміністичних-же вчень належить, хоч і стоїть зовсім окремо, теорія закономірності людської діяльності, що намічена була ще Фейербахом, але остаточно встановлена Таганцевим. Людина не може не піддатися впливу того осередку, в якому вона виховується і в цілях якого вона розвиває свою діяльність; вплив цей безперечно одбивається на його діяльності. Ця діяльність підлягає закону достаточної причини. Письменники цього напрямку висовують на перший план положення про залежність кола вміняємих осіб од завдань і цілей кари. Коли карний закон вживається виключно з метою поправляти поведінку, то юридичне поняття вміняємости повинно совпадать в здібностями

злочинця до такої поправки. Коли закон карний вживається во ім'я Божої справедливості, як її заступник на землі, — поняття вміняємості повинно складатися з тих-же свійств душі людини, котрі дають підставу для Божої покути. Коли карний закон вживається виключно ради знищення або ради того, аби зробити менш шкідливими зв'язок людської породи, — вміняємості повинна поширюватися на всіх людей, незалежно від їх психичного стану. Центр ваги цього Фейербах-Таганцевського напрямку в тому, щоб усунути із вчення про карну вміняємість питання про свободу волі.

Не маючи місця, ми лише для повноти картини згадаємо ще про спроби знайти середнє вирішення питання про свободу і не-свободу волі, які зроблено Рідом, Біндінгом, Вундтом, Крафт-Ебінгом. Примиряючих теорій звичайно додержуються ті, які розуміють неможливість обстоювати свободу волі, але не зважуються прямо і безумовно її одкинути, щоб не дійти до фаталізму. Велику вагу має аргументація Ріда. Причинним зв'язком, на його думку, не можливо в'ясувати усіх з'явищ волі. Колиб воля не мала ані трішки свободи, то в тих випадках, коли на неї впливає два цілком рівних по силі, але протележних один другому мотивів, ми не змогли-би прийти до якогось вирішення. Відчуваючи голод і находячись між двома зовсім однаковими порціями їжі, ми мали-би таку долю, як отой клясичний буриданів ішак, що вмёр в голоду стоячи між двома рівними стогами сіна. В дійсності одначе ми не знаємо такої сумної долі: наша здібність вибору за повної рівності протилежних мотивів і доводить про існування нашої свободи. Випадки цілковитої рівності протилежних приваблень рідкостві і через це припущення такої обмеженої свободи не мало-б великого практичного значіння. Але і вчення Ріда не може бути прийняте: по-перше через те, що не можливо сказати, що за рівності мотивів людина всеж-таки завше здібна зробити певний вибор. «Наречена» в Гоголівській «Женитьбі» рішуче не могла зробити вибору; по друге і ті випадки, коли людина при повній рівності мотивів всеж-таки робить вибор, можуть бути легко в'ясовані і без допущення існування свободи волі: людина, ухиляючись од шкодливих наслідків нерішучості, аважується на перше, що попадеться під руку. Давно вже і багатьма зауважено, що уявлення про середнє поняття між свободою і не-свободою волі єсть просто логічний абсурд. «Непридатність середнього вирішення питання, коли воно буде виявлено в простій і нескладній формі, каже профес. Коркунов^{*)}, очевидна сама по собі. Не можливо, щоб воля була разом і свободна і не-свобідна.»

На чолі підгрупи законодавств, що дають опреділення вміняємості в метафізичним окресленням юридичного критерію, стоїть кодекс Германії. Перший Фрідбергський проект в § 46 давав таке опреділення: «Не вважається злочинством ані проступком вчинок, коли той хто зробив його був в той час в такому стані, що не могло бути свободного волевзначення. Проти такої

^{*)} Коркуновъ. Лекція, стор. 216.

формулювали протестували, вказуючи, що вона не досить точна: кожна страсть, кожен афект, негативно впливаючи на свободу означення виключає вміняємість. Через це зупинились на нижньому визначенні, яке в § 51 сучасного кримінального кодексу гласить: *Eine strafbare Handlung ist nicht vorhanden, wenn der Täter zur Zeit der Begehung der Handlung sich in einem Zustande von Bewusstlosigkeit oder krankhafter Störung der Geistestätigkeit befand, durch welchen seine freie Willensbestimmung ausgeschlossen war.* Тоб-то вчинок не карається, коли особа, що зробила його, була під час виконання вчинку (слідуюче уважальна формула причин, що виключають вміняємість!) «в стані безпам'ятства, або хворобливого розстрою розумової діяльності», (далі йде юридичний критерій) «через який було виключено свободне означення його волі». Зазначена вище формулювання — *freie Willensbestimmung* — вже в проекті не вдовольняла багатьох і наприклад профес. v. Lilienthal*) тоді-ж висловлювався за усунення цього вислову, як такого, котрий заводив в область чужу кримінальному праву. А в рецензії на швейцарський законопроект по антропологічному питанню Lilienthal говорить: можна вводитися з тим положенням, що питання про свободу чи несвободу волі не єсть питання позитивного знання, а релігійного, чи метафізичного переконання. А основник і самий видатний представник пануючої нині в науці кримінального права новішої соціологічної школи, профес. Берлінського університету Liszt, в своєму підручнику**) одмовляється в цій 51 статті вбачати визначення вміняємості і каже: «Наше державне кримінальне законодавство в повним правом віріється від установлення позитивного поняття вміняємості; особливо-ж не треба приймать за визначення вираз «свобідне означення волі» в § 51 і необхідне для розуміння кримінальної відповідальності поняття в § 56—58 кримінального кодексу». А в тій своїй рецензії на російський проект ст. 39 Улож. 03 року, що вживається нині, говорить, що це визначення вміняємості краще германського... Було-б зовсім невірною, коли-б законодавець хотів дати позитивно визначене поняття вміняємості, — така загальна думка Ліста. «Формула германського законодавства — вчинок не визнається злочинним, коли той хто зробив його був в стані..., який виключав його свободне волевизначення — вважається не тільки не визначеною, говорить автор пояснюючі аписки***), але і вносить в закон дуже спірне метафізичне поняття про свободу волі». «Не можливо-ж запліщувать очі, говорить профес. Сергієвський †), що загальний юридичний критерій — свободне означення волі, *freie Willensbestimmung*, — виявлений не ясно і в усякій разі не вірною. А германський коментатор кримінального кодексу профес. Шварц ясовує походження вислову «*freie Willensbe-*

*) Vergleichende Darstellung, т. V, стор. 75.

**) Dr Franz von Liszt — Lehrbuch des Deutschen Strafrechts, Berlin, 1897 р. § 36, стор. 158—166.

***) Проект уголовного уложения Редакционной Комиссии стор. 286 і слідує.

†) Сергієвський — Русское Уголовное право СПб. 1913, стран. 224.

stimmung» в такий спосіб. — Існує загально-народне переконання в тому, що доросла і душевно-здорова людина має досить сили волі, щоб задавить в собі нахил до вчинків, що караються законом, і щоб поступати відповідно до загальної правосвідомості. Закон і пішов за популярним переконанням, що приписує людині свободу волі, коли вона нормальна. Ця загальна думка і є підставою карно-правничої і моральної вміняємості, цій загальній думці і дає карно-правничий закон виявлення, щоб одрізнити вміняємість од її виключення. Але законодавець ухиляється од втручання до старої сварки індетермінізму і детермінізму. Таким чином при komponуванні германського уложення мали на увазі власне не свободу в метафізичному змісті, а присутність психичного здоров'я; але тоді справа в незручності вибраного терміну. Ми викладаємо тут, додержуючись головним чином Шварца і Ліста, загально прийняте в Германії розуміння вміняємості, як воно висловлено в ст. 51 і окрім того в § 52, 53, 55, 56, 58 германського карного уложення.

Людина може бути вміняема чи невміняема, її свободне волеозначення виключено або не виключено — чогось середнього нема. Карному кодексу невідома ні часткова, ні відносна невміняємість. Карний суддя мусить гадати, що доросла і душевно-здорова людина має досить сили волі, щоб задавить нахил до вчинку, який карається, і зробить так, як підказує загальна правосвідомість. При сумніві він ставить питання: під час виконання вчинку людина мала свободне волеопреділення чи не мала. І суб'єкт тільки тоді буде визнаний вміняємим, коли при виконанні вчинку він міг розуміти свійство і наслідки свого вчинку, а також міг рішати — робити чи не робити свій вчинок. В основі цього вчинку суб'єкт повинен мати свободу волі, в загально відомому її значінні. Коли присутність свободи волі у суб'єкта доведена, треба ще вирішити: навмисне чи по необережності зробив суб'єкт вчинок, який приписують йому. Таким чином для признання невміняємості: 1) свободне волеопреділення повинно бути виключено, 2) повинно бути виключено при умові, що винуватець був в стані безпам'ятства або в стані хворобливої зміни душевної діяльності, 3) воно повинно бути виключено під час виконання вчинку. Ліст вважає, що германський кодекс вичерпує в своєму рахунку всі обставини, при яких здібність до змінення виключається. Такими обставинами вважаються: недостача розумової зрілості — від незакінченості розвитку (дитинство, юнацтво), або од перешкод в розвитку (глухонімота) винуватця § 56—58; душевні хвороби, стан безпам'ятства розумово зрілої і душевно-здорової людини (ст. 51).

У вислові «хворобливе розладнення розумової діяльності» міститься перш за все означення звичайних душевних хвороб — безглузддя, божевільства. Але поняття «хворобливе розладнення» по своєму об'єму значно ширше душевних хвороб. Під нього підводяться також і одсталість в розвитку (ідіотизм, слабоумство), стан розумового виродження (ветха старість), хвороби тіла в тіснім значінні, які ведуть за собою розумове розладнення (про-

пасна бредня, нервові хвороби), нарешті, тимчасові хворобливі розстрої розумової діяльності (припадки отруєння, душевний стан породіллі і *Neuntbundenen*). Не всякий розстрій розумової діяльності виключає вмінняємість. Наприклад, душевна хвороба лише тоді вважається причиною, що виключає вмінняємість, коли суб'єкт під час свого вчинку не мав свobodного волеозначення — на цьому погодились як правники, так і психіатри. При хворобах-же тіла, які розстроюють або зменшують духовні здібності, людина лишається вмінлямою доти, доки свobodне волеозначення лише порушено, а не виключено, як того вимагає закон.

«Стан безпам'ятства повинен бути таким, котрий виключає свobodне волеозначення, це необхідно і цього досить. Закон не вимагає повної відсутності свідомості. Цілком несвідомий суб'єкт не може вести себе, як хоче. Звичайно, що самі вияви організму не підлягають карі, і закону немає потреби про їх говорити. Під несвідомістю треба розуміть, каже Шварц, кожний душевний настрій, що не порушує фізичної здібності до зовнішнього вияву, але при якому відсутність свідомості заходить так далеко, що не хватає духовного (*Geist*) пізнання змісту і істоти (*Wesen*) задуманого вчинку, буде то взагалі чи в відомому напрямку. Під стан несвідомості (безпам'ятства) підходять: млість, сон, просонки, гипнотичний вплив, сп'янілість і окрім того галюцінації, лунатизм, пропасна бредня, стан родів і післяродовий, заморочення в афекті, епілептичні припадки, та інше, поскільки вони не можуть вважатися, як хворобливий розстрій розумової діяльності.

Хворі на мономанію — по думці Лешнера — невмінняємі. Слабі на *moral insanity* відповідають, бо та сила, котра тягне суб'єкта до вчинку, являється продуктом його свobodного волеопреділення. Немає вмінняємості лише тоді, коли при *moral insanity* єсть ще і стан хворобливого розстрою, що виключає свobodне волеопреділення. По поширеному розумінню § 51, яке приймають Бернер, Біндінг, Мейер, коли суб'єкт виріс без виховання, без освіти, івольовано від людей або належить до дикунів — *Naturstamm*, то він може бути невмінняємим. У такого суб'єкта не хватає свobodи волеопреділення, хоч він і не є в стані несвідомості або розстрою душевної діяльності. Прямо законодавець таких суб'єктів не передбачив, однак вони на тій-же підставі можуть бути підведені під § 51, на якій законодавець сюди відніс певільні вчинки цілком несвідомих осіб. З цим останнім згодні *Lilienthal*, *Liszt*, *Werkel* і ряд інших німецьких криміналістів. В усіх випадках, на які тільки може поширюватися наведена вище § 51 стаття, висновок запитаного експерта-лікаря, колиб він навіть констатував присутність розстрою, каже Ліст, не повинно зв'язувати суддю, — останній вирішає питання про вмінняємість цілком самостійно.

По § 52 вчинок не підлягає карі, коли той хто зробив його був примушений до того неперепоною силою (*unwiderstellige Gewalt*), або погрозою, яка уявляла собою небезпеку для тіла,

життя його, чи своїх, і цю небезпеку неможливо було одхилити іншим способом. За силою § 53 вчинок не підлягає карі, коли він зроблений для необхідної оборони; § 55: коли при виконанні вчинку, що підлягає карі, винуватцю не було ще 12 літ од роду, то його вчинок карі не підлягає; § 56: коли винуватцю більше 12, але менше 18 літ до роду, то він не може бути покараний, коли він не мав необхідних здібностей для розуміння нараємости вчинку. І нарешті на підставі § 58 не підлягає карі також глухонімих.

Определення невмінності германського уложення в незначними редакційними змінами повторено в § 76 венгерського кодексу 1897 року. Ось його перша половина, яка уявляє в себе узагальнену формулу причин, що виключають вмінність:

«Вчинок не вмінється тому, хто виконав його в несвідомому стані (*Bewusstlosigkeit*), або за розстроєм душевних сил (*gestört*)... Далі слідує до узагальненої формули і юридичний критерій в метафізичнім його окресленні... «остільки, що завдяки тому не володів здібністю до свобідного волеопреділення».

Австрійський карний кодекс 1852 року являється власне лише новою редакцією кодексу 1803 року, в якій формулювка невмінності не зміненна. Невмінність єсть одна із обставин, котрі виключають присутність злого наміру. За силою § 2, літери «а—с» причинами, виключаючими вмінність, являються випадки: 1) коли субект був зовсім позбавлений розсудку, 2) при періодичних позбавленнях розсудку (за *lucida intervalla*), коли вчинок було зроблено якраз в той час, як божевільство тяглося, 3) коли вчинок було зроблено в ставі повної спячости, однак не з наміром зробити злочинство, або при якому іншому розумовому розстроєві (*Sinnenverwirrung*), коли субект не розумів того, що робить. Сюди відносяться: приспання, лунатизм, гіпноз, гарячкова бредня (*delirien*), як стани, що виключають свідомість, страсті, афекти та інше. За силою § 2 — «q» не вмінється в провину вчинок, коли він зроблений під впливом непереможної сили, або при необхідній обороні. В літературі непереможна сила трактується як присутність волевої аномалії. Судова практика спочатку в § 2 «q» вбачала дефекти волі в протележність дефектам розуму і підрозумівала слабих осіб; тепер навпаки § 2 «q» поширюється тільки на нормальних субектів. Непереможна сила, як юридичне поняття, має місце в тому випадку, коли на душевно-здорову людину з зовнішнього боку впливають психичні, або фізичні сили, котрі лишают розум незачепленим, а свобода волеозначення виключається, і при таких обставинах одбувається вибор того чи іншого об'єктивно-карного вчинку, як одного з двох, але меншого зла. Психичний примус ідентичний з крайньою необхідністю; субект повинен розуміть, що він рятує од небезпеки одно благо через навмисне знищення другого. За силою § 2 виключається «вмінність по літері «d» — коли субект не досяг 14-літнього віку, по літері «e» — коли він зробив таку помилку, яка пошкодила йому вбачать у вчинку злочинство; і нарешті по

літері «f», — коли зло зроблено випадково через необережність, або через незнання наслідків вчинку.

Зовсім на інших підвалинах збудований проект кримінального кодексу Глазера 1879 року. Система перелічування облишена, а прийнято визначення вміняємості. Воно близько підходить до германського визначення; ось його редакція в § 57: «Вчинок не підлягає карі, коли той хто зробив його був в той час... (після цих слів слідує узагальнена формула причин, що виключають вміняємість), «в стані безпам'ятства або хворобливого припинення чи розстрою душевної діяльності... (далі слідує друга половина визначення, — юридичний критерій в метафізичній його обрисовці), що усовувало для його можливість *свобідно виявляти свою волю* або пізнавати злочинність свого вчинку». Мотиви до проекту не додані, але загальні уваги були надруковані в додаткові до стенографічного парламентського відчиту. За силою § 57 не підлягає карі той вчинок, при виконанні котрого воля не могла *свобідно виявлятися*. Свобідне-ж волеозначення утворює нормальну людину. Закон не називає особливих форм душевних хвороб через те, що класифікація їх дуже трудна, але всі вони суть розладнення душевної діяльності. «Припинення» (Hemmung) згадано, щоб не виключать вроджених дефектів; сюди також відносяться стани не досить повного розвитку, при якому може нехватать відомої степені свободи волі, необхідної сили міркування, невивстачать свідомости, що порушується правопорядок.

Таким чином вводючи в визначення вміняємості метафізичний критерій, тоб-то ознаку свободи волі, тільки-що згадані законодавства — германське, венгерське і австрійське, вносять в область кримінального права поняття, що викликає суперечку і боротьбу в усіх галузях людського знання. Присутність такого критерія дуже ускладняє вирішення питання про вміняємість в окремих конкретних випадках, коли експерту, а за ним і суду належить встановлювать і доводити свободу чи несвободу волі підсудного. Щоб уникнути такої важливої хибі, друга підгрупа законодавств, що не додержується системи перелічування, а дає визначення вміняємості, залишає питання про свободу чи несвободу волі набоці і більш схиляється до позитивного окреслення юридичного критерія, яке ґрунтується на понятті кримінальної провинности і її елементах. На чолі їх дійсно варто поставити те визначення вміняємості, яке дається новим російським кримінальним уложенням 1903 року, в статті 39. Воно складається з двох одмінних половин, а саме:

1) Не вміняється в провину злочинний вчинок, коли він зроблений особою, яка під час його виконання (далі йде перша половина!) *«не мала змоги зрозуміть свійство і значіння того, що робила, або керувать своїми вчинками»*... Підкреслене і єсть юридичний критерій вміняємості. За ним безпосереднє слідує друга половина визначення, узагальнена формула, що обхоплює собою різні конкретні випадки невміняємости, і гласить:

2) .... «по причині хворобливого розстрою душевної діяль

ности, або стану безпам'ятства, раумового недорозвитку, через тілесну недостачу або хворобу». Зупинимось спочатку на критерії вміняемости.

Редакційна комісія проекту нового карного уложення згодилась з поглядом профес. Ліста, що трудно встановить цілком правильний критерій вміняемости. Вона і не вважає прийнятій нею критерій вповні доскональним, хоч сам Ліст запевняв, що критерій російського уложення ліпше прийнятого германським кодексом. Але редакційна комісія найшла більш правильним самій виконати трудне завдання встановлювання загальної ознаки невміняемости, вона стала на тім, що краще дати критерій вміняемости в законі, ніж віддавати вирішення цього питання судовій практиці. Загальна ознака невміняемости по-можливости повинна служити для судді мірою, аби зважити значіння окремих причин, які впливають на душевну діяльність.

В вислові «не міг рауमितь свійства і значіння того, що робив» — міститься соціологічна сторона юридичного критерія. В словах — «і керувать своїми поступками», — річ іде про силу волі, тут наочна друга психологічна сторона одного і того-ж юридичного критерія вміняемости. Вислів — «розумить свійство і значіння» — відноситься до інтелектуальних здібностей. «Розумить свійство» — означає здібність розумить фізичний бік того, що робивш: наприклад, не галюцінувать, коли бачиш стовпи в дротом. «Розумить значіння» — підрозуміває здібність розумить юридичний бік того, що чиниш, а також здібність до соціальної оцінки предмету: наприклад, розумить, яке значіння для громади мають стовпи в дротом. В словах керувать своїми вчинками» міститься вказівка на волеву здібність, внутрішню силу, що одріжняє здорову людину. Законодавець не визнає свободи волі, кожний акт залежить од якихось зовнішніх причин. І палкий прихильник юридичного критерія, оборонець, що вийшов не од юриспруденції, а од медицини, лікар-психіатр Кандінський*) в свого погляду шукає і знаходить в йому ті-ж два моменти. Перший із них, що зветься *libertas iudicii*, припускає у субекта досить високий ступінь раумового розвитку для ураууміння людиною фізичного і юридичного боку того, що вона робить. Другий момент — *libertas consilii* — важливіший за перший. Він має на увазі свободу вибору між ріжними мотивами, котрі вже припускають собою свободу міркування, але не навпаки: свобода міркування свободи вибору зовсім не припускає. Наприклад, душевно хворі дуже часто зберігають свободу міркування, тоді як ними втрачається свобода вибору. Вони не можуть утриматься од алочинства, а навпаки — піддаються силі спокуси. Вони «не здібні керувать своїми вчинками», як говорить стаття 39 (чого нема в статті 95 уложен. 45 року), і через це, не дивлячись на те, що можуть вповні розумить свій вчинок, вважаються людьми збожевільними, невміняемыми, а значить невідповідальними. Таким чином в старому уложенні (ст. 95) знайшла собі місце

*) Ibid. стор. 23 і слідуєч.

лише одна частина психологічного критерію, яка торкається відсутності *libertas iudicii*, відсутності-ж *libertas consilii*, коли мається *l. iudicii*, нашим старим законом не передбачається. Тоді як в ст. 39 уложення 1903 року міститься юридичний критерій в усій його повноті. Вона говорить... «не могла розуміть свійство і значіння того, що робить», містячи в тому всі випадки відсутності *libertas iudicii*; або ...«не міг керувать своїми вчинками» — охоплюючи тут всі випадки відсутності *libertas consilii*.

Звичайно не всі душевні аномалії підійдуть під тільки-що згаданий критерій невміння, але це не тільки не кепсько, а саме і є те, що власне й потрібне. Чудакуватість, проста глупість зайва талановитість, — все це аномалії, але таких людей не можна вважати невмінними і вільними од кари.

Редакційна комісія розуміла, що закон не може точно до дрібниць перерахувать всі причини, що виключають вміння, через це комісія, обходячи вказівки на окремі спеціальні форми душевних хиб та страждань, ввела в ст. 39 уложення 1903 року узагальнену (на зразок германського і голандського кодексів) формулу причин невміння, надаючи цим причинам по-можливості ширше окреслення.

1) Уложен. 45 року вживало для означіння душевного розладнення термін «сумашествіє», а в новому уложенні він замінений більш загальним висловом — «...хворобливого розладнення душевної діяльності»: значить не тільки розуму, а й почуття і волі. До цього треба зауважить, що першенство належить не розумові, а двом останнім: почуттю і волі.

2) «Стан безпам'ятства» має в собі неначе-то вищий щабель «умонаступленія», — безпам'ятства звичайно з утратою можливості пізнавати те, що робиш, і керувать тим, як пізнавш. Стан несвідомости може бути наслідком якої-небудь хвороби — горячкової хвороби, епілепсії або нервового страждання, особливо галюцинацій, випадків в період вагітности і під час родів, полового дозрівання, та инше; воно може бути і неважливо од хвороби — під час сну, просонків, захлороформування. Стан несвідомости може бути наслідком ненормального стану організму, що походить од великого піднесення, наприклад при патологічних афектах, од прийому одурливого анадобія, од сп'янілости (не умисної а ціллю приспособитися до алочинства). Наслідком отрути алькоголем буває і біла гарячка, коли ввижаються «чортки і зелені змії». Під стан безпам'ятства скорше всього можна підвести і глибоку старість, і лунатизм (соннохідство); сюди-ж можна віднести і стан загінпнотизованого.

3) «Розумовий недорозвиток, як наслідок дефектів тіла або хвороби». Сюди повинен бути віднесений по-перше ідіотизм природжений чи здобутий в дитинстві, який веде за собою ненормальність розвитку мозку: така доля дегенератів, дітей п'яниць, та инших; по-друге — глухонімота. В останньому випадку невмінняється являється наслідком не вади організму самого по собі, не відсутности слуху і мови, — а тих змін, котрі глухонімота робить в психичному життю суб'єкту. Глухонімиї, який проходить школу

глухонімих, вважається вміняємим, через те що здобув виховання. Не входить в ст. 39 улож. 1903 року, яка дає загальне определение про вміняємість, але служить причиною, що впливає на вміняємість — зріст, котрий по російському законодавству поділяється на три періоди: I — малолітство — до 10 літ — зріст безумовної невміняємісти, коли не розпочинається навіть судово переслідування; II — «отрочество» — од 10 до 17 літ — зріст умовної вміняємісти, але безумовної, обов'язкової заміни кари «м'рами исправленія»; III — «юность» — од 17 до 21 року — вік обов'язкового зм'ягчення кари. *Actiones liberae in causa*, тобто умисний нахил себе до стану невміняємісти (спітовими напоями, чи впаданням в сон і т. и.) в ціллу зробити влочинство, не дає підстав до невміняємісти. В уложенні 1903 року не знайшли собі місця особливі постанови про зменшену вміняємість, на підставі легкодумства і глупости, стану піднесення і нервового ровстрою. Ці причини викликають згідно з ст. 53 по-благжу для винного, але не мають нічого спільного з умовами вміняємісти.

Определение вміняємісти російського законодавства в загальній формі повторено болгарським сучасним кодексом, в якому арт. 41 гласить: виключається вміняємість, «коли субект під час виконання вчинку не міг, розуміть свієства і значіння того, що робить, або через несвідомість не міг керувать своїми вчинками».

По старому норвежському кодексу 1842 року (в главі 7 ар. 2—4) не підлягає карі ті вчинки, котрі зроблені: дурним (Toll), божевільним (Wahnsinnig), позбавленим розуму через хворобу або старість, такими що несподівано опинилися в стані непритомности, глухонімих, котрий ні через спостережіння, ні через виховання не дійшов до розуміння противаконности вчинку. При компонуванні проекта нового уложення 1894 року вважалось, що сила на душевну хворобу не тільки не потрібна, а навіть сумнівна, бо з одного боку ріжно определюється це поняття в медицині, а з другого, побоювалися, щоб не утворить умовної залежности судді од судового експерта. По проекту 1894 року духовні стани, які не дають можливости субекту зрозуміть істоту вчинку виключають кару навіть тоді, коли самим субектом провинність вповні визнана. Наприклад: коли хтось одрубав сонному голову на те тільки, щоб побачить здивовання сонного, як той прокинеться і не знайде своєї голови, — то він тим виконав карегідний вчинок, але неможливо вважать, що він підлягає карі. З другого боку не підлягає карі і той, хто через недостачу духовного ровитку позбавлений можливости зрозуміть противаконність вчинку. Запаморочіння (*Dämmerzustande*), наприклад, виключає для субекта кару через те, що воно позбавляє його уявлення про реальність вчинку і, як наслідку того, їх противаконности. Також виключає вміняємість брак здібности керувать своїми вчинками, при чому однаково яка причина відсутности цієї здібности. Щоб запобігти сваволі, необхідно, щоб судді перевіряли обґрунтованість причини невміняємісти: брак тої чи іншої здібности мусить бу-

ти доведених. По цьому проекту давалось определение вміняемости, в якому була і узагальнена формула причин, що виключають собою вміняємість, і був юридичний критерій в позитивній його обрисовці. Ось його редакція: арт. 44 — «Вчинок не підлягає карі, коли суб'єкт під час його виконання через одсталість (zurückgebliebener) розвитуку, або ослаблення душевних сил (Geisteskräfte) не міг розуміти істоти (das Wesen) того, що робив і його протизаконного свійства, або коли він через яку-небудь з приведених причин, або через загрожуючу йому небезпеку (wegen Zwang dringender Gefahr), чи по причині якого-небудь іншого особливого душевного стану не володів собою.» Про спянілість особо не вгадується і лише в мотивах висловлено, що під ослаблення душевних сил підходять також переходячі стани, які неможливо підвести під поняття душевних хвороб, як наприклад, спянілість, гіпнотичний сон, та інше. Спеціально спянілості одведена слідуєча ст. 45, котра передбачає і умисне приведення себе в стан спянілості, аби зручніше виконати замислене злочинство.

В самому законі § 45 лишився без зміни, але в § 44, що містить в собі определение вміняемости, навпаки, були зроблені принципові зміни: в ньому виключили юридичний критерій вміняемости, без чого заява лікаря, що підсудний страждає на ослаблення душевних сил, само по собі взяте, не може вважатися ґрунтом для дальшого висновку судді про невміняємість. Залишилась тільки узагальнена формула, треба визнати дуже розповсюджена; ось вона: Вчинок не підлягає карі, коли суб'єкт під час виконання його був душевно-слабим (geisteskrank), несвідомий або невміняєміий» через не досить повний розвиток душевних сил, через ослаблення, хворобливий розстріій душевних здібностей або через примус та загрожуючу небезпеку.

В старих карних кодексах ріжних провінцій Італії, які були раніш самостійними, питання про вміняємість вирішалося ріжно. Карний закон для обох Сіцилій 1819 року, наприклад, виключав карність (non esiste reato), коли вчинок був зроблений в стані demenza, або furore, а окрім того арт. 61—62 говорять про непереможну силу. До нині діючого codice penale per il Regno d'Italia 1888 року його определение вміняемости, яке містить і узагальнену формулу і юридичний критерій, дійшло через довгий ряд проектів. В кожному з старих кодексів вміняємість означилась по своїому, доки після довгих нарад не зупинились на нинішній редакції § 46.

Нинішня формула закону є найпростіше виявлення думки, що тільки хворобливі розладнення душевних здібностей і волі можуть бути причиною невміняемости. Таким чином італійське уложення 1888 року в § 46 визнає, що не підлягає карі та особа, яка в момент виконання вчинку була в стані такого ослаблення розумової діяльності (infermità di mente, faiblesse de l'esprit, geistige Schwäche), котре позбавляло її свідомості совієнза, або свободи її руху. В узагальненій формулі цього определєення вислов ді mente треба розуміть дуже широко. Він охоплює

собою всі душевні свѣйства людини уроджені і придбані, прості і складні, од пам'яті до свѣдомості, од розуму до волі, од розсудку і до морального зміслу. Також і вираз *infermità obibranò*, щоб обхопити собою всі форми хворобливого розстрою: не досить повний розвиток, так само як і душевні хвороби. Без сумніву, що стан ону, сонливості, лунатизму також підходять під § 46. Тут слід згадати старовинний вираз італійських правників: *dogmèna furioso aequiparatur!* За вчинок, що підлягає карі, але який зроблено в стані лунатизму, не може бути карі навіть тоді, коли плян його вироблений був зарані або вчинок цей був потім визнаний.

Infermità di mente повинна бути наочна в моменти виконання вчинку, але не вимагається, щоб сліди її одбилися на самому вчинкові. Навпаки *monomania* припускає вельми широке розуміння. *Crivellari* встановлює для такого розуміння мономанії слідуєче правило: 1) Повна відповідальність, коли суб'єкт може збагнути розумом свою *idée fixe*; цілковита невідповідальність — коли *idée fixe* (панування в людині одної думки, яка пригнічує всі інші) так глибоко вкорінилась, що суб'єкт не міг її перемогти. 2) Абсолютна невідповідальність — коли *idée fixe* мала вплив на злочинне вирішення, — в інших випадках — зменшена вмінємість. 3) Абсолютна невідповідальність, коли зроблений вчинок лежав в колі *idée fixe*. 4) Абсолютна невідповідальність — коли мономанію можна розглядати, як душевну хворобу (*della demenza*). Ці правила відповідають аномаліям волі.

Відносно значіння *lucida intervalla* (ясних моментів) — ріжні думки. Саґага вважає, що питання про те, чи повинні вони бути взяті на увагу, залежить од їх продовження. Більшість-же італійських правників, навпаки, вважає, що під цим треба розуміти лише тимчасове припинення, а не закінчення хвороби. Через це вчинки, які зроблено під час *lucida intervalla*, вони не відносять до вмінємих. Що-ж до впливу *infermità di mente*, то без сумніву, що недостача свѣдомості не повинна означати повну неможливість розпізнавання; останнє зустрічається дуже рідко. Під § 48 підводиться і стан сп'янілості; одріжняється повна (*ubriachezza piena*) і неповна (*semipiena*) сп'янілість, потім випадкова (*accidentale*) і волима (*voluntaria*). Спянілість випадкова по § 46 не підлягає карі, коли вона будучи повною однімає свѣдомість і свободу; коли-ж сп'янілість випадкова, але не повна і все-таки впливає на свѣдомість і свободу, то вона по art. 47 зменшує кару.

III.

Світова війна загальмувала розробку проектів нових карних кодексів. По війні знова робота продовжується, як в раніш існувавших державах — в Германії, Австрії, Данії, Швейцарії, Швеції та Італії, так і в новоповсталих — в Чехословаччині, Польщі, королівстві С. Х. С. В останніх розробляються проекти

національних карних кодексів. Окремо стоїть революційне законодавство С. С. С. Р., діюче й на Україні.

В 1919 році офіційно опубліковані в трьох частинах всі нові проекти, що стосуються до карно-матеріального права Германії, а ще особіно проєкт по т. зв. «дитячому праву». Праця по зреформуванню карного права Австрії досі ще далека од закінчення. Данський карний проєкт Гооса 1918 р. в самій основі своїй перероблений проф. Торном під помітним впливом Норвежського карн. кодексу 1902 р. В 1893 р. розпочата праця по утворенню єдиного Швейцарського карного кодексу — в 1918 р. доведена до кінця, і проєкт, зроблений під безпосереднім керунком видатного криміналіста Штооса, переданий на розгляд Соювного парламенту. Розпочата ще в 1888 р. праця по уложенню проєкту нового карного кодексу Швеції в наші дні доходить закінчення; остання редакція проєкту датується 1918 р. Проєкт карного кодексу Польщі розроблений проф. Краковського університету Кржимуським і опублікований в 1918 р. Ведеться енергійна праця над проєктом карного кодексу королівства С. Х. С., де досі діє кілька кодексів — сербський, чорногорський, австрійський, малярський і боснійсько-герцоговинський. В цій роботі бере участь українець проф. Чубинський. По проєкту королівства С. Х. С. від 1921 р. уважають невмінямим того, хто в наслідок «хорого душевного ровстрою, ровумового неровитку або хвороби не міг під час утворення злочину уявляти природу і значіння свого вчинку і згідно з тим уявленням поводитися». Це означення вмінямости нагадує відповідну дефініцію по російському карному уложенню 1903 р. стат. 39.

В Чехословацькій республіці в червня 1921 р. під проводом відомого чешського криміналіста проф. Пражського університету Міржічка працює комісія по виробці власного національного карного кодексу. Проєкт загальної частини карного кодексу в вересні 1921 р. вже опублікований. По цьому питанню про злочинність вчинку залежить не від роду і степені порушення правових благ, а від кінцевої цілі особи й мотивів вчинку та од виявленої при тім низької думки (*nidrige Zustand*). По питанню розграничення форм винности в криміналістиці існує суперечка між теорією волі, пануючою, якої дотримуються Бар, Біндінг, Белінг, Бірлінг, Гіппель, Роланд, Таганцев, і теорією представлення, заступленою через Леффлера, Ліліенталя, Ліста, Франка і проф. Міржічка*). Під впливом останнього в розріз з традиційним поділом винности на умисну і необережну проєкт Чехословацького карного кодексу висуває поділ, що випливає з теорії представлення (*Vorstellungstheorie*). Критерієм розрізнення є момент певности представлення про наслідки дії; звідси форми винности: злочинний намір (*umysl*), вина свідомо (*vina vedoma*) і необережна (*nedbalost*). Чехословацький карний кодекс, коли його проєкт буде ухвалений, стане одиноким прикладом законодавства, що у відношенню до форм винности стоїть на ґрун-

*) Про праця «O formách trestné viny a jich upravě zakonně» 1902 р.

ті теорії представлення. В старій пануючій доктрині суб'єкт приймався здатним до вмінення чи неадатним, — середнього стану нема й бути не може. Новіша доктрина висуває на перший план не влочинця, а саму особу влочинця; не одкидаючи кари — вона дбає про засоби забезпечення, захисту суспільства від антисоціально-го елементу, на місце ідеї відплати стає ідея доцільного впливу на влочинця. Старої антитези вмінення—невмінення стало мало, вона не покривала перехідних станів. Принцип доцільності зв'язаний з принципом індивідуалізації веде до конструювання інституту «зменшеної вміняємості», за який висловилися не тільки ряд авторитетних криміналістів, але й X конгрес міжнародного союзу криміналістів в Гамбурзі. В найновіших проєктах карних кодексів, сербським, швейцарським, німецьким, інститут «зменшеної вміняємості» вже приймається; приймає його, §§ 58, 76, і Чехословацький проєкт.

Вище згадані найновіші проєкти карних кодексів йдуть шляхом компромісу між панувалими досі поглядами на карну відповідальність і кари — в одного боку, і устремліннями новішої доктрини, що висуває особу влочинця, і не одкидаючи кари поруч з тим видвигає ряд засобів соціальної охорони. Новий проєкт Італійського карного кодексу не компромісовий, а уявляє в себе рівний розрив з пануючою традицією. 14 вересня 1919 р. вийшов королівський декрет, яким покликано до життя комісію по вложенню нового карного кодексу. Керуючу роллю в ній віддано, згаданим вже нами вище заступникам італійської карно-антропологічної позитивної школи: Е. Феррі, яко голові, Р. Горофало, яко його заступникові. В основу проєкта, говорить королівський декрет, мають лягти ідеї небезпечного стану влочинця і соціальної оборони, — положення це є основною вимогою антропологічної школи Феррі, Горофало та инш. Пояснююча записка до проєкту 1921 р. уважає, що виключною ціллю карної юстиції є «охорона членів суспільства од влочинних нападів». Тому для проєкту не існує питання про свободу волі, проєкт не визнає вмінення і моменту відплати, — він числиться тільки в мірою та родом небезпечного для суспільства стану влочинця; тому нема вини, нема й кари, а є тільки охорона суспільства. По слову Христа, каже Феррі, людина не повинна судити свого ближнього, але, каже він, людина може боронитися од нападів других людей і охороняє свою безпечність. Охоронним санкціям (штраф, висилка, заслання, примусові роботи, різного роду іволяці — розділ III проєкту) в залежності од більшої (арт. 21) чи меншої (арт. 22) небезпеки влочинця мусить підлягати кожний, хто зробив карегідний вчинок незалежно від того, каже Феррі, чи то дорослий чи малолітній, чоловік чи жінка, чи допустився вчинку в пляному чи в тверевому стані, — кожний в якому-б стані не знаходився, мусить заплатити по законному рахункові. Тут, на наш погляд, слушно каже молодий український криміналіст Буткевич, більш ніж усунення з карного права вмінення..., тут виникає питання, чи за таких принципів залишається взагалі об'єкт для піклування карного права? В однім місці проєкту чується прямий вплив

соціалістичної доктрини, — це в поділі злочинців на вульгарних, завжди діючих по мотивах egoїстичним, і соціально-політичних, що завжди діють по мотивах альтруїстичним. Е. Феррі захоплив думкою дати кодекс, який відкрив-би нову добу в обсягу карного права, але проєкт його, «більш ніж який інший, — каже проф. Маклецов, — носить на собі відбиток доктринерства... подекуди несвідомої підміни позитивного критерію, що опирається на наукову індукцію, положеннями, маючими характер априоризму, теоретичної передвзятости»^{*)}).

Епохальної чи у всякім разі абсолютно нової і оригінальної думки можна було сподіватися від карного кодексу комуністичної влади в С. С. Р., що поширюється й на Україну. На ділі-ж карний кодекс большевицький від 23 серпня 1922 р., являючись механічним сполученням негідних між собою елементів криміналістичної думки, не справдив надій. По арт. 6. кодексу 1922 р. за злочин уважається «суспільно-небезпечний вчинок, котрий загрожує підставам совітського ладу і правопорядку, що заведено робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу час». По зробленому вчинкові чи по загрожуючій суспільному ладу діяльності (арт. 7) судять про небезпечність особи. При означенню розміру кари вважається, як на характер самого злочинця, так і доконаного ним злочину. Для цього мусить бути зроблено доходження обставин злочину, оскільки особа злочинця виявилася в його злочині і мотивах, береться под розвагу минуле життя особи злочинця, також встановлюється наскільки самий злочин за даних умовин часу і місця порушує основи суспільної безпеки (арт. 24). По цим означенням ми вправі прийти до висновку, що в основу карної відповідальности положено не критерій вміння а критерій соціальної небезпеки. І це було-би з погляду матеріалістичного світогляду комуністичної доктрини послідовним. «Для нас детерміністів, говорить один із авторів большевицького карного кодексу Козловський**), аксіомою являється положення, що злочинець — продукт соціального осередку і що всі його вчинки і всі його нахили як від нього так і від нашої волі не залежать. Нелегко тому вважати йому «належне» за те, в чім він не винен». Одначе детермінізм лишається не дотриманим. В карнім кодексі мирно уживається і поняття вміння, хоч такого терміну не вжито, і поняття винности і принцип кари. «Кари не підлягають особи, говориться в арт. 17, які допустилися злочину в стані хроничної душевної хвороби, або тимчасового порушення душевної діяльності, або взагалі в такому стані, коли утворюючи його не могли давати собі відчиту в своїх вчинках, як рівно і ті, які хоча й діяли в стані душевної рівноваги, але під час винесення чи виконання присуду страждали на душевну хворобу». Тут мається критерій вміння і власне

^{*)} Ал. Маклецовъ. Уголовное право послѣ войны. Стаття в II томі «Трудів русских ученых за границей», 1923 року.

^{**)} Цитата з статті Полянського в журн. «Право и жизнь», 1922 р. кн. 3, стор. 45.

інтелектуальний, а не волевий. А в окремій частині карного кодексу, в арт. 148, очевидно списанім з арт. 463 Карн. Улож. 1903 року, знаходимо і психологічно-волевий критерій вмінення: «Здібність розуміти свійства і значіння доконаного, або керувати своїм поступованням. В словах і «керувати своїм поступованням» мова йде про силу волі, волевий момент. Це зайва ілюстрація недотриманости совітського карного кодексу. Терміну «вина» цей кодекс не вживає, але в арт. 11 знаходимо дефініцію і навмисної і необережної вини, якої ми не маємо місця наводити. Скажемо тільки, що ця дефініція є перефразуванням означень арт. 48 Карн. Улож. 1903 р., щостоять на так званій Willenstheorie. Совітське законодавство по-ва революційними фразами восталося в полоні традиційних правничих понять. І коли вже говорити про революційність, то італійський проект карного кодексу, як проект кодексу без вини і кари, далеко більш революційний ніж карний кодекс совітський.

Так минули епохи, коли було карано предмети неживої природи і тварини. Потім субектом карегідного вчинку востається людина володіюча певними психичними якостями та силами, вмінняємстю. Спочатку це поняття оформлюється через перелічення причин невмінняємости. Від цього перейшли до дефініцій невмінняємости. Зрештою, в криміналісти, котрі говорять, що зовсім не потрібна категорія вмінняємости і повстають законодавства, які вже виключають її в ужитку. Карноправній категорії вмінняємости, як і політико-економічній категорії цінности, в фундаментальних понять будови науковий розвиток загрожувє переведенням до архивних памяток...*)

---

*) В українській мові уживається для означення поняття «вмінняємість» — також терміни «осудність» або «осудимість».

«Свиток Ярославль»

За найстарші у нас пам'ятки в сфері зовнішнього церковного права традиція визнає два церковні устави, що засвоюються домм першим нашим християнським князям — Володимирові Великому та Ярославові Мудрому.

Устав Володимира Великого, маючи для себе основу в церковному кодексі вселенської церкви, подав спробу пристосувати сей чужоземний кодекс до обставин національного життя новоохрещеного народу. Але в першому нашому церковному уставі таке завдання виступає ще досить невиразно. Тут лише почисляються церковні люде та переступи, що належать до суду церковного, порівнюючи-ж міри ріжних влочинів та кар на ті чи інші влочини тут не означено, так само як не означено й міри участі в церковному суді елементів церковних та світських. Очевидно, на сьому не могла спинитися національна рецепція візантійського церковного права; потрібні були певні самостійні кроки в сім напрямі. Перш за все належало установити самі норми карні за переступи в сфері церковного права, бо як в сфері цивільній, так і в сфері церковній національна практика однако не визнавала карних жорстокостей права візантійського.

В церковному уставі князя Ярослава карні норми за переступи закону вже установлені, і тут бачимо, як самостійно перетравилася стара поганська практика та сполучилася з правною новиною норм християнських. Дуже характерна з сього погляду заміна в Ярославівм уставі фізичної кари, властивої візантійському законодавству, системою грошових викупів — вір і продаж — на вір Руської Правди. Сама кара тут точно означена в залежності од стану осіб, що потерпіли од влочину, од стану влочинців та од самого характеру влочинів. Таким чином церковний устав князя Ярослава послідовно продовжує устав кн. Володимира та подробніше розкриває його і з сього погляду становить певний етап в розвитку нашого церковного законодавства.

Серед списків устата князя Ярослава, які-б не були між ними ближчі ріжниці, можна визнати дві головні редакції — московську (в російській науковій літературі вона називається «Восточно-рускою») та українську (так авана «Западно-русская»). Не тільки історична доля, але й зміст та характер сих двох головних редакцій були ріжні, тому говорити про них треба окремо; маючи-ж на увазі простудіювати власне українську редакцію Ярославового церковного закону, ми сплинемося на московській його редакції лише остільки, оскільки се потрібно для нашої цілі.

Вказівки на устав, як на письмєнну пам'ятку, що походить від князя Ярослава Мудрого, маємо ще в літопису. В де-яких списках початкового літопису після слів: «Ярослав, дав Новгородцям Правду и Устав, описах грамоту, и рече: «по сему ходите и держите, якоже описах вам», — уміщено тексти: Руської Правди, Судебника царя Константина, Устава князя Володимира та Устава князя Ярослава.

Факт уміщення Ярославового уставу у збірках в зв'язку з наведеними словами свідчить, що традиція зв'язувала сю пам'ятку саме з тим уставом, про який згадувалося в тексті літопису. Потвердження такої традиції на Московщині можна бачити і в такому, вже дальшому, зауваженню до літописного списку: «Я, князь великий Василій Дмитрієвич, по совѣту с отцом своим митрополитом Кипріяном, нашедши старый Номоканон, управил по старинѣ о судах церковных, как управили прадед мой святой Владимир и сын его князь великий Ярослав»; запис сей належить до року 1402-го*).

Традиції, в такій загальній формі, про походження устава од вел. кн. Ярослава продовжуються на Московщині і далі: той самий запис знаходимо в Кормчих XV—XVI. ст.; Московський собор 1551 р. також покликається на церковні устави перших християнських князів.

Увагу російських дослідувачів звертала на себе власне московська редакція устава князя Ярослава, українська-ж редакція, навпаки, не користувалася їх увагою, начеб такої уваги не варта. На ділі-ж українська редакція — т. зв. «Свиток Ярославль» — має право на серйозну увагу до себе і не лише тому, що вона заховалася на території свого безпосереднього походження, але й через те, що текст сєй редакції устава давніший та що потверджуючі сю пам'ятку грамоти князів литовських та королів польських не залишають сумніву, що наша редакція устава була чинним правом української церкви в литовсько-польську добу, як традиція попереднього, більш давнього, часу.

Першу згадку про нашу редакцію устава кн. Ярослава маємо в грамоті литовського князя Юрія Семеновича Лингвєнєвича Онуфрієвському монастиреві 1443 р.: установлюючи непідсудність сього монастиря ні митрополітові, ні місцевому єпископові, князь писав: «а владика, который коли буде єпископію мстиславську держати, то тому владіці того архимандрита онуфрійського не судити ані рядити: коли кому буде до нього яке діло, лише нам самим того архимандрита онуфрійського судити. А буде владіці до його справа духовна, лише нам самим разом з владикою того архимандрита доглянути. А владичним десятникам та городським иншим людем монастирських в духовних справах не судити, ані рядити і дітських не послати, і не приймати на владіку грошових кар, що в свитку Ярославовому стоїть («и вин не имать на владіку, што в свитку ерославли стоить»), судити й ря-

* К. Неволли. Полное собрание сочинений VI, 312; Д. Самонвасов. Дополнение к курсу лекцій, 83.

дити, і кари накладати в духовних судах на тих людей манастирських самому архимандритові, який буде служити у св. Онофрія*). Отже згадується тут акт кн. Ярослав, в якому почилено церковні суди та штрафи в них на користь владики; сі штрафи князь Мстиславський надає, замість владики, архимандритові свого манастиря**).

Дуже глуха згадка тут про «свиток ерославль», як про щось загально-відоме, свідчить, що в половині XV ст. ся памятка була у нас знана й популярна, бо про неї зважвається, як про щось загально відоме. З інших актів можемо догадуватись, що популярність сеї памятки сягає значно глибше в минуле. В грамоті польського короля Сигизмунда I р. 1511 Київському митрополітові Йосифу Солтанові та всім православним єпископам згадується, що митр. київський і галицький і всієї Русі Йосиф з єпископами та гетьман князь Константи́н Острожський з другими князями й панами грецької віри подали королеві грамоти його попередників: Витовта, Казимира III та Олександра, які ствердили за православною церквою в межах литовсько-польської держави духовні права, що в початку руської церкви належали митрополіту та єпископам згідно з «уставом духовним грецьким, себ-то номоканонем східньої церкви». Згадані великі князі й королі, говоряться в грамоті, «ствердивши сі духовні права їх грецької віри, розправи й суди церковні своїми грамотами, доручили їх митрополітові київському і всієї Русі та єпископам на вічні часи, а правителям градським і земським та всім взагалі світським начальникам римської й грецької віри у всі духовні розправи й діла входить заборонили». Король Сигизмунд I, слідом за своїми попередниками, потверджує те саме, «weyzgawszy w ich prawa duchowne pisane, ktore z początku wiary ich postanowione u im dane»***). З сих грамот видно, що литовські князі і польські королі, уже починаючи в Витовта, себ-то з кінця XIV та початку XV ст. (в усякому разі — не пізніше грамоти московського князя Василя Дмитровича) підтвержували судні права митрополіта й єпископів, основані на грецькому номоканоні. Ми не маємо грамот Витовта й Казимира, але можна думати, що грамоти сі мали однаковий зміст в грамотою великого князя литовського Олександра Казимировича 1499 р., що дійшла до нас, і по ній можемо догадуватись про зміст грамот Витовта й Казимира. Вел. кн. Олександр в своїй грамоті на імя нареченого київського митр. Йосифа та православних єпископів

*) Акти относ. к истории Западной России, I, 43; грамота Юрієвого сина — кн. Івана Юрієвича Лигвиевича — буквально повторює грамоту батька (83).

**) З цього видно, що і в XV ст. удільні князі фактично зміняли чи по своїй уподобі прикладали до місцевих обставин церковні устави так само, як бачимо се ще у XII ст. (Уставна грамота Ростислава Смоленського).

***) Б'лорусскій Архив древних грамот, I, № 6. Дальше потвердження церковних прав бачимо в грамотах королів Степана 1585 р. та Сигизмунда III 1592 р. про те, щоб світські начальства не судили духовних православної віри осіб, не розпускали-б шлюбів та не дотикалися церковних і власних маєтків духовних осіб (Б'лорусскій Архив, № 25).

говорить, що митр. Посиф клав перед ним *свиток прав великого князя Ярослава Володимировича*, списаний в прав духовних грецьких, себ-то в номоканону східної церкви, і, на основі того свитка, ніхто од світських не мав-би судити й рядити справ і доходів церковних і судів духовних. Задовольняючи прохання митрополіта і єпископів, князь ствердив своїм листом «тоє право, которое жь выписано в Свитку Ярославлѣ», наказав їм «судити и рядити, и дѣла духовныя справовати, и люди церковныя завѣдати» відповідно старожитним звичаям*). Самий «Свиток Ярославль», а якого выписано ствержене князем право, додано до грамоти.

Таку-ж грамоту, разом із списком «Свитка Ярославля», дано і Полоцькому архієпископові Луці, 1503 р., 26 грудня, під заголовком: «Потверженье владыцѣ Полоцкому порядков и справ, о канонех церковных выписанных через великого князя Ярослава

*) «Во имя Божое, амин. Чиним знаменито сим нашим листом, хто на него посмотрит або чтучи его услышит, нынѣшним и потом будучим, кому будет потреба того вѣдати: кдал перед нами нареченный Митрополит Киевский и всея Руси, Епископ Смоленский Иосиф, список, то есть свиток прав великаго князя Ярослава Володимировича, которые он права духовные выложил с прав духовных грецких, то есть з Номоканону Восточное церкви, и тии права в свитку выписал и закавал, абы тых дѣл и доходов церковных и судов духовных никто от свѣтских не смѣл судити и рядити, поleshил все тые дѣла духовные в мощи Митрополита Киевскаго и всея Руси, хто коли будет Митрополитом, и теж в моц Епископов тых, которые суть под митрополією вишереченного Киевского... И бил нам чолом Митрополит Иосиф, «абымъ тую уставу великаго князя Ярослава, то есть свиток, выпись справ духовных грецких, ухвалу духовенства обачал Восточное церкви, нашим листом подтвердили; и мы, посмотрѣвши в тот свиток Ярославля, убачили есьмо, як он все sprawy духовные поleshил во моц и справу Митрополиту и Епископом над подданными тими всеми, котормы суть Грецького закону, на вечныи часы в ласки наше тое право, котороежъ выписано в свитку Ярославля, подтверждаем сим нашим листом нареченному Митрополиту Епископу Смоленскому Иосифу и всем Епископом в отчине нашей, великом Княжствѣ Литовском и в панствах наших русских. Маєт Митрополит Иосиф и по нем будучи Митрополиты и вси Епископы, котормежъ под Митрополією Грецькою, судити и рядити и вси дѣла духовные справовати, христіанство Грецького закону, подле тих прав выпису того свитка Ярославля, на вѣчныи часы. И приказуем, абы князи и панове нашего Римского закону так духовные, как и свѣтскіе, и теж воеводы и старосты, намѣстники, так Римского закону, как Грецького, и тивуны и вси закавники, державцы по городом нашим и теж по мѣстам нашим, войтове, бурмистрове и радцы, тые, которые здавна от предков наших права мают Майборские, и теж уже котормы мы тые права немецкіе подавали и наперод еще котормы ным мѣстом нашим тое право в ласки наше дадим, кривды церкви Божей и Митрополиту и Епископом не чинили, в доходы церковныи и во все sprawy и суды их духовные не вступились; уже тые вышей писаные державцы наши не мают в тии дѣла духовные вступатися, бо есьмо приказали Митрополиту и Епископом судити и рядити и дѣла духовные справовати и люди церковные завѣдати, *подле даваного обычая по городом и по мѣстам нашим*... Теж свещеника Русного естлибы хто соромотил або абил, так от Римское вѣры, как от Грецькое, маєт того дѣла смотрѣти Митрополит або Епископ, бо то есть суд духовный, и ными все члонки, котормы выписаны в свитку Ярославля, и в сем нашем листу, подтверждаем на вѣчность Митрополиту Иосифу и потом будучи Митрополитом и всем под его Митрополією Епископом сим нашим листом; мают они тые духовные дѣла справовати *подле обычая своее церкви по даваному*» («Акти, относящ. к ист. Зап. Россіи, I, 166; Сборник Муханова, № 69).

Володимировича»; але свитка при сій останній грамоті не заховалося.

Оскільки традиція давности Свитка та його чинність у нас були фактом дійсним, бачимо і в дальшого потвердження сєй пам'ятки ще в кінці XVI ст. В першій половині XVII ст. учений автор «Палиноді» Захарія Копистенський поклинається на Свиток, коли оперував найбільш реальними для своїх противників аргументами, і Свиток має у нього значіння безсумнівно чинного права, що походить од «звичаю давного восточної церкви», «от початку віри (на Україні) поданого»*).

В Свитку, після короткої передмови, в якій князь Ярослав вигололює своє рішення, за порадою митр. Иларіона та єпископів, написати «сія номоканони и свиток», щоб не порушались («да не попираемы будут») правила святих апостолів і отців, викладаються вряд, без зовнішнього поділу, постанови Свитка. Перш за все наказується, щоб всі єпископи підлягали каноничній владі митрополіта київського під загровою деградації та позбавлення престолів («под ізверженіем от сана и отринутіем от престол их»), а князі та інші владні особи мають не противитися сьому наказу, а допомагати («не супротивлятися, но пособляти») під загровою грошової кари на київську соборну церкву в розмірі двох тисяч рублів грошей широких; так само забезпечується карою в тисячу рублів грошей широких митрополіта та єпископська компетенція над єпархіальним духовенством («митрополю и епископская власть цѣла и нерушима да пребудет над всіми презвитеры, в предѣлѣх их сушіми»). Мирські судді та мирська влада не мають судити шлюбні справи та шлюбні розлуки («браку всякого чина людей да не дерзнет никто судити, ниже разводити, от мірских властелей») під загровою кари в 500 рублів, — «сій бо суд есть епископскій». Коли хто в бояр, маючи живу жінку, візьме собі иншу, а та друга жінка піде за його, «вѣдуци о женѣ его прежней, яко жива есть», — то обоє підлягають карі в тисячу рублів грошей широких, мають розлучитися та прийняти покуту; коли-ж не захотять, то судить і карає їх мирська влада своїм судом, звелівши їм заплатити ту грошову кару на соборну церкву; коли-ж покажеться, що хто в простих людей живе без законного шлюбу («обряцется живя в брацѣ беззаконном»), то єпископ карає такого грошовою або иншою карою, розлучає їх співжиття, відновивши перший шлюб («от общаго

*) Королі Владислав, Казимир, — пише Зах. Копистенський, — та «Александр, сын его, а перед ними Витулт, князь Литовскій, дали Руси и Литвѣ, христіанскую вѣру ведле церкви восточної визнаваючим, привѣлєк и вольности, варуючи им, абы вѣчными часы в вѣрѣ своей без жадних перешкод зоставали так, як от початку увѣреня своего прийняли, и абы (як пишет) ведлуг «Номоканону» и «Свитку» и закону греческого, и звычайю давного восточної церкви, оным от початку вѣрѣ их поданого, суды духовными шлеякии отправовали; при том абы и митрополитовє, и єпископовє ведлуг прав и канонов церкви восточної, рядили и справовали и владу свою ростягали в духовних справах... Потом зась Зингмунд кроль року... 1585 тми привѣлєк през Витулта, кн. в. Литовского, и през Казимира и Александра кролев польских наданы, потвердили» (Русская Историч. Библиотєна, IV, 1033—1034).

сожитія их розвести и ко первому браку их причитати»). Хто блудно живе, повинен, припинивши таке життя, заплатити на соборну церкву: сановита людина — 500 рублів, а простий чоловік 2 рублі. Всі ці справи підлягають духовному суду, а також єретичтво, і ніхто з владних людей не має в ці справи вступатися під загрозою кари в 500 рублів грошей широким.

В основній своїй частині «Свиток Ярославль» має той самий зміст, що бачимо його і в московських списках Устава кн. Ярослава, — тому ніхто з дослідувачів сих памяток не мав сумніву, що це дві різні редакції одної, тої самої, памятки. Коли порівняти між собою зміст московської та української редакцій Ярославової памятки, то в нашій редакції не знаходимо якраз тих недоладностей («нелѣпностей»), на які ще Карамзин завважав, як на доказ сфальшування московської редакції. В українській редакції немає кар за крадіжки, убивства, остриження голови й бородя, ні за інші злочини нецерковного характера; тут згадуються лише справи шлюбні, злочини проти моральности та проти віри, а також забезпечується канонична влада митрополіта над єпископами та єпископа над єпархіяльним духовенством, — все се сфера компетенції церковної. Тому цілком слухна думка проф. Суворова*), що українська редакція, вільна од елементів світського суду, більш близька до оригіналу, ніж редакція московська, занадто перетяжена елементами, що не належать до суду церковного. Така різниця між сими двома редакціями цілком зрозуміла, коли звернути увагу на різні й неподібні історичні обставини, в яких перебували церква московська й українська. Перша, перебуваючи під опікою державної влади, старалася поширити свою компетенцію на сферу суду світського (хоча-б поруч з тим, і світська влада з свого боку намагалася поменшити колишні судові права духовенства), — тому бачимо в московській редакції церковно-судового устава такі додатки, що виявляють ту фактичну заборчу тенденцію. Церква українська, навпаки, перебуваючи під владою чужовірною та взагалі до неї неприхильною, була вільна від таких заборчих тенденцій, скоріше навіть можна думати, що, подаючи на потвердження чужовірному урядові свій церковний судовий кодекс, українська ієрархія, в інтересах доцільности своїх заходів, свідомо виключала звідти такі точки своєї компетенції, що цілком натуральні були за своєї питомої державної влади, але вже могли наразити на певну відмову з боку влади, що була чужа і вірою і національно. Обидві редакції вживалися кожна на відповідній території, при чому з засади можна гадати, що українська редакція заховала ближчі й безпосередніші традиції що до первісного оригінала. Найбільш певним здається, що Свиток Ярослава се — скорочена редакція оригінала, редакція-ж московська — поширена та значно доповнена елементами місцевого історичного походження. Тому й бачимо, що де-які дослідувачі, які в принципі одкидають автен-

*) Слідь западно-католическаго церковнаго права в памятниках древняго русскаго права, 230.

тичність устава кн. Ярослава, все-ж таки визнають за українською редакцією зовнішні ознаки більшої певності не лише в погляді хронологічної її переваги, але і що до самого змісту, більш відповідного обставинам та умовам часу*).

Але, розуміється, та близькість українського «Свитка Ярослава» до первісного оригінала належить не до всього змісту його та не до зовнішніх його ознак, а лише до самої основи пам'ятки. Мова, термінологія, грошові назви та навіть річевий зміст різнних статтів в обох редакціях, в більшій чи меншій мірі, стали продуктом повільного процесу пристосування Ярославового церковного уставу до обставин кожної даної країни та кожної окремої епохи. Обидві, що маємо їх, основні редакції Ярославового уставу, українська й московська, — то вже дальші, новітні кодифікації його, що доконувалися приватною ініціативою в мірі дійсної потреби пристосувати норми церковного закону до дійсного життя та, головним чином, перенести в сферу церковного суду та саму систему вір і продаж, яку прийнято в світському законодавстві. Сі практичні обставини й потреби вимагали й провадили до того, що первісний вигляд його мав все більше й більше мінятися. Ще давній дослідувач Ярославового уставу, проф. К. Неволин, не одкидає можливості, що кн. Ярослав видав церковний устав, але — завважає він — церковний устав, який знаємо в іменем кн. Ярослава, не міг належати сьому князеві в тім вигляді, в якому дійшов він до нашого часу; лише основа його може бути стара і належить до першої доби у нас християнства**).

Отже традиційно могла заховатися лише сама основа пам'ятки, і перед нами стоїть тепер не легке завдання — виділити в нинішніх редакціях зміни й додатки проти автентичної основи тієї пам'ятки, що по свідочтву літопису, державних грамот та й із загальної традиції засвоювалася вел. кн. Ярославові Мудрому.

*) «Как в диспозитивной части своих опредѣлений западно-русская редакция устава Ярослава не заключает в себѣ ничего неосуществимаго и противорѣчающаго здравому смыслу, так и денежные штрафы, опредѣляемые свитком, не поражают чудовищною нелѣпостью размѣров. Высокіе по размѣрам штрафы (до 2000 рублей грошей широких) разсчитываются на людей властных и богатых, которые в состояніи внести такіе штрафы, и напротив, в примѣненіи к «простым» людям, штрафы уназываются весьма умѣренные. Следовательно, санкція отдѣльных опредѣлений свитка не представляет собою ничего такого, что исключало бы возможность признанія свитка дѣйствующим правом... В совершенно ином свѣтѣ представляется нам восточно-русская редакция устава Ярослава. За исключением немногих статей, допускающих практическое примѣненіе, о большинствѣ их нельзя сказать, чтобы они когда-либо и гдѣ-либо могли управлять практикой юридической жизни... Принимая во вниманіе, что и в восточно-русской редакціи устава Ярослава счет денег, наряду с старинным способом исчисления гривнами, ведется уже иногда на рубли, а главное, не упуская из вида, что дошедшіе до нас списки восточно-русской редакціи устава Ярослава принадлежат болѣе позднему времени, чѣм сохранившійся список «свитка Ярослава», исследователь... может спокойно оставаться в том убѣжденіи, что восточно-русская редакция устава позднѣе западной и что первая составлена в подражаніе послѣдней» (Суворов. «Стѣды западно-катол. церк. права», 222—223).

***) К. Неволин, Поли. собр. соч., VI, 310.

Досить широка література виникла лише що до автентичності московської редакції Ярославового уставу. Спробу вилікати в загальних рисах сю первісну основу Ярославового уставу, в московській його редакції, подає проф. А. Павлов^{*)}. Він гадає, що до тої основи належать перш за все ті статті (власне — норми) Ярославового уставу, що мають непосредний зв'язок з уставом кн. Володимира, в яких призначаються кари за злочини, що їх Володимирів устав визнає належними до церковного суду. Норми, що маємо в усіх таких статтях Ярославового уставу, мали скластися та дістати чинність ще за часів кн. Володимира, в якого уставі лише просто почислено справи й особи, що належать до суду церкви, без усякого зазначення, в чому має полягати церковний суд в тих справах над тими особами.

З цього погляду проф. А. Павлов слушно визнає річеву автентичність таких статтів уставу кн. Ярослава, що коріняться ще в уставі Володимировому, як статті про шлюб та порушення шлюбного союзу («умичка»**), шлюб між близькою ріднею***), шлюбну розлуку — односторонню¹⁾ чи по взаємній згоді²⁾, про родинні відносини (насильство дітей над батьками³⁾, незаконні діти, (ст. 5), та, можливо, про де-які форми порушення моралі, як «пошибаніє» (згвалтування⁴⁾), скотоложство (ст. 19), — хоч ся остання форма злочину вже одбиває на собі специфічні карні приписи східних плочників.

З певним застереженням треба прийняти гадку того самого ученого, що до первісної основи Ярославового церковного уставу належать ті статті московських списків, що по своєму змісту історично необхідні для поповнення різних прогалин у Володимировому Уставі. В певній мірі ще можна погодитись із спробою застосувати до первісної основи Ярославового уставу статті московських редакцій про двоєженство (ст. 15) та про порушення

*) Курс церковного права, 150—154.

**) «Аще кто умчит дѣвку или понасилить, аще боярская дщи будетъ, за сором ей 5 гривен золота. Аще будетъ меншихъ бояр, ей гривна золота, а митрополиту гривна золота... а князь казнитъ», ст. 2.

***) «Аще ближній род поймется, митрополиту 30 или 40 гривен, а ихъ розлучити, а опитемью да примутъ», ст. 14.

¹⁾ «Аще же пуститъ бояринъ жену: великихъ бояр — за соромъ ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота; меншихъ бояр — гривна золота, а митрополиту гривна золота; нарочитихъ людей — 2 рубля, а митрополиту 2 рубля; а простой чадѣ — 2 гривны, митрополиту 2 гривны, а князь ихъ казнитъ», ст. 4.

²⁾ «Аще мужъ распуститъ съ женою по своей воли, а будетъ ли вѣнчальная, и дадутъ митрополиту 12 гривен, а будетъ не вѣнчальная и митрополиту 6 гривен», ст. 16.

³⁾ «Аще сынъ бьетъ отца или мать, да казнитъ его властельскою казнью, а митрополиту в винѣ, да идетъ такой отрокъ в домъ церковный», ст. 44.

⁴⁾ «Аще кто пошибаетъ боярскую дщери или боярскую жену, за соромъ ей 5 гривен золота, а митрополиту такоже, а меньшихъ бояр — гривна золота, а митрополиту гривна золота, а нарочитихъ людей — 2 рубля, а митрополиту 2 рубля, а простой чадѣ — 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривни кун, а князь казнитъ», ст. 3.

Числа статтів подано за списком, що видрукований проф. С. Голубинским в його «Ист. рус. церкви», т. I, пол. I, стор. 628—639

чоловіком супружжю вірності і про шлюб з другою жінкою без попередньої розлуки в першою (ст. 8); по своєму характеру статті ці належать до тої сфери родинних і шлюбних справ, що складала певну компетенцію духовного стану, і — як ми бачили — справи ці належать до церковної юрисдикції і в українській редакції Ярославового уставу. Але статті про різні форми кваліфікованого блуду (ст. 7, 18, 13, 20—23) та про образу жіночої чести лайливим словом (ст. 28) нам здається більш певним вважати за додаток дальшого часу під впливом східних покутних номоканонів (перша категорія злочинів) або місцевого звичаєвого права.

Ще в більшим застереженням треба поставитись до твердження проф. А. Павлова про належність до первісної основи уставу статтів, які стверджують постанови Володимирового уставу про цілковиту юрисдикцію церкви що до т. зв. церковних богаділенних людей — навіть в справах карних, — в такому потвердженню попереднього і навіть недавнього закону ледве чи була потреба. Виходячи в погляд на належність до первісної основи уставу тих статтів, що трактують про компетенцію церковного суду що до людей церковних, проф. А. Павлов послідовно іде й далі, визнаючи за первісні ті статті, що ввагалі регулюють судову практику духовенства що до сих людей, — статті загально-карного характеру про підпал (ст. 12), крадіжку (ст. 33), убивство (ст. 35): ці статті, на думку згаданого ученого, можуть мати на увазі категорію церковних людей, що підлягали виключній компетенції церкви. Та ледве чи можна припустити таку вже, для того часу, докладність церковного судового кодексу, поруч з кодексом світським, коли для відповідної практики духовенство могло користуватись нормами загального карного права — чи в цивільних постановах Номоканона, чи, власне, в чинній тоді «Руській Правді», звідки, можна думати, вгодом і перенесено було відповідні статті до Ярославового уставу. Не можуть належати до первісної основи Ярославового уставу і такі статті, що трактують переступи духовними особами установленої для них церковної дисципліни («ще поп или чернец или черница упіється без времени в посты»... ст. 47, або «ще поп дѣти крестить в чужем предѣлѣ у иного попа»... ст. 49), — се чиста сфера внутрішнього каноничного права, для якого не було місця в уставі кн. Ярослава.

Зводячи до купи та перевіривши, з нашого погляду, результати аналізу проф. А. Павлова над текстом московської редакції Ярославового уставу, маємо з більшою чи меншою певністю визнати за автентичні, в річовому значінню, статті тої редакції про шлюбні справи (ст. 2, 14) та зокрема про шлюбну розлуку (ст. 4, 8, 15, 16), про відносини родинні (ст. 5, 44), про гвалтовне порушення жіночої чести (ст. 3) та, можливо, про різні інші форми порушення моралі (напр., ст. 19).

Такий, приблизно, зміст, лише формально більше звужений, має й українська редакція Ярославового уставу — «Свиток Ярославль». Так само оддає Свиток до юрисдикції церковної шлюбні справи та справи шлюбної розлуки («браку всякого чина людей

да не дерзнет нікто судити, ніжє розводити... сїя бо суд єсть єпископскїй»). Конкретивація сих справ поширює судову компетенцію духовенства взагалі на сферу морального поведіння людей становища не лише шлюбного, але й нешлюбного. Компетенція церковного суду над людьми шлюбного становища передбачається в тїм випадку, — «аще кто... во брацѣ блудном живущию обращеться, оґрич, аще муж, имый жену живу, ину поймаєт, жена же видущи о женѣ его прежней, яко жива єсть, за него пойдет: сїя обоя розвестися имут и жити во покаянїи». Так само до юрисдикції церковної належать і взагалі злочини проти моралі: «аще ли же кто... во блудѣ явѣ живєт, да престанєт от блуда... да разведєтся и залога на церковь соборную да даєт... Увагалення того права церкви дано в дальших словах: «во всем княженїи нашем да искорєнится всяк беззаконєн брак и блуд: тѣм же преосвященнїи митрополит и боголюбивыи єпископы да посылают, кїждо во предѣлѣ своем, смотрити сєго; и аще гдѣ таково беззаконїє обрящєтся, исправляти, якоже преднаписєся».

«Свиток Ярославль» додає до сього ще одну справу, чи знов таки цілу категорію справ — єретичтво: «Сїя вся суды церков да судит; такожде и єретичество». Про «єретичество», як злочин, що підлягав церковному суду, вгадується і в уставі кн. Володимира — в зв'язку з цілою низкою злочинів, що належали до категорії порушення чистоти і цілоти віри*).

Що термін «єретичество» взагалі був у нас здавна відомий, про се свідчить «Закон Судний», що містить в собі статтю, в якій говориться про образу словом «єретик»**). Термін сей розуміти можна ріжно. Простє й безпосереднє розуміння його, як збочення релігійної думки з ортодоксального шляху, не перечить обставинам того часу. В перші часи у нас христїянства, коли доґма його щойно засвоювалася, а увесь характер попередньої національної релігії не давав ґрунту для широкого розвитку доґматичних абстракцій, сей злочин лєдвє чи мїг бути широко росповсюдженний; але не треба забувати, що фактичними кодифікаторами уставів і Володимира і Ярослава були грецькі єпископи, що у себе вдома часто зустрічалися і з сим словом і з тими проявами релігійної думки, що сим терміном характеризувалася, та могли ввести в судовий церковний кодекс сю точку, так важну в погляді охорони чистоти і цілоти віри: сим установлялися церковно-судові норми для дальшої практики, поширення якої натурально треба було сподіватися в міру зросту доґматичних ровумїнь новоохрещеного народу.

Та і в перші часи у нас христїянства, навіть ще за часу кн. Володимира, дійсність тодішня давала факти для доконання

* «Вѣдьство, велєнїячество» (в де-яких списках ще — «потьвори, чародѣянїя, волхованїя»), «урєканїя три: бляднею и велїи, єретичество, зубоѣдь».

** «Иже стєру чєловѣку рєчєть: єретичє, да ударить и ножємь: аше ли предї судѣя идєть, да подѣмєть глаголавыи, єже было єретикю подѣянїю» (Неволя, Полн. собр. соч. VI, 279; Суворов, Слѣды западно-католического влїянїя, 199).

права церковного суду над єретицтвом. Літопис (Никонівський) в р. 1004 подає таку подію: «Того же лѣта митрополит Леонт посади в темницю инока Андреяна скопца; укоряше бо сей церковныя законы и епископы, и презвитеры и иноки; и по малѣ исправися и прииде в покаяніе и в познаніе истины, якоже и многим дивитися кротости его и смиренію и умиленію». Отже об'єкт церковного суду над «єретичеством» з'являється досить скоро, — ще до появи устава кн. Ярослава; єдиним та виключним суддею над єретиком називається перший наш митрополит Леонтій, — не хто инший, як він «посади в темницю» єретика: не лише судив його, але й виконав вирок суду. Таким чином, ґрунт для заведення до уставу спеціальної точки про церковний суд над єретицтвом — вже був, була вже і практика того суду, як факт, що попередив появу відповідної церковно-правної норми. Та практика незмінно продовжується і по Ярославу часі. Той самий літопис в році 1123 констатує цілком аналогічний факт: «Того же лѣта пресвященный Никита митрополит Киевский и всея Руси в своем градѣ Синелицѣ затвори в темницѣ алого єретика Дмитра». Така послідовність практики церковного суду на протязі більш століття дає підстави думати, що вона мала під собою якісь нормативні основи. Не треба забувати, що окреслення Руси сталося в час великого напруження відносин між грецькою та латинською церквами — між часом патр. Фотія та остаточним поділом церков, коли напруження тих відносин виявлялося між иншим і в кваліфікації латинської віри, як єретицької. Літописна наука курсунського єпископа кн. Володимирові оповідає, що наука й віра латинські попсовані якимсь (мітичним, якого не було ніколи) єретиком Петром Гугнявим, який прийшов до Риму «со инѣми» після сьомого всесвітнього собору та осів тут на престолі папському. Чернець Теодосій-грек конкретніше доводить, що «развращенная вѣра (латинська) полна погибели», що «сущему в ней нѣсть видѣти жизни вѣчная ни части со святыми», що «его же ни жидове творят, то они (латиняне) творять» та що багато їх і в «Савелієву єресь» вступають. Крім того, мали ще до нас доходити єретицькі погляди з Греції; особливо-ж в Болгарії, де було дуже поширене богомільство, єретицькі погляди мали і до нас все більше доходити; що се так було в дійсности, показує велика сила у нас апокрифів, якраз найбільше богомільського походження. Церковна влада мусіла на те певним способом реагувати та, як бачимо з наведених фактів, і справді реагувала. А як, до того-ж, не маємо в дальшому спеціального закону про юрисдикцію церковної влади що до єретицтва, то такий закон мав-би бути в основних наших церковно-державних судових актах — в уставах Володимира і Ярослава.

Не виключена думка, що слово «єретичество» розумілося не в його безпосередньому, догматичному, а в більш широкому значінню релігійного забобона. На таке його значіння може навести уміщення його в уставі кн. Володимира якраз серед категорії справ, що належали до сфери релігійних забобонів («вѣдьство», «зеленичество», «потвори», «чародѣянія», «волхованія»,

«уреканія», «зубоцьдъ»). В такому розумінні алочин еретичтва мав дуже реальний і широкий ґрунт у нас в перші часи християнства, коли провадилася не лише активна (досить слаба — через «вох-вів»), але й — головним чином — пасивна боротьба двох релігійних світоглядів, і фактично перемагав світогляд старий, поганський, що значною частиною увійшов у склад тогочасних релігійних настроїв і своєю там участю виворив довготривалий факт т. зв. двоєвір'я.

Отже в якому-б значінню не розуміти «еретичество», чи в безпосередньому значінню порушення релігійної догми, чи в значінню релігійного забобона, в обох випадках присутність сеї точки судової компетенції церкви в Ярославовому уставі відповідає тодішнім обставинам церковного життя і може вважатися за цілком натуральну і слушну. Тому первісна автентичність сеї точки в Свиту Ярославова дуже правдоподібна. В уставі Володимира сю точку, можливо, було вказано лише загально, згідно в основним характером сеї пам'ятки, для окреслення самої сфери церковного суду, а в уставі Ярослава вже мало бути вказано й карні наслідки церковного суду над еретиками (ця риса в Свиту вже не заховалася).

В Свиту Ярославова маємо ще дві важних точки, уміщених в початку пам'ятки, зараз по короткій передмові: про юрисдикцію митрополіта Київського над єпископами українських єпархій та про юрисдикцію єпископа кожної єпархії над єпархіяльним духовенством. «Прежде убо всѣх, всѣх єпископы княженія нашего, его же нам Господь покори, — сказано у Свиткові, — да повинуются преосвященному митрополиту Киевскому во всем, под изверженіем от сана и отринутіем от престол их, чесому властелем, сѣричь, князем, боляром и судіям нашим, не супротивлятися, но поособляти, под валогом на церков соборную Киевскую двох тисячей рублей грошей широких». Не кажучи вже про анахроністичність самої грошової валюти, в час Ярослава Мудрого не було потреби в такому спеціальному законі про підпорядкування єпархіяльних єпископів митрополічій владі. Ще довший час по Ярославі більшість єпископів у нас були в греків, що канонично корилися митрополітові без якого-будь державного примусу, на основі добре їм знаного кодекса східньої церкви. Порушення первісної дисципліни та субординації сих відносин настало вже піоля, коли безпосередні зв'язки в грецьким Сходом порвалися, коли Візантійська система зв'язку між державою і церквою, твердо додержувана на Московщині, почала порушатися на Україні, і під чужовірною державною владою, що в власній ініціативи не заходила скріплювати дисципліну церковно-адміністративних відносин, єпархіяльні архієреї фактично дістали певну незалежність од Київського митрополіта. Тоді митрополітам Київським самим треба було дбати про скріплення церковної дисципліни та свого адміністративного авторитету. Як що вже не вистачало для того самих каноничних правил, то треба було здобути чинний закон державний. Найкращим способом для того було покликатися на традиційний авторитет муд-

рого законодавця. Таким чином і міг появитися у Свитку додаток про підпорядкування єпархіяльних єпископів адміністративній владі Київського митрополіта. По суті в цій законі не було нічого нового, — навпаки, він цілковито повторював каноничні приписи східної церкви, що у свій час дістали потвердження з боку Візантійської державної влади; новим було лише потвердження тих каноничних норм державною владою спеціально для територіальної української церкви. Зовнішній мотив для такого акта, що фактично втручався в сферу церковних відносин, слушно і влучно подано в самому Свиткові: таким мотивом було вмишування світських чинників в церковні адміністративні відносини («владестем, с'вричь, князем, боляром и судіям нашим, не супротивлятися»). Таким чином певні форми властиво-церковної дисципліни дістали тут потвердження і з боку зовнішнього державного права, що регулювало дану сторону церковно-державних відносин.

В якій мірі Київські митрополіти, як керманічі української церкви, дійсно старалися скріпити церковну дисципліну в зазначеному напрямі, свідчать формули єпископської присяги в XVI—XVII ст.; єпархіяльні єпископи при своїй хиротонії дають обітницю «митрополиту киевському і всея руси чисто и право и послушливо» слухатися, «и гдѣ ми повелит господин и владыка мой митрополит имя рек киевскій и всея руси быти к собѣ и мнѣся его не ослушати»). Особливо з цього погляду характерна «присяжна грамота» єпископа Львівського Макарія Тучапського. Як перший єпископ відновленої Львівської катедри, агаданий владыка, — очевидно, не з власної ініціативи, а по волі митрополіта, що в сім випадку мав певну силу, — дає (1640 р.) за себе й за своїх наступників обіцянку перебувати в послушенстві своєму митрополітові, не вважати галицької єпархії за свою власність, не посягати на одділення її від митрополіта Київського і навіть антімінси підписувати од його імені. Отже ті самі тенденції, що кермували Київськими митрополітами у всіх таких випадках, мали спонукати їх і на відповідні додатки до тексту Свитка Ярославового, коли вони подавали його на затвердження вел. князеві Литовському.

Так само можна пояснити присутність у Свитку і другого аналогічного, — очевидно, — додатку про юрисдикцію українських єпископів над єпархіяльним духовенством у духовних справах: «Такожде митрополья и епископская власть цѣла и нерушима да пребудет над всѣми презвитеры, во предѣлѣх их сущими, и не имать никто в мірских князей и боляр вступати ни единого пресвитера в каковом либо дѣлѣ от епископа, во егоже предѣлѣх церков имать, под валогом тисячи рублей грошей широких на церков соборную, в нейже пребывает епископ, и погубленіем ктиторства». Стародавні права церковної громади в справах своєї парафії вже значно пізніше виродилися в право «подавання», чи патроната, що повело до великих непорядків

*) А. Неселовскій, Чиня хиротесія и хиротонія.

церковних, а якими церковна влада мусіла всіма силами боротися. Одним з таких засобів боротьби із сим непорядком, очевидно, й було заведення щойно згаданої точки до Свитку кн. Ярослава, коли подавано його на затвердження державної влади.

Обох сих додатків — про юрисдикцію митрополічої та єпископської влади — немає в московській редакції устава Ярославового, — очевидно, в той причина, що обставини не вимагали заведення сеї точки до церковного уставу.

Слід завважити, що в московських редакціях устава кн. Ярослава звичайно міститься формула закляття на тих, хто порушить волю князя і вступатиме в суди церковні; в деяких списках та формула міститься навіть двічі, — в початку устава («да не в проклятіє впадуть, или дѣти мои, или бояре, или закавник наш; аще от рода моего всупится, да будет проклят») та в кінці устава («а кто имеет судити, станеть со мною на страшнем судѣ пред Богом, и да будеть на немь клятва святых отецъ 318, иже в Никіи, и всѣхъ святыхъ»). В українській редакції немає формули закляття.

Аналогічну формулу уміщено в церковному уставі кн. Володимира, де вона мала за собою літописну традицію; літопис свідчить, що, установивши десятину для церкви Богородиці, князь Володимир «положи, написав клятву, в церкви сей, рек: «аще кто сего посудит, да будет проклят». Хоч, з огляду на таку традицію, не можна одкидати самої можливості уміщення закляття і в текст устава кн. Ярослава, але можливість та в даному випадку значно менша ніж се було в уставом кн. Володимира. Кн. Володимиром установлено самий принцип церковного суду та церковних прибутків од суду, в уставі-ж Володимирового наступника та норма лише конкретизується, головним чином в певній грошовій таксації судових прибутків; ледве сама таксація грошових штрафів вимагала, з погляду мудрого князя, такого усталення, щоб за порушення треба було загрозувати страшною Божою карою. Отже і з сього боку ледве чи не ближча до первісного оригіналу українська редакція Ярославового устава, що не має в собі формули закляття за переступ княжої волі.

Аналіз змісту устава кн. Ярослава Мудрого, зокрема в українській його редакції, приводить нас, таким чином, до висновку, що найбільш певний первісний зміст його складався із справ шлюбних, справ родинної моралі та, можливо, в той категорії справ в обороні цілості і чистоти віри, що порушення її формулювалося терміном «еретичество». Менш певною видається можливість уміщення в уставі формули закляття на тих, хто порушить устав. На початку памятки натурально припустити якийсь загальний вступ, але в формі значно коротшій, ніж масмо се в обох основних редакціях — і в українській*) і в москов-

*) «Се аз князь Ярослав, нареченный во святом крещеніи Георгіи Владимирович, с совѣтомъ преосвященнаго митрополита Кіевскаго Иларіона и всѣхъ боголюбивыхъ епископовъ русійскихъ княженія нашего, судихъ написати сія помокалоны и свитокъ, соблюденія ради опаснаго правилъ святыхъ апостолъ и святыхъ богоносныхъ отецъ, да не попираемы будутъ отъ неискусныхъ».

ській*). В сих загальних рисах зміст пам'ятки виходить з історичних умов свого часу і може вважатися, в річовому значінню, автентичним.

Проте устав кн. Ярослава ще в більшій мірі, ніж устав кн. Володимира, викликав дуже гарячі заперечення що до його автентичности. Московська редакція устава ще в певній мірі, як ми бачили, користувалася увагою російських учених і про неї навіть провадилася досить широка наукова полеміка; українську-ж редакцію, навпаки, збували загальними фразами, що, мовляв, її автентичність «никоим образом не может быть защищаемая» (К. Неволлин), хоч власне проти неї висловлювалися ті самі закиди, що й проти автентичности московської редакції, що все-ж не мала такого, з наукового погляду, неважливого одіуму**). З російських учених єдиний звернув на «Свиток Ярославлъ» увагу професор Н. Суворов, з того приводу, начеб-то Свиток, як він думав, відповідає васадицій його тенденції — про впливи західно-католицького церковного права на церковно-правні пам'ятки руської церкви***), але й сей учений, навіть визнаючи хронологічну й річеву перевагу Свитка над московською редакцією устава Ярославова, вважав проте обидві редакції однаково за фальсифікат дальшого часу.

Проф. Суворов вирішає справу автентичности «Свитка Ярославлъ» надто просто. Появу Свитка він виводить з бажання української ієрархії мати певне формально-правне означення своєї судової й адміністративної компетенції поруч з таким зазначенням компетенції Західньої церкви в межах польсько-литовської держави†).

*) «Се аз князь великий Ярослав, сын Володимиров, по данію отца своего сгадал есмь с митрополитом Киевским и всея Руси Иларіоном, сложихом греческимъ номоканон, еже не подобает сихъ тяжь судити князю ни бояромъ его ни судиямъ его; дал есмь митрополиту и епископамъ роспусты по всемъ городамъ, десятую недѣлю мыта к церкви, к митрополиту, а людемъ его не даяти мыту ни гдѣ, ни тамги, и осмьничес дал есмь».

**) «Противъ нее, — себ-то, проти автентичности української редакції, писав ще К. Неволлин, — представляются слѣдующія основанія: 1. Слог Свитка весьма нов (Карамзин так само говорил про «выраженія новѣйшихъ временъ» московської редакції). 2. В Свиткѣ ведется счетъ такою монетою, которая сдѣлалась употребительною в Россіи и при томъ только в Западной, уже в позднѣйшихъ времена, — рублями грошей широкихъ» (грошові назви рижнихъ часівъ масмо і в московскихъ спискахъ устава). Далі сей учений завважає на анахронізмъ що до імени митр. Иларіона, але-ж імя митр. Иларіона уміщено і в московській редакції устава.

***) Слѣды западно-католическаго церковнаго права в памятникахъ древне-русскаго права.

†) «Представители православной ієрархії, — каже сей учений, — поступившіе в политическое подчиненіе иновѣрной власти, желали занять тоже самое юридическое положеніе в государствѣ, которое занимала западно-католическая ієрархія, желали имѣть опредѣленную и защищаемую королевскою властію отъ всякихъ насилій судебную компетенцію. Для того, чтобы достигнуть желаемаго, они должны были кратко и ясно формулировать тотъ кругъ предметовъ, который по восточнымъ церковнымъ правиламъ принадлежитъ духовному суду. А такъ какъ в восточномъ номоканонѣ такою краткою и яснымъ обозначеніемъ церковно-судебной компетенціи не оказалось, ссылажа на нѣчто неопредѣленное, на цѣлую корчю книгу, или на цѣлый восточный номоканон, не могла быть убѣдительною в глазахъ литовскихъ князей

Припущення таких тенденцій в українській ієрархії слушне і правдоподібне, і ті тенденції, безперечно, впливали на редакцію пам'ятки, але цілком неслухно в тих тенденціях виводити саме походження Св'ятка. Звертає на себе увагу, перш за все, факт паралельного існування Ярославового уставу на двох ріжних територіях — українській та московській, в ріжних умовах національно-державного й церковного життя, в ріжних редакціях. Дуже трудно припустити, щоб та сама думка — фальсифікації даної пам'ятки — виникла одночасно на півдні та на півночі; прийняла ті самі, в своїй основі, форми; засвоювала-б походження пам'ятки тій самій особі, щоб в автентичності тієї пам'ятки упевнилася влада і литовських князів та польських королів, і князів московських, і цілий шерег осіб, що ближче стояли до справи та ближче могли входити в розгляд певности тих чи інших документів, які їм доводилося потверджувати (князі Мстиславські, а також свідки при потвердженню Св'ятка литовсько-польськими королями*). Ся паралельність існування тої самої пам'ятки може свідчити не лише про сталу традицію дуже давнього часу, ще до формального поділу руського племені на дві окремі державні частини, але й про існування якоїсь одної фактичної основи для сучасних пам'яток. Та основа в ріжних умовах прийняла ріжні редакції, і текстуальна ріжниця тих редакцій найкраще пояснюється саме ріжницею тих умов, в яких існувала та перетворюлася наша пам'ятка на півдні — на Україні, та на півночі — на Московщині.

Отже припущення проф. Суворова, що «Свиток Ярославль» повстає із специфічних умов церковного життя на Україні, не пояснює того, як же повстала та сама пам'ятка в цілком інших умовах церковного життя на Московщині. Просте твердження проф. Суворова, що московська редакція устава «составлена в подражаніе» редакції українській, само по собі не говорить нічого саме тому, що на Московщині обставини церковного життя були зовсім не подібні до українських, — а не могли-ж цілком ріжні причини викликати появу одної, тої самої, пам'ятки. Очевидно, не можна шукати походження нашої пам'ятки в історичних обставинах життя дальшого, після-Ярославового, часу.

Коли-ж звернутися до умов часу кн. Ярослава Мудрого, то бачимо, що церковний устав сього князя має тут цілком відповідний ґрунт для себе. Християнство принесло до нас нові мо-

и польских королей, при том же в непосредственном соѣдствѣ жили католическіе епископы с привязанною в государство опредѣленною церковно-судбною компетенціею: то православная западно-русская ієрархія намітила для себя соотвѣтствующую зап.-католическому круг вѣдомства, облекла его в форму краткаго устава или закона и освѣтила традиціонным именем князя-законодателя Ярослава I, который в лѣтописях вообще представляется совдателем основ русской юридической жизни» (Слѣды, 230—231).

*) Серед свідків при потвердженню грамоти королем Сигизмундом I були: єп. вилеський Войтех; воєвода вилеський і канцлер Микола Радзивилл; воєвода Троцький, маршал дворний Григ. Осликович; пан Троцький, староста Жмудський Станіслав Глібович; староста Гроденський Станіслав Петрович; воєвода Новгородський Ян Заберезинський, «та інші пани сенатори наші» (Бѣлорусскій Архив, I, № 25).

ральні і правні розуміння, з яких виникли нові злочини, як фактичне порушення тих розумінь. Як вже вгорі почасти зазначалося, перший наш християнський князь, керуючись нормами церковно-правного кодекса вселенської церкви — Номоканона, оддав де-які з тих злочинів на суд церкви, але при тому в своїм уставі не означив міри кари за ті злочини. Очевидна була презумція, що ті кари мали привзначитися по Номоканонові. Але ж кари, що містилися в Номоканоні, були надто суворі, — загрожували звичайно осліпленням, одрубанням рук, ніг, урізанням носа, язика, карою по тілу і навіть часто карою на горло. Сама вже суворість сих кар, може й відповідна в краю, де християнство давно визнавалося за пануючу релігію, не відповідало тодішнім умовам життя новоохрещеного народа, що не міг ще цілковито собі засвоїти розуміння злочинності тих чи інших переступів нового закону. Отже практика вимагала примирення карних норм християнського кодекса з звичайними нормами національного права, що базувалося на системі викупу злочинів. Устав ки. Ярослава, що задовольняв сій нагальній потребі, яка відчулася дуже скоро — слідом за виданням церковного устава ки. Володимира, тим самим безперечно відповідав обставинам Ярославового часу. Він послідовно продовжував процес церковного правотворіння, вперше зафіксований в уставі ки. Володимира. На шляху нашої церковно-правної еволюції слідом за уставом ки. Володимира, що окреслював сферу церковного суду, послідовно і необхідно мав повитися устав ки. Ярослава, що зазначав більше нормальні та відповідні, ніж се було в чужому законі, кари за злочини в тій сфері.

Вже сам по собі сей тісний зв'язок внутрішнього змісту уставів Володимира В. і Ярослава Мудрого та загальна відповідність сих памяток духові й умовам свого часу свідчать про певність їх первісної основи. Основні, в нашого погляду, статті Свитка про справи шлюбні та про порушення родинної моралі знаходять відповідний зміст як в українській, так і в московській редакціях Ярославового устава. В останній ці тези розвинуті в більшою конкретністю, — та не можливо в певність описати, оскільки ті конкретні риси стали тут продуктом творчости дальшого часу. Так само трудно сказати, оскільки в наведених статтях Свитка виключено в первісній основі ті конкретні подробиці, що мали там бути, та що, можливо, визналя їх відповідним виключити з списку провідники української церкви, подаючи свиток для затвердження владі чужовірній та малоприхильній до тої церкви; се тим трудніше сказати, що маємо лише один список Свитка — не автентичний, а в простій канцелярській копії — в папіровому списку канцелярського скоропису кінця XV століття. Тому в нинішніх обставинах, поки, принаймні, не знаємо інших списків Свитка, про первісне формулювання статтів устава можна гадати лише в більшою чи меншою певністю, як се й бачимо в наведених угорі міркуваннях проф. А. Павлова, які ми з свого боку спробували скорегувати.

Але й сама основа та — головним чином—елементи в ній

ближче пов'язані з обставинами свого часу, протягом століть дуже змінювалися відповідно умовам та вимогам дальшого часу. Змін врешті набралось стільки і стали вони відгомонам так різних часів, що первісну основу устава кн. Ярослава можна зазначати лише в дуже загальних рисах. Різнородність змін в уставі кн. Ярослава, в більшості невідповідність їх умовам і духу Ярославового часу, очевидні анахронізми — все це давало приводи одкидати самий факт належності устава кн. Ярославові хоча-б у самій загальній основі. Але, як справедливо завважив один з дослідувачів устава, митроп. Макарій, одкидати автентичність його в самій основі було-б в однаковій мірі справедливо, як і одкидати автентичність грецьких законів, що підлягали у нас ріжним змінам з практичною метою, як і звзгалі одкидати автентичність всіх давніх творів нашої словесности, які чим більше вживалися, тим більш потерпіли од рук переписувачів. «Старі часи, — каже історик нашої літератури, — авторського права не знали. З авторською індивідуальністю не рахувалися зовсім, і кожен переписувач любісенько вносив у твір власну редакцію, робив поправки і в змісті творів, і в мові. Переїшовши через руки північних переписувачів та редакторів, наші пам'ятки багато де-чого повинні були втратити в своїх національних ознак, і насамперед що до мови. Церковно-славянська основа і рука чужого переписувача нівелювали місцеві ознаки і вносили просто-таки чужі, характерні для північної мови, форми. Через те й сталося, що народні прикмети української мови в старому письменстві доводиться тепер вилловлювати в морі «церковно-славянщини»^{*)}. Сі уваги можна однести власне до московської редакції Ярославового устава. Але й що до Свитка треба сказати, що і його текст потерпів так само і, на жаль, аналіз мови не може, на нашу думку, служити певним засобом аргументації і в крайньому випадку може бути аргументом лише побічним. Мова Свитка — досить чиста славянська мова, навіть без тих архаїчних уламков, які бачимо в церковному уставі кн. Володимира В.. Мову оригінала, очевидно, поглажено, але сталося се ще досить давно, у всякому разі — ще до сформування нашої літературної й канцелярської мови з білорусько-польськими напливами, бо текст Свитка ще од таких ознак вільний. Проте дуже бажано було-б мати фаховим способом проаналізований текст сеї пам'ятки.

Коли поглянути на справу автентичности устава кн. Ярослава саме з того погляду, що всі редакції його не були офіційними кодифікаціями, а приватними збірками правних норм, як і Руська Правда; що засвоювати законодавцеві можна не ті дальші редакції, а лише саму основу устава, яка увесь час пристосовувалась до потреб свого часу, підлягаючи при тому усяким змінам, — то сим просто розв'язується більшість закидів проти автентичности устава кн. Ярослава, тих закидів, до почалися ще в часу Карамзіна і відновилися після проф. Є. Голубинським

^{*)} С. Єфремов. Історія українського письменства, 30.

та проф. Н. Суворовим. Таким чином розв'язуються закиди Карамзіна, що в уставі кн. Ярослава подібаються вирази новітні, — ті вирази були наслідком повільного пристосування устава до потреб дальшого часу*). Закиди в приводу різних суперечностей між уставом кн. Ярослава та його-ж Руською Правдою; закид, що устав регулює церковну дисципліну, якої не могли торкатися наші перші князі, як і інші недоладности в нинішніх редакціях устава легко усуваються поясненням, що всі ті елементи устава — додатки дальшого часу. Що до суперечности між сим уставом та Правилем митроп. Іоанна II, де не згадується про грошові штрафи (закид Карамзіна), то в дійсности тут ніякої суперечности немає, бо в церковному Правилі мова йде про самі дисциплінарні церковні кари, що призначаються духовниками, як церковна покута, а устав Ярослава говорить про кару злочинцеві в наслідок зовнішнього над ним суду. Дуже ризикий закид проф. Б. Голубинського в приводу призначення в уставі подвійної кари спростовується проф. Суворовим, що хоч дуже суворо ставиться до нашого устава в справі його автентичности, проте визнає подвійну кару відповідною умовинам тодішнього часу**). Закиди в приводу недоречности устава що до самого розміру штрафів слушно одкинуто ще митр. Євгенієм Болховитиновим***), а, крім того, українська редакція устава, як вже вазначалося, досить вільна од сього закиду.

*) У приводу закиду про «выраженія новѣйшихъ временъ» в уставі кн. Ярослава проф. К. Неволін слушно завважав: «Если бы действительно встрѣтились такія выраженія в Уставѣ Ярослава, то это показало бы только, что языкъ его в позднѣйшія времена былъ подновленъ переписчиками, которые такимъ же образомъ подновляли и другіе древніе памятники. Можно принять, что в немъ сдѣланы были даже важныя измѣненія; но первоначальная основа его была при этомъ сохранена, и онъ, не смотря на всѣ перемѣны, по прежнему продолжалъ называться Уставомъ Ярослава о церковныхъ судахъ, подобно тому, какъ пространная Русская Правда не переставала носить имя Ярослава, хотя законъ, действительно имъ данный, былъ в ней совершенно переработанъ» (Собр. соч., VI, 298).

**) «Не допуская того, — наводить проф. Суворов слова згаданого ученого, — чтобы наше древнее законодательство представляло собою нѣчто противное разуму человеческому и нѣчто немислимымъ образомъ выдававшееся изъ всѣхъ другихъ законодательствъ, конечно, нельзя допустить и того, чтобы у насъ в древнее время преступленія могли быть обложены двойнымъ наказаніемъ». «Обложеніе двойнымъ наказаніемъ церковнымъ и свѣтскимъ, — наже з сього приводу проф. Суворов, — обычное западно-католическому церковному праву, отразившееся затѣмъ на славянскомъ законѣ судномъ, отразилось позднѣе и на такъ называемомъ «Уставѣ о церковныхъ судахъ» Ярослава Владимировича. Тутъ не было ничего «противнаго разуму человеческому» и ничего такого, что «немислимымъ образомъ выдавалось бы изъ всѣхъ другихъ законодательствъ... Княжеская казнь («а князь казнитъ»), т. е. вообще княжеское наказаніе, очень часто идетъ в уставѣ параллельно с денежнымъ штрафомъ в пользу епископа, иногда кромѣ того и другого упоминается еще особо епитимія, иногда эта послѣдняя назначается вмѣстѣ с денежнымъ штрафомъ в пользу епископа, безъ конкуренціи княжеской казни, иногда упоминается содержаніе в церковномъ домѣ в видѣ наказанія, иногда, наконецъ, упоминается лишь денежный штрафъ в пользу епископа» («Слѣды западно-католическаго церковнаго права», 222—223).

***) «Исторіографъ почитааетъ, — пише митроп. Євгеній, — и сей уставъ подложнымъ, находя в немъ нѣлпности в цѣлѣ пени по сравненію за нѣкоторыя преступленія. Но законы, особливо среднихъ вѣковъ, не всегда писаны

В українській редакції маємо спеціальне анахроністичне непорозуміння що до імени митр. Іларіона. На самому кінці Свитка приписано: «Написан же бысть Свиток сей номоканонов в лѣто от оозданія міра 6540-е», — себ-то, 1032 року по Р. Х., коли Іларіон ще не був митрополітом. Отже одно з двох: або ся хронологічна дата непевна, — була після переправлена або навіть цілком додана, — або додано було імя митр. Іларіона; схожість обох редакцій що до сього імени більше промовляє за перше припущення — про непевність хронологічної дати. Спільно ужите в обох редакціях імя митр. Іларіона дуже посилює аргументи на користь автентичности нашої памятки. Як ми вже зазначали, головне значіння Ярославової памятки полягає в тому, що вона сувору карну систему грецького Номоканона змінила на карну національну систему викупів і вір. Се був крок великої ваги, що вимагав великої та сміливої ініціативи. Ледве чи на такий крок відважився-б та такую ініціативу в сім напрямі виявив-би якийсь митрополіт з греків, бо ієрархи грецькі надто привязані були до свого національного кодекса церковного та могли лише традиційно його додержувати; такою тактикою грецької у нас ієрархії додержувалася загальна традиція залежности нової церкви від її грецької метрополії, і непорушність у нас грецького кодекса була першою основою такої залежности. В порушенню такої недоторканости того кодекса міг одіграти велику роль якраз перший наш національний митрополіт Іларіон. Поставлено його на митрополію без порозуміння в Царгородським патріярхом; подія ся сталася, очевидно, не без активної участі нового митрополіта, що був людиною великої національної свідомости, як можна се бачити з його промови на похвалу «великому кагану нашея земля Владимеру»; в сій промові яскраво виявив він свої патріотичні погляди, зазначивши, що «не в худѣ бо, и не в невѣдомѣ земли владычствоваша, но в руськой, яже вѣдома и слышима естъ всѣми конци земля». Такий національно-свідомий голова церкви — більше, ніхто инший, — міг не тільки виконати волю князя що до націоналізації церковно-правного кодекса, але навіть і сам міг виявити певний вплив на князя в сім напрямі своєї власної ініціативи. Участь в сій справі такого національно-свідомого керманича нашої церкви дуже освітлює всю справу, пояснює нам незрозумілу без того революційність церковно-правної реформи, доконаної Свитком ки. Ярослава, і стає одним з річевих аргументів автентичности нашої памятки.

Таким чином коли сама ідея Ярославового уставу відповідає обставинам того часу, то і всі інші риси нинішніх редакцій уставу не перечать тому, щоби визнати автентичність самої основи його, хоч-би яких та основа бігом століть вазнала додатків чи скорочень і взагалі змін. Більше потерпіла що до змін, очевидно, редакція московська, як більше віддалена од своєї первісної

бывали по ниймѣшним повлітїям о справедливости, и каждый вѣкъ пилъ свои предразсудки. Примѣры сему можно видѣть во всѣхъ тогдашнихъ законахъ и в Русской Правдѣ: а можетъ бытьъ еще переписчики и поправщики переимѣняли цѣну пенией». («Описание Кіево-Софійскаго собора», додатки, 13)

території, від первісних умов, серед яких вона появилася. Навпаки, більший звязок з своїм початковим ґрунтом заховала українська редакція устава, в якій знаходять риси первісної оригінальності навіть такі скептично настроєні до нашої пам'ятки дослідувачі, як проф. Н. Суворов. Як ми вже зазначили, український «Свиток Ярославль» скорше можна вважати за скорочену ніж за збільшену редакцію оригінального устава, хоча-би і в дуже механічними та очевидними напливами досить вже пізнього часу. Тому ніяк не можна визнавати слушним що до Свитка старе твердження К. Неволина, поновлене Б. Голубинським, що його «подложность видна, чѣм подложность Устава Ярослава редакціи восточно-русской». Проти такої начеб-то очевидності, в порівненні Свитка з московською редакцією, овідчить вже той факт, що Свиток фактично був чинним правом української церкви. Певність сього факта потверджується безсумнівними грамотами місцевого та загально-державного значіння, в той час, коли єдиним потвердженням чинності московської редакції устава стає лише грамота вел. кн. московського Василя Дмитровича, яка проте викликає сумніви що до своєї певності*). Отже та редакція даної пам'ятки, що довгий час була чинним правом і в своїй чинності не один раз була безсумнівню потверджена, має безперечну перевагу що до своєї певності, в порівненню з редакцією, що її чинність підлягає сумніву.

---

*) «Достоверность самой грамоты (кн. Василя Дмитровича), — каже проф. Б. Голубинський, — не сомнительна» («Ист. рус. церкви», I, ч. 1, 628).

Dr. AGENOR ARTYMOVIČ.

Symbola critica ad Olbiopolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus.

(Dittb. Syll.³ 730, Lat. I. O. P. Euz. I. 17.).

V. 1—19 huius decreti apud Dittb. Syll.³ sic leguntur:

- ορε - | -- σσαι . . — πρὸς τοὺς θε|οὺς εὖσε[β]ῆι τη . . ατ -- ς βο
5 — — θεν μὲν κειμένας ὑ[π]δ -- ατο | -- ρον μεταδιωρ -
6 θωσ[α]ν παρ'ο . . . . α . ρτ -- χρυσῶν | -- ἐπ[α]νήκεν εἰς τὴν
7 πατρίδα . * * ἐν γὰρ προ - 13| - ημ - 6| - Χερρο | [νησ -- ἐπει
εἶδ]ε συνεχέσι πολέμοις καταβυθισθ[ε]ῖ[σαν τὴν πόλιν]
8 θ[ε]ῖ[ε]λυσε]ν τὴν μεταδὺ ἀ[ν]τῶν διαφορᾶν, κατέστ[η]σεν
δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην, ἐφ'οῖς ἀνδριάντος [ἀν]α -
9 στάσει καὶ εἰκόνοσ ἀ[να]θέσει ἐτιμήθη ὑπ'α[ν]τῶν,
ἐν πᾶσιν τῆι πατρίδ[ε] μὲν τὰ συμ[φο]ράτα διαπρα[τ]τό -
10 μενος, * ἐατῶ θ[ε]ῖ[ε] δόξαν καὶ τιμὴν πτω[με]νος, τοὺς τε
διὰ παντὸς ἐπειγ[ε]ρομένους ἐπὶ τ[ῆ]ν [π]όλιν πολεμίους |
11 [ἀμν]νόμενος καὶ σωτήριος ὢν τοῖς πολεῖταις [κ]ατὰ τὸ
12 κλειστόν [ε]ν ἀσφαλείᾳ τὰ τῆς πατρί[θ]ος πρᾶ[γ]ματα
κατέστησε, σωφρόνως μὲν βουλευόμενος ἕκαστα,
13 ἀμεινον δὲ ἐπιτε[ε]λῶν τὰ δοχθέντ[α]. | Τὸ δὲ τελευταῖον
διαβάντων εἰς τὴν Ὑλαίαν τῶν πολιτῶν οὐδ' ἐν
14 τοῦ[τ]οις τοῦ προνο[ε]ῖ[ν] τῆς | [πό]λεως ἀπελείφθη οἰόμενος]ς
γὰρ τῆι ἑαυτοῦ παρουσίᾳ *** τοὺς δὲ χλοὺς εὐφυλακτο -
15 εδ[ρ]οὺς ἐσσε[θ]αι μετὰ τῶν οικετῶν κ[α]ὶ τῆς καθηκού -
σης ἀκολουθίας παραγενόμενος αὐτόθι προεφύ -
16 λασσεν' | [ιδ]ὼν δὲ τὴν τῶν πολεμ[έ]ων ἐφοδον * τοὺς μὲν
πολεῖτας ἐξέστειλεν εἰς τὴν πόλιν, αὐτὸς δ' ὑ[π]έ -
* 17 με[ι]νε τὴν εἰσβολὴν αὐτῶν ἐγ[θ]ε]όμενος * νε[μ]εσητόν
γὰρ ἤγειτο, * [ε]β[ε] κοινῇ μὲν τῆς πόλεως προνοοίε |
18 [ιδ]ία δ' ὑπὲρ σωτηρίας φροντίσειεν. *** Διὸ καὶ
οἱ πολέμοιοι τὸ ἀνυπόστατον αὐτοῦ τῆς ἀρετῆς
19 θ[ε]ῖ[ε]σα[ν]τες ἐκ μὲν τοῦ φανεροῦ] οὐκ ἰθάρρησαν
ἐπιβαλεῖν, ἐνεθρεύσαντες δὲ αὐτὸν νύκτωρ ἰδο[λο]
20 φόνη[σαν]

I.

Nego vv ²/₈ „Chersonnesitarum intestinas discordias a Nicerato compositas commemorari“, id quod Latyševius coniecit adsentiente Dittenbergero (cf. Dittb. Syll.³ 730, ann. 1). Obstant enim verba πολέμοις (non στάσειν) et εἰς εἰρήνην. Qua de causa verba θ[ε]ῖ[ε]λυσε]ν

τὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν de externis rebus compositis intelligenda sunt.

Cum coniectura μεταξὺ αὐτῶν certa esse videatur, in antecedentibus pluralis numerus desideratur: τὰς πόλεις, non τὴν πόλιν.

Qua de causa sic legendum puto: ἐπεὶ εἶδη]ε συνεχεῖσι πολέμοις καταβυθισθ[ε]λ[σας τὰς πόλεις,] δ[ε]λ[υσει]ν τὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν, κατέστησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην eqs.

Hac coniectura etiam alia, quae erant offensionis, sublevantur:

a) Verba τὴν πόλιν (v. 8 et 10) iam ad eandem urbem (scil. Olbiam) spectant, iam non tam „mirum et inconcinnum videtur haec enuntiata inter se coniecti, cum tamen τὴν πόλιν v. 8. 10 non ad eandem civitatem spectet“ (Dittb. ann. 4).

b) Τὰ συμφορώτατα (v. 9) aptius dictum videtur, si non externae civitatis intestinas discordias composuit, sed ipsam patriam „κατέστησεν εἰς εἰρήνην“.

c) Notum est in talibus decretis honoratum non in universum tantum laudari, sed etiam singula eius erga patriam merita afferri solere, id quod in nostro decreto praeter claram Nicerati mortem commemoratam non fit, nisi v. 7/8 de Olbia intelliguntur.

d) Mirum videri potest Niceratum ab una civitate ob unum meritum bis honoratum esse (ἀνδριάντος ἀναστάσει καὶ εἰκόνας ἀναθέσει). Apparet Niceratum a duabus civitatibus honoratum esse.

Minime igitur necesse videtur ad sententiam sanandam v. 9 pro verbis ὑπ'αὐτῶν supplere, id quod antea conieceram: ἐκ τοῦτων aut ἀντὶ τούτων, ita ut enuntiatum iam inde ab his verbis incipiat. cf. Dittb.³ ann. 1: . . . ,etsi sunt, quae suadere videantur, ut v. 7—10 de ipsa Olbia intelligam, tamen obstat v. 9 ὑπ'αὐτῶν. nam sic Olbiopolitani de se ipsi loqui nullo modo poterant“.

Sed haec coniecturae (ἐκ τοῦτων aut ἀντὶ τούτων) ideo quoque minus arrident, quod verbis ἐατῶ δ[ε] δόξαν καὶ τιμὴν κτώμενος enuntiatum quodammodo finiri videtur.

II.

In v. 17/18 non placent omnes coniecturae, quibus v. 17 [κα]ῖ suppletur: νε[μ]εσητόν γὰρ ἤγειτο [κα]ῖ κοινῇ μὲν τῆς πόλεως προύνοει, [ιδίαι δὲ θπως δεινότερον] τίσειεν (Lat.), νεμ. γ. ἦ. [κα]ῖ κοινῇ μ. τ. π. πρ., [ιδίαι δὲ πάντων, ὧν ἄν τις φρ]οντίσειεν (Ditt. Syll.² 324), . . . [κα]ῖ κοινῇ μὲν τ. π. πρ. [ὀλιγώρει δ'ὧν τις ιδίαι φρ]οντίσειεν (Wilhelm, G. G. A, 1903 p. 798).

Si v. 17 supplemus [κα]ῖ, particulam, νεμεσητόν ad hostes spectat, id quod ferri non potest. Latyševius putat νεμεσητόν ibi ‘punierendum’ significare, quod, ut praetermittam significationem puniendi a verbo νεμεσᾶν alienam esse, minime probandum videtur. Nam Niceratus cives-milites domum remisit. Id stultissime fecisset, si hostes punire voluisset.

Neque magis significatio ‘opprobrio dignum’ ‘vituperandum’ ‘pudendum’ sententiae satisfacit, si suppleta [κα]ῖ particula νεμεσητόν ad hostes barbaros spectat, quos subitarum incursionum et rapinarum tantum aberat, ut puderet, ut iis gloriarentur.

Qua de causa probanda est lectio (Ditt. Syll.³) ε]ι. Sic enim νεμεσητόν ad Niceratum spectat. Sed eiusdem coniectura v. 18 [ιδία δ' ὑπὲρ σωτηρίας φρο]ντίσειεν ex parte tantum placet. Nam praeterquam quod τῆς αὐτοῦ σωτηρίας desideratur, ut contrarium magis appareat, sententiae quoque minus satisfacit. Nullo enim iubente, sua sponte Niceratus in Hylaeam transierat, vigilaverat, appropinquantibus hostibus cives in urbem remiserat. Si servatis civibus ipse quoque in urbem rediisset, non video, cur id νεμεσητόν putaret.

Veram lectionem indicant loci, qui Kühn. Gr. II² 480, 9 afferuntur (cf. Dittb. Syll.³ ann. 3) Plat. Ap. 28e/29a: ἐγὼ οὖν δεῖνὰ ἂν εἶην εἰργασμένος, εἰ τότε μὲν . . . ἔμενον . . . , ἐνταῦθα δὲ . . . λίποιμι τὴν τάξιν et Dem. 19.267: καὶ γὰρ ἂν ὑπερφυδὲς εἶην, εἰ κατὰ μὲν τῶν Ὀλυμθίουσ προδόντων πολλὰ καὶ δεῖνὰ ἐψηφίσασθε, τοὺς δὲ παρ' ὑμῖν αὐτοῖς ἀδικούντας μὴ κολάζοντες φαίνοισθε.

Videmus non solum initia bipertiti enuntiatum, quod ab εἰ incipit, contraria inter se esse (nostro loco κοινῆ et ἰδίᾳ) sed etiam praedicata (ind. et opt.), id quod nostro loco non fit, si cum Dittb. Syll.³ προῦνόει et φρο]ντίσειεν legimus.

Supplendum igitur: νε[μ]εσητόν γὰρ ἤγειτο, [ε]ἰ κοινῆ μὲν τῆς πόλεως προῦνόει, [ἰδίᾳ δὲ ὑπὲρ αὐτῆς μὴ φρο]ντίσειεν.

Niceratus putavit a se ut a clarissimo cive, qui patriam totiens servasset, amplius aliquid atque maius expectari, νεμεσητόν fore, si κοινῆ tantum προῦνόει, sed non ἰδίᾳ quoque φρο]ντίσειεν.

Verba ὑπὲρ αὐτῆς exempli gratia suppleo, μὴ φρο]ντίσειεν pro certo habeo.

ДМ. ДОРОШЕНКО.

Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки.

Потреба у виданні повного бібліографічного покажчика письменства українською мовою, яко необхідної основи для студій над історією цього письменства, відчувалася у нас вже здавна, і цій потребі хотів запобігти покійний М. Комаров своїм «Покажчиком нової української літератури» (1798—1883 р.*), надрукованим у київському альманасу «Рада» й окремою відбиткою (Київ, 1883, ст. 74). Покажчик цей, як на свій час, був дуже помітною появою й немало прислужився дослідувачам українського письменства (згадати хоча б «Очерки історії української літератури XIX ст.» проф. Н. Петрова). Покійний бібліограф не кидав своєї праці — збирання матеріалів до української бібліографії і в пізніші роки. Він мав на думці випустити нове доповнене видання «Покажчика» за цілих сто літ (1798—1897), про що сповіщав свого часу громадянство (в «Зорі» 1897 р., ч. 23), запрошуючи присилати йому поправки, уваги й матеріали. Але здійснити свого заміру в цілості йому не вдалося, і він видав тільки частини — фрагменти своєї великої праці: «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815—1906 р.)», Одеса, 1906 р., ст. 230, (рецензія В. Д[оманицького] в «Україні», 1907, кн. I, ст. 114—117) й додаток до цієї праці «До української драматургії», Одеса, 1912, ст. 106, а також покажчики до окремих авторів: «Т. Шевченко в літературі й мистецтві», Одеса, 1903, ст. 140 (рецензія В. Д[оманицького] в «Київ. Ст.», 1904, кн. V, ст. 79—90**), «Бібліографічний покажчик видань Котляревського творив та писав про його» у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському», Київ, 1904, ст. 467—494, «Бібліографічний покажчик творів Ст. Руданського» в I-му томі «Творів» Руданського, Львів, 1895, ст. 167—174, і «Бібліографічний указатель мускульной и литературной дѣятельности Н. В. Лысенка», «Київ. Старина», 1904, кн. I, ст. 1—25.

*) Доповнення до «Покажчика» Комарова див. в рецензіях на його *В. Науменка* «Київ. Стар.», 1883, кн. IV, ст. 867—873 і *М. Гаєрилова* *ibid.*, 1883, кн. VIII, ст. 748—750. Див. також *Ю. Т(ихоєвського)*: «Указатель первых печатных проблесковъ малорусской литературы до появления Малороссійскихъ повѣстей Гр. Квитки» в «Київ. Ст.», 1893, кн. VIII, ст. 293—296.

**) Первісно друковалося в «Київ. Ст.», — Бібліографічний указатель матеріалів для научення життя і промисленій Т. Г. Шевченка, 1887, кн. III, ст. 570—571 і кн. IV, ст. 778—786.

Окрім праць Комарова треба згадати ще такі праці з української бібліографії: Б. Грінченка «Литература украинскаго фольклора 1770—1900. Опытъ библиографическаго указателя», Чернівці, 1901, ст. 317. Тут вібрано дуже повний матеріал в бібліографії українського етнографічного матеріалу, як записаного з уст народу, так і літературній обробці;*) А. Баліки — «Библиографичный покажчикъ писаннвѣ П. Кулиша» в альманасу «Дубове листє», Київ, 1903, ст. 245—276; В. Науменка — бібліографія писаннв П. П. Гулака-Артемовського («Додатки до літературних матеріалів П. П. Гулака-Артемовського») в книзі «Нові матеріали для історії української літератури XIX в.» К. 1919**); Н. М. Баженова: Гр. Ф. Квитка-Основьяненко (библиографическій указатель), «Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ», СПб., 1910, кн. I, ст. 270—322, і доповнення до його І. Айвенштока***); до Марка-Вовчка покажчик в книзі В. Бойка «Марко Вовчок», Київ, 1918 («Библиографичный покажчик», ст. 229—239), перевиданій 1923 р. в Берліні; нарешті маємо «Библиографическій указатель сочиненій А. Я. Конисскаго, написаннхъ по-малорусски» В. Доманицького в «Кіев. Стар.» 1901, кн. I, ст. 131—151. Цим майже й вичерпується спеціальна література бібліографії письменства українською мовою в колишній Росії за перших сто років, починаючи від виходу «Енеїди» Котляревського. Дрібніші замітки й звістки розкидані на сторінках «Кіевської Старини», Львівської «Зорі» та деяких інших часописів.

Що стосується українського письменства в Австро-Угорщині, то тут маємо таку коштовну й сливе вичерпуючу працю, як відома «Галицко-русская бібліографія» Івана Ом. Левицького (том I [рр. 1801—1860], Львів, 1888, ст. XXII + 161, 4°; том II [рр. 1861—1886], Львів, 1895, ст. 733, 4°) й її продовження в Матеріалах до української бібліографії, видаваних Науковим Товариством імені Шевченка у Львові (вийшло досі три томи, що обіймають період 1887—1893 років).

Вважаючи на неповноту й неточности «Покажчика» Комарова, я заходився в 1915 році уложити наново бібліографічний покажчик літератури українською мовою в Росії за перше століття від 1798 по 1897 рік («Покажчик» Комарова кінчиться 1883 роком). Свій матеріал я розклав в хронологічному порядку й старався додержуватись скрізь точної передачі титулів і правопису в автопоій, на скільки було можливо добути в Києві старі й рідкі вже видання. У великій пригоді стала мені бібліотека Українського Наукового Товариства в Києві. До свого покажчика завів я також матеріал про видання етнографічного характеру, але такі лишень, які видано окремими книжками або публіка-

*) Рецензія Н. Шугурова в «Кіев. Стар.», 1901, кн. IX, ст. 105—115.

***) Рецензія Д. Дорошенка в «Літерат.-Наук. Вістн.», 1922, кн. II.

****) Доповнення до покажчика літератури про Г. Х. Квітку та його твори в «Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», т. I, Київ, 1919, ст. 138—144.

ціями. Я мав на увазі, що етнографічний матеріал, який друкувався по різних періодичних виданнях та збірниках, досить повно визначений в спеціальному покажчику Б. Грінченка (Література українського фольклора) і не було би практичної потреби його подавати знову. Не заведено до мого покажчика й виданнів старих українських авторів перед Котляревським а також текстів документів та різних історичних матеріалів — от як козацькі літописи, діаріуши, записки всякі й таке инше.

Уложений таким способом світ покажчик я почав друкувати в дуже невеликому числі примірників (300) у Чернівцях літом 1917 року. Та ледве приступлено було до складання першого аркуша, як мені довелося залишити Чернівці. Я покинув рукопис у друкарні, і «Покажчик» вийшов уже без мене*), без моєї коректи й без мого догляду. Через те в йому знайшлося дуже багато друкарських помилок і недоглядів, які майже зовсім повбавили книгу для практичного вжитку. Але й в такому вигляді видана книга залишилась недоступною для загалу читачів: весь наклад зостався в Чернівцях, і добути його звідки за нових порядків на Буковині я вже не міг; ледве пошастило дістати для себе кілька примірників. Одже вважаючи це видання за геть чисто зіпсоване й в додаток — страчене, я заходився обробляти свою працю на-ново; подаю її тепер до друку в ґрунтовно переробленому й доповненому вигляді. До моїх рук наспів дуже цінний матеріал в формі доповнень, поправок а також різних вказівок, ласкаво уділених мені пп. Володимиром Дорошенком та Іваном Калиновичем, яким на сім місці складаю за це мою найщирішу подяку. Крім того я мав змогу перевірити в автопсії цілий ряд наших старих виданнів (першої половини XIX віку), які переходять в бібліотеці чеського Національного Музею в Празі. За улекшення користування в матеріялв Музею складаю сердечну подяку Високоповажаному директорові Бібліотеки Музею п. проф. д-ру Ч. Зіброві.

Розуміється, і тепер, після всіх тих поправок та доповнень, праця моя далека від того, щоб її можна було вважати за вичерпуючу бібліографію усього, що було оголошено друком українською мовою в Росії за 1798—1897 роки. Але, гадаю, вона матиме все ж таки певне практичне значіння й послужить допомогою тому, хто візьметься скласти повний бібліографічний покажчик нашої літератури на Україні наддніпрянській, такий, який уже має західна Україна в праці Ів. Ом. Левицького, де повначено кожен, хоча б і найменший друк, виданий по українськи або й иншою мовою, але такий, що його автором був українець. Я взагалі вважаю, що назвою «українська література» треба означати не тільки все, що друкується українською мовою, але також усе, що хоч видається російською, польською та иншими мовами, але належить авторам-українцям і являється твором українського духа. Особливо це стосується творів про Україну або з українського життя писаних. До повного покажчика українського письменства XIX в. треба завести передовсім такі твори, як повісті російською мовою Гребінки, Квітки,

Сомова, Гоголя, Шевченка, Куліша, Мордовця, Данилевського, Короленка, — з другого ж боку польські повісті А. Грови, М. Грабовського, Олізаровського; з одного боку «Українські мелодії» М. Маркевича, з другого — поезії Б. Залеського, Гоциньського, Л. Совінського; з одного боку історичні та філологічні розвідки Костомарова, Антоновича, Дашкевича, Потебні, Житецького, з другого — Зубрицького, Шараневича, Липинського і т. д. Тільки та бібліографія, яка обіймає всі такі твори аж до найменших, може дати правдивий образ розвитку української творчості в сфері друкованого слова і взагалі в сфері духа. Але таку бібліографію можна скласти тільки вдома, а не на чужині.

Прага, 30 грудня 1923 р.

1798.

1. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН. *Малоросійская Энеида въ трехъ частяхъ. Съ приобщеніемъ значенія малоросійскихъ словъ какъ содержащихся въ оной, такъ и весьма многихъ другихъ.* Въ Санктпетербургѣ, 1798 [на титуловій картці]: Енеида на малоросійській явкѣ перелиціованная И. Котляревскимъ. Часть I. Съ дозволенія Санктпетербургской цензуры. Издѣніемъ М. Парпуры. Въ Санктпетербургѣ, 1798 года. Ст. 32 + 38 + 72 + 24, 8°. Ц. 1 р. 60 коп.

1807.

2. КОШИЦЬ - КВИТНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ. Гр. Кошиць - Квитницькій, штабъ-лѣкаръ. *Ода, сочиненная на малоросійскомъ нарѣчїи по случаю временнаго ополченія.* «Вѣстникъ Европы», 1807, № 9, ст. 39—44.

1808.

3. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН. *Виргиліева Энеида на малоросійській явкѣ перелицеванная*

И. П. Котляревскимъ. Издѣніемъ М. Парпуры. Изданіе 2-е. С.-Петербургъ. 1808. Въ типографіи И. Глазунова. Ст. (4) + 148 + 26 + (2), 8°.

1813.

4. ДАНИЛЕВСЬКИЙ ПЕТРО. *Ода малоросійскаго простолудина на случай военныхъ дѣйствій при нашествіи французовъ въ предѣлы Россійской Имперіи въ 1812 году.* С.-Петербургъ. 1813. Въ типографіи Ив. Глазунова. Ст. 22, 12° [під одою підпис: Петръ Данилевскій. На ст. 13—22 «Словарь»].

1815.

5. ШАХОВСЬКИЙ А. КН. *Казакъ-стихотворецъ. Анекдотическая опера-водевиль въ 1 дѣйствїи.* Соч. князя А. Шаховского. С.-Петербургъ, 1815. Ст. 72, 16°.

«Українскій Вѣстникъ» 1817, № 12, декабрь, ст. 366—369.

1816.

6. МАСЛОВИЧ ВАСИЛЬ. *Основаніе Харьковова. Пѣсня ро-*

*) Д. Дорошенко. Показчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки. Частина перша. Чернівці 1917. Друкарня «Руської Ради». ст. 68 + (2), 8°.

динь. *Отъгадь студента на гувернерство въ Олешки.* «Харьковскій Демокритъ», 1816.

1817.

7. ШАХОВСЬКИЙ А. *Казакъ-стихотворецъ.* Анекдотическая опера-водевиль. Изданіе 2-ое. С. Петербургъ. 1817. Ст. 72, 16°.

1818.

8. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО. а) *Пань та собака.* «Украинскій Вѣстникъ», 1818, № 12.

в) *Суплика до Грицька Основьяменка.* «Украинскій Вѣстникъ», 1818.

9. ПАВЛОВСЬКИЙ ОЛЕКС. *Грамматика малороссійскаго нарѣчя или грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчье отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое равными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями.* Сочин. Ал. Павловскій. Въ Санкт-Петербургѣ. Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818 года. Ст. VI + 114, 8°.

[Містить: Часть I. О буквахъ и о произведеніи словъ (ст. 1—21). Часть II. О сочиненіи и о стихотворствѣ малороссійскомъ. Краткій Малороссійскій словарь (ст. 24—78). Примѣры на малороссійское сочиненіе. Простые примѣры, разговоръ, пісня. Отрывокъ изъ исторіи нѣкотораго малороссійнина. Ванула Чмырь].

Кн. Н. Цертелевъ. Рецензія на грамматику Павловскаго. СПб. 1822. [Окрема брошура].

10. *Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчя или отвѣтъ на рецензію, сдѣланную на оную грамматику.* Соч. А. Павловскій. СПб. 1822. Ст. 34.

1819.

11. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО. а) *Солопій та Хиеря, або Горохъ пры дорози.* Казка Петра Артемовскаго-Гулака. Харьковъ. У. Веннверситетскій Друкарни 1819 року. Ст. 17, 16°.

12. в) *Солопій та Хиеря. Писулька. Тютій и Чванько. Децо про того Гараська* — в журналі «Украинскій Вѣстникъ» на 1819 годъ, Харьковъ, ч. 16-я, кн. VIII, октябрь. Ст. 80—94 і 235—239.

13. ЦЕРТЕЛЕВ МИКОЛА. *Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней.* Составилъ кн. Н. А. Цертелевъ. СПб., 1819. Ст. (8) + 64, 8°.

«Сынъ Отечества», 1820, ч. 60.

1822.

14. [КВІТКА ГРИГОРІЙ?] *Малороссійскіе анекдоты* (безъ підпису). «Вѣстникъ Европы», 1822, кн. XI. Ст. 61—68 і 157—162.

15. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. *Виргиліева Энеида.* Сочиненіе И. Котляревскаго. «Современователь», СПб. 1822 [Видруковано кілька уривків в V-ої пісні «Енеїди»].

16. ШАХОВСЬКИЙ А. *Казакъ-стихотворецъ.* Анекдотическая опера-водевиль въ одномъ дѣйствіи. Соч. князя А. А. Шаховскаго. Изданіе третіе. С.-Петербургъ. 1822. Ст. 72, 16°.

1. «Благонамѣренный», 1823, № 13. Статья: Отрывокъ изъ моего журнала.

2. «Молва» (при часописі «Телескоп»), 1833, ч. V, №№ 10 і 13.

3. Матакъ О. [Бодяньскій]. Ученія Записки Имп. Московскаго Университета, 1834, ч. VI.

1825.

17. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. і ПИСАРЕВСЬКИЙ СТЕПАН. поезії «*Віють вітри*» і «*За Немань іду*» без імені авторів у статті кн. Н. Цертелева «О народныхъ малороссійскихъ стихотвореніяхъ» в журналі «Благонамѣренный» 1825 р., ч. 30, № 20, ст. 223—227.

1827.

18. ГУЛАК - АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО. а) *Пань Твардовскій*. Баллада. «Вѣстникъ Европы», 1827, № VI, ст. 116—129. Окремо: СПБ. 1827, ст. 9, 16°. Друковалося також у «Славянинъ», 1827, № 27 і в «Dziennik Warszawski», 1827, т. IX, ст. 204—212. Також див. нижче в книзі М. Максимовича.

19. в) *Рыбакъ*. Малороссійская баллада. [Підпис: «—й», 27 октября 1827. Передмова редактора Д. Каченовського]. «Вѣстникъ Европы», 1827, № 20, ст. 286—290.

с) *Батько та сынъ, казка*. *Рыбочка, казка*. *Дѣв оды Горациевы до Парлома* [підпис: Н]. Ibid., № 22, ст. 130—135.

20. МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО. *Малороссійскія пѣсни*, видання М. Максимовичемъ. Москва. Въ Типографіи Августа Семена. 1827. Ст. XXXVI + 234 + 9, 24°. [містить: Предисловіе (друковане також у «Вѣстн. Европы», 1827, № 15, ст. 184—200), пісні і баллада П. Гулака-Артемовського «Твардовскій»].

1. П. Б-ія «Смыя Отечества», 1827, т. 115.

2. «Сѣверная Пчела», 1827, № 123.

3. «Московскій Вѣстникъ», 1827,

ч. 6, № 23, статья С. Шеврьова.

4. «Вѣстникъ Европы», 1827, № 15.

5. Н. Петровъ, *Очерки ист. укр. литер.*, К. 1884.

6. Ом. Огоновскія, *Исторія литер. руском*, Львів, 1894, ч. IV, ст. 20—24.

7. А. Пышня. *Ист. рус. этнографія*, ч. III, СПБ. 1891, ст. 22—27.

1828.

21. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО. *Dwi ody Horacija do Parchoma, po rusku*. «Dziennik Warszawski», 1828, XIII, ст. 273.

22. Н-я. *Молодыця* (преданіе) отрывокъ [поезія]. «Вѣстникъ Европы», 1828, кн. 5—6, ст. 53—56.

1829.

23. [БОРОВИКОВСЬКИЙ ЛЕВ]. В***. *Маруся* (баллада). 4—6 февраля 1829.

[примітка редакції: «Маруся, т. е. Марья, это есть подражаніе Сафлаву Жуковскаго»] «Вѣстникъ Европы», 1829, кн. II, ст. 117—127.

1830.

24. Б(О)РОВИКОВСЬКИЙ ЛЕВ). *Видьма*. *Урывокъ зъ казкы* [дата: 20 мая 1829, Харьковъ]. «Вѣстникъ Европы», 1830, кн. I, ст. 113—116. *Два вороны* (ивъ А. С. Пушкина) *ibid.*, ст. 185. *Подражаніе Горацию*. *Ibid.*, ст. 184—185.

25. БОРОВИКОВСЬКИЙ ЛЕВ. *Фарьсь, зъ Мицкевича*. Переводъ Л. Боровиковскаго. «Вѣстникъ Европы» 1830, I, ст. 177—183. [дата: Іюля 1829, с. Милютки].

26. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. Малороссійская пѣсня И. Котляревскаго «*Ой, маты, маты, сердце не вважає*». «Сѣверные цвѣты», СПБ. 1830, ст. 68—69.

27. Ш [ПИГОЦЬКИЙ?] а) *Акерманскія стѣлы*. Малороссійскій переводъ ивъ Крым-

скихъ Сонетовъ Мицкевича. «Вѣстникъ Европы», 1830, кн. I, ст. 72—73.

28. в) *Два сонета малоросійскіе*. Ibid., кн. V—VI, ст. 51—52 [1. Тилько тебе вбачыла, мій мыйый, коханий. 2. Знаешь, Саню, серденько! О мила година!]

1831.

29. **БОРОВИКОВСЬКИЙ Л.** *Козакъ*. (Подражаніе народной пѣсни). «Украинскій Альманахъ», Харьковъ, 1831, ст. 63-ти.

30. **ГРЕБІНКА ЕВГЕН.** *Опытъ перевода Полтавы, поэмы А. С. Пушкина*, на малоросійскій языкъ. Е. Гребенкинъ [уривки]. «Московскій Телеграфъ», 1831, № 17, ст. 128—129.

31. **КВІТКА ГРИГОРІЙ.** *Шельменко писарь*. Комедія въ 5 дѣйствіяхъ Грыцька Основьяненка. Москва. 1831. ст. 98, 8^о.

1. «Телескопъ», 1831, ч. 3, № 10, ст. 242.

2. Буконь. «Сѣверная Пчела», 1832, № 27.

3. Н. Полевой. «Московскій Телеграфъ», 1831, № 19.

32. **КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН.** Русскіе въ своихъ пословицахъ и поговоркахъ. Разсужденія и изслѣдованія объ отечественныхъ пословицахъ и поговоркахъ И. Снегирева. Москва. Ч. I и II, 1831; ч. III, 1832 і ч. IV, 1834 р. [В цьому збірнику надруковано, між иншим, 119 українськихъ приказок, записанихъ Ів. Котляревським, а по часті вzięтихъ з граматики Павловського].

33. **СОМОВ ОРЕСТ.** *Голоць Украина при вѣсти о*

взятіи Варшавы. С.-Петербургъ 1831.

34. Т. М. *Бытъ Малороссіи въ первую половину XVIII столѣтія*. «Новый живописецъ общества и литературы». 1831, № 23, ст. 379—391 [Драматична сценка].

35. **ШПИГОЦЬКИЙ А. а)** А. Г. Шпигоцькій. *Марія* [Переклад уривка з «Полтави» Пушкина]. «Украинскій Альманахъ», Харьковъ, 1831, ст. 52—54.

36. в) А. Г. Шпигоцькій. *Малоросійская баллада*. «Телескопъ», 1831, № 17, ст. 104—106.

1832.

37. « — НЪ — ЧЬ » *Хмара* [поевія], «Молва», 1832, № 37 [«Надходила хмара — якъ въ морі човнокъ...»].

38. **БОДА-ВАРВИНЕЦЬ О.** [Бодянский Осип]. Поевїі: 1. *До пана здателя служишь*. 2. *Эпитафія Богдану Хмельницкому*. 3. *Козацькая пѣсня*. 4. *Сузая ложка*. [підпис:] О. Бода-Варвинець, «Молва», 1833, № 99, ст. 393—394.

39. **ОСНОВЯНЕНКО ГР.** [Квітка]. *Шпыгачки або по Московському Эпиграммы*. «Молва», 1833, № 120, ст. 477—478.

40. **СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАІЛ.** І. И Срезневскаго. *Запорожская Старина*. Харьковъ. Въ Университетской Типографїи. [на титуловїи:] *Запорожская Старина*. Часть I. Харьковъ, 1833. ст. 132, мал. 8^о.

[зміст:] Надгробная пѣсня Савровскому. Убіеніе Серпяга. Надгробная пѣсня Серпяга. Сожженіе Могилева. Убіеніе Наливайки. Отступникъ Тетеренко. Подвиги Лободы. Походы Сагайдачнаго. Подвиги Саввы Чалаго. Надгробная пѣсня Чурая. Думы: Дары Баторія. Смерть

Богданка. Татарскій похідъ Серпяги. Битва Чигиринская. Смерть Федора Безроднаго. Побѣга трехъ братьевъ изъ Азова. Походъ на поляковъ. Запѣтки.

II. И. Срезневскаго. *Запорожская Старина*. Часть I.—II.—Харьковъ. Въ Университетской Типографіи. 1833, ст. 140, мал. 8°.

[Зміст:] Сказанія лѣтописцевъ о лицахъ и событіяхъ, бывшихъ на Украинѣ и Запорожьѣ до смерти Стефана Баторія.

1. М. Максимовичъ. «Телескопъ». 1834, № 6.

2. «Библиотека для чтенія», 1834, № 3.

3. А. Пыпинъ. Истор. рус. этн. т. III, ст. 98—100.

41. *Утренняя Звѣзда*. Собраніе статей въ стихахъ и прозѣ. Книга вторая. Харьковъ. 1833 [на відворотній сторінці]: Въ Университетской типографіи 1834. (Видавецъ И. Петровъ). Ст. VIII+100, 8°. Зміст:

Грыцка Основьяненка — 1. Суплика до пана Издателя. 2. Салдацькій патреть. Латинська побрехенка по нашому ровкавану. *Срезневскаго* — Запорожскія пѣсни, съ переводомъ и историческими примѣчаніями: 1. Надгробная пѣснь Свирговскому. 2. Сожженіе Могилева. 3. Надгробная пѣснь на смерть асаула Чурая. * * * [Артемовскій — Гулак П.] — Вірши: 1. Рыбалка. Малороссійская баллада. 2. Батько та синь. Басня. 3. Рыбка. Басня. 4. До Пархома. Двѣ оды Горрація. *Е. Гребенкина* — 1. Отрывки изъ Полтавы, поэмы А. С. Пушкина, переложенной на малороссійскій языкъ. 2. Будякъ та Конопляничка, Приказка. 3. Пшениця. *И. Котляревскаго*. — Отрывокъ изъ Малороссійской Снеиды [із VI-ої пісні].

42. ГРЕБІНКА ЕВГЕН. *Малороссійскія приказки* Е. Гребенки. С.-Петербургъ. 1834. Ст. 37, 8°. Ц. 50 коп.

43. МАКСИМОВИЧ МИХ. *Украинскія народныя пѣсни*, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Книга I. Украинскія думы. Книга II. Пѣсни козацкія и былевныя. Книга III. Пѣсни козацкія бытовыя. Москва. Въ Университетской типографіи. 1834. Ст. XI+ (1) + 180, 8°.

[зміст:] Предисловіе (III—VII). Запѣчаніи о правописаніи и словопроизношеніи (VIII—XI). Украинскія думы. Отдѣлъ I. Думы о временахъ козачества до-униатскихъ: О Федорѣ Безродномъ (5—8). Побѣга трехъ братьевъ изъ Азова (9—14). Черноморская дума (14—18). Отдѣлъ II. Думы о временахъ козачества отъ возстанія противъ униі до смерти Богдана: Воостаніе Наливайка (21—24). Походъ на поляковъ (27—35). О Хмельницкомъ и Барабашѣ (36—40). О походѣ Хмельницкаго въ Молдавію (40—43). О смерти Хмельницкаго (43—48). Отдѣлъ III. Думы о временахъ козачества послѣ Богдана: Объ Иванѣ Коновчичѣ (51—57). О Палѣѣ и Мазепѣ (57—60). Отдѣлъ козака (61—62). Тоска сестры по братѣ (63—64). Книга вторая. Пѣсни козацкія былевныя. Введеніе (67—68). Отдѣлъ I. Пѣсни о Свирговскомъ (71—74). Пѣсни о Морозенкѣ (74—76). О Богданкѣ (77). О Серпингѣ (78—80). Пѣсни Богуславу (81). Отдѣлъ II. Пѣсни о Наливайкѣ 85—87). О Лободѣ (88—90). О Саванѣ Чаломѣ (90—94). Пѣсни Чураю (95). О Хмельницкомъ (96). О Нечаѣ (97—100). О Перебійностѣ (101—102). Отдѣлъ III. Былевныя пѣсни о временахъ послѣ Богдана до конца Гетьманщины (103). О Грыцкѣ Сагайдачномъ (105—106). О козацкѣ Байдѣ (106—108). Чайка (108—109). Пѣсня о Гордѣенкѣ (109—110). Пѣсня о Мазепѣ (110—111). О выходѣ на линію (111—112). О Палѣѣ (113). Пѣсня о Степанѣ Жадченкѣ (114). О Шкинерахъ (къ 1738 г. ст. 115. Прибавленіе (три пісні) ст. 116—118. Книга вторая. Отдѣлъ IV. Былевныя пѣсни послѣ Гетьманщины:

вадятьпровскія, запорожскія, малоросійскія, чорноморскія (119). Замѣчанія (120). Пѣсня о Харькѣ (121—122). О Желѣзнякѣ (122—124). О Гонть и Котовичѣ (124—125). Пѣсня о Гонть (125—126). Галка (128). Пугачъ (129). Лавскія Рогъ (130). О Сербияѣ (130—131). Лимаѣ (131). Пѣсня аложена Войсковымъ судьей Головатимъ 15 августа 1792 г. (133—134). Пѣсня войскова (137—162). Бурлацкія (163—172). Гайдамацкія (172—173). Чумацкія (173—180).

1. Ю. Венелинъ. Объ источникахъ народной поэзіи вообще и малорусской въ особенності. «Телескопъ», 1834, т. 22. № 33—35.

2. «Сѣверная Пчела», 1834, №№ 69 і 179.

3. «Ученыя Записки Московскаго Университета», 1834, октябрь.

4. [М. Grabowski]. O pieśniach ukraińskich. В книзі: Literatura i kultura. Pisma M. Gr. Wilno, 1837.

44. в) *Голоса украинскіхъ народныхъ пѣсенъ*. Москва. 1834. Томъ I. Ст. 16 тексту + ст. 28 нот, 8^о. [поклав на ноти Алябев].

45. *Маруся*. Повѣсть въ стихахъ. Одесса. 1834.

46. **ОСНОВЯНЕНКО ГР.** [Квітка]. *Малоросійскія повѣсти*, розказываемыя Грицькомъ Основьяненко. Книжка 1. Москва. 1834. Въ Типографіи Лаваревыхъ Института Восточныхъ языковъ. Изданіе Андрея Глазунова. Ст. 380, 8^о. (В тексті два малюнки).

[Містить:] Салдацькій патреть. Маруся. Мертвецькій великдень.

1. І. Мاستакъ [О. Бодяньскій]. Малоросійскія повѣсти, розказываемыя Гр. Основьяненко, съ краткими очеркомъ предшествовавшей малоросійской литературы. «Ученыя Записки Московскаго Университета», 1834, ч. VI, № 5, ст. 287—313.

2. «Библиотека для чтенія», 1834, № 7, отд.

3. В. Луганскій «Сѣверная Пчела», 1835, №№ 17—18.

4. «Молва», 1835, ч. X, №№ 27—30.

47. в) *Шельменко, волостной писарь*. Комедія въ трехъ дѣйствіяхъ Грицька Основьяненка. Изданіе второе. Москва, 1834.

48. [СМИРНІЦЬКИЙ В.] *Малоросійскія пословицы и поговорки, собранныя В. Н. С. Харьковъ*, 1834. Ст. 34, 8^о.

1. Мاستакъ [Ос. Бодяньскій]. «Телескопъ», 1834, № 20, ст. 336—348.

2. Письмо въ редакцію Мاستака, *ibidem*, № 29.

3. Отвѣтъ Мастака, *ibid.*, № 33.

4. «Сѣверная Пчела», 1834, № 251.

49. **СРЕЗНЕВСЬКИЙ ИЗМАИЛ**. III. И. Срезневскій. *Запорожская Старина*. Харьковъ. Въ Университетской Типографіи [на титуловій картці:]. Запорожская Старина. MD — MDCCXL. Изданіе Измаила Срезневскаго. Харьковъ 1833—1834 [на 2-ій по титуловій:] ... 1834. Ст. 168, мал. 8^о.

[Зміст:] Лѣтопись отъ смерти Баторія до Б. Хмельницкаго. Примѣчанія.

IV. И. Срезневскаго. *Запорожская Старина*. Харьковъ. Въ Университетской Типографіи [на титуловій:] MDCCXL — MDCCXC. Изданіе Измаила Срезневскаго. Харьковъ 1834—1835 (на 2-ій:). 1834. Ст. 82 + (2), мал. 8^о.

Зміст: пісні та думи про особа та події від Б. Хмельницкаго до смерти Мазепи.

1835.

50. **БОДЯНСЬКИЙ ОСИП**. *Наськи украинскы казны*. Запоровья Іська Матырынкы. Москва. Року 1835. Въ Университетской типографіи. Ст. XX + 47 + (3), 16^о. (На другій по титуловій присвята:) Матери мойї ридненькій, неньцї старенькій, коханій, любій Украинї.

Зміст: Передмова (1—XX). Казна про царяв садъ да жывую суплочку (1—24). Казна про дурня да вго коня (15—32). Казна про маленького Ивася, амію, дочку іи Олесеу та заднихъ гусенятъ (33—47).

Б'ялиньскій, «Молва», 1835, № 28.

51. КЕЛЕБЕРДА АНТІН [Срезневський Ізмаїл]. *Корній Овара. Думка І. Якъ по-контрактувався козакъ Корній Овара ізъ бисомъ и що зъ того було.* Антонъ Майко Келеберда. (дата:) 1835 года 25 января, Харьковъ. «Молва», 1835, №10, ст. 388—394.

52. СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАІЛ. V. И. Срезневскаго. *Запорожская Старина.* Въ Университетской Типографіи. [на титул.:] Запорожская Старина. Часть II—III. Харьковъ. 1835. Ст. (10) + 183 + (1), мал. 8°.

[Зміст:] Лѣтопись 1640—1657. Приписки: О состояніи народа до 1648. Кравчина запорожская. Радаць, Харасвичъ, Вронскій. Статьи мира. Переговоры съ султаномъ 1649. Ковани въ Лятовѣ. Границы Украины по Зборовскому миру. Списокъ реестровыхъ козаконъ 1650. Переяславскій бунтъ 1651. Слободскіе поля. Митенъ Тухи 1654. Договорныя статьи съ царемъ 1654 г.

1836.

53. ГРЕБІНКА ЕВГЕН. а) *Малороссійскія приказки* Е. Гребенки. Изданіе второе. Санктпетербургъ. Въ типографіи Н. Греча. 1836. Ст. 37, 8°.

54. в) *Полтава.* Поэма А. С. Пушкина. Вольный переводъ на малороссійскій языкъ Е. Гребенки. Санктпетербургъ. Въ типографіи И. Воробьева. 1836. Ст. 64, 16°.

«Сѣверная Пчела», 1836, № 50.

55. (ДОВГОНОСЕНКО П.) *Цыганська шалопутнява, або мій шляхъ до родины.* Ровказмя Петра Довгоносенка. СІІБ.

Печатано въ типографіи К. Винберга. 1836. Ст. 102, 16°.

[Містять: Приказка Богучарямъ (щось ніби передмова), ст. 7—23 і Цыганська шалопутнява, ст. 27—102].

ОСНОВЯНЕНКО ГРИЦЬ-КО [Квітка Гр.]

56. а) *Сватанье.* Малороссійская опера въ трехъ дѣйствіяхъ. Соч. Грицька Основьяненка. Харьковъ. Въ Губернской типографіи. 1836 года. Ст. 184, 8°. Ц. 1 р. 50 к.

1. В. Даль-Луганскій. Литературное прибавленіе къ «Русскому Инвалиду», 1837, № 39 і 52.

2. «Библиотека для чтенія», 1837, № 21, ст. 18.

3. «Сѣверная Пчела», 1837, № 260.

57. в) *Шельменко, волостной писарь.* Комедія въ трехъ дѣйствіяхъ. Третье изданіе. Харьковъ. 1836.

58. ЛУКАШЕВИЧ ПЛАТОН. *Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни.* СІІБ. 1836, ст. 170, 8°.

1. Литературное прибавленіе къ «Русскому Инвалиду» 1837, № 10.

2. А. Пыпинъ. Малорусская этнографія. СІІБ. 1891, т. III, ст. 139—146.

59. ПИЛЕВИЧ Н. *Святочная вечеря.* Н. Пилевича. Три разсказа моеи тетушки. 2 части. Москва. 1836. [в текоті народні оповідання укр. мовою].

1837.

60. КАРПЕНКО СТЕПАН. а) *Малороссійская Васильковская повесть: Твардовскій.* Сочиненіе Степана Карпенка 1836 года. Г. Кіевъ. Москва. Въ типографіи В. Кириллова. 1837, ст. 61, 16°.

61. б) *Малороссійская повесть. Плачевная участь дрежняго Василькова.* Сочиненіе Степана Карпенка 1836 года. Г.

Кієвъ. Москва. Въ типографіи В. Кириллова. 1837. Ст. 34, 16°.

62. ОСНОВЯНЕНКО ГРИГ. — [Квітка Гр.] *Малороссійскія повѣсти, розказываемыя Грыцькомъ Основьяненкомъ*. Книжка вторая. Москва. Въ Типографіи Лазаревыхъ Института Восточныхъ языковъ. 1837. Изданіе Андрея Глазунова. Ст. 441, 8°.

М і с т ь т ь: (Малюнок «Добре роби, добре я буде» з підписом: рисоваль Ф. Джунковскій). IV. Добре роби, добре я буде. V. Конотопська відьма (малюнок «Летить паць сотникъ мовъ пахъ и проби пыты просьть», рис. Ф. Джунковскій). VI. От тобі і скарб.

1. Е. Гребенка. «Сѣверная Пчела», 1837, № 260.

2. «Смыъ Отечества», 1838, т. V, октябрь.

63. ТОПОЛЯ К. *Чари или ньсколька сценъ изъ народныхъ былей и разказовъ украинскихъ*. Соч. Кирилла Тополи. Москва. 1837. Ст. IV + 102, 8°.

1. Полевой Н. Библиотека для чтенія 1837 р., т. XXV і Очерки русской литературы, Спб. 1839 г., ч. II, ст. 486—510.

2. Н. Петровъ. Очерки ист. укр. литературы XIX ст. К. 1884.

1838.

64. ГАЛКА ІЕРЕМІЯ [Котомаров Микола]. *Сава Чамый, драматическія сцены на Южно-Русскомъ языкѣ*. Сочиненію Іереміи Галки. Въ Харьковѣ. Въ Университетской Типографіи. 1838 года. Ст. (2) + 114 + (2), 8°.

1. В. Бѣлинскій. «Отечественныя Записки», 1839, кн. 2, ст. 138 і кн. 3, ст. 43—63.

2. «Галатея», 1839, № 5, ст. 457—467.

3. А. Чужбинскій. «Москвитянинъ», 1841, кн. V, ст. 446.

65. КОТЛЯРЕВСЬКІЙ І. *Наташка-Полтавка*. Малороссійская опера И. П. Котля-

ревскаго. 1838. Изданіе И. Срезневскаго, съ предисловіемъ и словаремъ. Украинскій Сборникъ за 1838 годъ. Кн. 1. Харьковѣ. Печатано въ Университетской Типографіи. Ст. 88 + (4), 8°.

[Містить:] Наташка-Полтавка (1—71). Послѣсловіе (72—74). Словарь (75—88). Любителямъ Славянщины [підпис:] И. Срезневскій-Ярославецъ (1—4).

1. «Русскій Инвалидъ», 1839, № 11, т. I, ст. 236—237 Литературныхъ Прибавленій.

2. «Отечественныя Записки», 1839 № 3, т. 7, ст. 132—138.

3. «Сѣверная Пчела», 1839, № 69 ст. 275 і № 146.

4. «Смыъ Отечества» 1839, т. 9, ст. 139—142.

5. W. H. Sazoris Českého Museum, 1839, II.

66. ОСНОВЯНЕНКО ГР. [Квітка.] *Козырь-дивка*. Малороссійская повѣсть Гр. Основьяненка. Спб. 1838. Ст. 144, 16°.

1. «Современникъ», 1838, т. XII.

2. Литературныя прибавленія къ «Русскому Инвалиду», 1838, № 35.

3. «Смыъ Отечества», 1838, т. V, № 124.

Переклади: а) Бѣдова дѣвушка. «Современникъ», 1840, № 17.

Пер. Гр. Кытки в) пер. Ол. Стороженка, Спб. 1861.

67. [СРЕЗНЕВСЬКІЙ ІЗМАІЛ]. С. И. Срезневскаго. *Запорожская Старина*. Харьковѣ. Въ Университетской Типографіи. [На титул:] Запорожская Старина, ч. II—III—. Харьковѣ... 1838. Ст. (8) + 164 + (4), мал. 8°.

[Зміст:] Украинскія были 1657—1710: Выговскій и Пушкаръ; Юрія Хмельниченко; Брюховецкій и Морозенко; Самойловичъ и Мазепа; Палій.

1839.

68. ГАЛКА ІЕРЕМІЯ [Котомаров Микола]. *Украинскія баллады*. Іереміи Галки. Харьковѣ. Въ Университетской Ти-

пографіи. 1839. Ст. (2) + 114 + (1), 8^о.

[Зміст:] Максимъ Перебийдсь. Чорный котъ. Квіточка (въ чеському). Стежки. Поцѣлунокъ. Щира правда. Дѣдъ-пасѣшникъ. Зорочка. Великодна нѣчь. Посланецъ. Паць Шульцѣвка. Спѣвецъ (Амвросій Могилѣ). Полтавська могила. Оструѣ. Кѣнь. Ягоды (въ чеському). Рожа (въ чеському).

Чеський переклад Фр. Челоковського: «Z antologie maloruskés: Kôl (325—326). Pěvec (327—32), Dvâ stějky (331—332), Pan Sulrika (335—337), «Sazoris deského Museu», XV. ročník, V Praze, 1842.

69. МОГИЛА АМВРОСІЯ [Метлинський]. *Думки и пѣсни и ще дещо* Амвросія Могилы. Харьковъ. Въ Университетской типографіи. 1839. Ст. VIII + 210 + 2 таблиці нот, 12^о.

[Зміст:] I. Отъ издателя. Замѣтки относительно южно-русского языка. II. Думки и пѣсни (всѣхъ 28). III. Луна изъ Словенія. Луна ще изъ Нѣмецїи. V. Приложение отъ издателя: 1. Объясненіе произношенія по принятому въ «Думкахъ и пѣсняхъ» правописанію [ст. 179—181]. 2. Восемь чеськихъ, староческихъ и сербскихъ и польскихъ стихотвореній, перев. А. Могилю [ст. 182—189, оригиналы в славянській транскрипціи]. 3. Объясненіе непонятныхъ для великорусовъ южнорусскихъ словъ и выраженій [191—204]. Имена особъ, изъяснившихъ желаніе на полученіе книги [205—210].

1. «Сѣверная Пчела», 1839, № 110.

2. «Сынъ Отечества», 1839, № 9.

3. I. Галка (Мик. Костомаров). Обзоръ сочиненій на малорусскомъ языкѣ. «Молодикъ» на 1843 г.

4. W. H. Sazoris Ceského Museu. 1839, т. II.

5. Петровъ, Очерки ист. укр. лит.

6. Дашкевичъ, Отъязъ ст. 128—130 і його в: біографія Метлинського в «Біограф. Словарь профессоровъ Университета св. Владимира», К. 1884, ст. 409—423.

Чеський пер. Ф. Челоковського: Z antologie maloruskés: Netman, Odrodilec, Kozácká smrt. «Sazoris deského Museu», 1842, XVI ročník, ст. 323—334.

70. ОСНОВЪЯНЕНКО ГР. [Квітка]. *Листы до любезныхъ*

землякивъ. Грыцька Основьяненка. Харьковъ. 1839. Ст. 48, 8^о.

1. «Отечественныя Записки». 1839, № 427.

2. «Маякъ», 1839, ч. II, гл. 4.

3. «Современникъ», 1840, № 18, ст. 126.

1840.

71. ГАЛКА ІЕРЕМІЯ [Костомаров Микола]. *Вѣтка*. Іеремія Галки. Харьковъ. 1840. Въ Университетской Друкарнѣ. Ст. 88, 8^о.

[Зміст:] Пѣсня моя. Клятѣба. Згадка. Могилы. До Марьи Потодькой. Ластовка. Грецька пѣсня. Пантикапая. Турнія. Мѣсяць. Соловейко. Хлопецъ. Горлиця. Рожа. Мама. Кульбаба. Туга. Дѣвочина. Голубина. Дѣвчина. Хмарка. Солъ. Весна вима. П. И. Срезневському. Баба Гребетничка. Веснянка Забаченія. Нѣчна розмова. Пидмона. Березка. Паникадильце. Вулиця. Поприки. Братъ зъ сестрою. Зирка. Паничъ и дѣвчина. Олень. Мѣсяць.

72. ОСНОВЪЯНЕНКО ГР. [Квітка.] *а) Сватанье*. Малороссийская опера въ 3-хъ дѣйствіяхъ. Сочиненіе Основьяненка. Изданіе второе. Харьковъ. Печатано въ Университетской Типографіи. 1840. Ст. 156, 8^о, 1 р. 50 к.

«Отечественныя Записки», 1841, т. XVI, отд. VI, ст. 23.

73. в) Шельменко-деньщикъ. Комедія въ 5 дѣйствіяхъ Грыцька-Основьяненка. Харьковъ. 1840. Ст. (1) + 179, 16^о.

74. ШЕВЧЕНКО ТАРАС. *а) Кобзарь*. Сборникъ стихотвореній Т. Шевченка. СПБ. 1840 года. Въ типографіи Фишера. Изданіе М[арто]са П. Ст. 114, 16^о.

[Зміст:] Думи мої, думи. Перебендя. Катерина. Тополя. На що мені чорні брови. До Основьяненка. Іван Підкова. Тарасова ніч.

1. «Библиотека для чтенія». 1840, т. 39, отд. 6, ст. 14—16.

2. Корсаковъ П., «Маякъ». 1840, № 6.

3. «Отечественныя Записки», 1840, № 5.

4. «Смысл Отечества», 1840 т. 2, кн. 4.

75. б) *Катерина*. Поэма Т. Шевченка. СПб. 1840. Ст. 32, 16°.

76. [ШЕРЕПЕРЯ СТ.] *Купала на Івана*. Малоросійська опера въ 3 д., въ которой обряды Купала и оватьбы, какъ водится у малоросіянъ, представлены въ подлинномъ ихъ видѣ, съ національными пѣснями. Сочиненіе Стецька Ш. Харьковъ. Печатано въ Университетской типографіи. 1840. Изданіе П. Матусевичъ. Ст. 68, 12°.

1841.

77. [ГРЕБІНКА Б.] *Ластовка*. Сочиненія на малоросійскомъ языкѣ въ стихахъ и провѣхъ. Собраль Б. Гребенка. Изданіе книгопродавца В. Полякова. СПб. 1841. Ст. 382, 16°.

[Містить: Гребінки е. а) Таксобі до земляків, б) До вобаченія, в) Три поезіи. — Квітки Грышка: а) Сердешна Оксана, повість. (32—207). б) На пушання як завязано, оповідання (289—292). в) Пархімове сидання, оповідання. (251—278). — Котляревського Ів.: Два уривки з опери «Москаль-Чарівникъ». Куліша П.: Цыган, назка. Боровиковського Л., Забіли В., Мартовицького, Писаревського П., Чужбинського А., Шевченка Т.) і Шерепері Ст. — вірши. Народні пісні (8), приназки (82) я загадки (30)].

1. Рецензія: Чужбинскій А. «Москвитянинъ» 1 41, кн. 10, ч. 5. 2. «Библиотека для чтенія», 1841, № 48, октябрь.

3. «Литературная Газета», 1841, № 56.

4. «Рус. Вѣстникъ», 1841, № 3.

5. О. Ревецкій. «Денинда». (*Jutzenka*) 1842, № 7. Ст. 85—89.

*) З Шевченкових поезій уміщено: «Вітре буйний», «Причинна», «На вічну память Котляревському» і глава І-ша з «Гайдаманки».

а) Переклади: Бѣдная Оксана, «Москвитянинъ», 1842, [пер. Квітки].

б) *Oksana ou l'orgueil villageois et ses ravages, ou l'histoire grave et veridique, ancienne chronique de l'Ukraine par Kvitka, traduit par M. Ch. Moreau de la Meltiere, 1854, Paris, 12°.*

в) Завтракъ Пархома. «Одесскій Вѣстникъ», 1862, № 46. Изъ коллекціи малорусскихъ разсказовъ.

78. КОРСУН ОЛЕКСАНДЕР. *Сніль*, українскій новорочникъ, зкрутивъ Александръ Корсунъ. Ріжъ первій. Харьковъ. Друковано въ университетскій штампарні. 1841. Ст. 228 + IV, 8°.

Зміст: Іеремія Галка: Переиславська ніч, трагедія; Еврейські співанки (в Байрона); Олень (в Краледворського рукопису). Порфирія Кореницькій: Вечерниці, сатирична поема (ст. 105—140). Петро Писаревскій: Стецько, можебилля. Степан Писаревскій: Писульна до мого братухи Яцька; байка «Крути, Паянко, головою»; пісня «Де б то допитаться правди». Марфа Писаревська: Петраркина пісня. Михайло Петренко: Думка. Олександр Корсун: Українські повірря; вірши (12); Писульна; байки і пісня. Мена панівъ субскрибентовъ (I—IV).

1. К. Сементовскій. «Маякъ», 1842, № 12.

2. Н. Петровъ. Очерки ист. укр. літер., ст. 135—140.

79. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І. *Москаль-Чарівникъ*. Українскій водевилъ въ 1 дѣйствіи І. П. Котляревскаго. Изданіе И. Среневскаго. Украинскій Сборникъ, кн. 2. Москва. 1841. Ст. 46, 8°.

80. ОСНОВЯНЕНКО ГР. [Квітка Григорій]. *Малоросійскія повѣсти* разсказываемыя Г. Основьяненкомъ. Книжка первая. Харьковъ. Въ Университетской Типографіи. 1841. Второе изданіе Андрея Глазунова. Ст. 395, 8°.

[Містить: Солдатський патрет; Маруся; Мертвецький великдень].

Книжка вторая. Харьковь. Въ Университетской Типографіи. 1841. Второе изданіе Андрея. Глаунова. Ст. 480, 8°.

[Містить: Добре роби, добре я буде; Ковотопська відьма; От тобі я скарб].

1. Іеремія Галка [М. Костомаров]. Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ. «Молодикъ» на 1844 годъ. Х. 1844.

2. «Библиотека для чтенія», 1841, т. XLVIII, отд. VI, ст. 43—46.

3. «Современникъ», 1841, т. XXI, ст. 94—96.

81. ШЕВЧЕНКО ТАРАС. *Гайдамаки*. Поэма Т. Шевченка. Изданіе книжнаго магазина И. Т. Лисенкова. Въ типографіи А. Сычева. С.-Петербургъ. 1841. Ст. 131 + (1), 12°.

1. В. Бѣлинскій. «Отечественныя Записки», 1842, т. XXII, кн. 3.

2. Ф. Киченко «Москвитянинъ» 1843, ч. VI.

3. «СПетербургскій Вѣдомости», 1843, № 38.

4. «Сѣверная Почта», 1843, № 38.

5. Н. Тихорскій «Маякъ», 1842, т. 4, кн. 8, ст. 82—106.

6. «Die Haidamakens», Gedicht von T. Schewtschenko. «Jahrbücher für Slavische Literatur», 1 43, т. I, ст. 8.

1842.

82. HEINEZ KAROL. *Розповіді зарозсцьо з Трєбизунди*. Komedio-opera historyczna we 2-oh aktach, na malorossyjskim języku wierszem napisana przez Karola Heineza. Kijów. 1842, ст. 59, 8°.

83. КВІТКА ГР. *Малороссійская бль*. «Маякъ», 1842, т. III, книга 5, отдѣлъ «Смѣль» [з паралельнимъ текстомъ російською мовою].

84. КОРСУН ОЛ. Поевіі в часопису «Маякъ» 1842 р.

85. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Вирешилієва Энеида на малороссійскій языкъ переложенная*

И. Котляревскимъ. Харьковь. Въ университетской типографіи. Изданіе 4-е И. Волохинова. 1842. ст. 38+42+75+71+77+90+32, ч. 8.

1. «Библиотека для чтенія». 1843, т. 56, ст. 46—49.

2. «Современникъ», 1846, т. 41, ст. 369—397.

86. б) *Наташка-Полтавка*. Малороссійская опера въ 3 д. И. П. Котляревскаго. 2-е изданіе. Харьковь. 1842. Ст. 88, ч. 8.

Ө. Евекній «Денница», (Iutrzenska) Варшава, 1842. № 7.

1843.

87. БЕЦЬКИЙ І. *Молодикъ* на 1843 годъ, украинскій литературный сборникъ, издаваемый И. Бецкимъ. Харьковь. Въ Университетской типографіи.

[Українскій одділ на ст. 1—156, 8°, містить: Квітка Гр. — а) Перекотило, повість; б) Підбрехач, оповідання. Костомаров М. — кавки: Торба я Лови. Шевченко Т., (Думка, Н. Маркевичу, Утоплена) Щоголів Я., Чужбінський А., Левченко І., Бодякський О., Могила А., Петренко М., Іеремія Галка-вірши. Народні пісні].

1. С. В. «Маякъ», 1843, т. 13, кн. 25, гл. IV, і 1844, т. 13, ст. 4—12.

2. «Литературная Газета», 1843, № 42.

3. «Отечественныя Записки», 1843, т. 28, № 6.

4. «Сѣверная Пчела», 1843, №273.

5. В. Бѣлинскій. «Отеч. Записки», 1843, № 12.

88. КОПИТЬКО К. Д. [Кость Думитрашков]. 3 поезіі в журналі «Маякъ».

Петровъ Н. Очерки, ст. 72—77.

89. КУЛІШ ПАНТ. *Украина*. Зложивъ П. Кулѣшъ. Одъ початку України до Батька Хмельницького. Кієвъ. Въ Университетской типографіи 1843. Ст. 95+III нenum. [До земляковъ], 8°.

1844.

90. ПАДУРА Т. *Ukrainky. Z nutoju.* Тумка Padurgy. Warszawa. 1844. Ст. 195, 8°.

91. ТОПОЛЯ К. *Чурь-челуха*, или нѣсколько фактовъ изъ жизни украинскаго пайства. Соч. Кирилла Тополи. Изданіе Ивана Костянова. Кавань. Въ типографіи Губернскаго Правленія. 1844. Ст. 8 нен.+148+3 нен., 16°.

1. Гална І. [М. Костомаров]. Обзоръ сочиненій на малор. языкѣ. «Молодикъ на 1843 г.». Х, 1844.

2. С. Шеховичъ. «Семейная Библиотека». Львів, 1855, кн. I.

92. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Чигиринскій Кобзарь и Гайдамаки*. Двѣ поэмы на малороссійскомъ языкѣ, съ картинкою. Т. Г. Шевченка. Новое изданіе. СПБ. 1844. Въ типографіи Х. Гинце. Ст. 74, 12°. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка. СПБ. 1841. Въ типографіи Сычева. Ст. 131, ч. 12. Цѣна 5 руб. асс. [Обидви книги вброшуровані и випущені вкупі].

1. «Литературная Газета», 1844, № 19.

2. Тіунскій. «Москвитянинъ», 1844 ч. 3, № 6.

93. в) *Гамалія*. Соч. Т. Шевченка. С.-Петербургъ. Въ типографіи М. Ольхіяна. 1844. Ст. 12, 8°.

1845.

94. КАРПЕНКО СТ. *Барвинокъ Украины*. Виршы. Сконпонація Стецька Карпенка 1-го и прова. Дмитро Войнаровскій. Повість въ двоухъ поділахъ. Праця Грыцька Карпенка 2-го. Кіевъ. Въ Университетской Типографіи. 1845. Ст. (5)+158, 8°.

1. «Отечеств. Записки». 1844, № 10 т. 60.

2. «Маякъ». 1845, т. XLVII, № 11.

95. КОРСУН ОЛ. Поезіи в часопису «Маякъ», 1845 р. №№ 21, 26.

1846.

96. І. А. *Ятухъ Горемыка* или наслѣдство и проклятіе. Малороссійская оперетта въ 4 дѣйствіяхъ И. А. Таганрогъ. 1846. Ст. 128, 8°.

А. Марневичъ. «Одесскія Вѣстникъ» 1844, № 132.

1847.

97. КУЛІШ П. *Украинскія народныя преданія*. Собралъ П. Кулѣшъ. Книжка первая. Москва. Въ Университетской Типографіи. 1847. Ст. 90, 8°.

[Книжка ця, видрукована р. 1847, пущена була в продаж пятьдесятъ років пізніше].

1. А. Л [азаревскій] «Кіев. Стар.» 1895, XII, 111—113.

2. Ол. Грушевскій. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 74.

3. О. Лобода. Записки Укр. Академії Наук, т. 2—3.

1848.

98. КАРПЕНКО ГР. 2-й. Ландыши Кіевской Украины. Въ тринадцати книгахъ стихами и прозою. Книга первая. Сочиненіе Григорія Карпенка 2. 1848. С.-Петербургъ. Въ типографіи Ильи Глазунова и Комп. 1848. [На титул.:] Кунволія Ківійської Украйни въ тринадцати книжкахъ віршми и провою. Книжка перва. Скомпонованъ Грыцька Карпенка 2. 1848 року. Ст. 45, 8°.

[укр. мовою: Чася мого безталанного жыття, ст. 15—23].

99. КАРПЕНКО СТЕПАН. *Барвинокъ Украины въ тридцати пяти книгахъ въ стихахъ и прозѣ*. Книга вторая. На русскоимъ,польскомъ и малороссійскомъ языкахъ. Соч. Степана

Карпенка 1. 1848 года. С.-Петербургъ. Въ Типографіи Ильи Глаунова и Комп. 1848. [на титул.:] Барвінокъ Украйны. Въ тридцять п'ять книжкахъ віршами и огульною мовою. Книжка друга. На русскімъ, польскімъ и украйніскімъ діалектахъ. Ст. (4)+77+XL, 8°.

[українською мовою лиш: Слово до моїхъ думъ. Дума ст. 61—77].

100. **МЕТЛИНСЬКИЙ АМВРОСІЙ.** *Южный Русскій Сборникъ.* Изданіе А. Метлинскаго. Харьковъ. Въ Университетской Типографіи. 1848. Ст. 60+108+44+72+92, 12°.

Зміст: Предисловіе. Правописаніе южно-русскаго языка или нарѣчія. А. М[етлинскій] — Думки и пѣсни (Бандура. Козачи поминки. Сиритка. Старець). М. И. Х. Петренко — Думы та спивы (26—60). С. Т. А. Д. Е. К. с. а. р. о. в. — Вовкулака (1—108). М. И. Х. М. а. н. а. р. о. в. с. к. и. я. — Наталя, або двидоли разомъ (1—44) і Гарасько, або талапъ и въ неволи (1—72). Г. р. О. с. н. о. в. ъ. я. н. е. н. к. о. — Щира любовъ, або мѣляя дорожче щастя, драма (1—92).

1. «Отечествен. Записки», 1848, кн. 11, т. 61.

2. «Москвитянинъ», 1849, № 1.

1849.

101. **ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАС.** *Проповѣди, на малороссійскомъ языкѣ.* Протоіеря и Кавалера Василя Гречулевича. СПБ. Печатано въ типографіи Карла Крайя. 1849. Ст. V+222+(5) 8°. Ц. 1 р. 40 к. сер.

Максимовичъ М. «Москвитянинъ», 1850, № 3, ст. 85—88.

102. **МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО.** *Сборникъ украинскіхъ пѣсень,* издаваемый Михайломъ Максимовичемъ. Часть первая. Кіевъ. Въ Типографіи Теофила Гликсберга. 1849. Ст. (4)+114+2, 8°.

[Зміст:] Предисловіе. Украинскія думы: 1. Отъзвъ козака въ родину. 2. Тоска сестры по братѣ. 3. Неволь-

ники. 4. Схватка козака съ татаринкомъ. 5. Козакъ Голота. 6. Три брата. 7. Побѣга трехъ братьевъ изъ Азова. 8. На смерть атамана Федора Безроднаго. 9. На черноморскій походъ гетмана Серяги. 10. На возвращеніе изъ плѣна Самойла Кушки. 11. Черноморская буря. 12. На побѣду Чигиринскую. 13. О Хмельницкомъ и Барабашѣ. 14. Походъ на поляковъ. 15. На побѣду Корсунскую. 16. На походъ Хмельницкаго въ Молдавію. 17. Объ украинцахъ послѣ Бѣлоцерковскаго мира. 18. На смерть Хмельницкаго. 19. Объ Иванѣ Копыченкѣ. 20. О Палѣѣ и Мазепѣ (ст. 1—91). Сборникъ Украинскихъ пѣсней. Отдѣлъ второй. Пѣсни колыбельныя и материнскія (91—114). Замятки объ Украинскомъ выговорѣ (+ 1).

1. «Москвитянинъ». 1849, № 7, кн. 2.

2. Буслаевъ Ф. «Москвитянинъ», 1850, № 18, ст. 19—47.

3. «Отеч. Записки», 1850, № 4.

1850.

103. **ОСТАШЕВСЬКИЙ СПИРИДОН.** *Piśń kory kozoł,* папусаў Spirydon Ostaszewski. Nakładem Autora. Drukiem T. Glücksberga. Wilno. 1850. Ст. 200+II нен., ч. 12.

К. Wł. W. «Tygodnik Illustrowany», 1863, № 192.

1851.

104. **КАРПЕНКО ГР. 2-й.** *Ландыши Кіевской Украйны.* въ тринадцати книгахъ. Мѣрною и всплошною рѣчью. Книга вторая и третія. На русскомъ и малороссійскомъ языкѣ. СПБ. 1851. Ст. (1)+108+(2)+55, 8°. [на другій титуловій картці:] Кунволя Кіївської Украйны. Въ тринадцати книжкахъ. Віршами и огульною мовою. Книжка друга и третія. На Русскімъ и Украйнокімъ діалектахъ.

[Містить вірши, уривки з повістей, драматичну дію «Пан Сосюрченко» і вірши Т. Думитрашка-Райча].

«Сборникъ» (львівскій), 1857, № 7.

105. СЕМЕНТОВСЬКИЙ А. *Малоросійскія и галицкія загадки*. Собралъ А. М. Сементовскій. Київъ, 1851. Ст. 44. ч. 8. Цѣна 50 коп.

1. Вѣстникъ Географич. Общества, 1851, т. 2.

2. «Отеч. Записки», 1851, № 5.

3. «Москвитянинъ», 1851, ч. 3, №№ 9—10.

1852.

106. БОРОВИКОВСЬКИЙ Л. *Байки й прибаутки* Левка Боровиковського. Київъ. 1852. Ст. XII+118, ч. 16, ц. 1 р. [Передмова А. Метлинського].

1. Землякъ [А. Метлинскія]. «Москвитянинъ», 1852, № 24.

107. ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАС. *Бесѣды катехизическія на девять блаженствъ евангельскихъ и десять заповѣдей Божіихъ*, говоренныя на малоросійскомъ языкѣ протоіереємъ и кавалеромъ В. Гречулевичемъ. СПБ. 1852. Ст. 25+49, 8°.

108. ЧЕХОВСЬКИЙ ВІЛЬГЕЛЬМ. *Ганка чи цвѣтъ пидъ косю судьбы*. Повість В. Чеховскаго. Київъ. 1852. Ст. 102, 16°.

1853.

109. ВЕРБИЦЬКИЙ-АНТИОХОВ Н. (Поезіі):

1) *Мищанка* «Чернигов. Губ. Вѣдом.», 1853, № 15.

2) *Могила*, *ibid.*, № 27.

3) *Писня майданчикова*, *ibid.*, № 27.

4) *Иванова писня*, *ibid.*, № 42.

110. ГЛІБОВ ЛЕОНИД (байки та вірши):

1) *Вовкъ и китъ. Вовкъ и вичари. Лебідь, щука и ракъ*. «Чернигов. Губ. Вѣдом.», 1853, № 8.

2) *Лисиця и ховрахъ. Вовкъ и лисиця*. *ibid.*, № 11.

3) *Мирошникъ. Лисиця и оселя Чижъ и голубъ*. *ibid.*, № 12.

4) *Дві бочки. Жаба й вилъ. Мужикъ та лисиця. Прокожи та собаки*. *Ibid.*, № 16.

5) *Миша и пацюкъ*. *Ibid.*, № 18.

6) *Хлопчикъ и гадюка*. *Ibid.*, № 19.

7) *Вовкъ и мишиня*. *ibid.*, № 20

8) *Зузуля и півень. Левъ та миша*. *ibid.*, № 21.

9) *Співаки*. *Ibid.*, № 22.

10) *Левъ та вовкъ. Хозяинъ та шкапа*. *ibid.*, № 25.

11) *Троеженецъ*. *ibid.*, № 26.

12) *Озримова свита. Два кума*. *ibid.*, № 29.

13) *Камінь та червякъ*. *ibid.*, № 35.

14) *Синиця*. *Ibid.*, № 36.

111. МАЗЮКЕВИЧ О. *Басни Крылова, переложенныя на малоросійское нарѣчіе*. Київъ, 1853. Ст. 50, 12°, ц. 50 коп.

112. ОГІЄВСЬКИЙ П. «священ. *Байки изъ Крылова: Пани и дви челюдки. Лисиця и мужикъ*. «Чернигов. Губ. Вѣд.» 1853, №№ 26 і 30.

113. ШИШАЦЬКИЙ-ІЛЛИЧ А. *Шкодливый цапъ*. [вірш]. «Черн. Губ. Вѣд.» 1853, № 17.

1854.

114. ВАНЕНКО І. *Дамо прочулана!* [вірш], «Московскія Вѣдомости», 1854, № 24.

115. ВЕНГЕР М. *Совить ворогамъ*. Сочиненіе Николая Венгера. Одесса. 1854. Ст. 7 нечум, 8°.

116. МЕТЛИНСЬКИЙ А. *Народныя южно-русскія пѣсни*. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Київъ. 1854. Ст. XVIII+2+472+2+IV, 8°.*)

*) Див. Н. Сумцовъ. Пятидесятилѣтіе собранія А. Л. Метлинскаго «Народныя южнорусскія пѣсни». Извѣстія отдѣленія рус. яз. и слов. Импер. Акад. Наукъ, 1904, кн. 3.

1. Землякъ [А. Метлинскій]. «Москвитянинъ». 1852. № 24.

2. Н. Петров, Очерки, ст. 141—146
1. [В. Ламаискій] «Вѣстн. Имп. Рус. Геогр. Общ., 1854, т. V, отд. IV, ст. 13—40.

2. И. Срезневскій, «Извѣстія II отд. Импер. Академіи Наукъ». 1854, т. 98, ст. 27—31.

3. «Отечественныя Записки». 1855, № 1.

4. «Пантеонъ». 1855. № 3.

5. Каменецкій Д. «Москвитянинъ», 1855, № 11, т. 3, ст. 63—70.

6. М[ажко] Н. «Москвитянинъ», 1855. № 4, ст. 92—102.

7. Мансимовичъ М. «Русская Бѣда». 1857, № 1.

8. «Современникъ», 1855, т. 50, кн. 4

117. НАДХИН ГРИГОРИЙ. *Землякамъ* [вірш] «Русскій Инвалидъ», 1854, № 74.

118. ЯЦИМИРСЬКІЙ. *Бенкетъ для непрощенныхъ гостей и до землякивъ*. [Поезія]. СПБ. 1854, ст. 20, 8°, ц. 20 коп.

1855.

119. [АФАНАСЬЕВ-ЧУЖБИНСЬКІЙ ОЛ.] а) *Що було на серці*. СПБ. 1855. Ст. 45, 16°.

З м і с т: передмова (ст. 3—4), поезія: Думка. Весна. Осінь. Родумья. Огніще. Прощання. Бевталанія. Могьла. Дівочья правда. Місяць. Метіль. Жаль. Товаришеві. Співака. Е. П. Г-ці.

1. «Москвитянинъ», 1855, № 4.

2. Н. Петровъ, Очерки, ст. 165—169

120. б) *Словарь малороссійскаго нарѣчія*. А. — З. Извѣстія Императорской Академіи Наукъ. 1855, т. IV.

121. ГЛІБОВ Л. а) *Вовкъ та ягня*. Байка. «Черн. Губ. Вѣд.» 1855, № 50.

б) *Письма*. «Черн. Губ. Вѣд.» 1855, № 48.

в) *Остапова правда*. «Черн. Губ. В.» 1855, № 46. (По поводу проходженія дружинъ Московскаго, Нижегородскаго и Владимірскаго ополченія чрезъ городъ Нѣжинъ).

122. ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАСИЛЬ. *Бесѣды катихизическія при объясненіи молитвы Господней на Малороссійскомъ языкѣ, составленныя протоіереемъ и кавалеромъ Василіемъ Гречулевичемъ*. СПБ. 1855. Ст. (2)+38, 8°.

123. ТОЛСТОЙ Н. *Въ чімъ сердци не озоветься слово Царя любимого*. Сцены. Москва. 1855. Ст. 36, 16°.

1856.

124. ГЛІБОВ ЛЕОНИД. *Шпакъ* (Изъ Крылова). Л. Глѣбова. «Черн. Губ. Вѣдомости», 1856, № 15.

125. ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАСИЛЬ. *Бесѣды катихизическія, на символъ вѣры, говоренныя на Малороссійскомъ языкѣ Подольской епархіи, Брацлавскаго уѣзда, села Аннополя Чудо — Михайловской церкви Протоіереемъ и Кавалеромъ Василіемъ Гречулевичемъ*. СПБ. 1856, ст. (5)+45, 8°.

А. Л-кій. «Черн. Губ. Вѣд.» 1856 № 38.

126. КУЛИШ ПАНТЕЛЕЙ-МОН. *Записки о Южной Руси*. Издалъ П. Кулишъ. Томъ I. С.-Петербургъ. 1856. Въ типографіи Александра Якобсона. Ст. (2)+XXVI+322+(2), 8°.

[містить:] Предисловіе. Цѣль и составъ книги. О переводѣ малороссійскихъ думъ и преданій. О малороссійскомъ правописаніи (I—IX). Содержаніе (XI—XXVI). Записки о Южной Руси [переклади, легенди, про кобзарів та оповідачів, думи і пісні] ст. 1—322.

2. Н. Петровъ. Очерки ист. укр. лит.

3. Н. Дашкевичъ. Отзывъ о сочи. Петрова.

4. Ом. Огоновскій. Исторія лит. руском, ч. IV.

Переклад дум: Primus Sobotka:

а) Duma o útáku tŕi bratŕi z Azova, «Kvátý», 1866, č. 10.

b) O sestře a bratru. O smrti kozaka banduristy. Ibid. č. 10.

с) O bouři na černém moři. O kozackém živobytí. Ibid., с. 10.

d) O pamoťní výpravě Serpiahu, Ibid., ст. 307—308.

127. М. Ф. [Морачевський Пилип]. *До чумака. Або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 1854 роках*. Стихотвореніе Ф. М. Кієвъ. 1856. Ст. 37, 16°.

128. ОГИЄВСЬКИЙ ПЕТРО. *Думки на могили* (Збірник віршів). Черниговъ. 1856, ст. 32, 12°, ц. 25 коп.

129. ШИШАЦЬКИЙ-ІЛЛИЧ А. а) *Памятна могила*. Ал. Шишацкій-Илличъ. (Изъ книги «Украинська квітка»). «Черниг. Губ. Вѣд.», 1856, № 24.

в) *Украинська Квітка*. Соч. Александра Шишацкаго-Иллича. Перша книжка. Черниговъ. 1856, Ст. 82, 8°, ц. 25 коп.

(Зміст: Олесь (поема). Поезії: Дві могили. Памятна могила. Заповіт. Розмова до моєї любої дівчини. Чорна галка. Думки. Пісня. Тяжко в світі сиротині. Моя думка. Глум, а не кохання. Приказки: Доля. Шкодливый цап.).

Ал. Назаревскій. «Черн. Губ. Вѣд.» 1856, № 9.

130. ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО А. *Малороссійській театръ*. Кієвъ. 1857. Ст. 166, 16°.

(Містить 5 піес: 1. Однѣ подарувавъ, другий утишувъ, вовевіль в 1 дії. 2. Тодя скажешиъ гопъ, якъ выскочышь, признака в 1 дії. 3. Оглядывъ, якъ навнесъ, вовев. в 1 дії. 4. Оказія зъ Мыкытою, жарт в 1 дії. 5. Пояриркувавъ або беда видъ курчичъ оwoцей, оперетта в 2 д.).

1. А. [Назаревскій]. «Чернигов. Губ. Вѣд.», 1859, № 15.

2. «Зарн.», 1882, № 281.

131. ВОВЧОК-МАРКО [Марія Марковичка]. *Народні оповідання* Марко-Вовчка. Издавъ П. А. Кулішъ. У Петербурбурзі. 1857. Ст. X+179, 8°.

*) Коротенька біографія Ол. Шишацкаго-Илича див.: Катря Балашива. «Зорн.», 1888, ч. 16. 1857.

[Містить: Козачка. Сестра. Одарка. Сон. Свекруха. Отець Андрій. Данило Гурч. Выкуп. Максим Грімач. Панська воля. Чумак].

1. Переклади: Украинскіе рассказы Марка-Вовчка. «Русскій Вѣстникъ» 1858, кн. VII—VIII [Сонъ. Свекровъ. Максимъ Грімачъ. Отець Андрей. Выкупъ. Данило Гурчъ. Сестра].

2. Ледашница. Повѣсть Марка Вовчка. «Русское Слово», 1859, № IX.

3. Украинскіе народніе рассказы Марко-Вовчка. Переводъ П. С. Тургенева. СПб. 1859. Изданіе Д. Е. Кожанчикова. Ст. 213, 16°.

4. «Максим Грімачъ і «Чумакъ» — у сербському журналі «Вила», 1868, № № 24 і 26 [переклад М. Радовановича].

5. Kleinrussische Dorfgeschichten. Vater Andry. Von Marko Wowsischka. «Die Libelle», 1869, № 16.

6. «Два сини» — в хорватському журналі «Vienac», 1869, № 8 і «Чаро» Ibid., № 13 [переклад S.]

7. «Два сини» — в німецькому збірникові «Dioskuren», Wien, 1873, ст. 271—277.

8. «Jak na Ukrajině miluji» [Три долі] — в чеському журналі «Pohled», Praha, 1875, № № 267—293.

9. М. Вовчокъ. Козачка. Одарка. Горпина. Изданіе СПетербургскаго Комитета Грамотности. 1895. ст. 40, 16°.

Рецензії на це видання:

а) «Сѣверный Вѣстникъ», 1895, № 5

б) «Міръ Божій», 1896, № 2.

с) «Русская Мысль», 1895, № 3.

д) «Народный Учитель», 1896, ст. 71

е) «Образованіе», 1895, № 5—6.

10. Маруся. М. Вовчка. Изданіе СПб-го Комитета Грамотности. 1896. ст. 116, 16°.

Рецензії на це видання:

а) «Рус. Мысль», 186 № 8.

б) «Міръ Божій», 1896, № 2.

с) «Образованіе», 1897, № 1.

11. Маруся. Перев. съ малорусскаго. Съ 10 рисунками. СПб. 1872. Ст. 132, 8°.

12. Павло Чернокрыль. М. Вовчка. Изд. СПб-го Ком. Грамотности. 1896. Ст. 32, 16°.

Рецензії:

а) «Міръ Божій», 1896, № 2.

б) «Рус. Мысль», 1896, № 8.

с) «Образованіе», 1897, № 1.

13. Niewolnica, prz. J. Romańczuk, «Gazeta Narodowa» 1885, № 221—222.

Критичні розбори і рецензії:

1. П. Кулішъ. Вглядъ на малоросійскую словесность. По поводу выхода въ свѣтъ книги «Народні Оповідання» М. Вовчка. «Русскій Вѣстникъ», 1857, кн. XII.
2. «Русское Слово», 1857, кн. X.
3. В. Милорадовичъ. «Русское Слово», 1857, кн. V, ст. 83.
4. «Русскій Вѣстникъ», 1856, кн. VII
5. «Библиотека для чтенія», 1859, XI
6. «Русскій Миръ», 1859, № 18.
7. «Разсвѣтъ», 1859, № 5.
8. Эп. С-тъ [Олекс. Котляревскій]. За Марка Вовчка. «Отечественныя Записки», 1859, №№ 2 і 3.
9. Де-Пуле. Украинскіе народныя разказы Марка Вовчка. «Русское Слово», 1859, X.
10. К[остомаров Н.] «Современникъ», 1859, т. 75, ст. 103—113.
11. А. Чужбинскій. «Рус. Слово», 1859, X.
12. Н. Добролюбовъ. «Современникъ», 1860, IX (передруковано в Собраніи Сочиненія, 1885, т. III).
13. «Свѣточъ», 1860, № 1.
14. [А. Герценъ] «Колоколь», 1860, № 71.
15. Пирятинъ. Марко Вовчокъ, какъ народный малоросійскій писатель. «Русскій Инвалидъ», 1860, № 107.
16. «Художественный Листокъ», 1860, № 2.

132. ГАЛАГАН ГР. Южно-русскі пісні зъ нотами. Кієвъ, 1857.

133. ГАТЦУК МИКОЛА. Ужичок рідного поля. Вистачени працей М. Г. Москуа. У друкарні М. Каткоуа і т-ва. 1857. Ст. IV+371, 8° [додано портрет гетьмана П. Дорошенка].

1. А. Чужбинскій. «Русское Слово», 1859, кн. X, ст. 67.
2. А. Гатцукъ. Поности малоросійской литературы. «Московскія Вѣдомости», 1859, № 98.

134. ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАС. а) *Проповѣди на малоросійскомъ языкъ протоіерея Василя Гречулевича.* Изданіе второе, исправленное. СПБ. 1857.

Въ типографіи Александра Якобсона. Ст. XIV+203+(1), 8°.

1. Н. Мязно. «Русская Бесѣда», 1857, кн. 3.
2. Н. Хомяковъ, *ibid.*, 1857, кн. 3.
3. А. Лазаревскій. «Чернигов. губ. Вѣдом.», 1857, № 47.
4. Н. Костомаровъ «Современникъ», 1858, т. 67.

135. в) Проповѣдь на новый годъ [українською мовою]. «Черниговскія Губ. Вѣдомости», 1857, № 1.

136. КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙ-МОН. а) *Записки о Южной Руси.* Издавъ П. Кулішъ. Томъ II. С.-Петербургъ. 1857. Въ типографіи Александра Якобсона. Ст. 354+(1), 8°.

- Зміст: 1. Сказки и сказочки (1—104.) 2. Разказы современника — поляка о походахъ противъ гайдамакъ (105—141). 3. Наймичка, поэма (Т. Шевченка) (142—168). 4. Записка члена Малоросійской Коллегии Г. Н. Теплова (169—196.) Орисъ. Идилія П. А. Куліша (197—208). 6. Малоросійскія пѣсни, положенія на ноты для гѣвня и для фортепіано А. Н. Маркевичемъ. Тетрадь I (209—236) ноты і текст (237—256). 7. О древности и самобытности южнорусскаго языка-Іоанна Могилевскаго (257—290). 8. Похороны, списанныя со словъ поселенина въ Харьковской губерніи Лісовникомъ (281—290). 9. О причинахъ вражды между поляками и украинцами. Двѣ статьи: М. А. Грабовскаго и П. А. Куліша. (291—328). Приложенія (331—354).

1. «Современникъ», 1857, кн. I.
2. Н. Костомаровъ «Отечественныя записки», (1587) т. CXII, № 6 і т. CXIV, № 9.
3. М. Максимовичъ. «Русская Бесѣда», 1857, №№ IV, VIII.
4. А. Пыпинъ. «Современникъ», 1 57, т. 5, кн. 63.
5. Извѣстія Имп. Академія Наукъ, т. 5, в. 6.
6. П. Р-чь «Рус. Бесѣда», 1857, т. 4 і 8.
7. «С Петербургскія Вѣдомости» 1857, № 33.
8. «Сынъ Отечества», 1857, № 58.
9. А. Лазаревскій «Чернигов. Губ. Вѣдомости», 1857, № 47.

137. в) Чорна Рада, хроніка 1663 року. Написавъ П. Ку-

лішъ. Санктпетербургъ 1857. Въ Типографіи Александра Якобсона. Ст. (4)+428+(2), 8^о. [ст. 1—422 «Чорна Рада», ст. 423—428 «Слова изъ Чорної Ради, которі не всяке чувало, або читало»].

1. М. Максимовичъ. Объ историческомъ значеніи романа «Чорна Рада». «Рус. Вѣстѣ», 1858, кн. I. (передруковано в «Собран. Сочиненій», т. I, 1876, ст. 515—531).

2. Його-ж. Критическія замѣчанія, *ibid.*, кн. IX.

3. Н. Костомаровъ. «Современникъ» 1858, кн. 67, отд. II, ст. 1—28.

4. Е. К. «Библиотека для чтенія». 1857, № 12.

5. «Смѣхъ Отечества», 1857, № 34.

6. А. Лазаревскій. «Черн. Губ. Вѣд.» 1858, № 13.

138. *в) Граматка*. Зложивъ П. Кулишъ. СПБ. 1857. Въ типографіи П. А. Кулиша. Ст. 149, 12^о.

1. А. Лазаревскій. «Черн. Губ. Вѣд.», 1858, № 7.

2. Насѣки граматки. «Основа», 1862, кн. I.

139. МАКСИМОВИЧ М. *Письмъ о полку Игоревѣ*, переложенная на украинское нарѣчіе Михайломъ Максимовичемъ. Кіевъ. 1857, ст. VII+47, 12^о.

1. Туруновъ Я. «Русскій Инвалидъ», 1857, № 161.

2. «Спб. Вѣдомости», 1857, № 204.

3. «Библиотека для чтенія». 1857, № 24.

4. «Кіев. Губ. Вѣдомости», 1857, № 26.

5. А. Лазаревскій. «Черниг. Губ. Вѣд.», 1857, № 48.

140. ПАДУРА ТИМКО. *Radura T. Mandriwec* [поезія]. *Biblioteka Warszawska*, 1857, IV, ст. 699.

141. ШИШАЦЬКІЙ-ІЛЛИЧ А. *а) Украинська квітка*. Соч. Ал. Шишацкаго-Иллича. Друга книга. Черниговъ. 1857. Ст. 75, 16^о.

Ал. Лазаревскій. «Черн. Губ. Вѣд.», 1857, № 48.

б) До могилъ (поезія) «Чернигов. Губ. Вѣд.», 1867, № 36.

1. П. Кулишъ. Вглядъ на малорословесность. «Рус. Вѣстникъ». 1857, XII.

2. П. К. «Черн. Губ. Вѣд.», 1858, № 10.

142. *в) Сборникъ малоросійскихъ пословицъ и поговорокъ*. Состав. Ал. Шишацкій-Илличъ. Черниговъ. 1857, ст. 97, 16^о.

Ал. Лазаревскій. «Черн. Губ. Вѣд.» 1857, № 48.

1858.

143. ГЛІБОВ ЛЕОНИД [байки та поезіі:]

1) Шукна. «Чернигов. Губерискія Вѣдомости», 1858, № 8.

2) Свиня, *ibid.*, № 9.

3) Стриженої Стриженої Думка. *ibid.*, № 15.

4) Вівчаръ. *ibid.*, № 17.

5) Лящм, *ibid.*, № 18.

6) Нетутешня білина (изъ Дмитріева), *ibid.*, № 22.

7) Купецъ та миші. *ibid.*, № 27.

144. ГРЕЧУЛЕВИЧ В. *Бесѣды на малоросійскомъ языкѣ о семи спасительныхъ таинствахъ*, составленныя... прот. В. Гречулевичемъ. СПБ. 1858. Ст. 40, 8^о, ц. 50 коп.

145. ДУМИТРАШКО-РАЙЧ Т. *Бандура*. Думки и пісьни. Тимофія Думитрашко-Райча. Выпускъ первый. Кіевъ. 1858. Ст. 45, 8^о.

Петровъ Н. Очерки, ст. 155—159.

146. КВІТКА ГРИГОРІЙ. *Повісті Григорія Квітки* (Основа) (Основа). Томъ первый. Издавъ П. А. Кулишъ. СПБ. 1858. Въ типографіи П. А. Кулиша. Ст. (81+264, 8^о).

[Містить:] Марусь; Салдатовскій патрет; Сердешна Оксана; Мертвецкій великдень.

Томъ другий. Издавъ П. А. Кулишъ. СПБ. 1858. Въ типографіи П. А. Кулиша. Ст. (6)+335, 8^о.

[Містить:] Добре роби, добре я буде; Конопотська відьма; От тобі я снорб; Козирь-дівка; Перекопполе; Пархімове снідання.

Переклади:

1. Завтракъ Пархома. «Одесскій Вѣстникъ», 1862, № 46.

2. Marusia. Przetłótył Fr. Mroczko. «Przegląd Słow». Poznań, 1881. №№ 9, 19, 28, 46, 52, 60, 69, 76, 81, 91, 101, 105.

Рецензіі:

1. П. Куліш, див. далі.

2. «Русское Слово», 1859, № 5.

147. КРУТОЯРЧЕНКО (Блюмер Л. П.) *Хохлацьки співки Крутоярченка*. 1858. У Петербурзі, біля Кокушкина моста, хоромы Виталихи. Друковано въ друковальни Э. Треймана. Ст. 15, 8^о.

Куляш П. «Парусъ». 1859, № 2.

148. КУЛІШ П. *Григорій Квітка (Основяненко) и его повісті*. Слово на новий виходъ Квітчинихъ повістей. Написавъ П. Кулішъ. СПБ. 1858. Въ Типографіи П. А. Кулиша. Ст. 36, 12^о, ц. 15 коп.

149. ПЕРЕБЕНДЯ [Кониский Ол.]

1) Туча [поезія] «Чернигов. Губ. Вѣдомости», 1858, № 40.

2) Волошка. Кохана (персъ слов.) *ibid.*, № 45.

150. РОДИНА С. (Метлинский С.) *Мова зъ Украины*. Сборникъ сочиненій на южно-русскомъ явкѣ. Подилъ першій. Зложенія С. М. Родины. Кіевъ. 1858. Ст. XIV + 53, 16^о.

Н. Петровъ, Очерки, ст. 159—161.

1859.

151. ГЛІБОВ ЛЕОНИД:
1) *Цикавий*, «Черн. Губ. Вѣд.», 1859, № 20.

2) *Пісня*. *ibid.*, № 22.

3) *Ярморокъ*, *ibid.*, № 34.

4) *Вечір*, *ibid.*, № 35.

5) *Паняночка*, *ibid.*, № 39.

6) *Торбинка*, *ibid.*, № 43.

7) *Журба*, *ibid.*, № 44.

152. ГЛІЕК М. *Ралец на свято*. М. Глена. Москѡв. У дру-

карні Каткоуа і Т-ѡа. 1859. Ст. 24, 16^о.

153. ГРЕЧУЛЕВИЧ ВАС.

а) *О должностяхъ родителей и дѣтей*. Двѣ бесѣды, говоренныя на малороссійскомъ явкѣ протоіереемъ и кавалеромъ В. Гречулевицемъ. СПБ. 1859. Ст. 38, 8^о п. 20 коп.

154. б) *Бесѣды катихизическія на девять блаженствъ евангельскихъ и десять заповѣдей Божіихъ*, говоренныя на малороссійскомъ явкѣ протоіереемъ и кавалеромъ Василюемъ Гречулевицемъ. Изданіе второе. СПБ. 1859. Ст. 50, 8^о.

155. К. Д. [УМИТРАШКОВ]. *Жабомышодраківка* (Ватрахо-мвомахія). На нашу руську мову перештопавъ К. Д. Изд. В. Аскоченскій. СПБ. 1859. Ст. 29, 16^о, ц. 25 к.

156. КУЗЬМЕНКО ПЕТРО.

а) *Підбитий журавель*. [Підпис] П. К... о. «Чернигов. Губ. Вѣд.» 1859, № 37.

б) *Ніч*. Посвящ. Ю. Г. З-кой П. К... о. «Черн. Губ. Вѣд.» 1859, № 38.

в) *Неборакъ*. П. К... ко. «Черн. Губ. Вѣд.» 1859, № 42.

157. МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО. а) *Украинець*. Сборникъ, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ. Книжка первая. Изданіе М. Максимовича. Москва. 1859. Ст. 174, 8^о.

Зміст: Псалми Давидові в укр. перекладі (1—41) і «Слово о полку Игоревімъ» (43—86).

158. б) *Псалмы*, переложенные на украинское нарѣчіе Михаиломъ Максимовичемъ. Москва. 1859. Ст. 41 + III нен., 16^о.

1. Гатцукъ. Новости малорос. литературы. «Москов. Вѣдом.» 1859, № 98.

2. Объясненіе М. Максимовича. «Москов. Вѣд.» 1859, №№ 105 и 115.

3. Одповідь Гатцука «Москов. Вѣд., 1859, № 112.

4. «Слбурскія Вѣдом.» 1859, № 186.

159. **МОРДОВЕЦЬ ДАНИЛО.** Малоросійскій літературний збірникъ. Издавъ Д. Мордовцовъ. Саратовъ. 1859. Ст. 379, 8^о.

[Зміст: Передне слово (9—27). Козани і море. Поэма Д. Мордовця (29—126). Стихотворенія Н. И. Костомарова: Братъ зъ сестрою. Ластівка. Зірка. Погибель Ерусалима (129—149). Опытъ переложенія українськихъ повѣстей Н. Гоголя на малорусское нарѣчіе — Д. Мордовцева. Передне слово (155—160). Вечір підъ Івана Купала (161—178). Народныя пѣсни, зібранныя въ западній часті Волицкой губ. въ 1844 г. Н. Костомаровымъ (179—353). Народныя сказки (355—376)].

1. Гатцукъ. Новості малор. літератури. «Москов. Вѣдом.» 1859. № 98.

2. А. Стороженко. «Отечеств. Записки», 1859, т. 126, № 9.

3. «Русское Слово». 1859, № 5.

160. **НІС СТЕПАН:** а) *На чужині* [поезія]. «Чернигов. Губ. Вѣд.» 1859, № 25.

б) *Чотири пори годовиі.* «Черн. Губ. Вѣд.» 1859, № 43, ст. 322 до 324.

в) *До пахаря.* «Черн. Г. Вѣд.» 1859, № 45, ст. 333—334.

161. **НОСІВНА ЕВДОКІЯ.** *Пісня* [поезія]. «Черн. Губ. Вѣд.» 1859, № 22.

162. **ПЕТРАЧЕНКО С.** *Посіви і розмови.* С. Петраченка. Поділ перви. С прикладною нот. Киев. У друкарні И. і А. Давиденко. Року 1859. Ст. II+70 +4 таблиці нот, 16^о.

163. **ПРИДНІПРЯНЕЦЬ.** *Казки й байки зъ сусидової татки, перелиціовани і скомпонювани Придніпрянцемъ.* В. І. Кієвъ. 1859. Ст. 50, 24^о, ціна 50 коп.

Куліш П. «Основа», Переглядъ українськихъ книжокъ. 1 62, 1.

164. **СКАРБЪ.** Библіотека для любителівъ русскаго і ма-

лоросійскаго чтенія. Выходъ І. Кієвъ. 1859. Ст. 329+15+ +18, 16^о. В одділі «Мѣшокъ стиховъ і торбинка віршей» — 3 вірша, і в одділі «Маленька книжка малоросійскихъ анекдотивъ. Зібравъ Дмитро Т.» — кілька анекдотів, байок та побрехеньок.

Куліш П. «Основа». Переглядъ українськихъ книжокъ. 1862, III.

165. **ШЕВЧЕНКО ТАРАС.** *Поезіі:*

а) *Вечір.* «Русская Бесѣда», 1859, № 3, ст. 4, і в «Народн. Читеніи», 1859, кн. 3, ст. 152.

в) *Сон.* «Рус. Бесѣда», 1859, № 3, ст. 5.

с) *Хустина.* «Народное Чтеніе», 1859, кн. 3, ст. 156.

д) *Як би мені черевики і*

е) *Один у другого питаем:* «Народное Чтеніе», 1859, кн. 5, ст. 168 і кн. 6, ст. 133.

166. **ШЕЙКОВСЬКИЙ К.** *Бытъ подоланъ.* К. Шейковского. Томъ І. В. 1. Кієвъ. 1859. — Ст. 71, 16^о.

167. **ФІЛАРЕТ [ГУМІЛЕВСЬКИЙ] АРХІЄПІСКОП.**

Слово противъ вражды, пристрастной къ доносамъ, говоренное Филаретомъ, архієпископомъ Черниговскимъ и Нѣжинскимъ (Въ переводѣ Малоросскомъ). Черниговъ, 1859, ст. 2 + 12,8^о. [на 1-й сторінці другий заголовок:] Проповідь противъ враждебниківъ, хтивихъ до доносивъ.

1860.

168. **БАРВІНОК ГАННА.** а) *Въ осени літо.* Оповідання. СПБ. 1860. Въ друкарні П. А. Кулиша, ст. 16, 16^о, ц. 5 к.

б) *Лихо не безъ добра.* Оповідання Ганни Барвінокъ. СПБ. 1860. Въ друкарні П. А. Кулиша, ст. 10, 16^о, ц. 3 к.

Переклад: Воронежскій Литературный Сборникъ Изд. Гарделина. Воронежъ 1861, в. 1-я.

169. ВІХТОВЕЦЬ А. *Вигадки* А. С. Вихтовця. Москва. В друкарні Каткова и товариства. 1860. Ст. 31, в 8°, ц. 25 коп.

170. ВОВЧОК-МАРКО. [Марковичка Марія]. *Чари*. Оповідання. СПб. 1860. Ст. 32, 16, ціна 5 коп.

171. ГЛІБОВ ЛЕОНИД *Зірочка* [поезія] «Черн. Губ. Вѣдом.», 1860, № 11.

172. ГРЕЧУЛЕВИЧ В. *Проповѣди на украинскомъ языкъ протоіерея Василя Гречулевича*. Петербургъ. Въ друкарні П. А. Куліша. 1860. чч. I—V, ст. 118, 8°.

173. ЗАКРЕВСЬКИЙ МИК. *Старосвітскій бандуриста*. Книга первая. Избранныя малороссійскія и галицкія пѣсни и думи. Собралъ Николай Заревскій. Москва. 1860. Ст. VI+VIII+138, 8°... книга вторая. Малороссійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки. Собралъ... Москва. 1860. Ст. 138—244, 8°... Книга третія. Словарь малороссійскихъ ідіомовъ. Составиль... Москва. 1861. Ст. 246—628, 8°.

1. Гатцукъ. «Основа». 1862, кн. V.

2. П. Ефименко. «Основа». 1862, кн. IX, ст. 27—48.

174. ІНФИМОВСЬКИЙ МИК. Свящ. Мик. Инфимовскій. *Бєсьда єь 12 недѣлю по Пятидесятницѣ* (на малороссійскомъ языкѣ). «Домашняя Бєсьда», 1860, вып. 33-я.

175. ІРОДЧУК (Куліш П.) *Сіра кобила*. Оповідання. СПб. 1860. Ст. 10, 24°, ц. 5 к.

176. ЄФИМЕНКО П. *Додатокъ до українськихъ помовокъ*

та погудокъ. «Чернигов. Губ. Вѣдом.» 1860, №№ 23, 24, 25 и 26.

177. К. ІВ. *Катруся або туга відъ грошей*. Поэма Ив. К. СПб. 1860. Ст. 50 ц. 16°.

178. *Казка про дівку семилітку*. СПб. 1860. Ст. 9, 24°, ц. 3 коп.

179. КАРПЕНКО Г. *Альбомъ малорусскихъ народныхъ пѣсень*. СПб. 1860.

Л. Тищенко. «Чернигов. Губ. Вѣд.» 1860, №№ 4—5.

180. КАРПЕНКО Г. и С. *Сочиненія на русскомъ и малороссійскомъ языкъ*. СПб. 1860.

[Містить:] Судь пана Тисяцького, комедія въ 2 д. Сватанье, оперета въ 1 д. Катерина Шевченкова, оперета въ 3 д. Тетяна Переяславска, опер. въ 1 д.

1. «Библиотека для чтенія», 1860, т. 11.

2. «Семейный кругъ», 1860, кн. 39.

181. КВІТКА ГРИГОРІЙ. *Підбрегачь*. На пуцання якъ завязано. Оповідання Гр. Квітки [Оснотьяненка]. СПб. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 8, 24°.

182. КУЗЬМЕНКО П. а) *Погане поле*. Легенда П. К—ко, «Чернигов. Губ. Вѣдом.», 1860, № 29.

б) *Поэзія* в «Чернигов. Губ. Вѣд.» 1860 р.: № 12 — Думка; № 22 — Журба; № 23 — Необачний; № 31 — Одночество.

183. [КУЛІШ П.] *Хата*. Видавъ П. А. Кулішъ. Петербургъ. 1860. Ст. XXV+215, 8°. Въ друкарні П. А. Куліша.

[Зміст:] П. А. Куліш: Передне слово до громади. Первоцвіт Щоголева я Кузьменка [П. Куліша]. Я. Щоголевъ, вірши: Гречкосія, Поминки, Безталанне, Безрідні, Покірна (5—12). П. Кузьменко, вірши: Коханню, Три дороги, Не женись, Дарма, До вірної дівчини, До дітей. (13—24). Марко Вовчок: Чари. (25—42) Е. П. Гребінка: Приказки. (43—56) Іродчук:

Сіра кобила (59—72). Т. Г. Шевченко: Кобзарський гостинець: Калина, Пустка, На Різдов, Козацька доля, На Вкраїну, Хатина, До зорі, Хустина, Доля, Пісня (73—90) Ганна Барвінок: Лихо не без добра (91—106). Три слізи дівочи (107—112). П. Куліш: Колії, українська драма, (акт перший) 113—156. Ганна Барвінок: В осені літо, оповідання (157—172). М. Номис: Дідь Мина и баба Мнина, оповідання (173—215).

Хата. Видавч П. А. Куліш. Типом другим. 1860. Петербург. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. VI+215, 8°. [Зміст той самий].

1. Крутойречко [Блюмер Л. П.]. «Семейный Круг», 1860, № 15.

2. «Современникъ». 1860, № 3.

3. «Свѣточъ» 1860. № 4.

4. Милорадовичъ. «Черн. Губ. Вѣд» 1860, № 28.

184. **НОМИС М. (Симонів М.)** Дідь Мина и баба Мнина. Оповідання М. Номиса. СПб. 1860, ст. 60, 16°.

185. **ПРИДНІПРЯНЕЦЬ.** Казки и байки зъ сусидовою татки перелицовани и скомпонувани Придніпрянцемъ. В. П. Київ. 1860. Ст. 45, 24°, ц. 50 коп.

П. Куліш. «Основа», 1862, кн. I.

186. **СЕМЕНОВИЧ ІВ.** Поезії: а) Розмова, Посвящается Л. И. Глѣбову. «Чернигов. Губ. Вѣдом.» 1860, № 42.

187. **САЛОГУБ А.** Притуга [поезія] «Чернигов. Губ. Вѣдомости», 1860, № 13.

188. **ШЕВЧЕНКО ТАРАС.** а) Кобзарь Тараса Шевченка(.) Коштомъ Платона Семеренка(.) С.-Петербург. Въ друкарні П. А. Куліша. 1860. Ст. (6)+244+(1), 8°. [присвята: Мѣрку Вовчкові на память 24-го стичня 1859 року]. Портрет Шевченка, мальований М. Мікешиним і ризаний Гогенфельденом.

[Зміст:] Думи мої, думи мої. Перебендя. Тополя. Утоплена. Причинна.

Думка: Тече вода въ синє море. — Вітре буйний, вітре буйний. — Тяжко важко въ світі жити. — На що мені чорні брови. До Основьяненка. Иванъ Підкова. Тарасова ніч. Гамалія. Катерина. Наймичка. Гайдаманки. Псалми Давидови (I, XII, XLIII, LII, LIII, LXXXI, LXXXII, CXXXII, CXXXVI і CXLXI). Оглавъ.

189. в) *І широку долину. Не вернуся із походу. І багата я. Полюбилася я.* «Народное Чтеніе 1860, кн. I, ст. 134—147,

с) *Ой одна я, одна.* Ibidem. 1860, кн. II, ст. 229.

Переклади:

1. Кобзарь Т. Шевченка въ переводѣ русскихъ поэтовъ: Гербеля, Плещеева, Мея, Михайлова и др. подъ редакціей Н. Гербеля. СПб. 1860. Ст. 203, 8°.

2. Р. Жинзифовъ. Гусларь Тараса Шевченка преводе отъ малоруссии Р. Жинзифовъ. Москва. 1863.

3. Przekłady pisarzy małorossyjskich A. O r z a ł c z y ń s k i g o. Kijów. 1862. Ст. 148, 8°. [«Кобзарь» за вимком «Гайдаманки», «Москалева Криниця» і «Кобзарський гостинець» з «Хати»].

4. Kobzarz T. Szewczenki. Z małorossyjskiego spolszczył W ł a d y s ł a w S y g o k o m ł a. Wilno. 1863, ст. 120, 16°.

Рецензія: Biblioteka Warszawska, 1863, I, ст. 36—394.

5. Hamalej, poemat, napisal T. Szewczenko, prz. A l f r e d C h a j e s k i. Kijów, 1 61, ст. 12, 16°.

6. Тороп. Balada ukrajinska od Tarasa Sevčenka. Prętolzył E. Vavra. «Květy». 1866, ст. 249.

7. Іван Підкова (переклад Jozef P-f). ibid. ст. 306—307.

Рецензія:

1. Д. Мордовцевъ, «Русское Слово», 1860, № 6.

2. «Современникъ», 1860, № 3.

3. «Свѣточъ», 1860, №№ 3 і 8.

4. «Отечествен. Записки», 1860, т. 12, кн. 2.

5. «Русскій Инвалидъ», 1860, №№ 142 і 253.

190. в) Катерина. Поэма Т. Шевченка. Петербург. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 36, 24°, ціна 10 коп.

191. с) *Наймичка*. Поэма Т. Шевченка. Петербургъ. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 29, 24°. ціна 15 к.

192. d) *Гамалія*. Поэма Т. Шевченка. Петербургъ. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 12, 24°. ц. 5 коп.

193. e) *Тарасова ніч*. Поэма Т. Шевченка. Петербургъ. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 9, 24°.

194. g) *Тополя*. Баллада. Т. Шевченка. Петербургъ. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 13, 24°, ц. 3 к.

195. к) *Псалми Давидові*. Переложивъ по нашому Тарасъ Шевченко. Петербургъ. 1860. Въ друкарні П. А. Куліша. Ст. 17, 24°, ціна 3 коп.

196. ШЕЙКОВСЬКИЙ К. *Домашня Наука*. Початки. Спрацювавъ и видавъ К. Шейковский. Къивъ. 1860 р. «Современникъ», 1860, № 9.

197. б) *Бытъ подолянъ*, издаваемый К. Шейковскимъ. Томъ I, В. 2. Кіевъ. 1860. Ст. 74, 16°.

1861.

198. *Азбука по методъ Зотова для жюно-русскаго края*. Полтава. 1861. ц. 5 коп.

1. «Основа», 1862, кн. I. Наські граматки.
2. А. Конисскій. «Черниговскій Листокъ», 1861, № 1.

199. *Бабуся зъ того світу*. Оповідання про померші души. Петербургъ. Въ друкарні П. А. Куліша. 1861. Ст. 11, 24°, ц. 5 коп.

200. БОГОМОЛОВ ІВАН. *На смерть Т. Шевченка* [вірш: «Голубе Тарасе, Дідусю си-

венький!...»] «Съверная Пчела» 1861, № 54*).

201. БОЖОВСЬКИЙ КОСТ. *Короткій выкладъ правъ и обовязанностей помищъчьихъ крестьянъ и дворовыхъ людей, вышедшихъ зъ крипацтва*. Переложивъ зъ руського пьсьма на малороссійанську просту мову Костянтинъ Божовскій. Катеринославъ. Въ Друкарні Я. Чаусскаго. 1861. Ст. 34, 16°, ц. 20 к.

202. ВОВЧОК МАРКО. *По-вѣстки (Народні оповідання)*. Марка Вовчка. 2-ое издание, съ малороссійско-русско-польскимъ словаремъ. СПБ. 1861. (на другій картці:). Другимъ виданнемъ. СПБ. 1861. Ст. 158+21, 8°. Коштомъ Н. Тиблена. Въ типографіи Н. Тиблена и Комп.

[Містить: Козачка. Сестра. Сон. Свекруха. Отець Андрия. Викуп. Данило Гурч. Максим Гримач. Панська воля. Чумаки. Словарь].

Переклад: Сочиненія Марка Вовчка. Том I. Разсказы изъ украинскаго быта. СПб. 1867.

1. Де-Пуле. Нѣчто о талантѣ Марка Вовчка. «Рус. Рѣчь», 1861, № 47.

2. К. Леонтьевъ. По поводу разсказовъ М. Вовчка. «Отч. Зап.», 1861, III.

203. ГАЦУК М. *Українська Азбука*. Українська абетка. Вистачив Микола Гацук. Москва. 1861. Ст. VI+117, 12°, ц. 30 коп.

204. ГЛЕК. *Вірші*. «Воронежскій Литер. Сборникъ», изд. Гарденина. 1861 г., в I-ій.

205. ДАРАГАН. *Українська граматка*. Москва. 1861.

206. ДЕРКАЧ ІЛЛЯ. *Українська Граматка*. Москва. 1861 року. Скомпонувавъ Илья Деркачъ. Ст. 21, ч. 16.

*) Див. М. Комаров, Вінок Т. Шевченкові, Одеса, 1912, ст. 35—37 та «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», т. LXIII, ст. 7—8.

Наські Граматки. «Основа» 1862, кн. II.

207. ЄДЛІЧКА. *Собрание малороссийскихъ народныхъ пльсень*. 2 т. (всіх пісень з нотами 100). Полтава. 1861 р.

208. КАЗЮКА ПАНЬКО. [Куліш П.] *Півпівника*. Гишпанська дитська казочка. По нашому розказавъ Панько Казюка. Петерб. В друкарні П. А. Куліша. 1861. Ст. 12, 16°.

209. КАМЕНЕЦЬКИЙ ДАНИЛЮ. *Українські пісні зъ голосами*. Десятокъ первий. Видавъ Д. Каменецький. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. IV+28, 16° [Зь передмовою П. Куліша].

«Черинговскій Листокъ», 1861, № 5

210. КВІТКА ГР. а) *Маруся*. Повість. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 120, 16°.

211. в) *Конотопська відьма*. Повість Григорія Квітки (Основьяненка). Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. (2)+51—156, 12°.

212. с) *Мертаецький Великдень*. Повість Григорія Квітки (Основьяненка). Петербургъ. Вь Друкарні П. А. Куліша. 1861. Ст. (6)+233—264, 12°.

(Крім того видано й решту повістей відбитками з видання 1858 р.: Салдацький патрет, Сердешна Оксана, Добре роби. От тобі й скарб, Колярівка, Перенотиполе, Пархімове спідання. Але їх я не міг побачити, щоб подати точний опис).

213. КУЛІШ П. а) *Хмельницщина*. Историчне оповідання П. Куліша. Коштомъ О. И. Чорненка. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 128, 12°, ціна 25 коп. [На першій сторінці по титуловій: «Памяті Тараса Шевченка»].

1. «Черинговскій Листокъ», 1861, № 3.

2. «Кіевскій Телеграфъ», 1863, № 27—29.

214. в) *Ориця*. Идилія П. Куліша. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 16, 24°, ц. 5 коп.

Німецький пер. в «Fliegende Blätter» 1868, №№ 1218—1219.

215. с) *Граматка*. П. Куліша. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 68, 16°.

1. М. Гатцукъ. О малорусскихъ учебникахъ. «Московскія Вѣдомости», 1861, № 192.

2. Л. Блюмеръ. «Книжный Вѣстникъ», 1861, № 13.

3. «Сѣверная Пчела», 1861, № 13.

4. «Основа», 1862, кн. II. Наські граматки.

216. d) *Слово до Шевченка про червону китайку*. (Промова). Петербургъ. 1861. Ст. (2), 8°

217. КОЦІПІНСЬКИЙ АНТИН. *Пісні думки і шумки руського народа на Подолі, Україні і въ Малороссій [sic]*. Списані і переложени [sic] підь музику Ант. Коціпінскомъ. Перша сотня. Десяток 1—7. [Київ, 1861]. Ст. 27+(1)+29++(1)+31+(1)+27+(1)+31+(1)+51, 8°.

218. Л. П. *На віковичню пам'ять Т. Шевченка* [поєзія]. «Кіевскій Телеграфъ», 1861. № 21.

219. МОРДОВЕЦЬ ДАНИЛЮ. *Дзвонарь*. Оповідання Д. Мордовця. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 15, 24°, ціна 5 коп.

Переклад: «Одесскій Вѣстникъ», 1862, № 30.

220. *Нещасливе козання*. Оперета вь 2-хъ діяхъ. Харьковъ, 1861. ц. 30 коп. [спершу друковалося вь «Харьковск. Губерн. Вѣдомостяхъ» того ж року. Імєни автора не зазначено].

221. ОНУК МАРКО. *Мотря Кочубєйна*. Драма вь 5 годинахъ, мовою мирною, вложєння Марка Онука. Година.

перша. Київ. 1861. Ст. 47, 24⁰, ціна 50 коп.

1. П. Кулишъ «Основа», 1862, кн. III.

2. И. Левинский. «Правда» (львівська), 1868, №№ 29, 30, 31, ст. 358—360, 371—372, 380.

222. ОСНОВА(.) Южно-русскаго литературно-ученого Вѣстника.

Добра хочю братъи
и Русьскія Земли.
Владиміръ Мономахъ.

1861.

Въ типографіи П. А. Кулиша. [виходив що-місяця під редакцісю Василя Біловерського, російською й українською мовами. Вийшло 12 книжок].

[В проєкті журналу позначено, що друкуватимуться праці таких авторів:] Ієремія Галка, Л. И. Глѣбовъ, П. С. Кузьменко, М. Л. Малашенко, Т. Г. Шевченко, Щоголевъ, Ганна Барвинокъ, М. В. Горуха, Л. М. Жемчужниковъ, Д. П. Журавскій, Н. И. Костомаровъ, П. А. Кулишъ, Ф. Г. Лебединцевъ, Линеикинъ, Марко-Вовчокъ, А. В. Марковичъ, Д. Л. Мордовцевъ, М. Т. Номисъ, С. Д. Носъ, Петрачѣнко, А. П. Стороженко, Хуторянинъ, М. Г. Щербакъ.

(Крім того обіцяно співробітництво таких осіб:) М. Н. Александровичъ, Н. М. Бѣловерскій, Ст. П. Великдан, Ф. П. Витавскій, Гр. П. Галаганъ, С. С. Гогоцкій, Ил. П. Дорошенко, Ник. Дм. Іванишевъ, В. С. Калиновскій, В. Н. Карачевскій-Волкъ, Ал. Як. Коניссскій, Ал. Ал. Котляревскій, Ал. М. Лазаревскій, Вл. Ив. Ламаискій, Ив. В. Лашнюковъ, М. М. Левченко, Н. Як. Макаровъ, М. Ал. Максимовичъ, А. Н. Маркевичъ, Вл. Изм.

Межовъ, Ник. Дм. Мивко, П. Н. Мокрицкій, Ал. Ал. Навроцкій, Н. Д. Новицкій, М. А. Орловскій, Ал. Ал. Остапенко, Н. Н. Петровъ, Дм. П. Пильчиковъ, Ник. Арк. Ригельманъ, П. Гр. Рѣдкинъ, Ал. М. Сементовскій, Н. М. Сементовскій, Юр. Дм. Сидоренко, М. И. Смирновъ, Ив. Ив. Соколовъ, Ник. Ник. Страховъ, Мвх. Ив. Сухомлиновъ, Ал. Ник. Сѣровъ, Вас. Вас. Тарновскій, Вас. Ив. Татариновъ, К. Ел. Троцина, М. А. Туловъ, В. А. Унталовъ, К. Д. Ушинскій, Гр. М. Цѣхановецкій, Ал. Ст. Чужбинскій, П. П. Чубинскій, П. Т. Шохинъ, П. Ив. Якушкинъ.

1. ПОЕЗІІ, ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ:

АЛ—В [Александров Вол.] Дума, VII.

АРТЕМОВСЬКИЙ-ГУЛАК П. Повесі в статі П. Кулиша. III, ст. 78—113.

БОЙЧУК Ф. Свій Шлях, X. ВАСИЛЕНКО А. На смерть Т. Шевченка, VI.

ВИТАВСЬКИЙ Р. Байки: Лисиця і собака, VII. Жаба в вил. Мірошник, IV.

ГАЛКА ІЄРЕМІЯ [Костомаров Мик.] Із антології, I. На добра-ніч, II. Співець Мітуса, III.

ГАЛУЗЕНКО ХВИЛИМОН [Морачевскій Пилип]. На Виратну, I. ГЛІБОВ Л. Вечір. Журба. Доля [байка]. Прохожі та собаки, I. Вовк та мишеня. Вовк та ягня, II. Лисиця і осел, III. Вовк і вівчарі. Горлиця і горобець, IV. Вовк та ягня. Лев та миша. VII. Скажіть мені, добрі люде. XI—XII.

ГОРЗА ІВАН [Кулиш П.]. Гульвіса, XI—XII.

ЗАТИРКЕВИЧ ІВ. Калюжа, IV. КЛИМЕНТІЙ Зідовів. [Поезія в статі Кулиша], I, ст. 159—234.

КОНИСЬКІЙ О.І. Сиротина, V. На смерть Шевченка, VI.

КУЛИШ П. Сам собі. Люлі-люлі. Старець. Дунайська Дума. Гоголь і ворона. Настуся, X. Народня слава. Солоняця. 3-за Дунаю. Что есть миѣ и тебѣ, жено? IX. Настуся (поема).

Давні горе. Чумацьні діти. Lago Maggiore. До Данта. До Марусі Т. Святиня, XI.—XII.

КУЛИК В. Питання, III. На смерть Шевченка, VI. Україна до снів. Весна на хуторі. VIII. Веснянки. Весела удова, X. Загублені душі, XI.—XII.

КУЗЬМЕНКО П. Погане поле (Легенда), II. Журба, X.

КУХАРЕНКО ЯКІВ. Чорноморський побут у Кубані між 1794 і 1796 роками. Оперетта XI.—XII., ст. 17—41.

ЛОМУС. [Куліш П.] Русалка, IX. Химери, X.

МАКСИМОВИЧ М. На смерть Шевченка, VI.

НЕВІДОМИЙ [Афанасєв Ол.]. Безталанія. Дівочька правда. Думка. XI.—XII.

НАВРОЦЬКИЙ А. На смерть Шевченка, VI. Останія воля, VIII.

ПАВЛУСЬ [Чубинський Павло]. Минулося, VII. Плач російський, V.

ПЕТРОВ Н. Обід у відмеда (байка), VIII.

РУДАНСЬКИЙ СТ. Гей, волні Повій вітре, I. Не кидай мене, моя чорочко. Ластівка, II. Сні, VIII.

ТАВОЛГА-МОКРИЦЬКИЙ. Девона, III.

ТИРСА. Чабан, XI.—XII.

ШЕВЧЕНКО Т. Не для людей і не для слави. Посланіє Шафарикові. Ой три шляхи. Пустка. Чернець, I. Москалева иринця, II. Кобзарь, 7—12, III. Кобзарь. Невольник. IV. Кобзарь, 14—18, V. 20—21, VI. Кобзарь, X. Кобзарь, 28—31, VIII. Кобзарь, 38—42, XI.—XII.

ЯЩЕНКО Л. Над могилами, X.

II. ОПОВІДАННЯ:

ЗАБОЦЕНЬ П. [Куліш П.]. Гордовитя пара, XI.—XII., ст. 49—56.

КАЗЮКА ПАНЬКО [Куліш П.]. Півпівника, IV, 39—43.

КОНИСЬКИЙ ОЛ. Людська пам'ять про старовину. Спафарієва рудка, XI.—XII., ст. 1—7.

КУЗЬМЕНКО П. Не так склалося, як ждалося, VIII, ст. 16—28.

КУХАРЕНКО ЯКІВ. Вороний кінь, X, ст. 21—25.

НІС СТ. Людська пам'ять про старовину. Шворин рід, X., ст. 26—42. Про Конопа, XI.—XII, ст. 7—15. Хуртовина, V, ст. 66—74.

МАРКО-ВОВЧОК. Три доли, I., ст. 11—30. Не до пари, III., 1—10. Ледащина, VII, ст. 19—33. Два сини, IV.

Переклад: Три доли Марка-Вовчка

«Русское Слово», 1861, кн. VI [переклад авторки].

НЕЧУЙ—ВІТЕР А. [Куліш Олександр]. Сирітський жаль, III, ст. 18—29. Не було змалку — не буде достанку, VI, 17—46. Хатні лихо, X, ст. 59—74.

НОМИС М. Т. [Симонів] Тітка Настя.

МОРДОВЕЦЬ Д. Дзвонарь, III, ст. 11—17. Салдатка, V, ст. 66—74.

ОЛЕЛЬКОВИЧ МИТРО [Олександрович]. Анти Танський, VIII, ст. 29—32. Жидівська дяка, IX, ст. 73—78.

СТОРОЖЕНКО ОЛ. Закоханий чорт, II, ст. 14—40. Вуси, X, 44—54. Матусине благословення, IX 41—52. Се така баба, що ія чорт, на махових вилах роботи оддав, IX, 69—73. Вчи літнього не молотом, а голодом, X, ст. 31—20. Не впусти рака з рота, X, ст. 20. Межигірський дід, XI.—XII., 57—61. Снарб. Жонатий чорт, XI.—XII., 17—26.

III. РОЗВІДКИ І СТАТІ РІЖНОГО ЗМІСТУ:

КУЛІШ П. Хмельницька [Частина]. III. 1—15. Виговщина, XI.—XII., ст. 1—15. Історія України од найдавніших часів. IX., ст. 79—107

ЛИСТ ОСНОВЯНЕНКА до Шевченка, VII, 4—6.

ЛИСТИ ШЕВЧЕНКА, X, 3—16. Од Редакції, IV, ст. 30—37. VIII, ст. 9—10.

ОБ ЯРМАРКАХ [До сільських пархвіяні], VI, ст. 72—78.

ПАДАЛИЦЯ ТАДЕУШ. До пана Вл. Антоновича, X, ст. 136—141.

РЕВЯКІН П. Семен Палія. З народніх уст. XI.—XII., 30—32.

ХУТОРЯНИН. [Куліш П.] Листи с хутора. I, 310—18. Лист II, 226—232. Лист III, 25—32. Лист IV, кн. IV, Про злодія в селі Гаківниці, ст. 146—156, Лист V. Хто таний хуторянин? кн. XI.—XII, 122—128.

ШАПОВАЛ КУЗЬМА. Пасішник. З народніх уст. XI.—XII, ст. 26—29.

IV. ДОПИСИ ТА ИН.

ВОЛОШИН С. Вісточка з Непитая-Города, VI, ст. 169—170.

ДИМСЬКИЙ М. Хорол, який він тепер є, IX, 145—148.

КІВАЛОВ ІВ. З Гадяча.

КУЛІШ В. Де-що з Полтави, XI.—XII, 99—107.

НЕОБАЧНИЙ [Куліш П.]. Знайдений на дорозі лист, II, ст. 233—238.

ПЕРЕХОДОВЕЦЬ ОЛ. [Комиш-

кий Ол.]. З Полтави, I, 319—322. З Полтави, V, ст. 71—74. Лист з дороги. Херсон, X, 1—7.

ПОЗНАНСЬКИЙ Б. Лист з Дударів, VIII, ст. 88—91. Другий лист з Дударів, XI.—XII., 107—110.

РОМАШКА. Із села Товкачівки під г. Прилукою. IX, 13—17.

ШАПОВАЛ КУЗЬМА. З подорожняка. XI.—XII, 111—116.

ШЕВИЧ ВАС. Із Лубен Полтавської губ. X. ст. 148—150.

З Борани, I, 332—333.

З-під Ніжина, 323.

З Полтави, VI, 171—172.

Словник. (Словничок укр. слів). I, 3—15; II, 9—24; III, 24—26; V, 1—3; VI, 1—3; IX, 195—196; VIII, 4—5.

КУЛІШ П. Об'ясненіє неудо-понятнихъ южнорусскихъ словъ. II, 1—9.

223. *Очаківська біда*. Козацьке оповідання. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 8, 16^о.

224. ХУТОРЯНИН. [Куліш П.]. *Листи съ хутора*. Листъ I и II. *Про городи й села*. Петербургъ. 1861. Вь друкарні П. А. Куліша. Ст. 30, 24^о ціна 5 коп.

225. Листъ III. *Чого стоить Шевченко яко поэтъ народній*. Петербургъ. 1861. Вь Друкарні П. А. Куліша. Ст. 17, 24^о. Ціна 5 коп.

226. Листъ IV. *Про злодія у селі Гаківниці*. Петербургъ. 1861. Вь Друкарні П. А. Куліша. Ст. 29, 16^о. Ціна 5 к.

227. *Черниговскій Листокъ*. Выходить еженедѣльно по средамъ. Редакторъ Л. Глѣбовъ. 1861. № 1—12 іюля. Українською мовою друковано такі твори:

№ 1. П. Кузьменко. «Оя видю я» [поезія]. — А. Конисскій «Азбука по методъ Зотова» [рецензія].

№ 3. Семен Овечка. «Не питай» [поезія]. — П. К-ій. Хмельницьна. Историчне оповідання П. Куліша [рецензія].

№ 4. Харло Бовкунъ. «Ми зустрілися зъ тобою» [поезія].

№ 5. Харло Бовкунъ. «Одинъ хожу по-надъ водою» [поезія]. Українські пісні Д. Каменецького [рецензія].

№ 6. Семень Овечка. «Петро Спиця». Оповіданне. — А. Конисскій «До вбогоі» [поезія].

№ 7. Семень Овечка. «Петро Спиця». [докінченне]. — М. Верингора «Закувала зузуденька» [поезія].

№ 10. Іванъ Сіриць. «Голосъ Українця» [поезія].

№ 11. П. Кулішъ. «Оя счорніла я, оя змарніла я».

228. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Букварь южнорусскій 1861 року*. Составилъ Тарасъ Шевченко. СПб. ст. 24, 16^о, ц. 3 коп.

229. б) *Гайдамаки*. Поэма Т. Шевченка. СПб. 1861 ст. 96, 16^о. ц. 20 коп.

Переклади: 1. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка въ перев. Гайдебурова. «Современникъ». 1861, т. 87.

2. Taras Szewczenko. Studium przez Leonarda Sowinskiego, z dołączeniem przekładu Hajdamaków. Wilno. Nakładem Michała Gałkowskiego. 1861. Ст. XLVIII—127. ч. 12.

Рецензія: «Biblioteka Warszawska», 1862, I, ст. 159—163.

230. ШЕЙКОВСЬКИЙ КАЛЕНИК. а) *Опытъ южнорусскаго словаря*. Трудъ К. Шейковскаго. Вь четырехъ томахъ. Томъ первый: А—З. Выпускъ первый: А—Б. Кіевъ. Вь типографіи И. и А. Давиденко. 1861. года Ст. XVII+224, 8^о.

[Зміст:] Предисловіе (V—XVII). словарь (1—160). Дополненія и поправки (161—176). Приложение: собственныхъ имена и названія мѣстностей (178—224). [тут подано думи: про трьохъ братів Азовських, про Анджебра, Марусю Богуславу, про Білоцерківщину, про Хведора Безридного і пісню про Байду].

1. А. Лазаревскій. «Основа». 1862. кн. III.

2. А. Гатцук «Основа». 1862. кн. VII.

3. Д. Морозъ. «Кіевскія Телеграфъ» 1862, № 21.

4. «Кіевскія Курьеръ». 1862, № 32.

5. Номісь. «Черниговскій Листокъ», 1862, №№ 2—3, 2—3, 21—23, 25, 29, 31, 35—36.

6. «Черниговскій Листокъ», 1862, № 9.

231. *Домашня наука*. II. Вышіші початки. Спрацював и видав К. Шейковскій. Київ. 1861 року, ст. 19, 16°.

«Основа», 1861, кн. I.

232. ЮРКЕВИЧ М. *Разокъ мамиста Михайла Юркевича*. Коштомъ Гаврила Гамалія. СПБ. 1861. Ст. 41 + (1), 12°, ціна 50 к.

П. Куліш. «Основа». 1862. кн. III.

1862.

233. А. [САКОВИЧ]. *Про теле*. (За для українських школь) Харьковъ (Ивъ № № 91, 93, 94, 102 и 104 прибавленій къ Харьков. губер. Вѣдомостямъ 1862. г.) Ст. 19, 16°. Ціна 5 коп. сер.

234. ВОВЧОК МАРКО а) *Народні оповідання Марка Вовчка*. Томъ другий. Коштомъ П. А. Лобка. СПБ. 1862. Ст. 206, 16°. Ціна 50 коп. [Містить: Три доли. Не до парн. Два сини. Ледащица. Чари.]

235. б) *Ледащица*. Оповідання Марка Вовчка. СПБ. 1862. Ст. 26, 24°, ціна 5 коп.

236. в) *Сестра*. Оповідання Марка Вовчка. СПБ. 1862. Ст. 30, 24°, ціна 7 коп.

237. г) *Викупъ*. Оповідання Марка Вовчка. СПБ. 1862. Ст. 18, 24°, ц. 5 коп.

Переклади: 1. Три доли «Русское Слово», 1862, № 6 і окремо СПБ. 1862.

2. Два сини і Чари в хорватському журналі «Vjesac» 1869, № № 8—13.

238. ГРЕБІНКА ЕВГЕН. *Сочиненія Е. П. Гребінки*. СПБ. 1862. Иданіе Литова. Томъ 5-й. Малороссійскій отдѣлъ [містить: Приказки. Полтава. До земляківъ. До зобачення. Вірши]. Ст. 317—409.

Переклад: Четыре времени года на Украйинѣ. Перев. съ малороссійскаго (Ивъ книги Гребенки «Такъ собі до

землянивъ»). «Кіевлянинъ», 1877, № 2 — Семень Сербинъ.

239. (ДІДИЧ) *Слово Дидыча до земляківъ*. Жытомырь. Въ Друкарни І. Хжонща и комп. 1862. Ст. 26, 8°.

240. ЗАБОЦЕНЬ П. [Куліш П.] *Гордовита пара*. Оповідання Петра Забодня. СПБ. 1862. Ст. 15, 24°, ціна 3 к.

241. ИРОДЧУК [Куліш П.]. *Сіра кобила*. Типомъ другимъ. Петербургъ. 1862., ст 8, 24°.

242. КАЗЮКА П. [Куліш П.]. *Січові гости Чуприна и Чортоусъ*. СПБ. 1862. Ст. 27, 24°, ц. 5 коп.

243. КАРПЕНКО Г. *Великодна українська пісня на 19 феврала 1861 року*. СПБ. 1862. ст. 24, 4°.

244. КВИТКА ГР. а) *Драматическія сочиненія Гр. Квитки*. Иад. А. С. Великанова. Одесса. 1862. Т. I. Ст. 335, 8° т. II, ст. 384, 8°, ціна 1 р. 75 коп. [містить: Шельменко-Писаръ. Шельменко-Деньщикъ. Сватання на Гончарівці. Щира любовъ].

245. б) *Купований розумъ*. Оповідання Гр. Квитки [Основа-вьяненка]. СПБ. 1862. Ст. 13, 24°, ц. 5 коп.

246. в) *Підбрехачъ*. Типомъ другим. С.-Петербургъ. 1862. ст. 8, 24°.

247. КОЦПІНСЬКИЙ АНТ. *Пісьні, думкі і шумкі руського народа, на Подолі, Україні і въ Малороссіи*. Списані Ант. Коцпінськимъ*). Перша сотня. Десятокъ 7—10. 1862. [Київ]. Ст. 31 + (1) + 29 + (1) + 29 + (1) + 31 + (1), 8°.

1. «Кіевскій Телеграфъ», 1866, №58

2. «Одесскій Вѣстникъ», 1862, №115

3. «Кіевлянинъ», 1864, № 64.

*) Некролог Ант. Коцпінського див. «Кіевскій Телеграфъ», 1866, №58.

248. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ.
а) *Писання* И. Котляревського. Зъ патретомъ и малюнкомъ будиночка ёго въ Полтаві. Коштомъ П. Куліша. СПБ. 1862. Изъ друкарні П. Куліша. Ст. 452, 16°, ц. 1 р.

249. б) *Виргиліева Енеїда*, перелицеванная И. Котляревськимъ. Коштомъ П. Куліша. СПБ. 1862. Ст. 308, 16°.

250. в) *Наталка-Полтавка*. Украинская оперетта въ 3 д. И. Котляревського. СПБ. 1862. Коштомъ П. Куліша. Ст. 80, 16°, ц. 25 к.

251. г) *Москаль-Чарівникъ*. Украинская опера въ 1 д. И. Котляревського. СПБ. 1862. Коштомъ П. Куліша. Въ типографіи Департамента удѣловъ. Ст. 66, 16°, ц. 25 коп.

252. КУЗЬМЕНКО ПЕТРО.
Не такъ ждалося, да такъ склалося. Оповідання Петра Кузьменка. С.-Петербургъ. 1862. Въ типографіи Департамента удѣловъ. Ст. 24, 24°, ціна 5 коп.

П. Кулішъ. О повѣсти Кузьменка. «Основа», 1861, кн. IX. Перекладъ: Бездолье. Пер. Мани. СПБ. 1874, ц. 10 коп.

253. КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙ-МОН. а) *Досвітки*. Думи и поеми П. Куліша. Петербургъ. 1862. [титул.:] Досвітки. [1-ша по титуловій:] Досвітки Думи и поеми П. Куліша. Петербургъ. 1862. [на другім боці:]. Въ Друкарні П. А. Куліша. Ст. (4)+256, 24°, ціна 75 коп.

Зміст: Заспівъ. Народя слава. Солонія. Кумейки. Дунайська Дума. За Дунаю. Что есть миѣ и тебѣ, жено? Самъ собі. Старецъ. Давне горе. Святиня. Съ того світу. Люлі-люлі. Lago Maggiore. До Данта. Родина єдина. До Марусі Т. Гульвіса. Гоголь и Ворона. Русалка. Химери. Чумацькі діти. Настуся (поема). Великі проводи (поема). Списокъ [255—256].

254. в) *Циганъ*. Уривокъ въ казки П. Куліша. С.-Петербургъ. Въ друкарні П. А. Куліша. 1862. Ст. 7, 24°.

255. МОРДОВЕЦЬ ДАНИЛО. *Салдатка*. Оповідання Данила Мордовцова. С.-Петербургъ. 1862. Ст. 26, 24°, ціна 5 коп.

256. МОРОЗ Д. [Костянтиновичъ*]. *Арифметика*. Зложив Данило Морозъ. Київъ. 1862. У друкарні А. Гаммершмида. Ст. 68, 8°, ціна 10 коп. «Основа», 1862, кн. VIII.

257. ОСНОВА. Южно-рускій літературно-учений вѣстникъ. 1862. СПБ. Въ типографіи П. А. Куліша. [Вийшло 10 книжок]. [На титуловій ст. мотто:] Добра хочу брати и Русьскій Земли. Владиміръ Мономахъ.

I. Поезіі и драматичні твори:

ВЕШНЯК Т. [Куліш П.]. До вемлячки. На добраніч усімъ на ніч, II. ГАЛИЧАНИН. Братові зъ-за Дунаю, I.

ГЛІБОВ Л. Моя веснянка V. Байки: Ляці. Вівчаръ. Миша я пацюкъ, VII. Торбиша. Свиія VI. До ворожка, X.

ГОГОЛЬ В. Простакъ, II. ст. 24—43.

ГУШАЛЕВИЧ І. Отвѣтъ зъ-надъ Бискида на голосъ «Зъ-за Дунаю», I. Е. М. До товариша, X. КОСТОМАРОВ Н. Загадка (сцени), VI. ст. 44—64.

КУЛІШ П. Великі проводи (поема), I., II.

До братівъ на Вікраїну, III. Варфоломію Шевченкові, X. КУЛИК ВАСИЛЬ Нетяга, III. МИКОЛАЙЧИК ВІЛОКОПИТИЙ [Вербицький М.] Горювання, III. Додому, III. Паляночці. Шкода заліцання. IV. На спомин, X.

НЕВІДОМИЙ [Афанасьев Ол]. Дума, X.

ПИСАРЕВСЬКИЙ СТ. Писулька до моего брата, X.

СТОРОЖЕНКО О.Л. Гарнуша. VIII

* Див. некролог: «Зоря», 1896, ч. 22 (II. Граба).

ХРУЩ (Афанасьев Ол.). Парубоцький жаль, VIII. Зірна. Х.
ШЕВЧЕНКО Т. Кобаарь. XLIII—LXXIII, кн. I, II, III, IV, V, VI, VII, IX і X.

Назарь Стодоля, IX, 3—39.

II. Оповідання:

ДАНИЛО. Безталанна (оповідання). X, ст. 1—19.

ВОВЧОК—МАРКО. Відь себе не втечеш. Повість, I, ст. 41—106.

Институтка. Повість, III, ст. 34—77.

Переклад: Институтка. Повість Марка Вовчка. Переводъ съ малороссійскаго И. С. Тургенева. «Отечествен. Записки», 1860, кн. I. ДИМСЬКИЙ МОДЕСТ. Наталь-Озеро. VIII, 14—28.

КАЗЮКА П. Людська память про старовину. Січові гости, I, ст. 1—12.

КУХАРЕНКО ЯКІВ. Пластуни, II, 61—65.

ОЛЕЛЬКОВИЧ М. [Олександрович]. Пляниця, X. VII, 30—46; Пожежа, 1—13, III.

СТОРОЖЕНКО О.І. Сужена. Голка, II, ст. 1—18.

Кіндрать-Губенко-Швидкий, IV, 46—49.

Оповідання Грицька Кляшника. Пронкі Івановичъ, VI, ст. 15—43.

Два брати. Дурень, VII, ст. 50—64.

Дорошъ, IX, ст. 40—50.

ТИЩЕНКО В. Чорноморські ковани, II, ст. 54—60.

ЧАЙКА М.П.Х. Москалева правда, V, 26—62.

ШУЛІКА ПАВЛО. Де найшовъ, де загубивъ, IV, 70—91.

ЯЩЕНКО Л. Пташина пісня (з Андерсена), VII, ст. 47—49.

III. Розвідки і статті ріжного змісту:

БЛАГОВІСТ СТЕЦЬКО. Деяна подробиця (з поводу «Живонисної України»), VIII, 29—36.

ВІЛЬШАНСЬКИЙ Ф. То про те, то про се, I, 38—43.

До української громади, до вельможних панів — Падилиці і іншихъ, VII, 62—64.

ВОЙТОК СЕМЕН. Про гадюк. З народних уст. IX, 103—105.

ГАВРИШ А. Пять день зъ життя X-го студента, IX, ст. 60—73.

КОСТОМАРОВ М. Християнство и кріпацтво. VI, ст. 9—12.

Судъ чехівъ надъ собою, IX, ст. 25—30.

КОХОВСЬКИЙ В. Зъ народнихъ уст, V, ст. 93—104, VI, 29—53.

КУЛІШ П. а) Переглядъ українськихъ книжокъ, I, 57—64; III, 48—53.

б) Ваглядъ южно-русскаго челоука XVI ст. на кѣмедко-польскую цивилізацію. [Промова Мелешка], VI, ст. 12—16.

КУХАРЕНКО Я. Г. Вівці и чабани въ Чорноморіі. V, ст. 29—39.

Лист проф. Я. Ф. Головацького до Редактора. VII, ст. 68—72.

Листи Шевченка до М. М. Лазаревського. III, ст. 4—19.

Листи Шевченка (до ріжнихъ осіб), IV, ст. 21—23 і V, ст. 4—13.

МІТЛА С. Два приятелі (з народнихъ уст). VIII, 27—29.

НЕЧУЙ-ВІТЕР А. [Олександра Кулішева]. З народнихъ уст. Наш дід і піп. IX, 100—107.

НЕЧУЯ ВОЛОДЬКО. Устия мова зъ науки (з передмовою П. Куліша). III, ст. 29—36.

Насьні граматки, I, ст. 64—82.

Рокониви по Шевченкові, III, ст. 22—27.

Русинське весілля надъ Збручемъ. IV. 1—40. (Розділъ книги: Народнимъ звичам и обрядамъ зъ-надъ Збруча.

Описаннмъ Игнатіємъ Галькомъ. Львовъ, 1861, ст. 144, 16*).

ОЛЕЛЬКОВИЧ М. [Олександрович]. Де-шо про жидівъ. I, ст. 71—75.

Три пани. Оповідання козана. V, ст. 104—102. Проскурна VI, ст. 54—57

Пляниця. VII, 30—46.

РУІНА ІВАН. [РудченкоІв.]. З народнихъ уст. IX, 105—107.

САВА Ч. [Михайло Чадиї]. Новые матеріали для біографіи Шевченка [Листи], VI, ст. 5—27.

Т. МАРУСИ. Листи Українки, IX, 108—115.

ЧАЙКА М. З народнихъ уст. I наука иноді не в науку. VIII, 9—24.

ЯЩЕНКО Л. Зъ народнихъ уст. Москаль Кирило, I, ст. 28—38.

IV. Дописи:

БАРАНОВСЬКИЙ СТЕПАН. Велика новина. Духова сила замість пару на чугуннахъ. II, ст. 82—84.

В. М. Зъ Бердичева, X, ст. 109—10.

ВОВК ПНОЛІТ. Лепта Батуринської громади. X, 1—3.

Г.-І-СКІЙ. Віать Семень, II, 74—81.

ВОЙТОК СЕМЕН. Розмова въ Клауні, VI, ст. 57—64.

КОХАНОВСЬКИЙ В. Листъ до Основьянъ. I, ст. 56—59.

КИВАЙГОЛОВА ІВАН. Де-що зъ Гадяча. III, 76—77.

КОСОВЦЕВ В. Чесна душа нашого народу. IX, ст. 120—122.

ЛЕСЯ-ІЙ. Зъ городницького повіту Чернигов. губ. I, ст. 59—62.

Зъ городницького пов. II, 57—58. Листъ зъ Га-ча, IX, 122—125.

НОВИЦЬКИЙ И. Зъ Таращи. VII, 87—89.

ПАНЧЕНКО Ө. Давній листъ зъ Васильковського повіту. IV.

ПЕРЕХОДОВЕЦЬ ОЛ. [Кониський]. Зъ Полтави, II, Вісті зъ Кременчуга. III, ст. 52—54, ст. 78—80.

Зъ Старихъ Салжаръ, V, 11—16. Изъ с. Млинівъ Зівків. повіту, V, 19—22.

Изъ Сквирського пов. VI, 93—99.

ПОЗНАНСЬКИЙ Б. Третій листъ зъ Дударівъ, IV, ст.

РИЛЬСЬКИЙ ФАДІЯ. Зъ Маковищъ, II, 84—91.

СОЛОМКА ЗЪ КНЯЖИЧЪ. Зъ села Олександрівки, X, ст. 105—106.

ШАПОВАЛ КУЗЬМА. Зъ подорожника, I, ст. 48—56.

ШАРАП СТЕЦЬКО. Зъ Черноморіі. VI, ст. 84—90.

Зъ Катеринодару. X, ст. 111—117.

258. ПРАВДА П. *Козакъ и Гануся*. Украинскіе очерки Петра Правды. Изданіе Е. Федорова. Кієвъ. 1862. ст. 67, 12, ціна 60 коп.

259. ПОЛИЩУК. *Калина*. Повість. Кієвъ. 1862, ст. 30, 16⁰, ц. 20 к.

260. *Правдиве слово до селянь та хуторянь*. Харьковъ. 1862. (Изъ № 88 «Прибавленій къ Харьков. Губерн. Вѣд.») ст. 16, 16⁰.

261. СТОРОЖЕНКО ОЛ.

а) *Закоханій чорт*. Оповідання Олексі Стороженка. СПБ. 1862, ст. 34, 16⁰, ц. 7 коп.

262. б) *Голка*. Оповідання Олексі Стороженка. СПБ. 1862. ст. 16, 32⁰.

263. в) *Якъ Богъ дасть, то и въ вікно подасть*. Оповідання Олексі Стороженка. СПБ. 1862. Ст. 13, 24⁰, ц. 3 к.

264. г) *Вчи лінивого не молодомъ а голодомъ*. Оповідання

Олексі Стороженка. СПБ. 1862. Ст. 8, 24⁰, ц. 2 к.

265. д) *Се така баба, що ій чортъ на мазовищъ вилазе чоботи оддававъ*. Оповідання Олексі Стороженка. СПБ. 1862. Ст. 10, 24⁰, ц. 3 к.

266. ТАРНОВСЬКИЙ А. а) *Окусь и Лєся або розумна дядькова голова*. Малороссійская траги-комедія въ 5 дѣяхъ въ стихахъ. Сочиненіе Авксентія Тарновського. Москва. 1862. Ст. 76, 12⁰, ц. 60 к.

267. б) *Побреженьки*. Придумки Авксентія Тарновського. Москва. 1862. Ст. 66, 8⁰.

268. ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОКЪ. Выходить одинъ разъ въ недѣлю. Черниговъ. 1862. Редакторъ Л. Глѣбовъ. № 1—8 апрѣля. [Українською мовою надруковано отси твори:]

№ 1. Өдодръ Кирьяковъ. Нещо для брідня, деколи я правда (Изъ крепачьного побиту). Оповіданне.

№ 2. М. Номисъ. [Симонів]. Де що про українське писання и про словозбіръ К. Шейковського.

№ 3. Те саме — далі.

№ 4. Ө. Кирьяковъ: Чернеча пуста. Оповіданне. Миколайчикъ Білокопитий: Ось вижди, послухай [поезія.]

№ 5. О. Кирьяковъ. Чернеча пуста (кінець). Іванъ Сіринъ. Туга [вірши].

№ 6. А. Кониській. Безталанна [поезія].

№ 10. П. Кулішъ. Початокъ нової поеми. 1648—1654.

№ 11. Ол. Переходовець [Кониський Ол.]. Листъ зъ Полтави.

№ 13. Ө. Кирьяковъ. Бузови могили. Народне оповіданне.

№ 19. Реліція Демьяна Щербини, осаула пана ношового Кості Гордіска. Вивізъ изъ Дунаю Панько Казюка.

№ 21. М. Номисъ. Де-що про українське писання и про словозбіръ К. Шейковського (далі).

№ 22. Те саме (далі).

Ол. Переходовець. Рецензія на Арихметику Д. Мороза.

№ 23. М. Номисъ (далі).
№ 25. М. Номисъ (далі).
№ 27. П. Кулішъ. Сонеть.
№ 29. Ол. Переходовець.

Листъ изъ Полтавы.

№ 29. М. Номисъ (далі).
№ 31. М. Номисъ (далі).
№ 32. А. Коняссній. Купо-
ваній батько. Оповіданис.

№ 33—34. Ол. Переходовець.

Листъ въ Полтаву.

Казка й про Явана царенка и чор-
тову дочку. Зъ народнихъ устъ
[казка].

№ 35—36. Иванъ Сірихъ.
Коачий жалъ [поезія].

М. Номисъ. Де-що про україн-
ське писання и про словозбіръ
К. Шейновського.

269. ШЕВЧЕНКО ТАРАС.
Перебендя. Дума Тараса Шев-
ченка. СПб. 1862. Ст. 6, 24°,
ціна 2 коп.

270. в) *Тополя*. Поэма Тара-
са Шевченка. Типомъ другимъ.
СПБ. 1862. Ст. 11, 24°.

271. с) *Тарасова Нічъ*. Поэма
Т. Шевченка. Типомъ другимъ.
СПБ. 1862. Ст. 8, 24°.

272. *Чутка, хто перший
ставъ знати горілку*. Балта.
1862.

273. ЯЩЕНКО Л. *Грамат-
ка за-для українського люду*.
Москва. 1862. Ст. 24, 8°, ці-
на 5 коп.

«Основа», 1862, кн. I. Наські гра-
матки.

1863.

274. АРТЕМОВСЬКИЙ СЕМ.
Запорожець за Дунаємъ. Ма-
лороссійская опера въ 3 діяхъ.
Тенсть и музика С. Артемов-
скаго. Иаданіе Стелловскаго.
СПБ. 1863. Ст. 38, 16°, ці-
на 50 коп.

275. БАБЧЕНКО ІВАН.
*Поученія на малороссійскомъ
язькѣ*. Священника Іоанна Баб-
ченка. Харькова. Въ Унив-
ерситетской Типографіи. 1863. Ст.
VII+133, 8°.

(містить:) Предисловіе (III—VI).
Оглавленіе (V—VII) і 52 поученія
(1—133).

276. БАЛЛІНА ОЛ. *Україн-
ські пісні*, видані коштомъ О. С.
Балліної. СПбурхъ. 1863 ро-
ку. Ст. 1 нен.+125, 8°, ц.
75 коп.

277. БОЙЧУК ХВЕДІР [по-
езіі:]

а) *Покарама воля*. «Кубан-
скія Войсковыя Вѣдомости»,
1863, № 25, 14 сентября.

в) *Пророкъ*, *ibid.*, 1863. № 28,
5 октября.

с) *Молитва*, *ibid.*

д) *Сповідь*. Посвящается
Славной артистци Вірі Васи-
левни Дмитренковій. *Ibid.*,
№ 31, 28 октября.

278. ГАТЦУК М. *Деять
струн української бандури*. Мо-
сква. 1863.

279. ГЛІБОВ Л. Для народ-
нѣго читання. II. *Байки* Лео-
нида Глібова. Видавъ Ол. Сто-
яновъ. Київъ. У друкарні Фе-
дорова и Минятова. 1863. Ст.
55+II. 8°.

280. *Де-що про світъ Божий*.
Коштомъ К. Гурта. Київъ. Въ
друкарні Минятова и Федоро-
ва. 1863. Ст. 119, 12°.

Переклад: Свѣтъ Божій. Пе-
реводъ съ южно-русского. Изд. 2-ое
книжня магаз. Чернесова. СПб. 1870.
Ст. 124, ч. 16, п. 20 коп. сер. коп. сер.

281. ДОРОШЕНКО ВАСИЛЬ.
На Україні. Романъ В. Доро-
шенка. Осташковъ. 1863 року.
Ст. 265, 12°, ц. 1 р.

«Книжний Вѣстникъ», 1863, № 3.

282. *Низъ записокъ неизвѣст-
наго*. Бытовыя картины. На ма-
лороссійскомъ язькѣ. 17 мая
1862 года. «Кубанскія Войско-
выя Вѣдомости», 1863. № 16,
13 іюля.

283. *Забута могила*. Посвя-
щается Н. К. Каменскому. «Ку-

банскія Військова Вѣдомости», 1863. № № 33 і 34.

284. **КОНИСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР.** *Аризматика або щотниця.* Для українських шкілъ. Написавъ Олександръ Кониський. С.-Петербургъ. 1863. Въ типографіи П. А. Куліша. Ст. 66, 16°. [На обгорці:] Видано Николаємъ Костомаровымъ на гроши, що зносяться народові для науки.

285. **КОРОЛЕНКО П. Чернець Лаврінъ, або хутірські беседи** [оповідання]. «Кубанскія Військова Вѣдомости», 1863. № № 18—20.

286. **МОРОЗ Д.** [Костянтинович Дан]. *Родини і хрестини у селі Сахнівці Чернигов. повіту.* Записавъ Данило Морозъ відъ баби Аксині Евсючки. Оттискъ изъ № 36 «Кіев. Губ. Вѣдомостей».

287. **ОПАТОВИЧ СТЕФАН** свящ. *Оповідання з святого писання.* Випуск І. Церква Божа в семьі. С.-Петербургъ. 1863. Въ типографіи Академіи Наукъ. Ст. 91+(1), 16°.

288. **ГУГЛИНСЬКИЙ ВАСИЛЬ.** *Життя святыхъ Божихъ:* св. Георгія Побідоносця, великомучениці Варвари і преподобної Марні Єгипетської. Петербурхъ. 1863. Видано коштомъ Зосими Хведоровича Недоборовського. Ст. 125, 16°, ціна 25 к. сріб.

289. **СТЕЦЕНКО М.** *Драма у пяти діяхъ Стеценка.* Харькѣвъ. 1863. Ст. 51, 16°, ц. 35 коп. [Друковано первісно в «Харьков. Губ. Вѣдом.», 1863, №№ 39—43.]

290. **СТОРОЖЕНКО ОЛ.** *а) Українські оповідання Олексі Стороженка.* Томъ І. СПб. 1863. Ст. 263. 8°. [Містить:]

[Містить: 1) Се така баба... 2) Вчи лінивого не молотом, а голодом. 3) Не впусти рана з рота. 4) Два брати. 5) Нехай буде алия, ніжъ дурний. 6) Розумний бреше, щоб правда добути. 7) Дурень. 8) Жонатий чорт. 9) Скарб. 10) Три брати. 11) Закоханий чорт. 12) Межигорський дід. 13) Не в добрий час. 14) Вуси. 15) Голка. 16) Сужена. 17) Чортова морча. 18) Кіндрат Бубненко-Швидкий].

Українські оповідання Олексі Стороженка. Томъ другий. СПб. 1863. Ст. 279, 8°.

[Містить: Оповідання Гряцька Ключника — 1) Прокіп Іванович; 2) Дорош; 3) Мирошник; 4) Споминки про Микиту Леонтівича Коржа; 5) Гаркуша (драм. картини)].

291. *в) Українські оповідання Олексі Стороженка.* С.-Петербургъ. 1863. Ст. 91, 8°.

[Містить: Оповідання Гряцька Ключника. Прокіп Іванович. Дорош. Мирошник].

1. «Сопременникъ», 1863, № 8.
2. «Сербски Летописъ», 1869, № 11 (з приводу сербського переклада оповідання Стороженка).

Переклади:

1. Влюбленный чортъ. «Русское Слово», 1862. № 1.

2. Иголка. «Вѣстникъ Западной Россіи», 1864, № 12. Иголка. М. 1895.

3. Усм. «Нива», 1881, № 15.

4. Не въ добрый часъ «Нива». 1881, № 26.

5. Дорошъ. «Семья и Школа». 1882. № 8.

6. Материяское благословеніе. «Вѣкъ». 1883, № 1.

7. «Вуси» і «Голка» німецькою мовою у *Fliegende Blätter*, 1868.

8. Сербською мовою: Українска приповідка од А. Стороженка. Перевео Попович Бор. У Нов. Саду, 1869, ст. 282, ч. 16.

9. Изъ разказовъ про запорожскую старину (спомини про М. Л. Коржа) «Семья и Школа», 1882, № 11 і 12.

10. Усм. «Одесскій Вѣстникъ», 1862 № 26.

292. **ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОКЪ.** Выходить одинъ разъ въ недѣлю. Черниговъ. 1863. Редакторъ *Л. Гальбова.* № 1—7 мая. [Українською мовою друковано отсі твори:]

№ 1. П. Кулішъ. «Дівоче серце». Идилія.

Л. Глѣбовъ. «Мишача рада». Байка.

№ 2. А. Т-ія [Тицинський]. Зъ надсиовлянського села. [кореспонденція]. П. Кулішъ «Дівоче серце» (далі).

№ 3. П. Кулішъ. «Дівоче серце» (далі).

П. Кулішъ. Дума про Саву Кононенка.

№ 4. П. Кулішъ. «Дівоче серце» (кінєць).

№ 5. Л. Глѣбовъ. «Панъ на всю губу». Байка.

№ 6. О. Кирьяковъ. Щире кохання. Оповідання.

№ 7. О. Кирьяковъ — те ж (кінєць).

№ 10. Опанасъ (Марковичъ). Листъ зъ Новгородка.

А. В. М-чъ [Марковичъ Опанасъ]. Дві чірточки зъ нашихъ русалокъ (етнограф. запис).

1864.

293. ВЕНГЕР Н. *Небачене диво въ Адесі*. [Вірши]. Н. Венгера. Адес. 1864 р.

294. ГАЛУЗЕНКО ХВ. [МОРАЧЕВСЬКИЙ Ф.]. *Чумаки або смутні часи України*. Поема у шістьохъ пісняхъ. Черниговъ. 1864. Ст. 142, 8^о, ц. 1 руб.

294а. *Козакування*. Комічна оперетка у дві картини. «Херсонскія Губернскія Вѣдомости» 1864, №№ 47—49.

295. КОЛЬЦОВ ОЛЕКСІЙ. *Малороссійская пльня*. [«Голубонько, доню!»]. «С.-Петербурскія Вѣдомости». 1864, № 141.

296. КОРОЛЕНКО П. *Кара Божя*. Бытовія картинки на малороссійскомъ языкѣ. [Оповідання]. «Кубанскія Войсковія Вѣдомости». 1864. №№ 21, 22, 23.

297. КОСТЯНТИНОВИЧ М. *Бує кінъ та зівидився*. Комедія въ 3 діяхъ М. Костянтиновича. Київ. 1864. Ст. 45, 8^о, ціна 20 коп.

298. ЛАВРЕНКО Д. *Пісні українського люду*. Ч. I. Пісні про кохання. Видавъ Д. Лавренко. Київ. Въ друкарні Хведорова. 1864. Ст. IV+168, 12^о, ц. 50 коп.

Д—ко. «Києв. Телеграфъ», 1864, № 75.

299. МАКАРОВСЬКИЙ М. [І МЕТЛИНСЬКИЙ С.] *Мова зъ України*. Полтавська різанина и Полтавська могила. [Вірши]. Полтава. 1864 р. Коштомъ Божка. Ст. 35, 12^о, ц. 12 коп.

Н. Петровъ, Очерки, ст. 116—118.

300. МАКСИМОВИЧ М. *Украинець*. [Збірник]. Київ. 1864. Ст. 39, 8^о, ц. 50 к. [Українською мовою чотири вірша]. «Києвланинъ», 1864, № 71.

301. НОМИС. М. [Симонов М.] *Українські приказки, прислів'я і таке инше*. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис. СПБ. 1864. Ст. VII+304, +XVII. 8^о, ц. 2 р.

1. «Нижній Вѣстникъ», 1864, №18

2. «С.-Петербурскія Вѣдомости», 1864, № № 28 і 241.

3. «Черингов. Губ. Вѣдом.» 1864, № 34.

302. ОНУКЪ МАРКО. *Мотря Кочубеівна*, драма въ 5 годинахъ, мовою мірною, зложення Марка Онука. Години: Друга, третя, четверта и пята. Полтава. 1864. Ст. 122+XIII, 32^о.

Н. Нечуп. «Правда». 1878. № 29—31.

303. ЦИС О. а) *Ятрієка*. Драма въ п'яти діяхъ зъ прологомъ. Написавъ О. Цись. Київ. Въ Друкарні Хведорова. 1864. Ст. 136, 16^о, ц. 50 коп.

304. в) *Сватання невзначай*. Драма въ шести діяхъ. Написавъ О. Цись. Київ. 1864. Въ Друкарні Хведорова. Ст. 128, 16^о, ц. 50 коп.

1. «Голосъ Народный», 1866, №№ 19 і 20.

2. О. Кошовый, «Правда», 1867, № 1—2.

305. ШАПОВАЛ К. [Шокин]. *Не до любви*. Трагична оперетка на дві дії, — вчинок Кузьми Шаповала. Харькв. 1864. Ст. 40, 8°, ц. 25 коп.

[Спершу друковано в Прибавленіяхъ къ Харьков. Губ. Вѣд. 1864 р.]

306. ШАРАП СТЕЦЬКО. *Сподивана новина*. Объ открытіи въ Екатеринодарѣ женской школы и выдержки изъ Высочайше утверженнаго устава о Женскомъ Благотворительномъ Обществѣ. 24 студія 1864 года. «Кубанскія Войсковыя Вѣдомости», 1864. № 35 (19 декабря).

1865.

307. ВОВЧОК МАРКО. *Оповідання Марка Вовчка*. СПБ. Изданіе Яковлева. У друкарні П. А. Куліша. 1865. Ст. (4)+145, 16°, ц. 50 коп.

[Містить: Кармелюк, Невільничка. Деять братів і девятя сестриця Галя, Ведмідь].

Переклади: а) Сказка о девяти братьяхъ. «Библиотека для Чтенія». 1863, № 9 [переклад авторки].

в) Сказки Марко-Вовчка. СПБ. 1864. (2)+92, 12°.

[Містить: Сказка о девяти братьяхъ. Невольница. Медвѣдь].

308. СТАРИЦЬКИЙ Д. *Послідній кошовий запорожський*. Опера в 4 діяхъ (зъ піснями) Д. Старицького. Полтава. 1865. Ст. 62, 8°.

И. Нечуй «Правда». 1868. № 32, ст. 382—384.

309. СТАРУШЕНКО М. *До Тараса и Голосіевъ*. Стихотворенія М. Старушенка. Кіевъ. 1865. Ст. 23, 8°.

310. ЧЕРВЯКОВ А. *Собраніе пѣсень Южной Россіи*, выбранное изъ современныхъ

изданій. Изданіе А. Т. Червякова. СПБ. 1865. Ст. 10, 8°.

311. БЛОНСЬКИЙ ЯСОН. *Короткий викладъ изъ устава 20 ноября 1864 года объ уголовнімъ судѣ для южноруськихъ крестьянъ*. Катеринославъ. 1866. Ст. 41, 8°, ц. 20 коп.

1867.

312. ОССОВСЬКИЙ Г[отфрид]. *Мотруня*. Оперетта въ 1 д. на малоросійскомъ языкѣ. Сочиненія Готфрида Оссовскаго. Житомиръ. 1867. Изданіе Н. Ческиса. Ст. 87, 8°, ц. 50 коп.

313. ШЕВЧЕНКО ТАРАС. а) *Кобзарь*. Тараса Шевченка [Типомъ четвѣртимъ]. Коштомъ Д. Е. Кожанчикова. Типографія Императорской Академіи Наукъ. Санктпетербургъ. 1867. Ст. X+677+(1) 12°.

[Містить «Кобзарь» безъ Назара Стодоли. На ст. 671—677 «Письмо къ редактору Народнаго Чтенія» (автобіографія Шевченка)].

Рецензія гльосси:

1. Александровъ А. «Женскій Вѣстникъ», 1867, № 7—8.

2. «Иллюстрированная Газета», 1867, № 10.

3. О литературной собственности. «Петербургскій Листокъ», 1868, №136

4. Прыжовъ И. «Голосъ», 1867, № 207.

5. Процессъ Кожанчинова съ Лысенковымъ на изданіе «Кобзаря». «Судебный Вѣстникъ», 1867, № 269. 1869, №№ 50 і 51.

6. Ефремовъ Сергія. Шевченко на литературнихъ познахъ. «Наше Минуле», Кіевъ, 1919, № 1—2, ст. 34—36.

Переклади: Najemnica, przełożył Leonard Sowiński. Lwów, 1870, ст. 40, 16°. рецензія: «Przegląd Polski», 1870—1871, II.

314. в) *Чигиринскій Кобзарь* Т. Г. Шевченка. Съ портретомъ автора, картинкою и виньеткою. С.-Петербургъ. [На титуловій:] Чигиринскій Коб-

завъ. [На 2-ій тит.:] Чигиринскій Торбанистъ-пѣвецъ Тар. Григ. Шевченка. Съ портретомъ автора, картинкою торбаниста и двумя вишкетками. Переводъ съ малороссійскаго нарѣчія на русскій языкъ О. А. Лепко. 1867. MDCCCLXVIII. С.-Петербургъ. [На 3-ій титуловій:] Чигиринскій Кобзаръ на малороссійскомъ нарѣчїи Тар. Григ. Шевченка. Съ портретомъ... [далі як на попередніх]. Іздание третіе. MDCCCLXVIII. С.-Петербургъ. [На відворотній:] Іздание книгопродавца Лысенкова. Типографія П. Кулиша. Ст. 140+(2), 24°. [пагінація від 1—98 така: обидві сторінки під одним числом].

[Зміст:] Отзвъ одного изъ русскихъ писателей о малороссійской литературѣ [підпис:] Издатель (ст. 7—8). *Думы, мои, думы*. Перебендя. Тополя. *Думка*. До Основьяненка. Иванъ Пидкова. Тарасова нячъ. Катерина [паралельно укр. текст на одній сторінці, рос. переклад на другій] (ст. 9—98). [в додатку:] Два стихотворенія проф. П. П. Гулака-Артемовскаго въ перев. О. А. Лепко: *Панъ Твардовскій* (99—116), *Панъ и собака*, *побасенка* (116—127). Ода на новий годъ князю А. Б. Кю-и [Котляревського] (ст. 127—140). Оглавление (1—2 нenum.). [На початку на окремій картці малюнок кобзаря, а на другій — портрет Шевченка].

Про це видання замітки див. вище чч. 3—6.

1868.

315. ГУЛАК - АРТЕМОВСКИЙ ОЛ. *Народні українські пісні зъ голосомъ* (50 пісень и 5 додатківъ). Зібрани, споряжени и видани Олексіємъ Гулакъ-Артемовскимъ. Въ Кїіві 1868. Въ книгопечатні Е. Федорова. Ст. 50+XII нот, 8°.

«Кїевлянинъ», 1868, № 102.

316. ЛИСЕНКО М. *Збірникъ українськихъ пісень*. Зі-

бравъ и у ноты завівъ М. Лисенко. Вып. I. Липський—Петербургъ. 1868. Ст. 95, 4°. [Друковано в Липську в літографїї Редера].

317. РУДЧЕНКО І. *Народныя южно-русскія сказки*. Вып. I. Іздалъ И. Рудченко. Кїевъ. 1869. XII+IV+220, 8°. [позначено 1869-м роком, але вийшло 1868 р.]

1. «Кїевлянинъ», 1868, № 148.
2. «Кїевскій Телеграфъ», 1868, № 148—151.
3. «Кїев. Губ. Вѣд.» 1868, № 131.
4. «Правда», 1869, № 4.
5. «СПБургскіе Вѣдомости», 1869, № 336.

1869.

318. ОСТАШЕВСЬКИЙ СП. *Пиу сотни казокъ для веселия людей*. Написау Спиридонъ Осташевскій. Кїївъ. 1869. Ст. 322, 8°, ц. 1 р. 75 коп.

1870.

319. ЛЯДАВА Г. *Ганнуса*. Оперка въ 2 діяхъ Г. Лядави. Херсонъ. 1870. Ст. 64, 16°, ц. 50 коп.

Зозуля «Новороссійскій Телеграфъ», 1870, № 282 і 284.

320. ВОЛКОВ Г. *Думы и пѣсни* Г. Б. Волкова. Въ двухъ отдѣлахъ, на рускомъ и малороссійскомъ языкахъ. Т. І. СПб. 1870.

321. РУБЕЦЬ А. *Сборникъ народныхъ украинскихъ пѣсень*. 3 вып. СПб. 1870. Ст. (?) ц. 2 р. 25 коп.

Ларошъ. «Голось», 1873, № 252.

322. РУДЧЕНКО ІВАН. *Народныя южнорусскія сказки*. Вып. 2. Іздалъ И. Рудченко. Кїевъ. 1870. Ст. 4+IV+212, 8°, ц. 1 руб.

«Вѣстникъ Европы», 1871, № 1.

323. ШЕЙКОВСЬКИЙ КА-

ЛЕНИК. Шчо таке Іби-Дастова «Русь». Праця і кошт К. В. Шейковського. Київ. Въ друкарні Е. А. Федорова. 1870. Ст. 9, 8^о, ц. 15 коп.

«Рус. Стар.» 1871, т. 3, № 6.

1871.

324. БІЛЕЦЬКИЙ - НОСЕНКО ПАВЛО. а) Приказки. Павло Білецькій-Носенко. Въ чотирохъ частяхъ. Київъ. Въ друкарні Е. Федорова. 1871. Ст. V + 123 + 142 + X + 132 + 133 + VIII, 8^о, ц. 2 р. 50 коп.

325. б) Гостинець землякамъ. Казки сліпого бандуристу чи співу объ різнихъ річахъ. Київъ. 1871. Въ друкарні Е. Федорова. Ст. 157+II, 8^о, ціна 1 руб. [вийшло 1872 р.]

326. в) Горпинида чи вхопленная Проверпина. Жартовливая поема въ трехъ пісняхъ. Скомпоновавъ Павель Білецькій-Носенко, Київъ. 1871. Въ друкарні Е. Федорова. Ст. 82, 32^о, ц. 30 коп.

327. БУБЛЕЙ ІВАН. Веремя малороссійського гевала. Словчена Ивановъ Бублеємъ. 1870 року. Полтава. 1871. Ст. 411, 8^о.

328. Де-що про світъ Божий. Изданіе второе. Київъ. 1871. Ст. 127, 8^о.

329. КОХНІВЧЕНКО Г. Первоцвітъ. Грицька Кохнівченка. Книжка перша. В. І. Адесь. 1871. Ст. (2)+(9), 16^о.

Ів. Білик [Рудченко Іван] «Правда», 1873, № 3, ст. 110—114.

330. КРОПИВИЦЬКИЙ МАРКО. За сыротою и Богъ въ калытою. Жартъ въ 1 дн. «Новороссійскій Телеграфъ».

331. ЛИСЕНКО МИКОЛА. Музика до кобзаря Т. Шевченка. Спорудивъ М. Лисенко. Ки-

їв. У Б. Корейво. 1871. Ст. Ст. 54, 4^о, ц. 1 р. 25 к.

332. ПАВЛУСЬ Г. [Чубинський Павло]. *Сопілка*. Павлуось Київъ. Въ типографіи губернскаго правленія. 1871. Ст. (2)+ + 50, 8^о.

Зміст: I. Любо слухать, якъ на кобві. Що діялось на Вкраїні. На могилі кобзаря. Сонъ певольпика. На Ріадво. Туманъ, мати, туманъ. Минулося! Идутъ дощчи, біжать річки. Йдуть степомъ чумаченки. Пісня. Дівчинонька моя мила. Я шчасливий, якъ кохаю. Осінь. До могої Катрусі. II. Переклади: Бездольний (изъ Рюккерта). Хожу на березі крутому. Дівчину козакъ полюбовивъ. Изъ слізъ мойіхъ, мила мол (изъ Гейне). Прощання Чайдъ-Гарольда.

333. ПОДУШКА ІВАН. Починокъ. Івана Подушки. Изданіе книгопродавца И. П. Мартынова въ Таганрогѣ. СПб. 1871. Ст. 3 нен.+153. 8^о, ц. 1 р. Ів. Біликъ. «Правда», 1 73, № 15. ст. 519—528.

334. РАЄВСЬКИЙ ПЕТРО. *Сцены изъ народнаго малорусскаго быта*. Київъ. 1871.

Черединочко. «Київскій телеграфъ» 1871, № 262.

335. СОКОЛОВСКА К. *Зір-ка*. Компонування Катерини Соколовської. СПб. 1871. Ст. 89, 8^о. ц. 75 коп. [Збірникъ віршів, між инми поема «На хуторі»].

Ів. Біликъ. «Правда», 1873, № 17. ст. 581—590.

336. Т. К. *Иденъ листикъ, вирваній изъ паничевой книжки*. Київъ, 1871. Ст. 27, 16^о.

337. ШЕЙКОВСЬКИЙ К. *Руськи народни казкы й приказкы, байкы й прибаютки, брехенькы й побрехенькы, былицы й небылицы, прикладкы й нисенитныци*. Перша кланя. Праця и кошт Шейковського. Бобруйське. 1871. Ст. 72, 16^о. [Народні казки і приказки з передмовою й улагами].

1872.

338. АЛЕКСАНДРОВ В. *За Немань иду!* Оперетка въ 2 діяхъ. В. Александрова. З музикою для фортепіано Н. Алвоі. Харьковъ. 1872. ц. 50 к.

339. ГЛІБОВ Л. *Байки*. 2-ге видання поповнене. Черниговъ. 1872. Ст. 124+IV, 16^о, ц. 40 коп.

340. *Новый сборникъ украинскихъ народныхъ пьесъ, самыхъ любимыхъ и общеизвестныхъ*. Изданіе 2-е. Москва. 1872, 8^о.

341. РАЄВСЬКИЙ П. *Эпизоды изъ жизни малоруссовъ*. Сцены П. Раевского. Кіевъ. 1872. Ст. 186, 8^о, ц. 1 руб.

342. РУЦИНСЬКИЙ В[ОЛОДИМИР]. *Голосъ Украины (посль 1861года)* Соч. Владимира Руцинскаго). Кіевъ. 1872. Ст. 116, 16^о, ц. 60 коп. (Збірник віршів).

343. СЕМЕНТОВСЬКИЙ А. *Малорусскія загадки*. С.-Петербургъ. 1872. Ст. 103+(1), 8^о.

344. СЕМЕНЮК М. *Сплотні* Михалка Семенюка. [Збірник віршів польскихъ і українських]. Житомиръ. 1872. Ст. 134, 16^о, ц. 40 коп.

345. ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО. *Труды этнографическо-статистической экспедици въ западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ I. СПб. 1872. В. 1-й Вѣрованія и суевѣрія. Ст. XXX+468, 8^о.*

б) Томъ III., изд. подъ наблюдениемъ д. чл. Н. И. Костомарова. СПб. 1872. Ст. 2+II+VIII+486+2, 8^о.

1. «Русская Старина», 1873, т. 7, № 3.

2. «СПБургскія Вѣдомости», 1873, № 56.

3. «Кіевлянинъ», 1873, № 104.

346. ШИБИТЬКО НАЗАРИЙ. *Стихотворенія* украинскаго козака Назарія Шибитько. Полтава. 1872. Ст. 17, 8^о, ц. 30 к.

1873.

347. АЛЕКСАНДРОВ ВОЛОДИМИР. *а) За Немань иду!* Малоруська оперетка. Видання друге. Скомпонувавъ. В. Ал—въ. Пісні на фортепіанъ положила Людмила Ал—ова. Харьковъ. Року Божого 1873. Роблено обкладку і ноти въ штампарні Бутенка. [На титуловій:] За Немань иду. Малоруська оперетка, въ чотирехъ актахъ. Скомпонувавъ В. Ал—овъ. Пісні на фортепіанъ положила Людмила Ал—ова. Видання друге, въ додаткомъ одніі картині. Харьковъ. Въ Університетській друкарні. 1873. Ст. (6)+60+14 (нот), 12^о.

348. *в) Не ходи, Грицю, на вечерниці*. Оперетка въ 4 актахъ. Скомпонувавъ В. Ал—въ. Пісні на фортепіанъ положила Людмила Ал—ова и Федоръ Ал—енко. Харьковъ. 1873. Ст. 61+28, мал. 8^о.

349. БУБЛЕЙ ІВАН. *Бандура украинскаго Гевала*. Сповчена Ивановъ Бублеемъ. Полтава. 1873. Ст. 56, 8^о.

350. СВГЕНІСВ В. *Розмова крестьянина В. Евгеньєва*. Кіевъ. Въ друкарні Е. Я. Федорова 1873 року. Ст. 32, 16^о, ц. 30 коп. (Збірка віршів).

351. КОРОПЦОВ П. *Пльсни и думы*. П. П. Коропцова. СПб. 1873. Ст. 35—48. Приложеніе, Стихотворенія малорос-

сїйскія 4 (поезі українською мовою).

352. ЛИСЕНКО М. а) *Збірник українських пісень*. Зібрав й у ноти завів М. Лисенко. Друге видання. Липське — Київ. 1873. Ст. 81, 4^о, ц. 2 руб. 50 коп.

Ларошъ. «Голось», 1 73, № 252.

353. ПИСКУНОВ ФОРТУНАТ. *Словниця української (або Югової-Руської) мови*. Праця Форгуната Пискунова. Власність видавчика. Видання Одеського книгопродавца Г. П. Распопова. 1873. Печатано въ типографіи Ульриха и Шульце, въ Одессѣ. Ст. (6)+IV+(1)+ +152.

354. СТАРИЧЕНКО М. (Старицький М.) *Казки Андерсена* з короткою ёго життєписью переклав з першовтвора М. Стариченко. Виданне оздоблене патретом автора і одинадцятьма малюнками худоги Н Мурашка. Київ. 1873 р. Ст. 362+XX, 16^о, ц. 1 р.

Ан-бергъ. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 30.

1874.

355. АНТОНОВИЧ ВОЛ. і ДРАГОМАНОВ МИХ. *Историческія пѣсни малорусскаго народа* съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Томъ первый. Кіевъ. Типографія М. П. Фрица. 1874. Ст. (6)+XXIV+(2)+336, 8^о.

[Зміст:] Предисловіе (1—XXIV); Часть I. Пѣсни вѣна дружиннаго и княжескаго. (1—61). Приложение (61—70). Часть II. Пѣсни вѣна козацкаго. Отдѣлъ I. Борьба съ татарами и турками (71—327). Добавленія: Варианты и пѣсни, доставленныя во время печатанія (327—336).

1. «Вѣстникъ Европы». 1874, кн. X.

2. П. Костомаровъ. «Вѣстн. Европы», 1874, кн. XII, ст. 573—629.

3. А. Веселовскій. «СПБ. Вѣдомости», 1874, № 278.

4. И. Новицкій. «Кіевлянинъ», 1874, № 10.

5. «Кіевскій Телеграфъ», 1874, №№ 101—104.

6. «Голось», 1874, № 335.

7. «Другъ» (Львѣн), 1874, № 13.

8. О. Мяллеръ. «Древняя и Новая Россія», 1875, № 3.

9. Н. Вас. «Правда», 1875, №№ 1—3

10. Пчела, 1875, № 11.

11. Н. Петровъ «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1875, №№ 10—11.

12. «Русскій Миръ», 1876, № 22.

13. «Русская Старина», 1876, кн. 2.

14. В. Иконниковъ. «Кіев. Унив. Иавѣстія», 1876, № 5.

15. «Карпаты» (Львѣн), 1876, № 15.

16. Alfred Rambeau. *Revue des Deux Mondes*, 1875, 15 juin, ст. 01—35.

17. Polybiblion, 1876, № 4, ст. 289—299.

356. ГРЕБІНКА ЄВГЕН *Ніжєнскій полковникъ Иванъ Золотаренко*. Видання третє. Кіевъ. 1874. Ст. 31. 16^о.

[Книжечка містить передмову «Де що про козацтво і про Україну» Л. Б. (Ореста Ів. Левицького), і оповідання Гребінки].

357. *Дещо про світь Божий*. Виданне третє. Адєсь. 1874. Ст. 101 (+1), 8^о, ц. 20 коп.

358. СФИМЕНКО П. *Заклинанія малоросійскаго народа*. Составиль П. Ефименко. Изданіе Императорскаго Общества исторіи и древностей російскихъ. Москва. 1874. Ст. 70, 8^о, ц. 50 коп.

1. П. Ива-нко. «Кіев. Телеграфъ», 1874, № 32.

2. «Правда», 1875, № 11.

359. *Записки Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго общества*. Томъ 1 за 1873 годъ. Кіевъ. 1874. Ст. 366+52, 8^о.

(Містить: А. Роговича і Хв. Вовка. — Народныя названія растений. П. Чубинського: Пѣськолко народныхъ историческихъ преданій. А. Русова: Кобзарь

О. Вересай и исполняемая имъ народныя пѣсни. Н. Б с л и н сь к о г о Пѣсня про панщину).

1. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 17.

2. «Кіевлянинъ», 1875, № 57.

3. «Athenaeum» (Лондон.) 1874, 29—VIII.

360. КЕНДЗЕРСЬКИЙ В. Слово о полкові Игоревому. Переспів в старосвітської грамоти XII ще століття. Переклад В. А. Кендзерскій. Кременчугъ. 1874. Ст. VII+77, 8°, ц. 60 коп.

361. КОМАРОВ М. *Розмова про небо та землю А. Иванова.* З деякими одмінами й додатками переклад на українську мову М. Комаров. Кіевъ. 1874. Ст. 58, 8°, ц. 15 коп.

1. Ак-бергъ. Малорусская литература въ 1874 г. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 30.

2. В—овъ. О малорусскихъ брошюрахъ. СПб. Вѣдомости, 1874, № 179.

362. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. И. П. Котляревскій. *Собрание сочиненій на малороссійскомъ языкъ.* Издано подъ редакціей С. П. Катранова. Кіевъ. Изданіе Е. Федорова. 1874. Ст. II+XIV+409, 8°, ц. 1 р. 75 к.

364. МАРКЕВИЧ А. Н. *Малороссійскія пѣсни.* СПб. 1874. У В. Бесселя и К°.

365. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН. *Повісті Івана Левицького.* Кіевъ. Типографія М. П. Фрица. 1874. Ст. 375+(2), 8°.

[Містить:] Хмари, повість (3—335). Неможна бабі Парасці вдержатися на селі (336—348). Запорожці, назка (349—375).

1. Ак-бергъ [Драгоманов], «Кіев. Телеграфъ», 1875, № 30.

2. О. Кошовий. Колижъ виясниться? Повість Левицького «Хмари». «Правда». 1875, №№ 19—20, 76—774, 807—813.

3. «Другъ Народа», 1875, № 2.

4. «Кіевскій Епархіальныя Вѣдомости», 1875, № 2.

5. «Правда», Літературні звістки, 1875, № 11.

366. б) *Рибалка Панасъ Круть* Оповідання І. Левицького. Кіевъ. 1874, ст. 47, 16°, ц. 10 к. Переклад в газеті «Кіевлянинъ» 1873 р.*).

367. в) *Запорожці.* Казка І. Левицького. Кіевъ. 1874, ст. 40, 16°, ц. 6 коп.

[Драгоман]—овъ. О малорусскихъ брошюрахъ. СПб. Вѣд. 1874, № 179.

368. г) *Не можна бабі Парасці вдержатися на селі.* Оповідання. «Кіевлянинъ», 1874. № 11.

369. д) *Не можна бабі Парасці вдержатися на селі.* И. Левицького. Кіевъ. 1874. ст. 14, 8°, ц. 6 коп.

370. ЛЕВЧЕНКО М. *Опытъ русско-украинскаго словаря.* Составилъ Михаилъ Левченко. Кіевъ. 1874. Ст. IV+188+II, 8°, ц. 1 р. 60 коп.

371. ЛОБОДА М. *Тарасъ Бульба.* Перекладъ повісті М. Гоголя. Кіевъ. 1874, ст. 174+IV, 8°, ц. 50 коп.

«Кіевскія Телеграфъ», 1874, №№ 99 і 108.

372. ЛИСЕНКО М. *Плачь Ярославни.* Частина въ поемѣ «Слово о полку Игоревъ» по перекладу М. Максимовича. Мувыку аложивъ М. Лисенко. Кіевъ. 1874 року. Ст. 13, 8°, ціна 50 коп.

373. ОПАТОВИЧ СТЕФАН. *Оповідання з Святого Писання.* Зложив свящ. Стефан Опатович. Випускъ перший. 2-ге видання. Кіевъ. 1874. Ст. 98+1, 16°, ц. 10 коп.

374. РУДЧЕНКО ІВАН. И. Я. Рудченко. *Чумацкія на-*

*) Існує польський переклад «Рибалки» і німецький «Баби Параски» у «Fliegende Blätter» і див. «Життя і Мистецтво», 1920, ч. 2, ст. 68—69.

родных пѣсни. Київъ. 1874. Ст. VII+XIII+76+257+(15) нот.

[Зміст:] Чумаки въ народной пѣснѣ (1—76). Чумацкія пѣсни (1—241). Указатель (241—245). Словарь (245—257).

1. П. Иван-ко. «Кіевлянинъ», 1874. № 67.

2. Н. Новицкій. «Кіевлянинъ», 1874, №№ 114—115.

3. К-въ. «Кіевскій Телеграфъ», 1874, № 112.

4. А. Веселовскій. «СПБ. Вѣдомости», 1874, № 278.

5. Atheneum, 1874, № од 29.VIII.

6. «Пчела», 1875, № 11.

7. Rambeau A. La Russie epique. Paris, 1876, ч. 1, гл. V. Les tchoumaques, p. 487—500.

375. СТАРИЧЕНКО М. [Старицький М.] а) *Коротка життєпись Андерсена*. Уклав М. Стариченко. Київ. 1874. Ст. 17+ (портрет) 16°, ц. 5 коп.

376. б) *Ялинка й Гречка*. 2 казки Андерсена. Переклав М. Стариченко. Київ. 1874.

377. в) *Погане вутятко*. Казка Андерсена...

378. г) *Цалинка й циганська голка*. Казки Андерсена...

379. д) *Комірчик, Кресало й Нова одѣжа царська*. З казки Андерсена...

380. е) *Свинарь і Царівна на горошині*. 2 казки Андерсена...

381. ж) *Сновийко й Закозана пара*. 2 казки Андерсена...

382. з) *Дівчатко з сирниками*. Казка Андерсена...

383. і) *Пташина пісня й Соловейко*. 2 казки Андерсена...

384. к) *Русалка й Стокротъ*. 2 казки Андерсена...

385. л) *Троляндвий ельф, Маленький Тук, Крапля з води й Лен*. 4 казки Андерсена...

386. м) *Мати*. Казка Андерсена...

387. н) *Снігова краля, Казка в семи розповідках Андерсена в словнику*...

388. о) *Янгол*. Казка Андерсена...

389. СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО. а) *Різдвяна ніч*. Музикальна комедія в чотирьох діях (Тема по Гоголю). Текст і вірші М. Старицького. Музика М. Лисенка. Видання друге Київъ, 1874, ст. 83, 8°, ц. 35 к. Типографія А. С. Германа.

1. «Кіевлянинъ», 1874, № 15 і 18,

2. И. Ив-нко. «Кіевскій Телеграфъ», 1874, № 3 і 1875, № 30.

3. «СПБургскія Вѣдомости», 1874, № 91, 179.

4. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 30.

390. в) *Різдвяна ніч*. (Тема з Гоголя). Оперета в чотирьох діях. Текст і вірші М. Старицького. Музика М. Лисенка. Київ, 1874, ст. 92+(1), 8°. (В Тискарні М. Фрица).

391. б) *Сорочинський ярмарок*. Із «Вечерів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя. Переклав М. Старицький. Київъ. 1874. ст. 40, 16°, ц. 10 коп.

392. в) *Байки Крилова*. Вибрав і переклав. М. Старицький. Київъ. 1874. ст. 48, 8°.

1. В-овъ. О малорусскихъ брошюрахъ. «СПБ. Вѣд.» 1874, № 179.

2. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 30.

393. ТРОЦЬКИЙ МИКОЛА. *Як тепер одбуватиметься воєнна служба*. Київъ. 1874. Типографія М. Фрица ст. 32, 12°. ціна 3 коп.

394. ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край. Томъ V, изд. подъ наблюденіемъ д. чл. Н. И. Костомарова. 1874. СПб. Ст. 2+26+2+1210, 8° [Пісні про кохання, родинні, побутові й жартовливі].

395. ШЕРБАТИЙ В. *Про гроші*. Переклад з руського Вихтура Щербятого. Київъ. 1874, ст. 32, 8°, ц. 6 коп.

396. АНТОНОВИЧ ВОЛ. і ДРАГОМАНОВ М. *Историческія пьеси малорусскаго народа съ объясненіями* Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Томъ II, в. 1. Пьеси о борьбѣ съ поляками при Богданѣ Хмѣльницкомъ. Кіевъ. Типографія М. П. Фрица. 1875. Ст. XI+166, 8^о. ц. 30 коп.

397. ГАЛКА ІЕРЕМІЯ. [Костомаров М.]. *Збірникъ творівъ*. Іеремії Галки. Одесса. 1875. Ст. 114+85+30+127, 8^о. ц. 1 руб. 75 коп.

[Містить: Сава Чаляй, сцени; Переяславська ніч, трагедія; Загадки. сцени; Вірши].

1. О. Кошовий [Кониський]. «Правда», 1876, № 3—4, 105—109, 142—152.

2. «Кіевскій Телеграфъ», 1876, № 8.

398. ГРІНЕНКО І. Дз-що із перекладів і самостайних творів І. Гріненко. Випуск І. Видання на житок Елісаветградської безплатної рукомесної школя. Елісаветград. 1875. р. Друкарня А. Гольденберга. Ст. 39+VI, 8^о. ц. 50 коп.

399. ДАНИЛЕВСЬКИЙ П. *Бичокъ або бездітні людз и спілки*. Стрикованне Прохора Данилевського. Тифлісь, 1875. Ст. 40, 8^о.

О. Кошовий. «Правда», 1875, № 23, ст. 931—933.

400. И. А. *Мова до рідної дитини*. Кіевъ. 1875. Ст. 13, 16^о.

401. *Записки* Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества Т. II. Кіевъ. 1875.

[Містить: П. П. в а щ е н к о «Кобзаря и жіинскаго узда» і А. Л о н а ч е в с к і й «Пьсни Буковинскаго народа»].

402. КОМАРОВ М. *Розмова про земні сили*. А. Иванова. З деякими одмінами переклав на українську мову М. Комаров.

Книжка друга. Кіевъ. 1875. Ст. 91, 8^о, ц. 15 к.

1. «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 47.

2. «Правда», 1875, № 11.

403. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) И. П. Котляревскій. *Собрание сочиненій на малороссійскомъ языкѣ*. Подъ редакціей С. П. Катранова. Изданіе Е. Федорова. Кіевъ. 1875. Ст. XIV+409, ч. 8, ц. 1р. 75 к.

404. б) *Писання І. Котляревскаго*. Коштомъ И. Л. Холевинскаго. Кіевъ. 1875, ст. 412, 16^о, ц. 1 р.

405. в) *Виргиліева Энеїда*, перелицованная И. Котляревскимъ. Изданіе И. Л. Холевинскаго. Кіевъ. 1875. Ст. 282, 16^о, ц. 50 к.

406. с) *Наташка-Полтавка*. Опера И. Котляревскаго. Изданіе И. Л. Холевинскаго. Кіевъ. 1875. Ст. 66, 16^о, ціна 35 коп.

407. д) *Москаль-Чарієникъ*. Водевиль въ 1 д. И. П. Котляревскаго. Изд. И. Л. Холевинскаго. Кіевъ. 1875. Ст. 64, 16^о, ц. 35 коп.

408. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН. а) *Не можна бабі Парасці одержатись на селі*. Оповідання І. Левіцького. Кіевъ. 1875. Типографія М. П. Фрица. Ст. 16, 16^о, ц. 5 коп.

409. б) *Благословіть бабі Паламці скоропостижно вмерти*. Оповідання І. Левіцького. Кіевъ. Типографія М. П. Фрица. 1875, ст. 14, 16^о, ц. 5 коп.

410. в) *Маруся Богуславка*. Оперета в 4 дїях Івана Левіцького. Кіевъ Типографія М. П. Фрица. 1875. Ст. 70, 8^о, ц. 15 коп.

411. г) *На Кожум'яках*. Комедія в 4 дїях Ів. Левіцького. Кіевъ. Типографія М. П. Фрица. 1875. Ст. 106, 8^о, ц. 25 коп.

412. *д) Унія і Петро Могила кийський митрополит. Івана Левіцького.* Київ. Типографія М. П. Фрица. 1875. Ст. 40, 8^о, ц. 6 коп.

1. Київській Телеграф, 1785, № 35.

2. С. Васильковській. Учебно-Воспитательная Библиотека. т. 2. ст. 41—43.

413. ЛОНАЧЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДЕР. *Сборникъ пльсень Буковинскаго народа.* Составилъ А. Лоначевскій. Київ. 1875. Ст. 314, 8^о.

414. ЛИСЕНКО МИКОЛА. *Молодоці.* Збірник танків та веснянок. СПБ. 1875. Ст. 60, 4^о, ц. 1 р. 20 к.

415. *в) Пісні.* С.-Петербург. 1875. Ст. 6, 4^о [містять: Т. Шевченка: Полубилася, Закувала возуленька. Утоптала стежечку].

416. МЕЛЬНИК МИКОЛА. *Подарункъ.* (Поетъ-самоучка). Соч. Николая Мельника. Адесь. 1875. Ст. 22, 12^о, ц. 25 к.

417. (НІС СТЕПАН). *а) Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя.* Київ. Типографія М. П. Фрица. 1875. Ст. 58, 16^о, ц. 5 к.

Дрібний [Ол. Кониський] «Правда». 1876. № 5, 191—194.

418. *б) Про хвороби і як їм допомогти.* Київ. 1875. Ст. 54, 16^о, ц. 6 к.

419. *в) Про холеру.* Київ. 1875. Ст. 48, 16^о ц. 7 к.

Дрібний. «Правда». 1876. № 5.

420. [РЕВА ІЛІЯ]. И. М. Р. *Що робиться у вадусі і що з того треба знати землеробу.* Н. Горбунова. Переклад на українську мову. Київ. 1875. Ст. 13, 16^о, ц. 10 к.

421. РАЄВСЬКИЙ ПЕТРО. *Сцены и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта.* П. Раевского. Издание 2-е, исправленное и дополненное Б. Корей-

во. Київ. 1875. Ст. 99, 8^о, ц. 1 р.

422. СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО. *Пісня про царя Івана Василевича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашикова (з Лермонтова).* Пер. М. Старицький. Київ. 1875. Ст. 24, 16^о.

423. ШЕВЧЕНКО ТАРАС. *а) Гайдамаки.* Поэма Т. Г. Шевченка. Київ. Ст. 1875. ст. 92, 8^о, ц. 20 коп.

424. *б) Наймичка.* Поэма Т. Г. Шевченка. Київ. 1875.

425. *в) Катерина.* Поэма Т. Г. Шевченка. Київ. 1875.

426. ШЕЙКОВСЬКИЙ КАЛЕНИК. *Будицля свита.* Зъ Метаморфовъ Овидія Навона. Перевивъ простомовою К. Шейковскою. Бобруйскъ, 1875. (Положеніємъ Комитета Министровъ 4 мая 1876 года воспрещена къ выпуску въ свѣтъ).

1876.

427. А. К. *Своимъ землякамъ хлѣборобамъ дарю двѣ казочки: «Якъ видьма хотила зійсти Івашка»... а друга «Объ хымороднику Василью».* Зъ двума картинками. А... К... Харьков. 1876. Ст. 22, 16^о, ц. 15 коп.

428. ДАНИЛЕВСЬКИЙ ПРОХОРА. *Паничъ Кавказцъ* (Романъ). Стрікованье Прохора Данилевскаго. Тифлясь. 1876 рока. Ст. 154, 8^о.

429. *Дітські пісні, казки й загадки.* Київ, 1876. р. Ст. 80, 8^о, ц. 15 к.

430. ДРАГОМАНОВ М. *Малорусскія народныя преданія и рассказы.* Сводъ М. Драгоманова. Иаданіе Юго-Западнаго Отдѣла Имп. Рус. Географ. О-ва. Київ. Типографія М. П. Фри-

ца. 1876. Ст. XXVI+434, 8°. Ц. 2 р.

[Зміст:] Предисловіє. Загнбання о систематическом изданнн произведеннй малорусской народнон словесности (XIV—XXVI). Представленн я рассказы о явленнях природы (1—19) Примѣты и повѣрья (20—23). Знахарство, молитвы, заговоры и народнн ихъ (24—41). Вѣрованн я рассказы о чертяхъ (42—61). Рассказы о мертвецахъ (62—67). Вѣрованн я рассказы о людяхъ съ чудесною силою (68—77). О кладахъ (78—88). О церковныхъ лицахъ и явленняхъ (89—169). О явленняхъ жнзни семейнон и общественной (170—198). Преданн я о лицахъ и явленняхъ политическнхъ (199—220). Преданн я о мѣстностяхъ (221—247). Былнны (248—254). Сказкн фантастическнх, игра словъ и остроумнй (255—376). Указатель къ «Приказамъ» (381—383). Добавленн я (384—434).

1. Н. Костомаровъ. «Русская Старина», 1877, кн. V, ст. 113—132.

2. А. Веселовскнй. «Древнн я и Новая Россн я». 1877, кн. II, ст. 205—211.

3. П. Петровъ. «Труды Кн ев. Дух. Академн я», 1877, № 3.

4. «Другъ» (львівський), 1877, №№ 5 і 6.

431. б) *Про українських козаків, татар та турків*. Зложн в М. Драгоманов. Кн ев. В тискарн В. Давиденка. Року Божого 1876, ст. 69, 16°, цн на 10 коп.

1. М. С. «Одесскнй Вѣстникъ», 1876, ст. 231.

2. С. Васильковскнй. Учебно-Воспнтательн я Бнблнотека, т. 2, ст. 41—43.

432. КУЛШ П. *Дівоче серце*. Иднлн я П. А. Кулша. Кн ев. Типографн я М. П. Фрица. 1876, ст. 35, 16°. [на обгортцн: Изданн я Книжн яго Магазнн я В. П. Наголкнн я].

433. ЛЕВНЦЬКНЙ ІВАН. а) *Першн кн евські князн Олег, Игорь, Святослав і святнй Володимир і єго потомкн*. І. Левнцькнй. Кн ев. Типографн я М. П. Фрица. 1876. Ст. 68, 8°.

М. С. «Одесскнй Вѣстникъ», 1875, № 35.

434. г) *Татари і Литва на Українн*. І. Левнцькнй. Кн ев. Типографн я С. Т. Еремѣва. 1876. Ст. 42, 8°. Цн на 10 коп.

435. ЛИСЕНКО М. *Збнрник українських пісень*. Знбрав і у нотн завнв М. Лисенко. Внпуск III. Кн ев. 1876. Ст. 83, 4°. Ц. 2 р. 50.

436. МАЛЯРЕВСЬКНЙ С. *Лири*. Сочнненн я Семена Мальяревскаго. Изданн я И. Холевннскаго. Кн ев. 1876. Ст. 30, 16°, цн на 20 коп.

437. [МЕНЦН]. *Волинская повесть про «Шукай-Добро» Господаря*. Кн ев. 1876. Ст. 37, 8° (з картою Волинн).

438. ПІСКУНОВ Ф. *Чайка*, Український (або юго-руський) альбом: пісень, дум, казок, баек, внршей і то-що. Виданн я Юго-руського лекснкограф а Ф. Піскунова і Ф. Лопатто. Кн ев. 1876. Ст. 40, 4°.

[Мнстнть: Анд рн евн я ч — Пан Сосурчонко, сценн О. Стороженко - Розумннй бреше, щоб правдн добути. Г. Квнтка — На пуцаннн лк завнзано. Иродчук — Снра кобнла. Народнн піскн. Т. Шевченко, П. Кулш, А. Могнла, А. Чужбннський, М. Гетьманець, Ф. Піскунов — внршн].

«Кн евскнй Телеграфъ», 1876, № 45.

439. *Про карн, до яких прнсуджуютъ мировн суддн*. [спнльн я прац я О. Коннського, М. Старнцькнго і П. Чубннського]. Кн ев. 1876. Ст. 35, 8°, п. 12 к.

О. Кошовнй. «Правда». 1876, № 4.

440. [РЕВА ІЛЛЯ]. И. М. Р *Як розпзнати ґрунт і якн бувають ґрунтн*. Н. Горбунова. Переклад на українську мову. Кн ев. 1876. Ст. 20, 8°.

441. СТАРНЦЬКНЙ М. а) *Рнздвяна нч*. Музнкальн я комедн я в 4 дн ях (Тема по Гоголю) М. Старнцькнго. Друге виданн я коштом «Южно-русска-

го книжного магазину». Київ. 1876. Ст. 82, 8^о. ц. 35 к.

442. в) *Сербські народні думи і пісні*. Переложив М. Старицький. Т. І. Юнацькі думи. Чиста вручка на користь братів-славян. Київ. Тискаря В. И. Давиденка. 1876. Ст. (8)+III+420+(2), 12^о, ц. 1 р. 50 коп.

1. Н(ван) Ф(ранко). «Другъ». 1876. № 6.

2. Д. Мордовцевъ, «Новое Время», 1876.

3. «Одесский Вѣстникъ». 1876. Ст. 231.

443. ФЕДЬКОВИЧ ОСИП. *Повісті Осипа Федьковича*. З переднім словом про галицько-руське письменство Мих. Драгоманова. Київ. Типографія М. П. Фрица. 1876. Ст. (8)+LVI+95, 8^о.

[Зміст:] Оглав. (Словник). Передне слово (I—LVI). Люба—згуба. Хто винен? Стрілець. Тальянка. Сафат-Зинич. Побратим. Буковинська пісня. Пісня молодечна. Три як рідні брати. Опришок. Безтаданне заоханис. *Карпатъ*, 1876, № 15.

444. ЯСТРУБЕЦЬ [Хведір Вовк]. *Про звірі* (По Брему). Зложив Яструбець. Милсоїди або хижі звірі. І. Ведмеді. Бурій ведмідь. Київ. Типографія М. П. Фрица. 1876. Ст. 36, 8^о, ціна 10 коп.

1877.

445. ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДЕР. А. Потєбня. *Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка*. Текстъ и примѣчанія. Отдѣльный оттискъ изъ «Филологическихъ Записокъ». Воронежъ. 1877, ст. 63, 8^о.

446. ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русский край...* Матеріали и

ислѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ І. Выпускъ 2. СПб. 1877. Пословицы. Загадки, колдовство.

Томъ IV. Изд. подъ набл. Н. И. Костомарова. 1877. Ст. 2+XXX+716+46 нот, 8^о. Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони.

1. Сѣверный Вѣстникъ, 1877, № 192.

2. «Кіевлянинъ», 1877, № 134.

3. Историческая Библиотека. 1878, № 1.

4. «Одесский Вѣстникъ», 1878, №№ 15 і 37.

5. «Журналъ Мин. Нар. Просв.», 1879, № 11.

1878.

447. ГОГОЛЬ ВАСИЛЬ. *Простакъ або хитроци жинки перезитрени москалемъ*. Кумедія въ одной дѣн В. О. Гоголя. Київ. 1878. Ст. 28, 8^о. Ціна 10 коп.

448. ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ. *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси*, собранныя Я. О. Головацкимъ. Изданіе Императорскаго Общества исторіи и древностей Россійскихъ при Московскимъ Университетѣ. Москва. 1878. Томъ І. Думы и думки. Ст. 388, 8^о. Томъ II. Ст. 841, ч. 8. Обрядовыя пѣсни. Томъ III. Ч. 1. Разночтенія и дополненія. Думы. Ст. 520, ч. 8. ч. 2. Обрядовыя пѣсни. Ст. 556 8^о.

[Друковалося первісно в «Чтеніяхъ Императорскаго Общества исторіи и древностей Россійскихъ», Москва, 1863—1877].

1. Ор. Миллеръ. «Журналъ Мин. Нар. Просв.», 1867, № 3.

2. А. Потєбня. Отчетъ о 22 прясужденіи наградъ гр. Уварова. СПб. 1880, ст. 64—152.

3. «Слово» (Львів.) 1879, № 114.

449. ГРЕБІНКА Е. *Пырятинська ластівка*. Кобзарь Е.

Гребинки. Зъ патретомъ и ма-
ленькою біографією. Виданіє
Корчакъ-Новицкаго [під ре-
дакцію Ф. Пискунова]. Київъ.
1878. Ст. 110, 8°, ц. 75 к.

450. ГУЛАК-АРТЕМОВ-
СЬКИЙ П. *Кобзарь* П. П. Гу-
лака-Артемовського. Зъ перед-
мовою Ф. Пискунова. Київъ.
1878. Ст. 34, 8°, ц. 25 к.

451. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ.
а) *Писання*. И. Котляревсько-
го. Коштомъ Б. Корейво. Київъ
1878. Ст. 408, 16°, ц. 75 к.

452. б) *Энеида*. И. Котлярев-
ського. Коштомъ Б. Корейво.
Київъ. 1878. Ст. 296, 12°, ц.
50 коп.

453. *Наталка-Полтавка*. Ук-
раїнська опера въ 3 д. И.
Котляревського. Київъ. 1878.
Ст. 66, 12°, ц. 25 к.

454. г) *Москва-Чаривникъ*.
Українська оперетта въ 1 д.
И. Котляревського. Коштомъ
Б. Корейво. Київъ. 1878. Ст.
45, 16°, ц. 25 к.

455. КУЛІШ П. *Досвітки*.
Думи и поэми П. Куліша. Из-
даніє 2-е дополненное, Киев-
скаго книгопродавца Ф. А.
Югансона. Київъ. 1878. Тип.
К. Н. Милевскаго. Ст. 256, 16°.

[Зміст: «Заадалегідне словце до
другого типу» (3—4). Досвітки: За-
спів. Народня слава. Солонця.
Кумейки. Дунайська дума. З-за Ду-
наю. Что есть мнѣ и тебѣ, жено?
Сам собі. Старець. Чумацькі діти.
Химери. Русалка. Давне горе. Свя-
тина. З того світа. Люлі—люлі. Lago
Maggiore. До Данта. Родина єдина.
До Марусі Т. Гульвіса. Гоголь і во-
рона. Настуся (поема). Брату Тара-
сові на той світ. Великі проводи
(поема). Список (255—256)].

456. ПИСКУНОВ ФОРТУ-
НАТ. Шевченко, єго жизнь и
сочиненія. Сборникъ матеріа-
ловъ для полної біографіи...
Составилъ Ф. М. Пискуновъ.
Київъ. 1878. Ст. IV + 230, 16°.

[Українською мовою в цій книзі:
а) Листъ Основьяненка до
Шевченка, б) Слова над домонією
Шевченка: П. Куліша, Ф. Хар-
тачя і В. Білозерського;
в) Вірши — А. Чужбинського;
П. Таволги, М. Максимови-
чи і г) Голосіння українцок по
Шевченкові].

457. РАВЕСЬКИЙ П. *Сце-
ны изъ малорусскаго народнаго
быта*. П. Равескаго. Київъ.
1878. Изд. 3-е, дополненное Б.
Корейво. Ст. 168, 8°.

458. [СТАРИЦЬКИЙ М.].
Чорноморці. Оперета въ 3-хъ
дїяхъ, по Кухаренку. Скомпо-
нувавъ М. С. Київъ. 1878. Ти-
пографія В. Давиденко. Ст.
74, 8°.

459. ЧУБИНСЬКИЙ П. *Тру-
ды этнографическо-статисти-
ческой экспедиціи въ западно-
русскій край*. Томъ II, изд.
подъ наблюдениемъ д. чл. П. А.
Гильдебрандта. СПб. 1878. Ст.
4+6+688, 8°. [Кавки міфичні
й побутові].

1. «Одесскій Вѣстникъ», 1879, №№
15 і 37.

2. «Журналъ Мин. Нар. Просв.»
1879, № 11.

3. А. Веселовскій. Рецензія на
«Труды» в «Отчетъ о 22 присужденіи
премія графа Уварова», 1880 р., ст.
167—230.

4. И. Срезневскій. Ibid., ст. 162—
166.

1879.

460. *Кобзарь*. Полный сбор-
никъ лучшихъ народныхъ ук-
раїнскихъ пѣсень. Москва.
1879. Ст. 122, 16°, ц. 30 коп.

461. СТОРОЖЕНКО ОЛЕК-
СА. *Марко проклятый*. Поэма
на малороссійскомъ языкѣ изъ
преданій и повѣрій запорож-
ской старины. А. П. Сторо-
женка. (Съ портретомъ авто-
ра). Изданіє В. Бѣлаго. Одес-
са. Типографія Л. Нитче. 1879.
Ст. (2) + VII + 170 (+ портрет), 8°.

[Містить: Отъ издателя (III—VII).
Марно Проклятый (1—170)].

1880.

462. АЛЕКСАНДРОВ ВОЛ.
Малоруські співанки. Харьків.
Року Божого 1880. [На титу-
ловій:] Співанки зь великору-
ської на малоруську мову пе-
редоживъ Вл. Александровъ.
Выручка зь видання назна-
чена на памятникъ Лермонто-
ву. Харьків. Друкарня М. М.
Гордона. 1880 р. Ст. [11], 12°.

[Зміст:] Янголь. Пер. изъ Лермон-
това. — Сонъ. Пер. изъ Лермонтова.
— Думка (У журбі иду я на дорогу).
Изъ Лермонтова. — Розбите серце.
Зь Лешенштейна. — Луна («Ехо»).
Зь Великоруського. — Веснянка.
Зь Руського. — Вечірній дивизъ. Зь
Коалова.

463. ЗОЛА А. К. Ф. *Голосъ*
Малоруськаго селянина на
день двацять-пятої годовищны
царствованія вседержавнійшо-
го російського Государя Им-
ператора Александра II-го, 19
февраля 1880 года. Київъ, 1880,
ст. 12, 4°.

464. КУХАРЕНКО ЯКІВ.
*Збирникъ творивъ Я. Г. Куха-
ренка* (Наказного Отамана Зем-
ли Війська Чорноморського).
Посмертно видання, скомпону-
ване Ф. М. Пискуновымъ. Из-
даніе Книгопродавца Ф. А. Ио-
гансона. Київъ. Въ Универси-
тетской Типографіи (І. І. За-
вадскаго). 1880. Ст. 126, 16°.

[Зміст:] Плінь и смерть генерала
Я. Г. Кухаренка — Павла Барылен-
ка (5—13). Стихотвореніе Дмитренка-
Бута (13—15). Деццил про «Чорно-
морський побитъ», написавъ Ф. Пис-
куновъ (16—18). Чорноморський по-
битъ (19—86). Пластуны (87—96).
Вороний кинь (97—105). Вивци и
чабаны въ Чорноморіи (106—120).
Чабанський словарь (121—126).

465. Л[ОБОДОВСЬКИЙ] М.
Листъ до хлибробивъ про жуч-

ка хлибойда. Харьківъ. 1880.
Ст. 24, 8°. Ц. 5 коп.

466. РУДАНСЬКИЙ СТЕ-
ПАН. *Співомовки* Ст. Рудан-
ського. Выдавъ Н-я Г-ъ Во-
лынський. Київъ. 1880. Ст. 72,
16°, ціна 40 коп.

467. РУБЕЦЬ А. 60 народ-
ныхъ русскихъ и малороссій-
скихъ пѣсенъ на 3 женскихъ
или мужскихъ голоса. Москва.
1880. Изд. Юргенсона.

1881.

468. БІБЕРШТЕЙН ГР.
[Левицький Фил.] Народныя
преданія на Подоліи. Графъ
Мотыка. Сочиненіе Гр. Бибер-
штейна. Каменецъ-Подольскъ.
1881. Ст. 59, 8°. [Поема].

«Кіевская Старина». 1882. кн. V,
321—323.

469. КОСТОМАРОВ МИКО-
ЛА. *Черниговка*. Историческал
повѣсть. «Историческій Вѣст-
никъ» 1881 і окремо, СПБ.
1881, ст. 297, 8°. [Розмови ді-
свих осіб українською мовою].

1. «Миръ», 1881. № 10.
2. В. Лукч. «Зоря», 1882, ч. 3.

470. ЛАСТІВКА Г. [Олена
Косач]. *Ганна*. Поема-билици.
Київъ. 1881. Ст. 24, 16°, ц.
10 коп.

1. «Трудъ», 1881. № 62.
2. «Заря». 1881. № 171.
3. «Одесскій Вѣстникъ», 1881. №225

471. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. *Бур-
лачка*. Повість И. Левицького.
Київъ. Типографія С. В. Куль-
женка. 1881. Ст. 223, 8°, ц.
75 коп.

1. «Пчелка». 1881. № 2.
2. «Голосъ», 1881, февраль.
3. «Новое Время», 1881, январь.
4. В. Лукч. «Зоря», 1882, ч. 1.
5. «Библиографическій Листокъ»,
1882, № ?

472. [МИХАЛЕВИЧ]. *Про*
обклады (діфтерітъ). Яка це бо-

лість і якъ одъ неї рятуватьсь.
Зложывъ Лік. Мы-чъ, Кіевъ.
1881. Ст. 26, 12^о, ц. 10 к.

1. «Зоря», 1881, № 24.
2. «Харьк. Губ. Вѣд.», 1881.

473. Луна. Украинський альманахъ на 1881 рікъ. Ч. I. Вydання Л. Ильницького. Кіевъ.
1881. Ст. 120+V, 16^о, ц. 50 к.

[Містить: Ів. Левіцький — Приятелі, оповідання (13—54), Ягож — Шевченкова могила (67—79 М. С[таричький]). — Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка, воведиль. О. Верниволя, О. Кониський, В. Лиманський, М. Старицький, Т. Шевченко й Я. Щоголів — поезії].

1. «Миръ», 1881, XI.
2. «Одес. Вѣстникъ», 1881, №260.
3. «Зоря», 1881, № 247.
4. Н. Костомаровъ, «В. Европы», 1882, кн. II.
5. «Дѣло», 1882, № 3. В. Барвинскій.
6. «Рус. Богатство», 1882, № 4.
7. В. Луквич. «Зоря», 1882, ч. 2.

474. МАКСИМОВИЧ МИХ. [Кілька поезій в статі С. Пonomарьова «Кіевская старина и новина» в газеті «Кіевлянинъ», 1881, №№93, 236 і 272].

475. ОЧЕРЕТЯНИЙ Н. Оповідання. Кіевъ. 1881. Ст. 31, 16^о, ц. 10 коп.

[Містить опов.: Децо про старовину. — Хома. — Ласощи. — Відъ чого хохоль «Чортова голова». — Перший піпъ].

1. «Зоря», 1881, № 123.
2. «Трудъ», 1881.

476. ПЧІЛКА ОЛ. [Косач Ольга]. *Переклади зъ Гоголя. а) Весняної ночи. б) Записы причынного. Передня мова про писання и перекладання по українськи.* Кіевъ. 1881. Ст. 32+39+68, 16^о, ц. 35 к.

1. «Вѣстникъ Европы», 1881, № 11.
2. «Одескій Вѣстникъ», 1881, №255.
3. В. Луквич. «Зоря», 1882, ч. 2.

477. б) *Весняної ночи.* Перекладъ оповідання Н. Гоголя. Кіевъ. 1881, ст. 63, 16^о, ціна 25 коп.

478. в) *Сужена — не огужена.* Жартъ въ 1 діи Олени Пчилки. Кіевъ. 1881. Ст. 60, 16^о, ц. 50 коп.

1. «Зоря», 1881, № 245.
2. «Одес. Вѣст.», 1881, № 255.
3. В. Луквич. «Зоря», 1882, ч. 3.

479. СТАРИЦЬКИЙ М. Зъ давнѣго зшитку. Пісні і думи. Переклавъ М. Старицький. Вydаннє Л. В. Ильницького. Кіевъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1881. Ст. (4)+145, 12^о.

[Містить переклади з Байрона («Бувай здоров, краю мій» і частина з «Мазепи»), з Гейне, з Міцкевича, Сирокомлі, й 48 сербських народніх пісень].

1. «Вѣстн. Европы», 1881, кн. XI, Литер. Обзорїніє.
2. Гнибѣда. «Трудъ», 1881, № 96, Литер. Запѣтки.
3. «Зоря», 1881, № 144, Искусство и Литература.
4. «Рус. Богатство», 1881, кн. IV. Литер. лѣтопись.
5. Костомаровъ Н. «Вѣстникъ Европы», 1882, II.
6. В. Луквич. «Зоря», 1882, ч. 1.

1882.

480. ГЛІБОВ Л. *Байки Леоніда Глібова.* Вydання третье. Кіевъ. 1882. Ст. 106+IV, 12^о, ц. 15 коп.

«Кіевская Старина», 1883, VI.

481. ГОГОЛЬ ВАСИЛЬ. *Простакъ або хитроци эжикки, перехитрени москалемъ.* Кумедія въ 1 дію. Соч. В. О. Гоголя (Батько Н. В. Гоголя). Друге вydаннє съ передмовою Ф. Пискунова. Кіевъ. 1882. Ст. 32, 2^о, ц. 15 коп. Изданіє Л. Ильницкаго.

«Кіев. Старина», 1886, № 3. Малорус. изд. 1882 г.

482. ГРАБИНА ОЛЕКСА. *За злими людьми й тата не згорить.* Кавка Алексѣя Грабины. Кіевъ. Типографія В. Л.

Фронцевича. 1882. Ст. (2) + 18, 16°, ц. 10 коп.

483. *Де-що про світ Божий*. Виданне четверте Л. В. Ильницького. Київ. 1882. Ст. 101, 16°. Ц. 20 коп.

Переклад: Свѣтъ Божій, пер. съ южнорусского. 4-е виданіе. СПБ. 1882

484. КАЗЮКА П. [Куліш П.] *Північника*. Гишпанська казочка. Коштомъ В. Наголкина. Київ. 1882. Ст. 16, ц. 5 к.

485. К[ОНИСЬКИЙ] О[ЛЕКСАНДЕР]. *Граматка або перша читанка за-для початку вчення*. Зложивъ О. К. Выдавъ Л. В. Ильницькій. Київ. 1883. Ст. 48, 16°, ц. 10 коп.

486. КРОПИВНИЦЬКИЙ М. *Збірникъ творівъ М. Кропивницького*. Т. I. Коштомъ бібліотеки М. Ф. Комарова. Київ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1882. Ст. 208, +(2) 8°, ц. 1 р. 25 коп.

[Містить: Дай серцю волю, занеде в неволю, др. в 5 д. Глитай, др. в 5 д. Невольникъ, драм. март. в 5 д. Помирились, жарт в 1 д.]

1. «Зоря», 1882, №№ 271 і 273.

2. «Елисаветградскій Вѣстникъ», 1882, окт.

3. «Одесскій Вѣстн.», 1882, № 260.

4. К. Ухач-Охоровичъ, «Южный Край», 1882, № 640.

5. «Искусство», 1883, сент, Малорус. драма, стат. Е. Б.

6. «Киѳ. Старина», 1883, кн. XI, Малорус. изд. въ 1882 г.

7. Мирон (Франко Ів.) «Зоря», 1883, № 13, ст. 217—218.

8. «Недѣля», 1884, №88.

9. «Трудъ», 1882, № 12.

10. «Київлянинъ», 1882, № 26.

487. КУЛІШ ПАНЬКО. а) *Циганъ*. Уривокъ въ казки П. А. Куліша. Коштомъ В. Наголкина. Київ. 1882. ст. 14, 16°.

488. в) *Ориця*. Идилія П. А. Куліша. Коштомъ В. Наголкина. Київ. 1882. Ст. 16, 16°. Ц. 5 к.

Переклад: 1) Orusia, idylla P. Kulisza. Przetłóżył Fr. Mroczko. «Przeглядъ Literaturno-Artystyczny», 1882, № 15. Також в часопису «Kraj», 1882, № 4, przetłóżył I. Romanczuk.

2) нім. пер. в «Österreichische Rundschau», 1883.

489. с) *Бабуся зъ того світу*. Оповідання про померші душі. Коштомъ В. Наголкина. Київ, 1882, ст. 12, 16°.

490. d) [Лист до Шевченка в книзі М. Чалого «Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка». Київ, 1882, ст. 179—180].

491. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН. а) *Два московкы*. Повість І. Левицького. Київ. Въ университетской типографіи. 1882. Ст. (2)+104, 12°, цина 40 коп.

492. в) *Не можна бабі Парасці вдержатись на селі*. И. Левицького. Київ. 1882. Ст. 16, 12°.

493. с) *Благословіть бабі Палашці скоропостижно смерти*. И. Левицького. Київ. 1882. Ст. 16, 16°.

Н. Костомаровъ. «Вѣстникъ Европы», 1882, кн. II.

494. МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО. Поезія «*На похоронъ Т. Г. Шевченка*» [в книзі М. Чалого: «Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка», Київ, 1882, ст. 199—202].

495. МОРДОВЕЦЬ ДАНИЛО. *За крашанку — писанка П. О. Кулішеві*. Написавъ Д. Сліпченко-Мордовецъ. СПБ. 1882, ст. 42, 8°. Ц. 50 коп.

1. «Вѣстникъ Европы», 1882, кн. IX.

2. «Зоря» (Київська), 1882, № 168.

496. ПІСКУНОВ ФОРТУНАТ. *Словарь живого, народного, письменнаго и актowego языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской монархіи*. Словникъ живої народнѣї, письменної і актової мови руськихъ

югівчанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської цесарії. Составилъ Фортунатъ Пискуновъ. Видане второе. Київъ. 1882. Ст. V+304+V, 8°.

1. А. Соболевскій. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1883, № 2.

2. К. Шейковскій. «Филологическія Записки» 1884 і окремо, Воронежъ, ст. 20, 8°.

497. ПЧІЛКА ОЛЕНА [Кочач Ольга]. *Українськімъ дітямъ*. Переклади Олени Пчілки. Київъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1882. Ст. 46, 16°.

[Зміст:] Прислів'я до перекладів-віршів (3—4). Співець (зъ Сирокомлі) ст. 5—6. Аячарь (зъ Пушкина), ст. 6—8. Гілька зъ Палестыны (зъ Лермонтова), 8—10. Три пальмы (зъ Лермонтова) 10—13. Мцырі. Поэма Лермонтова, ст. 13—46.

«Заря», 1882, № 42.

498. РАЄВСЬКИЙ ПЕТРО. *Сцени изъ малорусскаго народнаго быта*. П. Раевскаго. Київъ. 1882. Виданіе Б. Корейво. Ст. 224, 16°. Ц. 1 р. 25 к.

1. «Кіевская Старина», 1883, кн. VI. Малоруссія изданія 1882 года.

2. Н. Петровъ. Очерки ист. укр. лит.

499. РУБЕЦЬ ОЛ. а) *Дьсти шестнадцатъ народныхъ украинскихъ пьсьвовъ*. Москва. 1882. Ц. 2 руб.

500. в) *Сборникъ народныхъ украинскихъ пьсенъ*. СПб. 1882.

501. РУДАНСЬКИЙ СТЕПАН. *Обманутый солдатъ*. Стихотвореніе С. Руданскаго. Сообщилъ А. Я. Кременскій. «Кіевская Старина», 1882, кн. VI, ст. 556—558.

502. СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО. а) *Байки* (по Крылову) М. Старицького. Видання друге, виправлене. Київъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1882. Ст. 48, 16°. Ц. 10 к.

503. в) *Сорочинський ярмарокъ* ізъ «Вечерівъ на хуторі біля Дыканьки» М. Гоголя. Переклавъ М. Старицький. Видання Л. В. Ильницького. Київъ. 1882. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицького. Ст. 32, 8°.

504. с) *Гамлетъ, принць Данський*. Трагедія въ 5 ділхъ В. Шекспіра. Переклавъ на українську мову М. Старицький. Зъ прилогою музики М. Лисенка. Київъ. 1882. Ст. (2)+202+XII табл. нот, 12°. Ц. 1 р.

1. «Газета Гатчука», 1882, № 47.

2. «Зоря» (львівська), 1883, №№ 4 і 5.

3. «Заря» (Кіївська), 1882, № 266.

4. «Одесскій Вѣстникъ», 1883, № 26.

505. г) *Різдвяна нічъ*. Музыкальна комедія въ 4 діяхъ (Тема по Гоголю). Текстъ і вірші М. Старицького. Музыка М. Лисенка. Коштомъ Л. Ильницького. Видання третье. Київъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1882. Ст. 109, 16°. Ц. 50 к.

1. «Заря», 1883, № 17. Искусство и литература.

2. «К. Ст.» 1883, кн. VI, Малорус. Изд. въ 1882 г.

506. д) *Різдвяна нічъ*. Опера въ IV діяхъ и 5 картинахъ. Лібретто вложывъ М. Старицький Музыка М. Лисенка. Выдавъ Л. В. Ильницькій. Київъ. 1882. [на окладі 1883]. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 127, мал. 8°.

507. СТЕПОВИК, О. [Комаров Ол.] *Оповідання про комагъ*. Яка одъ їхъ корысть або шкода въ господарстві. (Зъ 45 малюнками). О. Степовика. Кіївъ. Въ печатні Г. Т. Корчакъ-Новицького. 1882. Ст. III+250, 12°, ціна 50 к.

Рецензіі:

1. «Зоря», 1882, № 112.

2. «Трудъ», 1882, №№ 51 і 63.

3. «Голось», 1882, № 148.
4. Ів. Верхратський. «Діло», 1882, №№ 87, 88 і 90.
5. «Педагогич. Вѣстникъ», 1882, XII.
6. «Одес. Вѣст.» 1882, № 13.
7. «Курскій Листокъ», 1882, № 78.
8. «Южный Край», 1883, № 725.

Переклад: Общепонятные рассказы о полевныхъ и вредныхъ насекомыхъ. О. Степовыка. Пер. съ малорусского. 1882. Харьковъ. Ц. 75 коп.

508. ХВИДОРОВСЬКИЙ М. *Про дифтеритъ або обкладки. Для селянъ и хуторянъ на Україні.* Харьковъ. Печатня Окружного штаба. Року Божого 1882. Ст. VIII+39, 16°. Ц. 10 к.

1. «Зоря» (львівська), 1882, ч. 14.
2. «Трудъ», 1882, № 67.

509. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Катерина.* Поэма Т. Шевченка. Київъ. 1882. Ст. 28, 16°, ц. 10 к. [надруковано також і «Перебендю»].

510. в) Уривки з творів у книзі: М. Чалый, Живий и произведенія Тараса Шевченка, Київъ, 1882, ст. 207—270,

с) лист Ш-ка до М. Чалого, *ibid.*, ст. 180—181.

1883.

511. АЛЕКСАНДРОВ В. *Тыломовні співы на святі моти́вы.* Переложивъ зъ еврейського языка В. Александровъ. Харьковъ. Печатня Окружного штабу. 1883 року. Ст. (4)+VI+29, 8°. Ц. 10 к.

[Містить: малюнок царя Давида. Передмова (I—VI). Дещо зъ Псалтыря. I—XVI (1—29)].

512. ГАМАЛІЯ К[СЕНОФОНТ]. а) *Земля и люде въ Россіи.* I. Півничный ледовый океанъ. Зложивъ К. Гамалія. Київъ. 1883. Ст. 16, 16°, ц. 10 к.

513. б) *Земля и люде въ Рос-*

си. II Меженська тундра. Київъ. 1883. Ст. 8, 16°, ціна 5 коп.

514. в) *Земля и люде въ Россіи.* III. Лисова полоса Россіи. Зложивъ . . . Київъ. 1883. Ст. 16, 16°, ц. 10 к.

515. г) *Земля и люде въ Россіи.* IV. Сторона великихъ озеръ Петербурхъ. Київъ. 1883. Ст. 23, 16°, ц. 15 к.

516. д) *Земля и люде въ Россіи.* V. Білоруссія и Литва. Зложивъ . . . Київъ. 1883. Ст. 20, 16°, ц. 15 к.

«Зоря», 1883, ч. 20.

517. е) *Риздвяна ничъ.* Изъ «Записокъ Степняка» зртеля. Переклавъ К. Гамалія. Видавъ Л. В. Ильницькій. Київъ. 1883. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 32, 16°. (Ціна не означена.)

518. ж) *Въ дорози зимою.* Изъ «Записокъ Степняка» зртеля. Переклавъ К. Гамалія. Видавъ Л. В. Ильницькій. Київъ. 1883. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 31, 16°.

519. ГРАБИНА ОЛЕКСА. *Казка про синицю и Племенникъ.* Алексія Грабины. Київъ. 1883. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. [на окладці з другого боку:] Іздание Книжной Торговли В. П. Наголкина. Ст. 16, 16°.

520. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ОЛ. *Народни українські пісні зъ голосомъ.* Зібрани, споряжені й видани Олексіємъ Гулак-Артемовськимъ. В. І. Ізд. 2-е. Въ Києві. 1883 р. Ст. 45+XII нот, 8°.

521. ПРОДЧУК [Куліш П.] *Сіра кобыла.* Оповідання. 3 вид. Київъ. Коштомъ В. Наголкина. 1883. Ст. 16, 16°, ц. 10 к.

522. КОМАРОВ М. *Покажчикъ нової української літера-*

тури. (1798—1883). Зібравъ М. Комаровъ. Київъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1883. Ст. 74, 8^о, ц. 50 к.

1. В. Науменко. «Києв. Старина», 1883, кн. IV, ст. 867—873.

2. М. Гавриловъ. «Києв. Стар.» 1883, кн. VIII, ст. 748—750.

КОНОНЕНКО М. Нещасне кохання. Поэма. Київъ. 1883, Ст. 16, 16^о. «Зоря», 1883, №161.

523. [КУЛІШ П.] а) *Гордовита пара* (Бабусине оповідання). Видання Ф. Іогансона. Київъ. 1883. Ст. 29, 16^о.

524. в) *Дві казки*. І. Півпівника. Гышпанська казкачка, по нашому розказавъ Панько Казюка. П. Цыганъ. Уривокъ ізъ казки П. А. Куліша. Київъ. Типограф. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1883. Ст. 16, 16^о.

525. ЛОБОВОДСЬКИЙ М. (Лобода). М. Гоголь. *Тарасъ Бульба*. Перекладъ за третєго видання другимъ заходомъ. Перекладаръ М. Л. Харьківъ. Печатня Окружного штаба. 1883. Ст. 234+1, 12^о, ц. 75.

526. НІЩИНСЬКИЙ ПЕТРО. *Антигона*. Драматична дія Софокла. Зъ гречеського перерівшувавъ Петро Ніщинський. Одесса. Типо-літографія В. Кирхнеръ. 1883. Ст. 63+(1), 8^о. Ц. 40 коп. [на ст. 59—63: Выясненіе де-чого незвичайного і непонятного].

1. «Дѣло». 1883. № 132.

2. «Зоря» (Києвск.) 1883. № 193.

3. «Искусство», 1883, № 51.

4. Ів. Франко. «Зоря», 1883, № 23—24, ст. 367—368, 378—379.

5. Rawita, «Prawda», 1884, № 10, в статі: Literatura ukrainska.

527. РАВВСЬКИЙ П. *Новия сцени и разказы изъ малорусскаго народнаго быта*. Изд. Б. Корейво. Київъ. 1883. Ст. 222, 16, ц. 1 р. 25 к.

1. М. Korowaj Metelicki. «Przegląd Tygodniowy», 1886, № 44.

2. Б. Познанскій. «Києв. Ст.», 1886, кн. 12. Нѣскольکو словъ польскому рецензенту малорус. книжекъ.

528. РУДАНСЬКИЙ СТ. *Изъ неиаданнхъ стлизотвореній* [Спілка, Мазуръ у болоті]. «Києвская Старина». 1883. №2, ст. 471—473.

529. СТАРИЦЬКИЙ МИХ. а) *Рада*. Український альманахъ на 1883 рікъ. Частина перша. Видання М. Старицького. Київъ. 1883. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. (4)+II+470, 8^о.

[Зміст:] Поезіі Б. Грінченка, Бабенка, Олени Пчілки, М. Старицького, П. Ратая (Куліша), М. Садовського, Хруща, Я. Щоголева. Микола Джеря, повість І. Левицького (7—102). Повія, романъ зъ народнєго життя, П. Мирного (112—172). Смажи, місяченьку! Росповідокъ Данила Мордучева (182—189). Бурлака, оповідання Бабенка (201—216). Новобранецъ, оповід. Гната Карого (219—236). Дідь, оповідання Лопуха (237—250). Лірникъ, оповідання Бабенка (253—267). Не судилось! Драма М. Старицького (270—350). Про спілки хліборобські, росправа В. Вика (370—392). Песиголовці, демонологичний обрисъ Грицька Десятина (393—394). Бібліографічний покажчикъ нової української літератури, М. Комарова (395—470).

1. «Заря», 1883, № 104.

2. Н. Костомаровъ «Києвская Старина», 1883, кн. IX—X (про «Не судилось» Старицького), ст. 297—300.

3. В. (орленко) «Києв. Ст.», 1883, кн. VI, ст. 366—370 (про «Повію Мирного»).

4. «Заря», 1883, № 117.

5. «Одесскій Вѣстникъ» 1883, № ? (На «Миколу Джерю» Левицького).

530. в) *Зъ давнєго Зшитку*. Пісні і думи. Частина Друга. М. Старицький. Київъ. 1883. Ст. III+IV+182, 16^о. [Ціна не означена.]

(Містить переклади: «Демона» Лермонтова; з Некрасова: «Мороз чер-

воний віс», «Думи біля вельможного ганку» та ин., а також оригінальні поезії].

«Зоря», 1883, ч. 4—5.

531. **СТОРОЖЕНКО ОЛЕКСА.** а) *Вуси.* Оповідання Олексія Стороженка. Видав Л. В. Ільницькій. Київ. Типографія Е. Я. Федорова. 1883. Ст. 19, 16°.

532. в) *Не вь добрий чась.* Оповідання Олексія Стороженка. Видав Л. В. Ільницькій. Київ. Типографія Е. Я. Федорова, 1883. Ст. 19, 16°.

533. с) *Межигірський дідь.* Оповідання Олексія Стороженка. Видав Л. В. Ільницькій. Київ. Типографія Е. Я. Федорова. 1883. Ст. 12, 16°.

534. **ТОРІШНІЙ А.** [Кащенко Адріян.] *Жарь-птиця або зь паномь не братайся, вь прийми не бери и жинці правди не кажи.* Оповідання А. Торішнього. Катеринослав. 1883. Ст. 11, 16°.

535. **ХУТОРНИЙ Т.** [Лубенець Т.] *Читанка.* Перша книжка після грамотки. Зь 60 малюнками. Т. Хуторного. Київ. 1883. Ст. 123, 8°.

Потуги літературного сепаратизма. Київ. 1883. Ст. 39, 16°.

536. **ЧАЙЧЕНКО В.** [Грінченко В.] *Про гримь та блискавку.* Написав В. Чайченко. Харьків. Печатня Окружного штаба. Ізданіє С. И. Михайлова. 1883. Ст. 24, 16°, ц. 5 коп.

537. **ШЕВЧЕНКО Т.** *Збирникь творивь Т. Шевченка.* Т. I. Кобзарь. СПб. 1883. Вь друкарни Балашова. Сь портретомь и автобіографіей. 1883. Ст. XIV+528+(1), 8°, ц. 1 руб. 25 коп., 3 руб. (на кращому папері) і 100 прим. роскішного видання, 560 ст., 8°, ц. 10 руб.

«Зоря» (Київська), 1883, № 91.
«Дяло» (Львівське), 1883, № 73.

538. в) *Восемь писемь Т. Г. Шевченка кь разнымь лицамь.* Сообщилъ С. Пономаревъ. «Київ. Стар.», 1883, кн. II, ст. 401—408 [укр. мовою листи до С. Артемовського і родини Тарновських].

539. **ЩОГОЛІВ Я.** *Ворскло.* Лірна повія. Харьків. 1883. Ст. 154+III, 8°.

[Містять: Струни. Ткачъ. Вітрові. Покій. Січа. Годинникъ. Ілляць. Тестаментъ. Безвідні. У полі. Шинюкъ. Розвіла червона квітка. Хвороба. Колядна. Весна. Косарі. Будинюкъ. Могильшки. Помпки. Рибалка. Лоскотарки. По закону. До бурсківъ. Швець. Покинутий хутіръ. Струни. Келихъ та ин.]

1. В. Г(орленко). «Київ. Стъ», 1884, кн. I, ст. 151—154.

2. К(омаръ) М. «Дяло» (Львівське), 1883, № 47.

3. «Ateneum» (варшав.), 1885, ст. 348.

1884.

540. **АЛЕКСАНДРОВ ВОЛ.** *Драматична оперетка «Не годь Грыцю на вечерницю».* У пяти актахъ. Скомпонувавъ Вл. Александровъ. Видання друге. Полтава. 1884. Ст. 72+28 нот. 8°, ц. 50 коп.

541. **БРУТ ХОМА.** [Ганейзер Евген]. *Зиклята кримиця.* Жартъ вь двохъ одинахъ Хоми Брута. Ізданіє О. М. Итина. Харьків. 1884. Ст. 21, 16°, ціна 20 коп.

542. **ГАМАЛІЯ К(сенофонт).** *Земля и люде вь Россіи.* VI. Кавказъ. Зложивъ К. Гамалія. Київ. 1884. Ст. 39, 16°, ц. 10 к.

543. **ДМЫТРЕНКО В.** *Кумь-мирошникъ або сатана вь бочци.* Украинська шутка-водевиль вь одній дін. Видання В. В. Дьяконова. Київ. 1884. Ст. 31, 16°, ціна 15 коп.

«Воронезскій Телеграфъ», 1884, № 83.

544. ЖАРКО Я[ків]. *Перші ліричні твори*. Я. В. Жарка. Частина перша. Полтава. Друкарня Полтавського Губернського Правління. 1884. Ст. 124 + III, 12^о, ц. 50 коп.

545. ЖУКОВСЬКИЙ В. Ю. *Юмористическіє сцени и розкази изь малорусскаго народнаго быта*. В. Жуковского. Київ. 1884. Ст. 50, 16^о, ц. 25 к.

В. Г.-ю. «Київ. Стар.», 1885, кн. 1, 154—155.

546. КОРОЛЕНКО П. *Мертвяки*. [Повість] «Казачій Вѣстникъ», 1884 [Новочеркаськ].

547. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. *Старосвітські батюшки и матушки*. Повѣсть. «Київ. Стар.», 1884, I (83—110), V (88—116), VI (267—288), VIII (655—680), XII (586—620).

548. ЛЕГАСОВ С. *Молодий Чумаць*. Малоросійській пѣсенникъ. Собраль С. Ф. Легасовъ. Ізданіє Губанова. Москва. 1884. Ст. 104, 12^о. Ц. 6 коп.

549. ПЕТРОВ МИК. *Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія* Н. И. Петрова. Київ. Въ типографіі П. и А. Давиденко. 1884. Ст. IV + 457 + XV, 8^о.

[В тексті наведено цілком або в уривках такі укр. твори: Ів. Котляревського — уривки з «Енеїди»; П. Гулана-Артемовського — «Рибалка»; Білецького-Носенка — уривки; К. Думитрашка — вірш «Доля» і «Молитва Маргарити»; Ст. Писаревського — уривки з «Писульки до мого братухи Яцька» і «За Немань іду»; з Ст. Александрова, К. Тополі, П. Писаревського, А. Метлинського — уривки; В. Забіли «Остап і чорт» і «Не шебечи, соловейку» та ин. уривки; Т. Думитрашка-Райча «Сиротина» та уривки з віршів; М. Петренка — «Вечерній дзвін», «Недоля», «Вечір» та уривки; А. Чужбинського — «Сказня мені правду»; О. Боднянського — уривки; Е. Гребінки — «Вовк і вогонь»; М. Костомарова — уривки;

А. Навроцького — «Гейне», «Зоря», «Доля», «Думи», «Провесилися тихі вітри», Т. Шевченка — уривки з «На вічну пам'ять Котляревському», «Мені тринадцятий минав», «Смерть чумака», «У тілі Катерини», «Пророк»; П. Куліша — «Слава», «Віс вітер над Каневом»; М. Вовчка — уривки з «Інститутки»; Ів. Нечуя-Левницького — уривок з «Причепи»; Я. Щоголева — «Покірна», «Нея», «Вівчарин», «Верцадло», «Струни» та уривки; Л. Глібова — «Охримова свита»; С. Рудякського — «Піяниця», «Наука», уривок з «Ліляди»; М. Старицького — «З Гейне» (На півночі дикій), «Седіли ми, качанчин миготів»].

Рецензіі:

1. К. Веселовскій. Отчетъ о 29-омъ присужденіи наградъ графа Уварова. Записки Имп. Академіи Наукъ. СІІВ. Томъ LIX. Приложеніе № 1. 1889. ст. 5—7.

2. Н. Дашкевичъ. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова. Ibidem, ст. 37—301.

3. (В. Горленко). «Кіевская Старина», 1884, № 4, ст. 664—672.

4. «Историческій Вѣстникъ», 1884, III.

5. Н. А. «Вѣстникъ Европы», 1884, кн. VIII, ст. 839—842.

6. «Русскій Филологическій Вѣстникъ», 1884, кн. 1.

7. А. Маркевичъ. «Одесскій Вѣстникъ», 1884, № 47.

8. И. Новицкіи. «Кіселяникъ», 1884, № 43.

9. М.-ъ «Заря», 1884, № 37 і № 48.

10. К. «Недѣля», 1884, № 10.

11. «Дѣло» (львівське), 1884, №№ 43—46, 54, 55, 61, 62.

12. «Дѣло» (петерб.) 1884, № 5.

13. Archiv für Slavische Philologie.

550. РАДА. *Український альманахъ на 1884 рікъ*. Частина друга. Київ. 1884. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицькаго. Ст. (2) + 222 + (1), 8^о. [Редактор-видавець М. Старицький.]

[Зміст: Олена Пчілка — Козачка Олена, поема (1—39). Антоновичко, Бобенко, Чайченко, Устенко — поезіі; Мирний — Повія, роман, частина друга (41—122). Ганна Барвінок — Вірна пара, оповідання (124—133). П. Мирний. Як ведеться, так і живеться. Образки з життя (135—197). Ганна Барвінок — Квітня з сльозами, сльози з квітками,

з подорожньої книжечки (199—209).
Г. Алатонченко — Кладовище, оповідання, (210—221)]

Г[орленко]. «Кіевская Старина», 1884, кн. I, ст. 174—176.

Переклад оповідання Алатонченка: G. Alatonczenko «Z tamtego swiata», Kraj, 1887, №№ 33 і 34.

551. РАЄВСЬКИЙ П. *Сцени из малорусского народного быта*. П. Раєвського. Київ. 1884. Ст. 142, 12°.

552. СТАРИЦЬКИЙ М. *Рідвяна ніч*. Коміко-лірична опера в 4 діях М. Лисенка. Текст по Гоголю М. Старицького. Київ. 1884. Ст. 350, 8°, ціна 10 руб.

1. Б-ція. «Музикальний Мир», 1883, № 8.

2. «Зоря» (Львівська), 1883, № 4.

3. «Южний край», 1883, № 728.

4. Journal de St. Petersburg, 1884, № 239.

5. «Зоря» (Київська), 1884, № 275, стаття П. Сокальського.

6. А. М(атвѣевъ). Къ исторіи южно-русской музыки (Опера М. Лисенка «Рідвяна Ніч»). Одесса. 1884. ст. 32, ч. 16.

7. П. Сокальскій. «Одесскій Листокъ», 1884, № 257—8.

8. В. Матюкъ. «Зоря», 1885, № 7—13.

9. «Дѣло» (Львів.) 1889, № 289.

553. ТОРИШНІЙ А. [Кашченко А.]. *Жарь-птиця, або з паномъ не братайся, съ прийми не беры и жинци правды не кажи*. Оповідання А. Торишнього. Видання друге. Катеринослав. Друкарня Н. Я. Павловського. 1884. Ст. 16, 16°.

554. ХУТОРНИЧКА Н. Українські казки. Соч. Наталки Хуторнички. Київ. 1884.

555. ЦАРИНИЙ М. [Стороженко Микола]. *Литни красы*. М. Царинного. Київ. 1884. Ст. 30, 16° [поеві].

556. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко В.] *Писни Васмля Чайченка*. Харькѡвъ. Типографія

Окружного штаба, 1884, ст. 34, 16°, ц. 15 коп.

557. ШЕЙКОВСЬКИЙ К. К. В. Шейковскій. *Опытъ Южно-русского словаря*. Том V. Т.-Ю. Выпускъ 1-й. Т. Москва. 1884. Ст. XIII+140, 8°, ц. 1 р. 25 коп.

[Зміст:] Контракція голосныхъ звуковъ въ южно-русскомъ языкѣ (IX—XIII). Словарь (1—140).

558. ШЕВЧЕНКО Т. *Кобзарь*. Т. Шевченка. СПБ. 1884 року. Въ друкарни Балашова. Съ портретомъ и автобіографіей. Ст. 2+111+236, 8°. Ц. 75 к. і 1 руб. 50 коп.

Переклад:

T. Ševčenko. Pjesničke pripověti Preveo i uvodom popratio August Harambašić. Zagreb, 1 7, ст. XXXIII—187, 16°.

1885.

559. АЛЕКСАНДРОВ В. *Народный писенникъ зъ найкращицъ украинскыхъ писень*. Зложивъ Вл. Александровъ. Харькѡвъ. 1885.

560. БОРАКОВСЬКИЙ Г. *Влюбленный жидъ*. Шутка водевиль. Въ 1 д. Г. Бораковского. Изд. книжн. магазина бывш. Л. Ильницького. Київ. 1885. Ст. 52, 32°, ціна 25 коп.

1. «Кіев. Стар.», 1885, № 12.

2. «Степь» (Катеринослав. часопис) 1885, № 23.

3. М. Комарь. «Зоря», 1886, № 15.

561. ГРАБИНА ОЛ. а) *Грабына А. Старосвітські казки*. Київ. 1885, ст. 16, 16°, ц. 10 к. «Зоря», 1886, № 20.

562. в) *Новосвітські казки*. Київ. 1885. Ст. 35, 16°. Ц. 20 к. М. Комарь «Зоря», 1886, ч. 24.

563. б) *Весинни грозы*. Казка Алексѣя Грабыны. Київ. 1885. Ст. 52, 16, ц. 40 к.

564. ДЕ-ВОЛЛАН Г. А. Угро-русскія народина пѣсни.

СПБ. 1885. Ст. (2)+261+(2)+мапа, 8^о.

В. Горленко. «Кіев. ст.» 1886, I.

565. ЗУПЧЕНКО П. [подав]. *Пекельный Марко* (малорусская легенда въ стихотворномъ переложеніи конца XVIII в.) «Кіевская Старина», 1885, кн. VII, ст. 684—692.

566. КАЛІЧКА ІВ. [Манжура Ів.] *Іван Калічка. Якъ чортъ шматочокъ хліба одслужувавъ.* (Зъ народныхъ усть). Выданія Катри Егоровой. Екатеринославъ. 1885. Типографія Т-ва «Печатня С. П. Яковлева». Ст. (2)+16, 16^о.

567. КОНОНЕНКО М[усій]. *Лура.* Крестянина М. Кононенка. Кіевъ. 1885. Ст. 48, 16^о, ціна 15 коп.

М. Комарь «Зоря», 1887, ч. 2.

568. КОСТРИЦЬКИЙ В. *Нова громада.* Поэма. Въ двохъ частынахъ. В. В. Кострыцького. Кіевъ. 1885. Типографія Петра Барскаго. Ст. VI+127+(2), 8^о.

1. Семен Жук. «Зоря», 1885, ч. 19.

2. М. Комарь, *ibid.*, 1887, ч. 1.

569. КОЦПИНСЬКИЙ А. *Письни, думки и шумки руського народа* Подоли, Украины и въ Малороссіи, списаны и переложены пидъ музыку А. Коцпинскимъ. Власнисть выдавця. Кіевъ. Изд. Б. Корейво. 1885. Ст. 148+III, 12^о.

570. КРОПИВНИЦЬКИЙ М. а) *Збирникъ творивъ* М. Л. Кропивницького. Харьковъ. 1885. Ст. (1)+273, 8^о, ц. 1 р. 25 коп. Коштомъ В. и А. Бирюковыхъ.

[Містить: Дай серцю волю, заведе в неволю, драма в 3 д. Помирились, ком. в 1 дії. Невольник, драм. картини в 4 діях. Пошились у дурні, оперета в 3 д. Лихо — не кожному лиху, етюд в 1 дії, куплети].

1. М. Комарь. «Зоря». 1886, № 8.

2. М. Korowaj-Metelicki. М. Кро-

piwnicki, dramaturg ruski. «Przegląd Tygodniowy», 1888, II, ст. 112—121.

571. б) *По ревізії.* Этюдъ въ 1 д. М. Кропивницького. «Степь» (Катеринославський часопис), 1885, № 13 і 14.

1. М. Комарь. «Зоря», 1886, № 8.

2. «Недѣля», 1887, № 6.

572. КУЛІШ П. а) П. А. Кулишъ. *Байда князь Вишневецкій.* Драма (1553—1564). СПБ. Типографія Товарищества «Общественная Польза». 1885. Ст. 158, 8^о [на титуловій стоить 1884 рік].

1. «Дѣло». 1885, № 101.

2. Jan Ugowski. «Kraj», 1885, № 44.

3. А. Степовичъ. «Кіев. Ст.» 1885, кн. IX, ст. 151—158.

4. М. Комарь, «Зоря», 1886, № 5, ст. 81—83.

5. «Священный Вѣстникъ», 1886, кн. I.

573. Поэзіі: в) *Земляцький романсъ* в катеринослав. газ. «Дняпръ», 1885, № 360.

с) *Заворожена криниця.* Газ. «Дняпръ», 1885, № 361.

д) *Трое схотинокъ.* *Ibid.* 1885. № 367.

е) *Лілія.* *Ibid.*, 1885, № 369.

е) *Петро та Катерина.* *Двос предків* в харківській газеті «Южный Край», 1885, № 1415.

Він і вона. Подвижники свѣбоди. *Ibid.*, 1885, № 1422.

До Тараса на небеса. З небес. *Ibid.*, 1885, № 1426.

574. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН. а) *Чортяча спокуса.* Повість Івана Левицького. Одесса. Типографія Е. Фесенка. 1885. Ст. 36, 8^о.

575. в) *Старосвѣтскіе бабтюшки и матушки.* Повѣсть. «Кіевская Старина», 1885, кн. I, 133—156; VIII, 630—681; IX, 85—127; XI, 466—519.

576. МОРДОВЕЦЬ ДАНІЛО. Д. Л. Мордовецъ. *Оповідання.* (Солдатка. — Дзвонарь.

— Сонъ не сонъ. — Скажи, мисляченьку! — Изъ усть младенцивъ). С.-Петербургъ. Типографія В. С. Балашова. 1885. Ст. (6)+95, 8°. Ціна 80 к.

1. Ів. Франко. Збірник «Ватра», Льв. 1887, ст. 147—153.
2. «Кіев. Ст.», 1885, VIII, ст. 698—700. [В. Горленко].
3. «Московскія Вѣдомости», 1885, 30 апрѣля.
4. Іван Франко. «Крај», 1886, № 24.
5. М. Комарь «Зоря», 1886, ст. 399—400.

577. НЕДОЛЯ К. [Арабажин Кость]. *Неспарована пара*. Зложивъ Д. К. Недоля. Изд. книжки. магаз. бывш. Л. В. Ильницькаго. Кіевъ. 1885. Ст. 118, 16°, ц. 50 к.

М. Комарь. «Зоря», № 1886, № 13—14.

578. б) *Попередъ спитайся, а тоди й лайся*. Комедія-этюдь в 1 дѣй (Сюжетъ займований). К. Не-я. Изданіе С. Н. Баспна. Кіевъ. 1885. Ст. 26, 32°, ц. 10 коп.

М. Комарь. «Зоря», 1886, № 13—14.

579. НИВА. *Нива. Украинскій литературный збирникъ 1885 року*. Одесса. Типо-литографія Е. Фесенко. 1885. Ст. (4)+205+(2). 8°, ц. 1 р.

(Містить: Панченка, Дніпровой Чайки, Незвісного, Бобенка, К. Ухача, В. Чайченка — поезіі. П. Ніщинського — Гомерової Одисей пісня VI-та. М. Старицького — Утоплена, оперетта. Ів. Левицького — Чортяча спокуса, оповідання. Дніпровой Чайки — Знахарка, оповідання. Антоніни В. — З старої памяти Подолянина. Пісні записані в Одеськім уїзді (13). Де-кілька анекдотів (31).

1. «Кіевская Старина», 1885. кн. XII.

2. «Зоря», 1885, № 18. Франко Іван, ст. 215—216.

580. П. П. [одорожній]. *Русалчынъ великдень*. Драматична дума въ 5 однинахъ П. П.

Кіевъ. 1885. Коштомъ В. Наголкина, Ст. 64, 16°, ц. 5 коп.

М. Комарь. «Зоря», 1886, № 13—14.

581. РАЄВСЬКИЙ П. *Сцены и рассказы изъ малорусскаго народного быта*. П. Раевского. Пятое изданіе Б. Корейво въ первой разъ иллюстрированное. Кіевъ. 1885. Типографія С. В. Кульженко. Ст. (3)+263, 8°, ц. 1 р.

«Одесскія Вѣстники», 1886, № 21.

582. СТАРИЦЬКИЙ М. а) *Чорноморци*. Оперетта въ 3 картинахъ. По Кухаренку. Скомпонувавъ М. С. Музыка М. Лысенка. Кіевъ. 1885. Ст. 78+32, 8°, ц. 25 коп.

583 б) *Утоплена*. Оперетта по Гоголю, въ 3 дѣяхъ М. Старицького. Одесса. 1885. Ст. 91, 8°, ц. 25 коп.

584. ЧАЙКА ДНІПРОВА [Василевська Л.] *Знахарка*. Оповідання Дніпровой Чайки. Одесса. Типо-Литографія Е. И. Фесенко. 1885, ст. 13, 8°.

585. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Борис]. *Бидный Вовкъ*. Народня казка. Подъ редакціей В. Чайченко. Харьковъ. Типографія Губернскаго Правленія. 1885. Ст. 15, 16°, ц. 3 к.

586. в) *Пісни Василя Чайченка*. Харьковъ. 1885. Ст. І нунум. [Передмова] +34, 16°, Цѣна 25 коп.

1. М. Комарь. «Зоря», 1887, ч. 1.

2. «Зоря» (Кііевська), 1885, № 68.

3. «Харьков. Губ. Вѣдомости», 1885, № 72.

587. ШЕВЧЕНКО Т. *Наймичка*. Поэма Т. Шевченка. Изданіе книгопродавца В. Наголкина. Кіевъ. 1885. Ст. 20, 16°, ц. 5 коп.

М. Комарь «Зоря», 1887, ч. 4.

588. ШЕЙКОВСЬКИЙ К. *Слово о Певку Игоревичъ*. Перетлумачивъ на сьогочасну нась-

ку мову К. В. Шейковський. Елабуга. Скоропечатня Кибардина. 1885. Ст. IV+35, 16°.

М. Комарь «Зоря», 1887, № 4.

589. ЯКОВЕНКО [Кониський О.] *Фотографіи зь старого мого альбому*. Частина перша. Виданіе книжника магазина бывшого Л. Ильницького. Київ. 1885. Ст. 53, 16° [містить: Марта Перепічка. Бабуся Харитина. Музика Паоло Дрантус].

М. Комарь «Зоря», 1887, ч. 24.

1886.

590. БОРАКОВСЬКИЙ Г. а) *Оказія зь пампушкою, жарть вь 1 діи* Г. Бораковского. Житомиръ. 1886. Типографія А. О. Штерензона. Выдання книгарни Панчешникова. Ст. 35, 16°, ц. 25 коп.

591. б) *Риздвяный вечерь*. оперетка вь 1 діи. Скомпоновавъ по Гоголю й иншимъ Г. Бораковский. Выдання книгарни Панчешникова. Житомиръ. 1886. Типографія А. О. Штерензона. Ст. 48, 16°, ц. 25 коп.

592. в) *Якъ на лоби растутъ рогы*. Малороссійскій водевиль вь 1 д. Г. Бораковского. Выдання книгарни П. Панчешникова. Житомиръ. 1886. Типографія А. О. Штерензона. Ст. 48, 16°, ц. 25 к.

Б. Вольховскій, «Зоря», 1886, № 17 (на всі три пієси).

593. г) *Тяжкая доля, або якъ доли немає, то й щастя мынае*. Драма вь 4 діяхъ Г. Бораковского. Газета «Степь» (у Катеринославі), 1886, №№ 23—25.

594. *Два товариши* [казка народня]. Харьковъ. 1886. Изд. книжн. магаа. Б. Хавкина и Д. Полуехтова. Ст. 9, 24°, ціна 3 коп.

595. *Двь малорусскитъ оды изъ эпохи Наполеонскитъ войнъ*

(1807—1812). Съ предисловіемъ О. Левницкаго. «Кіевская Старина», 1886, кн. I, ст. 187—195. [Варианты од П. Данилевского і Гр. Кошиць-Квітницького].

1. С. П(ономарьов). Отвѣтъ на вопросъ о малорусскихъ одахъ изъ времени Наполеоновскихъ войнъ. «Кіев. Ст.», 1886, IV, 809—814.

2. Малорусская ода 1807 г. *ibid.*, 1900, I, ст. 10—11.

596. ГРЕБІНКА ЕВГЕН. *Неизданное стихотвореніе*. Сообщилъ М. Комаровъ. «Кіевская Старина», 1886, кн. IX, ст. 176—177 [«Варена»].

597. *Дума про Ганжу Андыбера*. Харьковъ. 1886. Изд. книжн. магаз. Б. Хавкина и Д. Полуехтова. Ст. 15, 24°, ціна 5 коп.

598. КАЛІЧКА ІВ. [Манжура Ів.] *Лыха годына*. Великоденне оповиданія (въ народныхъ усть) Ивана Калички. Екатеринославъ. 1886. Ст. 20, 16°.

599. КАРПЕНКО-КАРИЙ ІВ. [Тобілевич Ів.] *Збирникъ творивъ драматичныхъ* Ивана Карпенка-Карого. Херсонъ. 1886. Типографія М. К. Аспера (бывш. Ващенко). Ст. (4)+140, 8°.

[Містить: Бондарівна, драма в 4 діяхъ і 5 одинахъ (1—43). Хто винен? Драма в 4 діяхъ (45—92). Розумный і дурень. Комедія в 5 діяхъ (93—140)].

1. Б. Вольховскій. «Зоря», 1886, № 22.

2. В. Г(орленко). «Кіев. Стар.», 1887, кн. 2.

3. Иг. Ж. «Кіев. Стар.» 1888, кн. IX.

4. Korowaj-Metelicki. «Przegląd tygodniowy», 1889, Nr. 21, ст. 2 5—2 6.

600. КАРПЕНКО СТЕПАН. Слово про мою широсердечність до людей убогихъ або розмова гордого та сыльне не мылостывого и безсердечного багача въ биднымъ но правдывымъ чоловикомъ. Малороссійская дума со словцемъ до моихъ ридныхъ

та властнихъ думъ съ предисловіємъ и описляловіємъ. Изданіе второе. Переяславъ. 1886, ц. 30 к.

601. КЕРНЕРЕНКО ГР. [Кернер Гр.] *Правдива казка-Оповідання Грыцька Кернеренка*. Харьковъ 1886. Типографія М. З. Зильберберга. Ст. 16, 16°. [на ст. 16: с. Гуляй-Поле. 10 февраля 1886 г. Григорій Кернеръ].

602. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) Библиотека украиньскихъ писателей. Т. I. *Писання И. Котляревського*. Кивъ. Выданія П. Панчешникова, въ иллюстраціяхъ. 1886.

В. Чайченко, «Зоря». 1886, № 12.

603. б) *Энеида* И. Котляревського. Выданія П. Панчешникова. Кивъ. 1886.

604. в) *Наталка-Полтавка*, украиньска опера въ 3 д. И. Котляревського. Выданія П. Панчешникова. Кивъ. 1886.

605. г) *Москаль-Чаривникъ*, украиньска оперета въ 1 дѣи И. Котляревського. Выданія П. Панчешникова. Кивъ. 1886.

606. д) *Наталка-Полтавка*, опера въ 3 д. И. Котляревскаго. Кіевъ. 1886. Изд. В. Наголкина. Ст. 60, 12°, ц. 15 коп.

607. е) *Москаль-Чаривникъ*, оперетка въ 1 д. И. Котляревскаго. Изд. В. Наголкина. Кіевъ. 1886. Ст. 60, 12°, ціна 15 к.

608. ж) *Москаль-Чаривникъ*, малороссійскій водевиль въ 1 д. Житомиръ. 1886. Ст. 64, 16°, ц. 15 к.

609. ЛИСЕНКО МИКОЛА. *Збирникъ украиньскихъ писень*. Выпускъ IV. [1886], Кіевъ. 4°.

610. МИРНІЙ П. [Рудченко П.] а) *Панасъ Мырний. Пемудривъ*. Комедія въ пяти справахъ. Кіевъ. 1886. Типо-

графія К. Милевскаго. Ст. 214, 8°, ц. 75.

Б. Вольховскій, «Зоря». 1886, № 24.

611. б) *Панасъ Мырний. Збираниця зъ ридного поля*. Приповѣстки, оповидання й драматычнн творы. Кіевъ. 1886. Ст. 124, 8°, ц. 50 к.

[Містить: Замість передмови. До Музи. Пляндя. Лихий полутав].

1. Б. Познанскій. «Кіев. Старина», 1886, кн. VII, ст. 542—547.

2. Вольховскій. «Зоря», 1886, ч. 17.

612. ОНОПРИЄНКО-ШЕЛКОВИЙ Т. Стихотворенія Т. С. Оноприєнка-Шелкового. (На малороссійскомъ явкѣ). 1. Катерина. 2. Грыць. Харьковъ. 1886.

613. ПЧІЛКА ОЛ. [Косач Ольга]. *Думки-мережанки* Олены Пчилки. Волянъ, 1885 р. Кіевъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1886. Ст. 97+II, 8°, ц. 50 к.

[Зміст: I. Поезія: 3 новим роком. Перед блакитнимъ морем. Останні квіти. Посмертна шана. Прощання. На стріванні. Люлі—люлі. Сердечні турботи. Волинські спогади. Гульча. Заграв ясна. Згуба. Та вже не ти! Надіє, вернися. Мій дружеліписні минулого. Забудь мене. На спогад Шубертової серенади. Кохані речі. Одвидим. 3 поеми «Козачка Олена». На полі честі. Влад-ру П. Н-ку. Смарби минулого. II. Переспіви: Роддіа світа. Дівчина з незнаного краю. Іліяда. Пігмаліон. Калина. Співець. Пророк. Юдита (поема). III. Байки: Байка предковічна. Зілля. Галюня маленька. Дві слави. Розмова. Мама й цукерки. Смуток і радіощя. «Jalousie d'artiste». Терешко. Орел. Совка. Свинка. Сама з собою. Найкращі діти. Весела пісня. IV. Жарты: Шлюбні метаморфози. Світачі небесні. Хатне багаття. Учениця й ученъ. Літні знайомости].

614. РАЄВСЬКИЙ П. *Сцени и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта* П. Раєвскаго. Изданіе 5-е иллюстрированное и дополненное Б. Корейво. Кіевъ. 1886. Ст. 263, 16°, ціна 1 р.

615. САГАЙДАЧНА Н. У *неволя*. Оповідання Насті Сагайдачної. Харьковъ. Изд. книжн. магазина Б. Хавкина и Д. Полуехтова. 1886. Ст. 39, 24°, ц. 10 к.

616. СТЕП. *Степъ. Херсонський беллетристичный збирникъ*. Херсонъ. 1886. СПб. 1886. Ст. 391, 8°.

[Містить в собі укр. мовою: Д. Мордовецъ — Будяк, оповідання. Ів. Левицького — Неппина, опов. Пого-ж — Ісіяя про Бондарівну (замітка). А. Браунера — Тирса, опов. Ів. Карпенка-Карого — Бондарівна, др. в ¼ д. М. Заволоки [Мих. Грушевський] — Бідна дівчина, опов. Печуки в ця — Тарасенко, опов. Д. Марковича — Два платочки, Омелько Каторжний і Шматок, оповідання, Дніпрової Чайки, А. Конощенка і П. Залогого — оповідання].

1. «Одескій Вѣстникъ», 1887, № 7
2. Вѣдѣльскій Б. «Зоря», 1887, ч. 15, і 20.

3. В. Я[стребовъ]. «Кіевская Старина», 1887, кн. I, ст. 162—164.

4. J. Franko. *Literatura rusińska. «Prawda»*, 1887, № 40.

Переклад: Омелько Каторжний. Розказъ Д. Марковича. «Елисаветградскій Вѣстникъ», 1887, № 137

617. СТОРОЖЕНКО А. [ндрій]. *Запорозьська Сича*. Оперета въ 2 д. А. Я. Стороженка. «Кіев. Старина», 1886, кн. VIII, ст. 672—685.

618. ТОРБА [народня казка]. Харьковъ. 1886. Изд. книжн. магаз. Б. Хавкина и Д. Полуехтова. Ст. 10, 24°, ц. 3 к.

619. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Майська нічъ*. Комедія въ 3 д. О. Устенка-Гармаша (На зразокъ уаявъ повість М. Гоголя). Изд. книжн. магаз. С. Гомолинского. Кивъ. 1886. Житомиръ. Типографія А. О. Штерензона. Ст. 56, 16°, ц. 15 к. Др. 5.000 прим.

620. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко В.] а) *Думи: про турецьку неволю и про Самійла Кишку*. Етнографическій трудъ В. Чайченка. Выданія П. Ф. Панчешникова. Кивъ. 1886. Житомиръ. Типографія А. О. Штерензона. Ст. 32, 16°, ц. 15 к.

621. б) *Лидь сільскою стрихою*. Збирникъ писень и оповіданъ Василя Чайченка. Випускъ першій. Изд. книжн. магаз. С. П. Гомолинского. Кивъ. 1886. Ст. 96, 16°.

[Містить: Сестриця Галя (35—50). Без хліба (51—76). Екзамен (77—91). Каталогъ малорусскихъ книгъ (93—96).]

Д. Мордовецъ, «Новости» (Петербургскі), 1886, № 292.

622. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Гайдамаки*. Поэма Т. Шевченка. Изданіе иллюстрированное художникомъ А. Г. Слестѣномъ. Къ малорусскому тексту приложенъ переводъ Н. В. Гербеля. СПб. 1886. Ст. 71, 4°, ціна 5 руб. 50 к.

1. «Зоря», 1886, № 4.

2. Горленко, «Кіев. Ст.» 1886, № 2, ст. 370—375.

Переклад: Изъ Кобзаря Т. Г. Шевченка и украинскіе мотивы — И. Бѣлоусова. Кивъ, 1887. Ст. 52, 16°. Див. М. Комаръ, «Зоря», 1891, № 5.

623. б) *Невольникъ*. Поэма Т. Шевченка. Кивъ. 1886. Выданія С. Гомолинского. Ст. 32, 16°, ц. 5 коп.

624. в) *Катерина*. Поэма Т. Шевченка. Кивъ. 1886. Коштомъ В. Наголкина. Ст. 36, 16°, ціна 5 коп.

625. ЯКОВЕНКО [Ковиський Ол.]. *Порвани струны*. Яковенка. Изд. книжн. магаз. П. Ф. Панчешникова въ Кивъ. Житомиръ. Типографія А. О. Штерензона. 1886. Ст. 64, 16°.

626. АЛЕКСАНДРОВ В. *а) Народный песенникъ въ найкращиѣ украинскыѣхъ писень, яки теперъ найчастишъ спиваються.* Скомпонувавъ Вл. Александровъ. Выдавъ Ѡ. Михайловъ. Харьковъ. 1887. Ст. 113+IV, ч. 16.

627. б) *Складка. Альманахъ Року Божого 1887-го.* Спорудивъ Вл. Александровъ. Харьковъ. 1887. Друкарня А. Дарре. Ст. 223+3 ст. нот, ч. 8.

[Містить: В. Александрова, К. Білжовського («Пісня про давн» Шилера) П. Річицького, В. Чайченка, В. Самійленка, Л. Переяма, Н. Шамраєва, Я. Жарка, Чужинця А. Навроцького — поезіі. В. Чайченка — Одна, зовсім одна, оповід. І. пісня Іліади, пер. В. Самійленка. Ганни Барвінок — П'яниця, оповід.].

1. [Мик. Сумцов] «Кіевская Старина», 1887, кн. V, ст. 172—176.

2. Франко Ів. «Kurier Lwowski». 1888, ч. 1. Literatura rusińska.

628. АРТЕМОВСЬКИЙ-ГУЛАК ПЕТРО. *Два стихотворенія П. П. Артемовскаго-Гулака.* Сообщилъ И. П. Сокальскій. «Кіевская Старина», 1887, кн. XII, ст. 799—802.

629. БАРВИНОК ГАННА [Куліш Олександр]. *П'яниця.* Оповідання. Ганни Барвінокъ. Харьковъ. 1887, ст. 40, 8^о.

630. БРУТ ХОМА. [Ганейзер Евген]. *Заклята криниця.* Жартъ въ 2 одинахъ Хоми Брута. Выдання друге книжного магазина П. Панчешникова. Кивъ. 1887. Житомиръ. Типографія А. О. Штерензона. Ст. 32, ч. 32, ц. 20 к.

631. КАРПЕНКО-КАРИЙ ІВ. [Тобілевич Ів.]. *Наймичка,* драма въ 5 діяхъ И. Карпенка-Карого. Херсонъ. Типографія М. К. Аспера. 1887. Ст. (4)+54, ч. 8, ц. 30 к.

1. «Русскія Вѣдомости», 1887, №319

2. «Gloss», 1888, № 18.

3. Иг. Ж. «Кіевская Старина», 1888, кн. IX, ст. 65—68.

4. В. Коцовскій. «Дѣло», 1888, № 227.

5. «Одесскій Вѣстникъ», 1888, № 36.

6. Е. Олесницкій. «Дѣло», 1888, № 227.

7. «Елисаветградскій Вѣстникъ», 1889, № 215.

632. КВІТКА ГР. *а) Сочиненія Гр. Ѡ. Квитки. Малороссійскія повѣсти, разказанныя Грицькомъ Основьяненкомъ.* Т. I. Изданіе Харьковскаго уѣднаго земства. Подъ ред. А. А. Потебни. Харьковъ. 1887, ст. IV+255, ч. 8.

[Містить: Салдацький патрет, Маруся, Мертвецький великдень, Добре роби — добре я буде, Конотопська відьма].

б) Томъ II. Харьковъ. 1887. Ст. 328, ч. 8.

[Містить: От тобі я скарб, Козирьдівка, Середешна Оксана, Пархімове свідання, На пушанні як завязано, Перекотиполе, Підбрехач, Божі діти, Щира любов, Листи до любезних земляків].

1. «Кіев. Старина», 1887, кн. X, ст. 366—367 [Мик. Сумцов].

2. Горленко. «Кіев. Стар.», 1889, кн. X, ст. 207—210.

3. «Одесскій Вѣстникъ», 1889, №222

633. с) Квитки-Основьяненка Грицька. *Салдацький патретъ* Латынська побрехенька по нашому розказана. Харьковъ. 1887. Ц. 15 к. [Крім того ще 10 книжок — видбиток].

634. д) *Щыра любовъ.* Повість Гр. Квитки (Гр. Основьяненка). Харьковъ, 1887, ст. 64, 8^о.

635. [КОРІС ХВЕДІР?] *Чи подоба річъ писати украинські сонети?* [поезія]. «Газета А. Гатцука», Москва, 1887, № 7.

636. ІМШЕНЕЦЬКІЙ М. М. М. Имшенецкій. *Оповідання:* 1) Скрыня. 2) Грошоидъ. СПб. 1887. Ст. 43, 16^о, ц. 25 к.

637. ЛИСЕНКО МІКОЛА. *Збирникъ украинскыѣхъ писень.*

Зібравъ й у ноты завивъ М. Лисенко. Четвертый выпускъ [Київ, 1887]. Ст. 80, 4°. Типографія Х. Г. Редера въ Лейпцигѣ.

638. **ЛЕВИЦЬКИЙ ИВАН.**
а) Повисти Ивана Левицького. Томъ I. *Баба Параска та баба Палажка*. Частка. I Неможна баби Параски вдержатись на сели. Четверте видання зъ додатками. Київъ. Типографія Г. Л. Фронцкевича. 1887. Ст. 39, 12°. Ціна 15 коп.

639. в) Повисти Ивана Левицького. Томъ I. *Прытели*. Друге видання. Київъ. Типографія Г. Л. Фронцкевича. 1887. Ст. 40, 12°.

640. с) Повисти Ивана Левицького. Томъ I. *Рыбалка Панасъ Круть*. Друге видання. Київъ. Типографія Г. Л. Фронцкевича. 1887. Ст. 40, 12°.

641. d) Повисти Ивана Левицького. Томъ II. *Голодному й опеньки — мясо*. Мищанська комедія — водевилъ на 2 діи Ив. Левицького. Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 40, ч. 16, ц. 15 к.

Франко Ів. «Prawda», 1887, ч. 47. *Literatura rusińska* [Варшава].

642. е) Иванъ Левицький. *Кайдашева семья*. Повість. Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 211, 8°, ціна 50 коп.

И. Ж. «Києв. Стар.», 1888, кн. I—III ст. 45—48.

643 і) Повисти Ивана Левицького. *Дви москвовки*. Повість. Друге видання. Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 87, 8°, ц. 25 к.

М. Korowaj-Metelicki. *Przegląd Tygodn.* 1888, I, ст. 504—523.

644. к) Иванъ Левицький. *Чортяча спокуса*. Оповідання. [3-те видання.] Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 40, 8°, ц. 12 к.

645. l) Иванъ Левицький. *Маруся Богуславка*. Оперетта на 4 дія. Друге видання. Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 79, 8°, ц. 20 к.

646. м) Иванъ Левицький. *На Коожмякатъ*. Мищанська комедія на 5 дія. Друге виправлене видання. Київъ. 1887. Типографія Г. Л. Фронцкевича. Ст. 108, 8°, ц. 25 к.

647. **ЛЕГАСОВ А.** *Бандуристъ*. Збірникъ малоросійськихъ писень. Зібравъ А. Легасовъ. Изданіе Губанова. Москва. 1887. Ст. 125, 16°. ц. 10 к.

648. **НИЩИНСЬКИЙ П.** *Вечерницы*. Музыка П. Нищинскаго къ пѣснямъ во 2 дѣйствіи комедіи Т. Шевченка «Назаръ Стодоля». Київъ. Изданіе Б. Корейво. 1887. Ст. 38, 4°, ц. 1 руб. 50 коп.

649. **РОСТОВЕЦЬКИЙ ВАС.** *Критика польскаго царства*. Сочиненіе Василя Ростовецкаго. На Волянь 1832. (Малорусская политическая сатира XIX вѣка) «Києвская Старина», 1887, кн. VI—VII, ст. 510—522, 8°.

[Повниций вариант цієї поеми під назвою «Варшава» видав В. Науменко в «Нових матеріалах для історії української літератури 19 віку», в. I, Київ, 1919].

650. **ПИЛИПЕЦЬ В.** *Вивчарь*. Поэма В. П. Пилипця. Київъ. 1887. Ст. 61, 16°, ц. 25 к.

1. И. Ж[итецкій]. «Києв. Стар.», 1888, IV, ст. 23—24.

2. Franko. «Kurier Lwowski», 1887, № 45.

651. **ПЕТРУСЬ З[аловний].** *Русалочка*. Збірничокъ творивъ. Київъ. Типографія Е. Т. Керръ. 1887. Ст. 33, 16°. Ц. 15 коп.

1. И. Ж[итецкій]. «Києв. Ст.» 1888, IV, 23—24.

2. I. Franko. «Prawda» (Варшава), 1887, ч. 45.

652. РАЄВСЬКИЙ ПЕТРО. *Сцени и рассказы изь малорусскаго народнаго быта*. П. Раевского. 3-я книга. Одесса. 1887. Ст. 127, 8°, ц. 75 коп.

653. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Б.] *Зь народнёго поля*. Тры казки В. Чайченка. Харьковъ. 1887. Ст. 39, 16°. [Снігурка. Сопілка. Дівчина Леся].

654. в) *Нови писки и думы*. Васыля Чайченка. Изданіе кн. магазина С. И. Гомолинскаго. Киевъ. 1887. Житомиръ. Типографія А. О. Штерензонъ. Ст. 96, 16°.

Зміст: Писки и думы (3—80). Змість (81—82). Малорусскія изданія (83—96)

655. ШАБЕЛЬСЬКА А. [Толчинова Олександра]. *Пидь Ивана Купайла*. Драматични сцени въ 4-хъ діяхъ и 5 одинахъ А. С. Шабельськои. Киевъ. Типографія Г. А. Фронцкевича. 1887. Ст. 120, 12°.

1. «Новости», 1889, № 13.
2. «Елисаветградскій Вѣстникъ», 1889, № 13.

1888.

656. АРТЕМОВСЬКИЙ-ГУЛАК П. *Сочиненія* П. П. Артемовскаго-Гулака. «Кіевская Старина», 1888, кн. V, ст. 184—208 і окремо: Киевъ. 1888. Оттискъ изь «Кіевской Старины», Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 26, 8°, ц. 25 коп.

[Зміст: А. Потебня. Про стихотворенія П. П. Артемовскаго — Гулака (1—2). Солоній та Хивря. Писулька до того, що Божого мѣсяца Украинскаго Гоньця по всьмъ усюдахъ розсылае. Тютьтй та Чванько. Дещо про того Гараська. Дурень и розумный. Цикавий и мовчунъ. Линарь и здорвье. XXXIV — та ода Горация. кн. I, IX-та ода Горация, кн. II].

657. БАРВИНОК ГАННА. [Кулішева Ол.] а) Ганна Барвинокъ. *Молотники* (Бытовой рассказъ). «Кіевская Старина»,

1888, кн. VI, ст. 341—364. Окремо: Оттискъ изь «Кіевской Старины», Киевъ. 1888, Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, ст. 24, 8°.

658. в) *Половинщикъ*. (Бытовой рассказъ). «Кіевская Старина», 1888, кн. XII, ст. 478—492.

659. БОРАКОВСЬКИЙ Г. *Якъ доли немає, то й щастя мынае*. Драма въ 4 діяхъ Г. Бораковского. Екатеринбургъ. 1888. Ст. 77, 8°, ц. 40 к.

660. ВЕЛИСОВСЬКИЙ. *Бувальщина, або на чужый коровай очей не порывай*. Жартъ въ 1 діи. Соч. Велисоваго. Пер. О. Ус-ка. (Поставлена была на сценѣ С.-Петербургскаго Императорскаго Маріинскаго театра малорусскою труппою М. Л. Кропивницкаго). Изданіе С. Гомолинскаго. Киевъ. 1888. Типолиотографія А. О. Штерензона. Житомиръ. Ст. 50, 16°, ц. 25 к.

661. *Веселый оповидач* [уложив Б. Гринченко]. Веселый оповидачъ. Изданіе С. И. Гомолинскаго. Киевъ. 1888. Ст. 68, 16°.

Д. Мордовецъ. «Новости», 1889, № 53.

662. ГОГОЛЬ ВАСИЛЬ. *Простакъ або хитроци жинки, перехитрени москалемъ*. Комедія въ 1 діи. Соч. В. Гоголя (Батько Н. В. Гоголя). Изданіе 3-е книжнаго магазина С. Гомолинскаго. Киевъ. 1888, ст. 55, 16°, ціна 15 коп.

663. ДАШКЕВИЧ МИКОЛА. *Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: «Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія»*, составленный проф. Н. П. Дашкевичемъ [в книзі:] Отчетъ о двадцать девятомъ присужденіи наградъ графа Уварова. Приложеніе къ LIX т. Записокъ

Императорской Академіи Наукъ. № 1. СПб. 1888. Ст. 37—301.

[Містить:] уривки українською мовою з «Енеїди» Котляревського (ст. 64, 66, 69, 70). «Наталки-Полтавни» (73, 74, 79); Я. Глібова «Остапова правда» (98); з поезій А. Метлинського (217, 218, 219, 220—221, 222); М. Шашкевича (130—131); Т. Падурі (193—194); Т. Шевченка (226, 250); П. Куліша (231, 241, 246, 251, 252, 257); К. Устияновича (251, 254).

664. ДМИТРЕНКО ВАСИЛЬ. *Кумь-мирошникъ, або сатана въ бочці*. Українська шутка-водевиль въ 1 д. В. Дмитренка. Изданіе книгарни С. Гомолинскаго. Кіевъ. Грана у першій разъ на Харьковськимъ театри 3 марта 1856 року у польау пана Соляника. 1888. Типографія Е. Т. Керерь. Ст. 32, 16°, ц. 15 к.

665. G-BA А. [Сфименкова Александра]. *Святъ-вечирь*. Оповидання. Харьковъ. 1888. Ст. 26, 16°, ц. 5 коп.

666. ЗАБИЛА ВИКТОР. *Неизданное стихотвореніе* В. Н. Забилы. Съ предисловіемъ М. Комарова. «Кіевская Старина», 1888, кн. IV, ст. 16—18 [«Зовсімъ свить перевернувся»].

667. ЗІНОВІВ КЛИМЕНТІЙ. *Зиновьевъ Климентій. Старинныя малороссійскія стихотворенія іеромонаха Климентія Зиновьева, малорусскаго писателя времяя Мазепы. Изъ бумагъ покойнаго редактора «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей» А. В. Шишацкаго-Иллича. «Черниговскія Губернскія Вѣдомости», 1888, № 88 [I. «О замкахъ, що замикають брамы, або ворота». II. «О злыхъ женахъ»].*

668. И. А. К. *Якъ кумь Бандура чертяку піймавъ, та ни удержавъ*. Разсказъ изъ малороссійскаго быта. Изданіе книж-

наго магазина Губанова. Москва, 1888, ст. 67, 16°.

669. КОЗЛОВСЬКИЙ П. *Гласный, малоруська піеса въ 1 акти* О. Е. Козловскаго. Изд. С. И. Гомолинскаго. Кіевъ. 1888, ст. 60, 16°, ц. 20 к.

1. Б. Вольховскій «Зоря», 1889, № 2
2. Петрусь З. «Зоря», 1889, № 1.
3. Д. Мордовцевъ «Новости», 1889, № 53.

670. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Полное собраніе сочиненій И. Котляревскаго*. Кіевъ. 1888. Изд. С. И. Гомолинскаго. [Енеїда, Наталка-Полтавка, Москаль-Чарівник]. Ц. 60 к.

671. б) *Виргиліева Энеїда на украинську мову перелицѣвана И. Котляревськимъ*. Выд. С. Гомолинскаго. Кіевъ. 1888. Ст. 320, 12°, ц. 40 к.

672. в) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера въ 2-хъ дѣйствіяхъ. Сочиненіе И. П. Котляревскаго. Изд. В. Уточкина. Одесса. 1888. Ст. 64, 16°, ц. 15 к.

673. г) *Москаль-Чаривникъ*. Малороссійскій водевиль въ 1 дѣйствіи. Соч. И. П. Котляревскаго. Изд. В. Уточкина. Одесса. 1888. Ст. 64, 16°, ц. 15 к.

674. ОМЕЛЬЧЕНКО І. *Малороссійскія пѣсни, собранныя въ окрестностяхъ г. Павловска по Острожежскому и Павловскому уѣздамъ И. Омельченкомъ, В. І. Воронежъ*. 1888. Ст. 34, 8°.

675. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Устенко-Гарманъ Ф. Черепьяки з роши (въ народныхъ усть)*. Оповидання. Кн. 1. Изд. С. Гомолинскаго. Кіевъ. Типографія Е. Ф. Федорова. 1888. Ст. 32.

1. Д. Мордовецъ «Новости», 1889, № 53.
2. Б. Вольховскій «Зоря», 1889, ч. 2.
3. З. Петрусь «Зоря», 1889, ч. 1.

676. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Б.] *Василь Чайченко. Зъ загадокъ про дятлячи лита.* Изд. книжн. магаз. С. И. Гомолинскаго. Кіевъ. 1888. Ст. 64, 16° [на титуловій стор. рік 1887].

И. Ж. «Кіев. Стар.», 1889, кн. IX, ст. 69—70.

677. ШЕВЧЕНКО Т. *Катерина.* Поэма Т. Шевченка. Изданіе В. Уточкина. Одесса. 1888. Ст. 32, 8°.

1889.

678. АНТИПЕНКО М. *Молодой Черноморець.* Малоросійскій п'сенникъ. Зібравъ М. И. Антипенко. Малорос. писни знаменитыхъ писателей: Шевченко, Котляревскаго и проч. Скомпонувавъ М. И. Антипенко. Москва. 1889. Изданіе Губанова. Ст. 126, 12°.

679. АЛЕКСАНДРОВ В. *Писня про гарбуза.* Рослинный эпосъ по народній теми. Зложивъ В. Александровъ. Харьковъ. 1889, ст. 16, 16°, ц. 5 коп.

680. АШКАРЕНКО Г. *Котопьська видьма.* Хвантастычна комедія въ 5 діяхъ и 8 одиннахъ (въ оповиданьѣ Гр. Квитки). Скомпонувавъ Г. А. Ашкаренко. Кременчугъ. 1889. Ст. 90, 16°, ц. 40 к.

«Правда», 1889, кн. IV, ст. 86.

681. БАРВІНОК ГАННА [Кулішева Ол.]. Русалка (этнографическій разсказъ). «Кіевская Старина», 1889, кн. VII, ст. 64—109.

682. БАЗИЛЕВСЬКИЙ І. И. А. Базилевскій. *Терновая дорога до кращои доли.* Повнсть въ стыхахъ. Вятка. 1889. Ст. 130+(1), 16°.

М. Комаръ «Зоря», 1889, ч. 18.

683. БОРАКОВСЬКИЙ Г. *Влюбленный жидъ,* шутка-воде-

виль въ 1 д. Г. Бораковскаго. Кіевъ. 1889. Второе изданіе. Ст. 64 [ст. 57—64 оповістки], 16°, ц. 25 к.

684. б) *Де два цилуються, третій зубъ не протягай!* Водевиль въ 1 д. Г. Бораковскаго. Изданіе книгопродавца С. Гомолинскаго. Кіевъ. 1889. Типографія бывш. Федорова, арендуемая Л. И. Блехманъ. Ст. 16, 16°, ц. 25 к.

Б. Вольховскій «Зоря», 1889, № 13—14.

685. ВАНЧЕНКО К. *Вечирь на хутори, або Василь та Галля.* Лѣтняя деревенская сцена изъ малорусской жизни, въ 1 актѣ. К. И. Ванченко. Кіевъ. 1889. Изд. Книгарни С. Гомолинскаго. Ст. 56, 16°, ц. 20 к.

1. Б. Вольховскій. «Зоря», 1889, № 2.

2. З. Петрусь. «Зоря», 1889, № 1.

3. Д. Мордовецъ. «Новости», 1889, № 53.

686. ГЛІБОВ Л. Леонидъ Глибовъ. *Тамъ хороше, де насъ нема.* Байка. Черниговъ. 1889. Ст. 10, 16°.

687. [И. П.] *Довгозлыка Хвеська.* Оповидання. Выданія книгарни С. И. Гомолинскаго. Кіевъ. 1889. Ст. 32, 16°, ц. 10 к.

688. КАЧИНСЬКИЙ М. *Палке сердце — загублена доля.* Малоросійская драма въ 4 д. съ п'ніемъ. (Сюжетъ заимствованъ) Актеръ Н. М. Качинскій. Бѣлгородъ. 1889. Ст. 52, 8°.

689. КОНОНЕНКО М. *Москаль, змій та царевна,* кавка въ 2-хъ частынахъ. Кіевъ. 1889. Изд. С. И. Гомолинскаго. Ст. 128, 16°, ц. 15 к.

1. Д. Мордовецъ «Новости», 1889, № 53.

2. Б. Вольховскій «Зоря», 1889, ч. 2.

690. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Наташка-Полтавка.* Украин-

ская опера И. Котляревского. Изд. А. С. Суворина. Дешевая Библиотека. № 83. СПб. 1889. Ст. 59, 16°, ц. 7 к.

Катерина В. «Зоря», 1890, ч. 4.

691. б) *Наталка-Полтавка*. Москва. 1889. Ст. 95, 8°, ц. 10 к.

692. в) *Наталка-Полтавка*. Москва. 1889. Изд. Е. Губанова. Ст. 106, 16°.

693. г) *Наталка-Полтавка*. Киев. 1889. Издание II-е С. Гомолинского. Ст. 63, 12°.

694. д) *Полное собрание сочинений И. П. Котляревского*. Съ очеркомъ жизни и портретомъ. Издание Русскаго книжнаго магазина. Москва. 1889. Ст. XXV. +520, 12°, ц. 1 р.

695. е) *Энеида, перелицованная на малороссійскій языкъ И. Котляревскимъ*. Изд. А. С. Суворина. Дешевая Библиотека. СПб. 1889. Ст. 273, 12°.

696. ж) *Энеида на украинску мову перелицована*. Издание 10-е. Москва. Изд. Сытина и К°. 1889. Ст. 251, 16°.

з) *Энеида*. Москва. Издание Е. Губанова. 1889. Ст. 252, 16°.

697. и) *Москаль-Чаривникъ*. Малороссійскій водевиль И. Котляревскаго. Москва. Изд. Сытина и К°. 1889. Ст. 53, 8°, ц. 10 к.

698. і) *Москаль-Чаривникъ*. Изд. А. С. Суворина. Дешевая Библиотека. № 82. СПб. 1889. Ст. 43, 16°.

699. к) *Москаль-Чаривникъ*. Издание Е. Губанова. Москва. 1889. Ст. 72, 16°.

Катерина В. «Зоря», 1890, № 4 (про видання А. Суворина).

700. **ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН**. Иванъ Левицький. *Чортяча спокуса*. Оповідання. Друге видання Книгарни С. И. Гомолинського. Киев. 1889, ст. 80, 16°. «Правда», 1889, в. XI.

701. **ЛИСЕНКО** Мик. М. Лисенко. Збирникъ українськихъ писень. Третій десятокъ. Литографія Roder'a въ Лейпцигѣ. Ст. 20, 4°, ц. 50 к.

702. **МАНЖУРА** ІВ. Иванъ Манджура. *Степови думи та сливи*. СПб. 1889. Типографія Императорской Академіи Наукъ. Ст. 37, 8°.

[Зміст:] Матъ. Споминъ. По весни. ЖЖ (Самъ не знаю...) Минуле. Переспивъ (Мени цвила...) Не треба мни. До товариша. Писня. Бослячка писня. Старий музика. Бурлака. Бурлакова могыла. Незвычайный. Дума. На степу и у хати. Зъ заробиткивъ. На добрій ниви. Грядъ. Сонъ. Роскишь—доля. Зъ охрестамы. Страсти. Бюлы. На пасици. Ренегатъ. Нечесна. Веснянина. Нехай. Переспивъ (виронька ясна). Въ раниця. Лылин.

1. В. Горленко. «Киев. Ст.», 1889, кн. IX, ст. 788—790.

2. [О. Коисьний] «Правда», 1890, в. IV, ст. 85.

3. Б. Вольховскій [Б. Гринченко] «Зоря», 1889, ч. 13.

4. Н. Сумцовъ. — Памяти И. И. Мажуры. «Киев. Ст.», 1893, кн. X, ст. 80—90.

703. **ПЕВНИЙ Т.** [Зиньківський Трохим]. Т. Певный. *Малюнки справжнього життя*. У Петербурзі. Року Божого 1889. Ст. 59, 12°.

[Містить:] Сидиръ Макаровичъ Притыка. На вулицы.

1. «Правда», 1890, в. IV.

2. «Одессій Вѣстникъ», 1889, №163

Переклад: Т. Певный. Сидоръ Макаровичъ Притыка. Переводъ съ малорусскаго. «Одессій Вѣстникъ», 1889, № 163.

704. **ПОТАПЕНКО В.** *Надъ кручею*. Эскивъ В. О. Потапенка. Издание С. И. Гомолинскаго. Киев. 1889. Ст. 32, 16°.

1. Д. Мордовецъ «Новости», 1889, № 53.

2. З. Петрусь. «Зоря», 1889, ч. 1.

705. **СПІЛКА ІВАН**. а) *На Кубани*. Оповідання И. Спилки. Харьков. 1889. Ст. 27, 16°.

706. в) *Ив. Спилка. На півночі. Оповідання.* Харьків. 1889. Ст. 30, 16^о.

707. с) *Байки.* Зібравъ *Ив. Спилка.* Харьків. 1889. Ст. 18, 16^о.

«Правда», 1890, в. IV.

708. *СУЧИЛЕНКО Н. Н. И.* Сучиленко. Украинскій кобзарь. Малороссійскія пѣсни знаменитыхъ писателей: Шевченка, Котляревскаго и пр. Изданіе *Е. Губанова.* Москва. 1889. Ст. 104+IV, 16^о.

709. *ТАРАСЕНКО ИВ. [Савич А.].* *На Украини.* Вирши, пѣсни и переспѣвы *Ивана Тарасенка.* 1889 року. Київ. Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 79+IV, 12^о.

(Зміст:) Оглавъ I. Веснянки. II. Коханья. III. Вирши и пѣсни. IV. Наши жинки.

«Правда», 1889, в. XI.

710. *ЦУПКИЙ М. Цупкий М.* *Байки.* Одесса. 1889. Ст. 38, 16^о, ц. 10 коп.

«Правда», 1890, в. V.

711. *ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Борис].* *Безъ хліба.* Оповідання. Изданіе *С. И. Гомолинскаго.* Київ. 1889. Ст. 32, 16^о, ц. 10 коп.

712. *Черноморци у неволи.* П[ереклад] в. Р[осійськ]ой. [Маріі Гринченко]. Оповідання. Київ. Друкарня б. Федорова, арен. Л. И. Блехмановъ. Изд. *С. И. Гомолинскаго.* Ст. 28, 12^о, ц. 10 к.

713. *ЧУГУЄВЕЦЬ ПАВЛО.* *Малорусскія бытовія пѣсни.* Очерки изъ жини провинціального захолустья. Павла Чугуєвца. Содержаніе: I. Пѣсни про семейное горе. II. Святочныя пѣсни. III. Пѣсни про пьянство. Харьків. Типографія «Южнаго Края». 1889. Ст. 80+(1), 12^о.

714. *ШЕВЧЕНКО Т. а) Кобзарь Т. Шевченка.* Київ. 1889. Изд. Ф. А. Югансона. Ст. 553+XI, 8^о, ц. 1 руб.

«Русская Мысль», 1889, кн. 5, ст. 185

715. б) *Кляжна.* Поэма *Т. Шевченка.* Одесса. 1889. Ст. 18, 32^о, ц. 7 к.

716. в) *Москалева кримиця.* Поэма *Т. Шевченка.* Одесса. 1889. Ст. 18, 32^о, ц. 7 к.

717. г) *Назарь Стодоля.* Малороссійская дѣя *Т. Шевченка.* Одесса. 1889. Ст. 64, 16^о, ц. 20 к.

718. д) *Катерина.* Поэма *Т. Шевченка.* Одесса. 1889. 2-е изданіе *В. Уточкина.* Ст. 32, 8^о. «Одес. Вѣстникъ», 1889, № 276.

1890.

719. *АЛЕКСАНДРОВ В.* *Чужьськове весілля. Жыве озеро.* Дви кавкы *Вл. Александрова.* Выданія книгарни *С. И. Гомолинскаго.* Київ. 1890. Ст. 16, 16^о, ц. 5 к.

720. *БОРАКОВСКИЙ Г.* *Стари до молодыхъ не підгортайтесь.* Водевиль въ 1 дѣйствіи *Г. Бораковскаго.* Київ. Выданія книгарни *С. И. Гомолинскаго.* Типогр. б. Федорова, аренд. Л. Блехманъ. 1890. Ст. 63+(1), 16^о, ц. 20 к.

721. *БРАТЬ И СЕСТРА.* *Кривенька Уточка.* Народни кавкы. Київ. Выданія книгарни *С. И. Гомолинскаго.* 1890. Ст. 32, 16^о, ц. 10 к.

«Зоря», 1891, № 9.

722. *ВАНЧЕНКО К.* *Змовымы, або оказія зъ Шевчыкомъ.* Картынка въ 1 дію, зъ мищанського побыту. *К. И. Ванченко.* Изданіе книгопродавца *С. Гомолинскаго.* Київ. 1890. Ст. 64, 16^о, ц. 20 к.

723а. *ГРИЦЬКО КОБЗАРЬ.* Сборникъ малорос. народныхъ

п'юсенъ. Въ двухъ частяхъ. Москва. Типографія И. Д. Сытина. 1890. Ст. 156, 16^о.

723. *Дивка - Чорнобривка и сорокъ розбійниківъ*. [Казка народня]. Изданіе книжн. маг. А. Йогансона. Кіевъ. 1890. Ст. 32, 16^о.

«Зоря», 1891, № 9.

724. З. Т[опелиус] [переробивъ Б. Грінченко]. *Верба и зирка*. Казка. Изд. книжн. маг. Ф. А. Йогансона. Кіевъ. 1890. Ст. 24, 16^о.

М. Комарь, «Зоря», 1890, ч. 24.

725. *Ивась Удовыченко*. Народня дума. Изд. книгопродавца С. И. Гомолинскаго. Кіевъ. 1890. Ст. 16, 16^о.

«Зоря», 1890, № 23.

726. **КАЗКЫ И ОПОВИДАННЯ** [уложивъ Б. Грінченко]. Выданія книгарни С. И. Гомолинскаго. Кіевъ. 1890. Ст. 60+III+(1), 16^о, ц. 15 к.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 22.

727. **КВІТКА ГР.** Малороссійская быль. «Повѣсти и рассказы Гр. Основьяненка». Подъ ред. А. А. Потѣбни. Изд. Харьков. у. Земства. Т. IV. Харьковъ. 1890. Ст. 421—427, 8^о.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 24.

728. **КЕРНЕРЕНКО ГР.** [Кернер Гр.] Грыцько Кернеренко. *Правдыа казка*. Оповидання. Выданія друге. Харьковъ. 1890. Ст. 15, 16^о, ц. 15 к.

М. Комарь «Зоря», 1891, ч. 12.

729. б) Грыцько Кернеренко. *Невеличкий збирникъ творивъ*. Харьковъ. 1890. Ст. 49, 16^о, ц. 25 коп.

1. «Сѣверный Вѣстникъ», 1890, № 8.

2. М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 23.

3. В. Чайченко, *ibid.*, ч. 24.

730. **КИРПАТИЙ ОЛ.** [Катрухин Ол.?] а) Ол. Кырпатья. *На пайському обиди*. (Бувальщина). Харьковъ. 1890. Ст. 18, 16^о, ц. 5 к.

731. *Чумацьке лыто* (зъ народнихъ усть). Оповидання. Харьковъ. 1890. Ст. 27, 16^о, ц. 5 к.

732. в) *Дохтор*. Частына зъ оповидання «Черезъ вищо баба Мокрына богомильноу стала». Харьковъ. 1890. Ст. 28, 16^о, ц. 10 к.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 21.

733. **КОМАРОВ Мих.** *Нова збирка народнихъ малоруськихъ приказокъ, прислів'ївъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь*. Впорядкувавъ М. Комаровъ. Одесса. Типо-литографія Е. И. Фесенко. 1890. Ст. X+124+(2), 16^о, ц. 50 к.

[Зміст: Передмова (I—VIII), 1275 приказокъ, прислів'ївъ, помовокъ, тощо (1—102). 29 загадокъ (102—104). 33 замовлянь і шептань (104—106). Бібліографічний помянчикъ літератури народнихъ малоруськихъ приказокъ, прислів'ївъ, загадокъ, тощо (116—124)].

1. «Русская Мысль», 1890, № 7.

2. «Одесскій Вѣстникъ», 1890, № 67.

3. А. Степовичъ «Кіев. Стар.», 1890 кн. XI, 347—349.

4. «Зоря», 1890, № 9.

5. С. Ж. [О. Кописький] «Правда», 1890, квітень, ст. 72—73.

734. **КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ.** а) *Полное собраніе сочиненій на малороссійскомъ языкѣ*. И. Котляревскаго. Съ портретомъ, біографіей автора и словаремъ, составленнымъ С. П. Катрановымъ. Изд. 3-е Б. Корейво подъ редакціей И. С. Левицкаго. Кіевъ. 1890. Ст. XXIX+495, 12^о, ц. 1 р.

1. «Одесскій Вѣстникъ», 1880, № 88.

2. М. Комарь, «Зоря», 1890, ч. 23.

735. б) И. П. Котляревскій. *Полное собраніе сочиненій на малороссійскомъ языкѣ*. Изданіе Русскаго Книжнаго Магазина. Москва. 1890.

«Сѣверный Вѣстникъ», 1890, № 2.

736. в) Полное собраніе сочиненій И. П. Котляревскаго. Изд. книжн. маг. С. И. Гомолин-

скаго. Київъ. 1890. Ст. XXV+250, 16°, ц. 1 р.

737. *г) Наталка-Полтавка.* Перша українська оперетта у 3 діяхъ И. Котляревскаго. Музыку впорядкувавъ М. Лисенко. Київъ. 1890. У Б. Корейво. Ст. 46, 4°, ц. 1 руб. 50 к.

1. Дякъ. «Одесскій Вѣстникъ», 1890, № 158.

2. «Зоря», 1890, № 17.

3. М. Комарь, «Зоря», 1890, № 23.

738. *д) Наталка-Полтавка.* Украинская опера въ 2 актахъ И. Котляревскаго. Київъ. 1890. Ст. 82, 16°. Изд. Б. Корейво. Ц. 25 к. Подъ ред. И. С. Левицкаго.

739. *е) Те-ж.* Київъ. 1890. Изд. С. И. Гомолинскаго. Ст. 64, ц. 15 к.

740. *ж) Те-ж.* Київъ. 1890. Изд. В. Наголкина. Ст. 64, 12°, ц. 15 к.

741. *з) Те-ж.* Одесса. 1890. Изд. В. Уточкина. Ст. 64, 16°.

742. *и) Виргиліева Енеида* на украинську мову перелыціована. Изд. В. Корейво. Подъ ред. И. С. Левицкаго. Київъ. 1890. Ст. 338, 16°, ц. 50 к.

743. *я) Москаль-Чаривникъ.* Малороссійскій водевиль И. Котляревскаго. Київъ. 1890. Изд. Б. Корейво подъ редакціей И. С. Левицкаго. Ст. 66, 16°, ц. 25 к.

744. *и) Те-ж.* Выданія кыгарни С. И. Гомолинскаго. Київъ. 1890. Ст. 53, 16°.

і) Те-ж. Изданіе А. Сытина. Москва. 1890. Ст. 72, 16°, ц. 7 к.

745. КОСТОМАРОВЪ МИКОЛА. Н. И. Костомаровъ. *Литературное наследіе.* СПБ. 1890.

[Украинскою мовою 8 поезій:] Дятна. Золуля. Еврейська співанна. Явір, тополя і береза. Верба. Наталя. В осені літо (ст. 221—228) і «Украинскія сцены изъ 1649 года (ст. 228—258).

1. Я. Ш. «Кіевская Старина», 1891, кн. V, ст. 315—321.

2. М. Комарь. «Зоря», 1890, ч. 24.

746. КУЛИШ П. *а) Орыся.* Идиллія П. А. Кулиша. Изданіе В. Наголкина. Київъ. 1890. Ст. 16, 16°, ц. 5 коп.

747. *б) ПАНЬКО КАЗЮКА* И КУЛИШЪ. Дви казкы (Пивпывыка и Цыганъ). Изданіе В. Наголкина. Київъ. 1890. Ст. 16, ц. 5 к.

748. ЛИСЕНКО МИКОЛА. *Збирникъ украинскыхъ писень.* Зибравъ и у ноты завивъ М. Лисенко. Першый выпускъ. [Київ, 1890]. Ст. 95, 4°. Типографія К. Г. Редера въ Лейпцигѣ.

749. МАКАРОВСЬКИЙ М. *Наталя або два доли разомъ.* Поема Мыхайла Макаровскаго. Выданія друге. Харьковъ. 1890. Ст. 39, 16°, ц. 7 к.

М. Комарь, «Зоря», 189, 19. ч.

750. МАНЖУРА ІВ. Сказки, пословицы и т. п. записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. Харьковъ. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. XI, вып. 2-й. 1890. Ст. 194+7, 8°.

1. «Зоря», 1890, № 18.

2. «Русская Мысль», 1890, кн. IX.

3. «Кіев. Стар.», 1890, кн. IX.

751. МАСЛОВИЧ В. Сказка про Харька, основателя Харькова, про его дочь Галку и батрака Янова. Соч. В. Г. Масловича. Писано въ 1815 году. Харьковъ. 1890. Ст. 37, 16°, ц. 25 коп.

(Частина по російськи, частина — розмови дієвихъ осібъ — по українськи).

752. ОЛЕКСІЙ ПОПОВЫЧЪ. Маты удова и тры сыны. Сестра и братъ. Народни думы. Изд. книжн. маг. Ф. А. Іогансона. Київъ. 1890. Ст. 24, 16°.

«Зоря», 1891, № 9.

753. РУБЕЦЬ А. Сборникъ українськихъ народнихъ пѣсень для одного голоса съ аккомпаниментомъ фортепіано. В. В. Изд. П. Юргенсона въ Москвѣ. 1890. Ст. 21, 8°, ц. 75 к.

754. Р-ОИ П. З. [переклад з російської]. *Вочче лыго*. Оповідання. Выдання книгарни С. И. Гомолинського. Київъ. 1890. Ст. 16, 16°, ц. 5 коп.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 23.

755. [САГАЙДАШНА Н.] *У неволи*. Оповідання. Выдання книгарни С. И. Гомолинського. Київъ. Друкарня Г. Бруна, аренд. Л. Блехманомъ. 1890. Ст. 30+(2), 16°.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 23.

756. САМІЙЛЕНКО ВОЛОД. *Зь поезій Володымира Самійленка*. Частына перша. Року Божого 1890. Київъ. 1890. Ст. 47, 12°, ц. 20 коп.

[Містить: Грішниця. Наддорожча перлина. Елегія (I—V). Непевність Дві планети. Ще раз весна. II в дорогу виряжали. Зорі. Весною. Патріота Іванець. Горе пітїя. Пригода. Пташки. Шкода. Герострат. Казка про смутного чоловіка].

Чайченко В. «Зоря», 1891, № 4.

Комарь М. «Зоря», 1891, № 3.

757. СВЕНЦИЦЬКИЙ О. *Чоботы*. Малоросійскій водевиль въ 1 д. съ пѣніємъ и танцями О. Свенцицкого. Київъ. 1890. Ст. 32, 8°.

758. СТАРИЦЬКИЙ М. *Малоросійскій театр М. Старицкаго*. Москва. 1890. Томъ I. Ст. 246, 8°, ц. 2 руб. Изданіе бібліотеки С. Рагожина.

[Містить]: 1. Сорочинскій ярмарок, ком. оперета. в 4 діях. 2. Як ковбаса та чарна, то минеться я сварка, ком. в співамі. ком. в 4 діях. 4. Оя не ходи, Грицю, та на вечерницї! Драма в 5 діях. 5. По модньому. Ком. в 1 дії].

759. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Смиговны*. Сборникъ малорусскихъ сценъ, разсказовъ и за-

гадокъ О. Устенко-Гармаша. Изд. книгарни С. И. Гомолинського. Київъ. 1890. Ст. 93, 16°, ц. 40 к.

1. М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 20.

2. В. Чайченко, *ibid.*, ч. 24

760. *Царивна-Жаба*. Казка. Изд. С. Гомолинскаго. Київъ. 1890. Ст. 24, 16°, ц. 10 к.

М. Комарь, «Зоря». 1890, № 23.

761. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Б.] а) *Сестриця Галля*. Оповідання. В. Чайченка. Выдання книгарни С. И. Гомолинського. Київъ. 1890. Ст. 16, 16°.

762. б) *Безъ хліба*. Оповідання В. Чайченка. Выдання книгарни С. И. Гомолинскаго. Київъ. 1890. Ст. 32, 16°, ц. 10 к.

М. Комарь «Зоря», 1890, ч. 22.

Переклад: Z povidek Vasila Čajčenka. Z malorůštiny přeložil J. Svozil. Nakladem Matice Slovanské v Olomouci. 1895 [Sestra Hala. Strážidlo. Bez obilí. V kostele].

1891.

763. ВИКТОРОВ-ПАРХОМОВИЧ В. *Чумахъ, або сыроту й осинне сонечко пригріє*. Оперета у 3 діяхъ. Слова и музыка В. М. Викторова-Пархомовича. Выдання С. И. Гомолинскаго. Київъ. 1891. Ст. 120, 8°.

Ш-ко Мусія. «Зоря», 1891, № 19.

764. ГЛИБОВ Л. *До мывогол* Жартъ въ 1 дії Л. Глибова. СПб. 1891. Ст. 39, 16°, ц. 15 коп.

Мусія Ш-ко. «Зоря», 1892, № 2.

765. КАЛЕНИЧЕНКО В. *Хутирь*. Малоросійскій литературный збирникъ на 1890 рікъ. Зібравъ В. Т. Калениченко. Кобеляки. 1891 року. Ст. 99, 8°, ц. 75 коп.

[Містить: Поезії Г. Бульби, М. Гниди і Т. К.; «Восьмачка» побрехенька Т. Долинця; «Кручена вівця» опов. В. Василенка; «Раки» оповідання В. Калениченка].

Мусія Ш-но. «Зоря», 1891, № 9.
Іван Степовик. «Зоря», 1891, № 11.
«Русская Мысль», 1892, № 4.

766. КЕРНЕРЕНКО ГР. [Кернер Гр.] а) Грыцько Кернеренко. *Щетинникъ*. (Зъ народнього жыття.) Харьковъ. 1891. Ст. 24, 16°, ц. 10 коп.

767. *Колоскы*. Збирникъ казокъ та оповиданнйв. Одесса. 1891. Ст. 114, 16°.

«Рус. Мысль», 1892, II, ст. 84—85.

768. КОНДРАТЧЕНКО М. *Першій снитъ*. Збирничокъ творивъ Матвія Кондратченка. Київъ. 1891. Ст. 26, 16°, ц. 10 коп.

769. КОСТЕНКО Ф. *Малороссійскіе водевили*. Ф. А. Костенко. Новочеркаскъ. 1891. Ст. 66, 12°, ц. 50 к.

[Мистить: Помиллись, водевилъ. Закохані, водевилъ].

770. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) И. П. Котляревскій. *Наталка-Полтавка*. Малороссійская опера въ 2-хъ дѣйствіяхъ. СПб. 1891. Изд. А. Пожаровой. Ст. 48, 16°, ц. 7 к.

771. б) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера И. Котляревскаго. СПб. 1891. Изд. 2-е А. С. Суворина. Ст. 59, 16°, ц. 10 к.

772. в) *Те-ж*. Москва. 1891. Ст. 108, 16°.

773. г) И. П. Котляревскій. *Энеида на малороссійскій языкъ перелицеванная*. 2-е Изд. «Дешевой Библиотеки» А. С. Суворина. СПб. 1891. Ст. V+290, 12°.

774. КРОПИВНИЦЬКИЙ М. *По ревизи*. зтюдъ въ 1 дїи М. Кропивницкаго. Изданіе журнала «Артистъ». Москва. 1891. Ст. 9, 8°.

775. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. *Витрогонъ*. Оповидання Івана Левицкаго. Київъ. 1891. Ст. 16, 16°.

Мусія Ш-но. «Зоря», 1891, № 9.

776. ЛУЧИЦЬКИЙ Л. Любителюмъ смѣла. *Торбына реготу*. Сцены и расказы изъ малорусскаго народнаго быта для театра и семейнаго чтенія. Сочиненіе малорусскаго артиста Л. Т. Лучицкаго. Изд. С. И. Гомолинскаго. Київъ. 1891. Ст. 85, ч. 16, ц. 50 к.

1. Мусія Ш-но. «Зоря», 1892, № 9.

2. «Русская Мысль», 1892, кн. VI.

777. МАКСИМОВИЧ МИХ. Два рукописныхъ стихотворенія. Сообщилъ В. Науменко. «Киѳ. Старъ», 1891, кн. XII, ст. 480—482.

778. МАРКОВИЧ ДМ. *У наймы*. (Образокъ въ жыття Днипровскаго повиту 1887—1888 року). СПб. 1891. Ст. 24, 8°, ціна 10 коп.

779. МИРОСЛАВСЬКИЙ-ВИННИКОВ К. *Кыивскій ярмарокъ, або симъ разъ поганый*. Жартъ въ 1 дїи К. П. Мирославскаго-Винникова. Изд. С. И. Гомолинскаго. Київъ. 1891. Ст. 32, 16°, ц. 15 к.

780. *Панъ Щипавка, або рачи*. Коли не брехня, то правда. Рассказъ изъ малороссійской жизни. Москва. 1891. Ст. 71, 16°.

781. *Сыма кобыла*. Оповидання. Типомъ першимъ. Одесса. 1891. Ст. 16, 16°.

782. ТАРАСЕНКО ІВ. [Савич А.] *Ганнуся*. Ливобережняя поэма Івана Тарасенка. Золотоноша. 1891 р. Ст. 148+(3). 8°, ц. 1 руб.

783. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Москаль захоче, той чорта обмороче*. Жартъ въ 1 дїи. Скомпонувавъ Ѳ. У. Музыку поклавъ В. Б-въ. Выданія книгарни С. Гомолинскаго. Київъ. 1891. Ст. 32, 16°, ц. 15 к.

784. б) *Майська ничъ*. Комедія у 3 дїяхъ Ѳ. Устенка-Гар-

маша. (На вразокъ узявъ по-
висть М. Гоголя.) Житомиръ.
1891. Изд. книгопродавца С. И.
Гомолинскаго. Ст. 56, 8°.

785. ЧАЙЧЕНКО В. [Грін-
ченко Б.] *Середь крыжаного
моря*. Оповідання В. Чайченка.
Одесса. 1891. Ст. 76, 16°, ціна
15 коп.

«Рус. Мисль», 1892, кн. II.

786. б) *Чья робота важча?*
Кульмина. Три бажання. Каз-
ки. В. Чайченка. Київъ. 1891.
Ст. 16, 16°, ц. 5 к.

М. Школиченко. «Зоря». 1891, № 19.

«Р. Мисль», 1891, XII.

787. в) *Нелюбь*. Оповідання.
Написавъ В. Чайченко. Київъ.
1891. Ст. 16, 16°, ц. 5 к.

Мусій Ш-ко. «Зоря». 1891, № 9.

788. д) *Каторжна*. Опови-
дання В. Чайченка. Іздание
В. Наголкина. Київъ. 1891. Ст.
16, 16°.

789. з) В. Чайченко. *Робин-
зонъ*. Київъ. 1891. Ст. 63, 16°,
ц. 15 коп.

«Рус. Мисль», 1891, XII.

790. ЧЕРЕВАТЕНКО ІВ.
Чорноморець. Водевиль у 2 ді-
яхъ, 4 картинахъ. Скомпону-
вавъ І. Череватенко. Выдання
книгарни С. И. Гомолинскаго.
Київъ. 1891. Ст. 62, 16°, ц. 25 к.

791. ЧУЛАЙ ГР. [Грушев-
ський Гр.] *Грыцько Чулай*. *Опо-
видання*: 1) Якъ я шершнивъ зъ
груши выкурювавъ. 2) Якъ я
роя выганявъ. 3) Божый по-
пустъ. Київъ. 1891. Ст. 36, 16°,
ц. 10 к.

«Рус. Мисль», 1891, XII.

Мусій Ш-ко. «Зоря», 1891, № 11.

792. в) *Грыцько Чулай*. Опо-
видання. Київъ. 1891. Ст. 45,
8°. [Пьяныця. Страшна Кара].

793. ШЕВЧЕНКО Т. Т. Г.
Шевченко. *Тополя*. Київъ. 1891,
ст. 14, 16°, ц. 3 коп.

794. ШОСТАКОВСЬКИЙ ІВ.
На память князю Д. П. Кугу-

шеву. *Нещаслива доля*. Написавъ
Иванъ Шостаковскій. Орель.
1891. Ст. 31, 16°, ц. 50 к.

М. Ш-ко. «Зоря», 1892, № 19.

1892.

795. АЛЕКСАНДРОВ В.
Складка № 2-й. Альманахъ ро-
ку Божого 1892-го. Спорудивъ
Вл. С. Александровъ. Харьковъ.
1892. Ст. 116, 8°, ц. 50 коп.

[Містить: Корніеиа пригода — опов.
В. Гільченка. Пугач — опов.
М. Загариньой]. Поезії: В. Алек-
сандрова, Ц. Білиловсь-
кого, Денезького, Марусі,
Г. Кернера, А. Перейми,
М. П., П. Річицького, В. Самі-
ленка, Твердохліба,
В. Чайченка, Шамраева.
Записи в народніх уст].

Мусій Ш-ко. «Зоря». 1893, № 9.

796. АФАНАСОВ-ЧУЖБИН-
СЬКИЙ А. С. А. С. Афанасьєвъ-
Чужбинскій. Собрание сочине-
ній. Подъ редакціей П. В. Бы-
кова. Томъ IX. СІБ. 1892.
Ст. II+(I)+IV+464+VII, 8°.

[На ст. 1—38 надруковано укр.
поезії: Е. П. Гребінці. Шевченкові.
Пісня. Весело. Думка на могилі
Грыцька Осноянцєнка. Думка. Весна.
Осінь. Роздумя. Оглице. Прощання.
Бєгаланна. Могила. Дівочка прав-
да. Місль. Метіль. Жаль. Товари-
шеві. Співача. Люблю співать. Над
гробом Шевченка. Оя під мостом.
Оя в Криму на ринку. Не жаль мені.
На ст. 287—464 «Словарь малорус-
скаго нарѣчія»].

797. ВАСИЛЕНКО А. *Най-
крайци малорусски писни*. Зи-
бравъ А. Василенко. Ізд. В. Е.
Алексѣева. Екатеринославъ.
1892. Ст. 72, 16°, ц. 40 к.

В. Чайченко. «Зоря», 1894, № 3.

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ
П. П. див. 819.

798. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ.
а) *Наташка-Полтавка*. Мало-
россійская опера въ 2 д. И. Ко-
тляревскаго. Київъ. 1892. Ст.
173, 64°. Іздание Ф. Іоган-
сона.

799. б) *Москаль-чаривникъ*. Малороссійская опера въ 1 д. И. Котляревскаго. Кіевъ. 1892. Ст. 127, 64°, Изд. Ф. Іогансона.

800. КОЦИПИНСЬКИЙ А. *Письми, думки и шумки рускаго народа на Подоли, Украини и въ Малороссіи*. Полный сборникъ малороссійскихъ пѣсенъ для пѣнія съ аккомпаниментомъ фортепіано Антона Коципинскаго. Второе изд., просмотренное и исправленное Г. К. Ходоровскимъ. Изд. Б. Корейво. Кіевъ. 1892. Ст.

Мусія Ш-но. «Зоря», 1893, № 6.

801. ЛІРНИК К. *Писни Лирника*. Написавъ Кость Лирникъ. Изд. С. И. Гомолинскаго. СПБ. 1892. Ст. 156, 8°.

Мусія Ш-но. «Зоря», 1893, ч. 24.

802. ЛИСЕНКО МИКОЛА. *Збирникъ украинскыя писень*. Зібравъ ѱ у ноты завивъ М. Лисенко. Пятый выпускъ. Кіевъ [1892]. Ст. 84, 4° [Печатня В. Гроссе, Москва].

803. ЛИСОВСЬКИЙ А. *Хто батька покидає, того Богъ карає*. Драматичні сцени у 4 діяхъ А. М. Лисовскаго. Изд. книжн. маг. В. Алексѣева. Екатеринославъ. 1892. Ст. 76, 16°.

МАРКОВИЧ Д. Див. 817.

804. НЕЛЬГОВСЬКА Е. *Не все такъ робиться, якъ хочеться*. Малороссійскій водевиль въ 1 д. съ пѣніемъ Е. М. Нельговской. Кіевъ. 1892. Ст. 32, 8°.

805. РАЄВСЬКИЙ П. *Сцены и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта*. П. Раевскаго. Изд. 6-е, иллюстрированное, книжн. маг. Б. Корейво. Кіевъ. 1892. Ст. 221, 8°, ц. 1 руб.

Д. К. N. Z literatury maloruskiej. «Przewodnik Naukowy i Literacki». 1895, ст. 1049—1055.

806. РУДИКОВСЬКИЙ ОСТАП. *Изъ семейнаго архива*. Стихотворенія Евстафія Петровича Рудиковскаго (1784—1851). [Подав] В. Щербина. «Кіевская Старина», 1892, кн. V. Ст. 220—224; кн. VI, ст. 363—398.

[Об Натальци Полтавци (220—224). Казка (362—369). Климвова капуста (370—377). Мужыча навка (377—381). Невистчына плахта, байка (381—394). Байка (384—86). Звирный моръ (386—389). Выборъ женихивъ, байка (389—91). Козлы (391—392). Писня (392—93). Писня, харьковскимъ ромахомъ (393—95). Одъ Грыцька Перепельченка до его милости Павла Королева повишшованье зъ именинами (395—398)].

807. СВАТОВО-ЛУЦЬКИЙ ГР. *За дурною головою тай бокамъ льго*. Розсказъ. Грыць Сватово-Луцький. Купяньскъ. 1892. Ст. 17, 16°.

М. Ш-но. «Зоря», 1892, № 19.

«Русская Мысль», 1894, № 7.

808. ТАНДІТНИКОВ ІВ. *Жидивська порада*. Малороссійская комедія въ 2 д. Ивана Тандѣтнिकова. Кіевъ. 1892. Ст. 32, 8°, ц. 30 коп.

809. ТИМЧЕНКО Е. *Русско-Украинскій словарь*. Выпускъ 1-й. А-Б. Изданіе***. Кіевъ. 1892. Ст. 19, ч. 8.

Мусія Ш-но. «Зоря», 1893, № 6

810. ХАРЧЕНКО Я. *Правдивый сонъ*. Якова Харченка. Екатеринославъ. 1892. Ст. 29, ч. 16, ц. 10 коп.

В. Чайченко. «Зоря», 1892, № 3.

811. ЧАЙЧЕНКО В. [Гринченко Борис]. а) *Олеся*. Оповидання. Напысавъ В. Чайченко. Москва. Изданіе книгопродавца Е. А. Губанова. 1892, Ст. 53+(1), 12°, ц. 10 коп.

Переклад: Б. Гринченко. Сестрица Галя. Украла. Грицко. Три рассказы. Переводъ съ украинскаго. Москва. 1896. Ст. 31, ч. 16.

1. «Образованіе», 1896, № 4.

2. «Воспитаніе и Обученіе», 1896, Ст. 342.

812. б) *Скарбъ та други вирши*. В. Чайченка. Изд. книгопродавца Ф. Іогансона. Кієвъ. 1892. Ст. 23, 16°.

813. в) *Грыцько*. Оповідання. Написавъ Б. Гринченко. Москва. 1892. Ст. 52, 12°.

814. г) *Украла*. Оповідання. Написавъ Б. Гринченко. Москва. 1892. Ст. 52, 12°.

д) *Шматокъ хліба*, поезія, див. 817.

815. ЧУЛАЙ ГР. [Грушевський Гр.] *На святимъ вечори*. Оповідання Грыцька Чулая. Изданіе В. П. Наголкина. Кієвъ. 1892. Ст. 16, 16°.

В. Чайченко. «Зоря», № 3.

816. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Наймичка*. Поема Тараса Шевченка. Харькoвъ. 1892. Ст. 31, 16°, ц. 1 к.

Переклад: Т. Г. Шевченко. Батрачка. Переводъ съ малорусскаго Л. Мея. Изд. 2-ое СІБургскаго Комитета Грамотности. СІБ. 1894. Ст. 24, ч. 8.

1. «Образованіе», 1895, № 2.

2. «Сѣверный Вѣстникъ», 1895, № 3.

817. б) *Наймичка* — у вѣрнику: *Русскимъ матерямъ*. Сборникъ разказовъ и стихотвореній о матеряхъ и дѣтяхъ. Составилъ Горбуновъ-Посадовъ. Москва. 1892. Ст. 259+4, 8°.

Серед російських творів уміщено такі українські: а) *Наймичка* — Шевченка, *Мати* (вірш) — Дніпрової Чайки, *У найми* — опов. Д. Марковича і *Шматок хліба* (вірш) — В. Чайченка.

1. Гр. Коваленко. «Зоря». 1892, № 19.

2. А. С. «Кієв. Стар.», 1894, кн. II, ст. 352—353.

818. *Яйце-райце*. Народня казка. Изд. книгопродавца Ф. Іогансона. Кієвъ. 1892. Ст. 24, 16°.

819. *Якъ ливылыгъ учыты та розумъ куповаты*. Изд. книго-

продавца Ф. Іогансона. Кієвъ. 1892. Ст. 31, 16°.

[Містить: Ол. Стороженка — *Вчи ливного не голодом а молотом*; Е. Гребінки — *Човен*; Гр. Квітки — *Купований розум*; П. Артемовського *Гулака* — *Солопія та Хівря*.]

1893.

820. ВАСЮТА О. [Василенко Онопрій]. *Мусій Крипця, або правда кривду переважить*. Написавъ О. Васюта. 1893. Севастополь. Ст. 30, 16°, ц. 10 к.

821. *Веселый оповидачъ*. [упорядкувавъ Б. Гринченко]. Москва. 1893. Изданіе Е. А. Губанова. Ст. 65+V, 16°, ц. 30 к.

822. *Витерь*. Народня казка. Харькoвъ. 1893. Ст. 24, 16°, ц. 5 к.

823. ВОЛЬВАЧІВНА М. Казы жинци правду та не всю. Написала Маруся Вольвачівна. Харькoвъ. 1893. Ст. 23, 6°.

824. ГАВРИШ ОЛ. Ал. Гавришъ. *Закохана* (Поема). Кієвъ. 1893. Ст. 16, 16°, ц. 5 коп.

825. КВІТКА ГР. а) *Драматическія сочиненія Гр. Квітки* (Основьяненка). Изд. Ф. Іогансона. Кієвъ. 1893. Ст. 246, 8°, ц. 35 к.

«Русская Мысль», 1894, № 4.

826. б) *Бой-жінка*. Шутка водевилъ въ 1 дії Гр. Основьяненка. Харькoвъ. 1893. Ст. 40, 16°, ц. 15 к.

827. в) *Бой-жінка*. Малорусская опера — водевилъ въ 1 д., вятая изъ простонароднаго разсказа. Сочиненіе Г. Основьяненка. Съ замѣткой Н. Шугурова: «Кієв. Старина», 1893, кн. X, ст. 124—152.

828. г) Те-ж. «Южный край», 1893, № 4370—71.

829. д) *Шпыгачки, або по Московському эпиграммы* (забытыя

стихотворенія Г. Ө. Квитки).
Сообщилъ Ю. Т[яховскій]. «Кі-
ев. Старина». 1893. кн. VIII,
ст. 298—300.

1. Писатьця. 2. Живоча натура.
3. Отъ лыхо. 4. Злодію. 5. Щирая
любовь. 6. Старовина).

830. КОНОНЕНКО М. *Кня-
гinya-кобзарь* (Баллада) М. С.
Кононенка. Кіевъ. 1893. Ст. 35,
16°, ц. 15 к.

831. КУЗЬМИНСЬКИЙ К.
Щыре козанья. Лирьчна мало-
россійска оперета у 5 актахъ.
К. Кузьминскаго. Глуховъ.
1893. Ст. 41, 8°.

832. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ.
Наташка-Полтавка. Украин-
ская опера И. Котляревскаго.
Москва. 1893. Ст. 108, 16°.

833. МАКАРОВСЬКИЙ М.
Глаголь. М. М. Макаровскій
(Къ пятидесятилѣтію его сочи-
неній). «Кіевская Старина», кн.
XII, ст. 488—495 [уривки в
поэми «Наташка»].

834. МАНЖУРА ІВАН [по-
евіі] *На зразокъ зъ Я. Полон-
ського, На Купала, Великдень і
Бурлака* в статті Н. Сумцова:
Памяти Ів. Манжуры. «Кіев-
ская Старина», 1893, кн. X,
ст. 89—90.

835. МИРОСЛАВСЬКИЙ К.
Збирныкъ творивъ К. П. Миро-
славскаго-Винникова. Одесса.
1893. Ст. 370, 8°, ц. 1 руб. 25 к.

[Містить: Весели полтавці, ком. в
3 д. Гайдамаки, истор. карт. в 4 д.
Козаче сердце, истор. карт. в 3 д.
Замордованій Марко, опер. в 1 діі.
Гетманці, истор. карт.] Всі пьеси ви-
дано в парізно.
«Русская Мысль», 1894, № 7.

836. б) Бабське військо. По-
вѣсть изъ малороссійскаго на-
роднаго быта К. П. Мирскаго.
Одесса. 1893. Ст. 30, 16°.

1. «Одесскія Новости», 1893, №
2551.

2. «Русская Мысль», 1894, кн. VII,
ст. 338—340.

3. М. Вороний. «Зоря», 1895, № 4.

837. *Пролиски*. Збирныкъ зъ
виршивъ. Выдання друге Е. І.
Фесенка. Одесса. 1893. Ст. 32+
(1), 8°.

[Містить: вірші Л. Глібова, Т. Зін-
ківського, Ол. Кониського, М. Ко-
цюбинського, П. Куліша, А. Метлин-
ського, В. Чайченка, Т. Шевченка
і Я. Щоголева].

838. РУДАНСЬКИЙ СТ.
Ластівка [поєвія] в статті А.
Стороженка про Т. Ленарто-
вича в «Кіев. Стар.», 1893, кн.
IV, ст. 167—168.

839. РЯБОШАПКА [Пав-
ло]. *Розбита бандура*. П. Т.
Рябошапки. Кіевъ. 1893. Ст.
193+IV, 8°, ц. 75 коп.

«Рус. Мысль», 1894, № 2.
А. Гов. «Зоря», 1894, № 8.
Мусій Ш-ко. «Зоря», 1893, № 24.

840. СПІЛКА ІВ. *Правдые*
оповидання. Написавъ Іванъ
Спилка. Харьковъ. 1893. Ст.
24, 16°, ц. 5 к.

Українець. «Зоря», 1893, № 11.

841. ЧАЙЧЕНКО В. [Грін-
ченко Борис]. *Дума про кня-
гыню-кобзаря та инши вирши*.
Понаписувавъ В. Чайченко.
Изданіе Михайлова. Харьковъ.
1893. Ст. 44, 16°, ц. 10 к.

842. ЧОРНУШЕНКО В.
[Цимбал Василь]. *Квиточка*.
Твори В. Чорнушенка. У Луб-
няхъ. 1893. Ст. 44, 16°, ц. 10 к.
Українець. «Зоря», 1893, № 11.

843. ПЕВЧЕНКО Т. *Кате-
рына*, Т. Шевченка. Одесса.
1893. Ст. 31, 16°.

844. ШОСТАКОВСЬКИЙ І.
Бурсакъ. Жартъ въ 1 діі въ
спивамы. Написавъ І. Шоста-
ковскій. Изд. С. Гомолинскаго.
Кіевъ. 1893. Ст. 63, 64°, ціна
10 коп.

Українець. «Зоря», 1893, № 11.

845. АНДЕРСЕН Г. Маты: [казка, в перекладі Д. Мордовця], у виданні «Мать. Сказка Г. Х. Андерсена на двадцати двухъ языкахъ. СПб. 1894». Український текст на стор. 13—19, 8^о.

«Рус. Мысль», 1894, № 6.

846. ВОЛЬВАЧИВНА М. *Казка про таємни слова*. Написала Маруся Вольвачивна. Харьковъ 1894. Ст. 46, 16^о.

847. ГРИЦЬКО КОБЗАРЬ. *Сборникъ малороссійскихъ народныхъ пѣсень*. Въ 2-хъ частяхъ. Москва. Типографія И. Д. Сытина. 1894. Ст. 176+III, 16^о.

848. ДНІПРОВЕЦЬ В. *Загублене щастя*. Драматичний ескиз на одну справу В. Дніпровця. Изданіе В. Н. Наголкина. Кіевъ. 1894. Ст. 32, 16^о.

849. КВИТКА ГР. а) *Сочиненія Г. Ф. Квитки*. Изд. Харьков. уѣднаго земства. Томъ V. Харьковъ. Типографія Зильберберга. 1894. Ст. 408, 8^о.

[Міститъ: Шельменко — писарь, Шельменко — дешикр, Сватання на Гончарівці, Щира любов, Дворянскіе выборы і Бой-жінка].

б) *Сочиненія Гр. Ф. Квитки*. (1778—1843). Малороссійскія повѣсти. Изд. А. Ф. Іогансона. Кіевъ. 1894. Ст. 584, 8^о, ц. 75 к.

[Міститъ: Салдацький патрет. Маруся. Мертвецький великдень. Добре робя, добре й буде. Конотопська відьма. От тобі й скарб. Козир-дівка. Сердешна Оксана. Пархімове спідання. Божі діти. Щира любов. Перекотиполе. Підбрехач. Листи до любезних земляків].

1. «Русская Мысль», 1894, № 4, ст. 180—181.

2. «Сѣверный Вѣстникъ», 1894, № 3, ст. 89 і № 6, ст. 50.

850. в) *Драматическія произведенія Гр. Ф. Квитки* (Основьяненко). Изд. 2-ое А. Ф. Іо-

гансона. Кіевъ. 1894. Ст. 246, ч. 8, ц. 65 коп.

[Шельменко — писарь. Шельменко — дешикр. Сватання на Гончарівці. Щира любов].

851. г) *Перекотиполе*. Повість Грыцька Основьяненка (Григорія Квитки). Харьковъ. Изданіе Харьков. О-ва Грамотности. 1894. Ст. 47, ч. 16.

852. г) *Перекотиполе*. Повість Грыцька Квитки. Впорядкувавъ А. Крымскый. Изд. Е. А. Губанова. Москва. 1894. Ст. 106, 16^о, ц. 8 коп.

853. е) *Маруся*. Повість Грыцька Квитки. Москва. Изд. Е. А. Губанова. 1894. Ст. 178, 16^о, ц. 15 коп.

854. ж) *Сердешна Оксана*. Повість Грыцька Основьяненка. Выдано пидъ редакціею А. Крымского. Москва. Изд. Е. А. Губанова. 1894. Ст. 107, 16, ц. 10 коп.

855. з) *Мертвецький великдень*. Казка Грыцька Квитки Основьяненка. Впорядкувавъ А. Крымскый. Москва. Изд. Е. А. Губанова. 1894. Ст. 108, 16^о, ц. 6 коп.

856. к) *Маруся*. Повѣсть Г. Ф. Квитки-Основьяненко. «Дешевая Библиотека» А. Суворина. СПб. 1893. Ст. 134, 16^о.

857. КОНИСЬКИЙ ОЛ. *Дидь Евмень*. Споминки бабы Уляны Красючкы. Записавъ Олександръ Кониський. Выданія друге. У Чернигові. 1894. Ст. 24, 16^о.

Д. Пісочиниць. «Зоря», 1895, № 3.

858. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера въ 2 д. И. Котляревскаго. Изд. 2-ое книгопродавца Ф. Іогансона. Кіевъ. 1894. Ст. 173. 64^о.

859. б) *Те-ж*. Москва. 1894. Ст. 96, 16^о.

860. в) *Те-ж.* Київъ. 1894. Ст. 106, 16°. Изд. Т. Губанова.

861. г) *Те-ж.* Москва. 1894. Ст. 108, 16°.

862. д) *Те-ж.* Одесса. 1894. Ст. 64, 8°.

863. е) *Москаль-Чаривникъ.* Малороссійскій водевиль въ 1 д. И. Котляревскаго. Москва. 1894. Ст. 72, 12°.

864. ж) *Те-ж.* Москва. 1894. Ст. 72, 16°.

865. КРОПИВНИЦЬКИЙ М. а) *По ревизіи.* Эюдъ въ 1 днъ М. Кропивницкаго. Харьковъ. 1894. Ст. 34, 16°.

Л-ко Ч-ко. «Зорл», 1895 № 8.

866. б) *Те-ж.* Москва. 1894. Изд. Театральной библ. Разсохина. Ст. 30, 8°.

867. ЛЕГАСОВ С. С. Ф. Легасовъ. *Молодой чумакъ.* Малороссійскій пѣсенникъ. Сборникъ украинскихъ, казакскихъ, разгульныхъ, колыбельныхъ и пр. малорос. пѣсенъ. Москва. 1894. Ст. 106, 16°.

868. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. *Иванъ Левицькій.* Кайдашева симтя. Повість. Выдання друге. Харьковъ. 1894. Ст. 152, 16°, ціна 15 коп.

869. МАНЖУРА ІВАН. *Малорусскія сказки, пословицы, преданія и повѣрья,* записанныя И. И. Манжурую. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. VI. Харьковъ. 1894.

Ф. Колесса. «Записки Науков. тов. ім. Шевченка», т. VI. Львів. 1894.

870. МИРОСЛАВСЬКИЙ К. *Весели полтавци.* Украинская комедія въ 3 днѣхъ К. П. Мирославокаго (Винникова). Одесса. 1894. Ст. 62, 8°.

871. *Мудрый цыганъ або жь чортъ на муштри.* Жартъ въ

1 днѣ. Харьковъ. 1894. Ст. 76, 8°, ц. 25 коп.

872. НОВИЦЬКИЙ ЯКІВ. *Малорусскія пѣсни,* собранныя Я. П. Новицкимъ. Харьковъ. 1894. Ст. 112, 8° [Одбитка з VI т. «Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества»].

Ф. Колесса. «Записки Науков. тов. ім. Шевченка», т. VI, Львів, 1894.

873. ОСТРОЖИНСЬКИЙ ІВ. *Загублена молодистъ.* Драма у 3-хъ днѣхъ (частью заимствована) Ів. Острожинскаго. Бердичевъ. 1894. Ст. 77, 8°, ціна 25 коп.

874. П. З. Р—ОІ. *Якъ треба жыты та инши оповидання.* П[ереказано] З. Р[осійськ]ом. [Маріі та Бориса Гринченків]. Москва. 1894. Изд. Е. А. Губанова. Ст. 108, 8°, ціна 7 коп.

Д. Пісочинецъ. «Зорл», 1894, № 15.
875. [ПСЬОЛ ОЛЕКСАНДРА]. *«Свячена вода»,* стихотвореніе А. М. Псіоль. Сообщилъ Н. И. Стороженко. «Києв. Стар.» 1894, кн. II, ст. 323—324.

876. ПУЩАНСЬКИЙ-КРИВИЙ. *Не любо — не слухай, а брехать не мишай.* Перлы фантази югово-русского народа. Зибравъ и уложывъ Пущанскій-Кривый. Николаевъ. 1894.

877. РУДИКОВСЬКИЙ ОСТ. [поевіі:] *Байка і Казка* [в статі:] В. Щербина. Два незаданныхъ стихотворенія Е. П. Рудиковакаго. «Києвская Старина», 1894, кн. VII, ст. 115—122.

878. СТАРИЦЬКИЙ М. а) *Малороссійскій театр.* М. Старицькій. Томъ II. Москва. Изд. бібліотеки С. Разсохина. 1894. Ст. 268, 8°, ц. 2 р.

[Містить: Крути, та не перекручуй. Циганка Аза. Ничъ пидъ Івана Купала.]

879. б) *Таланъ.* Драма въ 5 днѣхъ. Изъ побыту малорус-

ських актёрів. Москва. 1894. Ст. 49, 8°.

[Відбитка з «Театральної Бібліотеки», т. IX, кн. 4, № 36].

1. Українець. «Зоря». 1894. № 6.
2. М. Горголя. «Зоря». 1895. № 11.
3. «Кієвське Слово», 1895, № 2271.

880. СТОРОЖЕНКО ОЛ. А. П. Стороженко. *Марко Прохлаптий*. Поэма на малоросійськомъ языкѣ изъ преданій и повѣрій запорозької старини. Ізданіе А. С. Суворина. «Дешевая Библиотека» № 314. СПб. 1894. Ст. 114, 16°, ц. 15 к.

881. ЧАЙЧЕНКО В. [Грінченко Борис]. а) *Підпаль*. Патько. Два оповидання. Написавъ В. Чайченко. У Черныгови. 1894. Ст. 28, 16°, ціна 3 коп.

1. «Жизнь и Искусство», 1895 № 314.
2. «Русская Жизнь». 1894, № 266.
3. Д. Пісочинець. «Зоря», 1894, №15.

882. б) *Батько та дочка*. Оповидання. Написавъ Василь Чайченко. У Черныгови. 1894. Ст. 36, 16°, ц. 5 коп.

1. Д. Пісочинець. «Зоря», 1894, №15.
2. «Рус. Жизнь», 1894, № 266.
3. «Жизнь и Искусство», 1895, № 314
4. А. К-ко. «Зоря», 1894, № 7.

883. в) *Робинзонъ*. Оповидання про те, якъ одиць чоловікъ по чужихъ краяхъ мандрувавъ и якъ виць на острови середъ моря живъ. Написавъ В. Чайченко. Вдруге видано зъ додатками та зъ виправками. У Черныгови. 1894. Друкарня «Губернського Правленія». Ст. 87, 16°, ціна 10 коп.

1. «Русская Жизнь», 1894, № 266.
2. «Жизнь и Искусство», 1895, № 314.
3. А. К-ко. «Зоря», 1895. № 7.

884. ЧУЛАЙ ГР. [Грушевський Григорій]. *Зирка*. Збирникъ зъ поезій. Грицька Чулай. Ізданіе В. П. Наголкіна. Кієвъ. Типографія Ивановой. 1894. Ст. 16, 16°.

885. ШЕВЧЕНКО Т. а) *Кобзарь* Т. Шевченка. Кієвъ. 1894. Съ портретомъ и видомъ могили. Ізданіе К. Гамалѣя, приобртѣнное Ф. Іогансономъ. Типографія Корчакъ-Новицького. Ст. VII+615, 8°, ціна 1 руб. 50 коп.

886. б) *Те-жс*. Кієвъ. 1894. Ст. VII+615, 12°, ц. 35 к.

Д. Пісочинець. «Зоря». 1895, № 5.

«Русская Мысль», 1894, № 10.

887. ЩОГОЛІВ Я. [поезії в газеті] «Южный Край». 1894. №№ 4602 і 4605.

888. ЯСТРЕБОВ ВОЛ. *Матеріали по етнографію Новоросійського края*, зібрання въ Елисаветградськомъ и Александрійськомъ уѣздахъ Херсонской губ. В. Н. Ястребовымъ. Одесса. 1894, ст. 202, 8°.

1. В. Гнатюк. «Записки Наукового тов. ім. Шевченка», VI.

2. Х. Я[щуржинскія], «Кієв. Ст.», 1894, кн. VII.

3. Кримський «Жите і Слово», 1895, ст. 303—306.

1895.

889. А. Т.[енісон] *Добра душа*. Оповидання А. Т. [переказала М. Грінченко]. У Черныгови. 1895. Ст. 34, 16°.

«Жизнь и Искусство». 1895, № 314.

2. Д. Пісочинець. «Зоря». 1895, № 23.

3. М. Школіченко. «Зоря». 1895, № 19.

890. БІЛОУСЕНКО ОЛ. [Лотоцький Ол.] Александръ Билоусенко. *Батькивъ гриць*. Оповидання. Кієвъ. 1895. Ст. 44, 16°, ц. 8 к.

Мусій Ш-ко. «Зоря». 1895, № 19.

891. *Вирна пара та инше*. У Черныгови. 1895. Ст. 55, 16°.

[Містять: Г. Барвінок — Вирна пара, опов. Е. Гребішка — байки. М. Вовчок. — Не до пари, опов. М. Костомаров — 4 поезії. П. Кузьменко — Не так

склалоя, як ждалоя, оповід. Л. Боровниковський — байки).

892. ГАВРИШ ОЛ. А. Гавриш. *Царица русалка*. Кавка. Київ. 1895. Ст. 24, 16°, ц. 7 к.

Мусія Ш(количев)ко «Зоря», 1895, ч. 19.

893. ГЛІБОВ ЛЕОНИД. *Байки Леоніда Глибова*. Выдавъ Олександръ Глибовъ. У Чернигови. 1895. Друкарня «Губернскаго Земства». Ст. IV + 172 + II + (2), 16°, ц. 15 коп.

[Містить: Передмова Б. Гринченка. Байки: Бджола і мухи. Білочка. Будляк і Васильки. Білина. Вареники. Ведмедик. Ведмідь-пасішник. Вередлива дівчина. Вівчарь. Вівці та собаки. Вовк та зозуля. Вовк та мишена. Вовк та ягня. Гадюка і ягня. Горлиця й горобець. Горшки. Громада. Гуси. Два куми. Деревце. Дідок і вітряки. Дубілозина. Диковина. Жаба й віл. Жвавий хлопчик. Жук і бджола. Зозуля й горлиця. Камінь та червяк. Квіти. Кіт і Баба. Кошик-Стрибунець. Кундель. Купець та миша. Ластівка й шуліка. Лев — дідуган. Лев та вовк. Лев та миша. Лев на облаві. Лисиця—малібниця. Лисиця й орел. Лисиця й ховрах. Ляці. Мандрівка. Мірошник. Муха і бджола. Мужик та лисиця. Музики. Миша та пацюк. Мишача рада. На тону. Орачі і муха. Охрімова свята. Паланиця й кнись. Пеня. Перекотиполе. Півень та перлинка. Прохожі та собака. Скоробогатько. Снігур та синичка. Собака й кінь. Солом'яний дід. Співаки. Старець. Сяла. Сніниця. Танці. Тінь і хлопчик. Торбина. Трандафилъ і свині. Троєнепонець. Троянда. Фіядка і бурля. Холяйна і челядки. Хавяти і шнапа. Хлопчик і гадюка. Хмара. Хмелника і лопух. Цікавий. Цуцик. Цяцькований осел. Шелестуни. Шпак. Щука й кіт. Ягня. Яслі.]

1. «Жизнь Юга», 1897, № 19.
2. «Жизнь и Искусство», 1897, № 6.
3. «Кієвлянинъ», 1895, № від 3. XI.

894. ГОРДИСНКО ДА. [Ткаченко Данило]. *Кумъ-ганъ*. Прыгода у повидь. Петро Мырошнычченко. Оповідання. Нанысавъ Даныло Гордіенко. У Чернигови. 1895. Ст. 25, 16°.

«Жизнь и Искусство» 1895, № 214.

895. ГРИНЧЕНКО Б. а) Б. Д. Гринченко. *Этнографическіе матеріали*, собранные въ Чернигов. и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. В. І. Черниговъ. 1895. Типографія Губернскаго Земства. Ст. IV + 308, 8°. [Первісно друковано в №№ 1—3 «Земскаго Сборника Чернигов. губ.»].

1. В. Горленко. Завѣты деревни. В книзі «Южнорус. очерки и портреты», К. 1898.

2. «Кієвская Старина», 1895, кн. XII.

3. «Зоря», 1895, № 18.

4. «Записки Наук. Тов. ім. Шевч.» 1895, т. X.

896. б) Б. Д. Гринченко. *Писки та думы*. Книжка перша й друга. У Чернигови. 1895. Друкарня «Губернскаго Правленія». Ст. 80 + 68, 16°, ц. 50 к.

[Зміст I-ої книги:] Буває. Весна. Вечір. Витеръ вие. Вона співає. Галима. Гроза. Дуб. Зима. Зори. И агадалымъ мени на чужини. И мольмалась я. Купання. Мати. Мы зъ нею вчора посварилымъ. Молоди слыаы. Надіи. На добраичъ. На поли ничъ. Ничъ на озері. Н. Н. I—VIII. Останній промишь. Останни квити. Пивдень на степу. Пидъ небомъ соняшнымъ. По весни. Подивымъ! Сонъ. Тильки одна не пышалась. Троянда. Ты камешъ: заспивай! Хвора. Хлибробъ. Хрестя. Шмать хлеба.

[II книга:] Билшь на свити е дивиль. Болить душа твоа — мовчы. Вагання. Видмовы ты въ мене шукала. Давля кавка. Дочка. Духъ и тило. Душа горыть. Загадка. Закоханый. Зъ весняныхъ думъ. Зрада. Колысь було. Колы ты знайдешъ сердце. Лавринъ Костеръ. Надія. Наибольше горе. Пахлы свое ушко любенью. Ни, не плачь ты. Отаманъ Музыка. Перши пролиски. Перший новаль. Прыродо маты! Свято. Съ ализь моихъ. Удови. У кого плачуть очи. У театри. Хай на двори снигъ спадае. Хвила за хвилею. Чы снигъ тамъ. Щастя. Якъ Богови вирю тобі. Якъ можешъ ты спаты спокійно.

1. «Русское Богатство», 1895, № 10. (Стаття С. Южакова).

2. «Жизнь и Искусство», 1895, № 224.

3. «По морю и сушѣ», 1895, № 44.
4. «Зоря», 1895, № 16. В. Лукич.
897. в) *Байки*. Поскладавъ Борьскъ Гринченко. (В. Чайченко). У Чернигови. 1895. Ст. 80+3, 16°.

898. ЗБУКИРЕВА А. *Ой, Боже, що та любовъ зможе!* Малоруська драматычна оперетка въ 5 діяхъ. Скомпонувала А. П. Збукирева. Харьковъ. Р. Б. 1895. Ст. 62+IV, 8°, ц. 30 к.

899. *Живи струны*. Збирникъ пьесъ. У Чернигови. 1895. Друкарня «Губернскаго Правленія». Ст. 115, 16°, ц. 12 к.

1. «Жизнь Юга», 1897, № 19.
2. «Жизнь и Искусство», 1895, № 314
3. Д. Писочинець, «Зоря». 1895, № 23.

900. КВИТКА ГР. *Конотопська видьма*. Казка, що написавъ йи Грицько Квитка, а впорядкувавъ А. Крымський. Изд. Е. А. Губанова. Москва. 1895. Ст. 126, 16°, ц. 10 к.

901. КОНОНЕНКО М. *Зъ Богомъ не змагайсь*. Казка М. Кононенка. Кіевъ. 1895, ст. 39, 16°, ц. 7 коп.

902. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера И. Котляревскаго. Москва. 1895. Ст. 108, 16°.

903. б) Те-ж. Изд. Т. Губанова. Кіевъ. 1895. Ст. 106, 16°.

904. в) Те-ж. Изд. А. Дуванъ. Кіевъ. 1895. Ст. 108, 64°.

905. г) *Москаль-Чаривникъ*. Малороссійская опера въ 1 д. И. Котляревскаго. Изд. А. Дуванъ. Кіевъ. 1895. Ст. 106, 64°.

906. КОЦЮБИНСЬКИЙ М. а) *Харытя*. Ялинка. Маленький гришникъ. Оповідання. Написавъ М. Коцюбинський. У Чернигови. 1895. Зъ друкарни «Губернскаго Правленія». Ст. 36, 16°.

Мусія Ш-но «Зоря». 1895, № 10.

907. б) *Пятызлотникъ*. Оповідання М. Коцюбинського. У Чернигови. 1895. Зъ друкарни «Губернскаго Правленія». Ст. 18, 16°.

Мусія Ш-но, «Зоря». 1895. № 10.

908. КРОПИВНИЦЬКИЙ М. *Повный сбирникъ творивъ* М. Л. Кропивницкаго. Выданія третье. Харьковъ. 1895. Ст. 384+портрет. 8°, ц. 3 р. 50 коп.

[Міститъ: Дай серцю волю, заведе в неволю. Невольник. Помирились. Пошились у дури. По ревнаї. Лихо не кожному лихо, иншому й талап. Вуси. Підгоряне. Зайдиголова. Два сімь. Чмир. Олесь. Джигун. Куплети].

1. Д. Писочинець. «Зоря». 1895, № 9.
2. «Театръ». 1896, № 4.

909. ЛИСЕНКО МИКОЛА. *Збирникъ украинськыхъ пьесъ*. Зібравъ й у ноты завивъ М. Лисенко. Шостый выпускъ. Кіевъ [1895]. Ст. 83, 4°. [Печатня В. Гроссе въ Москвѣ].

910. ЛУЧИЦЬКИЙ Л. *Золотая сопка*. Спиви и онов. въ 2-хъ част. Изданіе Ф. Иогансона. Кіевъ. 1895. Ст. 80+(1)+67+(1), 12°.

911. ОЛЕНИН ОЛ. *Стараматы*. Чорноморська бувальщина. Козака Олександра Оленина. Екатеринодаръ. 1895. Ст. 14, 16°.

912. ПРИХОДЬКО Т. *Щыра любовъ*. Поэма на малороссійскомъ нарѣчїи Т. М. Приходька. Одесса. 1895. Ст. 40, 16°, ц. 15 коп.

М. Ш-но «Зоря», 1895, ч. 13.

913. РОМАНОВА О. а) *Одарка Романова*. *Черствый пирожокъ*. Казка. Сватання Мороза. Зимня казочка. Одарки Романовой. Кіевъ. 1895. Ст. 26, 16°, ціна 10 коп.

914. б) *Як мене маты Божа одъ гриха одвела*. Правдыве опо-

видання. Київ. 1895. Ст. 24, 16°, ц. 10 коп.

Мусія Ш-ко. «Зоря». 1895, № 14.

915. в) *Ивашко*. Київ. 1895. Ст. 39, 16°, ц. 10 к.

«Зоря», 1896, № 2.

916. С-ИЙ Е. С-ій Е. А. *Оповидання*. Одеса. 1895. Ст. 10, 8°.

917. СПІЛКА ІВ. *Переселенці*. Оповидання. Написавъ И. Спилка. Харькiвъ. 1895. Ст. 39, 16°, ц. 10 коп.

918. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Майська нічъ*. Комедія у 3-хъ діяхъ О. Устенко-Гармаша. Київ. 1895. Иад. второе П. Губанова. Ст. 63, 16°.

919. ХВЕДОРОВИЧ ОЛ. [Волошинов Олександр]. Ал. Хведоровичъ. *Збирничокъ українськыгъ писемъ*. Иад. Е. И. Фесенко. Одеса. 1895. Ст. 132, 12°, ц. 20 коп.

«Зоря». 1895, № 3.

920. ЧЕРНЯВСЬКИЙ М(икола). *Писки козанья*. Харькiвъ. 1895. Ст. 100+III, 8°, ц. 65 к.

1. М. К. «Зоря», 1896, № 2.

2. О. Білоусенко. «Зоря», 1897, № 15.

3. Мусія Ш-ко. «Зоря». 1897, № 15.

921. *Чорноморци у неволі*. Якъ чоловікъ конемъ бувъ. Уласть Павленко. Тры оповидання. П. З. Р-он [переклад з російської мови, Маріі Грінченко]. У Чернигові. 1895. Ст. 30, 16°.

922. ШЕВЧЕНКО Т. *Катерина*. Т. Шевченка. У Чернигові. 1895. Ст. 28. 16°, ц. 3 к.

1896.

923. А. Б(ІЛОУСЕНКО) [Лотоцький Ол.]. *Оповиданье*. Київ. 1896. Ст. 33, 16, ц. 8 к. Г. Коваленко «Зоря», 1897, № 23.

924. БІГДАЙ А. *Матеріали къ изученію Кубанскаго казачь-*

яго войска. Пѣсни Кубанскихъ козаковъ. В. 1—3. *Пісні чорноморські*. Для одного голоса съ акомпаниментомъ фортепіано. Собраны А. Бiгдаемъ, д. чл. Кубанскаго Статистическаго Комитета. Изданіе Кубанскаго Статистическаго Комитета къ 200-лѣтнему юбилею войска. Москва [1896]. Печатня В. Гроссе. Ст. 65+72+91, 8°.

Н. Ш. «Киѳ. Ст.», 1897, VII—VIII.

925. БАЗІЛЕВСЬКИЙ Ф. *Приключка у страстну плянню*. Київ. 1896. Ст. 16, 16°.

926. БІЛИЛОВСЬКИЙ К(е-сарь). *Складка*. Альманахъ на споминъ Вл. Ст. Александрова. Року Божого 1895-го. Спорудивъ К. А. Билыдовський. Выданія Левка Григора. Харькiвъ 1896. Ст. 271+(7), ч. 8. Ц. 1 р. 50 коп.

[Містить: До читачів — К. Білиловського; Коротенькі споминки про В. С. Александрова — його-ж. Келех Карла XII — опов. Д. Мордовця. Щастя — легенда В. Чайченка. [помилка: має бути — Лесі Українки]. Маруся Чурайівна — драма в 5-хъ д. В. Саміленка. Віп, опера в 5 діях (V -я акт) — М. Кропивницького. Поезіі: Вяч. Александрова, К. Білиловського, М. Вороного Л. Григорова, Г. Гуріяна, Г. Коллова, М. Кононенка, І. Ружного, Л. Старицької В. Чайченка і Н. Шамаєва. Ноти М. Лисенка до слів В. Александрова «Моя могила»].

1. М. Кононенко, «Киѳ. Старина», 1896, кн. VI, 110—112.

2. В. Лукич. «Зоря», 1896, ч. 16.

927. БУГАЕВЪ И. Малорускіе рассказы. Одеса. 1896. Ст. 63, 16°.

928. [ВАГАНОВ С.] *Бережного Богъ береже* (Оповидання солянныя про скотську чуму). Екатеринодаръ. Напечатано по распоряженію Начальника Кубанской области. 1896. Ст. 16, 8°, ц. 10 коп.

929. ВАНЧЕНКО К. *Малоросійскій театр*. Украинські драматичні твори К. Ванченка. СПб. 1896. Ст. 227, 8^о. Ціна 2 руб. [Містить: Тарас Бульба під Дубном. Цигани на Подолі. Катерина. Відьма.]

930. ВОЛЬВАЧИВНА М. *Пісні й розмови* Валковської селянки Маруси Вольвачивни. Харьков. 1896. Ст. 64, 16^о, ц. 15 коп.

931. ГРИНЧЕНКО Б. а) *Книга казок вишомь*. Написавъ Борись Гринченко. Одесса. 1896. Ст. 107, 16^о, ц. 15 к.

932. б) *Неймовирный або чоловік та жінка безъ виры не спилка*. Драма на 5 дій. Написавъ Б. Гринченко. У Чернигові. 1895. Ст. 72, 16^о.

«Жизнь и Искусство», 1896, № 87.

933. в) *Крыничка*. Оповідання та вирши: Артемовського Гулака, Билыловського, Боровковського, М. Вовчка, Гребинки, Зиньківського, Кулиша, Метлыньського, О. Федьковича, Шевченка, Щоголева та ин. Зібравъ Б. Г[ринченко]. У Чернигові. 1896. Ст. 48, 16^о.

«Жизнь и Искусство», 1896, № 348.

934. д) *Покинута въ лиси диччина*. Казка. Написавъ Борись Гринченко. Одесса. 1896. Ст. 39, 16^о.

935. г) *Етнографическіе матеріали*, зібранні въ Черниговской и сосѣднихъ губ. Томъ 2-й. Приложение къ № VI. «Земскаго Сборника Чернигов. губ.» Черниговъ. Типографія Губернскаго Земства, 1896. Ст. 2+II +390, 8^о.

1. «По морю и суши». 1896. № 1 і 33.

2. А. Л. «Кіевская Старина», 1896, № XI.

3. «Записки Наук. Т. ім. III», 1896, т. X, і 1897, т. XVIII.

4. «Зоря», 1896, № № 17 і 19.

5. «Revue des traditions populaires», Paris, 1897, t. XII, № 2.

6. «Вѣстникъ Европы», 1897, № 1.

7. «Русское Обозрѣніе», 1897, № 3.

936. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ П. *Стислотвореніе* П. П. Гулака-Артемовскаго: Въ вѣключеніе послѣдняго экзамена въ Полтавскомъ Институтѣ 6 февраля 1854 г. «Кіевская Старина», 1896, кн. I, ст. 18—20.

937. ДНІПРОВА ЧАЙКА. [Василевська Людмила]. а) *Коза-дереза*. Дятяча комична оперка въ 1 діі. Граб. Рус. Лінд. Либретто уложила Дніпрова Чайка. Музыку впорядкувавъ М. Лисенко. Москва. 1896. Ст. 39, 4^о, ціна 1 руб. 25 коп.

938. б) Дніпрова Чайка. *Хрестомось*. Оповідання. У Києві. 1896. р. Ст. 32, 16^о, ц. 2 к. Гр. Коваленко. «Зоря», 1897, № 23.

939. ЗАГІРНЯ М. [Гринченко Марія]. а) *Якъ вигадано машиною йздити*. Написала М. Загирня. У Чернигові. 1896. Ст. 31. Зъ друкарні «Губернскаго Земства». 16^о, ціна 5 коп.

1. «Жизнь и Искусство». 186. №348.

2. Д. Пісочинець. «Зоря». 1897. № 21.

940. б) *Добра порада*. Оповідання. Написала М. Загирня. У Чернигові. 1896. Ст. 31, 16^о.

1. «Жизнь и Искусство», 1896, №348

2. «Фельдшеръ», 1896, № 23.

3. «Зоря», 1896, № 16.

4. Д. Пісочинець, «Зоря», 1897, № 21.

941. *Зернятка*. П. З. Р-ои. Оповідання та казки. Казка про перлове намисто. Розумный пьсарь. У Чернигові. 1896. Ст. 24, 16^о.

«По морю и суши», 1896, № 27.

942. *Казочки*. Кіевъ. 1896. Ст. 76, 16^о, ц. 10 коп.

Гр. Коваленко «Зоря». 1897, № 23.

943. КЕРНЕРЕНКО ГР. [Кернер Гр.] *Въ досуужий часъ*. Лирна поезія. Грыцька Керне-

ренка. Харькiвъ. 1896. Ст. 60, 16°, ц. 50 коп.

М. К. «Зоря», 1896, № 18.

944. КОВАЛЕНКО ГР. *Правдыве слово та инши оповидання*. Написавъ Гр. Коваленко. У Черниговн. Друкарня «Губернскаго Правленія». 1896. Ст. 40, 16°, ц. 6 коп.

1. Д. Пісочинець. «Зоря». 1897. № 21.

2. М. К. «По морю и сушѣ», 1896.

945. КОНИСЬКИЙ ОЛ. а) *Дидь Евмень*. Спомынки бабы Ульянн Красючки. Записавъ Олександръ Кониський. Выдання трете. У Кивнн. 1896. Ст. 32, 16°, ц. 5 коп.

946. б) *У тиснои бабы*. Оповидання. У Кивнн. 1896, ст. 32, 16°, ц. 5 коп.

В. Лукич, «Зоря», 1896, № 16.
Г. Коваленко «Зоря». 1897. № 23.

947. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. а) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера въ 2 д. И. Котляревскаго. Изданіе книгопродавца Т. Губанова. Кіевъ. 1896. Ст. 106, 16°.

948. б) *Наталка-Полтавка*. Украинская опера. Изданіе И. Д. Сьтина. Москва. 1896. Ст. 108, 16°.

949. КРИМСЬКИЙ А. а) *Черезъ що люде бидніють*. Порады Грыцька Квиткы. Написавъ А. Крымскій. Москва. 1896. Ст. 36, 16°, ц. 15 к.

950. б) *Хто винень?* Оповидання А. Крымскаго. Писано мовою кийивськихъ мищанъ. Кіевъ. 1896. Ст. 32, 16°.

951. ИРОДЧУК (Куліш П.). *Сира кобыла*. Оповидання Иродчука. Тыпомъ першимъ. Одесса. 1897. Ст. 16, 16°.

952. ІМШЕНЕЦЬКИЙ В. *Видь чого заводятця пошести або мыхи хворобы и якъ ихъ сте-*

регтыся. СПБ. 1896. Ст. 29, 16°, ц. 10 коп.

М. К. «Зоря», 1896, № 18.

953. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. Иванъ Левицький. *Не той ставъ*. Повисть. Кіевъ. 1896. Ст. 270, 12°, ц. 50 коп.

954. ЛЕГАСОВ С. С. Ф. Легасовъ. *Молодой чумакъ*. Малороссійскій пѣсенникъ. Собралъ ...Ивд. Т. А. Губанова. Кіевъ. 1896. Ст. 123+III, 8°.

955. ОЗЕРСЬКА-НЕЛЬГОВСЬКА Е. *Маруся Чураивна*. Историческа поэма 1652 року. Скомпоновала Е. Озерская-Нельговская. Кіевъ. 1896. Губернская типографія. Ст. 33, 8°, ц. 20 коп.

Ів. Франко «Жита і Слово», 1896, кн. 1.

956. *Оповидання про давне: Максимъ Гримачъ*. [М. Вовчка] Въ осени лито. [Ганни Барвінок]. Старый Донда. [О. Федьковича]. Проскурка. Кіевъ. 1896. Ст. 40, 16°.

Гр. Коваленко «Зоря». 1897, № 23.

957. ПИЛИНСЬКИЙ Д. [е-нис] *Прыгоды*. Уклавъ Д. Пылинскій. (Малюнки въ життя). Изданіе книгопродавца Е. А. Губанова. Москва. 1896. Ст. 61, 16°, ц. 15 коп.

[Містять: Драма въ хати — Наталки Полтавни. Данило Гурч — М. Вовчка. Мати — Ів. Спілки].

Гр. Коваленко «Зоря». 1897, № 23.

958. РАЙСЬКИЙ П. *Свять-Крысогонъ*. Трагикомичный этюдъ въ 1 дѣйствіи. Соч. П. П. Райскаго и М. Ф. Сластина. Изданіе Ф. И. Михайлова. Харьк-овъ. 1896. Ст. 28, 16°, ц. 15 коп.

С. Е. «Літер.-Наук. Вістникъ», 1900, № 1.

959. ПЛАСТУН ПЕТРО. Петро Пластунъ. Спигъ зава-львъ. «Раавѣдчикъ», 1896. № 298.

960. РОМАНОВА О. Одарка Романова. *Пісні, думки, легенди*. Київ. 1896. Ст. 59, 16°, ц. 15 к.

961. САВИЧ А. а) *Кырыло*. Святова поема Ивана Тарасенка (А. А. Савичъ). Изд. Ф. А. Югансона. Київ. 1896. Ст. 59+ (1). 16°.

962. б) *Дидь Оверко*. Правобережна поема Ивана Тарасенка (А. А. Савичъ). Изд. Ф. А. Югансона. Київ. 1896. Ст. 100+(1)+(2), 16°.

963. ТИШКО ОЛ. [Тулуб Олександр]. *Маты*. Зладывъ Ол. Тышко. Київ. 1896. Ст. 36, 6°, ц. 5 коп.

[Містить: Дума про вдову та трьох синів. Мати — поезія І. Манжури. Мати-покритка — Шевченка. Мати — кавка Андерсена].

Г. Коваленко «Зоря», 1897, № 23.

964. ТАНДЄТНІКОВ І. *Сонъ теци*. Водевиль въ 1 дн. Соч. И. Тандѣтнікова. Одесса. 1896. Ст. 24, 8°, ц. 10 к.

965. УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Гова королевичъ*. Чоловикъ полтавський, богатырь басурманський. Кавки. Ф. М. Устенка-Гармаша. Київ. 1896. ст. 127, 8°.

966. ХВЕДОРОВИЧ ОЛ. [Волюшинов Олександр]. *Збирничокъ украинськихъ писень зъ нотами*. Упорядкувавъ Олександръ Хведоровичъ. Изд. Е. И. Феєенко. Одесса. 1896. Ст. 112+17+III, 16°, ц. 30 коп.

Б. Гринченко «Зоря», 1897, № 22.

967. ЧЕЧЕРСЬКИЙ С. *Нова книжка*. *Оклунокъ*. Характерни малорусски дузты, стыхы и рассказы сельскихъ и городскихъ людей. Сочинивъ С. И. Чичерскій. Владикавказ. 1896. Ст. 81+(3)+ ноти.

968. ШЕВЧЕНКО Т. *Иллюстрированный Кобзарь*. Т. Шевченка. Иллюстрировала М. Ми-

кѣшинъ. Съ малороссійскимъ и русскимъ текстомъ. Изданіе П. И. Бабкина. В. 1-я. СПб. 1896. Ст. 32, 4°, ц. 1 руб. [Передмова Д. Мордовця]. В. II-я. СПб. 1896. Ст. 26, 4°, ц. 1 р. В. III-я. СПб. 1896. Ст. 26, 4°, ц. 1 руб.

1. В. Лукич «Зоря», 1896, № 1 (оповістка).

2. О. Пчилка. «По морю и сушѣ», 1896, № 8.

[Містить: I-я вип. — «Катерина» і «Перобецдя»; II-я в. — «Утопала стечечку», «Тарасова піч», «Пустка» і «Причина»; III-я в. — «Наймичка».]

1897.

969. БІЛИЛОВСЬКИЙ К. *Складка*. Альманахъ Року Божого 1897. Спорудивъ К. А. Білыловський. СПб. Парова друкарня И. А. Богельманъ. 1897. Ст. VII+193, 8°.

[Містить: Христос на внолюшках, опов. Д. Мордовця. Старі гуляти — опов. Ів. Левицького. Запорожець Абух — опов. С. Носа. Приказка до нюхерей Д. Яворницького. Нудьга — опов. А. Кримського. Поезії: В. Александрова, М. Вороного, П. Журби, А. Галкина. Хв. Коржа, Г. Гурма, Крижана, Ів. Стешенка, К. Білыловського, І. Ружного, Н. Шамраєва, В. Щурата, Ів. Франка].

1. Б. Гринченко. «Літерат.-Науков. Вістникъ», 1898, II.

2. М. Кононенко. «Кіевская Старина», 1898, II, 68—71.

970. БОГУСЛАВСЬКИЙ В. *Закохана молодисть*. Драма въ 4 одинахъ. Зложивъ Вас. А. Богуславський. Выдано своимъ коштомъ въ г. Купянци. 1897. Ст. 49, 8°.

971. ГАВРИШ ОЛ. О. Л. Гавришъ. *Оповідання*. Київ. 1897. Ст. 37, 16°, ц. 20 к.

972. ГРИНЧЕНКО Б. а) Б. Гринченко. *Хатка въ балци*. Оповідання. У Чернигови. Зъ

друкарни «Губернскаго Земства». 1897. Ст. 233, 16^о, ц. 35 к.

[Зміст: Середь чужихъ людей. Сама, зовсімъ сама. Хата. Павло Хлиборобъ. Дрибички (У церкви. Верба. Квитка. Витеръ. Лисъ)].

973. б) Б. Гринченко. *Дочка Хлиборобъ. Перший ковалъ*. Выдавъ Ст. Ив. Эрастовъ (Въ Чорноморіи). Ростовъ-на-Дону. 1897. Ст. 16, 16^о, ц. 3 коп.

Д. Пісочинець. «Зоря» 1897, № 12.

974. в) *Страшни забавки*. Оповідання про римський циркъ. У Черныгови. Друкарня «Губернскаго Правленія». 1897. Ст. 23, 16^о.

1. «Жизнь и Искусство». 1897, № 153.

2. Д. Пісочинець. «Зоря», 1897, № 21.

975. г) *Думы Кобзарьски*. Выдано пидъ доглядомъ Б. Гринченка. У Черныгови. Друкарня «Губернскаго Земства». 1897. Ст. 108, 16^о, ц. 5 коп.

[Містить думи: Про вдову і трьох синів. Про сестру та брата. Невольницький плачъ. По Марусю Богуславу. Три брати Озівські. Самійло Нішка. Олексій Попович. Козак Голота. Хведір Безридний. Смерть трьох братів коло Самари. Хмельницький та Барабаш. Про жидів-рандарів. Корсунська баталія. Смерть Богдана Хмельницького. Хв. Андрибер. Івась Удовиченко. Смерть козакъ — бандуриста].

976. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ П. *Неизданная сочинения П. П. Гулака-Артемовскаго «Кіевская Старина», 1897. кн. III, ст. 476—501 і окремо: Кіевъ, 1897., ст. 26, 8^о.*

[Містить:] 1. На отъѣздъ изъ Полтавы Н. М. Л(онгинова): А доки яъ намъ у Полтави битъ байдки, паней! 2. Голився я на тиждень равъ. 3. Письмо А. А. Волнеру (10 віршів, серед них «Де ти бродиши, моя доле?»). 4. XIV ода Горация, кн. 2-я. 5. Кілька уривків у листах. 6. На побѣду русскихъ надъ турками (2 вірша). 7. Советъ султану. 8. Воззвание къ Франціи. 9. Послѣдній экзамень.

977. ДАНИЛЬЧЕНКО ІВ. *Струны*. Частина творивъ Ів. Данильченка. 1897 року. Геническъ.

978. *200 найкращихъ українськихъ писень* [уложив Євген Чикаленко]. Одесса. Типографія Южно-русскаго О-ва Печатнаго дѣла. 1897. Ст. 168+V, 12^о, ц. 15 коп.

979. *Дзвонарь*. Сужена. Надіш. [Оповідання]. У Києви, 1897. Ст. 42, 16^о.

980. ЗАГИРНЯ М. [Гринченко Марія]. а) *Орлеанська дивчина Жанна Д'Аркъ*. Написала М. Загирня. У Черныгови. Друкарня «Губернскаго Правленія». 1897. Ст. 47, 16^о, ціна 6 коп.

1. «Жизнь Юга», 1897. № 15.

2. Д. Пісочинець. «Зоря», 1897, № 21.

981. б) *Пидъ землею*. Оповідання про шахты. Написала М. Загирня. У Черныгови. Друкарня «Губернскаго Правленія». 1897. Ст. 108, 16^о.

982. КАРНАУШЕНКО П. *Изъ Малороссіи*. Задушевне слово дорогой памяти Любому Царю Освободителю Александру П. На 1-е марта 1897 года. Сочиненіе П. В. Карнаушенка. Одесса. 1897. Ст. 20, 8^о.

В. Н-ко. «Кіевская Старина», 1897, кн. VII—VIII.

983. КОВАЛЕНКО ГР. а) *Видь чого вмира Мелася?* Оповідання про обкладъ. Написавъ Гр. Коваленко. У Черныгови. 1897. Ст. 38, 16^о, ц. 5 к.

1. «Жизнь и Искусство». 1897, № 153.

2. «Фельдшеръ», 1897, № 3.

3. Д. Пісочинець. «Зоря», 1897, № 21.

984. б) *Пощестна хвороба чума*. Написавъ Гр. Коваленко. У Черныгови. 1897. Ст. 20, 16^о, ц. 3 коп.

1. «Жизнь и Искусство», 1897, № 153.

2. В-ко «Зоря», 1897, № 13.
3. Д. Писочинець «Зоря», 1897, № 21.

985. КОРОЛЬ М. *Богъ не безъ милости, козаць не безъ щастя*. Малоруська оперетна у двохъ дѣяхъ (комична). Соч. М. С. Короля. Одесса. 1897. Ст. 64, 16^о, ц. 25 коп.

986. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВ. И. П. Котляревскій. *Собрание сочинений на малороссійскомъ языкѣ*. Изданіе Полтавскаго Губернскаго Земства. Полтава. 1897. Ст. 440, 12^о, ц. 35 коп.

987. б) *Москаль-Чаривникъ*. Малороссійская опера въ 1 д. Изд. 2-е А. С. Суворина. «Дешевая библиотека» № 82. СПБ. 1897, ст. 43, 16^о.

988. в) *Те-жс*. Малороссійскій водевиль въ 1 д. И. Котляревскаго. Изд. Т. Губанова. Кіевъ. 1897. Ст. 107, 16^о.

989. д) *Виргиліева Энеида*. Изданіе Е. А. Губанова. Москва. 1897. Ст. 251, 8^о, ц. 40 к.

990. КУХАРЕНКО ЯКІВ. *Письма Я. Кухаренка къ Шевченку*. Изъ перепіски Т. Г. Шевченка съ разными лицами (съ примѣчаніями М. К. Чалаго). «Кіев. Стар.», 1897, кн. III, ст. 452—458 [5 листів].

991. ПРОДЧУК. [Куліш П.] *Сира кобыла*. Иродчука. Одесса. 1897. Ст. 16, ц. 3 коп.

992. ЛЕВИЦЬКИЙ ІВ. *Голодному й опеньки — м'ясо*. Мищанська комедія — водевиль на 2 дѣи Івана Левницькаго. Кіевъ. 1897. Ст. 40, 8^о.

993. МОРДОВЕЦЬ Д. *Козакъ и море*. Поэма. Зъ малюнками О. Ю. Сластьона. СПБ. 1897. Въ типографіи П. Бабкина. Ст. 98, 16^о, ц. 40 коп.

W. «Кіевская Стар.», 1897, кн. XII, ст. 92—94.

994. МОРОЗОВ С. а) С. В. Морозовъ. Поэма. Щыра любовь. Одесса. 1897. Ст. 15, 16^о.

995. б) Поэма. Мачуха и байки. Одесса. 1897. Ст. 32, 16^о.

996. ОСТАПЕНКО ГРИЦЬКО. *Сливака*. П'ѣвецъ. Сборникъ малороссійскихъ п'ѣсень. Собраль Грыцько Остапенко. Москва. 1897. Ст. 144, 16^о. [Изданіе Е. Н. Коноваловой].

997. ПИВОВАРОВ І. *Ранни писни*. Збирнычокъ першыхъ поэтычныхъ творивъ И. Г. Пивоварова. Изданіе О. Федорова. Одесса. 1897. Ст. 32, ч. 16, ц. 10 коп.

998. ПРИХОДЬКО Т. *Дивчина-приблуда*. Поэма. Кіевъ. 1897. Ст. 56, 16^о.

999. РАЄВСЬКИЙ П. *Новыя сцены и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта*. П. Раевскаго. Изданіе 3-е книжн. магаз. Э. Островскаго. Одесса. (Кіевъ). 1897. Ст. 206+II, ч. 8, ц. 1 р.

1000. СТАРИЦЬКИЙ М. М. П. Старыцьскій. *Богданъ Хмельницькый*. Исторична драма въ V дѣяхъ и 6 одминахъ зъ апоеевомъ. Кіевъ. 1897. Ст. 138, 8^о, ціна 75 коп. Друковано первісно в «Кіев. Стар.», 1897, кн. IV, ст. 78—123 і кн. V, ст. 208—289.

1. «Русское Богатство», 1897, кн. IX
2. Ст. Томашівскій. «Літ.-Наук. Вѣсти.», 1899, кн. X.

3. Д. Мордовецъ. «Новости». 1897, № ?

1001. СТОРОЖЕНКО Ол. *Українськи оповидання Олексъ Стороженка*. У двохъ частяхъ. Изданіе А. С. Суворина. СПБ. 1897. Ст. 384, 12^о, ц. 2 руб.

[Міститъ: Се така баба, що їй чорт на махових вилах чоботи оддавав. Вчи лїнивого не молотом, а голодом. Не пусти рана з рота. Два брати. Нехай лучче буде злий, ніж дурний.]

Розумний бреше, щоб правди добути. Дурень. Жонатий чорт. Скарб. Три сестри. Закоханый чорт. Межигорський дід. Не в добрий час. Вуси. Голка. Сужена. Чортова корчма. Кіндрат Бубненко-Швидний. Прокіп Іванович. Дорош. Мірошник. Споминки про Н. Л. Коржа. Гаркуша).

1002. ТИМЧЕНКО ЄВГЕН. Е. Тимченко. *Русско-малоросійській словарь*. Томъ первый. А. — О. Київъ. Типографія Императорскаго Университета св. Владимира Н. Т. Корчакъ-Новицкаго. 1897. Ст. IV+307+V, 8^о.

Ів. Стешенко. «Києв. Старина», 1898, кн. IX, ст. 84—88.

1003. ТОБІЛЕВИЧ ІВ. *Драми и комедіи* И. Тобилевича (Карпенка-Карого). Томъ I. Одесса. Типографія Южно-Русскаго О-ва Печатнаго дѣла. 1897. Ст. 489, ч. 12, ц. 1 руб. 50 коп.

[Містить: Бурлана. Бондарівна. Розумний і дурень. Наймишка. Мартин Боруля].

Томъ II. Одесса. 1897. Ст. 450, ч. 8, ц. 1 руб. 50 коп.

[Містить: Беатланна. Сто тисяч. Батькова назка. Паливода XVIII століття].

1. А. Кримський. «Зоря». 1897, № 21.

2. Ів. Франко «Жите і Слово». 1897, кн. I.

3. О. М. «Києвская Старина». 1898, кн. VII—VIII.

1004. ЧИКАЛЕНКО Є[вген]. *Розмова про сельське газайство*. Чорный парь, плодovинь и сіяна трава. Изданіе Южно-Русскаго О-ва Печатнаго Дѣла. Одесса. 1897, ст. 32, ч. 8^о, ц. 6 к. Д. Пісочинець. «Зоря». 1897, № 21.

1005. ШЕВЧЕНКО Т. (?) *Славянам*. Неизданное Стихотвореніе Т. Г. Шевченка. «Києвская Старина». 1897, кн. X, ст. 1—5.

1. Ів. Франко, «Зоря», 1897, ч. 20.

2. В. Науменко. О приписаномъ Шевченку стихотвореніи «Славянамъ». «Києв. Стар.», 1899, VII, 1—3.

3. Н. Стороженко. *ibid.*, 1899, XII, 123—125.

1006. ШЕРМИНСКИЙ МИХ. *Сниль*. Малорусскія сцены, разсказы и анекдоты. Київъ, 1897, ст. 56, 12^о.

1007. ШУЛІКА П. *Де найшовь, де загубивь*. Оповідання Павла Шулики. У Черкассахъ. Друкарня В. В. Колодочки. 1897. Ст. 30, 16^о.

1008. ЯСКОВИЧ Г. Письня, байка и казка. Соч. Г. Яковича. Конотопъ. 1897, ст. 10, 16^о, ц. 5 коп.

Показчик імен:

А.	511, 540, 559, 626, 627, 679, 719, 795.	Арабажин Кость 519, 520 Артемовський Семен 246.
А. Б[ілоусенко] = Лотоцький Ол.	Александров Вячеслав, 969.	Афанасьев Олександр 64, 77, 87, 119, 120,
А. К. 427.	Александров Степан 100, 549.	131, 133, 257 ¹ , 438, 456, 549, 796.
А. С. 233.	Андерсен Хр. 257 ¹ , 354, 366—378, 845, 963.	
А. Т. = Т. А. 889.	Андрієвич 438.	Б.
Ал-в = Александров Волод.	Антипенко М. 678.	Б-ія П. 20.
Алатонченко Г. 550.	Антоненко 550.	Бабенко 529.
Александров А. 313.	Антонович Володимир 383.	Бабченко Іван 275.
Александров Володимир 222 ¹ , 338, 347, 348, 462,		Базілевський Ф. 925.

- Бази́левський І. 682.
 Байрон 78, 479.
 Баліна Олена 276.
 Бара́новський Степан 257IV.
 Барвінок Ганна = Кулішева Ол.
 Бецький Іван 87.
 Бєліський Вісаріон 64, 87.
 Бєліський Н. 387.
 Біберштейн Гр. = Левицький Фил.
 Бігдай Аким, 924.
 Білецький-Носенко П. 324, 325, 326, 549.
 Білик Іван = Рудченко Іван.
 Білловський Цезарь 627, 795, 926, 933, 969.
 Білозерський Василь 222, 546.
 Білозерський Микола 222.
 Білоусенко Ол. = Лотоцький Ол.
 Бибик Андрій 550, 579.
 Благовіст Степан 257III.
 Блонський Ясон 311.
 Блюммер Л. 147, 183, 215
 Бобенко = Бибик А.
 Бовну́н Харло 227.
 Богомо́л Іван 200.
 Богоула́ський В. 970.
 Бода-Варвинець = Бодя́нський Ос.
 Бодя́нський Осип 16, 38, 46, 48, 87, 549.
 Божовський Кость 201.
 Бойчук Хв. 222I, 277.
 Бора́новський Григорій 560, 590—593, 659, 683, 684, 720.
 Борови́новський Левко 23, 24, 25, 29, 77, 106, 549, 891, 933.
 Браунер А. 616.
 Брут Хома = Ганейзер Евг.
 Бублей Іван 327, 349.
 Бугаєв І. 927.
 Бульба Г. 765.
 Буков 31.
 Буслав Ф. 102.
- В.**
- В. = Борови́новський І. В. М. 257IV.
 В. Антоніна 579.
 Ваганов Сергій. 928.
 Ващенко Кость 685, 722, 929.
 В(асиле)но Віктор 529.
- Васи́ленко А. 222I.
 Васи́ленко А. 797.
 Васи́ленко В. 765.
 Васи́ленко Оно́прій 820.
 Василе́вська Людмила 579, 584, 616, 817, 937, 938.
 Васи́льковський С. 412, 431.
 Васюта О. = Васи́ленко Он.
 Ващенко-Захарченко А. 130.
 Вєлісовський 660.
 Великдан Ст. 222.
 Венгер Микола 115, 293.
 Венелін Юрій 43.
 Верби́цький-Анто́хов Микола, 109, 257I.
 Верняво́ля О. = Ко́ниський Ол.
 Верхратський Іван 507.
 Веселовський А. 364, 383, 431, 459.
 Веселовський К. 549.
 Вешняк Т. = Куліш П.
 Вікторов-Пархомович В. 763.
 Вільхі́вський Б. = Гринченко Б.
 Вільшанський О. 257III.
 Віта́вський Р. 222I.
 Віхто́єць А. 169.
 Вовк Іполіт 257III.
 Вовк Хведір 387, 444.
 Водовозов 389.
 Войток Сем. 257III, 257IV.
 Волков Г. 320.
 Волоши́нов Олександр 919, 966.
 Волошин С. 222IV.
 Вольвачі́вна Марія 823, 846, 930.
 Воро́ній Микола 836, 926 969.
- Г.**
- Гаври́лов М. 522.
 Гаври́ш А. 257III.
 Гавриш Олександр 824, 892, 971.
 Гайдебу́ров 229.
 Га́таган Григорій 132, 222.
 Галича́нини [Голова́цький Яків?] 257III.
 Галка Ієре́мія = Костомаров М.
 Галузе́нко Хв. = Мора́чевський Ф.
 Галько Ігнатій 257III.
 Гамалія Ксенофо́нт 512—518, 542.
- Ганей́зер Євген 63, 541.
 Га́тчук Олекса 133, 158, 173, 230.
 Га́тчук Микола 133, 203, 215, 278.
 Гейне Г. 479, 549.
 Гете В. 549.
 Гетьманець М. = Старицький М.
 Гербель П. 189.
 Герцен Олександр 131.
 Гільченко В. 795.
 Гільдебра́ндт П. 459.
 Глек М. 152, 204.
 Г-л-ський 257IV.
 Глібо́в Леонид 110, 121, 124, 143, 151, 171, 222I, 227, 257IV, 268, 279, 292, 339, 480, 549, 686, 893, 837.
 Гнатюк Вол. 888.
 Гніда М. 765.
 Гніби́да 479.
 Гого́ль Васи́ль 257I, 447, 481, 662.
 Гого́ль Микола 159, 361, 381, 476, 477, 503, 525.
 Голова́цький Яків 257IV, 448.
 Гого́цький С. 222.
 Гомер 579, 627.
 Гора́цій 19.
 Горбу́нов П. 420.
 Гордіє́нко Д. = Ткачє́нко Д.
 Горза Іван = Куліш П.
 Горле́нко Васи́ль 539, 549, 550, 564, 599, 632, 702, 895.
 Гору́ха М. 222.
 Гра́бина Олекса 482, 519, 561, 562, 563.
 Гребі́нка Євген 30, 41, 42, 53, 54, 62, 77, 183, 238, 384, 449, 459, 596, 817, 891, 933.
 Гречу́левич Васи́ль 101, 107, 122, 125, 134, 135, 144, 153, 154, 172.
 Гринє́нко Євген 398.
 Гринє́нко Борис 529, 536, 550, 556, 579, 585, 586, 599, 610, 611, 616, 620, 621, 627, 653, 654, 661, 675, 676, 684, 685, 702, 711, 729, 756, 759, 761, 762, 785—789, 795, 797, 811,—814, 817, 821, 837, 841, 881, 882, 883, 895, 896, 897, 926, 931—935, 969, 972—975.
 Гринє́нко Марія 712, 795 921, 939, 940, 980, 981.

Григоров Левко 926.
Грушевський Григорій
791, 792, 815, 884.
Грушевський Михайло
616.
Гуглійський Василь 288.
Гулак — Артемовський
Петро 8, 11, 12, 18, 19,
21, 40, 2221, 450, 549,
629, 656, 817, 933, 936,
976.
Гулак — Артемовський
Олексій 315, 520.
Гурма Г. 969.
Гушалевич Іван 2571.

Д.

Данилевський Петро 4,
595.
Данилевський Прохор
399, 428.
Давидло 2571.
Давидьченко Іван 977.
Дараган 205.
Дашкевич Микола 69.
Де-Воллан Г. 564.
Де-Пуле 131, 202.
Денезький — Шелухин
Сергій.
Дернак Ілля 206.
Десятин Грицько 529.
Дідич 239.
Димський Модест 2221v,
2571.
Дмитренко В. 543, 664.
Дмипровець В. 847.
Добролюбов Н. 131.
Довгоносенко П. 55.
Долинець Т. 765.
Дорошенко Василь 281.
Дорошенко Ілля 222.
Драгоманов Михайло 383
430, 431, 443.
Думитрашко Кость 88,
155, 549.
Думитрашко-Райч Тимо-
фій 104, 145, 549.

Е—Є.

Е. М. 2571.
Евгенівс В., 350.
Евелький Федір 77, 86.
Едлічка А. 207.
Ефименко Олександра 665
Ефименко Петро 173, 176
222, 386.
Ефремов Сергій 313, 958.
Ертель А. 517, 518.

Ж.

Жарно Яків 544, 627.
Жемчужніков Лев 222.

Живанфов Р. 189.
Житецький Павло 599,
631, 642, 650, 651, 676.
Жуковський Василь 545.
Журавський Д. 222.
Журба П. 969.

З.

Забіла Віктор 77, 549,
666.
Забощень — Куліш П.
Заволона М. — Грушев-
ський Мих.
Загірня М. — Гринченко
Марія.
Закревський Микола 173,
Заловний Петро 616, 651
669, 675, 685, 705.
Затиркевич Іван 2221.
Збуїрева А. 898.
Зіковий Климентій 2221,
667.
Зінківський Трохим 703
837, 933.
Зола А. 463.
Зотов 198.
Зуйченко Павло 565.

И—І.

И. А. 400.
И. А. К. 668.
И. П. 687.
И. М. Р. див. Рева Ілля.
І. Я. 96.
Іванов А. 389.
Іванішев Микола 222.
Іващенко П. 401.
Іконніков Волод. 383.
Імшенецький М. 636.
Іпфімовський Микола
174.
Ільницький Лука 481,
483, 485, 505, 506.
Иродчун — Куліш П.

К.

К. Ів. 177.
Каменецький Данило
116, 209.
Кавюка П. — Куліш П.
Каленіченко В. 765.
Калічка Ів. — Манжура
Іван.
Калиновський В. 222.
Карачевський — Вовк В.
222.
Карий Гнат 529.
Карнаушенко П. 982.
Карпенко Степан 60, 61,
94, 99, 180.
Карпенко Ст., 600.

Карпенно-Карий Ів. —
Тобілевич Іван.
Карпенко Григорій 98,
104, 179, 243.
Качияський М. 688.
Кашенко Адриан 534, 553
Квітка Григорій 14, 31,
39, 41, 46, 47, 56, 57,
62, 66, 70, 72, 73, 77,
80, 83, 87, 100, 146,
181, 210, 211, 212, 2221i,
244 — 246, 438, 456,
632, 634, 727, 817, 825
— 829, 849—856, 900.
Келеберда Ант. — Среа-
невський І.
Кейдзерський В. 388.
Кернеренно Григорій
601, 728, 729, 766, 795,
943.
Кибалчич Надія 957.
Кивайлов Іван 2221v,
2571i,
Кирпатий Ол. 730—732.
Кирьянов Фед. 268, 292.
Китченко Ф. 81.
Коваленко Грицько 923,
944, 956, 957, 963, 983,
984.
Команчилов Д. 313.
Ковлов Г. 926.
Ковловський П. 669.
Колесса Філ. 869, 872.
Кольцов Олексій 295.
Кондратченко М. 768.
Коновонко Михайло 567,
663, 689, 764, 765, 794,
795, 802, 807, 809,
830, 839, 901, 926, 969.
Ковинський Олександр
149, 198, 2221, 2221i,
2221v, 2571v, 268, 284,
355, 397, 399, 439, 473,
485, 589, 625, 837, 857,
889, 892, 945, 946.
Колощенко Андрій 616.
Комаров Михайло 389,
522, 529, 560, 568, 572,
580, 586, 587, 588, 589,
622, 682, 724, 726—29,
733, 734, 737, 745, 754
— 757, 759, 760, 762,
891.
Комаров Олександр 508.
Копяцько К. — Думи-
трашко І.
Короленко Петро, 285,
296, 546.
Король М. 985.
Коропцов П. 351.
Кореницький Порфирій
78, 549.
Корсун Ол. 78, 84, 95.

- Корш [Корж] Хведір 635, 969.
- Косач Ольга 476, 477, 478, 497, 529, 550, 613, 968.
- Косач Олена 470.
- Косовцев В. 257IV.
- Костенко Ф. 769.
- Костомаров Микола 64, 68, 69, 70, 78, 80, 87, 91, 131, 136, 137, 159, 222, 257I, 257III, 383, 394, 397, 446, 469, 473, 493, 549, 745.
- Кострицький В. 568.
- Костянов Іван 91.
- Костянтинович М. 297.
- Костянтинович Данило, 230, 256, 286.
- Котлярський Іван 1, 3, 15, 17, 26, 32, 41, 65, 77, 79, 85, 86, 248, 249—251, 390, 403—407, 451—454, 549, 602—608, 670—673, 690—699, 734—744, 770—773, 798, 799, 832, 858—864, 902—905, 947—948, 986—989.
- Котлярський Олександр 131, 222.
- Коціпінський Антон 217, 247, 569, 800.
- Коцювський В. 631.
- Коцюбинський Михайло 837, 906, 907.
- Кохнівченко Г. 329.
- Коховський В. 257III, 257IV.
- Кошиць-Квітницький Григорій 2, 595.
- Кошовий О. = Кониський Ол.
- Крижан 969.
- Крилов Іван 111, 112, 124, 382, 502.
- Кримський Агатангел 888, 950, 1003.
- Кропивницький Марко 330, 486, 570, 571, 908, 926.
- Крутярченко = Блюмер Л.
- Кузьменко Петро 156, 182, 183, 222I, 222II, 227, 252, 891.
- Кузьмінський К. 831.
- Куліш Панько 77, 89, 97, 126, 131, 136—138, 141, 146—148, 163, 164, 175, 185, 208, 209, 213—216, 221—222, 223—227, 232, 240—242, 252—254, 257I, 268, 292, 432, 438, 455, 456, 484, 487, 488—490, 521, 523, 524, 529, 549, 572, 573, 746—747, 837, 933, 951, 991.
- Кулішева Олександра 168, 183, 222II, 257II, 550, 627, 629, 657, 658, 681, 891, 956.
- Кулик Василь 222I.
- Кухаренко Яків 222I, 222II, 257III, 257, 464, 990.
- Л.
- Л. Б. = Левицький Ор.
- Л. М. = Лободовський Мих.
- Л. П. 218.
- Лавренко Дмитро 298.
- Лазаревський Олександр 97, 125, 129, 130, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 222, 230.
- Ламанський Волод. 116, 222.
- Ластівка Ганна = Косач Олена.
- Лашинюков Ів. 222.
- Лебединцев Теофан 222.
- Левченко Михайло 222, 360.
- Левченко І. 87.
- Левицький Іван 221, 255—259, 308, 371, 373, 391, 408—412, 429, 433, 434, 491—493, 547, 549, 574, 575, 579, 616, 638—646, 700, 775, 922, 953.
- Левицький Орест 384, 595.
- Левицький Филип 468.
- Легасов А. 647, 954.
- Легасов С. 548, 867.
- Ленартович Теофіл 838.
- Леонтьев К. 202.
- Лермонтов Михайло 422, 462, 497, 530.
- Лесля-ія 257IV.
- Лірник Кость.
- Линейний = Тулов Михайло.
- Лисенков І. 81.
- Лисенко Микола 316, 331 352, 362, 435, 582, 609, 637, 701, 748, 802, 909, 926.
- Лисовський А. 803.
- Лиманський Василь 473.
- Лобода [Лободовський] Михайло 361, 465, 525.
- Лобко П. 234.
- Ломус = Куліш П.
- Лоначевський Олександр 401.
- Лотоцький Олександр 890, 920, 923.
- Лубенець Тимофій 535.
- Луганський Володимир 46, 56.
- Лукич В. [Левицький Володимир] 469, 471, 473, 478, 479, 926.
- Лукашевич Платон 58.
- Лучицький Л. 776, 910.
- Лядава Григорій 319.
- М.
- Мазюкевич О. 111.
- Макаров Н. 222.
- Макаровський Михайло 100, 299, 749, 833.
- Максимович Михайло 20, 40, 43, 44, 102, 116, 136, 137, 139, 157, 158, 222I, 300, 456, 474, 494, 549, 777.
- Маліревський Семен 436.
- Манжура Іван 566, 598, 702, 750, 834, 869, 963.
- Маркевич А. 549.
- Маркевич Микола 96, 222, 392.
- Маркович Дмитро 616, 778, 817.
- Марковичка Марія [Марко-Вовчок] 131, 170, 183, 202, 222II, 257II, 234—237, 307, 891, 956, 957.
- М[атушевський] Федір 1003.
- Матюк В. 552.
- Маслович Василь 6, 751.
- Малашенко 222.
- Мартовичський 77.
- Мастак = Бодяньський Осяп.
- Материнка Ісько = Бодяньський Ос.
- Межов В. 222.
- Мельник Микола. 416.
- Менцич 437.
- Метлинський Амвросій 69, 87, 100, 116, 438, 549, 837, 933.
- Метлинський Семен 150, 299.
- Міано Микола 116, 134, 222.
- Мітла С. 257III,
- Міцкевич Адам 25, 27, 479.

Миколайчик Білокопий = Вербицький Микола.
Мирний Панас = Рудченко Опанас.
Мирславський-Винников К. 779, 835—837, 870, 871.
Михалевич 472.
Милорадович В. 131, 183.
Могила А. = Метлинський Ам.
Мокрицький П. 222.
Морачевський Филип 127, 222, 294.
Мордовець Данило 159, 189, 219, 222II, 255, 442, 495, 529, 576, 616, 661, 669, 675, 685, 705, 845, 926, 993, 1000.
Мороз Данило = Костянтинович Д.
Морозов С. 994, 995.
М-ч А. В. = Маркович Опанас.

Н.

Н-я 22.
Нъ-чь 37.
Навроцький Олександр 222I, 549, 627.
Надхін Григорій 117.
Наталка-Полтавка = Кибальчій Надія.
Науменко Володимир 522, 649, 1005.
Невідомий = Афанасьев Ол.
Недоборовський Зосима 288.
Недоля К. = Арабакин Кость.
Незвісний 579.
Некрасов Микола 530.
Нельговська Е. 804, 955.
Необачний = Кониський Ол.
Нечуй Іван = Левицький Іван.
Нечуй-Вітер = Кулішева Олександра.
Нечуй Вол. 257III.
Не-я = Арабакин К.
Ніс Степан 160, 222II, 417—419.
Ніщинський Петро 526, 579, 648.
Новицький І. 257IV, 364, 383, 549.
Новицький Н. 222.
Новицький Яків 872.
Новис = Симонів М.
Новіна Евдонія 161.

О.

О. К. = Кониський Ол.
Овечка Семен 227.
Огієвський Петро 112, 128.
Огоновський Омелян 20.
Оверська-Нельговська Е. = Нельговська Е.
Олелькович М. = Александрович М.
Оленя Ол. 911.
Олесницький Евг. 631.
Омельченко І. 674.
Онопрієнко-Шолковий П. 612.
Онук Марко, 211, 302.
Омельченко І. 674.
Опатович Стефан 287, 363.
Орловський М. 222.
Основаляк = Квітка Гр.
Осовський Готфрид 312.
Остапенко Григорій 996.
Остапенко Ол. 222.
Осташевський Спиридон 103, 318.
Острожинський Іван 873.

П.

П. П[одорожня] 580.
Павлусь = Чубинський П.
Павловський Олексій 9, 10.
Падалиця Тадеуш 222III.
Падуро Т. див. Padurga T.
Панченко Федір 257IV.
Панченко 579.
Парпура М. 1, 3.
Певний Т. = Зіпківський Т.
Печуковіць, 616.
Перейма Л. 627.
Переходовець = Кониський Ол.
Петраченко С. 162, 222.
Петренко Михайло 78, 87, 100, 549.
Петров І. 41.
Петров Микола 20, 63, 69, 78, 119, 430, 549.
Петров Н. Н. 222I.
Піскунов Фортунат 353, 438, 456, 496.
Пісочинець Д. Ткаченко Д.
Пивоваров Іван 997.
Пилевич Н. 59.
Пилинський Денис 957.
Пилипець В. 650.
Пильчиков Дмитро 222.
Писаревська Марта 78.

Писаревський Петро 77, 78, 549.
Писаревський Степан 78, 257I,
Пипін Олександр 20, 40, 58.
Пластун Петро 959.
Полевой П. 31, 63.
Подоліани 579.
Подошук Іван 333.
Познанський Борис 222IV, 257IV, 527, 611.
Потебня Олександр 445, 448.
Поліщук 258.
Понімарьов Сергій 595.
Полович Борис 291.
Потапенко Вячеслав 704.
Правда Петро 257IV.
Придніпрянець 163, 185.
Прямов І. 313.
Приходько Т. 912. —
Псьол Олександра 875.
Пушкін Олександр 24, 30, 35, 41, 54, 497.
Пуцанський-Кривий 876.
Пчілка Олена = Косач Ольга.

Р.

Раєвський Петро 334, 341, 421, 457, 498, 527, 551, 581, 614, 652, 805, 999.
Райський П. 958.
Рева Ілля 420, 440.
Ревякин П. 222III.
Редкин П. 222.
Річицький 627, 795.
Ригельман Микола 222.
Рильський Фадія 257IV.
Рогович Опанас 387.
Романова Одарка 913—915, 960.
Ромашка 222IV.
Ростовецький Василь 649.
Рубець Олександр 321, 467, 499, 500, 753.
Рудченко Іван 257IV, 317, 322, 333, 335, 364.
Рудченко Опанас 529, 610, 611.
Руїна Іван = Рудченко Іван.
Руданський Степан 222I, 466, 501, 528, 549, 838.
Рудиковський Остап 806, 877.
Ружний І. 926, 969.
Русов Олександр 387.
Русинський В. 342.
Рибшанка Павло 839.

- С. В. 87.
Сава Ч. = Чалий Михайло.
Савич А. 709, 782, 961, 962.
Сагайдачна Настя 615, 755.
Салогуб А. 187.
Садовський Микола 529.
Самійленко Володимир 627, 756, 795.
Сватово-Луцький Григорій 807.
Свенцицький О. 757.
Сементовський К. 78.
Сементовський Н. 222.
Сементовський О.л. 105, 222.
Семенович Іван 186.
Семенюк Михайло 344.
Серв Ол. 222.
Сірки Іван 227, 268.
Сидоренко Юрій 222.
Симонів Матвій 183, 184, 222П, 230, 268, 301.
Сирономля Владислав 479, 497.
Сластьон А. 622.
Смирнов М. 222.
Смирицький В. 48.
Соболевський А. 496.
Сокальський Петро 552.
Соломка з Книжнич 257П.
Соколов Ів. 222.
Соколовська Катря 335.
Сомов Орест 33.
Софокл 526.
Спілка Іван 705, 706, 707, 840, 917, 957.
Срезневський Ісаміл 40, 41, 49, 51, 52, 67, 116, 459.
Старицька Людмила 926.
Старицький Д. 308.
Старицький Михайло 354, 365—379, 380—382, 422, 438, 441, 442, 458, 473, 479, 502, 503, 504—506, 529, 530, 549, 550, 552, 579, 582, 583, 758, 878, 879, 1000.
Стариченко М. = Старицький М.
Старушенко М. 309.
Степовик Ол. = Комаров Ол.
Степович А. 572.
Стещенко М. 289.
Стешенко Іван 969, 1002.
Стороженко Андрій 617.
Стороженко Микола Вол. 555.
- Стороженко Микола Ів. 1005.
Стороженко Олекса. 66 222П, 261—265, 290, 291, 257П, 257П, 438, 461, 531—533, 817, 880.
Страхов Н. Н. 222.
Сумцов Микола 632, 702, 834.
Сухомянов Михайло 222.
Сучиленко Н. 708.
С-ий Е. 916.
- Т.
Т. К. 336.
Т. К. 765.
Т. А. 889.
Т. М. 34.
Т. Маруся 257П.
Таволга 456.
Таволга-Монрицький 222П.
Тандітників Іван 808, 964.
Тарасенко Іван = Савич А.
Тарновський А. 266, 267.
Тарновський Василь 222.
Татаринів Василь 222.
Твердохліб 795.
Тепісон А. 889.
Ткаченко Данило 857, 894, 899, 908, 973, 974, 980, 983.
Тіунський 92.
Тиблен Н. 202.
Тимченко Євген 809, 1002.
Тирса 222П.
Тихорський Н. 81.
Тишко Ол. = Тулуб Ол.
Тищенко В. 257П.
Тищенко Л. 179.
Тобілевич Іван 599, 616, 631, 1003.
Толстой Н. 123.
Толочнинова Олександра 655.
Топеліус 724.
Тополя Кирило 63, 91, 549.
Торішній А. = Кашенко А.
Трощина К. 222.
Троцький Микола 393.
Тулов Михайло 222.
Тулуб Олександр 963.
Тургенів Іван 131.
Турунов Н. 139.
- У.
Уталов В. 222.
Устенко 550.
Устенко-Гармаш Хведір 619, 675, 759, 760, 783, 784, 918, 965.
Ухач-Охорович Кость 486, 579.
Ушинський Кость 222.
- Ф.
Федькович Осип 443, 933, 956.
Філарет (Гумілевський) архієпископ 167.
Фрляко Іван 442, 486, 526, 576, 579, 616, 641, 650, 651, 955, 969, 1003, 1005.
- Х.
Хартахай Ф. 456.
Харченко Яків 810.
Хвєдорович Ол. = Волошинов Ол.
Хвідровський М. 508.
Хомяков Ол. 134.
Хуторничка Наталиа 559.
Хуторний Т. = Лубенець Т.
Хуторянин = Куліш И.
Хруц = Афанасьєв.
Хруц 529.
- Ц.
Царинний Микола = Стороженко Мик.
Цертелєв Микола 9, 13, 17.
Ціхановський Григорій 222.
Цис О. 303, 304.
Цимбал Василь 842.
Цупний М. 710.
- Ч.
Чайка М. 257П.
Чайка Дніпрова = Василевська Л.
Чайченко Василь = Гринченко Б.
Чалий Михайло 257П.
Червяков А. 310.
Череватенко Іван 790.
Чернявський Микола 920.
Чеховський Вільгельм 108.
Чечерський С. 967.
Чиналєнко Євген 978, 1004.

- Чорнушенко Василь — Шекспір В. 504.
Цимбал В. Шерешера Степан 76, 77.
Чубинський Павло 222I, Шеринський М. 1006.
332, 345, 387, 394, 446, Шелухин Сергій 795.
447, 459. Шохович Северин 91.
Чугусець П. 713. Шибитько Назарей 346.
Чужбинський А. — Афа- Шашадський - Ілляч Оле-
насьєв А. ксандер 113, 129, 141,
Чужинець 627. 142.
Чулай Гр. — Грушев- Школіченко М. — Коно-
ський Григор. ненко М.
Ш. Шпигодський Опанас 27,
Шабельська А. — Толо- 28, 35, 36.
чинова Ол. Шохин К. 222III, 222IV,
Шарап Стецько. 257. 257III, 305, 306.
Шаховський Ол. 5, 7, 16. Шостаковський Іван 794,
Шаловал К. — Шохин К. 844.
Шамраєв Н. 627, 795, Шугуров Микола 827.
926, 969. Шуліна Павло 257, 1007.
Шевирьов С. 20. Ш.
Шевич Василь 222IV. Щ.
Шевченко Тарас 74, 75, Щербатий Віхтур 395.
77, 81, 87, 92, 93, 165, Щербан М. 222.
183, 188, 189—195, 222I, Щоголів Яків 87, 183,
222III, 228, 229, 257I, 222, 473, 529, 539, 549,
257III, 269—272, 313, 837, 887, 933.
415, 423—425, 438, 473, Щурат Василь 969.
509, 510, 537, 538, 549, Ю.
558, 587, 622—624, 667, Юманов С. 896.
714—718, 817, 837, 843, Юркевич М. 232.
885, 886, 922, 933, 968, Я.
1005. Яворницький Каленк Дмитро
Шейновський Каленк 166, 196, 197, 230, 231, 969.
323, 337, 426, 496, 557,
588.

Доповнення.

Вже як мій «Покажчик» був видрукований, я дістав від Волод. Вікт. Дорошенка ві Львова кілька нових карток, які почасти доповнюють матеріал про деякі NN, або ж подають відомости про твори, в «Покажчику» зовсім не зазначені:

1816.

МАСЛОВИЧ ВАСИЛЬ

а) *Основаніє Харькова*. Усердно посвящається громадянам Слободско-Українокої губернії. «Харьковскій Демокритъ», 1816, январь, ст. 5—14; июнь, ст. 95—103. [Розмови Якова й Гапки по українськи].

в) *Письв семейству*. «Харьковскій Демокритъ», 1816, июнь,

ст. 123—125 [вірш українською мовою].

с) *Отъездъ студента на учительство въ Олешки*. (На голоосъ: Гоф почувла моя доля). «Харьковскій Демокритъ», 1816, мѣсяць май, ст. 59—60 [вірш укр. мовою].

1818.

МАСЛОВИЧ ВАСИЛЬ. *Замѣчанія и чувствованія или пу-*

тешествоіе, какиѣ мало, или какиѣ очень много, изъ Харькова до Санктпетербурга (пиованное на скоро карандашемъ, а иногда перомъ на станціяхъ) Василиємъ Масловичемъ, Докторомъ изящныхъ наукъ. СПб. 1818, ст. 78+ (2) + (1), 16°. [на ст. 76—78: Прибавленіе 3. Шуточная малороссійтокая пѣсня, пѣтая въ кругу пріятелей авторомъ, на отъѣздъ его въ Петербургъ].

1854.

М. ОС. *Мова старшини до громади*. «Кіевскія Губернскія Вѣдомости», 1854. (Передрук у «Кіев. Стар.», 1902, кн. X, докум., ст. 15—17).

МОРАЧЕВСЬКІЙ Ф. *Велькому цареву нашому*. «Кіевскія Губернскія Вѣдомости», 1854.

1877.

Върша или поздравительная рѣчь въ день свѣтлаго праздни-ка Воскресенія Христова, гово-ренняя кошевымъ запорожскихъ козаковъ свѣтлѣйшему князю Таврическому Григорію Алек-сандровичу Потемкину, кото-раго запорожскіе козаки назы-

вали «Грицько Нечоса». «Кіев-скія Епархіальныя Вѣдомости», 1877, N 7.

1890.

МАСЛОВИЧ ВАСИЛЬ. *Сказка про Харькя, основателя Харькова, про его дочь Ганку и батрака, Якива*. В. Н. Масловича. Изданіе Н. В. Масловича. Харьковъ, 1890. Типографія Адольфа Дарре. Ст. 37, 16°.

1896.

УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. *Бова Королевычъ. Чоловикъ полтавський, богатырь басурманський* Кавкы. Ф. М. Устенка-Гармаша. Изданіе книгопродовца Т. А. Губанова, Кіевъ. 1896. Ст. 127, 8°. Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго.

[Крім указаних у заголовку річей, записаних «від діда Киррика Онопрійчука», є ще під опільним заголовком: «Найкраща спилка — чоловикъ та жинка» ще оці два оповідання: «Чуле серце» В. К. (ст. 59—101) і «Не до пары» Марка Вочка (ст. 103—125), а також поезія Т. Шевченка «Вечиръ» (ст. 126—127)].

Професор ОЛЕКСІЙ ОДАРЧЕНКО.

Виникання мінової цінності номінальної валюти.

I.

Правова відміна грошей од усіх інших цінностей.

§ 1. Хто згляне на мінову цінність з правової точки погляду, той наперед може ствержувати, що розуміння всякої мінової цінності, себ-то громадсько-господарської, обумовлено існуванням у громадстві індивідуальних (приватних, особливих) прав. Тому-то і той особливий рід цінностей, що ми звемо грішми, обумовлений якоюсь особливою, специфічною правовою ознакою, властивою самим тільки грошам.

З чого-ж складається ця ознака, з чого складається та правова особливість, що одрізняє гроші, як мінове благо, від усяких інших мінових благ? Юристам ця ознака давно була відомою. а політико-економі, хоч і знали про цю ознаку, хоч і вгадували про неї незмінно в ученню про гроші, але ні ясного уявлення про суть її, ні виводів про значіння цієї ознаки для теорії грошового обороту не зробили до самого останнього часу, яким я вважаю момент появи книги Кнаппа (*G. K n a p p. Staatliche Theorie des Geldes*, в 1905 році).

§ 2. Звичайно, коли в спеціальних дослідях, або і в загальних творах по політичній економії, заходять річ про гроші, то завжди вгадується про те, що поруч з двома первітними і найважливішими функціями грошей, як мірева цінности та знаряддя обміну, треба постановити ще третю їх важну похідну функцію, а саме ту, що вони являються платіжним способом. Пря цьому одні політико-економі характеризують цю функцію грошей просто, як платіжний спосіб, другі — як легальний платіжний спосіб, треті — як привілейний, обов'язковий платіжний спосіб. Всі ці ознаки по суті цілком правильні, однак-же відзначаються тою недосацею, що вони не доволі точно та глибоко характеризують дані явлення. Правова наука давно уже визначила цю ознаку і вияснила, що суть грошей полягає в тому, що вони являються не тільки обов'язковим, привілейним, законним (легальним) платіжним способом, — але ще й останнім, евентуальним (*eventus* — вихід, в розумінню кінця) платіжним способом для розв'язання воїх обов'язків. Ця основна правова ознака грошей, основна спеціально-юридична особливість грошей, була вияснена правовою наукою більше ніж за півстоліття до появи книги Кнаппа, себ-то до того часу,

коли політична економія вперше вказала на цю юридичну ознаку, як на основну, найважливішу особливість грошей. Честь встановлення і висування цієї особливості грошей, мені здається, належить німецькому юристові Гартманнові (Hartmann, «Ueber den rechtlichen Begriff des Geldes», 1868 року), що ясно підчеркнув і встановив цю ознаку та її юридичну суть. Правда, що ще раніш славетний Савіні писав про те саме у своїй книзі «Про обов'язки» (Obligationenrecht), але, на жаль, у нього правова ідея дуже переважила аналітичні факти позитивного права історичних і сьогочасних грошових систем. У всякому разі, мені здається, що Савіні слід вважати за родоначальника, а Гартманна за довершителя правового вчення про гроші. (Додамо: як що тільки воставити без уваги великих римських юристів, головним чином Юлія Павла).

§ 3. Отже основною правовою ознакою грошей є та їх особливість, що вони являються законним обов'язковим (приневільним) і до того остатнім, «евентуальним» платіжним способом розршення всіх обов'язків. Щоб зрозуміти юридичну суть цієї особливості грошей, а потім пояснити їх соціально-економічне значіння й походження, для цього необхідно докладніше спинитись на цій правовій ознаці та глибше вдуматись в її роль, як в обсягу правових відношень, так і в обсягу народнього господарства. Звернімося попереду до обсягу права і подивимось, який реальний зміст має ця норма права. В громадському обороті ми бачимо безконечну масу постійно мінливих юридичних відношень. Серед цих відношень обсяг обов'язкового права, обов'язкових відношень, поруч з розвитком народнього господарства здобуває собі все більше та більше значіння. Ми бачимо, що обов'язкові відношення помножуються числом і захоплюють все більше та більше коло учасників народнього господарства; обов'язкові зв'язки серед них ускладнюються все більше та більше, і ростягаються в часі на цілі покоління. Це все факти відомі всім. Але яким-же чином регулюється в області права виконання таких обов'язків або взагалі здійснення їх економічного значіння? Для цього постанови права передбачають слідуєчу альтернативу: боржник може або добровіть сповнити свій обов'язок, або-ж не сповнити його. В першому випадку наступає погашення обов'язку, в наслідок задоволення кредитора всім тим, що умовлено в обов'язку. В другому випадку, себ-то коли боржник не сповнить свого обов'язку (чи тому, що не хоче, чи тому, що не може його виконати) — наступають вовсім інші наслідки. По загальному юридичному принципу сьогочасного цивільного права боржника не можна непосереднє, просто, присилувати сповнити обов'язок: стародавні форми юридичного приневолення, що поширювались на саму особу боржника (як наприклад, при «pexus'і», або покруті, зникли навіки. По принципу сьогочасного права кредитор, у випадку несповнення боржником зобов'язання може способом судової влади лише виправити з боржника збитки, вчинені несповненням з його боку складеного обов'язку. Це означає, що кредитор має

право на відібрання у боржника лише того економічного інтересу, котрий він, кредитор, міг-би дістати при виконанні боржником його обов'язку. От тут-то й наступає роль грошей.

§ 4. Річ у тому, що таке судове здійснення кредитором своїх прав по зобов'язанню тільки в рідких випадках може бути досягнуто в формі доставлення йому предмета (блага) умовленого в обов'язку. Це буває можливим лише в тому випадку, коли це благо знаходиться в майні кредитора і ніхто інший не простягає на це благо своїх прав, і особливо, коли предмет обов'язку представляє собою індивідуально означене благо (наприклад, кінь індивідуально означений). Звичайно, такий стан трапляється дуже рідко. В звичайному-ж цивільному обороті доводиться числитися з таким становищем, при якому кредитор не може отримати од боржника умовленого в обов'язку блага. Тоді, як сказано вище, у кредитора виникає право виправити з боржника той економічний інтерес, що він зміг-би дістати, коли-б боржник сповнив свій обов'язок, себ-то, як висловлює наука цивільного права, правити збитки (*damnum emergens et lucrum cessans*). По нормах цивільного права збитки по своїй міновій цінності повинні бути рівними тій міновій цінності, котра становить собою інтерес, умовлений кредитором в обов'язку боржника. Ці-то збитки і правляться з боржника, тільки в грошовій формі, себ-то або у формі тих грошових знаків, або у формі тих реальних мінових благ (товарів, наприклад: хліб, метали, то-що), котрі держава признає грошми, валютою. Од усякого іншого роду покриття збитків кредитор має право зріктись, але він не має права зріктись лише від грошової форми збитків. Однаково і боржник має право заплатити збитки тільки у грошовій формі, і кредитор повинен прийняти тако задоволення. Але боржник не має права без згоди кредитора заплатити йому збитки в іншій якій-небудь формі мінової цінності, окрім як тільки у грошовій. Відсіля зрозуміле означення грошей, як евентуального (кінцевого), легального (обов'язкового, приневільного) платіжного способу. Дійсно, гроші являються кінцевим, евентуальним способом вирішення усяких обов'язків, коли вони не виконані; вони являються *ultima ratio* — останнім, крайнім способом регулювання обов'язкових відношень між приватними особами в цивільному обороті.

§ 5. Пояснимо сказане наочним прикладом. Сахаро-заводчик продав купцеві 100.000 пудів сахару по 4 карбованці за пуд, себ-то за 400.000 карбованців, на срок три місяці. За цей час ціна сахару на ринку підвищилась аж до 5-ти карбованців за пуд. Сахаро-заводчик, спокусившись цим підвищенням ціни, продав увесь свій готовий сахар по 5 карбованців. Прийшов час постачання сахару купцеві по 4 карбованці, а сахарозаводчик сахару купцеві не приставив, — обов'язку свого не сповнив. Купець-кредитор має право правити з сахаро-заводчика різницю ціни на сахар, що сталася на ринку до ероку сповнення обов'язку, себ-то 100.000 карбованців. Суд присуджує йому цю суму в формі

грошей. Сахарозаводчик, не маючи грошей, пропонує купцеві задовольнити його хлібом, лісом, землею, домом у місті, то-що. Але купець, маючи на те право, вікається усякого іншого задоволення, а вимагає грошей і тільки грошей. Тоді сахарозаводчик буде приневолений реалізувати, обернути в гроші (себто продати, заставити, то-що) всі цінності, що маються у нього і, здобувши гроші, заплатити кредиторів-купцеві. Коли-ж боржник сахарозаводчик сам цього не вчинить, то все оте учинить судова сповнительна власть. Сповняючи судові рішення, вона приневільно зреалізує, продасть в публичного торгу, оберне в гроші всі, що маються у цукрового заводчика, цінності і заплатити їх кредиторів. Од такого способу задоволення несповненого обов'язку грошми кредитор-купець вже не має права відмовитись, і обов'язок буде вважатися погашеним. Чим? Очевидячки, крайнім, кінцевим, есентуальним платіжним способом — грошми. Таким чином, гроші ставлять собою у нізці всіх мінових цінностей цілком виключне явлення: вони володіють тою правовою властивістю, котрої лишені всі інші цінності (хліб, земля, ліс, дім, то-що). Таке правове значіння грошей. — Подивімось тепер, яке значіння має специфічна права особливості грошей для економічного поводіння учасників народнього господарства, що вступають між собою в відношення по обов'язкам.

II.

Вплив правової особливості грошей на економічне поводіння людей.

§ 6. Ми маємо дослідити питання про те, який характер, або вірніше, яку форму чинности прибере економічне поводіння учасників економічного обороту під впливом присвоювання державою яким-небудь знакам або товарів, значіння кінцевого, есентуального, легального платіжного способу, себто які особливості походитимуть в поводінні господарюючих суб'єктів (як почнуть вони лаштувати своє поводіння), яка типова форма чинности, поводіння, складається у них під впливом цієї норми права? Нам перше за все необхідно розглянути поводіння тих учасників народнього господарства, котрих інтереси ближче всього займає розглянута нами вище норма права, себто кредиторів і боржників, в самому широкому розумінні цих слів. Ця остання увага означає те, що під назвою кредиторів ми будемо розуміти всіх осіб, що мають право вимагати виповнення обов'язків, а під назвою боржників — всіх осіб, обов'язаних виповнити умовлені договори та змови. Бо-ж всякий освічений політико-економ знає, що назву кредиторів і дебіторів треба розуміти саме в такому широкому змісті слова.

§ 7. Зробивши таке перестереженні, подивімось, який характер прибере поводіння кредиторів і дебіторів, себто осіб, правомочних і зобов'язаних, в процесі вільного обміну. Звернімось знову до нашого прикладу про сахарозаводчика і гурто-

вика-купця. Згадаймо, що від моменту складення змови ціна на сахар на ринку підвищилась. Дебіторові — сахарозаводчико-ві не вигідно виповнити свій обов'язок, коли навіть у нього і єть готовий сахар, бо він може продати його значно корисніше. Але-ж коли він не виповнить свого обов'язку, то його сахар (а, може, й инше майно) буде приневільно в реалізоване судовою властю, і виправлена сума грошей (рівна різниці цін на сахар на ринку до і після складання змови, себ-то збитки) буде сплачена його кредиторів-гуртовиків. Цією приневільною реалізацією майна сахарозаводчика його обов'язок буде погашений. Але виграв чи програв від цього дебітор сахарозаводчик? Без сумніву, він тільки програв або, найменше, ризикує програти. І це тому, що приневільна реалізація усяких цінностей за посередництвом судової власти завжди зв'язана з певним ризиком, що ця цінність буде продана нижче її можливої риночної добровільної ціни. Всякий, хто скільки-небудь наглядав це явлення або практично мав із ним справу, дуже добре знає, що приневільна реалізація майна, за рідкими виключеннями, являє собою для власника найневигіднішу реалізацію. І це вельми легко пояснити, коли ми згадаємо, — що тут власть, яка приневільно продає майно, лишена особнього інтересу і особньої ініціативи, — що вона зв'язана цілою нивакою формальностей. Ці формальности, хоч і гарантують власника від зловживання, але в той самий час не дають офіційній особі, що приневільно продає майно, ні приводу, ані можливости виявити особню ініціативу і прикласти *diligentiam, quam in suis rebus*.

Тому, коли боржник сахарозаводчик не хоче, або не може, виповнити свого обов'язку постачити сахар купцеві, йому нічого иншого не востанеться, як тільки самому в реалізувати свій сахар або инше майно, себ-то придбати гроші, купити гроші, і розплатитися з купцем за збитки. Під впливом особнього інтересу він і стане це чинити, себ-то доброхить реалізувати свої цінности у формі вільного обміну, розшукуватиме гроші, виявлятиме на них спит, купуватиме їх, складатиме за них ціну, себ-то оцінюватиме в грошах своє реалізоване майно.

§ 8. Який-же характер візьме поведіння боржника — сахарозаводчика, коли держава заведе нерозмінні номінальні гроші і наділить їх силою евентуального платіжного способу, а цінність їх прирівняє до цінности існуючої металичної (або иншої реальної) валюти? Існують гроші металичні і номінальні, котрих цінність, порівнюючи з металичними, падає. Якими грошима платитиме боржник? З чого-б не складалися гроші, узаконені державною властю, — чи з дорогоцінного металу, цінного своїм матеріалом, чи з реального товару (хутра, хліб, скіт як в стародавньому праві), чи з папірових нерозмінних грошей, що їх матеріал нічогосьенько не стоїть, для боржника сахарозаводчика це цілком байдуже. Адже-ж його цілком не інтересує, що получити його кредитор: чи поноцінні металичні гроші, чи нічого неварті папірці. Особний інтерес побужує його дбати тільки про те, аби його обов'язок був виповнений, оскільки це увільнить його від

невигідних наслідків невиконання: він перше за все заінтересований тільки в тому, аби якомога вигідніше для себе виконати свій обов'язок, хоча-б його кредитор при цьому одержав найгірші гроші. Найгірші гроші до того і стояться дешевше. Ото-ж, коли в даному випадку існують дві валюти: одна металічна, а друга номінальна, папірова, нерозмінна і обезцінена, то він саме і заплатити своєму кредиторові цією нічого невартою валютою. Чи так, чи інак, однак-же він повинен ослобонитися від свого обов'язку в формі обертання (за-для простоти припускаємо) того самого сахару на гроші, в законені державою, на валюту, і, розуміється, обезцінену валюту. Замість собі ще і те, що якби сахаро-заводчик зважився виконати свій обов'язок і постачити умовлений сахар купцеві, то й купець заплатити йому ціну сахару не чим іншим, як анов-же тою самою обезціненою валютою. Тоді сахаро-заводчикові доведеться виступити на ринку вже продавцем цієї небажаної для нього валюти, себ-то купувати щось на неї, або передкладати її.

§ 9. Так буде поводитись не тільки даний сахаро-заводчик, але й усякий інший сахаро-заводчик, або взагалі власник сахару, що змовив за продаж сахару на певний срок і обов'язаний виконати змову. Наслідком такого одночинного поведіння дебіторів сахаро-заводчиків буде те, що ціна сахару на ринку визначатиметься валютою, встановленою державою, хоч-би папіровою і обезціненою. Так будуть поводитись не тільки продавці сахару, обов'язані постачити його своїм кредиторам, але й продавці всякого товару і всіх мінових цінностей взагалі, які склали змови з приводу цих цінностей та обов'язались виконати ці змови: бо-ж обов'язуючі змови складались на всякий товар і на всякі блага взагалі. Одно слово: всі особи в сфері народного господарства, що склали змови і обов'язались їх виконати, стануть перед альтернативою: або виконати свої змови, або придбати ходячу валюту для звільнення себе від обов'язків. Звідсіля зрозуміло, що з боку дебіторів даного краю всі цінності на ринку оцінюватимуться в цій ходячій валюті, бо вони питатимуть її, старатимуться придбати її, реалізуватимуть всі свої різноманітні цінності саме на цю валюту, незалежно від цінності її матеріяла, утворюватимуть її ціну.

§ 10. В такому самому положенню опиняться і покупці, як це вияснюється з розгляду їх становища. Уявімо собі, що в нашому прикладі на протязі 3-х місяців ціна сахару знизилась до 3-х карбованців за пуд. Купцеві-гуртовникові не вигідно приймати сахар од заводчика по 4 карбованці за пуд, як було умовлено за 3 місяці перед тим, бо він може його купити на ринку по 3 карбованці. Але він повинен ослобонити себе від обов'язку перед сахаро-заводчиком. Аби збавитись приневільного правління вбитків (різниця риночних цін при складанню змови і при наступі строку), він приневолений буде також звернутися до розшукування на ринку необхідної для нього суми тієї самої номінальної валюти. Цю валюту він приневолений буде теж купити на ринку, себ-то реалізувати (продати) на цю валюту цінності, котрі він має;

інак кажучи, утворювати ціну цієї валюти. В такому самому положенню опиняться і всі взагалі покупці сахару, що визився в ціні, і тому всі вони будуть поводитись так само: дбатимуть про номінальну валюту і чином шитя утворять II ціну. З другого боку, якби який купець сахаро-торговець схотів виповнити свій обов'язок, себ-то прийняти від сахаро-заводчика сахар, то йому знов таки доведеться придбати цю номінальну легальну валюту для сплати сахаро-заводчикові умовленої ціни по 4 карбованці за пуд. Від прийняття всяких інших цінностей від купця сахаро-заводчик має право одмовитись, але від прийняття легальної номінальної валюти він одмовитись не може, і тому купцеві доведеться платити іменно законною номінальною валютою. В такому самому положенню опиняться і всі купувателі сахару. І не тільки купувателі сахару, але й купувателі всякого иншого товару і всіх цінностей, стоячи в обов'язкових відношеннях з продавцями відповідного товару й цінностей взагалі.

§ 11. Ми роздивились положення осіб, що питають на ринку легальну номінальну валюту, і виказали, який характер візьме їх поведіння, їх одновидна чинність що до власників цієї валюти. Погляньмо тепер, який характер прибере поведіння власників (продавців) легальної валюти, себ-то осіб, що передкладають II на ринку. Ім, без сумніву, бажано найвигідніше збути свою валюту, себ-то дістати за неї, купити за неї якомога більшу кількість цінностей. Валюта уявляє собою цілком одновидний товар, і на неї не може істувати різних цін (*caeteris paribus*). Тому, коли один сахаро-заводчик передкладає за 4 карбованці такої номінальної валюти 1 пуд сахару, а другий за ті самі 4 карбованці дає тільки півпуда, то зрозуміла річ, що завдяки конкуренції продавців сахару, ціна номінальної валюти в сахару вирівняється, і самий сахар дістане одновидну оцінку в цій валюті. Рівним способом, коли і продавці валюти (себ-то покупці сахару) схотять дістати: той за 4 карбованці 1 пуд сахару, а той за ті самі 4 карбованці тільки $\frac{1}{2}$ пуда, то конкуренція між ними спомогатиме зрівнянню цін на сахар в тій самій валюті. Те саме стане і з усіма иншими товарами: всі вони одержать одновидну оцінку в легальній номінальній валюті і так само продаватимуться і купуватимуться на цю валюту.

§ 12. Без сумніву також і те, що при додержуванню з боку державної влади певних умов і заходу при випуску номінальної валюти, взаємодіношення цін різного товару на ринку повинно прибрати постійний і держкий характер; інак кажучи, взаємовідношення цін у номінальній валюті прибере такий самий вигляд, яким воно було-би при самій держкій металічній валюті або при натуральному обміні. Причину цього явлення легко дослідити на такому гіпотетичному прикладі: уявімо собі два родя товару: сахар і жито, що при натуральному обміні обмінюються в пропорції: 1 пуд сахару на 4 пуди жита, а в номінальній валюті пуд жита коштує 1 карб., а пуд сахару 4 карб. Згадаємо, що цінність жита в наслідок неврожаю підвищилась при натуральному обміні вдвоє, себ-то тепер дають за 1 пуд сахару тільки 2

пуди жита. Без сумніву, що при цьому ціна жита і в номінальній валюті підвищиться вдвоє, себ-то за пуд жита даватимуть не 1 карбованець, а 2 карб. Легко уявити собі, що це jinak не може й бути, бо якби ціна жита в номінальній валюті осталась попередньою, то всі особи, що мають у руках номінальну валюту і бажають купити на неї сахар, кинулись-би перш за все купувати по дешевій ціні жито, аби промінати його потім ладом натурального обміну на сахар. Той, хто має 4 карбованці, і зміг-би купити на них 1 пуд сахару, постарався-б замість цього купити спершу 4 пуди жита і на них вимінати 2 пуди сахару, котрий він може продати за 8 карбованців у номінальній валюті. Без сумніву, що конкуренція купувателів скоро підвищить ціну жита в номінальній валюті до відповідної ціни II в натуральному обміні.

§ 13. Таким чином, ціни на всякий товар на ринку означатимуться в номінальній валюті; взаємовідношення цін у цій валюті буде таке саме, яким воно було-б при натуральному обміні, або-ж при держкій металічній валюті; всі обовязки складатимуться й виповнятимуться в тій самій номінальній валюті; одно слово, при додержуванні певних умов при випуску й регулюванню цієї номінальної валюті з боку державної влади, номінальна папірова валюта, як це відомо з низки фактів в історії папірово-грошового обороту, може бути в краю єдиною фактичною валютою, цілком держкою; вона стає 1) мірою цінности, бо всі цінности виявляються в ній, 2) знаряддям обміну, бо всі обміни утворюються за II посередництвом, і 3) законним платіжним способом. І походження всіх цих явлень, себ-то цих функцій номінальної валюті, тільки й можна пояснити II специфічною правовою особливістю, властивою тільки їй самій в усіх цінностей, саме тим, що закон наділяє II значінням евентуального способу для розршення обовязків, або, мовляв, значінням валюти. По силі цієї правової особливости, на неї виявляють спит усі дебітори (котрими можуть стати і продавці, і купувателі, і ввагалі контрагенти усякого роду: орандарі, міновщики, подаруни, наслідники, заставники, то-що). Відсіля на ринку складається II мінова цінність. В наслідок цього всі об'єкти економічного обороту, що втягаються в обовязкові відношення, оцінюватимуться в цій номінальній валюті. Взаємовідношення цін товарів і всяких інших об'єктів економічного обороту прибірає такий самий вигляд, як це було-б при металічній валюті або при натуральному обміні. Всі змови складаються і регулюються, себ-то виповняються за посередництвом цієї самої номінальної валюті. Одно слово, при додержуванні певних умов валюта ця по своїй ролі в економічному життю країни нічим не буде відрізнятися від валюти металічної.

III.

Роль обовязкових мінових відношень.

§ 14. В попередніх міркуваннях річ ішла про обовязки, складені раніше виникання номінальної валюті, бо ніщо нам

ще не давало права зробити домисел, що виникають нові змови, нові обов'язки в номінальній валюті. Ми згадували, що номінальна валюта застала вже складені грошові відношення, що держава тільки прирівняла її до існуючої металічної валюти, і приластила їй право розрішати всі існуючі обов'язки. Значить, обов'язки вже істували і написані воєн були, очевидно, в попередніх грошах. З'явилась можливість розрішати старі, ще не скінчені обов'язки через нову номінальну валюту. Але яким-же чином складатимуться нові обов'язки? і в якій валюті? В попередній валюті їх зовсім не можна складати, бо хоч держава, заводючи нову, номінальну валюту, і не заборонила складати змови на метал, але навкооно вона зробила це неможливим, бо прирівняла заплату номінальною валютою по обов'язкам до заплати металом. Значить, усякий хто має металічний борг по обов'язку, може заплатити його номінальною валютою, і кредитор не має юридичної можливости дістати од боржника борг металом. Тому недодільно і окладати такі металічні умови: все одно по них металічної валюти не дістанеш. Тому зостається одна можливість: складати їх у номінальній валюті. І дійсно, політична економія дуже добре знає, що в такому випадку всі змови починають утворюватись у номінальній валюті. Ця заміна в змовах одної валюти (металічної) другою (номінальною) має величезну вагу в розумінню закріплення її в обороті, вкорінення її в економічні відношення і утворення в ній ціл, себ-то дальшого розвитку її мінової цінности.

§ 15. Цей процес дальшого провикання номінальних грошей в оборот получить ще ширше освітлення, коли ми розглянемо зв'язок обов'язкових мінових відношень з готовими міновими відношеннями. Усяке благо (точніше, право на благо) може бути обмінено, себ-то придбано або відчужено двійним способом: або ладом готового (прямого) обміну або ладом обов'язку. З приводу всіх благ на ринку виникають і готові, прямі, мінові відношення (що не родять у нормальних випадках обов'язків) і мінові відношення через обов'язки, що родять обов'язкові відношення. Вивімімо, наприклад, сахар або хліб. Певні партії сахару або хліба, індивідуально означені, можуть продаватись, як готові блага; при тому обмін може вчинитися так, що всі відношення між сторонами кінчаються одночасно, одразу, не утворюючи обов'язкових відношень. Скажемо, продається сахар по 4 карбованці за пуд, або пшениця по 1 карб. 50 коп. за пуд, при чому продавець передає покупцеві вартісне посвідчення на складений в складі товар, індивідуально означений, а покупець сплачує належні гроші. Коли в змові нема обману, або иншої ненормальности, то всі відношення між продавцем і купувателем кінчаються в один і той самий момент времени. Цього роду змови можуть бути вчинені за допомогою усього роду грошей: і товарних, і металічних — валютних, і номінальних, — по умові сторін. І держава не може приписати, якими грішми сторони повинні розплачуватись між собою; держава не може тут накинути сторонам номінальної валюти. От так, наприклад, мовляв,

по комерційному: вчинено змови (обміня) на 100.000 пудів сахару готового по 4 карбованці і 200.000 пудів готової пшениці по 1 карб. 50 коп. В той самий час вчинено змови обов'язкові: на 100.000 пудів сахару на срок в 2 тижні по 4 карб. 05 коп. і на 200.000 пуд. пшениці на срок 2 місяці по 1 карб. 60 коп. В першому й другому випадку справа йде про обмін сахару і пшениці на гроші, про продаж товару. Але по своїх наслідках в обсягу грошового обороту ці дві змови зовсім рівного характеру. Тоді як виконання змови готового обміну може утворитися в яких завгодно сторонам грошах (для простоти скажемо — в металічних); значить тут у результаті утворюються готові ціни на сахар і пшеницю — металічні; в той самий час при змовах обов'язкових у результаті утворюються ціни номінальні.

§ 16. Але політична економія вже давно з достатною ясністю встановила той факт, що ціни в обов'язках впливають на ціни готові і наворот. І тому, вкінці на ринку встановлюється одна ціна і на сахар і на пшеницю. Звичайно, ціни готові та обов'язкові одрізняються між собою деякою різницею, но ця різниця виявляє собою вплив обчислення (калькуляції) обставин, супроводючих змови: обчислення срока часу, обчислення процентів за гроші, обчислення коливання цін за час строку, то-що. Но коли ми, калькуючи ціну на даний товар, готову і в обов'язках, одкинемо ці «ділові» впливи, то виявиться, що ціни однакові. Наприклад, купець-бакалійник купує в квітні й травні за-для своєї крамниці сахар-пісок, що йому потрібний буде лише на сезон ягід, на липень і червень, для продажу на варення. У нього єсть дві путі: або купити готовий сахар за готові гроші по 4 карб. 80 коп. за пуд і забезпечити себе готовим сахаром, або-ж забезпечити себе купівлею сахару на срок липень—червень по 4 карб. 30 коп. за пуд, себ-то дешевше на 50 коп. на пуд. Тут він повинен взяти до уваги: і проценти на гроші, що він їх зараз не платить, як у першому випадку, і риск від зниження ціни нижче 4 карб. 30 коп., і риск за можливе невиконання обов'язку і запізнення постачи сахару, то-що, і тоді тільки купити сахар по обов'язку. Так само поведуться й інші купці. І від цього спит на сахар готовий і по обов'язкам то посилюється, то слабшає. Так само поведуться і продавці сахару, обмірковуючи обставини і змінюючи передкладання сахару. Вкінці встановлюється на ринку одна ціна на сахар по економічному обчисленню, що здається не однаковою, але з точки погляду економічного обчислення — та сама. Цей процес виказує, як ціни в обов'язках впливають на ціни готові. Коли-ж ми прийнемо до уваги, що в розвитку соціальному господарстві роля обов'язків у процесі обміну становиться все більше й більше, коли ми згадаємо, що утворення цін на ринку в сьогочасному розвитку господарстві означається головним чином біржевими міновими відношеннями, а ці остатні являють собою мінові відношення обов'язкового характеру, то ми прийдемо до того виводу, що й готові ціни благ знаходяться в залежності від цін в обов'язках. І чим сильніше розвиток мінових обов'язкових відношень, тим сильніше і ця залежність. Але при існуван-

ню номінальної валюти ціни в обов'язках виявляються в номінальній валюті. А тому і ціни в готовому обміні повинні згожуватись з цінами в обов'язках і теж виявлятися в номінальній валюті. Чим більше значіння в міновому соціальному господарстві мають обов'язкові обміни, тим більше значіння мають і ціни в обов'язках, а значить істусе й тим більша певність в тому, що номінальна валюта зробиться єдиним знаряддям обміну та мірою цінности.

§ 17. Із попереднього ми бачили, що номінальна валюта утворюється в процесі обов'язкових відношень поміж учасниками економічного життя, що її значіння і сила випливає з того значіння, котре вона має згідно з законом в розв'язанні обов'язкових відношень, що її цінність утворюється на ринку при регулюванні обов'язків. Якби в даному громадянстві, в народньому господарстві, не істувало обов'язкових відношень, то ніяка номінальна валюта не мала-б у такому халяйстві ніякої мінової цінности, а значить і ніякого економічного значіння. І справді, уявімо собі, що в даному громадянстві немає зовсім обов'язкових відношень в області халяйства, себ-то, в ньому нема ні кредитних змов, ні срокових змов, ні змов без одночасної непосредної передачі еквіваленту (себ-то такого іменю роду купівлі-продажу, міни, оренди, осібною найму, загаду, застави, постачі, тощо), в котрих виникають взагалі обов'язки. Можна з певністю сказати, що в такому народньому господарстві ніяка найдеспотичніша власть не змогла-б надати своїм номінальним грошам мінової цінности та інших якостей, властивих номінальній валюті. І справді, який кому інтерес був-би приймати такого роду гроші, що їх ні на що не можна вживати, що ними не можна задовольнити ніякої потреби? Коли-б навіть цим грошам в даному громадянстві і надана була державою сила евентуального платіжного способу, то цією властивістю таких грошей ніхто не зміг-би покористуватись, завдяки відсутностиць ому громадянстві обов'язкових відношень, що для них тільки й встановлюється це право, ця сила. Зарівно, коли-б у громадянстві, де істують складні і різновидні обов'язкові відношення, державна власть завела-б номінальну валюту, але не наділила-б її правом евентуальности в розв'язанні обов'язків, то така валюта також не мала-б ніякої мінової цінности і ніколи не зробилась-би грішми. Для зроуміння сути номінальної валюти необхідно язсувати собі те положення, що вона єсть продукт діяльности державної власти в області обов'язкових відношень і що вона гине одночасно в їх вагнбелью. Ті громадянства, де внаслідок політичних подій гинуть обставини для утворення й розвитку обов'язкових відношень між субектами господарства, втрачується і можливість організації здорової номінальної валюти. Її мінова цінність і значіння поступінно зходить до нуля.

§ 18. Розвиток обов'язкових відношень в народнім господарстві вказує взагалі на розвиток структури народнього господарства, на його прогрес. Основна властивість народнього господарства — планомірність, розвивається одночасно з розвитком

народнього господарства. Обов'язкові відношення суть не що інше, як явлення більшої планомірності, порівнюючи з примітивними формами нерозвинутого натурального господарства. Кожне обов'язкове відношення являє собою зміцнення й ускладнення елемента планомірності, передбачення і економічного обчислення. Досить для прикладу нагадати про значіння грошового кредиту для розвитку планомірності і складності економічного життя, або про значіння біржової торгівлі в тому самому відношенні. Але істування і кредиту, і біржі обумовлено розвитком особливих норм в області обов'язкового права: головним чином умови позички й умови постачі (купівля-продаж *genere, pondere et numero* абстрактних мінових цінностей). Відсіля стає наявним, що номінальна валюта і номінальні гроші, поява та істування яких зв'язано з істуванням у народньому господарстві системи обов'язкових відношень, являють собою продукт розвинутого народнього господарства, і що їх розповсюдження і розвиток зв'язані з еволюцією народнього господарства. В нерозвинутому народньому господарстві номінальні гроші, номінальна валюта неможливі, або засужені на нікчемну роль. Назворот, чим більше розвивається народнє господарство, тим більше розвивається в ньому планомірність, тим більше проведення цієї планомірності потребує розвитку обов'язкових відношень і тим більше, як побачимо далі, виникає необхідність у номінальній валюті.

IV.

Теорія грошей Кнаппа.

§ 19. В моє завдання не входить критика істуючих теорій грошового обороту (рівно ввагалі й критика істуючих учень та поглядів). Лише для ясности викладаної мною теорії і для того, щоби підчеркнути та відтіняти де-які її положення, я приневолюений торкнутися істуючих теорій інших авторів, вважати точки схоження й розхоження і зробити де-які критичні уваги. Перше за все, з цієї точки погляду, мені доведеться звернутися до Кнаппа. Його теорія так само, як і викладана мною, єсть теорія номіналістична; гроші, про котрі він розмірковує, єуть номінальні гроші. Кнапп основною своєю метою мав виказати, що правильними грішми можуть бути не тільки ті гроші, що їх матеріял (*Stoff*) являє собою самостійну цінність, але й ті, що їх матеріял не має ніякої цінности, якого погляду придержуюсь і я. Значіння грошей, себ-то їх мінову силу, власть, Кнапп вбачав у тій постанові державної власти, в тій нормі права, вгідно в яку такі гроші служать приневільним способом для погашення (*Tilgung*) обов'язків. Це положення становить також основу і моїх розміркувань. Але в дальшому викладі я вже розхожуся в Кнаппом, почасти поширюючи і доповнюючи його неповний і звужений аналіз юридичного значіння грошей, а почасти підводячи цілком нові підстави для теорії грошового номіналізму, як це буде видно зі слідуячого викладу.

§ 20. Розхоження викладаної мною теорії грошового номіналізму з теорією Кнаппа починається зараз при визначенню тієї ваги, яку має номінальна валюта в області розршення обов'язків. Не боючись докору за причепливість, можна категорично ствердити, що Кнапп не поглибив досліду про значіння цієї юридичної норми в міновому обороті; він не уявляв собі в цілій повноті і силі значіння грошей, як приневільного законного платіжного способу в області обов'язкових мінових відношень; а тому і розуміння тієї правової норми, що ставить основу його теорії, восталося для нього неясним. Правове значіння грошей і наслідки цього значіння грошей, в розумінню придбання ними мінової цінності, висловлені ним усього в де-кількох фразах на протязі небагатьох сторінок, при чому сама постановка цих фраз заставляє надавати їм вужче і більш обмежене розуміння, ніж цього можна було сподіватися. Кнапп, цілком розуміючи, що мінова цінність грошей залежить від їх специфічної властивості погашати обов'язки, надав цьому правовому явленню надто вузький характер. По вживаних ним в його книзі виразах треба думати, що він під назвою обов'язків розумів тільки лише обов'язки на заплату певної грошової суми, означеної в одиницях номінальної валюти (Werteinheiten), себ-то грошові борги (Schulden). Скрізь, де юриста повинен був-би вживати більш загальне й ширше слово «обов'язки», він вживав вужче слово «борги». Трохи можна оумніватись в тому, що він надавав іменню таке вузьке і обмежене розуміння цьому терміну, бо на сторінці 9-ій своєї книги він дослівно каже слідує (цитую по виданню 1905 р.): «Wir reden hier von Schulden die auf Werteinheiten lauten (Pfund Sterl., Mark, Rubel)» і далі: «Schulden, die auf Werteinheiten lauten und mit Zahlungsmitteln (Lytron) getilgt werden, sollen nähmlich «lytrische «Schulden heißen».

Розуміючи в такому вузькому значінню специфічну правову властивість грошей, Кнапп тим самим обмежує, на шкоду своєї теорії, коло тих обов'язків, що погашаються грішми. З точки погляду юристи під назвою обов'язків, що погашаються грішми, треба розуміти всі обов'язки, коли вони чому-будь не виконані. Юридично кажучи, всі обов'язки, коли вони не виконані, обертаються в обов'язки оплатити збитки в грошовій формі, себ-то в такі самі обов'язки, які Кнапп у своїй термінології називав «літритичними». В цьому випадку всі обов'язки, за посередництвом судової влади, обертаються в обов'язки «dandi rescipiam», себ-то «літритичні борги».

§ 21. Кнапп, очевидно, не розумів цього значіння грошей в області обов'язкових відношень. І це видно не тільки з приведених вище його виразів, але і в дальших його міркувань і ходу його думок. Кнаппові треба було доказати, чому номінальні гроші матимуть мінову цінність, і він вказує, як на причину виникання такої їх мінової цінності на таку обставину. Він каже, що «кожна особа в цивільному обороті (Verkehr) займає «амфітропічне» положення, себ-то вона являється в багатьох напрямках боржником, а в багатьох напрямках кредитором»,

а тому «кожний держатель (Inhaber) таких номінальних грошей направляє їх по путі циркуляції тоді, коли він знаходиться в положенні платника їх, як одиниць цінності». І декількома рядками далі він пояснює: «Задоволення держателя (номінальних грошей) спочиває не на володінню їми самими по собі, але на володінню ними в передбаченню майбутнього їх вживання для платіжів». (Der Inhaber verwendet sie zirkulatorisch, sobald er in die Lage kommt Werteinheiten zu leisten... Die Befriedigung des Inhabers beruht also nicht im Besitze an sich, sondern im Besitze mit der Aussicht auf künftige Verwendung zum Zahlen». (Стор. 38). Цілком ясно, що з точки погляду Кнаппа мінова цінність номінальних грошей залежить од того, що кожна особа в цивільному обороті являється з одного боку боржником грошей, а з другого боку кредитором по чисто грошовим боргам, як це, очевидно, виходить з попереднього викладу. Тому-то кожна особа прийматиме такі гроші не для них самих, а передбачаючи майбутні платіжі по чисто грошових (літтричних) боргах. При цьому востається зовсім в забутті та головна функція грошей, що вони являються есентуальним платіжним способом по всіх обов'язках на всі реальні цінности (товари, услуги, майно, то-що). Однак-же можна в певність поправити Кнаппа, що якби номінальним грошам не належало зараз згадане право, то вони ніякої мінової цінности зовсім не мали-б. І це тому, що на такі гроші не тільки літтричних, але і ніяких інших взагалі змов ніхто-б не вчиняв. І справді, грошові змови (літтричні), наприклад позички, учиняються тоді, коли ці гроші кому-небудь потрібні. А раз такі номінальні гроші ще не мають мінової цінности (а це розуміється само собою, в даному випадку, бо ще треба показати, як і чому вона виникає), то їх можуть питати, дбати, а себ-то позичати по літтричних змовах тільки для того, щоб розрішати за їх посередництвом всякі змови на всі існуючі мінові реальні цінности. А раз цього права номінальні гроші не мають, то вони нікому й не потрібні, і ніхто ними оперувати не стане, ніхто не буде на них учиняти ніяких змов. Чисті, спеціальні змови на гроші являються в цивільному обороті тільки, як результат есентуальної платіжної сили грошей (про що Кнапп зовсім і не згадує), і тільки тоді, коли номінальні гроші придбали на ринку певну мінову цінність. А поки ще мінової цінности у них нема, то кому вони і на що потрібні? Купити на них нічого не можна, бо вони ще не мають ніякої мінової цінности, а питати їх для погашення обов'язків теж нема рації, бо вони лишені цього права взагалі і можуть погашати тільки чисто грошові обов'язки (літтричні).

§ 22. Уявімо собі, що в краю з металічною валютою, де всі змови вчиняються на метал, а в тому числі і «літтричні» змови (напр., позички) держава заводить номінальну неровнінну валюту. Однак-же ця валюта не наділена правом есентуально-платіжного способу взагалі по обов'язках, а наділена таким правом тільки відносно «літтричних» змов, написаних в такій валюті. Тут може бути така альтернатива: 1) або ця валюта не поставлена

законом ні в який легальний звязок з металічною валютою, а існує тільки сама по собі, як паралельна валюта, 2) або вона поставлена в обов'язках в такий легальний звязок з металом (встановлений легальний курс), себ-то приневільне відношення цінності (а значить і платіжної сили по літричних боргам) між металом і номінальною нерозмінною валютою. В першому випадку можна категорично твердити, що номінальна валюта (як зараз вказано) ніколи мінової цінності не матиме; та і літричних змов у ній ніхто не окладатиме, бо така валюта зовсім не матиме ніякого практичного значіння. В другому випадку, коли номінальна валюта поставлена законом у приневільне відношення цінності з металом в платіжах, хоч-би по літричних боргах, то вона матиме мінову цінність і вкінці, коли закон її оцінює ненормально високо відносно металу, то вона при певних обставинах, по закону Орема (Oreatus-Nicolas d'Oresme) — Грошема може навіть зовсім витиснути собою метал, стати на його місце і зробитись вкінці правдивою номінальною валютою. Нема сумніву, що Кнапп зовсім не гадав про перший випадок, коли отвержував, що номінальна валюта матиме мінову цінність тільки лише завдяки властивому для неї праву погашати написані в цій валюті літричні борги. Він, очевидно, передбачав другий випадок, коли номінальна валюта поставлена в приневільне легальне відношення в літричних обов'язках з металічною валютою. І цілком правильно, що вона тоді матиме мінову цінність.

§ 23. Еге-ж!.. Але тоді від металістів доводиться поостійно чути такого роду заперечення: «Завдання Кнаппа було доказати, мовляв, що буцім можлива цілком самостійна, незалежна, від металу номінальна валюта, і що вона матиме свою власну, незалежну від металу, мінову цінність, і що, значить, вона може вилляти собою зовсім незалежну від металу, самостійну міру цінності, і, що, буцім, це можливо завдяки тільки тому, що така валюта являє собою спосіб погашення «літричних» боргів. Тим часом, на перевірку, мовляв, сталося, що така номінальна валюта одержує свою мінову цінність завдяки лише тому, що її цінність законом приневільно прирівняна до існуючої металічної валюти. От-так, мовляв, коли Кнапп хотів показати виникання мінової цінності номінальної валюти, номінальних грошей, незалежно від металічного обороту, то він непримітно для себе вчинив логічну помилку. Він доказує, мовляв, виникання незалежної від металу мінової цінності номінальних грошей їх міновою цінністю в «літричних» змовах, однак-же, okaza-лося, що цінність номінальних грошей в літричних змовах означається цінністю паралельної металічної валюти. Ясно, мовляв, що Кнапп своєю теорією не доказав можливості виникання самостійної, незалежної від металу, мінової цінності номінальних грошей, а значить, і його теорія не доказує, що номінальна валюта може бути самостійною мірою цінності, себ-то правильними гіршими».

§ 24. Це заперечення в однаковій мірі відноситься і до моїх поглядів, викладених у цій праці; тому я спинюся на цьому пред-

меті докладніше. Розвиваючи значіння правової особливості грошей до її правдивої крайниці і поширюючи її вплив у області мінових відношень і зокрема у сфері придбання номінальними грішми мінової цінности, — я мав на увазі тільки лише виказати той процес, яким утворюється мінова цінність номінальних грошей в загальному ході економічного життя; я мав на увазі розкрити правдиве, дійсне значіння правової особливості грошей, як есентуального опособу ровіршення обовязків, і: як фактора в утворенні мінової цінности номінальних грошей.³ Але я ні трохи не помилявся в умовному характері викладеного мною процесу утворення мінової цінности номінальних грошей. Я прямо і свідомо построїв свій гіпотетичний приклад так, що припускав попереднє та одночасне істування в народньому господарстві двох валют: одної — металічної, а другої — номінальної, при чому металічна валюта попережує номінальну, а номінальна — передбачає вже істування металічної. Гіпотетичний приклад я построїв так, як звичайно цей процес твориться в дійсности, і це для того, щоб краще і лекше можна було зрозуміти цей процес. Але я во всім не думав спинятись на цьому поясненню і вдовольнятись ним. Справді, в моєму гіпотетичному прикладі і в моєму теоретичному аналізі первітне значіння і первітна цінність знов утворених номінальних грошей означається цінністю раніш істувавших металічних грошей. Згадаємо гіпотетичні приклади, викладені на попередніх сторінках. Сахаро-заводчик продає купцеві сахар по 4 карб. за пуд. Чи зміг-би сахаро-заводчик продати свій товар по призначеній ціні, коли ще нема ніяких грошей, а значить нема ще і грошових цін? Чи зміг-би купець купувати сахар по призначеній ціні, коли ще нема грошей і грошових цін? Звісно —ні.

Очевидячки, мої гіпотетичні приклади передгадують попереднє істування якихсь-то інших грошей, на які на ринку купуються і продаються всі товари і в яких учиняються всі змови. Далі річ іде про підвищення і зниження цін на сахар на ринку. В якій валюті вчиняється це підвищення і зниження цін? Очевидячки, в тій, у якій складені змови. Инак це не може й бути, бо нова (номінальна) валюта тільки-що виступає на сцену. Нарешті суддя присуджує певну суму грошей, яко абитки, покупцеві або продавцеві. Знов таки, чим керується такий суддя? Цінами на ринку. А вони означаються в грошах, очевидячки, попередніх.

§ 25. Повторюю, що я построїв свої гіпотетичні приклади і викладав цей процес так, як він звичайно проходив і проходить в економічній дійсности. Суть цього процесу в тому, що звичайно номінальна валюта являється на аміну другої попередньої, звичайно металічної, валюти. В цій металічній валюті означаються всі ціни і всі обовязки. Коли являється на сцену нова номінальна валюта, то вона застає вже складену систему мінових відношень, грошових цін і обовязків. Будучи неровзмінною і безцінною по своему матеріялу, валюта ця звичайно не могла-б мати ніякої мінової цінности; значить, не могла-б мати і ходу, себ-то не могла-б уживатись у якості знаряддя обміну, коли-б

держава не утворила для неї особливої правової властивості. Для того, щоб наділити її цінністю, держава привлащує їй право бути еventуальним способом для розв'язання всіх обов'язків, себ-то обов'язкових мінових відношень на всі цінності міннового обороту. Держава приневільно надає їй призначену мінову цінність, але не прямо, а скісно, приневільно прирівнюючи її у складених обов'язках до цінності попередньої валюти. Тоді номінальна валюта дістає на ринку мінову цінність, путем того процесу, що вясований мною вище в гіпотетичних прикладах. З доглядання сього процесу стає наочним, що номінальна валюта може вкорінитись у народньому господарстві тільки при тій умові, що їй буде наділено еventуальною платіжною силою і що ця її платіжовдатність буде поставлена в правовий зв'язок із існуючою на ринку валютою металічною, себ-то буде легально їй прирівнена в певному відношенню (в обов'язках).

§ 26. Звернімось тепер до вище викладеного заперечення металістів. Ставлячи таке заперечення, металісти зовсім не дають собі звіту, що вони властиво розуміють під виразом: «цінність мінгової валюти залежить од металічної». Теорія номіналізму затверджує, що мінова цінність номінальної валюти утворюється публично-правовою нормою, наказом держави, а металісти затверджують, що мінова цінність номінальної валюти залежить од попередньої металічної, від металу, себ-то, що номінальна валюта уявляє собою, ніби борговий обов'язок, означаючий собою металічну валюту. Що розуміють металісти під словом «залежність»? — Риночну залежність? себ-то залежність номінальної валюти від металу в порядку слободного обміну? — Але-ж усякі чисто мінові цінності в цьому розумінню залежать одна від одної, себ-то одна означається другою, докладніше сказати, взаємним відношенням. І тут нема нічого дивного, що цінність металу і номінальної валюти на ринку означаються одно одним, прирівнянням одного до одного, однаково як і всякі інші мінові цінності в порядку слободного обміну. Тут нема ніякого потверження якоїсь спеціальної залежності номінальної валюти від металу. Но, може, кажучи про залежність номінальної валюти від попередньої металічної, металісти розуміють «залежність» як прирівняння мінгової цінності номінальної валюти до металічної наказом держави? Але-ж про це всякий знає, що ні одна — навіть сама деспотична — держава не зможе вчинити цього, бо мінову цінність на вільному ринку не можна установити наказом держави. Ринок сам установлює мінові цінності путем слободного обміну, і всякий знає, що коли держава сьогодні звелить, щоб папіровий номінальний карбованець був рівним у мінвому обороті волотому карбованцю, то коли ринок не згодується на це повеління держави, то він сьогодні-ж одповість державі лажем на золото (а иноді навіть і раніше появи папірового карбованця на ринку).

§ 27. Що-ж таке властиво чинить держава, впроважуючи в оборот номінальну валюту і наділяючи її мінвою цінністю? До чого вона прирівнює мінову цінність номінальної валюти?

Прирівняти її до металу вона не може; і взагалі вона не може прирівняти її в готовому обміні ні до якого іншого блага. Це належить до влади ринку, а не держави. Держава — ж може прирівняти мінову цінність номінальної валюти лише до всіх цін у складених обов'язках, себ-то до номінальної цінності всіх благ, (але-ж не майбутніх обов'язків). Кажучи зовсім точно, це єсть приневільне прирівняння цінності номінальної валюти до мінової цінності усіх благ у складених обов'язках, до кола обов'язкових (номінальних) мінових цінностей усіх благ. Це явлення я ву традицією валюти. Правда, тому що всі ціни означаються в попередніх металічних грошах, то здається, ніби номінальна валюта прирівнюється до цих грошей. Але в дійсності держава цього досягнути не може, коли на це не згодується ринок, і річ іде тільки про первітне прирівняння номінальної валюти до мінових взаємовідношень усіх благ, означених у складених обов'язках. Це прирівняння (традиція) має вагу лише для ліквідації існуючих обов'язкових відношень, а в усіх інших мінових відношеннях і в дальшому грошовому обороті мінова цінність номінальної валюти означається вже слободним ринком, а не велінням держави.

§ 28. Виникає кардинальне питання, чи являється необхідною для виникання і утворення мінової цінності номінальної валюти установа взаємного легального відношення цінності номінальної валюти неперемінно з металічною, — чи номінальна валюта може одержати свою мінову цінність і від усякої іншої валюти, себ-то цілком незалежно від попереднього існування металічного обороту? Металісти вирішують це питання в першому розумінню, затвержуючи, що номінальна валюта не може бути утвореною без попереднього металічного обороту; іншими словами, вони затвержують, що номінальна валюта має завжди гетерогенний характер од металу при своему виниканню. Здається, що на цій остатній точці погляду стояв і Кнапп, бо він не раз повторює, що впровадження номінальної валюти не означає зникання металічної. Самий розум цього питання для Кнаппа востався неоним; він не здавав собі ясного звіту в важливості самої його постановки. Поперед усього ясно, що навіть при вирішенню цього питання в тому розумінню, що металічний оборот необхідний тільки, як попередня умова для виникання мінової цінності номінальної валюти, все-ж таки в дальшому розвитку і існуванню номінальної валюти теж являється можливим обійтись цілком без усякого металу, хоч-би навіть у якості поправки або забезпечення. Однак-же нема зовсім ніякої основи вголжуватись з таким исподобним твердженням металістів, мов номінальна валюта може получить свою мінову цінність тільки від благородних металів, і тому, мовляв, попередній металічний оборот являється необхідною умовою для придбання номінальною валютою мінової цінності. Для кожного ясно, що номінальну валюту можна прирівняти до всякої іншої попередньої валюти: до неблагородних металів, до усякої реальної валюти і навіть

до товарних грошей, не маючих ще точно означеного права валютности. До всіх цих попередніх грошей і можна прирівняти номінальну валюту, і вона може получить на ринку держку мінову цінність, опосомом, вясованим вище. І справді: в наших гіпотетичних прикладах замість попереднього золотого обороту дуже легко передумислити і уявити собі всякий инший попередній грошовий оборот — неблагородні метали, хутра, скіт, худобу, хліб, то-що. Тоді ціни сахару означатимуться в цих грошах, не вважаючи на те, чи вони валютні, чи товарні. І наслідки цього означення цін для номінальної валюти будуть однакові, як і наслідки означення цін у золоті. Тому-то значини грошового номіналізму здобуває творчий і грандіозний характер і в науці політичної економії, і в народньому господарстві.

§ 29. Що номінальна валюта, виникаючи в народньому господарстві, звичайно прирівнюється законом (судом, звичаєм, то-що) в обов'язках до істуючої валюти, в цьому нема нічого дивного. Инак це й бути не може, бо і волки инші нові гроші, чи-то металичні, чи-то ріані реальні, коли вони входять в оборот, то прирівнюються (звичайно, в певній розмірности) до попередніх грошей. Однак-же ніхто не стане за твержувати, що такі нові гроші, що ввійшли в оборот, не мають самостійної цінности, і що вони спіраються на попередню валюту. І в цьому відношенню благородні метали в історії грошового обороту в значно більшому ступню спіраються на традицію від попередньої валюти. Адже-ж відомо, що благородні метали появлялись звичайно у менше культурних народів із-за границі, від сусідів більше культурних, і зуотрічали в новому народньому господарстві цілу нявку вже істуючих товарних і валютних грошей (наприклад, прості, неблагородні, метали), до яких і прирівнювалась їх цінність, чи путем слободного мінового обороту, чи путем веління власті. І це зовсім таки природний і правомірний путь. Але як, на основі цих фактів традиції цінности металичних грошей від инших, ніхто не стане твердити, що металичні гроші не мають самостійної цінности. І не заглядаючи в глибину історії, можна вбачати в новіші часи, що металична валюта являлась часто приймачкою валюти номінальної, і цінність її прирівнювалась до цінности номінальної валюти. Такий перехід учинився путем прирівняння металу до номінальної валюти, як це, наприклад, було двічі в Росії, з 1839 і 1897 роках. Перший раз срібло було прирівняно до істуючої номінальної валюти, до асигнацій (загубивших усякий зв'язок зі сріблом) у пропорції $3\frac{1}{2}$ рублів асигнацій за один срібний рубль. А в другий раз золото було прирівняно в розмірности і золотого рубля до $1\frac{1}{2}$ рубля номінальної валюти (папірових рублів, «кредитних» рублів), теж загубившої усякий зв'язок зі сріблом, на яке вона спіралася. Однак-же з приводу цих фактів, нікому не впаде на думку затвержувати, що мінова цінність золота має гетерогенний характер і що вона заложить від мінової цінности папірових карбованців або срібла. А се можна було-б затвержувати з такою-же льогичною підставою, опіраючись на факти. Теж можна сказати і про золоту

валюту, до якої держава переходила після срібної валюти. Там золото теж прирівнювалось до срібла, теж була традиція.

§ 30. Традиція зовсім не є гетерогенне заповичення цінності або залежність цінності одної валюти від другої. У випадках правомірного переходу від одної валюти до другої традиція єсть тільки затверження публічною властю (законом, судовим прецедентом, звичаєм, то-що) того мінового взаємовідношення двох валют, що вільно склалося на ринку. Традиція цінности грошей одної валюти від другої встановлюється для того, щоб не колихати новою валютою встановлених мінових взаємовідношень благ у міновому обороті, себ-то цін. І значить, це єсть цілком правомірний порядок, бо всяке колихання цін, виникаюче від міроприймаць публічної власти, а не від риночних кон'юктур, єсть неправомірність валютної організації. От-так описання на традицію мінової цінности номінальної валюти від металу, до чого саме вводиться усе вище згадане заперечення металістів, не єсть заперечення проти її самостійности, а просте неврозуміння. Така традиція єсть тільки самий природний історичний господарний процес. Із попереднього викладу, гадаю, зовсім зрозуміло, що єсть традиції нової валюти від старої вміщується в традиції цін нових від старих, себ-то в такому зв'язку цін між собою, щоб перехід від старої валюти до нової не вчиняв взаємного колихання їх. Колихання за посередництвом валюти взаємного відношення цін завжди являє собою акт неправомірности, бо таке колихання несправедливо збіднює одних на користь других, несправедливо збагачує одних на шкоду других. Правильна правомірна традиція валюти не повинна тягти за собою ніякого колихання взаємовідношень цінности (цін). Зміна цін може бути тут дозволена тільки як чисто формальна зміна назви, наприклад: замість 1 карбованця «кредитного» (в нормальній валюті) і карбованець «золотом» за пуд хліба. Для правильного зрозуміння явлень правомірного заміну одної валюти другою або взагалі явлень впровадження нової валюти треба добре і твердо пам'ятати, що тут діло йде про традицію цін, про збереження залежности нових цін від старих, про безумовну залежність одних од других в такому взаємовідношенню, як вони склались на вільному ринку, не допускаючи зміни їх публічною властю. Вбачати в цьому порядку якийсь-то аргумент проти самостійности і незалежности номінальної валюти означає зовсім не розуміти цього явлення.

§ 31. От так у теорії Кнаппа нема ніякої ні логічної помилки, ні суперечности. Кнаппові можна докоряти тільки за недоговореність, недокінчення його теорії. Однак-же заслуга Кнаппа дуже велика тим, що він сміливо і не боязко виткнув цілком вірне положення, що сила й значіння сьогочасних грошей в народньому господарстві залежить од признання їх державою привільним платіжним способом, і прибрав низку фактів для потвер-

ження цього положення; далі, він серйозно заколихав в умах і політико-економів, і навіть у широких громадських колах, певність того, що тільки один метал, а саме золото, може грати роль грошей; він вібрав низку фактів, які вказують, що номінальна валюта може мати цілком особливу, незалежну від металічного обороту цінність, котра іноді перевищує цінність металу, в якому вона легально означена. Це без сумніву велика заслуга Кнаппа, як політико-економа, що перший зважився стати на ту точку погляду (чисто правову), на яку до нього ніхто не насмілювався стати. Правду сказати, теоретично він не встиг розвинути теорію походження і установи незалежної мінової цінности номінальної валюти. Це сталося тому, що він анував і обмежив зовсім неправильно коло правових відношень, в яких виявляє свою силу номінальна валюта, одними «літричними» боргами і не пояснив до кінця тих наслідків, до яких доводить опецифічна сила грошей, як евентуального опособу розрішення всіх взагалі обов'язків. Цим Кнапп дуже послабив свою аргументацію номіналістичної теорії грошей, а тим самим послабив і те вражіння, що вона могла-б учинити.

V.

Процес утворення товарних і валютних грошей.

§ 32. Вже самий зверхній погляд на історію виникання грошей дає нам можливість затвержувати, що гроші являються тільки там, в тому громадянстві, де складається постійний більш-менш правильний обмін. Це положення таке наочне і просте, що навряд хто з політико-економів став-би суперечити проти нього, або сумніватися в ньому. Але одна річ признавати дане положення правдивим, а друга річ — його доказати, пояснити процес його походження, його значіння і зміст. Коли пробують доказати цю теорему, тоді вже справа виявляється не такою простою. Бо-ж обмін можливий і без грошей, і не тільки без металічних, але і без товарних грошей, обмін натуральний товару на товар, з якого ні один товар не служить внаряддям обміну. Натуральний обмін — це такий, при якому блага обмінюються ради них самих, се-то з метою їх уживання або споживання, а не з метою користування ними в якості апаряддя обміну. Можна провадити і торгівлю без грошей, як її провадили в старовину фінікійські купці з дикими народами. Тут ніодні крам ні брався, ні вживався ні тими, ні другими в якості внаряддя обміну, се-то для взаємної передачі його один одному в якості апаряддя обміну, як це було-б при вживанню благородних металів. Правильний, регулярний обмін починається тільки тоді, коли в цілій масі обмінних цінностей встановлюється більше-менше цупка постійність взаємного відношення цінностей. Тоді тільки можлива поява грошей, що первітно бувають товарними грішми, як це нам показує історія господарства.

§ 33. Це явище можна легко зрозуміти, коли ми уявимо собі гіпотетичним методом 1) ті взаємовідношення, що виникають при нерегулярному, непостійному обміні, і 2) ті, що походять з обміну регулярного, коли серед даних обмінюючихся суб'єктів в даному господарському громадянстві склалися уже цупке постійне взаємовідношення цінності мінових благ. Уявімо собі, що в даному громадянстві існують п'ять благ, що ними обмінюються: хліб, скіт, хутра, тканини і сіль. Передгадаймо, що означені одиниці міри цих товарів у даний момент обмінюються між собою у пропорції: 1 : 50 : 25 : 2 : 0,5, а за добу, як 4 : 100 : 75 : 20 : 3, а за тиждень, як: 40 : 10 : 3 : 1 : 20 і т. д. Коли взаємовідношення цінностей усіх п'яти благ виявлятиме постійно коливання такого характеру, то можна з певністю сказати, що не вважаючи на те, що обміни вказаними благами можуть продовжуватись, однак-же ні одно з зазначених п'яти благ, ані яке ще шосте благо, ніким чином не може стати грішми. І цілком зрозуміло, чому це так. Адже-ж кожний, приймаючий гроші, приймає їх для майбутніх обмінів і має бути певним у тому, що він і в більше-менше віддалений момент часу за одиницю того товару, що його він прийняв у якості знаряддя обміну, себ-то грошей, може дістати таку саму кількість усіх інших благ, і що його купувальна (мінова) власть на ринку завдяки грошам збережеться з певною держкістю і постійністю.

§ 34. Це можливе тільки при тій умові, коли взагалі ціни, себ-то взаємні мінові відношення всіх зазначених п'яти благ, зберігають постійність і держкість. Тоді серед цих благ, або-ж і в яких нових, що з'явилися на ринку, всі спиняються на тому благу, що по своїх економічних якостях (найбільша постійність цінності) і по технічних властивостях (портативність, неамінність, однорідність, ділимість, преціозність, невідборність, то-що), являються найбільше відповідними для ролі грошей. При цьому кожний, хто міняє свої блага на ці товарні гроші, цілком певний у тому, що завдяки такому обміну він матиме в своїх руках ту саму купувальну силу, і навіть більше означену, ніж маючи в руках продані блага. Одно слово: для утворення грошей необхідна перше за все певна постійність взаємовідношень мінової цінності різних благ у даному громадянстві, мовляв, певна держака рівновага цін (звичайно первітно натуральних цін). Звичайно, ця рівновага не може бути абсолютною, бо всі ціни, чи натуральні, чи грошові, в певній мірі завжди колихаються. Але-ж тут річ іде не про абсолютну постійність, не про абсолютну рівновагу, не про повну неамінність відношень цінності, а тільки про відносну постійність, про таку рівновагу, що допускала-б можливість господарського обчислення і плановірності в господарстві. В народньому господарстві кожний працює для обміну, кожний витворює для обміну, кожний виявляє свою господарську діяльність, господарське поведіння для обміну. При такому ладу кожний господарський суб'єкт повинен піддавати свою господарську діяльність строго-

му господарському обчисленню. Але кожному зрозуміло, що ніяке господарське обчислення не можливе, коли ціни не зберігають певної постійності, рівноваги.

§ 35. Це останнє положення давно відомо в політичній економії, але я нагадую за нього з зовсім иншого приводу, — з приводу його ролі в грошовому обороті. Треба тільки трохи замислитись над цим положенням, щоб учинити з нього відповідні висновки. Коли гроші можуть виникнути (первітно як товарні гроші тільки в осередку рівноваги цін первітно натурального обміну), то відсіля ясно, що самі гроші — продукт, наслідок, цієї рівноваги. Первітні товарні гроші — тільки одна з тих реальних (вірніше, натуральних) цінностей, що знаходяться в рівновазі; це тільки одно з кільцець загального цепу, або одна з рівноважок на шальках ваги. В цьому випадку гроші — тільки одно з мінових благ у загальній системі рівноваги. Вся ознака цього блага складається з того, що ціна його (себ-то відношення його до інших благ), зберігає найбільшу постійність. Всі ціни колихаються, але в певних межах. Ціна кожного блага колихається коло деякої постійної величини, як коромисло терезів, себ-то ціна кожного блага має свою амплітуду колихання. У грошей, себ-то у того блага, що на ринку грає ролю грошей, така амплітуда повинна бути меншою, ніж амплітуда всіх інших благ. В цьому вся рівниця первітних товарних грошей від усіх інших благ, що беруть участь у даному народньому господарстві. От так первітні товарні гроші уявляють із себе мінову власть (право) на одержання чинном вільного обміну любого блага в загальній системі мінових благ, згідно з установленням взаємовідношенням цін у міновому обороті.

§ 36. Досі юридичні права володителя товарних грошей (наприклад, хутр «кун») і володівелів усіх інших товарів хліба, худоби, тканин і соли) зовсім однакові і нічим юридично не відрізняються. Досі товарні гроші не мають ніякої правової властивості, відрізняючої їх від усіх інших цінностей; вони відрізняються тільки фактично більшою постійністю своєї мінової цінности, але-ж це тільки фактична ознака, а не правова. Право поки-що не дає їм ніякої правової переваги. Коли замість кун такими товарними грішми зробляться благородні метали — золото і срібло, — то при відсутности признання за ними з боку держави особливої правової переваги, справа ніскільки не зміниться і благородні метали поки-що будуть лише товарними грішми, звичайним товаром, може більше розповсюженими, міцнішими у своїй цінности, але-ж все-таки тільки товарними грішми. Грішми в правдивому розумінню цього слова, валютними, товарні гроші стають лише тоді, коли організоване громадянство (наприклад, держава) признає за ними право евентуального платіжного способу по обовязках, право валютности. Тільки з того моменту товарні гроші (куни, метали) стають валютними грішми. Значіння цієї правової особливости валютних грошей було з достат-

ною докладністю зясовано вище. Але на процесі утворення цього валютного права треба трохи спинитись і демонструвати його.

§ 37. Щоб уяснити собі процес утворення валютних грошей, треба перш за все твердо замітити собі ті результати, що до цього моменту дав розвиток народнього господарства в обсягу обміна. Результати ці виявляються в слідуючих явленнях: 1) утворення в громадянстві мінових відношень і мінових цінностей; 2) утворення постійних мінових взаємовідношень господарських благ (постійність взаємовідношень натуральних цін); 3) утворення товарних грошей, серед яких головну ролю врешті грають благородні метали, але поки-що як звичайні тварні гроші. Яким-же чином виникають валютні гроші, валютне право? Без сумніву, завдяки дальшому розвитку того самого мінового процесу, що і завершається впровадженням нової правової норми (валюти). Валютні гроші, виникають, очевидно, слідом за розвитком мінових відношень — звичайно, вадьяки відповідному розвитку правових норм. З попереднього викладу ясно, що валюта являється правовою нормою, що вона звязана з появою обовязкових правовідношень. Це правове явлення в юриспруденції доволі вияснено і встановлено. Але який-же міновий процес, які економічні взаємовідношення прокладають дорогу цьому правовому процесові утворення і розвитку інститутів обовязкового права? Нема сумніву, що тут річ іде про розвиток планомірности і економічного обчислення в мінових відношеннях, себ-то про розвиток і ускладнення явлень господарства. Суть мінових відношень зовні виникання обовязків складається з того, що обмін має характер готового обміну. Еквіваленти тут передаються власниками один одному в той самий час, і правові відношення кінчаються в той самий момент, в який вони виникають. Такий обмін природний і встановлюється як єдина форма обміну тільки в осередку дуже нерозвитих економічних взаємовідношень, у сфері рудиментарного нерозвитого господарства. Він стежить і характеризує такий період господарства, коли господарське обчислення обмежується ближчими економічними обставинами, без усякого відношення до майбутніх обставин або до відношень в иншому місці, або взагалі при инших обставинах. — Порівняймо економічні відношення без обовязків з такими-ж при виниканню обовязків, для чого знову звернімося до гіпотетичного методу.

§ 38. Перевізник перевозить крам по волоку від одної річкової системи до другої по шляху «з вариг у греки». При відсутности обовязків він може перевозити тільки свій власний крам. Коли-ж господарство розвивається (в даному випадку товарний обмін, себ-то торговля і транспорт), то від торговлі відділяється транспорт. Тоді між перевізником і купцем виникає обмін, що не може скінчитися в один момент, виникає умова перевозу, що може бути виповнена, а може бути і не виповнена. Перевізник може перевезти товар через волок без забари, справно, вірно, обережно, але може й не виконати умови (обовязку) в багатьох відношеннях: зовсім не довести, знівечити, або й загубити частину краму, не довести до строку, то-що. При неможливости забезпе-

чити юридично таку умову, купцеві більше нічого не зостанеться, як тільки возити крам самому на своїх конях. А це вимагає втрати капіталу на транспортні способи, котрі після того, як минула потреба, доведеться продати зі збитками, — усе це вчинки не-обчислені. Однак-же перевіз можна вчинити з більшим господарським обчисленням, коли єсть можливість скласти і забезпечити умову перевозу з окремим перевізником. Тоді купцеві нема потреби придбувати і убиточно продавати перевізні засоби, со-держувати рабів, робітників, сторожу, то-що. За все це візьметься перевізник, що ладен скласти і виповнити перевізну умову. Гос-подарське обчислення і планомірність торгівлі на дорозі «з вар-гг у греки» від цього, без сумніву, виграє; торгівля, як еконо-мічне явлення, розвивається, ускладняється, диференціюється від транспорту і т. д.

§ 39. Але все оце можливе тільки тоді, коли право при-знає і прийме під свою оборону такого роду умови на перевіз, себ-то коли організоване громадянство (зокрема, держава) ладне заберігати права кожного з учасників умови, що виникають з умови перевозу. Ця оборона прав по умовах стоїть в утворенню і функціонуванню перше за все норм матеріального права (про умови й обов'язки ввагалі і зокрема про умову перевозу); а в дру-ге, в організації і функціонуванню правосудности для оборони прав сторін в умові, і, нарешті, в організації норм, що торка-ються самого порядку заміщення збитків по умові, себ-то в ор-ганізації грошового задоволення. Можна було-б цей гіпотетичний приклад розвити і ускладнити в значно більшому ступні; можна було-б проаналізувати господарську планомірність і обчислення перевізника, уявити собі його підрядчиком-підприємцем з наймита-ми-візниками, з кредитуванням цих візників з боку підрядчи-ка, з кредитуванням підрядчика купцем, з умовою про зворот-ний перевіз з другого кінця волоку, себ-то вже «з греків у варяги», нового краму того самого купця і т. д. Це все вказувало-б на ті самі явища: ровиток і поліпшення господарського обчислення, ровиток і ускладнення господарства, але я думаю, що і в при-кладах, складених мною, доволі освітлені мої положення. Устано-ва норм матеріального права і правосудности складає в себе пред-мет наук цивільного і торгового права та процесу, і тому я не бу-ду поглиблюватись до цих явищ. Але установа грошової валюти являє собою одно з питань цієї праці і тому я займусь дрібні-шим його дослідженням.

§ 40. Уявімо собі, що один із учасників умови перевозу — перевізник — не виповнив своєї умови: загубив частину краму завдяки своїй грубій необачности (*culpa lata*), і цим учинив збит-ки володільцеві товару — купцеві. Купець звертається до судо-вої власти, і суд присужує йому збитки. В чому вона цінуватиме їх? Звичайно, в товарних натуральних грошах, що мають хід у даний час у даному місці, себ-то в кунах, хоч ігублений крам був тканиною. Такий спосіб оцінки збитків являється, без сумні-ву, найпростішим, найлекшим, найсправедливішим і найбільш природним, себ-то правомірним, що відповідає змістові тогочас-

ного права. Справді, кількісне відношення мінової цінності загинуваних тканин і кун відомі судді, бо на ринку воно встановилось чином вільного обміну, і тому, присуджуючи збитки в кунах, суддя чинить правомірно.

§ 41. Але справа тим ще не закінчена: купцеві треба дістати з перевізника присуджені збитки. Бо-ж, присудивши купцеві *N*-ну кількість кун за збитки, суддя поки-що тільки оцінив у кунах його збитки, але ще не виправив їх для купця. Купець править в перевізника присуджені куни, товарні гроші, але виявилось, що у перевізника кун нема, а єсть коні, як звичайне знаряддя його ремесла. Перевізник і пропонує купцеві коней замість кун, по риночній ціні, себ-то по встановленому на ринку міновому відношенню кун і коней. Купець, звичайно, не хоче приймати коней замість кун і вимагає кун, бо він, як покривжена сторона, має право на зручнішу форму виконання обов'язку. Спиречку знову вирішує суддя, від якого і залежить, чи вирішити її згідно з вимогами позивача-купця, чи згідно з пропозиціями відповідачника-перевізника. Коли суддя стане на сторону відповідачника-перевізника, він пропонує купцеві забрати у перевізника коней по риночній ціні, і тоді правове положення кун зостанеться, як раніш, без усякої зміни: вони як і перше, астануться тільки товарними грошми, бо в них учинена тільки оцінка збитків купця, але сами куни ще не являють собою евентуального способу розіршення обов'язків. Коли-ж суддя стане на точку погляду купця і звелить приневільно продати на куни стільки коней відповідачника, щоб виручена сума кун була достатньою для задоволення купця-кредитора що до присуджених збитків, тоді вперше куни придбають особливу правову властивість, одрізняючи їх від усіх інших товарів на ринку, — властивість бути евентуальним платіжним способом для розіршення обов'язків. Той суддя, що перший склав таке рішення, по виразу юридичної науки, установив і перший юридичний прецедент надання кунам валютного права. Коли суддя продовжуватиме в своїх судових постановках держатися того самого судового правового прецеденту, та ще й інші судді в інших місцях почнуть держатися того самого порядку, то і в матеріальному праві і в судоводстві скоро затвердяться судові норми, завдяки яким куни зробилять вже не простими товарними грошми, але валютними грошми, що матимуть уже особливу, вище зазначену правову властивість евентуальності у сфері обов'язкових відношень. Коли замість кун ми передумали в ролі товарних грошей благородні метали — золото й срібло, — то в процесі переходу цих товарних грошей у валютні не буде цілком ніякої різниці з процесом такого самого переходу кун у валюту.

До слова додамо, що процес переходу товарних грошей у валютні, виявлен тут, як результат судових прецедентів, але ця правова норма (валюта) може виникнути і без усяких судових прецедентів чином прямої установи цієї норми законодавчим порядком (вічем, князем і т. д.), а також чином звичаю.

§ 42. Які-ж причини чинили тут, — в цьому процесі утворення

валютних грошей? Очевидячки, ті самі, що і в утворенню всякої іншої форми економічних явлень: з одного боку, відповідні економічні вчинки учасників мінового обороту, себ-то економічне їх поведіння, регульоване правовими нормами, а з другого боку — поведіння держави (або взагалі організованого громадянства) що встановила нову норму валютності, у зв'язку з таким поведінням учасників господарства. Поводіння учасників господарства складалося з того, що вони стали оцінювати всі мінові блага в товарних грошах (кунах, металах), стали вживати ці товарні гроші в якості знаряддя обміну, себ-то не для безпосереднього задоволення своїх реальних потреб, а з метою передачі їх другим особам, в якості посереднього знаряддя обміну. Можливо, що вони стали доброхіть уживати ці гроші, дорогою звичаю, для платіжу своїх товарних боргів, перше ніж суддя встановив валютність цих грошей, бо обов'язки виникають звичайно раніш, ніж судді стануть їх процесуально обороняти. І коли суддя надав товарним грошам (кунам) значіння валюти, то вже-ж це переживали вчинки учасників обміну. Бо-ж виказани вище вчинки учасників обміну ще не були формальним правом, але ровуміння права не вичерпується формальним правом, себ-то правом, екаактно закріпленим авторитетом організованого громадства, публічною властю. Точка погляду монізму передгадує, що всякий економічний учинок є в той самий час також і правовий учинок учасників обміну. Так, коли ці останні доброхіть платять свої борги кунами, ладом звичая, або звичайно умовляються в випадку відсутности кразу заплатити по обов'язку кунами, — то вони, учиняючи такі обміни, учиняють разом із тим і правові вчинки, хоч формальної правової норми ще й нема. Бо буває і назворот, коли формальна правова норма виникає раніш, ніж її утворять у практиці учасники обміну, звичайно-ж вона являється пізніше, а posteriori. Але це єсть питанням правової науки, і я торкаюсь їх лише остільки, оскільки вони аясують моністичну точку погляду. Таким чином явлення валютних грошей є взаємвчинки учасників обміну, регульовані правом організованого громадянства (державою, то-що).

VI.

Чи можливе виникання мінової цінності номінальної валюти без прецедентних грошей?

§ 43. Однак-же у запеклих металістів напевно повстане настирливе питання: «Але-ж чи можливе самостійне виникання номінальної валюти без усяких попередніх грошей, зовсім мимо всякої традиції від попередніх грошей?» Це питання не має зовсім ніякого значіння ні в історичній, ні в практичній точки погляду. В історичному порядку номінальну валюту, як вищу форму грошового обороту, завжди попережувала нижча, і було-б цілком неприродно допускати в історії господарства можливість самостійного виникання вищої форми грошей, без прецедент-

них нижчих форм. З практичної-ж точки погляду це питання також марне, бо ніяке економічне громадянство в якому утворюється номінальна валюта, не буває грошовою «*tabula rasa*». І тому, впроважуючи номінальну валюту в організованому громадянстві, державі та її органам завжди доводиться легально звлаштувати її цінність із цінністю існуючих грошей (хоч-би й товарних) в обов'язках цивільного обороту (а також і в фінансових відношеннях, і в державному господарстві). В цьому достоменно і заключається наділення грошей призначеною легальною й платіжною силою. Але питаємо, чи можливо теоретично уявити собі таке положення, при якому номінальна валюта впроважується в такому народньому господарстві, де ще нема ніяких грошей, навіть товарних? З теоретичної точки погляду, звичайно, це можливо. Фантазія може уявити собі таке небувале положення, хоч-би зніслюючи звичайні вражіння дійсності і притягаючи за волосся факти, не відповідаючи один одному. В фантазії, як і у сні, звісно, все можливе, все можливе...

§ 44. Але для цього треба уявити собі громаду людей з ровними юридичними розуміннями, правопочуттям і звичками, що внаслідок опинилися-б у взагалі ізольованому господарстві і поставили-б собі метою організувати народнє господарство тільки з номінальними грішми. Уявімо собі, що таке громадянство орудується диктатором-номіналістом Ленінського типу, який затявся доказати металістам, що народнє господарство можливо урядити з самими тільки номінальними грішми. В такому громадянстві буде суворо заборонено під погрозою великої кари вживання всяких грошей, навіть товарних. Такий диктатор-номіналіст упроявує номінальну валюту — «гривню» = 50 копійок. Яких? — Номінальних. А для орудування грошовим оборотом уряжає емісійний банк з номінальними банкнотами, нерозмінними, і без усякого металічного забезпечення, цілком не числючися з науковими поглядами металістів. Цю гривню він наділяє силою евентуальности. Що-ж робитимуть директори такого емісійного банку? Вони, звісно, наперед знають, що диктатор-номіналіст жартувати не любить, і тому в такому громадянстві можливий тільки натуральний обмін товару на товар, благ на блага. Без сумніву, що в таких обмінах учиниться постійність взаємовідношень натуральних мінових цінностей, се-то мінових взаємовідношень товарів і благ взагалі, одно до одного. І емісійному банку доведеться вести статистику тих цін, тільки не по грошових індексах, а по натуральних. Без сумніву, це безконечно важче і складніш. Але що-ж робити? Треба-ж доказати цілому світові, що можливо урядити номінальну валюту цілком без прецедентних грошей! Цей банк видаватиме позички під товари, учитуватиме векслі і взагалі фінансуватиме товарний оборот по всім правилам банкового мистецтва. Яким способом? Та цілком просто: прирівнюючи натуральну цінність одного товару до другого. Наприклад: коли ми візьмемо де-кілька благ: хліб, скіт, полотняні тканини, вовну, сало, то-що, то їх одиниці міри будуть: пуд хліба, голова худоби, аршин полотна, пуд вов-

ни, пуд сала, то-що; тоді влаштовані мінові взаємовідношення між ними будуть: 2 : 100 : 0,5 : 30 : 20 і т. д. Коли емісійний банк при обрахунку векслів при позичках під товар, то-що, оцінюватиме пуд хліба в 2 гривні, то голову худоби він оцінюватиме в 100 гривень, аршин полотна в $\frac{1}{2}$ гривні, або 25 копійок, пуд вовни в 30 гривень, пуд сала в 20 гривень і т. д. Кожному безсторонньому економістові зрозуміло, що коли емісійний банк у своїх операціях буде точно слідувати за індексами натуральних мінових цін, то зараз номінальна валюта візьме такий самий постійний і держкий характер, як і всякі інші гроші. До того-ж і суд при розрішенню позовів по обов'язкам держатиметься того-ж порядку. Так, наприклад, коли який хлібороб повинен сплатити другому по векселю п'ять пудів сала, сала-ж він не має, а має хліб, то з нього виправлять 100 гривень. Ці 100 гривень він може сплатити, продавши 50 пуд. хліба купцеві у кредит по векселю, який він оддасть на учіт до банку. За 50 пудів хліба він може виручити 100 гривень, тому що таку суму банк видасть банкнотами при учоті весля на цю суму (за хліб). Бо банк знає, що купець продасть той хліб за суму не меншу, як 100 гривень, і значить — купець може сплатити банкові цю суму у срок. А боржник-хлібороб, діставши в банку банкноти, наділені валютною силою, заплатить кредиторів, а цей не може од того відмовитись. Словом, способом описаним у першому розділі, номінальна гривня одержить на ринку означену мінову цінність, що виявиться в цінах II в усіх благах.

Однак-же кожний освідчений економіст розуміє, що диктаторові-номіналістові не було ніякої потреби витівати всю оцю окружну систему, і що значно простіше було-б допустити первітне утворення хоч-би товарних (або й реальних і навіть металічних) грошей, як простішого способу грошового обороту, а поруч з ними впроважувати і номінальну валюту. З логічної-ж точки погляду такий гіпотетичний приклад очевидячки має значіння тільки, як *reductio ad absurdum* домагання запеклих металістів.

Грецько-скитські взаємовідносини II ст. пер. Хр.

(З історії грецької колонізації на Україні за античної доби. I.).

Грецька колонізація південної України за античної доби звертала на себе увагу як давніх, так і новочасних істориків Греції тим, що на наших сучасних землях проходила в одного боку периферія грецького розселення на далекому північному сході, а в другого боку така-ж периферія варварського світу, який можливо тепер звати іранським. Представниками іранства на Україні були народи, що за античної доби об'єднувались іменами — Скити, а потім — Сармати¹).

Моменти взаємних культурних впливів у цій сутичці двох світів перепліталися з моментами взаємної боротьби. Геродот не залишив нам загадок про грецько-скитську боротьбу. Натомість його оповідання про грецько-скитські відносини (кн. IV, гл. 76 і наст.), що починається словами: *Ἑλληκοῖσι δὲ νομαίοισι καὶ οὗτοι φεύουσι αὐτοῦ; χρᾶσθαι, μήτε τεῶν ἄλλων, Ἑλλητικοῖσι δὲ καὶ ἤμισα* — у частинах про скитських царів — «грекофілів» Анахарсиса й Скіла доводять власне не ту думку, яка висловлена на початку оповідання: уникання Скитів од користування чужоземними і особливо грецькими звичаями, а иншу й почасти протилежну: не вважаючи на суворість Скитів до своїх земляків, що грецькими звичаями користувались, все-ж грецькі впливи були непереможні. Крім того, для пояснення факту покарання скитських царів за користування грецькими звичаями має й досі значіння думка Ф. Г. Мищенка, що національна виключеність не повинна відноситись до усіх Скитів, але лише до Скитів-номадів. Інші Скити були під сильним впливом грецької культури²). Про добу до-геродотову й сучасну йому, оскільки відбилась вона в його оповіданні, можливо напевно сказати, що взаємовідносини поміж Греками-колоністами й окрешеними Скитами були мирні. Цього вимагала та обставина, що Греки були для Скитів потрібні як посередники для абути багатств скитського краю: хліба й скоту, в обмін за грецькі вироби й продукти. Поміж окремими частинами самих Скитів існувала рівновага в усю оцю добу (VII—V в. пер. Хр.). У всякому разі відомостей про внутрішню скитську боротьбу, крім згаданого

¹) Найновіша розвідка в справі іранства на півдні України: M. R o s t o v z e v, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922 мені не була приступною. Див. рецензії на цю працю P. G a r d n e r у «The Classical Review», May-June 1923. E. M i n n s у «The Journal of Hellenic Studies», Vol. XLIII, Sept. 1923.

²) Журн. М. Нар. Просв. 1884 р. Липень, ст. 151.

вище покарання царів, яке може бути пояснене також і династичними рахунками пануючих скитських родів, — ми у Геродота не читаємо³⁾. Скити в часах Геродота були уже давніми мешканцями краю, з'явившись туди ще до заснування перших грецьких колоній (серед. VII ст. пер. Хр.). З другого боку, і торговельні зносини Греків з Скитами почалися ще тоді, коли Греки торговлю вели способом факторій, навідуючись у певні місця у певну добу року з своїм крамом. Засновуючи колонії, Греки зважали на всі умови, в яких прийдеться існувати їм. А крім того колонії мали завдання не лише торговельні, а розраховані були на постійне, сталие іонування і тому потребували спокійного й сталого володіння територією⁴⁾.

З фактів, які можуть скріпляти у нас думку про тривання установлені рівноваги і в після-геродотову добу, згадаємо експедицію Перикла коло 435-4 р. пер. Хр. у Чорне море, з метою — поставити в залежність до Атен грецькі колонії як південно-так і північно-чорноморські⁵⁾. Використовуючи далі занепад Атенської політичної сили після Пелопонеської війни, — колонії увільняють себе від усяких обов'язків до Атен⁶⁾. За часів початкового розвитку македонської сили помічається також заінтересованість до чорноморських колоній, яке можливо вбачати у поході полководця Олександра Великого — Зопіріона (р. 325) на північний берег Чорного моря з метою підбиття Ольбії та інших колоній македонському пануванню. Марш Зопіріона, що крім того мав ще фантастичну досить мету — установити сполучення в силах Олександра Великого у Персії, — закінчився невдачею⁷⁾.

Однак прямих указівок про відносини Греків і Скитів за добу атенського розцвіту й занепаду і з початку Македонської доби ми не маємо. Про цей період мовчать як літературні, так і епіграфічні джерела. Ми не можемо без цих відомостей означити

³⁾ Про рівновагу відносин на півн. б. Чорного м. пор. E. H. M i n n s, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913 ст. 142—143.

⁴⁾ Про дуже добре ознайомлення Греків зо всіма умовами майбутнього існування колоній на півн. б. Ч. моря писав ще K. N e u m a n n, Die Hellenen im Skythenlande, Berlin 1855. Пор. розвідку акад. В. В. Латишева, Равносканія обь истории и государственномъ устройствѣ гор. Ольвии. СПб. 1887. ст. 11.

⁵⁾ Plut. Pericli. гл. XX: *Εἰς δὲ τὸν Πόντον ἐπιπέλασας στόλῳ μεγάλῳ καὶ κινωμένην. λαμπρῶς ταῖς μὲν Ἑλλησίου πόλεις ἐν ἰδίῳ τῷ διαπράξατο καὶ προσήνθη φιλανθρώπως, τοῖς δὲ περὶ κοῦβοι βαρβάροις ἴθνησι καὶ βασιλεύσιν αὐτῶν καὶ θυσίαις ἐπέδειξατο μὲν τῆς δυνάμεως τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀδειαν καὶ τὸ θάρρος ἢ βοῦλοιστο πλεόντων καὶ πάσαν ἐφ' αὐτοῖς πεποιμένῳ τὴν θάλασσαν, Σινωπεδοὶ δὲ τρικαίδεκα ναῦς ἀπέλιπε μετὰ Λαμάχου καὶ στρατιώτασι τῶν Τυμολίων τῶν αὐτῶν.* — Див. J. B e l o c h, Griechische Geschichte, IIe ст. 199; IIe § 89, ст. 216. На основі згаданого у Плут. імені стратега Ламаха означається у Белоха час подорожі на р. 435-34 пер. Хр.

⁶⁾ Dr L. Niederle, Starověké správy o zeměpisu Vých. Evropy. Praha, 1899. ст. 109—110.

⁷⁾ Macrobius, Saturn. I. XI, 33: Borysthenitae, obpugnante Zopyrione, servis liberatis dataque civitate peregrinis et factis tabulis novis hostem sustinere potuerunt. Пор. Dr. L. Niederle, Slovanské starožitnosti, I, ч. 2, ст. 305, not. 3, В. Л а т ы ш е в њ, згад. р. гл. II, ст. 61—66. E. M i n n s, згад. пр. ст. 123, 459—460. I. B e l o c h, Gr. O. IIIe ст. 46. M a x E b e r t, Südrussland im Altertum (Leipzig u. Bonn. 1921) ст. 224.

й того моменту, коли рівновага відносин на північному березі Чорного моря захиталася, бо в тих епіграфічних документах, в яких подаються відомости за пізнішу добу, ніщо не нагадує мирних і урівноважених відносин до- і геродотовської доби.

* * *

Епіграфічні джерела ввійшли в науковий обіг протягом XIX і XX ст. Розвиток епіграфічних знахідок і дослідів над ними йшов у б. Росії рівнобіжно з розвитком відкриттів і студій на цім полі на землях античного світу. До цього часу знайдено й опубліковано більше 2-х тисяч грецьких написів з території південної України. Ці написи освітлюють різні сторони життя грецьких колоній а також являються джерелом і для перед-слов'янської доби історії України. Для характеристики грецько-варварської боротьби подають нам матеріал головним чином ольбійські декрети на пошану заслужених громадян Протогена й Нікірата.

Декрет на пошану Протогена — один із найбільших грецьких написів взагалі (190 рядків по 40 літер пересічно) було знайдено на початку XIX ст. на руїнах Ольбії, місцевість якої знаходилась у володінню гр. Кушельових-Бевбородків. Довгий час напис містився у м. Стольне, на Чернигівщині, яке також належало гр. Кушельовим-Бевбородкам, а потім гр. Муоїним-Пушкінім. Року 1880 напис доставлено у Петербург, де тепер міститься при вході у Публичну Бібліотеку. Напис виготовлено на мармуровій плиті, описаний в обох боків. Дійшов до нас у доброму стані; пошкоджений лише кінець плити. Декрет на пошану Нікірата значно менший і дійшов до нас у більш пошкодженому стані. Сильно пошкоджена ліва частина напису і через те відреставрування де-яких частин напису можливе з великим зусиллям і не всі доповнення твердо прийняті наукою⁸⁾.

Не вважаючи на те, що обидва документи уже давно увійшли в науковий обіг, — питання, зв'язані з інтерпретацією їх, не можливо вважати остаточно вирішеними. Так, поперше, питання про датування цих документів. Декрет на пошану Протогена датується звичайно роком коло 230 пер. Хр.; — другий декрет 1-ою полов. 1-го віку пер. Хр.

У основі прийнятого датування Протогенового декрету лежить розвідка В. А. Шмідта⁹⁾. Ця розвідка зреферована і висновок прийнятий акад. В. Латишевим у вище згаданій праці «Разысканія

⁸⁾ У основі приймасмо в-останнє видані тексти написів у збірці W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum*, вид. 3 (з р. 1916) ч. ч. 495, 730. Також зб. ак. В. Латишева: *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, vol. I. n° 16 і 17. Petrop. 1885. На жаль, 2-ге видання збірки В. Латишева з р. 1916, про яке повідомляє С. А. Жебелев, Введение в Археологию, Петроград 1923, ст. 99, not. 2, і яке уже цитується у науковій пресі, мені було недоступне.

⁹⁾ W. A. S. Schmidt, *Das Olbische Psephisma zu Ehren des Protogenes*, Rheinisches Museum für Philologie IV., Bonn, 1835—6, ст. 357 і д. 571 і д. Літературу питання див. у згад. праці Д-ра L. Niederle, *Слав. старож.* т. I, ч. II, ст. 304, not. 1.

объ исторіи и государственномъ устройствѣ гор. Ольвіи», СПб. 1887, ст. 66 і наот. а також у його збірці ЮРЕх. I. 16. Цей-же висновок прийнято і у Ditt. Syll⁹. 495A.

Для датування документу має значіння згаданий у другій частині декрету рух народів, викликаний наближенням Галатів. У документі в цій справі читаємо: «і коли перекінчики повідомили, що Галати і Скіри утворили союз і зібрали велику силу, яка, кажуть, зливється зімою, а до того-ж Тісамати, Скіти та Савдарати жадають укріплення, бо й самі перелякані жорстокістю Галатів¹⁰», тоді Ольбійці приступили до реставрування старих і будування нових стін, на що прийшов їм в допомогу Протоген.

Шмідт у згаданій статті вихідною точкою для означення дати документу і вважає цей рух Галатів¹¹). «Згадка про Галатів — єдиний пункт, який може пролити світло на усе питання», бо назви інших народів нічого не дають для означення часу¹²). Шмідт докладно розглядає відомості письменників про рухи Галатів III—I вв. перед Хр. і методом виключення вясуює, що цими Галатами, або Кельтами не могли бути: 1) Бої в Чехії і Моравії; 2) Скордіски у Панонії¹³); 3) Кельти у Малій Азії, а могли ними бути лише Галати, що у III ст. пер. Хр. опанували Тракію і володіли нею з р. 280 до р. 213 пер. Хр., підбивши також Гетів і мавши столицю м. Піліс коло гори Гема. З цієї столиці вони поширювали свою владу не тільки на південь, до Боспора Тракійського, а й на північ до Тіри (на Дністрі), звідкіля їм було уже недалеко до Ольбії. Це царство Галатів, що повстанням Тракійців було р. 213 пер. Хр. знищене, і було, по думці Шмідта, царством тих Галатів, про яких згадує Протогенів декрет. Однак, не вважаючи на те, що аргументи Шмідта здавались дуже переконувачими, — були висловлені інші думки відносно того, кого під згаданими у напису Галатами треба розуміти. Так Цейс висловив думку, що під Галатами треба розуміти Бастарнів — германське плем'я, яке зявилося на Дунаю у початку II ст. пер. Хр.¹⁴). Припущення, засноване на тому, що Греки не відрізняли спочатку цих Германців по зовнішньому виглядові від знайомих їм уже Кельтів. Думку Цейса прийняли Дункер, Мюлленгоф,

¹⁰) Ditt. Syll.⁹ 495, рлд. 102—108 τῶν δὲ αὐτομόλων ἑκαγγέλλοντων Γαλάτας καὶ Σκίρους πεποιθῆσθαι συμμαχίας καὶ δόξαμιν συνήξειν μεγάλην καὶ ταύτην τοῦ χειμῶνος ἦξιν ἑκαγγέλλοντων, πρὸς δὲ τοῦτοισι Θεισαμάτας καὶ Σκόθας Σαυδαράτας ἐπιθρομῆν τοῦ ὄχυραματος, διδιότας φασάτας καὶ αὐτούς τῆν τῶν Γαλατῶν ἄριστήν.

¹¹) Що до назви Галатів, то це грецька назва для Кельтського або Гальського племені: Κέλτοι, Γαλάται, Galli — це той самий народ. У грецьких письменників назви Κέλτοι і Γαλάται змішуються. До Кельтів, що оселились у Тракії і М. Азії, переважно вживається назва Γαλάται. Див. ст. Niese, R. E. (Pauly, Realencyklopädie der klass. Altertumswissenschaft. Herausg. von G. Wissowa Stuttgart 1893 і д.) VII¹ (1910) ст. 610—639 під словом Galli.

¹²) В. Латышев. Рависканія обь Ольбії, ст. 70.

¹³) Скордіски м. и. не могли бути тими Галатами, по думці Шмідта, через те, що до них не приклададась назва Галатів. — Lat. зг. праця ст. 76.

¹⁴) K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837. ст. 61 і д.

Укерт, Брун¹⁵). Що до можливості розуміти під Галатами Бастарнів, то в ній є та аручність, що тоді цілком зрозумілий союз Бастарнів з другим також германським племенем — Скірів. Була також висловена В. Діттенбергером думка, що під Галатами напису треба розуміти саме Скордіоків, що Шмідт не відбив цієї можливості, бо в дійсності і на Скордіоків поширювалась назва Галатів, як про це свідчить напис у зб. Дітт., вид 1. ч. 247, і що напис треба віднести до сер. II ст. пер. Хр. Однак Діттенбергер не твердо стояв на цій думці і припускав врешті можливість розуміти під Галатами напису Галатів Тракійських III ст. пер. Хр. Ця думка про Скордіоків не відкинута й тепер. Напр., у статті Scordisci¹⁶) Протогенів декрет відноситься до останнього десятиліття II в. пер. Хр., коли Скордіски р. 108 були розбиті проконсулом М. Мінуцієм Руфом на р. Гебрі у Тракії і витиснуті у північному напрямі. З другого боку не залишена думка і про тождність Галатів Протогенового напису з Бастарнами. Так К. Кречмер, засновуючись г. ч. на тому, що у документі згадані Скіри, як союзники Галатів, розумів під останніми Бастарнів, хоч документ відноситься до III ст. пер. Хр.¹⁷).

Усі зазначені припущення мають у собі непоборні труднощі. Так, розуміння під Галатами напису — Галатів Тракійських або Скордіоків — має проти себе велике віддалення центрів цих народів від Ольбії а також трудність констатування можливості їх союзу зо Скірами. Що до Бастарнів, то справедливою залишається увага фон-Штерна, що Ольбійці не могли-б сплутати Галатів із Скордісками, Бастарнами та іншими племенами¹⁸).

Як на одну з найбільше вдатних спроб прийти до певного рішення цієї справи, необхідно вказати на думку проф. Брауна¹⁹). Цю думку реферує E. Minns, вказ. пр. 125—126; 460 not. 4.

Але докладніше про цю справу довідуємося з згаданої вище праці проф. L. Niederle, «Slovanské starožitnosti», díl I., svaz II., ст. 303—320. Питання про Галів на Дунаю і зокрема про Брітолагів засновується на повідомленню Птолемея (Ptolem. III. 10, 7)²⁰).

Брітолаги (у рукописах *Βριτολάγαι*, *Βριτόλαγαι*, *Βριτόλαγαι*, а в списковій Мілянському D і Лаврентійському XXVIII: *Βριτογάλλοι*, яке читання може бути початковим — L. Niederle, ст. 309, not. 6) жили на північ від дунайської дельти. Їм напевно належали 2 міста: Н о в і о д у н (*Νοουιόδουρον* — суч. Ісакча — пор. також

¹⁵) Ф. К. Брунъ, Черноморье, т. I. ст. 254: «Укерт певно не помиляється, коли під Галатами документу розуміє Бастарнів». Пор. Латішев, зг. пр. ст. 71.

¹⁶) R. E. 2 R. III (1921) ст. 831—835 — F l u s s.

¹⁷) K. K r e t s c h m e r, R. E. 2 R. III (1921) ст. 824.

¹⁸) D i t t. Syll². 495 A.

¹⁹) Ф. А. Браунъ, Разыскания въ области Готославянскихъ отъношеній. СПб. 1899 — 36. Рос. Отд. Ак. Н. т. LXIV. (Розвідка ця мені не була доступною).

²⁰) § 13, вид. С. F. A. Nöbbe, 1843: *Τὴν δὲ ἀπὸ τοῦ ἀρκτικωτάτου στόματος τοῦ Ἰατρῶν παράλιον μέχρι τῶν τοῦ Βορυσθίνου ποταμοῦ ἐκβολῶν καὶ τὴν ἐντὸς χώραν μέχρι τοῦ Ἰεράσου ποταμοῦ κατέχουσιν* | Ἀρπιοὶ μὲν ὑπὸ τοὺς Τυραγαγίτας Σαρμάτας | Βριτολάγαι δὲ ὑπὲρ τοὺς Πευκίνοους.

розв. Ю. Кулаковського «Гдѣ починається територія славян по Йордану?» Ж. М. Н. Пр. 1905. березиль, ст. 123—136) і недалеко десь від нього Аліобрікс (*Αλιόβριξ* — зустрічається поруч із Новіодуном тільки в одному спискові «Географії Птолемея» — Ватиканському — X). Крім того зустрічаються у Птолемея і в інших писемників ще інші гальські назви городів, племен, які містилися в околицях Дунаю і доходили навіть до Дністра, — також де-які назви рік в Галичині і на Карпатах можливо пояснити в гальській мові. Проф. Niederle обережно підходить до «гальської проблеми», але у факті присутності Галів у зазначених місцевостях у II ст. пер. Хр. не має сумніву.

Племя Брітолагів могло дійсно сполучатися в гери. Скірамп, що могли тоді мешкати далі на південь, ніж містить Іх пізніше Пліній²¹). Крім того при цій можливості осередок кельтського племені міститься значно ближче до Ольбії і до того назва Галатів, як опільна для Кельтів, цілком природно прикладалась-би до цього кельтського племені. Отже, коли-б ми прийняли цю можливість, то документ на пошану Протогена мусів-би належати тоді II ст. пер. Хр.

Звернімось тепер до епіграфічних даних, які приводив ак. В. Латишев, для датування документу III-ім століттям пер. Хр. Про форми літер ак. Латишев висловився, що немає ніяких ознак, які не дозволяли-б віднести цей документ до III ст. пер. Хр.²²). Крім того В. Латишев приводить серію інших написів, в яких зустрічаються імена, що їх можливо поставити у зв'язок з іменем Протогена і його батька Геросонта. Ці документи слідує: 1) ч. (у зб. ЮРЕух. I) 99: посвята башти Клеомбротом с. Пантакловим; 2) ч. 100: запис про будівлю пілона тим-же Клеомбротом; 3) ч. 105: напис на статуї Геврисібія, с. Дмитрового; 4) напис на базі статуї жерця Діонісія, яку поставили сини його Агрот та Посідій і 5) ч. 114 великий ресотр ольбійських громадян, який є зв'язком поміж усіма зазначеними написами і декретом на пошану Протогена. В ч. 114 зазначені такі імена: *Κλεομβρότος Παντακλέους* (двічі); *Ἡροσών Πρωτογένους, Διονύσιος Ἀγρότου, Εὐρησίβιος Δη[μητρίου], Παντακλῆς Κ[λεομβρότου]* Припутивши, що згаданий у ч. 114 *Ἡροσών Πρωτογένους* — батько Протогена нашого напису, ак. В. Латишев відніс цей комплекс документів до початку III в. пер. Хр. але про свої докази зазначив, що кожний із цих доказів в окремішності не має рішучого значіння, спільно-ж взяті вони не залишають сумніву, що Протогенів декрет належить III ст. пер. Хр і скорше I-ій його половині. Зокрема що до ч. 114, то де-які літери цього документу, по дослідів В. В. Латишева, мають пізніші форми. Це останнє зявилося значною перешкодою для віднесення документу до III ст.²³).

²¹) N. h. IV 97: Скіри населявали землю Aenignia коло Висли у Прибалтиці.

²²) Лат. ор. с. ст. 83.

²³) Припущення В. Латишева (ор. с. — ст. 86), що ми, не маючи великого числа старих написів, можемо рахувати пізнішими ті літери, які в дійсності вживалися раніше, не має тепер сили після знахідок нових написів.

З зреферованих місць ми бачимо, що епіграфічний доказ не дав твердих основ для датування документу III ст., як це почасти визнав і ак. В. Латишев. Крім того тепер до поданих В. Латишевим документів треба долучити ще один, а саме: надання права проксенії згаданому у ч. 106 Посідіві с. Діонисовому Делійцями. Цей документ датується з великою певністю р. 180 пер. Хр. Міппс на основі цього рішуче приймає датування Протогенового декрету часом коло цього року, надаючи крім того велике значіння літерам ч. 114, які мають пізніші форми²⁴).

Перейдімо тепер до інших народів, згаданих у документі, бо і ці згадки, у противність до думки Шмідта, можуть дати нам деякі основи для датування Протогенового декрету. Коли ми до згадок у другій частині документу про Савдаратів, Скитів і Тісаматів додамо згадку про нарід Саів, найближчих сусідів Ольбії, а першої частини напису (р. 34: *παραγενομένων Σαίων*), то ми будемо мати комплекс народів, які невідомі були Геродотові. Скити, що за часів Геродота займали усю територію України, — відиграють, на основі Протогенового документу, другорядну роль: вони територію мають у значно меншому розмірі, відступивши значну частину, очевидно після боротьби, новим народам — Савдаратам, Тісаматам та Саям; вони бояться жорстокости Галатів і хочуть, як і інші, використати Ольбію, як укріплення проти своїх ворогів. Ми бачимо, таким чином, відносини цілком інші. Рівновага, яка існувала на північних берегах Чорного моря, порушена ще до загрожуючого приходу Галатів у сполученню з Скірами. Не може бути ніякого сумніву, що у назві Тісаматів і Савдаратів ми маємо діло з іменами корня іранського і зокрема ці народи належать до Сарматів, які за часів Геродота жили за р. Танаїсом (Дон), що вважалася границею поміж Європою і Азією²⁵). Імя Савдаратів пояснюється з осетинської мови: *sau* — чорний і *da g a v* — одяг. Їх не треба змішувати з Геродотовими Меланхленами (Фіни) і кавказькими Меланхленами пізніших письменників²⁶). Що до імени Тісамати, то воно у другій частині рівнозвучне з іменем Сармати (*Σαρμάται*, *Σαρμάται*, *Συρμάται* також в *Ἰζαμάται* або *Ἰξομάται*), а у першій з Геродотовими Тісагетами (*Θισσαγέται* — Гер. IV 21). Так назву означував ще Бекк²⁷). Словучність з сарматськими іменами має також імя народу Саів. Треба лише зауважити, що у 2-ій половині напису нарід Саів не згадується поміж тими, які прийшли у рух з наближенням Галатів. Очевидно, це був нарід малий і входив складовою части-

²⁴) Міппс, *Op. c. st.* 126. 462 not. 8., 463 not. 1. Початком II ст. датує документ і М. Еберт, *Südrußland im Altertum* (1921), ст. 224—225. — Часом перед Мітрідатовими війнами датує документ Th. Mommsen, *R. G. t. II*, ст. 273.

²⁵) Герод. IV 21, 110 і д.

²⁶) Міппс, *op. c. st.* 104. Рівнож Wsew. Miller, *Die Sprache von Osseten*. Grundriss der Iranischen Philologie, додаток до I-ro т. Strassburg 1903, ст. 6. Там-же подано пояснення з осетинської мови багатьох інших слів, що зустрічаються у написах.

²⁷) С. I. Gr. II, ст. 85 § 3. Пор. Латишев, *op. c. st.* 88, not. 6.

ною в одно в згадних у 2 пол. напису племен. Не виключена можливість приналежності Іх до Скитів²⁸⁾.

Що до іранізму як Скитів так і Сарматів, рівно-ж спорідності етничної і мовної останніх в першима, на що вказав ще Геродот, IV 117: *φανῆ δὲ οἱ Σαυρομάται νομίζουσι Σκυθικῆ, σολοικίζοντες αὐτῇ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου*, — то про ці справи нема тут можливості ширше писати²⁹⁾. Для нашого завдання найбільше важке означити приблизно час, коли Сармати перейшли Танаїс і увійшли в боротьбу з Скитами. Перехід Сарматів через Танаїс стався у наслідок руху народів у самій Азії у II ст. пер. Хр.³⁰⁾. Перейшовши на європейський бік Дону, Сармати сильно спустошили країну Скитів, як повідомляє про це Діодор Сіцилійський (II, 43), говорячи, що вони *ξηρῆμον ποιῆσαι τὸ πλείστον μέρος τῆς χώρας*. До Танаїсу прийшли вони з Медії, по повідомленню Діодора (*ibid.*: *ἐκ τῆς Μηθίας*), і Пліній аво Іх також *Medorum suboles* (*Nat. h.* VI 19). Перше повідомлення про Сарматів на європейському боці Танаїса знаходиться у Полібія (XXV, 2), де згадується учасник договору поміж Евменом II Пергамським і Фарнаком I Понтіїським *Γάταλος ὁ Σαρμάτης*³¹⁾. Друге повідомлення у Поліена (*Strateg.* VIII, 56) про сарматську царицю Амагу, яка допомагала Херсонесцям у їхній боротьбі з Скитами, що під натиском Сарматів насунули на Крим, належить до часу пізнішого, ніж повідомлення Полібія, і може бути віднесене до тієї доби історії Херсонесу, яка закінчилася зверненням Херсонесців за допомогою до Мітрідата Евпатора, про що ми маємо документ: почесний декрет Херсонесців на пошану Мітрідатового вождя Діофанта³²⁾.

Що до згадки Полібія про участь Сармата Гатала у договорі з понтіїським царем Фарнаком I, то справа договорів цього царя знайшла недавно підтвердження у напису Херсонесу, в якому зберігся текст взаємної присяги, що нею обмінялися Фарнак I і Херсонесці. У цьому тексті, який дійшов до нас у 2-ій частині, де знаходиться саме текст присяги Фарнака, у непошкодженому стані, подана дата присяги: pp. 29—32 ὁ δὲ ὄρκος *συντελέσθη ἐν τῷ ἐρθῶμαι καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ* | *ἔτει, μὴρὸς Λαϊσίου, καθὼς βασιλεὺς Φαρνακ[ης]* | *ἄγει*. Цей 157 р. понтіїської ери

²⁸⁾ Про це нижче. Про Саїв у Тракії див. Oberhummer, R. E. 2R. I^a ст. 1757. Крім того I. Beloch, Gr. G. I^a ст. 110.

²⁹⁾ Див. ст. К. Kretschmer'a у R. E. 2R. тт. I^a і II^a (1921 р.) під титулями Sarmatae, Sarmatia, Scythae, Scythia.

³⁰⁾ К. Kretschmer, R. E. I^a 2544 в поклонянням на працю: Mullenhoff, Deutsche Altertumskunde III, 41.

³¹⁾ Polyb. Hist. XXV, 2: *περιλήφθησαν δὲ ταῖς συνθήμας τῶν μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν δυναστῶν Ἀρταξίας ὁ τῆς πλείστης Ἀρμενίας ἕρχων καὶ Ἀκουσίλοχος, τῶν δὲ κατὰ τὴν Εὐρώπην Γάταλος ὁ Σαρμάτης, τῶν δ' αὐτονομουμένων Ἡρακλείδαι, Μεσημβριανοί, Χερσονησῆται, οὓν δὲ ταῦτοις Κυζικηνοί*. Також T. Livii 1 Lib. LX, cap. II, XX. Пор. також R. E. VI^a (1907) ст. 1097—1098 і R. E. II R. I^a 2544. Про відношення Евмена II Пергамського до Риму Th. Mommsen, R. G. II, 42.

³²⁾ Latyshev, IOPEux. I, 185. Ditt. Syll³. 709.

рівняється 180-179 р. пер. Хр.²³⁾. Таким чином ми приходимо до твердого установлення дати занотованого Полібієм факту явлення Сарматів на східньо-європейській політичній арені: перші десятиліття II в. пер. Хр. Зрозуміло, що Протогенів декрет міг повідомляти про перші орди Сарматів, як гадає Латишев²⁴⁾. Але це появлення не може бути значно раніше, ніж занотований рік 180-179 пер. Хр. Факти, що подає Протогенів декрет у історичній послідовності, належать дійсно значному періодові життя Ольбії, як побачимо далі з викладу змісту документу. Що до часу самого написання документу, то дуже трудно припустити, взявши на увагу усі попередні міркування, щоб він був раніше написаний, ніж 3 десятиліття II в. пер. Хр. Рік 180-179 пер. Хр. можливо-б уважати, як *terminus a quo* документу, але не можемо цього твердити, бо Протогенів декрет з означеним документом присяги Фарнака I і Херсонесців не має безпосереднього зв'язку. Цей-же час (р. 180 пер Хр.) крім того підтверджує і вгаданий вище делійський декрет на пошану Посідія с. Діонисового.

Що до датування Нікіратового декрету, то воно затруднено ще більше, ніж Протогенового. Вороги Ольбії, які по-зрадницькому забили заслуженого ольбійського громадянина, не названі в ньому їх ім'ям. Ця обставина пояснюється або тим, що авторам декрету ці вороги були занадто відомі, щоб називати їх по імені, або тим, що назва ворогів втрачена, бо документ дійшов до нас у дуже пошкодженому стані. По формі літер документ пізніший, ніж декрет на пошану Протогена, а також по деяким явищам у фонетиці і відміні слів, які характеризують більш пізній час. Датується звичайно першими десятиліттями I-го в. пер. Хр. Часом, перед яким відбулася подія, що привела Нікірата до славної смерті за вітчизну, вважається гетський погром Ольбії, що відбувся поміж рр. 63—50 пер. Хр. Що до того, хто були вороги Ольбії у декреті на пошану Нікірата, ак. Латишев висловив думку, що ними могли бути передові відділи Гетів; але далі припустив, що ними могли бути також Скити, бо коли гадати, що ворогами були Гети, тоді незрозуміло було-б, як вони могли опинитися в Гилії (лівий беріг Дн.-Бугського лиману), де відбулася боротьба Нікірата з ворогами. Міппа висловився, що ними не могли бути Гети²⁵⁾. Тому нам можливо вважати, що документ правильно відноситься на час до гетського погрому Ольбії.

Однак це датування може бути переглянute відповідно порівнюючи недавній знахідці напису, який свідчить, що Ольбія входила у склад грецьких колоній, які були під впливом і охороною

²³⁾ Документ видано у «Нав. Арх. Ком.» т. XLV, ст. 23 ч. I. Потім M i n n s, op. c. App. 17-a, ст. 646. — Про подробиці цього договору, або ліпше — кількох одночасових договорів, якими під впливом Риму утворився союз припонтійських держав і городів, в тім числі і Херсонеса, див. M i n n s, op. c. 516, not. 6, 518, 590, not. 1. J. V e l o c h, Gr. G. III² § 71, ст. 165. Max E b e r t, Südrussland im Altertum. cr. 215 і д. 239, 252; також M. R o s t o w z e w, 'Етнічний', Klio 1920 р. ст. 203—206.

²⁴⁾ Латишев, op. c. ст. 89.

²⁵⁾ Лат. op. c. ст. 139—141; M i n n s, op. c. ст. 464.

царя понтієського Мітрідата Евпатора (111—63 рр. пер. Хр.). Цей документ, що дійшов до нас у дуже фрагментарному вигляді, уявлює з себе ольбійський почесний декрет, виданий якомусь (імя власне на камені не збереглося) с. Філократовому в Аміаза та те, 1) що він транспортував з Ольбії належні Мітрідатові Евпаторові військові речі до Сінопи, яка обложена була Лукулем, і 2) що він, взявши участь у посольстві до Мітрідата Евпатора, транспортував частину його війська у Ольбію в часі, коли через римську блокаду Чорного моря це було небезпечно. Перший чин о. Філократового належить р. 70 пер. Хр., а другий коло 64 пер. Хр. Обидві дати установлені М. Ростовцевим³⁶). Отже з цього документу ясно, що Ольбія дійсно належала до держав, які пішли під оборону Мітрідата Евпатора, і відогравала навіть у його справах значну роль.

Грецькі колонії північного берега Чорного моря перейшли під оборону Мітрідата Евпатора у останньому десятилітті II в. пер. Хр. Про це ми маємо документ, раніше згаданий декрет Херсонесців на пошану Діофанта вождя Мітрідатового³⁷). Цей декрет докладно повідомляє про три виправи Діофанта проти Скитів, про завоювання скитських замків у Криму — Хабаів і Неаполя, про поширення влади Мітрідата Евпатора над Скитами. З колоній, які ваяті були під оборону, крім Херсонесу вгадуються Боопорське царство в Пантікапезі і Теодосія. Війни Мітрідата Евпатора з Скитами були до війни його з Римом (р. 88 пер. Хр.), а саме, в перших роках його царювання, коли він починав організацію сили східних народів проти Риму. По думці М. Ростовцева, рух Мітрідата Евпатора, що загрозив поважно могутності Риму, був не лише фрондою проти римської держави східних Греків, а й значно серйознішим рухом іранства, яке було поважним складовим елементом припонтієських держав або входило у сферу їх впливу³⁸). З початковим ростом цієї сили Мітрідата Евпатора знайомить нас декрет на пошану Діофанта. Тому документ цілком правильно датується роком коло 107 пер. Хр., коли були успішно закінчені війни Мітрідата Евпатора проти Скитів³⁹). Ольбія у цьому документі не згадана. Однак можливо з великою певністю припустити, що Ольбія також увійшав в цей час у сферу впливу Мітрідата. Про те, що Мітрідат воявав з варварами аж до Дніпра, свідчить прямо цитоване місце у Страбона

³⁶) Мітрідатъ Понт. и Ольбія. Изв. Арх. Ком. XXIII ст. 21. документ надруковано: у Изв. Ар. К. XVIII, ст. 97, ч. 2. у Minns's, op. c. App. 9. ст. 643. Про справу цю пор. Minns, ст. 463, 472; Max Ebert, op. c. ст. 225.

³⁷) Lat. IOPEux. I 185; Minns, App. 18, ст. 647—648; Ditt. Syll.³ 709.

³⁸) M. Rostovzev, Iranians and Greeks, пор. ред. G. Gardner's у «The Classical Review» May—June 1923.

³⁹) Про звернення Херсонесу до Мітрідата Евпатора за протекцією і про війни останнього пише Страбон VII, IV. 3: *αὐτῆ δ' ἦν πρότερον αὐτόνομος, παρθουμένη δὲ ἐπὶ τῶν βαρβάρων ἠναγκάσθη προστατῆν εἰσθαι Μιθριδάτη τῶν Εὐλάτορα, στρατηγῶντα ἐπὶ τοὺς ἐπὶ τοῦ Ἰσθμοῦ μὲχρι βορρῶσθινου· βαρβάρους καὶ τοῦ Ἀδρίου· ταῦτα δ' ἦν ἐπὶ Ῥωμαίους παρασκευί.*

μέχρι Βορυσθένους). Влада Мітрідата Евпатора поширена була на цілу південну Україну⁴⁰). Мітрідат, підбиваючи Скитів у обороні Херсонесу і Боспору, придбав серед грецького світу славу борця за гелленізм⁴¹). Не можливо думати, щоб Ольбія могла залишитись не охопленою його рухом уже у самому початку. З пол. II стол. пер. Хр. Ольбія підпала була під владу скитських царів, про що свідчать численні знахідки ольбійських грошей з іменнями скитських царів⁴²) і між ними ц. Скілура, батька згаданого у Діофантовому декреті царя Палака⁴³). Резиденцією царя Скілура міг бути Неаполь, місце коло Сімферополя, суч. Керменчик. Там знайдено фрагменти написів з ім. царя Скілура⁴³). Отже Ольбія необхідно входила у склад держав, що були об'єднані Мітрідатом Евпатором, і ввійшла в цей склад на початку його руху.

Беручи на увагу всі ці дані, можемо сказати, що для події, про яку повідомляє Ольбійський почесний декрет на пошану Нікірата, не можливо знайти місця протягом часу від 107 р. пер. Хр. до смерті Мітрідата — 63 р. пер. Хр. Подія ця може припадати найпізніше на час боротьби Мітрідата з Скитами. Звільнившись з-під влади скитських царів під час боротьби Мітрідата Евпатора, Ольбія стала під його протекцію. Повідомлення Страбона про поширення військових чинів Мітрідата через Перекоп аж до Дніпра дає нам пояснення і того факту, що подія Нікірата відбулась у Гиліі, а також дає можливість твердити, що ворогами Ольбії у цей період ще нескінченої боротьби Мітрідата з Скитами були саме Скити в Іх осередком у Крими.

Прямий доказ того, що декрет на пошану Нікірата належить часові ранішому, ніж скінчення боротьби Мітрідата з Скитами, можна вбачити у фрагментарному початковій документу, де згадуються херсонеські справи і полагодження їх Нікіратом, за що Херсонесці вшанували його поставленням статуї і посвяченням погруддя. Коли ми будемо розуміти цей початок у сенсі примирення Нікіратом внутрішніх суперечок у Херсонесі, як розуміють це місце коментатори документу⁴⁴), або ліпше примирення можливих суперечок поміж окремими країями, що входили у склад Херсонеської держави, — ці можливості, на нашу думку, виключені в добі 107 — 63 рр. пер. Хр., коли Херсонес був під протекторатом Мітрідата.

Таким чином необхідно вважати рік 107 пер. Хр. як *terminus*

⁴⁰) M. Ebert, op. cit. 216, 225.

⁴¹) Minns, op. c. st. 518, 519.

⁴²) В. Латішев зараховує усі ці монети на час від кінця III ст. до сер. I стол. пер. Хр. (Латішев, op. cit. гл. IV, ст. 114—145). Однак в це число зараховані монети, які були биті пізніше, після Гетського погрому. Пор. Б. Фармаковський, Ольвія. Енцикл. Слов. Брокг. — Евф. дод. т. II (1906) ст. 238-240.

⁴³) Страбон VII, IV.3: *πέμφας εἰς τὴν Χερσόνησον στρατιάν, ἀμα πρὸς τε τοὺς Σκύθας ἰσχυροῦν τε καὶ τοὺς Σκυλοῦρον παῖδας τοὺς περὶ Πάλακον*. Напис Скілура: Minns, ст. 119, пр. 5 *βασιλεὺς Σκυλοῦρος βασ...*

⁴⁴) Ditt. Syll.³ 730, pp. 7—8: *δ[ι]ε[ί]λυσ[ε]ν τὴν μεταξὺ αὐ[τῶ]ν διαφοράν* — доповн. Dittenberger.

ad quem ольвійського декрету на пошану Нікірата. Цей декрет був прийнятий і виготовлений уже тоді, коли справа боротьби Мітрідата з Скітами була вирішена і Ольвійці могли прийти до спокою⁴⁵).

Таким чином ми приходимо до висновку, що обидва ольвійські декрети повинні бути віднесені до II ст. пер. Хр.: один до початку цього віку, коли вирішувалась боротьба Ольбії в сусідами, яка закінчилась, можливо, підбиттям Ольбії окитським царям і установам спокійних порівнюючи відносин, під час яких був ухвалений і виконаний Протогенов декрет; другий при подібних обставинах — на кінець II ст. пер. Хр.

Що поміж цими декретами не може стояти такого довгого часу, як доба в 230 до 63 р. пер. Хр., показує нам також порівняння текстів цих документів. Хоч стиль Нікіратового документу відрізняється загалом від стилю Протогенового декрету і може бути прийнятий нами як стиль переходною доби до дуже надутого стилю документів понтіюських колоній римського часу, однак єсть де-кілька моментів, які можуть свідчити про часову близькість поміж ними:

1. Так, на початку характеристики діяльності Протогена автор декрету вживає виразу (pp. 8—10): *διὰ βίου διατετέλεκεν λέγων καὶ πράττων τὰ βέλτιστα*. Та сама думка про заслуги перед батьківщиною у декреті Нікіратовому висловлена лише іншими словами (р. 12): *σωφροδύως μὲν βουλευόμενος ἕκαστα, ἀμεινον δὲ ἐπιτελῶν τὰ δοχθέντα*, — підкреслюючи головним чином працю Нікірата в установах демократичної республіки.

2. Під кінець характеристики проведена у Протогеновому декреті (pp. 186—189) і у Нікіратовому (р. 18), — на жаль, у обох ці місця дійшли в дуже пошкодженому стані, — думка про протилежність поміж *κοινῆ* та *ἰδίᾳ* — громадського та особистого моменту у мотивах діяльності⁴⁶).

3. До вгаданого у р. 109 Протогенового декрету приготування громадян під впливом небезпеки опустити місто, — у Нікіратовому декреті (р. 13) маємо факт переходу громадян у Гилею. Звичайно можливо пояснити цей перехід і тим, що громадяне виселились туди на які-небудь літні роботи, але також не виключено, що Гилея, поросла в ті часи лісом, могла бути доброю схованкою підчас небезпеки.

4. Характеризуючи загальне положення міста, автор Протогенового декрету вживає виразу (pp. 176—177): *τῶν δ' ἐν τῇ πόλει κακῶς διαχειμένων πάντων διὰ τε τοὺς πολέμους καὶ τὰς ἀφορίας*. Подібну думку висловлює декрет на пошану Нікірата (р. 10): *τοὺς δὲ διὰ παντὸς ἐπεγεγομένους ἐπὶ τ[ῆ]ν[π]όλιν πολέμιους*. Особливо варта уваги ця загальна характеристика тяжкого стану

⁴⁵) Цього спокою не було-б можливо сподіватись, коли декрет відносити до якогось моменту після смерті Мітрідата Епатора (р. 63), бо скоро після цього відбувся страшний гетський погром Ольбії, після якого Ольвійцям нічого було думати про почесні декрети.

⁴⁶) Проф. Укр. Ун. в Празі Др. А. Артімович дає де-які доповнення до Нікіратового декрету у окремій студії (див. вище).

Ольбії у Протогеновому декреті, в решті тексту якого подані лише конкретні випадки добродійної діяльності Протогена.

Ці зближення показують нам, що обидва документи складені під той час, коли політична рівновага Геродотової доби була уже давно порушена і грецькі колонії терпіли ті великі труднощі, яких можливо не передбачали перші грецькі осадчі на північному березі Чорного моря.

Для дальшої інтерпретації має значіння приблизне означення тієї доби, яку охоплюють обидва ольбійські документи. В цьому відношенні особливо детальним і повним що до фактичних даних являється декрет на пошану Протогена. З цього боку цей документ має дуже мало подібних собі в інших територій грецького світу. Ак. В. В. Латишев розкладає окремі заслуги Протогена по роках. Однак, не можливо прийняти цього розкладу, як цілком певного, що визнає і сам В. В. Латишев⁴⁷⁾. Ми можемо сказати тільки, що документ охоплює собою значний період із історії Ольбії. Так у рр. 2—3 згадується діяльність ще Протогенового батька Геросонта, яка могла припадати ще на кінець III ст. пер. Хр. Далі у р. 3 сказано про прихильність Протогена до міста *διὰ βίου* — «протягом життя». Це також вказує на значний час. Нарешті на це вказує також і згадка про те, що нарід часто і раніше нагороджував Протогена вінками (рр. 52—53: *ὁ δῆμος κολλᾶσις αὐτὸν καὶ πρότερον ἐστεφανισκῶς*). Діла Протогена можуть бути поділені на три категорії: допомога його Ольбійцям для задоволення претензій сусідніх варварських царів; допомога підчас голоду і допомога на будівлю стін. Можливо спостерегти послідовність у викладі поодиноких фактів: за приходом варварів іде час голоду; хліб росте в ціні, цінність грошей падає. Навіть зазначений у рр. 71—75 факт обіцянки Протогеном дати 2500 медімінів пшениці і видача її двома ратами (500 + 2000) по меншій, а потім по більшій ціні вказує на де-який час, який пройшов поміж фактичною видачею пшениці. Поміж окремими моментами відносин до варварів проходило по кілька років, бо можливо припустити і те, що були випадки задоволення претензій варварів і без допомоги Протогена; про ці випадки документ, природно, і не занотовує.

Що до продовольчої скрути, яку переживали кілька разів Ольбійці, то тут необхідно звернути увагу на те, що документ зазначає це словами: *σιτοδείας ὀψης* (рр. 23—24 за жерця Геродора), *σιτοδείας γενουμένης ἰσχυρᾶς* (р. 59 — за жерця Плейстарха). Ці слова не вказують обов'язково на недостачу хліба від недороду, а скоріше завдяки утрудненню відносин з хлібородним запліллям, яким володіли варвари, що ставилися до Ольбійців далеко не мирно. Недостача хліба у Ольбії дає нам можливість зробити висновок і той, що поміж самими племенами варварів не було спокійних умов для продукції хліба не тільки для експорту, а й для споживання у самих грецьких колоніях. Продукція хліба залежала від загальної ситуації на території південної

⁴⁷⁾ В. В. Латишев, *op. c. st.* 110.

України, від факту появи нових орд «в ріжними ступінлями дикости»⁴⁸⁾, які робили значіння української території в хлібній торгівлі за античної доби непевним і сумнівним.

Приймаючи до уваги ці міркування рівнож і інші факти, які подає документ: що до зміни урядів, що до рухів поміж населенням тодішньої України, що до тривання будівничих заходів Ольбії, — можемо сказати, що документ охоплює собою період історії Ольбії що найменше за життя одного покоління; в ньому, т. ч. ми маємо документальну історію Ольбії початку II ст. разом із історією народів, що були на північ від Ольбії.

Що до декрету на пошану Нікірата, то він охоплює значно меншу добу, бо власне подає про один факт убивства Нікірата. Але згадка на початку документу про заслуги Нікірата в херсонеських справах вказує на те, що і Нікіратів декрет охоплює події де-кількох років.

* * *

Переходячи тепер до розгляду тих місць документів, які характеризують грецько-варварську боротьбу, зауважимо, що і раніше зацитовані місця для зясування дати — дають також матеріял і для цієї характеристики.

1. Після вступної формули, згадавши діяльність батька Протогенового і схарактеризувавши діяльність Протогена як корисну протягом його життя, документ переходить до поодиноких діл Протогена і про перше добродійство каже: «і вперше, коли надійшов цар Саїтафарн у Канкіт і вимагав подарунків за перехід, а громадська скарбниця була тоді у стані скрутному, він (Протоген) на заклик народу дав 400 червонців»⁴⁹⁾.

Що до місцевости Канкіт, згаданої у цих рядках, то не відомо власне, де вона знаходилась⁵⁰⁾. Коли ввяти на увагу, що далі у р. 84 прихід Саїтафарна означено *εις τὸ πέρας* — «на той бік» і розуміти під «тим боком» лівий берег Південного Бугу, як розумів ще Бекг⁵¹⁾, або ще ліпше: лівий берег Дніпра, там, де знаходилась місцевість Гилея, як розумів це Міннс⁵²⁾, то місцевість Канкіт лежала десь на правому березі Південного Бугу, на північ від Ольбії.

Єсть питання відносно ц. Саїтафарна і в звязку з цим відносно згаданого у напису народу Саїв (р. 34). Бекг виоловив думку, що Саїтафарн був царем народу Саїв, що мешкав на східному боці Південного Бугу⁵³⁾. Посилаючись на те, що (р. 34 напису) Саї ведуть акцію самостійно (*ἀθρόων παραγενομένων Σαίων*), ко-

⁴⁸⁾ Пор. Minns, op. c. 442—443.

⁴⁹⁾ Рр. 9—13: *καὶ πρότερον μὲν παραγενομένων Σαίταφάρνου τοῦ βασιλέως εἰς Κανκίτητον καὶ ἀπαίτητος τὰ δῶρα τῆς πόλεως, | τῶν δὲ κοινῶν ἐξουρημένων, ἐπι- κληθέντις | ἐπὶ τοῦ δήμου ἔδωκε χρυσῶδες τετρακοσίου(ς). IOPEux 16. Ditt. Syll.² 495.*

⁵⁰⁾ Minns, op. c. st. 461.

⁵¹⁾ Пор. Ditt. Syll.² 495, not. до р. 84. «наспроти Ольбії до берегу Гіпаніса, а не Бористена підійшов Саїтафарн».

⁵²⁾ Minns, *ibid.*

⁵³⁾ Ditt. Syll. 495, not. 12.

ментатори відрізняють виступ царя від приходу Саів. Однак думка Бекга не може бути аргументом на те, щоб ми обмежили обсяг влади Саїтафарна тільки народом Саів. Видатне значіння Саїтафарна яне з поставлення цього тексту поруч з іншими місцями напису. Так—у рр. 42—44 говориться про задоволення подарунками багатьох «скипетроносців» (*σκηπτοῦχοι* с. т. «малі царьки») і одночасове приготування подарунків «для царя», себ-то Саїтафарна, як це справедливо розуміють коментатори, починаючи від Бекга. У р. 45 згадується *στόλος εἰς βασιλεία*—«подорож посольства у столицю царя», якому підвладні вище згадані *σκηπτοῦχοι*; знову під столицю необхідно розуміти тут столицю царя Саїтафарна⁶⁴). З цього ясно, що цар Саїтафарн відіграв першорядну роль у відносинах з Греками.

Що до Саів, то про етнічну приналежність їх Бекг висловив думку, що вони нарід сарматського племені (пор. в.). Сучасні коментатори напису висловлюються, що справа неясна, чи приналежні Саї до Скитів, чи до Сарматів⁶⁵). Однак із факту негідання Саів у рр. 103—106, де перераховані народи, що прийшли у рух з наближенням Галатів, можна припустити, що Саів покривало собою імя Скитів, у яких царем був Саїтафарн. Т. ч. Саї були-б племенем скитським, найближчим до Ольбії в той час. Нема сумніву, що ц. Саїтафарн був над ними царем, як і над багатьма іншими царьками та племенами. Можливо із співзвучності його імени припустити його походження від племені Саів.

В справі грецько-варварських відносин в цитованого місця документу важні слова: *ἀπαγοῦντος τὰ δῶρα τῆς παρόδου* — ц. Саїтафарн «вимагає подарунків за прохід». Бекг, коментуючи це місце, звернув увагу на родівник у виразі *τὰ δῶρα*. Цей родівник указує на установлені давнім звичаєм подарунки. По думці Бекга *τὰ δῶρα τῆς παρόδου* це ті дари, які повинні були давати Ольбійці Саїтафарнові що-разу, коли він надходив близько до Ольбії⁶⁶). У додаток до цієї справедливої думки, коментаторів напису звернемо увагу на вираз *τῆς παρόδου*. На мою думку, у цьому виразі криється та ціль, для якої давали Греки подарунки. Вона криється у первісному значінню слова *ἡ πάροδος* — прохід мимо. Отже Греки давали *τὰ δῶρα*, щоб Саїтафарн «пройшов мимо», себ-то, не зачипав, не руйнував місцевости ольбійської і самої Ольбії. Вираз має прикмети виразу технічного, і ми можемо припустити, що відносини, які привели до підпорядкування Ольбії Скитам, почалися задовго до написання декрету на пошану Протогенів.

2. Документ занотовує далі факти допомоги Протогена на викуп святих келихів, які заставили «архонти» на потреби міста, на виплату за вино, яке закупили поцінно «архонти з Демоконтом на чолі», та під час голоду «за жерця Геродора». З того факту, що уряди, вгаданням яких малося ближче означити час

⁶⁴) Ditt. Syll. 495, прим. до рр. 42—45.

⁶⁵) Ditt. Syll.³ 495, not. до р. 34.

⁶⁶) Ditt. Syll.³ 495, not. до р. 11.

тої чи іншої події, названі ріжно, видно, що ці справи одбувалися протягом де-кількох років. Далі документ повідомляє: «я коли за того-ж жерця (Геродора) зявилися у великому числі Саів за отриманням подарунків, а нарід їм дати не міг і зажадав від Протогена допомоги в цьому окрутному становищі, то він прийшов і запропонував 400 червонців. Бувши обраним у колегію 9-ти, він запропонував на рахунок майбутніх доходів не менш, як 1500 червонців, з яких своєчасно було задоволено багато скипетроносців, а також не мало подарунків поцінно було приготовлено для царя. Коли було віддано на відкуп улаштування посольства у столицю царя по постанові, згідно в якю відкупці повинні були отримати від міста 300 червонців... Протоген, бачивши, що місто впадає у великі потрясення (NB: бо ніхто не хотів брати на відкуп, не отримавши фактично цих 300 черв., хоч було призначено три переторжки), сам прийшов на вібрання і видав ці 300 червонців»⁸⁷).

Наведемо місце дає нам відомости про 1) прихід Саів, 2) задоволення царьків і приготування подарунків для царя і 3) улаштування посольства у столицю царя. Подобиці про віддання на відкуп улаштування посольства у столицю царя і три переторжки в приводу цього ми вилишили, бо вони характерні лише для фінансових справ Ольбії. Зауважимо, що поміж приходом Саів і вислідом фінансової діяльності Протогена у колегії 9-ти треба припустити де-який час, протягом якого Протоген був обраний у цю колегію і виявив своєю діяльністю⁸⁸).

Що до приходу Саів, то уже про цю справу згадано вище. Тепер, взявши це повідомлення про прихід Саів очевидно не без ц. Саїтафарна у звязок з дальшою згадкою про задоволення багатьох «скипетроносців», ми можемо бачити, що Ольбія повинна була рахуватися не лише з претензіями одного царя, а й з претензіями багатьох царьків і народців, підвладних цареві, які надходили до Ольбії за подарунками.

Вираз *ἐπί τῆν τῶν δώρων κομιδῆν* «за отриманням подарунків» теж має прикмети виразу технічного, яким означались відносини Ольбії до окружних народів, і родівник свідчить про установлений давно звичай. Звертає на себе увагу також сума грошей: 400 червонців, яка уже зазначена була у документі також і раніше, як подарунок Саїтафарнові. Але про якусь певно установлену квоту подарунків трудно тут думати, бо далі у документі

⁸⁷) Pp. 33—48: *ἐπί τε τοῦ αὐτοῦ ἴκεται ἀθρώων παρεγγουμένους Σαίων ἐπί τῆν τῶν δώρων κομιδῆν, οὐ δυναμένους διὰ τοῦ δήμου δοῦναι αὐτοῖς ἀξίωσαντος δὲ Προτογένῃ | βοηθῆσαι τοῖς καιροῖς, παρελθὼν ἐκρηγγεῖλατο χρυσοῦς τετρακοσίου· αἰρεθείς τε | τῆς τῶν ἰννία ἀρχῆς οὐκ ἐλαττόνῃ μὲν ἢ χιλίων καὶ πεντακοσίων χρυσῶν | πρόθεσιν ἐποιήσατο ἐπὶ ταῖς μελλούσαις προσδοκίαις, ἐξ ἧν πολλοὶ μὲν σκηπτοῦχοι ἐτρακτοῦθησαν εὐκαίρως οὐκ ἄλλα δὲ | δῶρα παρεσκευάσθη τῷ βασιλεὶ λυσιστρωδῶν· κρηθέντος τε τοῦ στόλου ἐς βασιλεία | κατὰ τὸ φέρσιμα, ἐν οἷ ἰδί τοῦ ἀγοραῖσαντος λαβεῖν παρὰ τῆς πόλεως χρυσοῦς | τριακοσίου... συνιδίαν | Προτογένῃς διότι μεγάλοις διακτώμασι περιεστῆται ἢ πόλις, αὐτὸς παρελθὼν εἰς τῆν ἐκκλησίαν, ἔδωκε τοῦ· τριακοσίου χρυσοῦς — Lat. IOPeuch. 16. Ditt. Syll.³ 495 pp. 33—48; 54—57.*

⁸⁸) Колегія 9-ти відала фінансами Ольбії, як власне з цього документу і виходять. Пор. Ditt. Syll.³ 495, not. до p. 39.

зазначена певна квота, а крім того самий факт виплати ріжним претендентам, «питома вага» яких у документі зазначена (словами *σχηματοῦχοι* і *βασιλεύς*), виключає певність квоти.

Що до другого факту: своєчасне задоволення «царьків» і приготування подарунків для царя, то звертає на себе увагу вираз *ἑθερμαεύθησαν*, що у літеральному перекладі значить: «були обслужені». Цей вираз також може бути прийнятий нами, як технічний вираз, що характеризує тодішні грецько-варварські відносини. Далі з усього виразу: *οὐκ ὀλίγα δὲ δῶρα παρεσκευάσθη τῷ βασιλεῖ λυσαιτέλῳ* — ясно видно, що під подарунками треба розуміти не лише самі гроші, а й речі, які були «поцінно» (*λυσαιτέλῳ*) придбані для царя⁶⁰). З наслідків фінансової діяльності Протогена у колєгії 9-ти ми бачимо, яке велике значіння мала справа задоволення претензій ольбійських суїдів. Гроші, які йшли на це, очевидно, склали значну частину державного бюджету Ольбії.

Справа висилки посольства у столицю царя мала відбутися зразу, коли зібралось певне число подарунків і грошей. Але справа в відданні посольства на відкуп шляхом публичних торгів і переторжок, рівнож відсутність ухвалених грошей у розмірі 300 червонців, які місто мало передати тим одкупцям, приводить нас до думки, що в даному випадку цей факт треба розглядати як незв'язаний з заготуванням подарунків для царя в наслідок фінансової діяльності Протогена. Можливо, той запас подарунків і був своєчасно переданий цареві подібно тому, як своєчасно (*εὐκαιρῶς*) «були обслужені» царьки. На окремішність цих фактів указує те, що Протоген являється в ньому знову, як звичайний громадянин: принаймі ніщо не нагадує нам його офіційного становища. Крім того установлення для цієї справи торгів і переторжок, одмовлення одних одкупців і небажання других і особливо вираз *συνδῶν Πρωτογένῃς διότι μεγάλοις διακτώμασι περιεσῆται ἢ κόλις*, що характеризує дійсно тривожний стан міста через цю справу, — все це стоїть у протиріччі до спокійного викладу попереднього факту про вислід фінансової діяльності Протогена. Під словом *στόλος*, яке ми передаємо словом «посольство», треба розуміти власне посилку цареві ріжних речей і грошей під іменем подарунків, або ліпше дані. Ця посилка могла бути перевезена морем (властиво лиманом), або також суходолом⁶¹).

Вираз *εἰς βασιλεία* — без родівника. Бекк в цього зробив висновок, що цей вираз подібний імені власному і нагадує місце з Геродота IV 20 *πέρην δὲ τοῦ Γέροντος ταῦτα δὲ τὰ καλούμενα βασιλῆα ἐστὶ* ⁶¹). Г. Штейн перекладає це слово «місце перебування царя, або царів»⁶²). Цю міцєвість на основі Геродотового опо-

⁶⁰) З цими подарунками для ц. Саїтафарна зв'язана справа з золотою короною, яка знаходиться у Паризькому музеї і яка начеб-то була в числі цих ольбійських подарунків. Однак Фуртвенглер виявив підробку II, а фон-Штерн, що завідував Одеським музеєм, відкрив самого майстра. Див. Ditt. Syll.³ 495, прим. до р. 11. M i n s, op. с. 461.

⁶¹) L a t. I O P E u x. I, 16, ст. 43. not. 3.

⁶²) B o e c k h, C. I. br. II, Introd. 84.

⁶³) H. S t e i n, Herodotos, IV, not. до гл. XX, ст. 25.

відання вказували, звичайно не напевно, коло Нікополя, на протязі 14 днів дороги від Гилеї, найближчої до Ольбії місцевості Скитів-номадів⁶³). Однак трудно припустити, щоб Ольбійці розраховували на таку довгу подорож. Можливо, столиця царів лежала на східньому боці Дніпра в ті часи десь ближче на південь (можливо, у місцевості Берислава), і за цим місцем перебування цари залишилась стара традиційна ще з часів Геродота назва. Що Скити в цей час мусіли посунутись на південь, свідчить документ, подаючи відомости про нові народи, яким Скити муoили після боротьби віддати значні території. Не виключена також можливість скитської столиці у Крими (див. вище).

3. Після поладження цих справ Протогеном, документ знову подає відомости про скруту з хлібом і видачу Протогеном 1000 червонців на закупно хліба а також 2500 медімнів пшениці по цінам, значно дешевшим, ніж були тоді. Як гроші, так і хліб Протоген пропонує місту, даючи пильги що до виплати йому боргу, або заплати за доставлену пшеницю. Далі декрет повідомляє: «коли цар Саїтафарн з'явився на тому боці за «упоминкамн» і архонти скликали зібрання і вказали на появлення царя і що в скарбниці нічого нема, — Протоген прийшов і видав 900 золотих; коли-ж посланці, Протоген і Аристократ, взяли ці гроші і виїшли на зустріч цареві, то цар, хоч подарунки прийняв, але впав у гнів і, пішовши походом, виводив уже разом із здобиччю також і архонтів, через що народне зібрання охопив жах... і послів до...⁶⁴) (перша частина Протогенового документу на цьому місці уривається).

Зауважимо передовсім технічний вираз грецько-скитських тодішніх відносин: ц. Саїтафарн прийшов «ἐπὶ θεραπέαν» — «по службу» в літеральнім перекладі. В чому полягала ця «служба» видно з раніше розглянутого місця р. 42: *πολλοὶ μὲν σκηπτούχοι ἐθεραλεύθησαν εὐχαίρωσ*. Необхідно розуміти також подарунки, або, використовуючи вираз з пізніших українсько-татарських відносин: «упоминки».

Що до суми 900 червонців, які дав Протоген, то, по думці ак. В. Латишева, це була квота цареві за 2 роки. Однак, навряд чи можливо у цих відносинах рахувати якусь певну квоту (пор. вище). Можливо припустити випадковість рівности двох попередніх квот (Саїтафарнові і Саям). Що-ж до суми 900, то її побільшення можливо пояснити упадком цінности грошей, що буде цілком природньо, коли прийняти на увагу речеві, а не грошові подарунки. Залишені нами місця про подорожіння хліба (5 мед. за 1 черв.

⁶³) M i n n s, op. c. ст. 29.

⁶⁴) Pp. 82—96. τοῦ τε βασιλέως Σαϊταφάρου παραγενομένου εἰς τὸ πέραν ἐπὶ θεραπέαν, τῶν δὲ ἀρχόντων συναγαγόντων ἐκκλησίαν καὶ τὴν παρούσαν ἔμφανισάντων τοῦ βασιλέως καὶ διότι ἐν ταῖς προσδοκίαις ἴσται οὐδὲν, παρελθὼν | Πρωτογένης ἔδωκε χρυσοὺς ἑκατοσίουσ, τῶν | δὲ πρεσβυτέρων λαβόντων τὰ χρήματα καὶ ἀπατηθέντων βασιλεῖ, Πρωτογένους καὶ | Αἰριστοκράτους, τοῦ δὲ βασιλέως τὰ μὲν δῶρα | [δε]ξαμένου εἰς ἀρχὴν δὲ καταστάτας καὶ [τὴν] ἀνάγκην ποιησαμένου, μετ' ἀγρεύματα[τος] | δὲ καὶ τοὺς ἀρχοντας ἀνάγοντος, δι' αὐτὸν | συνελθὼν ὁ δῆμος περιφρόδως ἐγένετο καὶ | πρ[ο]σβ[υ]τε[ρ]α[ς] ἐπὶ τ — | Pp. 82—96. IOPeuh 16. Ditt. Syll.³ 495.

⁶⁵) Доповнення автора. Дин. нижче.

після 1-го приходу Саїтафарна; $1\frac{1}{3}$ мед. за 1 черв. і навіть 1 мед. за $1\frac{1}{3}$ черв. після приходу Саїв і інших розглянутих у п. 2 витрат) — свідчать про зниження покупної сили ольбійських грошей. Очевидно, за суму 900 черв. у цьому випадкові не можливо було придбати такого числа подарунків, яке-б задоволило царя; це-ж було-б і в тому разі, коли-б розуміти тут виплату грошей цареві готівкою. Крім того, при розумінню тут подвійної квоти, не арозуміла була-б для нас причина гніву царя⁶⁵): він одержує навіть на 100 червонців більше! Цілком оправдане документом припущення факту зменшення під впливом різних нещастій покупної сили ольбійських грошей, яке явище ми так часто бачимо у наші дні, підтверджується ольбійським декретом значно ранішої дати (поч. IV ст. пер. Хр. — IOR.Eux. I, 11), яким установлено було обов'язковий курс ольбійського срібного статеру у відношенню до квізекського золотого. Що-ж до зауваженого ак. В. Латиншевим часу поміж двома приходами Скитів, то це справедливо, і можливо навіть припустити, що період поміж двома приходами був більший ніж 2 роки.

Подаючи далі факт виводу архонтів, ми мусимо привести докази для констатування цього факту, бо документ у цьому місці саме обривається і ми робимо спробу доповнити це місце⁶⁶). а) Дотеперішнє доповнення втрачених літер словом *ἀναξίως* — «недостойно» не можливо вважати вдатним через те, що це поняття не може бути висловом для характеристики відносин хоч-би навіть і «царя» до Ольбійців. Це поняття було-б за слабе для цієї характеристики. З другого боку це доповнення не відповідає і звичайній конструкції поодиноких речень документу, — gen. a. b. v. o. l., у якому підмет на початку, а присудок у формі дієприкметника на кінці речення; предмети з їх прикметниками містяться поміж підметом і присудком. Таким чином перед початком слідуєчого речення (*δι' α...*), ми повинні на місці *ἀναξίως* чекати дієприкметника у gen. до підмету *τοῦ δὲ βασιλέως*, подібно тому, як до нього є присудки: *δεξασμένου, καταστάντος*. Доповнення *ἀναξίως* примушувало шукати дієприкметника або дієслова в уламковій *μεταφρ.*

б) Що до виразу *καὶ τὴν ἀνάξουξιν ποιησάμενον*, то необхідно тут розуміти «відступ» з якоюсь шкодою для Ольбійців, яко наслід-

⁶⁵) Л а т и н ш е в доповняє це місце *τὰ μὲν δῶρα [μικρὰ]μένον, εἰς ὄργην δέ* — що гірше ніж пізніше у Ditt. Syll.³ *[δεξασμένου]*, бо у JI. звинак протилежність поміж *τὰ μὲν δῶρα*, — *εἰς ὄργην δέ* — «незадоволення подарунками розгнівався»; при читанню Ditt. ця протилежність передається ліпше: «хоч подарунки і прийняв, але розгнівався».

⁶⁶) У D i t t. Syll.³ (1916 p.) у цім місці зазначено так: *μεταΓΡ...* ... *καὶ τοῦδε ἀρχοντας ἀναξίως*; у ак. Лат. IOR.Eux I 16 ib. це місце зазначено таким-же чином, лише число страчених літер, по думці JI., більше: *μετα.φ...* ..... *δὲ καὶ τοῦδε ἀρχοντας ἀναξίως*. Нам здається, що врахування літер ліпше у Ditt. Syll.³ і більше згідне з тими маюскульми, які подає у своєму виданні ак. JI. Зауважу ще, що літери *ΜΕΤΑΓΡ* не подані JI. у маюскульх разом з иншим текстом, а подані окремо у примітках, як літери, що були списані з каменю ще на початку XIX ст., але при новому списанню JI. цих літер на камені бракувало. Инші подібні уламки .Jl. подає до свого тенсту у клямах і вони вірні. —

ком незадоволення царя подарунками (*τὰ δῶρα τῆς παρόδου*) і його гніву. Пряму вказівку на можливість такого поступовання номадів в грецькими колоніями ми маємо у словах Страбона VII, 311: *μη̄ δίδονται δὲ αὐτοῖς πολεμοῦσαι*⁶⁷⁾. Ці слова відносять, правда, до всіх хліборобних місцевостей, які були обов'язані давати певний податок (*φόρος*) номадам. Грецькі колонії, очевидно, також не були винятком із цього. Військовий виступ проти Ольбії перед відходом, яко наслідок гніву царя, розуміє у цьому місці також Minns⁶⁸⁾.

Реставроване нами слово *ἀγρευμα* вживається у сенсі *praeda* — «здобич мисливська». Для означення військової здобичі існують інші слова (напр. *λεῖλα*, *λάφυρα*, вираз *λεῖλαν ἀγειν*). Однак тут ми і не маємо справжньої війни, а тільки варварський напад на країну, наслідком якого була ця здобич, яка означена грецьким мисливським терміном *ἀγρευμα*, що більше відповідає дійсним відносинам, про які подає нам відомості документ, ніж відповідав-би вираз про здобич військовою⁶⁹⁾.

в) Силу доказу може мати і поставлення нашого доповнення у зв'язок із загальним змістом документу. Розглядаючи кожний прояв діяльності Протогена, ми не знайдемо ні одного факту, де-б не відігравала ролі фінансова допомога Протогенова у окрутних обставинах життя Ольбії. Ми в праві чекати, що і до цього випадку в архонтами гроші Протогенові мають відношення. Посольство, згадане на самому кінці цієї частини документу (*καὶ κρεβεντάς ἐπι...*), могло бути тільки до царя в метю задоволити його і викупити захоплених архонтів. Отже, припуокаємо, що і в цьому випадку Протоген виявив свою допомогу місту так, як виявляв і в інших випадках, себ-то, дав грошей на викуп архонтів і на остаточне задоволення царя. Таким чином, запропоноване нами доповнення допомагає нам розуміти зміст кінцевого уступу першої частини декрету, який до нас не зберігся за виключенням лише поодиноких літер.

⁶⁷⁾ Л а т и ш е в, op. cit. ст. 137, not. 19.

⁶⁸⁾ op. c. ст. 461: «but he (Catriaphn) was not satisfied, found fault with the gifts and prepared to war». Нop. так. Antiquités de la Russie Mérid. Kondakoff, Tolstoi, Keinach, ст. 15—16.

⁶⁹⁾ До цього доповнення зауважимо ще: 1) повну відповідність слова *ἀγρεύματος* числу літер, яке обраховане у вид. Ditt. Syll.⁶ для страчених літер, рівном і пропонованому у тім-же виданні поділу на рядки; 2) після літер *ΓΡ* єсть в горі рисочка — (*ΓΡ*[—]) яка не може бути решткою співавука в огляду на грецьку фонетику, а в самозвуків може бути лише решткою літери *Β*, бо всі інші самозвуки (*Α, Γ, Η, Ο, Υ, Ω*) такої рештки — не дали-б; 3) доповнення слова *ἀνάγυρος* дає на дві літери більш, ніж *ἀναξίλας*; однак напис не сладею *στοιχίδος*-ом, а крім того доповнення *ΓΟΝΤΟС* не бере більше місця ніж *ΖΙΩС* в огляду на те, що у нашому доповненні вживається двічі *Ο*, що має у напису найменшу форму і в комбінації *ΓΟΝΤΟС* входить почасти в місце, що займають літери *Γ* і *Τ*, тоді як у попередньому доповненні вжитя літера *Ω*, яка завдяки своїй надавчашній формі займає місце майже стільки, скільки два рази *Ο*; 4) у стилістичному відношенні вираз *μη̄ ἀγρεύματος δὲ καὶ τοὺς ἀρχοντας ἀνάγυρος* відповідає загальному стилеві напису; 5) у нашім доповненні форма дієприм. *ρ γ α ε σ* вжитя поруч із формами дієприметників *α ο γ*. (*δεξιμίτων, καταστάτας*); однак і інші випадки такого вживання зустрічаються у документі.

Не можемо тут оминати однієї труднощі в тексті: чи архонтів, яких захопив цар, треба розуміти як персон, окремих від тих посланців, що вийшли йому назустріч (*τῶν δὲ πρεσβευτῶν λαβόντων τὰ χεῖματα καὶ ἀπατησάντων βασιλεῖ, Πρωτογένους καὶ [Ἀ]ριστοκράτους*), — чи в числі їх треба розуміти також і цих послів, які, звичайно, могли бути також і архонтами? В останньому випадкові треба думати, що і Протоген був також у числі тих архонтів, яких вивів цар.

4. Друга частина Протогенового декрету присвячена головним чином допомозі Протогена на будівництво ольбійських мурів і укріплень. З наведеного нами раніше початку цієї частини про рух народів, викликаний наближенням Галатів, звернімо увагу на те, що жорстокість Галатів була дійсно великою, як про це свідчать і інші написи⁷⁰). Скити, Тисамати і Савдарати хотіли використати укріплену частину природою Ольбію у боротьбі з Галатами. Таким чином напад Галатів не був скерований безпосередньо проти самої Ольбії. Але ситуація Ольбії у всякому разі була надзвичайно трагічна з огляду на бажання ближчих сусідів використати її укріплення. — Звертає на себе увагу згадка про «перекінчків» (*τῶν δὲ αὐτομόλων ἐλαυελλόντων*). Шмідт (див. в.) на основі, м. і., цього слова прийшов до висновку про поширення влади тракійських Галатів аж до Тирі. Однак, наврод чи могли бути перекінчики від ворога, який досить віддалений і зявиться тільки зімою. Очевидно, під перекінчиками тут необов'язково розуміти перебігців від Галатів, а ними могли бути також і перебігці від ближчих сусідів Ольбії.

Далі документ повідомляє: «коли багато мешканців дійшло через те до одчаю і готувалося опустити місто, і разом з тим у країні трапилося багато іншого нещастя: уся челядь і Мікселлини, що жили на пограниччю, і в числі не менше 1500 в попередній війні були у місті союзниками, тепер відпали, а з міста виселилось багато чужинців і не мало громадян, — то в наслідок цього нарід, зібравшись, затрівожився, і уявляючи перед очима майбутню небезпеку й страхіття, призвав усіх можновладців допомогти і не попустити, щоб батьківщина, яку (так) багато разів охороняли, впала до рук ворогів»⁷¹).

Цей уривок свідчить красномовно про ту паніку, яка утворилась в наслідок вістки про наближення Галатів. Заслуговує передовсім згадка про Мікселлинів, себ-то мішане населення, яке утворилося в окрузі Ольбії. Ці *Μικέλληρες* відомі вже Геродотові IV, 17: *ἀπὸ τοῦ Βορυσθενεϊτίων ἐμπορίου πρότεο Καλλιπίδα νεμόνται ἔοντες Ἕλληρες Σκύθαι*. Про війну, в якій вони допомагали Ольбійцям, Нібур висловив думку, що це була також війна з Галатами⁷²). Однак, гадаю, що це не обов'язково, бо могла розумітись і інша війна. У кожному разі тільки після цього наближення Галатів Ольбійці почали відбудовувати старі і буду-

⁷⁰) Зазначені у Ditt. Syll.³ not. до р. 108.

⁷¹) pp. 108—124.

⁷²) Lat. IOPeux. I, ст. 44, not. 4.

вати нові мури. Коли-б попередня війна, про яку згадує документ, відбулася при тих самих обставинах, що й майбутня, то про мури подбали-б раніше. В тексті документу ніщо не свідчить про те, щоб це наближення Галатів приймати нам як повторне.

Чим закінчилася паніка Ольбійців, — документ не подає, але в дальшому викладі про будування мурів і про те, що Протоген протягом трьох років без перерви керував фінансами (pp. 169 — 170: *τρία δὲ ἐτη συνεχῶς πάντα διώκησεν ὀρθῶς καὶ δικαιοῶς* можливо зробити висновок, що повідомлення про прихід Галатів зімою не справдилось і Ольбії пощастило на цей раз уникнути небезпеки. Принаймні самий факт ухвали і виконання декрету на пошану Протогеніві передумовою має більш-менш спокійне життя Ольбії.

5. Декрет на пошану Нікірата містить такі факти про грецько-варварську боротьбу: а) Нікірат одбивав ворогів, що постійно навалом находили на місто, і спасав громадян у більшості випадків; б) перехід громадян у Гилею; в) допомога Нікірата разом з челяддю і своїм почетом громадянам у Гилеї; г) наступ ворогів і відправлення громадян Нікіратом у місто; сам Нікірат залишається у Гилеї, щоб прийняти напад ворогів; д) вороги не відважуються напасти на Нікірата одверто і забивають його з засідки у ночі.

З цих фактів ми бачимо, що боротьба Ольбії з ворогами мала затяжний характер дрібних нападів з боку окружних сусідів. Згадка про перехід громадян у Гилею обговорена нами вище. Що до факту зрадницького забиття Нікірата ворогами, то про зрадливість Скитів свідчить також декрет на пошану Мітрідатового вождя Діофанта (IOPEux. I 185), де говориться про вроджену Скитам зрадливість (pp. 15—16: *(τὰν ἐμφορῶν | αὐτοῦς ἀθεσῶν)* і убивство Боспорського царя Перисада годованцем його — Скитом Савмаком (pp. 34—35).

Порівнюючи тепер зміст Нікіратового декрету з Протогеновим, з погляду відношення Ольбійців до окружних народів, — можемо сказати, що у Нікіратовім декреті ніщо не нагадує про підпорядкування Ольбії сусідам: навпаки — Ольбія провадить з ними уперту боротьбу, яка висовує всеред громадян таких героїчних людей, яким був Нікірат. За його героїзм ухвалені були йому похоронні пошани, які нагадують нам і сумні звичаї наших днів⁷³⁾.

В той-же час у декреті Протогеновім ясні вказівки на початковий період підпорядкування Ольбії Скитам. Цей початок покищо виявляється в тім, що Ольбійці повинні були давати подарунки, або ліпше — дань своїм сусідам.

⁷³⁾ Були ухвалені м. и. такі постанови для вшанування Нікірата: щоб тіло його було перенесено у місто для відповідного похорону, мійські робітники були замкнуті, громадяне одяглися у жалібні одяги і йшли походом у процесії, при вносі увінчали його золотим вінцем від імені народу, поставлена була кінна статуя на тому місці, де родичі його побажають і т. д. (pp. 23—26 декрету на пошану Нікіратові).

Документ на пошану Нікірата характеризує ту добу, коли Ольбія вибилась з-під влади Скітів, можливо, за допомогою або в надії на неї з боку Мітрідата Евпатора.

Розглянуті документи свідчать нам про грецько-скитські відносини II ст. пер. Хр. і характеризують їх такими рисами, якими може бути вхарактеризована значно пізніша боротьба на тій-же території — України з степовиками, починаючи від Печенігів і Половців і кінчаючи Татарами.

В. БІДНОВ.

**Аполон Скальковський,
як історик Степової України.**

Минуле Степової України давно вже цікавить археологів та істориків різних країв та часів. На нього звертають увагу й над його освітленням працювали й працюють вчені цілої Європи; тільки одні досліджують добу стародавню, часи передісторичні, другі — захоплюються греко-скитським світом, інші — вивчають події в днів перебування тут різних хижаків-кочовників, а єсть і такі, що скупчують свою енергію над розробленням історії колонізації наших степів українською людністю, за якою пішла сюди й російська влада. Кожна з намічених епох має свій інтерес, а тому єсть повна можливість для кожного вченого дослідувача виявляти свій хист та сили над тим, що найбільше привабляє для нього.

Географічне положення наших степів (між сходом та заходом, між надсередземними та північно-європейськими краями) та їх природні багатства завжди надавали їм особливо велике значіння, а це й спричинилося до появи численної кількості археологічної та історичної літератури на різних мовах і зокрема на мовах тих народів, що найбільше були зацікавлені Степовою Україною, се-б то на мовах польській та російській. Отже, для ознайомлення з долею українських степів дослідувачам доводиться мати діло з численною літературою, яка головним чином стосується до часів глибокої старовини, для освітлення якої існують поважні наукові праці. Але-ж чим ближче підходимо до найближчих до нас часів, тим менш бачимо таких наукових студій, й доба української колонізації степів виявляється найслабше розробленою в науці, хоч і можна назвати не мало імен, що працювали над її розробленням. Таке небажане становище справи пояснюється тим, що найголовніші джерела її — писані пам'ятники, чи то офіційного, чи приватного походження, при своїй кількості, розкидані в різних місцях, розеднані, невібрані, неперевірені, а в більшості своїй навіть і невідомі ученому світові. Через те кожний дослідувач колонізації Степової України оперує обмеженою кількістю матеріялів, які випадково опинилися в його руках, а це все самій роботі надає характер спроби, першого кроку, підготовчого ступіня до справжнього наукового розроблення наміченого питання.

Серед осіб, що провадили такого роду роботу й залишили після себе труди, на першому місці треба поставити Аполона

Олександровича Скальковського, що не менше шестидесяти років оддавав своє знання та сили справі дослідження історії колонізації Степової України в часи розповсюдження там нашої людности, — що видав не мало трудів і тим самим розбудив в громадянстві інтерес до недавньої минувшини наших степів. 3 грудня 1923 р. старого стила минуло 25 літ з дня його смерті. Це й дало мені нагоду згадати про цього невтомного дослідувача недавніх часів Степової України взагалі, а Запорожжя — зокрема.

I.

Біографичних відомостей про Апол. Скальковського опубліковано дуже мало. На українській мові маємо невеличкого некролога, писаного проф. М. Грушевським («Записки науков. т-ва імені Шевченка у Львові», т. 27, Miscellanea, стор. 16—17). На мові російській здибуємо одну статтю в «Кіевск. Старинѣ» (1898 р., кн. I, стор. 156—159), з приводу 90-х роковин його народження, та кілька некрологів. Найважливіші некрологи: 1) «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія» 1899 р., февраль, стор. 84—86; написаний В. Р., людиною, очевидно, добре знайомою з самим Скальковським та його працями. 2) «Записки Одесскаго общества исторіи и древностей», т. XXII (вид. 1900 р.), у відділі: «Некрологи», стор. 923—942, стаття Ол. Маркевича: «А. А. Скальковскій (Поминки)». 3) У «Кіев. Стар.» — некролог, 1899 р., февраль, стор. 85—87. Оце і все, що написано було про самого Скальковського.

Народився він у Житомері, на Волині, 1 січня 1808 року, в дворянській родині. Вчився спершу в житомирській гімназії, а потім вступив був на медичний відділ польського університету у Вільні, але згодом перейшов до Москви, де 1828 року скінчив правничий факультет. Зараз-же по закінченню університету вступив на службу до канцелярії новоросійського генерал-губернатора, в Одесі, яким тоді був граф (пізніше — князь) М. С. Воронцов, що залишив по собі помітний слід як в історії Одеси, так і цілого «Новоросійскаго» краю, се-б то Степової України. Тут, в Одесі, Скальковський й прожив свій довший вік, віддаючи свої знання та сили на службу цьому краю.

Мало не двадцять років Скальковський служив у канцелярії генерал-губернатора, коли цим останнім був М. С. Воронцов. Аристократ по походженню, європеєць по вихованню, Воронцов, відріжнився од генералів миколаївських часів не тільки своєю вдачею, але й характером адміністративної діяльності. Пройшовши англійську школу (молоді роки свої провів у Англії, де його батько був російським послом), знаючи головніші європейські мови, а також і латинську, кохаючися в науках, особливо в історії, — Воронцов виявляв велику дбайливість що до Степової України, аби розвинути тут життя громадське, економічне й культурне. Він поважав освічених людей, сам вишукував їх і притягав до себе на різні посади. Завдяки йому, в Одесі було зібрано десятки людей з широкою освітою та громадсько-культурними симпатіями;

при активній підтримці генерал-губернатора, вони багато робили для розвитку та оживлення місцевого краю. З 1828 року в Одесі почала виходити щоденна газета «Одесский Вѣстникъ»; того-ж 1828 р. засновано в Одесі-ж «Общество сельскаго ховаяства Южной Россіи», що видавало свій друкований орган, який освітлював потреби сільсько-господарської промисловості Херсонщини, Катеринославщини, Таврії та Бесарабії. 1829 року в Одесі відкрито Публичну бібліотеку, а 1839 р. — «Одесское общество исторіи и древностей» — товариство прихильників історії та старовини, яке заснувало археологічний музей та неперіодичне видання «Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей», десятки томів якого містять багаті археологічні та історичні матеріали що до минулого Степової України. 1843 року в Одесі було засновано «Главный статистическій комитетъ Новороссійскаго края». Як прихильник науки, Воронцов, крім того, давав значні кошти на ріжноманітні наукові екскурсії, командировки, а також на видання книг в ріжних галузевій знання. Серед десятків книг, виданих за допомогою М. С. Воронцова, можемо зазначити: «Исторія Новой Сѣчи» (1-ше видання) Ап. Скальковського, «Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края», т.т. I і II, теж Скальковського, «Устное повѣствованіе запорожца Никиты Леонтьевича Коржа» (записане архієпископом Гавриілом), «Исторію о козакахъ Запорожскихъ» князя С. Мишецького (1851 року, в рукопису, що переховувався в бібліотеці самого Воронцова) та ин.*)

Особа М. С. Воронцова і його відношення до культурних завдань та наукових справ мали величезне значіння для Апол. Скальковського в значінні напряму його діяльності. Здійвний од природи та енергійний, Скальковський, можливо, й в деяких практичних міркувань, мусів звернути свою енергію та хист в той бік, де він міг найбільше зробити. Під впливом Воронцова та його найближчого поміщика А. П. Льовшина, Скальковський береться за публицистичну діяльність і спочатку стає одним в редакторів «Одесскаго Вѣстника», а потім переходить до історії та статистики Степової України. Тридцяті роки ХІХ ст. для нього були важні: тоді він виявив себе, як історик «Новороссійскаго краю й до самої смерті своєї був відомим, як «Несторъ» історії цього краю. Трудно сказати, за відсутністю певних відомостей, хто був ініціатором доручення Скальковському складання історії «Новороссійскаго края», інакше — Степової України, але-ж, безумовно, сама ідея написання історії Новороссійскаго края» вийшла од Воронцова; він-же доручив Скальковському перенести цю справу й дав йому повну можливість виконати таке поважне доручення.

Через те, що для такої складної справи необхідно було зібрати не мало потрібного матеріалу, Воронцов 8 травня 1835 р. наказав Скальковському обїхати всі міста та містечки Степової України, чимсь відомі в минулому, й тут по архівах вишукати та зібрати

*) Див. «Записки Одес. общ. исторіи», т. IV, стаття Н. Мурваневича: «Очеркъ заслугъ, оказанныхъ наукамъ свѣтлѣйшимъ княземъ Мих. Семен. Воронцовымъ». 1861 року цю статтю вилуцено окремою книжкою.

всі ті документи, що можуть пояснювати хід подій «со дня, когда бевопасныя и безлюдныя доселѣ степи Новороссіи выступили на европейское историческое поприще»; на підставі вібраних документів, Скальковський мусів потім «попытаются составить историю Новой Россіи».) З цього генерал-губернаторського припису видно, що Воронцов бажав мати історію наших степів в того часу, як на них поширилося російське панування, бо до зруйнування Запорозької Січі, на думку російських офіційних кол, степи були безлюдні, не мали ніяких ознак культурного життя, були цілком дикими, і тільки російська влада зробила їх причетними европейській культурі. Такий погляд утворила Катерина II з своїми співробітниками, а від них його засвоїли місцева адміністрація, література, московське громадянство.

14 травня 1835 року Ап. Скальковський виїхав з Одеси в призначену йому «командировку»; чотири місяці витратив він на одвідування ріжних місцевостей, оглядав всякі архиви й зібрав потрібний для нього документальний матеріал. Одвідування Катеринославу для нього було особливо корисним: тут він познайомився з місцевим архиєреєм, архиєпископом Гаврилом (Розановим), добрим знавцем історії Степової України, і той дав йому не мало вказівок та матеріалів. Допомога архиєпископа Гавриїла була настільки значна, що сам Скальковський мусів згадати про неї в звіті про свою археографічну екскурсію, який він подав у кінці вересня Воронцову, по повероті до дому, разом з планом своєї будучої роботи. З справоздання Скальковського видно, що, під час свого візиту в Одесу, він «не знав ще напевно, куди направити свої кроки», а скаржучися на обмеженість джерел по цікавому для нього питанню, він пише Воронцову: «все, що вдалося дізнатися про роки од 1751 до 1764, придбано мною з архиву катеринославського архиєпископа Гавриїла, що подав мені доброзичливу руку помочі в такому скрутному положенню».***) Серед матеріалів, які Гавриїл передав Скальковському, була й копія «Устнаго повѣствованія» запорожця Коржа, записаного Гавриїлом***), яке згодом Скальковський, в скороченому виді та з власними примітками, видрукував на сторінках «Журнала Министерства Народнаго Проовѣщення» (1838 рік, іюнь, стор. 487—513; 1839 рік, февраль, стор. 171—202).

Зібраний Скальковським 1835 року матеріал дав йому можливість написати історію «Новороссійскаго края» під навою: «Хронологическое обзорѣніе исторіи Новороссійскаго края», в двох частинах: перша охоплює час од 1730 року (од початку будівлі Української лінії) до 1796-го, се-б то до смерті цариці Катерини II; друга — од 1796 року до 1823-го, се-б то охоплює царювання Павла I та Олександра I до призначення «новороссійським» генерал-губернатором 1823 р. графа М. С. Воронцова. Обидві частини друковано в Одесі — одну 1836 р., другу — 1838-го. Між виходом

*) Скальковскій, А. А. «Хронологическое обзорѣніе исторіи Новороссійскаго края», ч. I, стор. II.

***) Скальковскій А., Хронологич. обзор., ч. I, стор. VI.

****) «Журналъ Мин. Нар. Просв.», 1838 рік, іюнь, стор. 490.

другої частини «Хронологического обобщенія», Скальковський видав тісно зв'язану в останньому ще одну працю: «Первое тридцатилетіе города Одессы (1793—1823 гг.). Одесса, 1837, стор. IV + 296».

Часи, коли Скальковський писав свої праці, вславилися пробудженням широкого інтересу до минулого та збиранням археологічних та історичних матеріалів. Центр держави тоді цікавився різнманітними археографічними «експедиціями», засновано було у Петербурзі Археографічну комісію, діяльністю якої цікавився міністерство освіти. «Провінція» не відставала од центру. В Одесі виникла думка утворити «исторической архивъ Новой Россіи», куди мали ввійти в поодиноких архівів окремих урядових установ «діла» та документи, що освітлюють політичну історію, історію розвитку промисловости, та стосуються до порівнюючої статистики. Було здобуто цареву вгоду на сконцентрування таких архівних матеріалів в Одесі для зазначеного вище центрального архіву. 1839 року Скальковський знову поїхав по різних містах Степової України збирати архівні матеріали; сам він в той час цікавився особливо документами що до Криму та Запорозжя. У своєму «Хронологическомъ обобщеніи», за відсутністю потрібних для того актів, про них він говорив лише «снимиходомъ» та й то тільки про останні дні Іх політичного існування. Під час цієї другої своєї мандрівки Скальковський в Катеринославі знайшов запорозький архів. Ще 1835 року, мандруючи по наших степах, він придбав од приватних осіб декілька важних документів, що стосувалися до поодиноких діячів та подій колишнього запорозького життя. Зазначені документи дали Скальковському підставу гадати про переховування десь цілого архіву Запорозького Кошу. За допомогою бувшого тоді в Катеринославі преоідателем «палаты государственнхъ имуществъ» І. І. Гладкого, Скальковський справді знайшов, в остаті архіву одної раніш скасованої установи, багато актів січового архіву.*)

Знайдені запорозькі матеріали так захопили нашого історика, що він простудіював Іх і, на Іх підставі, написав «Исторію Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго» (в трьох частинах). Вперше II було видано в одній книзі — Одесса, 1841 р., стор. VIII + 437 + IV. Успіх книги був такий, що 1846 року автор випустив II в друге, значно поповнивши й переробивши, окремою книгою кожну частину. Кошти на ці два видання дав М. С. Воронцов. Значно пізніше, вже 1885 року, Скальковський овою «Исторію Новой Сѣчи» випустив третім виданням (Одесса, 1885, ч. I—XIII + 302; ч. II — 358; ч. III — 330), коштами відомого в Одесі громадського діяча і мецената Г. Г. Маразлі.**)

Праця Скальковського над розробленням історії Запорозжя припадає на той час, коли в Одесі було засновано товариство прихильників історії та старовини — «Общество исторіи и древностей», що мало потім великий вплив на справу дослідження місцевої старовини. Ініціатором заснування такого товариства був М. М. Ки-

*) Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, вид. перше, стор. II; вид. третє, ч. I, стор. III—IV.

**) Скальковскій, Истор. Нов. Сѣчи..., ч. I, стор. XII (вид. 3).

річків (1810—1839), поміщик в Херсонщині, що володів селом Ковалівкою, над Бугом. Він з своїми однодумцями (Н. Муракевичем, Ол. С. Стурдвою та ин.) склав статут т-ва й подав на затвердження до міністерства освіти; останнє затвердило статут 25 березня 1839 р., а 23 квітня того-ж року відбулися перші, організаційні, збори нового наукового товариства. Воронцова, який підтримував справу заснування його, вибрано було почесним президентом; президентом — Д. М. Княжевича, віце-президентом — Ол. С. Стурдау, секретарем — Н. Муракевича, бібліотекарем — А. Хв. Ніковуле і скарбником т-ва — Ап. Скальковського (сам ініціатор не дожив до дня відкриття т-ва)*). Воронцов на втримання цього т-ва виклопотав од державного скарбу щорічну допомогу в розмірі 1428 руб. 57¼ коп.**). Скальковський три роки був скарбником, потім у склад президії т-ва не входив, а залишався дійсним членом товариства. Коли 1844 року вийшов перший том «Записок Одеського общества историн и древностей», то він вмістив тут, у відділі статистики, свою невелику статтю: «Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 г. и 1840 г.» (стор. 257—273). Але-ж і надалі Скальковський видає свої праці або окремими книгами, або містачи їх в столичних виданнях, до «Записок Одесск. общества историн» дає надавичайно мало. Але-ж праці свої не зменшує, при чому, поруч з місцевою історією, розробляє й місцеву статистику, для чого їздить по Степовій Україні й збирає нові, ріжноманітні матеріали. Подорожі відбувалися щорічно, а провадилися переважно коштами Воронцова. У передмові до одного з своїх трудів, виданого 1850 року, Скальковський заявляє, що, шукаючи джерел, він на протязі сімнадцяти літ їздив по краю з тим, щоб оглянути та вивчити на місці всі галузі побуту, організації та освіти. «Оці подорожі» — каже він — «й оце вивчення, якби не обходилися так дорого й не вимагали так багато часу а-за простору та безперестанніх змін в краю, були-б найкращим керівництвом для кожного, хто щиро любить і щиро бажає вивчати свою батьківщину. Але-ж не всякий знайде щедрого начальника, подібного до князя М. С. Воронцова, а для скарбу це було-б надто великим тягарем»***).

На підставі здобутих архивних матеріалів, Скальковський в 40-х роках береться за історичні оповідання, в яких популяризує минувшину наших степів. На протязі 1849—1850 рр. він видає такі свої оповідання: 1) «Кагальничанка, повість 1769—1770 гг.»; 2) «Хрустальная балка», повість 1790 г.»; 3) «Братья-искупители», повість 1748 г.»; і 4) «Мамай» — повість 1758—1760 гг.». Всі ці оповідання говорять про різні побутові явища Степової України XVIII стол., на підставі добре відомих Скальковському архивних матеріалів, й написані, як висловлюється автор одного з некрологів, в дусі Вальтер-Скота.†) Читати їх

*) «Записки Одес. общ. историн...», т. I, 565—566; некролог Киріякова там-же, 578—582.

**) «Записки Одес. общ...», т. IV, 397.

***) «Опыт статистическаго описанія Новороссійскаго края». Одесса, т. I, стор. 6.

†) «Журналь Мин. Народ. Просв.» 1899 р., февраль, стор. 85.

легко, зміст їх захоплює; вони нагадують оповідання Ад. Кашенка; але ж Скальковський непорівняно ліпше останнього розуміє добу, про яку оповідає, та більш художньо малює події.

Однак тепер він найбільшу увагу звертає на статистику Степової України й виготовляє велику працю, яку й видає під назвою: «Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края»; видано її в Одесі — перший том 1850 р., другий 1853 р.; третій друкнувся на сторінках «Журнала Министерства Внутреннихъ Дѣлъ», в кінці 1850 і 1851 рр. За цю працю Скальковському дано було Академією Наук Демидівську премію.

У 50-х роках він стає енергійним співробітником різних газет, особливо під час Кримської війни. Тоді багато його статей з'явилося не тільки на сторінках «Одесскаго Вѣстника», а й в «Сѣверной Пчелѣ» та «С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ»; у «Русскому Инвалидѣ» він теж постійно працював і вмістив не мало статей історичного змісту. Така широка літературно-наукова та публіцистична праця Скальковського, в зв'язку з його службовим положенням, зробила його впливовою людиною в одеських колах, і він бере активну участь у різних комітетах для вирішення різноманітних справ, — от як справи проведення залізниць, організації пароплавання, упорядочення Одеси та ин.. 1862 р. він стає урядовцем особливих доручень при одеському градоначальникові, а разом з тим і головою статистичного комітету «Новороссійскаго» края, а в роках 1865—1870-х — редактором «Трудовъ» його, де в перших чотирьох томах помістив не мало цінних статей по історії Одеси.

З заснуванням у 1882 році місячника «Кіевская Старина». Ап. Скальковський стає активним співробітником її й на протязі перших чотирьох років (1882—1886) існування цього славного журналу дав чимало статей історичного змісту або просто текстів різних документів з січевого архіву. Такі його праці, як «Филиппъ Орликъ и Запорожцы» (1882 р., апрѣль, 106—132), «Нѣсколько документовъ къ исторіи Гайдамаччины» (1885 р., октябрь, 277—318), «Секретная переписка Коша Запорожскаго (1734—1763 гг.)» — (1886, февраль, 327—349) або «Какъ судили и рядили въ Сѣчи Запорожской» (1886 р., март, 604—621), дають багато подробиць до освітлення минулого Запорожжя в XVIII ст., подробиць, яких ми не вдибуємо навіть і в третьому виданні «Исторіи Нов. Сѣчи», хоч сам автор у передмові до першого тому цього, третього, видання й заявляє, що ці статті «ввійдуть у склад третьої редакції «Истор. Нов. Сѣчи» (стор. X). Він не використував листування Пилипа Орлика з Запорожцями, і у всіх трьох виданнях своєї праці про це листування говорить мало, тоді як М. Костомаров у своїх «Мавелинцахъ» та Д. Еварицький в третьому томі «Исторіи Запорожскихъ козаковъ»*) влучно використовують зазначену статтю Скальковського.

*) Костомаровъ, «Историч. монографіи», книга VI, т. XVI, стор. 779—789 (видання «Литературн. фонда»). — Еварицький, «Исторія Запорож. козаковъ», т. III, СПб., 1897, розділи XVIII—XXI.

З 1891 року Скальковський вже не друкує нічого. Видно, старий вік вже йому ставав на перешкоді. Але-ж причетні до історії України кола його не забували. Коли 1 січня 1898 року йому сповнилося дев'яносто літ в дня народження, «Кіевская Старица», як сказано вище, привітала його теплою статтею. Після цього він прожив недовго і вмер 28 грудня (ст. ст.) 1898 року.

Літературно-наукова спадщина, що залишив по собі Скальковський, дуже багата й різноманітна. Не дивлячись на давнє своє походження, його праці не втратили й до наших часів своєї вартості й корисності, бо вони ґрунтуються на першоджерелах і торкаються таких питань, яких не зачіпали пізніші дослідувачі. Навіть і в наші дні без праць Скальковського не може обійтися не тільки історик Степової України, а й кожний дослідувач минулого Української землі у XVIII та в першій половині XIX ст. Через те ми й розглянемо найголовніші з історичних праць Ап. Скальковського, щоб представити їх значіння та придатність для української історичної науки.

II.

Історичні праці Ап. Скальковського можна поділити що до змісту на дві групи. До першої належать ті, що торкаються історії Запорозжя, точніше — часів існування у Степовій Україні Запорозького козацтва, а до другої — ті, що трактують про часи вже московського панування тут. Отже й огляд цих праць треба-б починати з перших, а потім вже перейти до останніх, але-ж, вважаючи на те, що сам Скальковський розпочав свою діяльність з розроблення історії поширення в наших степах російської влади, а до минулого Січевого товариства перейшов пізніше, то й ми спочатку звернемо увагу на другу групу його історичних праць і тільки після цього перейдемо до огляду праць по історії війська Запорозького. Але-ж і в тому, й другому випадкові не маємо наміру переглянути всі праці, а зупиняємося лише на важніших з них.

Що до праць, які освітлюють процес поширення московського панування в наших степах, то серед них перше місце належить двохтомовій праці: «Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края (1730—1823 г.)» — вона найраніше з'явилася та й найбільша по своїх розмірах. Як вже говорилося вище, автор мав на меті дати більш-менш повну історію поступового поширення російської влади по Степовій Україні та змалювати повільний процес російської колонізації наших степів. Початком доби російського панування тут він вважає момент проведення так званої Української, чи інакше старої лінії, се-б то ряду кріпостей од Дніпра (устя Орелі) до р. Північного Дінця, яка-б захищала південні кордони Російської держави од татарських нападів. Через те, що правительство до здійснення такого плану приступає з 1730 року, Скальковський і вважає цей рік початком історії «Новороссійскаго края», північна границя якого припадає на Українську лінію. Почавши од 1730 року, Скальковський і

стежить, в хронологічній послідовності та в порядку царювань, за тим, як Російська держава поволі захоплювала собі наші степи й потроху колонізувала їх, заселяючи військами, українськими та московськими селянами, різними иноземцями. Перший том (стор. XI+288) охоплює мало не три чверті XVIII стол., починаючи від вступу на престол цариці Анни Івановни 1730 року аж до смерті Катерини II у 1796 році, отже часи фактичного поширення тут російського панування та перших кроків російської колонізації. Перед нами проходять картини міжнародних трактатів та порозумінь московських царів з Польщею та Туреччиною відносно формальної передачі Степової України Росії (Білградський трактат 1739 року, «інструмент на великому Інгуді» 4 листопаду 1740 р., Кутук-Кайнарджійська угода 1774 р. та ін.), а потім утворення Нової Сербії та Славяносербії в 50-х роках XVIII в., окупування Запорозького козацтва, роздача наших степів великим російським панам, офіцерам та урядовцям, заснування таких міст, як Херсон, Катеринослав, Миколаїв, приддання до Росії Криму, переселення на наші степи молдован, арнаутів, греків, німців, шведів, болгар, жидів, спроби адміністративної організації Степової України — Новоросійська та Азовська губернії, Катеринославське намісництво, утворення «казьонних» слобід, Бугського та Катеринославського козацтва, заснування Вознесенського намісництва 1794 року й т. д. — все те, що російське правительтво робило тут у XVIII ст. не тільки для доолюднення своїх реальних завдань, а й для здійснення фантастичних мрій, в роді «грецького прожекта» або утворення на місці запорозької слободи Половиці грандіозного адміністративного та культурно-економічного центра Степової України, якому дано було імя «Катеринослав». Все оце проходить перед читачем, — то в коротких рисах документально-офіційної мови, то більш-менш докладних описах, пересипаних гіперболічними порівняннями та фігурами вдивування, але не рідко і з фактами та цифрами. Часи Катерини II, власне роки управління Степовою Україною князя Григ. Потьомкіна, описано найбільш докладно, що пояснюється великою кількістю архивного матеріяла, часи-ж од 1730 року до 1762-го — значно слабше, бо архивні джерела були зовсім небагаті.

Другий том «Хронологического обобщения...» (Одеса, 1839 р., стор. IV+349) присвячено часам Павла I та пануванню Олександра I до 1823 р., отже охоплює менше, ніж тридцять років. Великий, в порівнянні з першим, розмір його треба пояснити тим, що в розпорядженні автора було багато матеріялів з різних архивів Степової України, а зміни в адміністративному устрою останньої було теж не мало. Відомо, що під кінець свого правління, Катерина II перенесла всю свою увагу з Катеринославу на Вознесенськ, де останній фаворит цариці Платон Зубов мріяв зробити щось грандіозніше й краще, ніж робив його попередник по управлінню Степовою Україною, князь Г. Потьомкин. Вознесенськ, молоде місто над Бугом, при усті р. Мертвовода, де була слобода Соколи, на думку Платона Зубова, мав стати осередком Степової

України, повинен був перетворитися в величезне торговельно місто. Великі гроші вкладалися сюди; поруч з матеріальними коштами витрачалося не мало й сил моральних, аби тільки підвищити значіння Вознесенську. Катеринославське намісництво перетворилося у Вознесенське, а відповідно з тим зроблено було не мало й інших адміністративних змін. Але ж ніяких користних наслідків для краю та держави ці дивовижні заходи та витрати не давали. Через те наступник Катерини II Павло, що не любив своєї матері й ненавидів її співробітників, як тільки ступив на трон в листопаді 1796 року, зараз-же припинив видатки на будування Вознесенська, а Вознесенське намісництво перетворив у Новоросійську губернію з осередком у Катеринославі, який наказано було звати Новоросійськом; зроблено було новий поділ на повіти та багато інших змін в управлінні нашими степами, й ці зміни торкнулися не тільки адміністративного устрою цивільного, а й церковно-єпархіального (21-го грудня 1797 р. Катеринославську єпархію перехрещено було в Новоросійсько-Дніпровську, а архиревві наказано було жити у Новомиргороді, на Херсонщині). Всі такі розпорядження вимагали великої канцелярської праці, інтенсивного листування, яке й давало історикові силу архивних документів, що освітлюють зовнішню, поверхову, життя Степової України за 1796—1801 роки, виявляють бюрократичну творчість російської влади. Те саме бачимо і в перші роки правління Павлового сина Олександра, що, задушивши батька, сів на його місці й став правити державою по зразку своєї бабусі: він почав нищити те, що зроблено було його батьком, оновив імя «Катеринослав» й 1802 р. поділив Степову Україну на губернії Катеринославську, Таврійську та Миколаївську, яку через кілька місяців було перейменовано на Херсонську; переведено новий поділ на повіти, з утворенням нових повітових міст, заведено ріжноманітні губерніальні та повітові установи; з'являється й посада військового губернатора (херсонського), влада якого розповсюджується на всю Степову Україну. З призначенням на цю посаду французького емігранта Емануїла Дюка-де-Ришельє (1804—1814 р.р.) місцем перебування його стає Одеса, до якої переходить значіння торговельного та адміністративного центру наших степів. Дюк-де-Ришельє був талановитим та енергійним адміністратором Степової України, дбав про її економічне та культурне життя, про розвиток Одеси. В той-же час населення степів збільшувалось завдяки колоністам, головним чином — німцями. Сліди діяльності верхньої влади за ці роки та її бюрократичного апарату зберігалися теж в архівах. На підставі таких архивних матеріалів Скальковський і складає другу частину свого «Хронологического обозрѣнія...», уділяючи багато місця й Одесі за часи Ришельє та його наступника Ланжерона (1816—1823 рр.). Отак можна формулювати зміст означеної праці нашого історика.

Передмова до першого тому «Хронологического обозрѣнія...» говорить про те, що всі свої відомости про часи од 1730-го до 1823-го року Скальковський брав з архівів «Новоросійскаго краю»,

по якому він 1835 р. (а потім і пізніше) робив археографічні по-дорожі: їздив, як посланий генерал-губернатором Воронцовим урядовець, оглядав архиви, вибирав те, що здавалося йому не-обхідним для наміченої праці — історії «Новой Россіи». Але-ж знайомство з названим трудом Скальковського свідчить, що він користувався й де-якими томами «Полнаго Собранія Законовъ Россійской Имперіи» (першого зібрання); та й архивні матеріали й друковані маніфести, накази, розпорядження верховної влади (що вміщено у «Полному Собранію Законовъ...») — все це джерела одного роду: всі вони офіційного походження, продукт центра-лістично-бюрократичного ладу тодішньої Російської держави; вони говорять тільки про діяльність правительства. Життя народних мас, що на протязі п'яти десятиліть провадять творчу роботу колонізації Степової України, залишається зовсім непомітним. Дійсність виливається в односторонні форми та прояви, які їй хоче надати централірна московська влада через своїх агентів — генерал-губернаторів, правителів намісництв та інших урядовців більшого чи меншого калібру, бо всі вони в цьому мусіли пе-реводити в життя «правительственныя мѣропріятія». Через те «Хронологическое обозрѣніе событій Новороссійскаго края» по змістові своєму являється історією діяльності російського пра-вительства та його агентів, направленою на те, щоб захопити цілі степи, закріпити їх за Московщиною та використовувати їх в своїх інтересах. В ньому одні тільки зовнішні форми, внутрішніх, побутових рис зовсім нема. Виходить історія одностороння. Але-ж чи ця односторонність цілком простежена, вичерпуюче представлена?

Після Скальковського, на протязі другої половини XIX ст., як і в XX в., явилася сила історичних матеріалів державно-офіційного характеру (се-б то такого-ж походження й вартости, які мали й джерела Скальковського), неважливо од того, що ого-лошувалися й матеріали характеру не-офіційного, цілком приват-ного, — всі вони пояснюють минуле Степової України за той час, якого торкається й Скальковський. Перелічити їх тут нема можли-вості. Досить згадати «Записки Одесскаго общества исторіи и древностей», ріжноманітні «Губернскія Вѣдомости» та «Епархіаль-ныя», що виходили на території Степової України, «Кіевскую Стари-ну» та інші історичні видання в Росії й столиці, й провінці-альні, щоб уявити собі силу оголошених офіційних документів, які вийто переважно в архивів місцевих (а не центральних). Вони переконують нас в тому, що Скальковський далеко не використу-вав для свого «Хронологическаго обозрѣнія» всього того, що переховували в собі архиви «Новороссійскаго края», хоч він і відвідував їх, хоч вони й мали потрібну для завдань нашого істо-рика вартість. Ясно, що його труд не має необхідної повноти.

Для дослідження подій XVIII в. головним джерелом явля-ються архиви катеринославські. Завдяки тій увазі, яку звертав князь Потьомкин на Катеринослав, в останньому було зібрано всі документи, що стосувалися до різних місцевостей Степової України: центр управління цілого краю повинен скупити й

документи різних попередніх установ. Архів бувшого Катеринославського губерньського правління природньо став свого роду центральним архивом для всієї Степової України. Сюди перейшли документи бушої Новосербії, Новоросійської (1764—1783 рр.) та Азовської (1775—1783 рр.) губерніяльних канцелярій, канцелярій де-яких «провінціальних» та ин.; через те тут можна бачити «діла» різних років останньої четверти XVIII ст., які знайомлять нас з минулим степів од Дону аж до Дніотра й од Балти—Полтави—Константинограда та Ізюму до Мариуполя й Кінбурна; тільки Крим, що входив в склад Таврійської області, мало має відношення до архиву Катеринославського губерньського правління. Не дивлячись на недбальство з боку завідуючих цим архивом, різноманітні зловживання останніх (самочинний продаж паперів), цсування документів од перевозки їх з одного помешкання до другого (правління не мало свого власного помешкання) та неурочности самого помешкання (підмочувало дощем, припорувало снігом), розтягування документів ріжними особами та инші лихі умови існування занедбаних провінціальних архивів, — не дивлячись на все це, в ньому аж до 1917 року зберігалися сотки тисяч, а може й міліони паперів високої історично-наукової вартости. Відсутність всякого ладу в розміщенні паперів, відсутність «описей», заважала праці в архіві: треба було робити «проскопки», задовольнятися тим, що випадково попадалось під час перегляду «связок», про систематичне переведення роботи годі було мріяти. У 1835 році, коли Скальковський, з доручення генерал-губернатора, оглядав цей архів, він, безумовно, був у ліпшому стані, й користуватися ним було значно легше, але-ж Скальковський не використовував його для надання своїй праці необхідної повноти навіть з того погляду, з якого він підходив до своєї роботи.

Другий архів, на який повинен був звернути свою увагу в Катеринославі Скальковський, це — архів «казьонної палати». В наші часи, се-б то перед революцією, він виявляв сумну картину. Керівники «казьонної палати», поділили його документи на дві категорії: на потрібні для біжучого «діловодства» та «справок» й на «непотрібні», цілком зайві. Перша категорія актів (од 70-х років минулого століття), разом з списками «ревізських сказок», головним чином останньої ревізії 1859 р., переховувалися в пристойному вигляді й гарному помешканні; що-ж до актів другої категорії, то їх сховали до льоху, до «подвала» найнятого помешкання, без вікон, без світу, куди і в день без свічки не можливо ходити. Документи валяються просто на підлозі, в жахливому вигляді, гниють од вохкоти; по них доводиться й ходити. Між ними багато з XVIII ст. Все це гине, про нього ніхто не дбає. Напевне, Скальковський бачив його не в такому вигляді й де-що взяв звідти; принаймні в першій частині «Хронологического обозрѣнія» він посилається на де-які «діла» в архиву «казьонної палати» й наводить з них де-які уривки та цифри, але-ж всього цікавого змісту їх не передає. Так, він говорить, що в архіві зберігалося повне грошове справоздання про катеринославський університет. Це

справоздання дає можливість вясувати все те, що зроблено було Потьомкиним для утворення цієї вищої школи; але-ж Скальковський не використовував цих паперів, і ми не маємо спроби уявити собі всього того, що в цьому відношенні було зроблено Потьомкиним, який ставився дуже уважно до справи проєктованого університету.

Архів духовної консисторії в Катеринославі теж має велике значіння для дослідження минулого наших степів у другій половині XVIII та першій чверті XIX ст. Річ у тім, що катеринославська єпархія (під різними попередніми назвами) охоплювала спочатку всю теперішню Катеринославщину, східню Херсонщину, південну частину Полтавщини, частини Харківщини та Донщини й всю Таврію. 1792 року до неї було приєднано т. зв. Ханську Україну (турецьку Очаківську область) та землі, одведені для Чорноморського козачого війська на Кубані; мало не в такому розмірі вона й залишалася аж до 1837 року. У консисторському архіві згупчено історичні та статистичні відомости про широкі простори від Дністра до Кубані. Отже без нього не можливо писати історії «Новоросійського краю»*).

Крім перелічених архівів у Катеринославі, треба ще згадати про архів окружного суду, що містить в собі акти стародавніх палат «уголовнаго» та «гражданскаго» суда од 80-х років XVIII ст.; на жаль, мені не вдалося ознайомитися з ним, бо сприятливі обставини допомогли працювати тільки в трьох згаданих вище архівах. Персональне знайомство з актовими скарбами цих архівів дає мені підставу твердити, що Скальковський не використовував значної частини того, що зберігалось в архівах консисторії, губернського правління та «кааьонної» палати. Сам він заявляє, що «все, що вдалося узнати про роки з 1751 по 1764 рік (це значить, про Нову Сербію та Блिसаветградщину), придбано мною од катеринославського архієпископа Гавриїла.**») Видатний знавець минулого Степової України, архієпископ Гавриїл придбав свої знання про зазначені роки з консисторського архіву, звідки він, головним чином, і брав матеріяли для своїх історичних праць, видрукованих вже значно пізніше. Подавши Скальковському «доброчливу руку помочі»,***) він поділився своїми матеріялами з першим, і той, Скальковський, задовольнившись придбаним, не скористувався актами, що безпосередньо стосуються до Нової Сербії, хоч їх і зберіглося в архіві губернського правління не менше 25 великих «сваявок» аж до наших часів!

Свій погляд на історію «Новоросійського» краю та метод її писання Скальковський коротко формулює у передмові до своєї статті «Искусныя преданія о Новоросійскомъ краѣ» в «Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія» за 1838 р., червень, стор. 487; тут він говорить так.

*) Про консисторський архів див. «Труды XIII Археологич. съѣзда въ Екаторинославѣ», т. I, мій доклад: «Свѣдѣнія объ архивѣ Екатор. духов. консисторіи (документы XVIII в.)».

**) «Хронологич. обзорніе...» ч. I, стор. VI (передмова).

***) Ibid., ч. I, стор. VI.

Край цей, се-б то Херсонщина та Катеринославщина, «край молодий; як починати його історію од заснування Української лінії в 1731 році, то він має лише трохи більше ста літ. Здавалося-б, що для історії так сучасного нам краю, нічого більше не треба, як, зібравши все, що про нього було писано офіційно й приватно, «зєєдинити въ цѣлость» — зєєднати в цїле. Отже сам автор визнає потрібним збирати все, що тільки писано було відносно Степової України, але-ж фактично він зібрав далеко не всі писані матеріяли; багату їх залишилося невідомими для нього в архівах Катеринославу.

Складаючи своє «Хронологическое Обзорніе...», автор переконався, що «разок хронологичних подій обривався-б на кожному кроці, якби не підтримувати його переказами, се-б то усним літописом».) Через те він користується й народними переказами; та їх в нього було небагато: вони зводяться головним чином до оповідань запорожця Микити Коржа, що їх записав вгаданий вище архієпископ Гавриїл, а потім, 1835 року, дав Ап. Скальковському в користування для його праці.**)

Весь зібраний матеріял Скальковський приводить до «цілості», розкладаючи його в порядковій хронологичному, а не прагматичному, бо, при обмеженій його кількості, при відсутності попередників в цій галузі, а, може, ще й при своїй недосвідченості в роботі, автор инакше й не міг викладати. Це він добре розумів і тому свою працю завжди зве літописним оповіданням, «Новоросійським літописом»***)

До «Хронологического обзорнія...» блявко столять й статистичні праці нашого автора: вони подають багато історичних відомостей, які завжди поперемагають статистичні дані, являються вступом до самої статистики. Серед цих трудів Скальковського перше місце належить двохтомовому «Опыту статистического описанія Новоросійскаго края», де подано докладні відомости про населення (з оглядом чужоземних колоній), хліборобство, скотарство та інші промисли, торговлю, освіту й т. д. Тут вібрано силу статистичного матеріялу з офіційних джерел, і це робить книгу дуже потрібною й корисною не тільки для статистика, а й для історика. На жаль, не маючи під руками «Опыта статистическ. описанія...», обмежуємося тільки одним уривком з нього, вміщеним в тому-ж таки «Журналѣ Мин. Народн. Просвѣщ.» за 1847 рік.†) Цей уривок знайомить нас в становищем освіти в «Новоросійському» краї в 1845 році. Автор перелічує школи всіх типів та відомств, вазначує (що до гімназій та «уѣздныхъ» шкіл)

*) «Журн. Мин. Народн. Просв.», 1838 р., іюнь, стор. 487.

**) Ibid., іюнь, стор. 490. Про «Устное повѣствованіе...» Коржа буде мова окремо, в статті про архієпископа Гавриїла (Розанова).

***) «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1838, іюнь, стор. 487; «Истор. Нов. Сѣчи», ч. I, передмова, стор. I. (3-тє видан.).

†) «Общественное образование Новоросійскаго и Бессарабскаго края въ 1840 годахъ», 1847 р., май, отд. V, стор. 27—60. На 27-ій стор. внизу примітка: «глава изъ приготовленнаго къ издаванію «Статистическаго описанія Новоросійскаго края и Бессарабіи».

рік заснування шкіл, кількість учнів та вчителів. Усіх шкіл в 1845 році було 1126, в них вчителів 2148, а учнів (у всіх школах — од Рішельєвського ліцею в Одесі до всіх приватних дівочих пансіонів та початкових шкіл) — 50437 душ обох полів.*) Але-ж для нас важний не цей підсумок шкіл, а цікаві відомості про шкільну освіту в наших степах до російського тут панування, або, висловлюючись словами автора, «до формального русського водворенія» тут. Він подає відомості про школу в Січі, яка була, на думку Скальковського, «самого странного устроюства». В ній було сто «молодиків», яких вчили читати й церковним відправам, щоб зробити їх «школьними» (церковними) співаками, дяками або писарями військової канцелярії. Вчителями були духовні особи, а так звані шкільні отамани «наставляли» учнів «в справі рицарській», тоб-то їздити верхи, справлятися з списом та рушницею, гоняти дуба, робити чайки. Шкільна адміністрація нагадувала адміністрацію курінну. З справовдання січової школи за 1765 рік видно, що на чолі її стояли: отаман, шафар (скарбник) і писар. Шафарь разом з тим був і кухарем; учні — «молодики» вибирали з себе самих завула, щоб був помішником отаманові. Для матеріального забезпечення школи призначалася одна частина з тої платні, що Запорозьке військо одержувало од російського правительства, од всіх військових прибутків (ловів рибних та звірячих, шинків, перевозів) і навіть в військової здобичі. Школярам належало виключне право в Січі читати псалтир над покійниками, продавати ладон та колядувати, що теж збільшувало прибутки школи. Такі самі школи були ще й у Новому Кодакові, Новоселиці та Микитиному.***)

Були школи й у татар та інших народів, що жили в межах Кримського ханства. Татарські школи давали «духовну освіту», або краще сказати — знайомили з магометанською вірою, а тому вони існували при мечетях та монастирях для дервишів. У 1784 році (другий рік після прилучення Криму до Росії) тут було мечетей 1531, «текіїв» (монастирів для дервишів) — 21, «медресе» (шкіл вищого типу) — 25 та «мектебів» (шкіл нижчого типу) — 35. Невелика кількість, але-ж за часи самостійного існування Криму (правдивіше — залежності його од Туреччини) ця кількість була значно вища: до 1783 р. в самому Бахчисарі було 3 медресе та 8 мектебів. Матеріально татарські школи були забезпечені слабо. Крім татарських шкіл, в Криму були ще й школи християнські: вірмено-католиків у Карасубазарі, при їх головній церкві, при грецьких православних та вірмено-григоріанських монастирях; але-ж відомостей про них Скальковський не мав.***)

«Перші школи на зразок європейський» — каже Скальковський — «в Степовій Україні засновано «російським правительством».†) Його агенти, в міру захоплення наших степів,

*) Ibid., стор. 59.

**) «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1847, май, отд. V, стор. 28.

***) Ibid., 1847, ч. LIV, отд. V, стор. 29—30.

†) Ibid., стор. 27.

заводили тут російські школи, та не народні, а лише для вищих класів — дітей офіцерських та урядовців. Так, 1763 р. генерал-поручник Мельгунов заснував у кріпості св. Єлісавети «воспитательный домъ» для безпритульних дітей, а на передмісті тої кріпости — школу для дітей офіцерів, «смотрительнѣ» якої був серб, поручник Чернозвич. Духовенство по селах Нової Сербії заводило школи (напевне, нашого, українського типу). З одкриттям 1775 р. Славяно-Херсонської єпархії, перший її архієрей Євгеній Булгаріс закладає семінарію у Полтаві 1779 р., де вчиться молодь виключно з наших степів. Потьомкин, ставши генерал-губернатором «Новоросійського» краю, вживав заходів для заведення шкіл. З його наказу, в Кременчуці, осідковій адміністрації Новоросійської губернії, засновано було «училище для благороднаго юншества», де, крім російської, вчили ще й французьку та німецьку мови, — й дівочу школу, до якої сама Катерина II призначила начальницею, з платньою 300 рублів на рік, княжну Хилкову. На втримання цих двох шкіл щорічно призначалося 14.475 рублів. В осередковій Азовській губернії — Катеринославі (так званому першому, заснованому 1778 р. там, де р. Кільчень вливається з Самарою) теж було відкрито школу для «дворянських і разночинських» дітей; викладали тут: катихізис, мови російську, французьку, німецьку та турецьку, арифметику, історію, географію, геометрію, інструментальну та вокальну музику. На цю школу, як і на інші, що мали бути в Азовській губернії, 1782 року було призначено 8.080 рублів.*)

Розроблюючи грандіозний план міста Катеринославу над Дніпром, князь Г. Потьомкин мріяв про заснування там університету та академії мистецтв й підшукував потрібних для того людей; 1786 р. він уже мав професорів Мих. Ливанова, Прокоповича, історіографа де-Гюена, композитора Сарті, художників Неретина та Бухарова.**)

Стежити далі за розвитком шкільної (як загально-освітньої, так і професійної) справи не будемо; але Скальковський так поступово підходить до розгляду шкільної справи в 1845 році й тим самим дає нам немало фактів в історії освіти на Степовій Україні в кінці XVIII та першій половині XIX ст. І ці факти тим цікавіші, що їх взято з перших рук, з джерел, яких вже нема або принаймні — вони неприступні для дослідувачів.

Історичний елемент бачимо і в інших статистичних працях Ап. Скальковського. Для прикладу, покличемося ще на його-ж невелику працю в першому томі «Записокъ Одесскаго общества истории и древностей»: «Сравнительный взглядъ на Очаковскую область въ 1790 и 1840 годах».***) Автор ставить своїм завданням з'ясувати поступ частини Степової України — Очаківської області†) в економічному та культурному відношеннях за 50 років

*) «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1847, ч. LIV, отд. V, стор. 30—35.

**) Ibid., стор. 36.

***) «Записки Одес. общ.», т. I, 1844, стор. 257—273.

†) Інше «Ханська Україна», землі між Поділлям, Дністром та Бугом.

перебування під владою Російської держави. Цю територію прилучено до Росії трактатом 1791 року в Ясах, що закінчив так звану другу російсько-турецьку війну (1787—1791 рр.). До цього часу країна належала Туреччині й була слабо залюднена; тут кочували татари (Едісанська орда), заглядали сюди запорожці, частина яких, по зруйнуванні Січі, перейшла сюди, та ходила в Польщі чумаки в хлібом та коров'ячим маслом до Очакова. Села та міста були тільки по-над Чорним морем, Дністром та по-під польським кордоном. 27 січня 1792 року цариця Катерина II прилучила цю область до Катеринославського намісництва. Літом того-ж 1792 р. катеринославський губернатор Вас. Ковховський обїхав та оглянув весь край і ровпочав заходи коло заселення новоприлучених земель, адміністраційного устрою, розвитку промисловости та торгу, а в першу чергу — ровдавати землі офіцерам та урядовцям для утворення поміщицько-землевласницького класу. Засновано було Одесу, що зразу стала видатним торговельним осередком. Край справді починає роввиватися. В роки 1797—1800 тут було 312 населених пунктів в 36.450 душами обох полів. 1834 року бачимо тут Одеське градоначальство й три повіти: Одеський, Тираспільський та Ананівський. В роки 1837—1840 населення цього простору вже рівняється 205.000 душ обох полів. Разом з ростом населення ростуть промисли, особливо хліборобство, торговля, освіта та ин. Скальковський і малює картину їх росту, якому не перешкоджали навіть такі стихійні лиха, як чума 1812, 1829 й 1837 років, неврожаї 1794, 1812, 1825 та 1833 рр., посухи, саранча, холера 1830 і 1831 років. Поміж таких статистичних даних автор вставляє відомости історичні, які бере в архивних матеріялів. Тому-то й «Сравнительный взгляд на Очаковскую область...» має історичну вартість.

Складені на підставі взятих в першого джерела матеріялів, історичні та статистичні праці Ап. Скальковського в свій час мали велике значіння, але й пізніше їм надається висока вартість. Багато пізніших дослідувачів минулого Степової України звертаються до них, як до джерела вичерпуючої повноти, і ми бачимо низку праць, що виключно ґрунтуються на трудах «Нестора Новоросійського края». Вкажемо на такого нашого ученого, як академик Д. І. Багалій, що в своїй праці: «Колонізація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры»*) користувався переважно писаннями Ап. Скальковського. Про інших менш видатних, а то й зовсім невидатних, дослідувачів й говорити нічого: вони цілком довіряють Скальковському й завжди покликаються на нього. У передмові до своєї «Колонізації Новоросійського края...» Д. І. Багалій підкреслює значіння праць нашого історика-літописця. «Хто знайомий» — каже згаданий академик — з його історичними та статистичними працями, той погодиться в тим, що для свого часу вони уявляли в найвищій мірі видатне явище; можна сказати, що в області тогочасної історичної літератури

*) «Кіевская Старина», 1889 р., апрѣль, 27—55; май—іюнь, 438—484; іюль, 110—148.

вони займали перше місце; так на них дивилася й імператорська Академія Наук, яка присудила авторові найвищі нагороди (Демидівську та Уварівську премії). Та й тепер кожний дослідувач новоросійської старовини (се-б то степово-української) повинен звертатися до трудів Скальковського, як до найбагатшої скарбниці коштовних матеріалів, що ніколи не втратять свого значіння. Інше заключення мусимо висловити відносно критичного оброблення та групування цього матеріалу; вимоги од історичного дослідження останнього часу значно збільшилися й їх не задовольняє «Хронологическое обозрѣніе Новороссійскаго края», викладене не в прагматичній, а в літописній формі*). Таким чином, агадані твори Скальковського, не задовольняючи, на думку Д. Багалія, вимог сучасної історичної науки своєю формою, не втрачають вартости, як історичний матеріал. Але-ж таке твердження треба приймати лише з де-якими обмеженнями.

Перш за все несхідно зазначити, що той матеріал, яким він користується, Скальковський так чи інакше комбінує не випадково, а проводячи й підкреслюючи певну тенденцію, яка часом виступає занадто яскраво. Як російський обиватель часів Миколи I та ще й досить видатний урядовець, наш історик, розуміється, не міг піднятися вище свого часу й не рахуватися з офіційно-урядовими поглядами на де-які сторінки та явища минулого Степової України. З часів Катерини II і в урядових колах, і в російському громадянстві поширюються погляди, що Степова Україна до розповсюдження тут московського панування була цілком дикою країною, пустинею; тут не було ніякої «гражданственности», ніякого «общезитія». Не тільки татари, але й запорожці, з погляду російського правительства, стояли на становищі дикунства, примітивної грубости, виявляли тільки «дикость и своеобразие», уникали «оть общежительства, женитьбы, обзаведенія хозяйства и пристойнаго домостроительства». Такий погляд висловлювала сама цариця Катерина II в своєму маніфесті 3 серпня 1775 року (про скасування Січі Запорозької) та в наказах і листах своїх до де-яких державних діячів. Місцева адміністрація та громадянство повторювали ті твердження про запорожців, що йшли од верховної влади; в документах бувшої Новоросійської губернської канцелярії можна бачити не мало тому доказів**). Дослідувачі минулого теж засвоїли такі погляди і тому сильно перебільшували значіння правительства в справі розвитку наших степів: попередня піонерсько-підготовча робота запорозького козацтва та діяльність самого населення в цьому відношенню цілком нехтувалися, робило лише «попечительное начальство». Через те дослідувачі освітлювали справу необ'єктивно, передвзято, тенденційно, занадто перебільшували роль та значіння російського уряду в ділі колонізації Степової України.

Ап. Скальковський не являється винятком з товариства інших дослідувачів, і, як ми вже бачили, історію Степової України

*) «Кіев. Стар.», 1889 р., апрѣль, стор. 27—28.

**) Див., наприклад, «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архив. Комиссии», в. IX, стор. 190—215, де мною вміщено кілька таких документів.

починає тільки з утворення Української лінії, твердить, що край наш надто молодий, й завжди та скривь виставляє добродійно-творчу діяльність влади. Для нашого історика цілком природно, викладаючи історичні події, впадати в ліричний настрій й скласти панегірики російському правительству та його підручним агентам.

«У Росії, завдяки мудрому та благодійному правительству все поліпшується та удосконалюється, все йде вперед: і промисловість, і торгівля й народня освіта. Залишаючи иншим, що краще знають, говорити про північ та захід імперії, великої батьківщини нашої, я звертаю увагу читачів на південь, на Новоросію, що в половині минулого (се-б то XVIII) століття виявляла просторий, глухий степ, кочовища ворожих нам татарських орд або пристановище буйних козацьких ватаг. Для прикладу візьмімо добу, досить до нас близьку, розгляньмо без пристрастя все те, що зроблено в оцім краї, менше, ніж за півстоліття (1800—1840 pp.), і око історика-спостерігача адумиться від гігантських успіхів, невиданих в инших, більш давніх частинах не лише Росії, а й инших держав Європи.»*)

Таких виразів в працях Ап. Скальковського знаходимо багато, це робить на читача неприємне вражіння; але-ж не треба забувати, що в цьому відношенню він являється таким, якими були мало не всі російські письменники та вчені в добу утворення відомої формули: «православіє, самодержавіє и народность».

Вище вже було наведено погляд Скальковського на завдання історика Степової України — вібрати все, що писалося про цей край як офіційно, так і приватно, а потім все це «соединить въ цѣлость». Отже сам він вимагав повноти історичного матеріялу, необхідного для докладної історії Степової України, а між тим такої йовноти його «Хронологическое обзорѣніе исторіи Новороссійскаго края», принаймні перша частина, не виявляє. Не буду говорити про ті матеріяли, що появилися пізніше на сторінках російських історичних місячників, от як «Русскій Архивъ», «Русская Старина» (в 1872 року), «Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей» (при Московському Університеті), «Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей», «Кіевская Старина» та багато инших, бо ті матеріяли попадали дуже часто на сторінки періодичних видань історичного змісту в архивів, далеких од Степової України, Скальковський-же користувався тільки архивами місцевими. Людина, знайома з цими архивами, мусить ствердити той факт, що наш історик далеко не використовував всього того, що переховували в собі архиви ріжних міст Степової України. Знайомство наше з архивами міста Катеринославу, а саме з архивами духовної консисторії, казённой палати та губерніяльного правління — дає нам підставу так висловлюватися. Для історії XVIII ст. ці архиви мають першорядне значіння (після головних державних архивів Петербургу та Москви), бо в них

*) «Сравнител. взгляд на Очаков. область...» — «Записки Одесскаго общ...», т. I, стор. 257.

скупчилися документи тих місцевих установ, що завідували ту-тешніми справами. Не даром Скальковський, під час археографічної своєї подорожі 1835 р., на архиви Катеринослава звернув свою особливу увагу, та тільки, на жаль, не використовував їх так, як слід. У передмові до першої частини «Хронологічного каталогу зрешт» наш історик нарікає на недостачу матеріялів, особливо що до часів утворення Нової Сербії, з 1751 до 1764 року. Але-ж катеринославський архієпископ Гавриїл Розанов здобув у консисторському архіві належні до цих років документи й скористувався ними не тільки для того, щоб поділитися ними з Скальковським (подавши «доброжелательную руку помощи...»), але й щоб самому написати не мало сторінок про згадані роки в своїй праці: «Отрывокъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ, изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый»^{*)}. Скальковський в тій-же передмові заявляє, що документів про Нову Сербію та її організатора Івана Хорвата не зберіглося, він їх не знайшов. Справді-ж таких документів *не мало* переховувалось в архіві катеринославського губерніяльного правління: ще в роках 1912—1914 мені доводилося бачити до двадцяти зовсім не малих «связок» актів, що мають безпосереднє відношення до Нової Сербії та 1751—1764 років.

Велика кількість ордерів князя Г. Потьомкіна за 70-ті роки, опубліковані О. Г. Богумилом у другому випускові «Лѣтописи» Катеринославської архівної комісії, сила переписаних, але-ж не опублікованих, тим-же О. Богумилом ордерів Платона Зубова (це з архіва губерніяльного правління), великі книги «предложеній» Потьомкіна за різні роки, почасти використані мною на сторінках тої-ж «Лѣтописи»^{**)} (в архіві казёноної палати) — все це свідчить про те, як багато де-чого Скальковський не використовував з катеринославських архівів. Оповідаючи про роки 1780—1790, Скальковський говорить про утворення на Херсонщині та Катеринославщині «государственныхъ», або «казённыхъ», слобід, але-ж говорить занадто мало в порівнянні з тим, що дають архиви губерніяльного правління та консисторії, він зовсім не згадує про цікаві інститути «осадного» та «смотрителя» кожної з таких слобід, між тим як осадчі, так і смотрителі їх мали велике значіння в розвитку кожної слободи. З розподілу земель на «казённі» слободи видно, що адміністрація, в особі Потьомкіна та правителів катеринославського намісництва (а до 1783 року й Новоросійського та Азовського губернаторів), дбайливо ставилася до «казённыхъ» поселеня і забезпечувала їх землею в кількості 60 десятин на двір.

В тому-ж таки «Хронологічному обозрѣніи...», як і в «Опытѣ статистическаго описанія Новор. края» Скальковський говорить про чужоземну, особливо німецьку, колонізацію Степової України в кінці XVIII та початку XIX ст.; потрібні для того матеріяли він міг здобути в опіці «иностранныхъ колони-

^{*)} «Записки Одес. общ. ист. и древн.», т. III, стор. 79—129; про Нову Сербію стор. 83—90.

^{**)} Наприклад, у VIII князі, що вийшла 1912 р.

стовъ», головне управління якої перебувало в Одесі, через що й користуватися архивом її для Скальковського було дуже зручно. Про чужоземну колонізацію взагалі в Росії пізніше писали Волиця*) та Гр. Писаревський**) (про попередніх дослідувачів не говорю), торкаючись цієї колонізації на Степовій Україні, вони говорять про неї більше й докладніше, ніж Скальковський, хоч той і мав повну можливість так освітлити справу, як ніхто инший.

Всі оці приклади свідчать про те, що наш історик не додержав свого власного принципу: писати тоді, коли збереш всі потрібні матеріали як офіційного, так і приватного походження, а через те всі його праці по історії Степової України взагалі далекі од належної докладності й потребують корективів та обережного відношення до себе.

Серед праць Скальковського, присвячених історії Запорозького козацтва, на першому місці треба поставити «Історію Нової Сѣчи», бо вона й раніше всіх з'явилася, й найдокладніше написана, й найбільш відома громадянству***); вона поширила про Скальковського славу історика Запорозжя. Всі инші праці, що стосуються цього предмета, тільки доповнюють та деталізують поодинокі питання з минулого війська Запорозького.

Ця книга з'явилася 1841 року, (точніше — в березні 1842 року)†). Повний заголовок її такий: «Історія Нової Сѣчи, или послѣдняго Коша Запорозьскаго. Извлечена изъ собореннаго Запорозьскаго архива А. Скальковскимъ. Одесса, 1841, VIII+437+IV стор.». Поділяється вона на три частини: перша (стор. 1—151) дає загальні відомости про запорозьке козацтво, територію, фізичні умови, організацію війська, його промисли та побут; друга (стор. 155—378) містить історію Запорозького козацтва од 1709 року аж до зруйнування Січі та скасування січового това-

*) «Иностранная колонизация въ Россіи» — «Русскій Вѣстникъ» 1889—1890 рр.

**) «Изъ исторіи иностранной колонизаціи въ Россіи въ XVIII в. (по неваданнымъ архивнымъ документамъ). Москва, 1909.

***) Мушу тут дати пояснення. Ще 1838 р. та 1839 р. на сторінках «Жури. Мин. Народ. Просв.» вмістив він «Иустныя преданія о Новороссійскомъ краѣ», а 1840 р. на сторінках того-ж «Жури. Мин. Нар. Просв.» надруковано його «Очерки Запорозья» (март, отд. II, 191—226; апрѣль, отд. II, 27—42). Але-ж «Иустныя преданія о Новорос. краѣ» — це уривки з «Устнаго повѣствованія» запорозця Микити Коржа, записаного архиеп. Гавриилом, а не Скальковскимъ; останній лише опублікував ці уривки в своїм примітками. Про це буде мова в окремій статті про архиеп. Гавриїла Романова. Що до «Очерковъ Запорозья», то це власно первісна редакція перших трьох розділів «Исторіи Нов. Сѣчи», а передмовою та додатком деяких документів, в кількості семи. Свою працю Скаль-ий хотів назвати: «Послѣдніе дни Запорозьскаго навачьяго войска»: згодом, здобувши нові матеріали, він поширив своє завдання й дав вже «Історію Нов. Сѣчи». У передмові до «Очерковъ Запорозья» (що нагадує передмову історії Січі), він каже, що січовий архів знайшов «въ анбарѣ одного Екатеринославскаго присутственнаго мѣста». У другому розділі — про «составъ Запорозьскаго войска» Скаль-ий називає тільки шість паланок, в тому часі Никитинську (якої не існувало), кількість козаків по муріях подає лише за один 1759 рік (март, отд. II, 206—216).

†) Передмова до ч. I третього видання, стор. VIII.

риства у 1775 році в додатком коротких відомостей про долю запорозьких вольностей та козаків, що емігрували до Туреччини й що zostалися в межах Росії (про Чорноморське козацьке військо та Азовське) і третя частина (стор. 381—437) подає, як додаток до історії, низку документів з XVIII та XVII ст. та списки гетьманів, кошових та військових суддів і кримських ханів.

Перед текстом автор змістив передмову (стор. I—VIII), а в кінці книги список тих осіб, що виявили бажання бути передплатниками книги Скальковського та зголосилися до 1 лютого 1842 року.

У передмові до своєї праці Скальковський подає відомости про джерело «Історії Новой Сѣчи». Це акти запорозького архиву, знайдені ним у Катеринославі. Придбані ним ще 1835 р. деякі документи давали йому підставу гадати, що січковий архив десь переховується цілим, але-ж наш історик знайшов його тільки 1839 р., коли оглядав архиви Степової України з метою розшукати все, що повинно було увійти в склад наміченого до утворення «історического архива Новой Россіи». Тоді предсідатель «палаты государственныхъ имуществъ» в Катеринославі І. І. Гладкий показав йому остачу архива одної раніш скасованої державної установи, де були акти січкового архива. На думку Скальковського, це був далеко не повний запорозький архив. Він охоплював «діла» од 1730 до 1775 року, а між ними були й копії деяких важних актів XVII ст., починаючи од 1660 р. Така нахідка мала (наже Скальковський) величезне значіння: до того часу ніхто не припускав існування в Запорожців писаних актів. Одні вважали їх за гайдамаків, втікачами — українськими козаками, інші — «людьми хоробрими, сміливими в бою з ворогами, але-ж варварами, жорстокими, мало не дикунами, не твердими на слові, неписьменними невігласами; де-хто вважав їх нащадками ховар, черкесів, татар та ин.». Документи знайденого архиву охоплюють дипломатичне, церковне, військове, судове, торговельне, адміністраційне й навіть приватне листування Запорожців, а тому й погляд на них повинен перемінитися. Переконовавшись в властного досвіду, що купи паперів в адміністраційним та судовим листуванням зберігають в собі найправдивішу, а часто й дуже красномовну історію, Скальковський і шукає історії Запорожжя в актах тої, що ще зберігла, частини Запорозького архива й бере звідти історичні дані.

Як цей архив попав до Катеринославу? Скальковський припускає, що під час захоплення Січі московським військом, після знищення війська Запорозького, «діла» кошового архива, без опису й навіть без перелічення, передано було до найближчого повітового міста на схованку, а звідти, переходячи з міста до міста, наприкінці попали до Катеринославу, «де після піввікового сну дождалися свого відродження»). Час та вохкість зро-

*) Темелій, захопивши Січ, мусів передати всі її справи й майно Новоросійському губернаторові М. Муромцеву, а той доручив правління в бувшій Січі та землі бувшого Запорожжя підполковникові Петрові Норову;

били те, що акти перетворилися «в брудну масу, перебірати яку було дуже непривно», а ця непривність збільшувалася од того, що чимало справ було без початку та кінця, а багато в них, «спрохши на сонці, ровиспалися в порох», але-ж вони все-таки давали «дорогоцінні» відомости про Січ. Праця захоплювала Скальковського, і він, задоволений, каже: «какъ занимательны воѣ эти документы, — единственные свидѣтели» колишнього побуту низового козацтва! Його побут такий, подібного якому не знаходимо ніде в історії! «З збережених актів легко перекопатися в тому, що Запорозжці були найпевнішою охороною од нападів ногайських орд та польсько-шляхетських короґов».

Відомости про запорозжців до 40-х років минулого століття були дуже нечисленні й в більшости бралися з чужоземних оповідань, а тому, каже Скальковський, «кожний факт, ввятий з джерел «отечественныхъ», а тим паче місцевих і сучасних, вже є дорогоцінний документ для історії. Що може бути для історії Запорозжя та України дорогоцінніше тих відомостей, що нам подають самі Запорозжці? Хто зможе змалювати нам цікаве в багатьох відношеннях життя запорозького козацтва так ясно, так живо, як самі козаки? Маючи в своїх руках багаті матеріяли для уявлення картини Запорозького життя, маючи можливість розмовляти з Запорозжцями через акти, в яких вони самі розповідають про свій побут, управління, свої вчинки та лиха, я не міг одмовити собі в задовольненні студіювати історію Запорозжя, предмет новий і принадний. Приємно придбати для себе окарб, а ще приємніше мати можливість поділитися ним з иншими!» Такі думки охоплювали Скальковського, як він студіював Запорозький архив і приступав до писання «Історія Новой Сѣчи», де він подав справді багато нових для свого часу й цілком певних даних про минуле нашого козацтва.

Наведені слова Скальковського свідчать, яке сильне вражіння робили на нього запорозькі документи. Нічого подібного тоді ще не було в історичній літературі, все те, про що говорили вони, було дивовижною новиною для нашого автора, як і для багатьох представників тодішнього як українського, так і російського громадянства. Треба згадати й про останне, бо воно вважало Запорозжя «русскою» землею так само, як і Скальковський, що вважав акти Січового архива «отечественными» (се-б то російськими) джерелами, а саму історію Запорозького козацтва — історією «не большой, но, можетъ быть, самой поэтической страны великаго царства русскаго» (стор. V).

Сказавши про поділ своєї книги на три частини й зазначивши зміст кожної в них (стор. VI — про це сказано вище), Скаль-

---

1776 року в Покровському (так наказано було іменувати Січ) було одкрито Славянську провінцію, канцелярія якої перейняла од Норова, що тимчасово призначений був воєводою Славянської провінції, всі справи бузшого Запорозжя («Лѣтопись Ематериюслав. губер. Архивной Комиссіи», вип. IX, стаття В. Бѣднова: «Матеріали для колонизації бывшихъ Запором. владѣній», стор. 172—173 і 186—187) З Покровського Січовий архив міг попасти ще до Нікополя, а звідти вже до Катеринославу.

ковський визнає необхідним зауважити, що, при опису внутрішнього побуту Запорожжя, він користувався не тільки вишуканими ним актами Січового архива, але-ж і усними переказами «последнього Запорозького оповідача» Микити Коржа, які Скальковський, придбавши од архієпископа Гавриїла, частково опублікував на сторінках «Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія»). При цьому, в окремій примітці, подано біографічні відомости про Коржа. Народився він в Нових Кайдаках 30 мая 1731 р., а вмер 1835 року в Самарському (коло Новомосковську) монастирі, куди його прийняв був архієпископ Гавриїл (стор. VI). З приводу місця, де вмер Корж, треба сказати, що Скальковський тут помиляється. Цю помилку зазначив ще архієпископ Гавриїл, який, видаючи 1842 року в Одесі «Устное повѣствованіе» Микити Коржа категорично твердить (спростовуючи Скальковського), що Корж помер справді 1835 року, та тільки не в Самарському монастирі, а в слободі Сурьско-Михайлівці, Катеринославського повіту, що виникла коло того візовника, де жив з своїм хрещеним батьком Корж. Наведена мною справка в метричних книгах Сурьско-Михайлівської церкви за 1835 рік (місяць жовтень) свідчить, що правда на стороні архієпископа Гавриїла, а не Скальковського, але-ж останній повторює оцю свою помилку і в пізніших виданнях «Исторіи Новой Сѣчи» (див. стор. VII передмови до 3-го видання).

Зміст знайденого Ап. Скальковським Січового архиву, який обіймає документи од 1730 року до скасування Запорозького війська російським правительством, дала йому можливість написати історію лише «последнього» Кошу, се-б-то розповіді про життя Запорозького козацтва за часи перебування Січі над Підпільною. Потрібного для нього матеріялу було досить: не знайшлося тільки документів, які освітлювали-б події останніх походів Мініха та Леонтьєва (од 1738 до 1740-го), бо вони десь зникли. Зате події всіх інших років була повна можливість викладати, на підставі «обширныхъ» та численних документів, більша частина яких (каже сам автор) наведена «во всей обширности и во всей их простотѣ». Щоб показати бездоганну вартість своїх джерел, Скальковський й про усні оповідання Коржа висловлюється так: «смаю не каждое його слово підтверджується тими писаними посвідками, що знаходяться в нас» (стор. VII).

Пускаючи в світ «извлеченныя изъ мрака невѣдственности, вырванныя изъ рукъ тлѣнія» оповідання про Запорожців, Скальковський сподівається, що «соотечественники» не «лихом» зустрінуть їх. При розшукуванні матеріялів й при виданні книги автором керувала «безкорисна думка освітити темну історію Запорозького козацтва», а ціль одна — заслужити «снисходительное вниманіе» читача, а тому приємна зустріч, гостинне привітання його труда будуть для автора приємною нагородою «за ті іноді неприємні клопоти, які сполучені з підготовчою, чорною робо-

*) 1838 р., іюнь, стор. 487—513; 1839 р., февраль, стор. 171—202.

тою історика, що вишукує та розглядає акти минулого часу» (стор. VII—VIII).

Такий зміст передмови Скальковського до «Історії Нової Сѣчи»; його думки викладено нами в тій самій послідовності, яку надав їм сам автор. Передмова цікава тим, що, словами самого історика, знайомить читача з джерелами, на підставі яких складено цю історію Низового козацтва, а також і з поглядами Скальковського на свої завдання та вартість і позитивне значіння свого труда).

Що до першої частини «Історії Нової Сѣчи» (стор. 1—151), то вона має вісім розділів, з яких кожного присвячено окремій стороні життя Низового козацтва. Перший, вступний, розділ (стор. 1—16) говорить про «походження козацтва взагалі, як проявлення слов'янського рицарства в історичному світі». Східним слов'янам, од яких походять Русь, доводилося боротися з степовими кочовниками; у XIII столітті пов'язуються татари, і з цього часу починається боротьба східних слов'ян з мусульманським світом. Під час цієї боротьби (висловлює Скальковський гадку) українське населення посунуло в півночі в південні родючі степи по-над Дніпром, Бугом та тими річками, що в них вливаються, яких ще не встигли захопити переможці-татари. Для свого захисту наші переселенці творили загони, озброєні військові дружини легкого війська, і ці дружини, по татарському вразку, називалися козаками. Слово «козак», на підставі арабських та татарських джерел, значить «легкоозброєний вояка, переважно кінний»; козакі одріжнилися в татар од иншого населення, що жило в «кибитках» та з хліборобства. Але-ж писані джерела нічого нам не говорять про іонування козаків раніше XVI в., через те про їх походження говорить трудно. Нема тільки сумніву, що «військове братство, вороже всьому не-руському (південно — або мало-руському): до татар, турок, поляків і навіть до Росії (од року 1550 до 1650), коли вона звалася за-гранницею Московією, а населення її — москалями, — не могли походити ні од татар, ні од черкесів, ані од таємничих Ковар». Не могли бути козакі й згромадженням розбишак без роду та племені, бо тоді-б для них були однаковими всі держави та нації, і вони тоді нікого не захищали-б од ворогів. Отже вони походження слов'янського, південно-руського. Найраніше утворилися козакі українські, а саме Запорозькі (од яких пішли Гетьманські, Слобідські, Бугські, Вознесенські, Чорноморські, Дунайські, Новоазовські), а потім вже козакі московські — донські, що з себе пізніше виділили сибірських, оренбурзьких, уральських, гребінських та ин. козаків. Правдиві історичні відомости свідчать, що Запорозькі козакі та Донські з'явилися мало не одночасово (1505—1516 роки), як військо, що, в згоді з правильством, несло певну службу й було організоване «въ гражданскую, такъ скавать, общину».

*) Під передмовою така помітка: «Одесса, 4 октябрю 1840».

Українські козаки — не випадкове явище. Вони йшли з берегів Горині або Бугу в степи, щоб стати там «живою, вічно неуспіною огорожею проти мусульманської сили. Козацтво перше стало стримувати турок, що роздушили Візантійську державу, знищили гетуевські колонії по-над Чорним і Азовським морем, об'єднали під своєю владою татар, черкесів, башкирів, калмиків і загрожували християнському світові Європи. Поміж ісламом та слов'янським християнським світом в грубо зроблених шанцях, а то й в убогих хатах та зівонниках в XVI ст. засіли слов'янські рицарі — коваки. Страх перед мусульманством в XIII—XVI вв. й являється, на думку Скальковського, причиною озброєння границь через розселення тут легкого війська, се-б то козаків. Підтвердження цьому він знаходить у тому, що на початку XVI ст. вже бачимо Запорозьких та Донських козаків в безмежних степах по-над Дніпром, Доном та Волгою. І московське, і польське правительства, користаючись прихильністю до себе козаків та їх ненавистю до мусульман, й звертають на них свою особливу увагу: правительства дають козакам права на ті землі, якими вони de facto володіли, утворюють в них військо, завжди готове до війни, а їх снагу до війни, нападів та грабунків направляють на шкідливу для татар або турок боротьбу. Таким чином, невпорядкована, буйна, що не визнає ніякої над собою влади, юрба, перетворившись в громади, мало не «гражданські», з правом вибору собі поводитирів, з правом власного суду та управи, приймає на себе священні обов'язки захисників християнства.

Отакі думки Скальковського що до утворення козацтва взагалі не тільки українського, але й московського. Боротьба з татарами та турками викликає існування козацтва, а держава (чи то польсько-литовська, чи то московська) надає йому відповідну до боротьби з мусульманським світом організацію з значною довою самоврядування! Свої міркування відносно Запорозьких козаків Скальковський зміцнює покликом на привілей, що дав Низовому козацтву Стефан Баторій 20 августа 1576 року. Текст цього привілея повторює Богдан Хмельницький в своєму білоцерківському універсалі, даному ним кошовому Дем'янові Барабашеві 15 січня 1655 року. Навівши цілком останній, се-б то універсал Богдана Хмельницького, Скальковський вважає його за «інвеституру» на ті землі, якими володіли фактично Запорозькі, та підтвердження тих прав, що козаки мали ще од часів Сигизмунда I.

Що значили для Польщі козаки Запорозькі, то те саме для Москви — Донські. Скальковський наводить дві царські грамоти: одну 1571 р., а другу 1584-го, які повинні підтвердити думку його.

Надаючи велике значіння державі в організації козацтва, Ап. Скальковський свій вступний розділ про походження козацтва закінчує побажанням, щоб якась досвідчена людина, для доповнення відомостей про походження козацтва, особливо Запорозького, переглянула історію мадярсько-сербської військової

граніці та утворення словянських гусарських полків, які жили под-над нею. Очевидно, автор бачить багато спільного в Запорозців з вгаданими словянськими гусарськими полками.

В *другому* розділі (отор. 17—38) йде мова про склад Запорозького війська, його володіння та їх межі; тут-же даються відомости про Кіш, паланки та військову старшину.

Володіння Запорозькі, або як помічено на карті де-Боскета (складеній в 1740-их роках): «жилища и зимовники Запорозькихъ козаковъ» — охоплювали «мало не всю» Херсонщину (за винятком земель між Дністром та Бугом) і всю Катеринославщину; але-ж межі цих володінь, або «вольностей» Запорозьких, Скальковський вказує ті, що намітилися вже в останні десятиліття існування Січі, наприклад, на сході умовою з донцями 1764 р., на півдні — умовою з татарами 1763 року в Нікополі. Але-ж він пробує вказати й попередні кордони XVIII в., до заснування Новосербії та Славяносербії.

«Гніздо» Запорозьких вольностей (Січ або Кіш) знаходилось в плавнях, на Низу, за Порогами, од чого пішла й назва Запорозців, Кіш, або Січ, — столиця війська. Саме слово Кіш він наближає й до польського коз (кошок), й до турецького дієслова коз (збирати), але-ж остаточного, категоричного пояснення не дає, — висловлюється лише, що Кіш все одно, що «Січ», себ-то «город», оточений валом, палисадниками, баштами, ровом та зливною річкою Підпільною, що вливається в Дніпро. Вона-ж служила й портом для човнів та торговельних кораблів, які приходили до Січі. Тут, перебували товариство й військова старшина, знаходилися куріні, військова канцелярія, армата, переховувалися військові клейноти, мешкав настоятель Січевої церкви.

Військо Запорозьке Скалький поділює на а) товариство та б) поспільство (посполиті або піддані військові, що жили по паланках). Товариство поділялося на куріні, яких було 38. Скальковський перелічує їх всіх, з вказанням кількості козаків в кожному по даних 1759 та 1769 років. У 1759 році всіх козаків (з старшиною) було 11.769, а в 1769 р. — 12.247, причому в останніх 6.474 кінних, а 5.773 піхотинців. Запорозька старшина поділялася на старшину військову, полкову й курініну. До військової належали: 1) кошовий отаман — як військовий, так і цивільний начальник Запорозжя, «владика життя й смерті всього товариства»; вибирався загальною військовою радою на один рік. 2) військовий суддя — заступник і помічник кошового; 3) військовий осавул — виконавча влада та 4) військовий писар. Полкова (або паланкова) старшина теж складалася з різних осіб, що мали певні функції. Для вияснення обов'язків та положення старшини, історик наводить низку документів, а ще більше уривків з них. До товариства-ж він залічує й молодиків, що вчилися в школі або служили в кошового та інших старшин.

Запорозькі володіння, для зручності управління, було розбито на паланки. Скальковський вказує їх тільки вісім з такими назвами: Кодацька, Інгульська (або Перевізьська), Буго-

Гордівська, Орільська, Самарська, Протовчанська, Кальміуська та Прогноїнська. Подаючи відомості про кожну з цих паланок, автор, на підставі відомостей 1764 р., перелічує в кожній з них населені пункти, з зазначенням кількості хат та людности в кожній з тих паланок, де були слободи. Крім того, перераховано ще 34 урочища, які згадуються в 1770 році при розподілі військових повинностей, а відомості ці взято з «секретів» Коша Запорозького. Скористувавшись тим, що серед документів Січового архива були й відомості про запорозькі поселення на турецькій стороні, між Дністром і Бугом (в рапортах гетьманові Розумовському в лютому 1764 року), наш історик перераховує й ці слободи, з зазначенням року їх заснування та кількості хат в кожній: Голта (з 1762 р., до 30 хат); Криве Озеро, над Кодимою, насупроти лідської слободи тої-ж назви (з 1762 року, хат до 40); Гвята, теж над Кодимою, навпроти «лядського городка» Гвяти*) (ніби з 1753 р., до 300 хат); Прилети-Перелети ніби теж з 1753 р., хат до 100; город Барта (або Балта). Все це подано через те лише, що такі відомості освітлюють історію колонізації Степової України: цифри й відомості про початок кожної слободи (міркує автор) будуть завжди цікаві; в цих дрібних обрахунках нащадки шукатимуть своєї історії, свого минулого.

У розділі *третьому* (стор. 39—55) бачимо спробу вияснити, що таке «запорожская община», або товариство, по своїй ідеї та завданням. Склад війська, його управління та саме життя дають Скальковському підставу думати, що Запорожці «творили рід військового братства, організованого подібно до римо-католицьких чернечо-рицарських орденів; подібно до них і козацтво було об'єднане узамі громади (societas), віри (religio) та призначення або цілі (vocatio)». Мусульманство загрожувало християнському світові, з боку останнього необхідні були борці, а тому, коли загинули римо-католицькі рицарські ордени, тоді з'являються «витязі» православного визнання.

Отакі міркування своє Скальковський пробує підтвердити фактами. Запорожці були об'єднані обітницею товариства: всі вони, незалежно од стану, віку та походження, були братчиками, товаришами, а кошовий для всіх їх був батьком; для всіх їх обов'язковою була православна віра (не-православних серед козаків не було, а проти унії направлено було мало не всі козацькі повстання); кожен козак давав обітницю слухнянства (votum obedientiae — рицарських орденів), і навіть в церковному відношенні Січове товариство творило окрему організацію, нібито не підлеглу ніякій владі церковній, — вона підлягала тільки одному кошовому. Безшлюбність вважалася необхідною для козаків: тільки нежонаті могли бути членами Січового товариства, до Січі жінки не допускалися, і звичай цей зміцнено було тяжкими карами. Що Запорожці ставили своїм головним завданням боротьбу в ворогами віри Христової, як і західньо-європейські ордени рицарські, це підтверджують, на думку Скаль-ого, грамоти

*) Хибне читання слова «Гольма» (про це нижче).

польсько-литовських монархів та різні церковно-історичні документи. Все козацтво творило одну громаду, де поодинока людина «не творила окремої особи, незалежної од товариства», всі вони — й старшина, й просте козацтво — говорять од імені цілого війська Запорозького в зносинах з гетьманським та чужими урядами, виступають, як колективна особа; в них «навіть нема приватної власності ні «в землях, ні в домах, ні в стадах»; кожний січовик міг володіти тільки конем, зброєю та тою частиною військової здобичі, що припадала на його долю. Сам кошовий не мав нічого власного — твердить Скал-ий і підтверджує свою думку тим, що 1766 року кошовий Петро Калниш, перебуваючи, як депутат війська Запорозького, в Петербурзі, позичив там в одного табунщика в Україні, що пригнав туди на продаж коней, тисячу карбованців і видав росписку «не од свого імені, а од імені Коша, старшини й товариства», а за ним підписалися й всі ті Запорожці, що були разом з Калнишем у Петербурзі. Що-ж до зімовників, то ними володіли тільки жонаті коваки, що вийшли вже з складу товариства. Документи, що були в руках Скал-ого, вгадують про зімовники судді, кошового та ин., але-ж він, задавшись метою встановити повну аналогію між рittersькими орденами та Січовим товариством, доводить, що то все було власністю війська й давалося цим особам тимчасово, доки вони були на військових посадах, як платня за службу. Страва була спільною: в кожному куріні готовив її окремий кухар, і, як це водилося в Спарті або католицьких рефекторіях, весь курінь, в отаманом на чолі, сидав за спільну трапезу. Як і в католицьких орденах, військова старшина в Січі вибиралася: загальна військова рада вибирала кошового, суддю, осавула та писаря військових; кожний курінь вибирав собі отамана, хорунжого та ин., а кошовий затверджував їх; старшину по паланках кошовий призначав сам. Всі вибрані старшини перебували на своїх посадах доти, доки на їх місце не вибирали нових; тоді вони ставали звичайними членами свого куріня, іноді з додатком титула військового старшини. Спільність Січового товариства з рittersькими орденами Скал-кий вбачає й в деяких повсякденних звичаях Запорожців (от, як молитися при вході до хати), в тому значінні та впливах, що мали січові «старики» — старі коваки, які охороняли всі традиції — «свято сохраниял вєсь преданія старыхъ временъ Запорожья», — що управління на Запорожжі було «чисто демократическое», се-б то «орднское».

До товариства легко було вступити, але-ж не тяжко було й вийти з нього, коли хто бажав осістись десь зімовником або вийти зовсім з Запорозької території. В таких випадках бувшому братчикові видавався атестат, в якому Кіш зазначав, якого походження січовик, коли вступив до товариства, коли вивув з нього, як поводився весь час перебування в Січі, чому й куди виходить він з товариства. Коли, під час війни 1768—1774 рр., серед роїських військових високих рангів поширилася мода вписуватися в члени Січового товариства, то й цим особам (от, як кня-

зеві Ол. Проворовському, Григ. Потьомкинові та ін.) Кіш також видавав атестати, зразки яких і наводить Скальковський.

Відділ *четвертий* (стор. 56—69) присвячено опису степу, степової війни та способам оборони Запорозжців од татар. Перші мусіли вести безперестанну боротьбу в останніми. Степ був свідком славних подій, але-ж вони ніким не записані, а тому залишилися невідомими. Обидві сторони добре були знайомі з умовами степового життя, однаково швидко налітали на ворога й однаково легко тікали од нього, але-ж Запорозжці мали ту перевагу над татарами, що були ліпше озброєні й ознайомлені з правильною військовою справою, що перейняли од польських гетьманів XVI та XVII вв. Згадавши про Боплана та Бантиша-Каменського, що говорять, де-що про степову війну, автор «Истории Новой Сѣчи», щоб краще її представити, покликається на пісню одного «бандуриста», що записав з уст якогось селянина десь в надбугській слободі. Початок пісні такий:

Гей, козаче, в імя Бога,
Вже голосить в церкві дзвін!
Кому милий дім у Бога, —
За татаром надогін,
Гей, козаче, на врага,
Урага, урага! — і т. д.

Походження цієї пісні Скал-ий відносить до початку XVII ст. Але-ж справді це не народний твір, а вірші Тимка Падурги. Максимович каже, що її спершу видано було у Львові 1842 р. під заголовком «Рісня», а потім 1844 р. у Варшаві у збірнику під титулом «Україну»^{*)}. Та найбільше матеріалу для опису степової війни Скал-ому дає Микита Корж, якого він зве козацьким «Иродотом»; в нього бере він відомости про напади Ногайців, про сторожову службу Запорозьких козаків, про «фігури» (смоляні бочки, що запалювалися для повідомлення населення про татарську небезпеку) та «радути» (маленькі кріпости), які було ровкидано по-над запорозько-татарським кордоном. Висловивши свої міркування про значіння ровкиданих по степах могил, як сторожових пунктів, та поставлених на них «баб», як богів, оберегачів кордону, степових нимф, захистниць безпечности, Скал-ий закінчує цей розділ офіційним документом, рапортом Коша князеві Долгорукому-Кримському, од 8 ноября 1771 року, про козачі «пости» над кордоном та кількість козаків на них: козаків тут було 1913 чоловік з 3168 кінями, а це рівнялося шостій частині всього Запорозького товариства, але-ж і «пять остальных частей, всегда готовыхъ, ждали только царскаго указа, чтобы садиться на коней и идти въ поле для войны съ неприятелемъ». Четвертий розділ написано поетично живо, картинно, з захопленням перед геройськими вчинками оловянських «витязей» «Запорозьскаго ордена».

Цікаво й докладно написано й *пятий* розділ: «церковное устройство въ Запорожьѣ» (стор. 70—86). Архивні матеріали

^{*)} «Собрание сочиненій М. А. Максимовича», т. I, стор. 593—594.

дали Скал-ому можливість говорити про церковний устрій на Запорозжжі значно ґрунтовніше, ніж в розділі попередньому. Головні риси церковного устрою Січового товариства це — бажання незалежності од загально-російської ієрархії та велика повага до Києво-Межигірського монастиря. Січ була парафією Межигірського Спаса; документальні дані освітлюють близькі стосунки Запорозжців з зазначеним монастирем. В цьому відношенню має високу цінність лист кошового Хведора Івоника, од 29 мая 1686 р., до ігумена Межигірського монастиря Хведосія Васьковського, де рішучо заявляється: «не будетъ церковь Гожія и наша отлучена отъ монастыря общежительного Межигорского, пока въ Дѣлѣ воды и войска нашего Запорозжского будетъ*»). І справді, січовики підтримували свої тісні зв'язки в Межигірським монастирем аж до 1775 року. Коли, під час війни 1768—1774 рр., Румянцев та Панін, що командували російськими арміями, в склад яких входили й Запорозжці, вимагали, щоб січове духовенство підлягало московському обер-священникові армії, то кошовий Калниш ні за що не погожувався на те. Коли 20 ноября 1774 р. митрополит Київський Гаврил Кременецький вимагав од Коша відомостей про церкви, духовенство, його прибутки, ріжні документи та ин., той-же кошовий відповів: через те, що церкви збудовано «отъ войска», а духовенство втримується й залежить од нього-ж одного, то й не вважає потрібним «занимать этимъ предметомъ митрополита». В цьому-ж розділі знаходимо відомости про Запорозжський Самарський монастир, що залежав теж од Межигірського; про прихильність козаків до церкви, що виявлялося в значних жертвах на всякі церковні потреби та забезпечення храмів Божих ріжними священними предметами; тут-же подано й список тих пунктів, де вже було збудовано церкви. Для цього Скал-ий користується не тільки архивним матеріалом, а й оповіданнями Коржа та працею архієпископа Гавриїла Романова: «Историческая записка о Пустынно-Николаевскомъ Самарскомъ монастырѣ» (Одесса, 1838). Прихильність Запорозжців до церковного співу дає нагоду нашому історикові говорити про Січову школу, де вчилися діти та молодики, під доглядом одного з січових ченців, й церковному співу.

Розділ *шостий* охоплює «Судебные обычаи Запорозжя» (стор. 87—103). Джерело — судові справи Запорозжського архіву, акти яких особливо попсовано, через що ними й тяжко користуватися. Суд ґрунтовався «на обычаяхъ», що мали обов'язкове значіння для всього товариства. На цих звичаях потроху одбивалися впливи польського та московського законодавства, але-ж це не подобалося запорозжцям. Поруч з архивним джерелом стоять оповідання Коржа, що дають Скал-ому теж не мало фактів. На підставі цих двох джерел, можна твердити, що суд був словесний, але-ж загальний зміст справи та кара записувалися до актів. Нижчею інстанцією був суд паланковий (для поспільства й козаків по зімовниках) та курінний (для членів одного куріня); друга інстанція — суддя військовий, до якого переносилися

*) «Истор. Нов. Сѣчв», 1-ше вид., стор. 76.

справи з паланок та курінів; третя — найвища інстанція — кошовий. Виконавцем судових постанов військового судді та кошового був військовий довбиш, що був і слідчим, і арештував винуватих, проголошував судові вирокі й виконував їх. Для догляду за судовими справами на місцях, кошовий обїздив паланки. Скальковський мав під руками кілька денників, або журналів, ведених під час таких обїздів (1771—1774 рр.); один з них, «журналь, въ Кодакѣ веденный 1771» року, дає коштовні відомости про побут козацтва тих часів. Наведено також і кілька прикладів заподіяних козаками злочинів та кар за них. Сам Скал-ий заявляє, що, на підставі тих матеріалів, які були в нього «ничего цѣлаго составитъ» не можливо, отже присвячений Запорозьким судам розділ не має необхідної докладности. У другому та третьому виданнях Скал-ий поповнив цей розділ новими документами, що доповнюють попередні відомости.

Сьомий розділ: «общественное хозяйство, доходы, повинности и торговля Запорожья» (стор. 104—127) — знайомить нас з економічними умовами життя Запорозького війська. Головним промислом було скотарство: скрізь по степу ходили величезні гурти худоби, табуни коней та стари овець; але-ж скотина була не гарних пород, тільки коні були добрі, і їх Запорожці збували в великій кількості до Польщі та Московщини. Поруч з скотарством мало велике значіння рибальство: риба — головний харч війська і важний предмет торгу або міни на сіль в Криму та інші предмети в Очакові, Польщі, Росії. Товариство на протязі цілого року ловило рибу по ріжних річках, особливо-ж на Дніпрі та його лимані. В степу водилося багато звіря (вовків, лисиць, зайців та ин.); їх теж ловило козацтво й шкури продавало в ріжні країни. Хліборобство теж існувало, але-ж Скал-ий твердить, що архивні матеріали свідчать про те, що воно було розвинено «досить слабо» й виникає тільки в 40-х років XVIII ст., з того часу, як утворилося на Запоріжжі «подданство» військовоє, або села на Запорозьких землях. До цього «подданства» належали не тільки жонаті козаки, але й селяне, що втікали сюди в Польщі, Гетьманщини та Московщини. Московське правительство сприяло тому, щоб хліборобство на Запорожжі не розвивалося, бо бажало «посредствомъ дачи или отказа провіанта держать войско въ овершенной зависимости». По Запорозьких селах та вімовниках сіяли «мало жита, трохи більше пшениці, проса, ячменю, вівса та багато гречки й гороху. З городини садовили капусту, огірки, кавуни, кукурузу та й те в невеликій кількості — ось і все хазяйство». Головну-ж масу хліба січовики одержували од московського скарбу. Що-року за цим хлібом їздили до Петербургу окремі посланці-«столичники», що й привозили звідти для війська гроші й хліб. Як доказ того, що Запорожці не сіяли хліба, Скал-ий наводить уривок з листа кошового Григорія Хведорова (1755 р.) до царниці Єлизавети: «войско Запорожское Низовое изъ давнихъ лѣтъ и нынѣ хлѣба не пашеть, да и въ ихъ степныхъ мѣстахъ весьма малый родъ бываетъ»^{*)}.

^{*)} «Истор. Нов. Сѣча», стор. 108; порів. видан. 3-тє, ч. 1, 181.

Архівні матеріали згадують про військово добро: зімовники, пасіки, ліси («байрачки») та инше. З цього добра (гадає автор) прибутки йшли на втримання оточення та «челяди» кошового, на всякі витрати в скарбу військового, от як на депутації, дарунки, церкву, канцелярію та ин. «Байрачки», на ознак особливого довірря та ласки до де-яких коваків, давалися під їх догляд.

Ріжні чужоземні автори, от як Шевальє, Пейсонель, а ще більше запорозькі документи говорять про значні розміри торгівлі Запоріжжя з сусідними країнами: Гетьманщиною та Росією, Польщею, Туреччиною, Кримом. До Гетьманщини та Росії, як і до Польщі, Запорозжці продавали сіль, звірячі шкури, рибу, коней, всяку худобу, а звідти добували хліб, горілку, сукно, залізо, полотно, канати, кремій, напір та ин. Ці предмети почасти споживалися самими Запорозжцями, а почасти, з їх власними продуктами, вивозилися до Перекопу або до Очакова. До Перекопу йшли степовими шляхами, переправляючися через Дніпро в Микитиному Рові, де були військовий перевіз та головна митниця; тут запорозький толмач давав купцям турецькі паспорти. Звичайно збиралися великі валки й, добре овбровні, йшли степом до Перекопської «башти», се-б то татарської митниці коло Перекопської брами; тут платилося «баштове» (мято), й тоді солянки йшли до соляних овер по сіль, а купці мали право торгувати по всьому Криму. До Очакова пливли Дніпром, а звідти на турецьких кораблях їздили в різні пункти Чорного моря, а то й Білого (Архипелагу). Сюди возили суху й солону рибу, кавяр, (морочяче) масло, звірячі шкури, а з Очакова вивозили «бакалію», грецьку, молдавську та французьку горілку, зброю, сідла та инше приладдя до коней, всяку тканину. Ці предмети, разом з кримською сіллю, татарськими свиними смушками, вином, виробленими в Бахчисарай та Карасубазарі сапями, часто перевозилися до Польщі та Московщини або Гетьманщини. Торговельні зносини з Гетьманщиною та Московщиною гальмувалися тим, що в Переволочній та Кременчуці московський уряд завів митниці; пізніше митницю заведено було і в кріпости св. Близавети, а це заважало й торгівлі з Польщею. До Січі й водою, й сухопуттям прибували в краєм москалі, турки, татари, греки та ин. Січ була осередком і внутрішньої торгівлі; тут були крамниці, повні чужоземного краму та харчових припасів, шинки, льохи з ріжними напоями. Військовий кантаржій стежив за правдивістю всяких мір (ваги, напоїв та ин.), призначав риночні ціни, збирав мито. Ці крамниці були в руках Запорозжців, українців з Гетьманщини або татар. Як одна з поважних перешкод запорозькій торгівлі, була недовстача срібної монети, особливо в середині XVIII ст., коли московське правительство заборонило привіз срібла на Запорозжя й платню військові почало давати не срібною, а мідною монетою.

Військовий скарб мав свої прибутки, що складалися: 1) з тої платні, яку давав російський уряд, 2) з харчових припасів, пороху та свинцю, які давав той самий уряд; 3) з грошових податків, що платили «обивателі» Запорозжя, се-б то жонате

населення; 4) з прибутків од перевозів, які було засновано в Переволочній, Кодакові (Новому), Кам'янці та Микитиному через Дніпро, в Гарду — через Буг, на Самарі, та польових річках; 5) з податків, що давали різні промисловці та торговці; 6) з часток здобичі військової, рибної та звіриної, що призначалася на користь військового скарбу; 7) з того, що давали військові хутори. Який розмір був цих прибутків, Скал-ий не зазначає (це досить тяжко зробити), але-ж гадає, що вони були не малі, бо видатки військові були значні. Члени товариства не платили ніяких податків; вони несли тільки військову та охоронну над кордоном службу. По черзі курінів вони їздили до Петербургу щороку за платньою та припасами, а під час війни — заготовляли харчі, фураж, укріпляли стани та ин. Жонаті козаки та посполиті мали обов'язки військові й паланкові. Що до війська, то вони платили до військового скарбу щорічно по 1 карб. 50 коп. заготовляли повну кількість хліба та віска, мусили давати підводи, втримувати почту, переправи. Що до паланки, то жонате населення повинно було втримувати старшину своєї паланки (полковника, осавула, писаря), давати їм «паколи» (десятину) од рибної здобичі. Од таких податків та обов'язків звільняли тільки заслужених козаків, священників, письменних людей.

Останній, *восьмий*, розділ першої частини (стор. 128—151) дає відомості про «нрави і обычаї Запорожськіє та «письменство». Згадавши про те, що про побут Запорожців добре писали Боплан, Шевальє в своїй праці про війну козаків з поляками (видано в Парижі 1665 р., та Максимович («Новый и полный Географический Словарь Россійск. Государ. 1788—1789»), Скал-ий хоче додати до цього ще невеличкі рисочки, передані сучасними оповідачами. Користаючися оповіданням Микити Коржа, говорить про деякі звичаї Запорожців — походження прізвищ, одіж, страву, хатні обставини і т. ин.; зокрема зупиняється на письменстві серед січовиків. Суворі умови степового життя не сприяли розвитку освіти серед козацтва; ввагалі кажучи, «Запорожжя книг не писало, та й писаних читати не вміло», все обмежувалося вмінням читати й розуміти книги та папери*). Письменними людьми на Запорожжі були перш за все духовні особи, що присилалися сюди з Києва, люди освічені, що були й учителями в Січовій школі. Ця школа славилася навіть за межами Запорожжя. Учніями в ній були родичі січовиків в Україні, найчастіше племінники. Часто бувало й так, що Запорожці, одвідуючи терен Польщі або Гетьманщини, зманювали звідти чужих дітей, а потім виховували в Січі, в школі; тут ці діти, під впливом виховання, каже Скал-ий, робилися «фанатиками Запорожского войска» (цей факт теж зближає Запорожжя з латинськими орденами, зокрема з тамплієрами та іезуїтами). Крім духовних, письменними людьми були й ті старшини, що виконували обов'язки писарів, служили по канцеляріях — січовій, паланкових та инше. По списках 1769 року бачимо одного військового писаря,

*) «Ист. Нов. Сѣчи», стор. 138.

17 писарів в чині полкового старшини, одного підписаря та більше десяти підканцеляристів. Це ніби-то велика кількість для всього товариства. Найчастіше писарі були духовного походження — «поповичі», що вчилися по школах. Скал-ому доводилося бачити серед архивних паперів навіть латинські вірші на честь якогось кошового. Через те, що ці писарі-поповичі були в різних місцевостях України, мова заповорьких документів здається якоюсь дивною: «языкъ... не русскій, не чисто малороссійскої, но смѣсь обоихъ языковъ, съ присовокупленіемъ многихъ полонизмовъ» (стор. 140).

Огляд свій заповорької «письменности» Скал-ий закінчує відомостями про заповорькі «преданія», про заповорькі-ж пісні та офіційну, судову, письменність. «Преданій» (сам він признається) зібрав дуже мало, не вважаючи на те, що він тричі одвідував землі бувшого Запорозжя, особливо паланки Інгульську, Кодацьку та Самарську, а тому, крім переказів Микити Коржа, що зібрані й записані архієпископом Гавриілом Розановим, «нічого цілого» навести не може. Що до пісень, то він робить докір таким дослідувачам, як Максимович, Срезневський, Ювецький(?),* Грицько Основяненко, за те, що вони не одрізняють заповорьких пісень од «малороссійських». Як знавця (так сам про себе висловлюється наш історик) і Низової, і Городової України, він пробує дати критерій такого розвізнення «плодовъ украинской народной повѣи». Але-ж за це йому довелося вислухати дуже суворий осуд в боку Максимовича**). Міркування Скал-кого по цьому питанню не тільки якісь чудні, а й слабі навіть в поглядю тогочасної науки. Офіційна письменність аберіглася в Заповорькому архиві, що охоплює «багатий запас матеріялів майже нікому невідомих». Серед них не мало документів XVII ст., єсть небагато в копіях і документів XVI в.

Цим і закінчується восьмий розділ першої частини, а разом з тим і сама ця частина. Далі автор історії Нової Січі розпочинає другу частину своєї праці, де говорить про ті історичні події, які довелось пережити Заповорькому військові. У коротенькому вступі (стор. 155—160) подано загальні відомости про послідовність заповорьких кошів, або станів, коли й де вони існували. В «героїчну», або «передісторичну» добу своєї історії, що тягнеться од 1500 до 1576 р., Заповорькі (гадає Скал-ий) мали два осередки — в Чигирині — для жонатих козаків, і на Хортиці — «для орденського товариства» (нежонатих), але-ж «прагматически», се-б то на підставі писаних актів, можна визнати лише чотири Коші: 1) над Чортомликом, польський, або Стара Січ, од 1576 р., року видачі універсала Стефана Баторія, до 1654 року, до Переяславської угоди Богдана Хмельницького в Москву; це перша доба цілком історичного існування Заповорьжя; 2) над тим-же Чортомликом, тільки в часи од 1655-го до 1709 р., коли Заповорькі були під владою Московського царя; це друга доба — царська, або московська, що кінчається 1709 р., фактом «бѣд-

*) Мабуть, замість — Свєцький.

**) «Собрание сочин.», т. 1,

ственнаго для України присоединенія Запорозецьв къ измѣннику Мазепѣ и поднятія вмѣстѣ съ нимъ оружія противъ великаго монарха своего Петра»; 3) Кіш кримський, се-б то доба перебування Запорозців під протекцію татарського хана (1711—1733 рр.), часи лиха та сорому для славного Низового війська; і 4) Кіш над Підпільною, од 1734 р. до 1775 р., це «последній» Кіш, остання доба в історіі Січового товариства. Отакій поділ на періоди робить Скальковський, оглядаючи минуле Запорозького війська та вживаючи не зовсім влучно і зручно слово «Кіш» в значінні періода, доби: сам-же каже, що в перші два періоди (1576—1654 та 1655—1709 рр.) Січ знаходилася над Чортормликом.

За такими вступними увагами йде перший розділ (стор. 161—180), під заголовком: «возвращеніе въ Россію (1709—1733)». Тут змальовано життя запорозців під «защитеніемъ» Кримського хана. «Січове товариство, вічно юне, безсмертне, вічно готове й до бою, й до гульні», вавдяки тому, що «Кость Гордієнко зрадив свою батьківщину», прогнане було за Дніпро, тиняється по ворожих ногайських степах і «просить хліба — у кого? О, сором! у кримського хана!» Життя коло Алешок Ска-ий малює тяжким, гірким і обрааливим для Запорозців, а Кіш «в комишах Алешок» зве — бідним. Через те Запорозці починають просити московське правительство, щоб воно прийняло їх навад. Кошовий Іван Малашевич в жовтні 1716 р. писав до гетьмана Скоропадського та миргородського полковника Апостола, щоб ті поклопоталися за них перед царем. Та російське правительство, стоячи на ґрунті трактата 5 априля 1712 р. (в Царьгороді), що вимагав од Росії повного невтручання в справи Січі, одмовлялося вести пертрактації з січовиками, хоч ті ще не раз зверталися до царського уряду, й навіть пересилали до нього ті листи, що писав їм гетьман Пилип Орлик. Тільки з 1730 р. царське правительство перемінило своє відношення до Запорозців, бо явилася можливість (і потреба) використати їх в інтересах Московщини. Для захисту південних своїх кордонів од татар і турків Москва вирішила поставити ряд кріпостей од Дніпра до Північного Донця, до границь Озюмської провінції. 1731 року Київському генерал-губернаторові, графові фон-Вейсбахові було доручено виконати цей план, і він провів тут так звану Стару, або Українську, лінію кріпостей, а коло них розселив ландміліційні полки. Граф Вейсбах скоро переконався, що військових частин тут буде не досить, що потрібні ще частини, які-б добре були знайомі з умовами степової країни й придатні до несення сторожової й розвідочної служби в степах. Він зрозумів те значіння, яке могли-б мати Запорозці в цьому відношенню, й завязав з ними зносини, вмовляючи їх вернутися під протекцію Росії та обіцяючи за те всякі ласки. Центральна московська влада поділяла думки Вейсбаха про використання Запорозців, і 31 аугуста 1733 р. цариця Анна Івановна видала до Запорозців маніфеста, яким оповіщала, що прощає їх провини й приймає знову в своє підданство, бо певна, що вони ті попередні провини свої покриють вірною службою. На підставі та-

кого маніфеста, Січове товариство, з кошовим Малашевичем Іваном на чолі, в березні 1734 р. покинуло свій осідок коло Алешек і росташувалося новим кошем на місці, що являлося півостровом поміж Дніпром, кам'януватим Базавлуком та глибокою річкою Підпільною. Про заснування тут Нової Січі й оповідається в *другому* розділі (стор. 181—199). В той час, як Запорожці росташувалися на новому місці, Пилип Орлик писав (23 квітня 1734 р.) до них з Каушан, щоб вони не передавалися Москві, а залишалися під ханом, бо він «з натури ласкавий пан, до вашностей добрих молодців війська Запорозького цілим серцем прихильний і всього нам і отчизні нашій добра желающий». Своім християнським сумлінням Орлик закликав військо Запорозьке: «не будете того жалувати (залишаючися під протекцією хана) і не тільки плату, але й слушную нагороду за праці і отваги свої отберете й мати будете в польській стороні пожиточные и выгодные станції». Кримський хан Каплан-Гирей теж писав до Запорожців ріжні опокусливі речі, але ж Запорожці не хотіли слухати ні Орлика, ані хана й листа першого не розпечатавши переслали до Вейсбаха, який для їх відомо вже од себе надіслав копію того листа. Серед козацтва тоді мали перевагу прихильники Москви, а остання, через своїх агентів, виявляла до них свою ласку, бо Запорожці були для неї потрібні. Вейсбах давав козакам інструкції що до їх поведінки відносно татар та росташування на нових місцях. Наведені Скал-им уривки архивних документів освітлюють нам тодішню московську політику в справах Запорожжя. Тільки невелика група Запорожців, під проводом Сави Чалого, не рахувалася в бажаннями московського правительства, а виступала проти москалів і підтримувала в Польщі прихильників претендента на польський престол Станіслава Лещинського, якого зовсім не бажала Росія. Запорожці, заодно з москалями, мусіли виступати проти Сави Чалого, що пізніше цілком передався на польський бік.

Третій розділ: «первая служба Запорожцевъ, война съ Турцією, Бѣлградскій миръ (1734—1741)» — стор. 200—214 — розповідає про участь Запорозьких козаків у війні між Московщиною та Туреччиною 1735—1740 рр., коли їм, разом з московськими військами, що ними командував Мініх, довелося робити тяжкі походи. Запорожці несли головним чином розвідочну та охоронну службу, показували зручні дороги та переправи через ріки, вели партизанську війну. Події передаються по роках, на підставі архивного матеріалу, до чого додано уривок з виданої 1836 р. в Одесі брошури Г. С. Сафонова: «Записка о томъ, сколько я памятую о Крымскихъ и Турецкихъ походахъ». Війна ця закінчилася Білградським миром 18 грудня 1739 року; по ньому було оновлено Дніпрову границю 1700 р., Туреччина одмовлялася од претензій на Запорожців та їх землі, які безпосередньо одходили до Росії; торгівля між останньою та Туреччиною проголошувалася вільною, тільки на турецьких кораблях, флоту-ж свого на Азовському та Чорному морях Росія заводити не могла. Війна для Запорожців була дуже тяжкою, а мир — несприятли-

вим, бо вони не мали права вніздити своїми чайками на Чорне море. Подіям 40-х та 50-х років, од 1740-го до 1762 р., се-б то до початку царювання Катерини II, присвячено розділ *четвертий*: «царствование императрицы Елисаветы, учреждение въ степи Сербских поселеній; первые опоры о границахъ» (стор. 215—241). Цариця Елисавета робить перший крок до того, щоб запорозькі степи стали «рускою» землею. Додаткова до Білградського трактату конвенція в Константинополі (26 серпня 1741 р.) ще більше зєднала Запорозькі землі з Московщиною, а тому та починає цілком розпоряджатися ними. Перш за все наказом російського правительства було приписано до Гетьманщини, в розпорядження Миргородського полковника, ті українські слободи, що виникли вдовш польського кордону на Запорозьких землях, та, крім того, дозволено було тим втікачам з Росії (москалям, головним чином старовірам), що переховувалися в Польщі або Туреччині, свобідно селитися на тих землях, що одійшли до Миргородського полку. Ці поселення вже не мали ніякого відношення до Січі. Далі, російська адміністрація, в особі київського генерал-губернатора, стежить за тим, щоб запорожці не робили нападів ні на польські, ні турецько-татарські землі та шле до Кошу грізні накази. Так, вже 4 сентября 1742 р. київський генерал-губернатор Леонтєв писав кошовому Семенові Сремійовичу про те, що Запорозжці, не вважаючи на мирні трактати Росії з Туреччиною, роблять великі шкоди турецьким підданям. «Ви — писав Леонтєв, — не дивлічиси на ту мирову постанову й зневажаючи її імператорської величності височайші накази, по своїй легковажності та здавна звичайному свавільстві, розпорозившиися по стенах, турецьким підданцям-купцям, що простують до Росії й назад до Криму, та татарам, які кочують в степах, чините неописні грабунки та оалоблення й доводите до такого непокою, що вони примушені подавати до свого двору (найвишого правительства) скаргу на ті нестерпимі нахабні кривди з вашого боку, бо ті ваші вельми лихі вчинки та занедбання мирового трактату не чому іншому спричиняються, як виключно образі цариці, та заважають спільному спокою. До того-ж і в Запорозькій Січі грабуєте кримських купців та до смерті забиваєте присланих кримським ханом посланців, та й віроповіданим її імператорської величності, які простують з крамом та покупною сіллю з Криму, забувши про страх Божий та гнів цариці, наважуетея чинити такі самі грабування» (стор. 218—219).

Це свідчить, наскільки Запорозжці доставляли клопоту російському правительству. Од 1740-го аж до 1775 р. не проходило ні одного місяця без непорозумінь Запорозжців з татарами й без скарг останніх на перших*). Не було благополучно й на

*) У третьому виданні Снал-ий говорить докладно про запорозько-татарські відносини й для кращої ілюстрації подає відомости про переговори запорозжців з татарськими уповноваженими 1749 року; для цього він наводить уривки з «записки», що містить в собі: «журналь всіхъ разговоровъ и преній», які відбувалися у квітні—червні 1749 року (т. II, стор. 131—137). Це так звана комісія 1749 року. Значно повніше про цю комісію подає

польському кордоні. І тут були непорозуміння, грабунки, насильства. Це явище було звичайним для козаків, що ставили своїм завданням постійну боротьбу з татарами та поляками. Для ілюстрації поведінки січовиків, Скал-ий наводить слова Коржа про діяльність запорозької сіроми; тут читаємо: «вони грабували по великих шляхах чумаків, чинили розбої над провізними купцями й драля ляхів та жидів у Польщі так сильно, що ляхи од страху кидали свої доми та оселі й тікали до лісу в середину Польщі...» (стор. 221—222). Сварилися січовики й з донськими козаками з боку Кальміуської паланки; тут причиною сварок були місця, де ловилася риба, на північному й східному берегах Азовського моря. Щоб покінчити ці непорозуміння, правительство російське мусіло втручатися в ці справи. Царськими наказами 30 октября 1743-го та 30 апреля 1746 р. було зазначено границю між Запорозькими й Донськими козаками. За Дніпром Запорожці володіють рр. Самарою, Вовчими Водами, Бердою, Калчыком, Кальміусом та іншими, що вливаються в них річками та належними до тих річок косами, балками та всякими угоддями, так, як це було розграничено до 1714 р. За Кальміусом-же, Сланчиком, Кринкою, Міусом, Темерником аж до Дону володіють Донські козаки. Таким чином Кальміус ставав границею між Запорожцями та Донцями. Те-ж правительство російське встановило кордон і з Польщею, так, щоб одсунути кордонну лінію Запорожжя подалі од Польщі, а між ними стало заводити свої кріпости, щоб стримувати Запорожців од нападів на польські володіння. Було вжито тим-же правительством заходів для зменшення непорозумінь в Запорожці і з татарами. Все це обмежувало свободу січовиків, і вони часто були незадоволені вчинками агентів московського правительства за те, що вони втручалися в справи Запорозького війська. Таке незадоволення ще збільшується з того часу, як 1751 та 1752 рр. явилися з Австрії Хорват, Шевич та Денпрерадович з сербами й на Запорозькій території утворили — над польським кордоном Новосербію, а по-над Українською лінією та з боку Донців — Словяносербію, 1753 р. на Запорозьких землях, над р. Інгулом, було засновано кріпость св. Єлисавети, а кругом неї так зване Новослобідське козаче поселення в московської та української людности. За час од 1751 до 1762-го року тут, на степах, утворилася військово-хліборобська область, що тяглася прямою лінією од устя Синюхи через степи до Дніпра і далі, поруч з Українською лінією, аж до північного Донця; на думку Скал-ого, вона була користна для населення, була захистом од хижацьких наїадів. Але-ж для Запорожців поява таких сусідів була дуже небажана, й викликала з їх боку спірки, незадоволення та непорядки. Всі одведені під нові поселення землі Запорожці «вважали своєю політичною або громадською власністю, з жахом дивилися на це влізання чужоземців на їх худобу» (стор. 232). З-за цього почалися протести

А. Андриєвський в своїй статті: «Коммиссія 1749 р. для разбора взаимных претензій татаръ и запорожцевъ» — девята книга (1895 р.) «Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца», стор. 62—64.

та скарги Запорозців на зайд до прикордонної російської адміністрації й до самої цариці, а через те правительство «замість оборонців, стало вбачати в Запорозцях порушувателів спокою на границях». Ненависть Запорозців до нових поселенців роздували бувші співробітники Мазепи та Орлика, Мирович та Нафимовський, що мали бажання одвернути Запорозжя од московської держави й привернути його до хана кримського. В кінці 1755 р. Кіш послав до Бахчисараю, де перебували ці «мазепинці», двох козаків, братів Романовських — Дмитра, військового писаря, та Василя, товариша Канівського курія, «для пров'їденія», се-б то для зібрання відомостей про Мировича та Нафимовського. Останні в розмові з братами Романовськими говорили про свої плани й «веліли» ознайомити з ними кошового і всю старшину січову, попереджаючи їх, що військові Запорозькому Росія хоче лиха: перед цим москалі обдирали не тільки ноги козацькі, внімаючи червоні чоботи, а й голови, а зараз остаточно хотять знищити Запорозців, для цього ставлять в степах міста, от як Блисавет, і вже військо Запорозьке «все въ м'їшокъ убрато», та тільки поки-що москалі не придумали способу, як той «мішок завязати». Старшина військова про такі речі Мировича і Нафимовського донесла російському правительству, а те, щоб трохи заспокоїти козаків, задобрювало їх своїми обіцянками. 1755 р. військова рада ухвалила послати до цариці депутацію, яка-б похлопоталася перед нею про військові потреби. В склад депутації ввійшли бувший кошовий Данило Стефанів та військові старшини Петро Калнишевський і Іван Чугувець. Депутатам військо наказало просити про безмитну приставку на Запорозжя хліба (власно борошна житнього, пшенишного та ин.), горілки, сукна, ниток для сіток та ин. в певній кількості, а також вивозу з Запорозжя, теж без мита, на Гетьманщину, що-року в певній кількості риби, соли, звірячих шкур; крім того, депутати повинні були просити про збільшення платні військові як грішми, так і хлібом, та про повернення військові тих земель, що було одведено Донським козакам і Новосербським та Новослободським поселенням. Що робила депутація в Петербурзі, видно з донесень її до Січі, уривки яких наводить Скал-ий. Вагали кажучи, депутація нічого не добила, хоч у Петербурзі перебувала більше року, а невдача спричинилася, каже Скалковський, упертість кошового, «дерзость» Запорозців та скарга на них прикордонної адміністрації та Донських козаків. Правительство російське, не повертаючи Запорозжя вже захоплених земель, обіцялося лише затвердити за ними ті землі, які ще були в розпорядженні Січового товариства, попередку описавши ці землі, при участі гетьманських посланців та запорозьких депутатів. Опис Запорозьких земель почався 1757 року (в травні місяці); робили його геодезисти з Києва, в присутності трьох запорозьких депутатів з 80 військовими стариками (знавцями меж та місцевостей), двох представників од гетьмана та самого коменданта кріпости св. Слісавети бригадира Глібова. Вони зазначили точно границі Запорозжя з боку Новосербії, Гетьманщини та

Донських козаків. Ця границя звалася потім Глібівською лінією.

Одбираючи в Запорозжів землі, правительство російське разом з тим починає втручатися й у внутрішні справи товариства. 1756 р. цариця наказала гетьманові Розумовському притягти до генеральної військового суду бувшого кошового Григорія Хведорова, писаря Дмитра Романовського та військового суддю Прокопа Донського; їх обвинувачувано в згоді з гайдамаками. Справу було поставлено так, що Хведорів мусив їхати до Глухова. Хоч суд і скінчив справу нічим (ніби-то не було ніяких доказів проти бувшого кошового), але ж сама подія була для Запорозжів надзвичайною, й вони сильно хвилювалися. Тому не диво, що цариця, аби заспокоїти їх, наказом своїм од 10 мая 1759 року, до попередньої платні військовій Запорозькому, в розмірі 4660 рублів, прибавила ще 2010 руб., а 21 декабря 1761 року, до 1000 четвертей муки, що одпускалася військові, прибавлено ще 300 четвертей на рік. Це було наслідком військового прохання в 1758 році, яке було передано цариці через двох депутатів — Павла Кирилова та Петра Калишевського.

Розділ п'ятий: «Царствование императрицы Екатерины II, учреждение Новороссийской губернии, новые споры о границахъ, депутация 1761—1769» (стор. 242—267). Тут мова йде про те, що пережило військо Запорозьке за час од 1761-го до 1769 року. Весь час в нього йшла боротьба з новосербськими та новослобідськими поселенцями, які, збільшуючися, посовувалися все далі та далі на Запорозькі землі, хоч січовики вживали рішучих заходів, щоб не допустити «влязіння» цих чужинців на свою територію. Так, 2 квітня 1763 р. військова рада доручила Буго-Гардовому полковникові негайно ровкидати землянки й хати тих поселенців, що, без відома Коша, самовільно поставили їх недалеко од Гарду, по-над Синюхою та Бугом. Полковник, виконуючи наказ війська, прибув до новозаснованих на Запорозькій території слобід Лисої Гори та Піщаного Броду, де селилися москалі-старовіри, хати їх попалив, населення вигнав, а худобу почасти забрав до військового скарбу. Інші отаршини в той-же час збройною рукою охороняли військові землі «отъ русскаго поселенія» з боку Славяносербії. Розуміється, що адміністрація нових поселень не мовчала: вона робила опір Запорозжцям, допомагала своїм поселенцям заселяти запорозькі степи та завжди скаржилася центральному правительству на Запорозжів. Літом 1764 р. в Новосербії, Українській лінії та Славяносербії утворено було Новоросійську губернію, адміністрація якої стала особливо ворогувати з Запорозжцями. Січ вперто одстоювала свої стародавні звичаї та права, а тому непорозуміння між Запорозьким козацтвом та російською сусідньою адміністрацією ще збільшуються. 3-го січня 1765 року кошовим став Петро Калишевський, що займав цей уряд аж до скасування війська Запорозького в 1775 році; він головним чином і дає напрямок боротьбі січовиків з Новоросійською губернією. Вибіраючи Калишевського кошовим, військова рада разом з тим ухвалила

послати його до Петербургу «для прохання милости». Вироблено було інструкцію, в якій говорилося про земельні права Запорозжя та бажання його бути під владою колегії «иностранных дѣлъ», а ніяк не під оновленою тоді «малороссійскою коллегією». Свої права на землі Запорожці підтверджували фактичним їх володінням ще од часів свого перебування під владою польських королів; в цими своїми землями та «угодьями» вони перейшли під владу московського царя в 1654 році; як на правну підставу цього володіння, вони покликаються (як робилося й раніше) на універсал Богдана Хмельницького, виданий Запорозькому військові 15 січня 1655 року в Білій Церкві. Цей універсал підтверджував все те, що було надано Запорожцям універсалом Стефана Баторія 10 августа 1575 року.

Калнишевський з військовим цисарем Іваном Глобою та невеликим оточенням виїхав до Петербургу в січні того-ж 1765 року. Ця депутація більше двох років пробула в Петербурзі, стоїла військові немало коштів, але-ж наслідків добрих не дала. Катерина II була неприхильна до Запорожжя, і тільки початок війни з Туреччиною не дав їй можливости вжити рішучих кроків що до січовиків. Грамота її, від 19 грудня 1768 р., що являється відповіддю на домагання козацтва що до земельних справ (які подано депутацією), говорить про те, що військові події не дають можливости вирішити ці справи, а тому цариця наказує «отложить рассмотрение того до спокойнейшихъ временъ». І в цьому розділі, як і в інших, Скал-ий наводить багато уривків в документах Запорозького архиву, особливо з листів Калнишевського, якими той повідомляв військового суддю Павла Головатого (що правив Кошем у відсутности Калнишевського) та товариство про те, що робила їх депутація. Вважаючи на те, що всі ті документи десь зникли, згадані уривки мають особливе значіння для освітлення з погляду Січового товариства тих справ, які так сильно хвилювали його в ті часи.

Таке саме важне значіння мають й ті уривки запорозьких документів, які Скал-ий наводить в *шостому* розділі (стор. 268—293), що говорить про участь запорозьких депутатів в комісії «для составления проекта нового уложения», про Уманську різанину та події в Січі 1767—1769 років. Січове товариство послало до комісії для вироблення нового «уложения» 1767 р. двох депутатів — військового суддю Павла Головатого та отамана Корсунського курія Мусія Скапу. Своїм депутатам військо дало два накази — короткий, наведений Скал-им в самому тексті, і поширений, вміщений в додаткові до книги (стор. 402—414), в яких воно зважало свої «нужды и недостатки» й доручало їм дбати про те, що «къ лучшей пользѣ и благоденствію войска Запорозьскаго служить можетъ». Характерні обставини вибору цих депутатів, їх рапорти до Коша з Москви про те, що вони робили в комісії та як до них ставилися президія комісії, агенти правительства та інші депутати. На жаль, про це все говориться мало, наведено невеличкі уступи з документів. Цікаво й те, що депутати, по дорученню війська Запорозького, домагалися, щоб те

військо «протиу дворянъ честью уничтожено не было», і разом з представниками інших козаків, подавали через графа Григ. Орлова цариці прохання «о проізводствѣ дворянскаго жалованья», се-б то, щоб їх було зрівняно з дворянами.

В той час, коли запорозькі депутати в комісії «для сочиненія проєкта нового уложенія» захищали інтереси війська, на Україні, в межах Польщі, виник сильний гайдамацький рух, відомий під іменем Колівищини. На початку 1768 року великі юрби безпрятального запорозького товариства різних куринів та паланок, багато молодиків та наймитів в рибних ловів пустилися в Чуту та Чорний ліс, а звідти до Польщі. Військова старшина пробувала зупинити цей рух, але-ж з цього нічого не вийшло; юрби таких мандрівників знищили навіть зімовник військового осавула Сидора Білого. Південна частина правобережної України, в межах Польщі, стала ареною страшного гайдамацько-селенського руху проти поляків та жидів. Максим Залівняк та Гонта стали на чолі цього руху, але-ж в них йшли сотні січовиків. Поляки нічого не могли зробити з гайдамаками, і справу взяла в свої руки російська влада. Вона вимагала од Коша, щоб він придержав своїх січовиків і вгамував гайдамаків, що, як висловлювався Румянцев, «умножали лютість свою в Польщі». Сама цариця вимагала*) од Коша, щоб він карав учасників гайдамацького руху. За допомогою московських військ гайдамаків було приборкано й жорстоко покарано. Відносно гайдамацького руху 1768 р. Скал-ий міг говорити багато й докладно, бо впливає: «маємо такі багаті та цікаві документи, що охоче ділимося ними з читачами». Та це не помішало йому трактувати Колівищину, лише як виступ кількох злочинців, що придбали криваву відомість своєю несамовитістю, грабунками, пожежами, забивствами та іншими жорстокостями, а на память славного Запорозького війська нивового наклали пляму.

Шостий розділ закінчується відомостями про розрухи серед січовиків на Рідаво 1768 р. (26 грудня); вони були проявом того незадоволення проти кошового Калнишевського, яке утворилося серед козацтва з-за того, що він, під впливом російської влади карав учасників Колівищини. Розрухи були настільки небезпечні для кошового та іншої старшини, що вони муіли тікати до Кодаку, під захист московських гармат.

Сьомий розділ (стор. 294—319) присвячено участі Запорозьких козаків у війні в Туреччиною, під керуванням Румянцева, Панина та Долгорукова-Кримського (1768—1773 рр.). Тут, на підставі «екстрактів» про походи, Скал-ий малює ту працю та послух Росії, які Запорожці виявили під час війни 1768—1774 рр., беручи участь в різних російських арміях. Вірне своєму долгу н руському скіпетру військо Запорозьке оказалось дуже корисним для російського правительства. Останнє весь час війни, доки була потреба в Запорожцях, виявляло свою прихильність до нього, давало нагороди (медалі та гроші), хвалило їх. Росій-

*) Грамота на імя кошового 12 липня 1768 року, стор. 287—290.

ські генерали вважали необхідним вписуватися братчиками ріжних курінів і т. ин., але-ж захоплення запорозьких земель поселенцями Новоросійської губернії, за згодою її адміністрації, не зупинилося: використовували те, що Запорожці, будучи в походах, не мали можливості одстоювати своїх прав. А тому й не диво, що Запорожці, які несли в війні великі моральні й матеріальні жертви, були дуже незадоволені. Для освітлення подій Скал-ий наводить уривки в двох екстрактів, або меморіялів, запорозьких про військові вчинки січовиків, листи та рапорти, що знайомлять нас з побутом товариства в військовий час.

Не вважаючи на військові події й на активну участь Запорожців в них, адміністрація та населення Новоросійської губернії не переставали захоплювати військову територію, заводячи тут свої хутори, а то й цілі слободи й тим самим роблячи кривди січовикам. Через те непорозуміння та сварки між Кошем та Новоросійською губернією не переставали й під час війни. Чим ближче підходила до кінця війна 1768—1774 рр., тим більше вони арозтали, що було відомо й центральній владі, яка не раз наказувала Кошеві припинити ці справи до закінчення війни. З грамотою такого змісту звернулася цариця до Запорожців 20-го априля 1773 р., але-ж тут вона вже не тільки заспокоює товариство, а ще й висловлює своє незадоволення з приводу того, що робили Запорожці на границях Новоросійської та Слобідської (в Озюмській провінції) губерній та взагалі проти російського правительства. З цієї грамоти видно, що до сенату поступали «превеликія жалоби» на військи Запорозьке. Перше — полковник Гараджа та писар Роменський «безпретанно» наїжають на Озюмську провінцію Слобідської губернії й, покликаючися на те, що землі належать Кошеві, чинять там великі «самовольства, озорничества, наглости и самыя крайнія разворенія»: виводять до себе панських та військових «казенныхъ» людей, займають худобу, забирають хліб, нищать посіви на полях і навіть траву, рубають ліс і т. ин. Друге — роблять утиски й мешканцям Єлисаветградської провінції, в Новоросійській губернії, збройною рукою забирають і виводять кудись до себе тутешних поселенців і навіть пікинерів з їх родинами та майном, а деякі поселення збираються воесім зруйнувати. Третє — військо Запорозьке ставить явні перешкоди будуванню кріпостей Дніпровської лінії, що правительство ставило з 1770 року і не дозволяє вишукувати й приставляти для будування кріпостей «закопаного в землю ще за попередніх часів татарами, в околицях цієї лінії, обкаленої цегли, тесаного плитного каміння та вапна».

Такі справи примусили січовиків послати до Петербурга нову депутацію, яка-б там захистила військо од усяких утисків і довела-б правительству російському законність всіх претензій запорозьких на ті землі, на які претендувала адміністрація двох оусідніх в Запорожжям губерній. Спершу було послано в 1774 році полкового старшину Антона Головатого, а потім, як він після двохмісячного перебування повернувся до Січі з доказами призначення Григ. Потьомкіна (наказ 31 мая 1774 р.) новоро-

сійським генерал-губернатором, Кіш послав знову депутацію, в складі військового осавула Сидора Білого та старшин Логина Мощенського і Антона Головатого, які й поїхали з різними доказами прав та вольностей Запорозьких. Відомостями про цю останню депутацію, що перебувала в Петербурзі аж до скасування Січі, й заповнено *восьмий* розділ (стор. 320—338); в ньому теж наведено чимало уривків з донесень Головатого та депутації, що освітлюють відношення російського правительства до Запорозжя. Наведено цілком і листа Потьомкіна (од 21 юня 1774 р.) до Калнишевського, де цей «однокуринець» кошового «суїда по Новоросійській губернії» висловлює йому овою пошану, а разом з тим посилає «карманні двигарки» та оксамиту на одержу, щоб Калнишевський добром вгадував про Потьомкіна, і в свою чергу, просить кошового прислати йому «гарного татарського коня, щоб ковакувати годився».

Десятый розділ: «атакованіє Сѣчи, паденіє IV-го и послѣднїго Коша, Запорозькаго военнаго ордена — 1775» (стор. 339—353). Тут йде мова про знищення Січі на Підпільній і скасування війська Запорозького; головним чином Скал-ий користується в цьому розділі оповіданням Коржа. Починається він міркуваннями автора про те, що «буйство и дерзость общины» Запорозької накликає на неї справедливий гнів Катерини II, яка «бачила, що Запорозьке військо низове, не вважаючи на хоробрість та старанність в військовій справі, в тодішньому ошовму орденському складі, не може бути вірною областю та підпорою південних границь імперії», та до того ще й стало воно, після Кучук-Кайнарджійського миру, вовсім непотрібним. Через те січове ковацтво й було скасовано. Кінчається-ж цей розділ здогадкою про долю останнього кошового Калнишевського; Скал-ий припускає, що Калнишевського було вяслено кудись «въ Донокое войско», де він і вмер. Підставою для такого припущення служить записана М. Максимовичем народня пісня:

Ой, полети, полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти,
Ой принеси, принеси, да чорная галко, од кошового вісти!

Страшна доля Калниша, що більше 25 років страждав у казематах Соловецького монастиря, для Скальковського, як і для всього тодішнього громадянства, була невідома!

Останній, *десятий*, розділ (стор. 354—378) другої частини знайомить нас з долею бувших Запорозьких коваків після 1775 року, аж до року 1840-го. Тут подано відомости про Чорноморське військо од його утворення 1783 р. до переселення на Тамань та про його життя й поділ вже на Кубані. Частина коваків, яка, по зруйнуванні Січі не хотіла коритися російському правительству, перебралася в межі Туреччини й утворила при устьях Дунаю, коло Георгіївського рукава (Гедрилле-Богаз) так звану Задунайську Січ, з усим тим ладом, який існував і над Дніпром. Запорозжці тут захопили досить значну територію й протрималися під захистом турецької влади до 1828 року, се-б то до того часу, коли кошовий Йосип Гладкий, скористувавшись

подіями російсько-турецької війни 1828—1829 рр., перейшов з частиною козаків на сторону Росії. Цих січовиків російське правительство перевело в Дунаю на береги Азовського моря, в околиці Бердянська, де, під іменем Азовського козачого війська, розселило їх в чотирьох станицях: Нікольській, Петрівській, Новоспасській та Покровській. Відомості, що подає Скальковський про задунайських січовиків випадкові, уривчасті, але ж цінні тим, що інших майже ніде не знаходимо (коли не рахувати статті Хв. Кондратовича (Вовка) у «Кіев. Стар.» за 1883 рік).

Цим власне й закінчується історія Запорозької Січі, бо третя частина II (стор. 381—437) містить лише нивку документів та списки кошових і суддів військових од 1576-го до 1775-го року, список гетьманів обох сторін Дніпра і кримських ханів. Серед документів на першому місці стоїть Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького (15 січня 1655 р.); далі йде «образець общей войсковой рады 1654 г.», взятий з III тому «Собрания государственных грамот и договоров» (СПБ., 1832, стор. 494—95), грамота московського патріярха Іоакима 1688 р. до архимандрита Межигірського монастиря Хведосія Васківського, в приводу того, що київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський робив спроби «безпристоино й безкаленно» усунути Межигірський монастир од завідування Січевою церквою. Патріярх бере сторону Межигірського монастиря, свою ставропігію, й затверджує за ним право подавати Запорозькому військові духовенство до Січі. Всі наведені в III частині документи, хоч і стосуються до минулого Запорожжя, але ж всі, за малим винятком (№ 8 — донесення козаків про політичні події 1755—1759 рр. в Криму, № 11 — границі Запорожжя 1774 р. та № 13 — наказ депутатам до комісії для вироблення «нового уложенія» не Запорозького, а стороннього, походження. Доводиться сильно жаліти, що Скальковський не змістив у своєму додаткові тих запорозьких документів, про які він часто згадує й наводить з них уривки в тексті своєї «Історії Новой Січи».

До своєї книжки Скаль-ий додав малюнок: герб війська Запорозького з різними військовими атрибутами кругом нього, а в боків дві постаті — якогось старшини з булавою (можливо, кошового) в правій руці та козака з складеними на грудях руками; на стор. 26—27 — вміщено зразки запорозьких печаток, в тому числі й Задунайської Січі. На першій сторінці вихідного аркуша поміщено такий віршований уривок (з твору Тимки Падури):

О щасливий, хто зродився
На пустині козаком!

Козак пана не знав з віка,
Він зродився на степах;
Стався птахом з чоловіка,
Бо зріс в ківських стременах.
А отаман тільки свисне —
Всі козаки в луку давонять;

А як коня в ногах стисне,
То всі вітри перегонять.
О, щасливий, хто зродився
На пустині козаком!..*)

Під наведеним уривком примітка: «Запорожская пѣснь». — В кінці на чотирьох додаткових сторінках вміщено список передплатників на «Історію Нової Сѣчи» з 1 червня 1841-го до 1-го лютого 1842-го року. Найбільше передплатників дали Одеса та Чорноморське військо; всі передплатники — мешканці Степової України, тільки два з них перебували в Курську, а один — у Вятці.

Отаким зміст «Історії Нової Сѣчи» Скальковського в першому її виданні.

IV.

Пустивши в світ перше видання своєї «Історії Нової Сѣчи», Скальковський подав свою працю до російської Академії Наук «на Демидівський конкурс». Але-ж книга тут успіху не мала: «не удостоилася премій вь слѣдствіе замѣченнихъ погрѣшностей»**). Які це були «погрѣшности», на думку рецензента труда Скальковського, не знаємо, бо Академія Наук публікувала тільки ті рецензії, що аазначали лише позитивну вартість поданих на конкурс праць. Та ця невдача не зменшила енергії нашого історика. Він вперто працював над історією Запорожжя та близькими до неї питаннями. 1841 р. він надрукував в Одесі статтю (на підставі Запорозького архива) «Сношенія Запорожья съ Крымомъ. Матеріали для історіи Новороссійскаго Края». Тут він вмістив мало не цілком один документ 1749 року, що являється «журналом» переговорів, які велися між представниками Запорожжя та кримського хана. Обіхав ще раз у 1845 році Запорозькі «Палестини», добре оглянув місця Старої й Нової Січей, поробив їх плани й зібрані відомости опублікував на сторінках «Журнала Министерства Внутреннихъ Дѣлъ» (1846 р., № 1), під заголовком: «Поѣздка по Запорожскимъ урочищамъ» (по-над Дніпром та Бугом).

Того-ж 1845 року випустив ще одну працю: «Наѣзды гайдамаковъ на Западную Украину въ XVIII столѣтіи (1733—68 гг.), Одесса, 1845, 230 стор., in 8^о». В цій книзі він, на підставі Запорозького архиву та матеріалів, знайдених в конфіскованих архивах 1831 року, — дає історію гайдамацьких рухів. Остання книга звернула на себе увагу М. Максимовича, і той помістив, з приводу неї, на сторінках «Москвитянина» (1845 р., ч. III, № 5) свою статтю: «Извѣстія о гайдамакахъ», яка дає оцінку не лише «Наѣздамъ гайдамаковъ...», але й «Історії Нової Сѣчи»***).

*) Вірші передаю в сучасному для нас правопису.

***) «Журн. Минис. Народн. Просвѣщ.», 1847 року, іюнь, отд. III, стор. 80—82. «Демидовскимъ» конкурс зветься од імени відомого московського капіталіста Демидова, що дав кошти для присудження премій за наукові праці.

****) «Москвитянинъ», 1845 р., ч. III, № 5, стор. 44—68; передруковано в першому томі «Собранія сочиненій М. А. Максимовича» (Київ, 1876), стор. 572—594.

Максимович розглядає ці праці разом, бо між ними є внутрішній зв'язок: «Навіады гайдамаковъ» доповнюють «Історію Новой Сѣчи», й їх написано з метою «очистити память товариства славного Низового війська од плями, накладеної на нього де-якими алочинними його членами», які брали участь в Коліївщині («Іст. Нов. Сѣчи», 281). Присуд, винесений Максимовичем, досить суворий. Скальковський не розібрався в подіях, не розібрався в матеріялах і переплутав те, про що йому доводилося говорити, а діячів Коліївщини виставляє в неправдивому освітленню. Про відомого Мотронинського ігумена Мелхиседека, Значка-Яворського, говориться, що він був заарештований уніятським єпископом Гервасієм Линовським (справді-ж це робив Феліціон Володкевич), що, по звільненню з арешту, він, щоб помститися над своїм ворогом, іде до цариці Катерини, до Петербургу, а звідти в вигаданому грамотою цариці на Запорожжя, обідає, після подорожі до Січі, вімовники по-над р. Громоклесю й там умовляє старого запорожця Григорія Залівняка, щоб той одпустив в ним свого молодшого сина Максима, про якого Скал-ий висловлюється, що «грубая чернь» вважала його «героєм України», а імя його придбало «столь горькую иввѣстность»). Зазначає Макоимович і те, що в «Іст. Нов. Сѣчи» Скал-ий видає за стародавні народні пісні твори Падури, визнає безпідставним поділ наших пісень на «запорозькі» та «малоросійські» («Іст. Нов. Сѣч.», 144), й де-які твердження Скал-ого називає казкою, а де-які незнання його готовий пояснити впливом польських та жидівських матеріялів: «чи мало про що трапляється не знати, особливо коли, наприклад, збираючися писати про Запорожців та Гайдамаків, станемо збирати матеріяли з польських та жидівських джерел, а не прочитаємо «Історію Малоросіи» Маркевича». А в другому місці Максимович так говорить: «так і видно, що історик (Скал-ий) не українець і не близько знає городову й низову Україну!..»**) «Иввѣстія о гайдамакахъ» — це єдина, відома нам, оцінка першого видання «Історію Нов. Сѣчи»; вважати її пристрасною не можливо. Максимович цілком влучно занотовує слабій стороні праці Скал-ого що до користування архивними матеріялами та творами народньої словесности.

Зазначивши довгу низку фактичних помилок Скал-ого в «Навіадахъ гайдамаковъ...», як і в «Історію Новой Сѣчи», хибного користування джерелами та невміння розуміти їх, Максимович говорить: «при його трудолюбстві та любови до Запорожжя, він може зробити правдиву послугу історії козаччини, як найде засоби швидче видати в оригіналі можливо більше актів в того Січевого архиву, що знаходиться в його руках, а нього він вже витяг стільки нового та цікавого для історії Запорожжя та Гайдамаччини. Поспішність в цьому випадкові була-б значно ліпше тої, з якою він судить і твердить про ті предмети, з якими ще не досить ознайомилася його думка. Мати «перед своїми очима

*) «Собран. сочин.», I, 576 і 574.

**) «Собран. сочин.», I, 577, 581 і 593 (див. «Істор. Нов. Сѣч.», 143).

тисячі запорозьких паперів» — ще не значить вловити характер та долю Запорожжя; прослухати або перечитати сотню, а то й дві козацьких пісень і нових віршів, написаних по вразку Іх, — ще не значить вловити характер запорозьких пісень»). Отак оцінював Максимович праці Скальковського!

А між тим Скал-ий перероблював свою історію Січі, бо перше видання розійшлося протягом двох років. Половина його пішла на Кубань, до Чорноморських козаків**), і це давало Скал-ому підставу працювати над своєю книгою, тим паче, що 1842—1845 рр. в Катеринославу було приставлено йому ще більше 60 зв'язків паперів запорозьких. 1846 р. книга вийшла другим виданням, значно збільшеною та доповненою: кожна частина вийшла окремою книгою, отже праця розрослася більше, ніж вдвоє: перший том — 370 стор., другий — теж 370 і третій — 296 стор. До праці додано карту Запорозьких земель, плани Старої й Нової Січей та деякі малюнки.

Друге видання своєї «Історії Нової Січи» Скал-ий знову подав «на Демидовській конкурс». З загального справоздання про шістнадцяте присудження Демидівських нагород бачимо, що й на цей раз труд нашого історика не придбав грошової нагороди — ні повної (1480 рублів), ні половинної, але-ж Академія Наук постановила «з похвалою згадати» про нього, поруч з працею архимандрита Макарія (Булгакова, пізніше видатного історика російської церкви): «Історія християнства в Росії до равноапостольного князя Владимира». В присуді Академії Наук про навану працю знаходимо заяву про те, що до цього часу відомості про Запорозьких козаків були обмежені нечисленними фактами, які подають нам королівські привілеї та царські маніфести, а також небезсторонні оповідання чужоземців, в яких лше один Боплян правдиво малює життя козаків. Що-ж до «устройства» Запорозького Коша в останні роки його існування, то воно було нам «дуже мало відоме». Зазначивши, на підставі яких матеріалів Скал-ий писав свою історію Січі, й передавши загальний зміст кожної її частини, справоздання згадує про те, що перше видання книги не заслужило премії з-за помічених помилок. «Тепер-же її подано на конкурс в другому виданню, виправленому та збільшеному, в 3-ох томах». Автор, одержавши більш 60 нових зв'язок запорозьких актів, значно виправив і поширив свій труд, «здогади замінив автентичними актами, помилки в іменах і цифрах виправив, збільшив подробиці історичні та географічні». Через те в другому виданню труд вийшов «шри-найми» вдвічі ширше першого» й оправедливо заслуговує «уваги» Академії Наук та «отечественныхъ историковъ***).

Скальковський і після 1846 р. не переставав інтересуватися Запорожжям та працювати над його історією. У передмові до

*) «Собран. сочин.», I, 591.

**) «Ист. Нов. Січи», т. I, 3-е видан., стор. VIII.

***) «Жур. Мив. Народ. Просв.», 1847 року, июнь, отд. III, стор. 62 та 80—82.

третього видання «Історії Нов. Сѣчи» він заявляє, що й після того зібрав ще «цілі сотні» нових документів, «не стільки, може, цікавих, як попередні», але ж таких, що доповнюють деякі прогалини в ранішій редакції або міняють справжнє значіння подій». На підставі них, було видруковано Скал-им кілька статей на оторінках «Кіев. Старини» (pp. 1882—1885)*), а потім він ще раз проредагував та виправив свою «Історію Новой Сѣчи» і випустив її третім виданням в Одесі, на кошти Г. Г. Маравлі — ч. I (XIII+302 стор.) і ч. II (358 стор.) у 1885 році, а частину III (315 стор.) — у 1886 р. Це було вже останнє видання зазначеного труда Скал-ого, на якому він зазначив, що його праця «удостоєна почетнаго отзыва» Академії Наук (розуміється друге видання). Крім планів Січей, карти Запорозьких володінь і зразків козацьких печаток, автор прикрасив особливими малюнками заголовну сторінку кожної частини: в першій частині вмістив портрети двох козаків, що стоять по боках військового герба, або, як каже сам історик, портрети кошового та судді, взяті «з орнамента ікони Покрови Божої Матері, що переховується в церкві села Покровського», на місці Січі; в другій — «малюнок козака, напевне — гайдамацького ватажка, знятий з ікони в колишній церкві Уманського Василіяньського монастиря», а в третій — вид Січевого майдану в 1743 році**).

В порівнянні з першим друге та третє видання «Історії Новой Сѣчи» одрізняються не лише своїми, значно більшими, розмірами, але й вартістю свого змісту. Рецензія Академії Наук, оцінка, зроблена М. Максимовичем, а також і ґрунтовніше ознайомлення дослідувача з минулим Запорожжя заставили його одмовитися од замічених в першому виданні помилок своїх тверджень. Так, Скал-ий одкидає поміщений в першому виданні, як епіграф до книги уривок quasi-запорозької пісні:

О щасливий хто зродився
На пустині козаком!..

а замість того помістив:

В цім місці над Дніпром
Да над Базавлуком
Будем Нову Січ городити,
Та й будем у неї жити

І Бога хвалити... (без зазначення, звідки взято наведені слова).

*) «Ист. Нов. Сѣчи», ч. I, стор. X, вид. 3-тє.

***) Ibid., ч. I, стор. XI—XII (вид. 3-тє) На третє видання «Історії Нов. Сѣчи» можемо вказати рецензію Ів. Каманіна в «Кіев. Стар.» 1886 року: «апрѣль» — на першу частину (стор. 794—796), на другу — «августъ», стор. 732—735 і на третю частину — «октябрь», стор. 372—374. Крім того, в декабрьській книзі «Журнала Милос. Народн. Просвѣщ.» за той-же 1886 рік (стор. 425) вміщено невеличку замітку, автор якої вітає третє видання наукової книги, як дуже рідке явище, зазначає заслугу Скал-ого в справі дослідження запорозького архівного матеріалу, а також поступ самого Скал-ого що до розроблення намічених ним при складанні «Історії Нов. Сѣчи» питань.

Далі, він повикидав всі ті вразки ніби стародавніх народніх пісень, про які Максимович зауважив, що вони не народні, а твори Тимка Падури; замість них наводить інші; викинув і свої міркування про поділ народніх пісень на «малоросійські» та «запорозькі». Збільшив у кожній частині кількість розділів (в 3-му виданні, наприклад, перша частина має десять розділів, а друга — одинадцять), а кожний розділ збільшено новими виписками з архивних матеріалів. Через те праця стала більш змістовною й придбала більшу наукову вартість, ніж вона мала в першому виданні.

Та не вважаючи на багатство архивного матеріалу, яким користувався Скальковський, не дивлячись на сторонні перероблювання та поправки «Історії Новой Сѣчл», вона навіть і в третьому виданні не вільна од численних дефектів, й авторові її можна робити багато закидів. Перш за все треба сказати, що Скал-ий не використував всього того архивного матеріалу, який він мав повну можливість використати. Знову повторимо, що нема нічого дивного, а тому й не ставимо в вину Скал-ому того, що він не користувався архивами київськими, звідки А. Андрієвський витяг силу запорозьких документів для своєї збірки: «Дѣла, касающіяся Запорожцевъ, съ 1715—1774 г.» (стор. II + 283—715 + III), або московськими, скарбами яких Д. Еварицький наповнив два величезні томи своїх «Источниковъ для исторіи Запорожскихъ козаковъ»^{*)}. І в даному випадкові маємо на увазі архив Катеринославського губерньського правління, що зберіг в собі значну кількість або безпосередньо запорозьких документів, що вийшли з Січевої канцелярії, або таких актів, що проливають ясний промінь на життя Запорожжя. Поставившись до справи «по-генеральски», Скал-ий, очевидно, сам особисто не дуже то уважно ознайомився в них, а цілком покладався на ріжних канцелярських урядовців і їх руками вшукував серед архивного безладдя потрібні для себе документи. Ці-ж урядовці, помимо того, що просто не цікавилися минулим свого краю, могли дивитися на доручення розшукувати запорозькі папери, як на брудну, осоружну роботу й ставитися до неї чисто формально. Завдяки цьому, багато де-чого валишилося для Скальковського невідомим. Літом 1904 р. в згаданому архіві працював студент київського університету Мик. Терновський й наслідком його роботи було опублікування на сторінках «Вѣстника Екатеринослав. Губернскаго Земства» (а потім окремою книжкою) нивки запорозьких документів 60-х та 70-х років XVIII століття. 1905 року в тому-ж архіві працював О. Богумил, який знайшов і оголосив на сторінках «Лѣтопися» Катеринославської Архивної Комісії (вип. II) не мало цінних актів, в тому числі й складенія Азовською губерніяльною канцелярією, вараз по

^{*)} Збірку матеріалів А. Андрієвського вміщено у XIV томі «Записокъ Одесскаго общества исторіи и древностей». «Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ» Д. Еварицького вийшли 1903 р у Володимирі на Клязьмі; т. I та II, стор. II+2107+122.

скасуванні Січі, список зімовників, слобід та населення тих Запорозьких паланок, що лежали на схід од Дніпра і ввійшли в склад Азовської губернії. Поруч з паланками Орільською, Самарською, Протошчанською та Калміуською, про які говорить Скальковський в першому розділі I частини (3-тє видан.), згаданий документ називає ще й паланки Личківську, Могилівську, Борвіностінську, се-б то паланки, що утворилися вже перед зруйнуванням Січі й залишилися невідомими для нашого історика Запорозжя. Авторіві цієї статті відомо багато запорозьких документів в архіві Катеринославського губерньського правління. Де-які з них вже використано на сторінках ріжних випусків «Літописи» Катеринославської Архив. Комісії, «України» за 1914 р. та інших, значно більше було переписано й підготовлено до друку, а ще більше залишилося тільки відомими й ніяк невикористаними*). Між останніми зберігається «дїло» про конфіскацію майна кошового Петра Калнишевського та де-яких старшин; в ньому вміщено докладний опис старшинських зімовників з їх хатами, господарськими будинками, худобою, кіньми, хлібом, одежею, грішми та иншим рухомим майном. Докладний опис кожної речі з старшинського майна красномовно малює побут січовиків, і для Скал-ого, що любить наводити всякого роду «любопытные» документи, дані згаданого акту мали-б велику вартість, тим паче, що тут єсть і власноручний лист Калнишевського, писаний в-під арешту до генерала Петерсона. Останньому було доручено тимчасово доглядати сеньєстровано старшинське майно, і Калнишевський просить його видати з взятого у кошового добра певну кількість сукна слугам Калнишевського, серед яких єсть і хрещені турченята. В архіві-ж губерньського правління бачимо й документи, які свідчать про незадоволення й глухі протести низів з приводу скасування Січі (справа запорозького писаря Опанаса Фридрика та інших, в тому числі й кількох робітників бувшого кошового в його зімовникові на Саксагані: чутки про те, що якийсь Метелка в 30-ма тисячами калмиків йде в-ва Дону в-для оновлення Січі); є відомости про січевих канцеляристів та инше. Правда, всі ці акти стосуються переважно останнього десятиліття існування Запорозжя та перших кроків московської адміністрації на Січевій землі; та все-ж такі вони-б дали багато подробиць та фактів, що змінили-б характер «битописання» нашого історика й виставили-б в правдивішому освітленні де-яких бувших запорозьких старшин, як ось Сидора Білого, що, разом з своїм зімовником над Інгульцем (при усті балки Гордоватої, вище слободи Андріївки-Сачованової, Херсон. повіту), придбав од уряду ти-

* На сторінках «Літописи» Катеринослав. архівної вміщено: «Къ біографіи Лазаря Глобы» (вип. VIII); «Матеріали для історіи колонизація бывшихъ Запорозькихъ владѣній» (вип. IX, 168—215); «Къ історіи бывшихъ Запорозькихъ старшинъ и козаковъ» (вип. X, окрема відбитка — 1915 р., стор. 1—47). На сторінках «України» (1914 р. кн. III, 9—21) — «До історіі Задунайської Січі», за підписом В. Степовов. Що до виготовлених до друку запорозьких матеріалів, в кількості не менше десяти друкованих аркушів, то серед них найбільше актів 1768 року; все переписане загинуло.

сяч п'ятнадцять десятин землі, що тяглася од Ігульця аж до Висуні*). Невідомі Скал-ому документи архива Катеринославського губерньського правління послужили-б прекрасним доповненням до тих матеріялів, які випадково опинилися в руках автора «Історіи Новой Сѣчи». Таке саме значіння для нього мали-б і матеріяли коносторського архиву в Катеринославі, які дають докладні відомості про ті села та парафії, що утворилися ще за часів існування Запорозької Січі. Двохтомова праця єпископа Хвєодосія (Макаревського): «Матеріали для историко-статистического описанія Екатеринославской епархіи (церкви и приходы прошедшаго XVIII ст.)», вип. I—573 стор.; вип. II—372, — та збірка документів, опублікована у IV книжці «Лѣтописи» не раз вже згаданой Катеринославської архивной комісії, під заголовком: «Матеріали для исторіи церковнаго устройства на Запорожьѣ», — свідчать про те, що й коносторський архив дає не мало для освітлення минулого Запорожжя. І Скал-ому, який писав «Історію Нов. Сѣчи» виключно на підставі місцевих джерел (архиви Степової України), необхідно було знати й використати все, що тут переховувалося, тим більше, що він знаходився в таких сприятливих умовах, які рідко коли випадають на долю провінціальних дослідувачів минулого.

І в «Історіи Новой Сѣчи», як і в інших своїх трудах, Скальковський теж стоїть на ґрунті загально-російського централістично-державного погляду і в цього погляду оцінює різні історичні події та діяльність поодиноких осіб, що мали те чи інше значіння в історії Запорозького війська, а через те, не дивлячись на явні симпатії до січовиків й овоє захоплення Нивовим товариством, як рицарсько-орденською організацією, історик Запорожжя часто уникає історично-об'єктивного, правдивого малювання подій й став на шлях тенденційний, в упередженніях ставиться до деяких осіб та явищ. Єднання Запорожжя, як і цілої України, а Московщиною, покірливість козаків Росії та

*) Літом 1778 р. на зимовник напали розбишани — поштарі-старовіри в близької слободі Шестірни, мордували Сидора Білого, пекли його вогнем, вимагаючи грошей, а зникли, забравши багато добра, в тому числі й золоту медаль, видану царницею йому, одночасно з іншими запорозькими старшинами, 1772 року. 1783 року він був «предводителем дворянства» Херсонського повіту й підписувався «Сидоръ Белый» (з документів архиву Катеринослав губер. правління). Це була людина, що вміла дбати про себе. З складеної ним 27 травня 1788 р. духовниці видно, що в нього тоді було одведеної 9 тисяч десятин під дві слободи — «Висунь при усті Вербової балки», а другу Гордоватку, «при усті Гордоватої», але-ж заселено було лише Гордоватку; тут було (писав Білий) 25 дворів з «людми, состоящими по нымѣшней четвертой ревизіи записанными за мною мужеска полу тридцатью, да послѣ оной приобрѣтенных мною собственнымъ коимъ коштомъ и стараніемъ двадцатью мужеска, да всѣхъ съ значащихъ по ревизію и после оной приобрѣтенныхъ женска полу тридцатью семью душами, стоящихъ мнѣ съ выводомъ на поселеніе восемь сотъ семьдесятъ рублей». Крім того багато було коней та худоби, овець, на р. Ігульці млини деревяний «о пяти колахъ», а на руках прапорщика Григорія Келебердина (з Кременчука) було «серебряною и золотою монетою пятнадцать тысячъ рублей», та на повци в різних осіб 10432 руб. 26 копійок. Все це велике на ті часи майно Сидір Білий передавав своїй жінці Марії та п'ятом малолітнім дітям своїм; опікуном призначав згаданого Келебердина. — «Записки Одес. общ. истор. ...», т. X, 487—88.

служба їй, з повним нехтуванням власних традицій, прав та інтересів — це критерій Скальковському; виходячи з цього, він висловлює осуд або похвалу Запорозькому військові. До всіх російських царів ставиться він з великою повагою, а що до Петра I та Катерини II, то їх просто ідеалізує й підкреслює невдячність до них Запорожців, про жорстокості-ж першого на Україні та на Запорозжі, після зруйнування Січі Яковлевим 1709 р., не агадує (в першому виданні) або висловлюється занадто м'яко (в третьому виданні, ч. II, 16—17). Зате говорить дуже сильно про гетьмана Івана Мазепу, кошового Костя Гордієнка, Пилипа Орлика та ин. «Бридкі честолюбні заміри Мазепи втягли Запорозжя в безодню зради та злочинства. Найвірнішим спільником гетьмана був кошовий Кость Гордієнко, колись слава й окраса Низового товариства, а нині одступник од рідного краю, «предатель» його війська, зрадник Великому Петрові, не вважаючи на всі його ласки до війська». Перехід Гордієнка до Карла XII, в Будищах 28 березня 1709 р., — це «горестное событие... «Гірко подумати, що той самий Гордієнко, про якого говорять і перекази, й навіть народні пісні, пізніше став зрадником і причиною сорому для славного Запорозжя»). Часи перебування січовиків під владою Москви до 1709 р. — це «для Запорозжя прекрасные годы», тоді коваччина була «славна од моря до моря»; після 1709 р. Запорозжці «тиняються по ворожих Ногайських степах і просять хліба в кого? — о, сором! — в Кримського хана!» — каже Скал-ий й додає: «Отакі були наслідки улесливих обіцянок проклятого Івана Степановича (Мазепи), гетьмана, та немисних намірів «сорвиголову» кошового Костя Гордієнка, імя яких стало лайкою на Україні»**). Про Пилипа Орлика теж гостро висловлюється: зве його винуватим зрадником***), каже, що його «ні роки», а ні невдачі не могли наутити», що «з кредитивними лястами шведського короля чимчикував до Німеччини, Франції й Туреччини, щоб настроїти ці держави до війни в Росію та для чого? для поставлення дрібного авантюриста, зрадника і бунтаря Пилипа Орлика на гетьманство в Малій Росії, мимо волі Петра Великого!.. та всі інтриги були марними: Малоросія вставалася в спокою та покірливості Росії; тільки одно Запорозжя пило гірку чашу лиха за свої тяжкі помилки†). З наведених уривків видно, що українські національні герої не викликають симпатій історика. Співчуваючи офіційним московським поглядам, він хвалить Івана Малашевича, Івана Білецького, Сидора Білого, Антона Головатого, Тимковського, Йосипа Гладкого та ин., що «самоотверженню» служили російському урядові й за те в більшості своїй мали й землю з кріпаками, й чини та нагороди. Про Йосипа Гладкого, що 1828 р. перетяг на бік Росії задунайських січовиків і за те придбав земельні багатства на Катеринославщині і вмер генералом, Скаль-

*) «Ист. Нов. Сѣчи», час. II, 13, 15 та 19 (вид. 3-тє).

**) Те-ж 166—167 (першого видан.).

***) Те-ж перше видання, стор. 172.

†) «Ист. Нов. Сѣчи», ч. II, 49 і 24—25 (видан. 3-тє).

ковський говорить: його «імя козацтво повинно переховувати в вічній славі»^{*)}. Таким чином, автор «Історії Нової Сѣчи», часом, можливо, в супереч своєму бажанню й прихильності до Низового козацтва, примушений був говорити зовсім не те, чого вимагають об'єктивні факти минулого.

Дух часу та стан історичної науки що до України примусили Скальковського висловлювати такі погляди та твердження, які зараз не можливо приймати. В першу чергу стоїть питання про походження українського козацтва. Визнаючи козацтво чисто українським явищем (що потім викликало те саме й на Московщині), він схиляється до думки, що воно повстало виключно під впливом політичних подій, се-б то під впливом боротьби слов'яно-українського світа в монголо-мусульманським (та турецьким), економічні та соціальні умови походження козацтва цілком нехтуються Скальким. В часи загрозливого порабощення татарами нашого народу, він почав переселятися в стародавні своїх полеліщ в неприступні й непридатні для ворогів степи, прилеглі до Дніпра, Дону, Бугу та інших річок, що вливаються в них^{**}). Ввагали кажучи, цей погляд якийсь невивірний, і в наші часи вже не має вартості; в ним тепер ніхто не рахується (та й не рахувався). Власно історію Запорозького козацтва він починає од 1500 року, коли воно появилася вже «історично і політично»; при цьому він вважає Запорозьке (чи взагалі українське) козацтво батьком і козацтва московського, в ріжних його галузях.

Запорозьке військо Скалький любить називати орденом, зближає його з латинськими західньо-європейськими духовно-рицарськими орденами, знаходить багато спільного в ними: назва «товариство», організація, безшлюбність, покірливість старшим, призначення (боротьба з мусульманами та неправославними), відсутність приватної власності на Запорожжі — все це дає підставу Скальковському вважати Низове товариство за рицарський православно-слов'янський орден^{***}). Погляд, що «Запорожжя мало орденську організацію», був поширений в польській літературі; на польських істориків та письменників (наприклад, Мих. Грабовського) покликається Скальковський, а праця Мих. Гоголя, вміщена в «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія» (апріль, 1834 року), під заголовком: «Отрывокъ изъ истории Малороссія» (отд. II, стор. 1—15) — ще більше могла переконати його в правдивості такого погляду. Але-ж мусимо його цілком одкинути, як безпідставний. Де-які ніби спільні риси між Запорожжям та духовно-рицарськими орденами треба одкинути. Безшлюбність, наприклад, серед січовиків зовсім не була такою суворю, як про це говорять Скальковський та інші письменники. Твердження першого, що одруження козака було одною з причин виключення його з товариства зовсім не відповідає дійсності:

*) Те-ж 373 (перше видання).

***) «Ист. Нов. Сѣчи», 5—6 (першого видан.); ч. I, 6—8 (вид. 3-го).

***) «Ист. Нов. Сѣчи», розділ 3-й першого видання й те-ж розділ III част. I видання 3-го.

жонатий козак не тільки не виключався з товариства, а ще й міг займати в ньому високе положення. Найяскравіший приклад цього бачимо в особі Івана Сірка: він ніколи не поривав зв'язків а своєю дружиною та доньками (що жили в Мерефі, коло Харькова), дбав про них, одвідував їх, і в той-же час залишався козаком, не раз був кошовим, користувався великим авторитетом серед січовиків, які серед українського народу. Що Сірко не був якимсь винятком з загального правила, можна бачити й з документів XVIII ст. Безшлюбність січовиків обмежувалася тільки вимогою не водити жінок до самої Січі, що викликалося, як влучно визначає Ів. М. Каманін, необхідністю кожному хвилину бути готовими до нападу ворога або зустрічі з ним*). Одпадає й друга півби спільна для Запорозжя й рицарських орденів риса — відсутність приватної власності. У першому виданні своєї історії Січі Скал-ий твердить, що Січове «товариство не мало навіть приватної власності («отдѣльной собственности») ні в землях, ні в хатах, ні в стадах: кожний розпоряджався тільки конем, яврюю та придбаною на війні й призначеною на його часть здобиччю. Зімовники, села, стада та ин. мали тільки жонаті, по звільненні з товариства». Через те, що таке твердження перечило тим звісткам, що були в приступних Скал-ому запорозьких документах, то він, додавши далі, що «сам кошовий не мав нічого власного», що Запорозжці, як стародавні спартанці або латинські духовні рицарі, їли спільно по курінях, — зауважує тут в окремій примітці: «те, що звалось зімовником судді, кошового й т. д., було не що инше, як право користування військовими «дачами», замість платні, в весь час заміщення посади, се-б то один рік**). Але-ж Запорозький архив давав таку силу доказів існування серед товариства приватної власності (поруч в власність колективною, військовою), що наш історик мусів одмовитися од такої думки і в інших виданнях свого труда він зовсім не згадує вже про неї. Отже, як-би не був принадним той погляд, що Запорозжці — «орден словянських рицарів***) в буквальному значінню цього слова, але-ж його необхідно одкинути, як це зробив М. Максимович ще в 1845 році. Тільки сильний вплив польських течій 30—40-х років XIX в. міг прищепити його Скал-ому, а що він піддавався польським течіям, це легко побачити, переглянувши всі три видання «Исторіи Новой Сѣчи», де він сильно підкреслює польські впливи на Запорозжців, як і на весь український народ. Він часто доводить походження того чи иншого слова, навіть суто-українського, а польської мови, і прикладів цього здибуємо занадто багато. Характеристика козаків та вдовви про них в устах Скал-ого виходять якось перебільшеними й, на нашу думку, иногда односторонніми,

*) «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (відбитки з VIII т. «Чтеній въ общ. Нестора Лѣтописца»), стор. 21.

***) «Истор. Нов. Сѣчи», перше видав., 43. Наведена тут росписка Калнишевського (згадана на 319 стор.) нічого не говорить проти існування приватної власності на Запорозжці.

***) «Ист. Нов. Сѣчи», перше видав., 42.

якимись такими, що тяжко примирити їх одну в одну. Раз він каже: «січове товариство, вічне юне, безсмертне, вічно готове й до бою й до веселощів, серед бенкетів та гульні, було однако-ж готове до війни»^{*)}; иншого-ж разу заявляє: «Запорожці були природні хвастуни, кожна їх пісня про це свідчить; так, в одній сумній думі про скасування Січі козаки себе втішають:

Ой, крикни, Петре-батьку,
Сунемся всі за родиноньку нашу!
Тільки скажи, батьку,
З вражого війська зваремо кашу.
Хіба-ж ми не Запорожці?
Хіба-ж ми не Чорноморці?
Хіба-ж битись не вчили нас батьки?..**)

З одного боку — вічна юність, безсмертність, постійна готовність до бою, а з другого — пусте хвастання, несерйозність — спільного дуже мало!

Як перший працівник на ґрунті докладного, на першоджерелах заснованого дослідження історії Запорожжя, Скальковський не міг уникнути деяких помилок, що залишилися у всіх трьох виданнях «Історії Нов. Сьчи». Перш за все кидаються в вічі помилки що до топографії. Наводимо їх кілька звразків. Річка «Мертві Води», або «Мертвовод», вливається в Буг. На 28-ій сторінці другої частини (видання третє) Скальковський говорить, що через Буг, при устю річки Мертвих Вод, там де тепер місто Вознесенськ, був запорозький перевіз; але-ж це не перешкоджає йому нижче, на сторінці 141-ій той-ж частини й того-ж таки видання, заявити, що Мертві Води вливаються до р. Інгула: «вони (поляки) перейшли Синюху коло Торговиці й по степах забралися до вершини р. Мертвих Вод, що вливаються до р. Інгула». Зазначаючи територію, що належала військовій Запорозькому, він свідчить, що повіти Одеський, Тираспільський та Ананіївський (на Херсонщині) не входили в склад володінь запорозьких, а трохи згодом, коли перелічує ті врочища Бугогордівської паланки, де знаходилися численні та багаті візовники, він зауважує, що ці врочища в Ананіївському та Єлисаветградському повітах Херсонської губернії, хоч всі вони лежали на схід од Бугу й до півнішого Ананіївського повіту ніякого відношення не мають^{***)}. Площа Кодацької паланки тягнеться від Микитинового перевозу (се-б то вище Січі) на півдні до р. Тясмина на півночі; а між тим серед слобід зазначеної паланки бачимо й «Камянское», з приміткою Скальового: «коло теперішньої станції Мілової... Херсон. повіту»^{†)}, тоб-то по-за межами Кодацької паланки, значно далі на південь, вже недалеко од Бериславу, в тій місцевості, яку сам історик включає в паланку Інгульську. Справді-ж тут треба розуміти під Камянським ту слободу, що й зараз під тою самою

*) «Іст. Нов. Сьчи», перше видан., 164.

***) Те саме, час. I, 289 (3-тє видан.).

***) «Іст. Нов. Сьчи», вид. 3-тє, ч. I, стор. 21 і 41.

†) Ibid., ч. I, 33—34.

назвою лежить над Дніпром і славиться своїм великим заводом (вище Катеринославу). Ця слобода існувала вже в 60-х роках XVIII стол., мала церкву й про неї зберіглося стільки документів, що небіжчик Орест Левицький мав можливість написати статтю: «Церковні справи на Запорожжі»*).

Треба занотувати ще одну хибу «Истор. Нов. Сѣчи» що до топографії в третьому її виданні. Завначаючи положення якоїсь місцевости або села, Скал-ий іноді й у цьому виданні вживає назву «Бобринецький» повіт, а між тим це не відповідає дійсності. 1829 року, коли було організовано на Херсонщині військові поселення, всі цивільні повітові установи було переведено в Єлисаветграду** до Бобринця, а колишній Єлисаветградський повіт переіменовано в Бобринецький; ця назва й трималася офіційно до скасування військових поселень 1859—1862 рр. Через те вживання Скальковським назви «Бобринецький» повіт у першому (1841 р.) та другому (1846 р.) виданнях «Исторії Новой Сѣчи» — цілком слушне, що-ж до третього (1885—1886 рр.), то ця назва являється вже цілком архаїчною, невідповідною тогочасному адміністративному поділові. Як на приклад, можна вказати: ч. I, 119, ч. II, 186. Такого роду помилок можна-б було навести чимало, та ними тільки не обмежуються хиби «Исторії Нов. Сѣчи». Єсть помилки в хронологичних датах (Кодак, наприклад, засновано поляками ніби 1632 року***), замість 1635-го), в назвах предметів, в читанні самих архивних документів та ин. Так, Скальковський пише «Рогѣвскій» курінь, замість «Рогівський». Таку транскрипцію він вживає не тільки в першому виданні (стор. 20—22), а й у третьому (ч. I, стор. 50 та ч. II, стор. 148), а між тим Ригельман пише «Роговской»†); в спискові курінів 1762 р., наведеному А. Андрієвським, теж читаємо «Рогѣвскій»††), ту-ж форму доводилося бачити мені на запорозькому надмогильному хресті в слободі Зеленої, коло містечка Широкої, Херсонського повіту. На 250 стор. частини першої (3-го вид.) згадується зімовник отамана «Зволевскаго» куріня Шрама; але-ж такого куріня не знайдемо в спискові курінів, що дає сам-же Скальковський. Звідки ввзялася така хиберна назва куріня в «Истор. Нов. Сѣчи», сказати трудно, але-ж можливо припустити, що наш дослідувач неправильно прочитав написане в оригіналі, кажемо — можливо тому, що є докази хибного читання Скальковським запорозьких актів. У першому виданні (стор. 28) в одному документі 1769 року читаємо: «асауль Іванъ Дараджа... Полковникъ Степанъ Делегъ». Цей-же документ наводиться і в третьому виданні (ч. I, стор. 70), тільки тут вже стоїть: «асауль Іванъ Гараджа... Полковникъ Степанъ Гелегъ». Дійсности відповідає останнє читання: в запорозьких доку-

*) «Записки України. Науков. т-ва в Києві, т. IX, Київ, 1912».

**) Єлисаветград було зроблено військом містом і осередком кавалерійських поселень Херсонщини.

***) Видання 3-тє, час. I, 33.

†) Лѣтопис. повѣствов. о Мал. Россіи, час. IV, 74.

††) «Записки Одес. общ. истор.», т. XIV, 655.

ментах ці привіща написано так: «Гараджса», «Велєт», а Скальковський літеру *G* в обох випадках прийняв за *D* й помилку свою виправив тільки в третьому виданні. Назву одної слободи «Гольма», при першому виданні, читав («Гелята?»), в третьому — правильно; другу слободу «Перелєты» читав за «Прилєты»^{*)}. Імя одного в присланих 1773 р. до Січевої церкви ієромонахів Скальковський прочитав: «Кошманъ» (такого імени в православних святцях нема!), і цей ієромонахъ Кошманъ фігурує у всіх трьох виданнях «Истор. Новой Сѣчи»!^{**)}

Інженер-підполковник Дебоскет, який 1745 р. описував і знімав на карту Запорозькі степи, в Скал-ого зветься Дебоскетом^{***}). Кошовий Іван Малашевич, родом з Золотоноші, що дбав про переселення Запорозжів з Алешок до Нової Січі, в деяких місцях історії Січі зветься Милашевичем (перше видан., 172; 3-тє вид., ч. 1, 16 та ин.). Серед збірців українських народніх пісень, поруч в Максимовичем, Срезневським, Гріг. Квіткою, стоїть й імя «Іовецького»†); це, очевидно, перерібка імени Євещького, що допомагав Срезневському збирати матеріали, коли останній складав свою «Запорожскую Старину».

Приступний Скал-ому архивний матеріал (що пізніше значно збільшився) спричинився тому, що автор «Исторії Нов. Сѣчи» припустив де-які фактичні неточности. З них зазначемо лише дві. Зазначену ним кількість слобід та церков на Запорожжі, завдяки опублікованим Андрієвським та Еварницьким документам, як і працям єпископа Хвєодосія Макаревського, О. Левицького та ин., треба значно збільшити††). Далі не точно в Скал-ого й те, ніби справу повороту Запорозжів в Криму до Росії, під умовою прощення їх провини, вперше розпочав «благородуимний козаць» Іван Малашевич, голова москвофільської течії серед козаків, який, ставши кошовим, послав у жовтні 1716 р. «нижайшую челобитную» до гетьмана Івана Скоропадського та миргородського полковника Данила Апостола, прослчи їх заступитися за Запорозжів перед царем. Справді-ж ця справа було розпочато раніше Малашевича. На початку 1715 р. Скоропадський писав до графа Гаврила Головкина, що «5 січня 1715 р. в Запорозької Січі прибув до нього писар Рогуля, що й раніше цього писав секретно до нього, гетьмана, й привіз він, Рогуля, од свого Василя Іосифова листа, в якому той сповіщає про свою прихильність, а більше покликається на його (се-б то Рогулене) словесне донесення». Рогуля-ж усно сказав гетьманові (що потім і написав): «теперішній кошовий та старе (= старше) товариство доручили йому запропонувати гетьманові, що гетьман,

*) «Ист. Нов. Сѣчи», вид. 1-ше, 37; порів., вид. 3-тє, ч. 1, 44.

**) Див. 1-ше видан., 80; вид. 3-тє, 133.

***) «Ист. Нов. Сѣчи», вид. 3-тє, ч. 1, стор. 21, 27; ч. II, 142; порів. «Запис. Одес. общ. истор.», т. XIV, 359—367, де скрізь «Дебоскетъ».

†) «Ист. Нов. Сѣчи», ч. 1, 290, вид. 3-тє.

††) Відсутність «Матеріаловъ для истор.-статист. описанія Екатеринослав. впа́рхіі» Єп. Хвєодосія та «Источниковъ для исторіи Запорож. козак.» Еварницького не дозволяє докладніше з'ясувати цю справу.

коли дійде до нього з Кошу лист од них, Запорожців, про їх військову прихильність під державу його царської величності, тоді виявив найпильніше старання та заступництво для придбання ними прощення за їх провини та за прийняття до попередньої ласки в протекцію, бо після того, як Гордієнка скинуто в кошівства, старики й товариство військове часто приходять до нового кошового й радять йому писати до фельдмаршала Шереметьєва та до гетьмана, просячи їх вступництва*). З наведеного уривку видно, що не кошовий Малашевич підняв питання про поворот Запорожців на старі місця, а зробив це кошовий Василь Іосифов на початку 1715 р., під впливом того настрою, що охопив Запорожців скоро після розташування їх на Ногайських степах, коли ця зміна настільки стала виразною, що козаки скинули з кошівства Костя Гордієнка.

Припускаючи, в залежності од своїх джерел, фактичні неточности, Скальковський виявляє тенденцію не виправляти їх навіть тоді, коли їх показували йому. Як на зразок його впертости, можемо покликатися на такий факт. Містячи на сторінках «Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія» за 1838 р., № 6 і за 1839 р., № 2, уривки оповідань Микити Коржа, під заголовком: «Иаустныя преданія о Новороссійскомъ краѣ», Скальковський додає коротенькі відомости про самого Коржа; такі-ж відомости подає він і в першому виданні «Истор. Нов. Сѣчи» (стор. VI), при чому каже, що «Корж вмер 1835 р. в Самарському монастирі, де його прийняв пресвященний архієпископ Гавриіл». Справді-ж Микита Корж умер не в Самарському монастирі, а в селі Сурсько-Михайлівці, де його й поховано й акт похорону записано до метричних книг місцевої церкви (цей акт мені відомий). Архієпископ Гавриіл, видаючи 1842 р. записане ним «Устное повѣствованіе» запорожця Мик. Коржа, в передмові до своєї «книжиці» виправляє фактичну неточність Скал-ого що до місця смерті Коржа, та той не звертає уваги на цю поправку й зазначену неточність повторює навіть в третьому виданні своєї «Истор. Нов. Сѣчи» (ч. I, стор. VII, примітка), не вважаючи на те, що й Олекса Стороженко в своїй літературній перерібі «Устнаго повѣствованія» — «Спомини про Микиту Леонтіївича Коржа» — правдиво зазначає, де саме жив і вмер Корж.

Багато що зауважень можна зробити авторові «Исторіи Новой Сѣчи», та скільки-б їх не зазначали, цей труд Скал-ого все-таки не втратить свого позитивного значіння. Перш за все це єдиний труд, написаний на підставі актів Січового архіву. Хоч автор і користується працями різних істориків — як російських, так і польських, а иноді й французьких, хоч він любить звертатися до оповідань Коржа або до народних пісень, та головним джерелом для нього являються автентичні документи Запоровської січової канцелярії, і тим самим говорить ніби словами самих Запорожців. В цьому відношенні Скальковський займає виключне становище: ні один історик нашого козацтва не користувався

*) «Записки. Одес. общ. ист. и др.-в., т. XIV, 283—84.

в такій мірі безпосередньо-запорозькими актами, як він. Через те від праці його, переобтяженої довгими виписками в різноманітних актів, віє простором наших роєлогих степів, чується запах тої буйної рослинності, що вкривала безмежну просторину Запорозьких «вольностей» та доноситься відгуки стогону Дніпра-Словути, шелест рясного листя Великого Лугу та тих численних байраків, що давали притулок і захист нашим героям, лицарям-козакам; здається, долітає шепотіння розкішно-високої тирси, в яку були одягнені політи кровю відважних синів України так привабні степи!... Бувших в його руках запорозьких документів Скал-ий не опублікував, хоч Максимович радив йому зробити це в 1845 році, і тому книга його, де зроблено багато виписок в поодиноких актів, на жаль, являється свого рода першоджерелом, звідки ми знаємо про внутрішнє, дуже складне й ровнинене життя війська Запорозького. Ніхто в дослідувачів нашої минушини не давав нам про Запорожжя того, що дав Скал-ий. Всі вони писали про Запорожжя на підставі джерел не-запорозького, а иншого, чужого, походження*).

Разом з тим «Історія Нов. Сьчи» є перший і єдиний труд по історії Запорозького ковацтва XVIII віку; инші історики вовсім не торкалися його, або торкалися дуже мало. Так, Костомарів в своїх монографіях «Мазепа» та «Мазепинці» торкався тільки перших трьох десятиліть XVIII стол. та й то в тій лише мірі, в якій це було необхідно йому для освітлення життя та діяльності гетьманів Мазепа та Орлика. Еваринський, що задався був метою написати спеціальну історію Запорожжя, писав її виключно на підставі джерел московських і довів її лише до 1734 р. Зібрані ним коштовні матеріяли до історії війська Запорозького в добу існування Січі на Підпільній**) не використані ні ним самим, ні иншим дослідувачем минулого Степової України. І от, завдяки цьому, залишається тільки праця Скал-ого, хоч вона далеко не вичерпуєє малює життя Запорожжя.

Як перший і єдиний зразок розроблення історії Запорозького ковацтва, на підставі запорозьких джерел, «Історія Новой Сьчи» мала велику вагу в очах пізніших дослідувачів, і вони часто

*) Колись в «Основи» 1862 року (січень, відділ бібліографії, стор. 44—45) анонімний рецензент книги Афанасьева-Чужбинського: «Порядка въ Южную Россію», ч. I, — роблячи ріжні замки останньому, говорив так: «в одному місці він (автор книги) справедливо дорікає п. Смальновському за недостатчу розуміння свого предмету. Нам доводиться робити те-ж відносно самого Афанасьева-Чужбинського: його манера оповідання дуже скидається на манеру Смальновського, що, маючи можливість зібрати та видати безцінні матеріяли до історії та історичного оповідання, замість того сам побажав бути істориком та повістярем, ніби-то кожна письменна людина має здібність вдихати життя та істину буття у все те, про що він вичитав. З-за такої надмірної претензії твори п. Скал-ого підлягають такому безпастанному молотінню в бок критиків, щоб здобути в них хоч якусь кількість потрібних верев, та до цього часу терпеливих молотників внайшлось небагато». — Такий присуд що до Смальновського нам здається занадто суворим, і в ним ніяк не можна погодитися, особливо, як мати на увазі «Історію Нов. Сьчи» в третьому виданні та статті в «Кіев. Старині».

**) «Істочники для истор. Запорож. козаків», т. II.

користаються нею в своїх працях, а іноді й знаходяться під її впливом. Так, Д. Еварницький не тільки користується нею при складанні своєї «Історії Запорозьких козаковъ», але й розподіл свого труда на поодинокі томи робить по зразку Скальковського: перший том він, як і наш історик, присвячує загальним відомостям про запорозьких козаків (територія та фізичні умови Запорозжя, походження козацтва, організація, побут і т. д. — тільки все це значно повніше, ніж в Скальковського, бо матеріялу в розпорядженні Еварницького було непорівняно більше, ніж його було в автора «Історії Новой Сѣчи»), на історію-ж козащини Д. І. Еварницький одводить томи другий та третій. Працею Скал-ого в значній мірі користується й Хв. А. Щербина (тепер професор Українського Університету в Празі), коли складав свою «Історію Кубанскаго козацькаго войска»^{*)}. Про інших-же та зокрема такого популяризатора, як Ад. Кащенко вже й говорити не приходить, бо відповідні відділи своїх «Оповіданъ» про Запорозьке низове військо заповняв він виключно тим, що брав у Скал-ого. Але-ж зазначеними дослідувачами та популяризаторами не можна обмежуватися: всі ті автори, що так чи інакше торкалися минувшини Степової України, мусіли брати відомости з «Історії Новой Сѣчи», а тому імя Ап. Скальковського досить часто здибуємо у відповідній історичній літературі. На нього часто покликаються Як. Шульгин в своїй «Коліїщині», вже згаданий вище академик Д. Багалій в «Колонизації Новороссійскаго края...», єпископ Хвєодосій Манаревський в своїх працях по історії Катеринославщини, та немало інших дослідувачів не тільки покликаються на «Істор. Новой Сѣчи», а й цілком їй довіряють, як безсумнівному джерелу.

Коли Скал-ий своїм трудом по історії Запорозжя мав вплив на дослідувачів минувшини наших степів, то вплив його на московське та українське громадянство був ще більше. Кільки поколінь читали його «Історію Новой Сѣчи» й засвоювали не тільки факти та відомости, що Скал-ий подає про Січове товариство, а й його освітлення життя, діяльності та значіння війська Запорозького. Читачі на Запорозжя дивилися очима Скал-ого й, при відсутности критичного відношення, надавали однакову вартість всьому тому, що знаходили в його труді, незалежно од того, чи воно відповідає дійсности, чи являється хибним, помилковим. Через те для багатьох українців вся історія України зводилася до історії козащини, а діяльність останньої оцінювалася з погляду єдности «русскаго» народа, з державно-московського, а не національно-українського. Коли Д. І. Еварницький, в передмові до першого тому (перше видання) своєї «Історії Запороз. козаковъ», говорить, що козаки вславили себе «бесмертными подвигами въ борьбѣ за вѣру, народность и отечество», то він повторює погляд Скальковського, який був поширений серед більшости українського громадянства. Загально відомий

^{*)} Том I — історія края, Екатеринодарь, 1910, I—IV+I—XV+I—700+I—V+I—6 стор.

сумний факт, що в довореволюційні часи значний контингент завязятих противників нашого національного руху давало українське громадянство; мало не всі «україножери» були по походженню українцями; багато з них любили по-своєму Україну та український народ, ідеалізували його минуле, кохалися в народній пісні, і в той-же час вславилися своєю ганебною, анти-українською працею. Психологія таких людей дуже складна й ще не досліджена; але-ж, на нашу думку, на них одбивалися ті негативні риси, що бачимо в праці Скал-ого, й які ширилися серед громадянства або безпосередньо «Історією Нової Сѣчи», або тими публіцистами, що були під її впливами... У всякому разі труд Скальковського мав значіння й для громадянства.

З усього архивного багатства, що Скал-ий, з ласки князя М. С. Воронцова, зібрав і зберігав в себе, опубліковано ним дуже небагато. Де-ж подівся цей матеріал в Січового архива? Певної відповіді на таке запитання дати не можемо, бо маємо лише неясні вказівки про долю запорозьких актів. Відомо, що Скал-ий іноді давав де-які документи поодиноким особам і установам. Так, років тридцять назад він дав Як. П. Новицькому (в м. Олександровську на Катеринославщині) документи, що освітлюють історію утворення Дніпрової лінії 1770—1773 рр. Я. П. Новицький використовував ці матеріали при складанні історії міста Олександровська, якій присвячено весь третій випуск «Лѣтопися» Катеринославської архивної комісії, а пізніше опублікував їх цілком на сторінках тої «Лѣтопися», випуск VII. Проф. Хв. А. Щербина свідчить, що Скальковський прислав йому до Катеринододу список всіх Запорозьців, що вписалися до «кошу вірних козаків», після оновлення Січового товариства 1783 року. Цей документ переховувався в Катеринодарі. Що до інших актів Січового архива, то вони залишалися весь час в руках Скальковського. Д. І. Еварницький не раз оповідав (на прилюдних засіданнях Катеринославської архивної комісії), що він звертався до Скальковського з проханням дати йому запорозькі акти для користування при складанні історії Запорозьких козаків. Скальковський показав йому велику скриню з архивними паперами й ніби-то вимагав за передачу цих документів йому, п. Еварницькому, десять тисяч карбованців, а через те, що той не мав такої суми, то Скал-ий і не дав йому документів. Той-же Д. І. Еварницький оповідав, що по смерті Ап. Скальковського, Запорозький архив перейшов до рук його сина Константина Скальковського, бувшого співробітника «Нового Времени» (відомого О. Суворина), і в нього десь загинув.

Проф. С. П. Шелухин на одному з засідань «Українського історично-філологічного т-ва в Празі» (а саме 19 лютого 1924 року) висловив гадку, що цей архив од Скал-ого перейшов до Одеського «Общества історіи и древностей», в помешканні якого йому доводилося бачити в страшному безладді силу запорозьких документів. Отже з підстава боятися того, що остачі Запорозького архива, якими так дорожив і на сторінках своєї «Історії Нової Сѣчи» так пишався Ап. Скал-ий, десь загинули.

Додаток.

На закінчення своєї статті про Ап. Скальковського подаємо список його творів. Як не можливо скласти більш-менш докладної біографії нашого історика, так само не можливо подати й бібліографічного покажчика його науково-літературної спадщини, а тому наведений нижче список праць Скал-ого являється тільки спробою складання такого покажчика. І без того небагатий, він був-би ще коротшим, якби ласкаво не прийшов мені на допомогу видатний український бібліограф і знавець книжної справивзагалі шановний Вол. Вікт. Дорошенко, який значно поповнив мої відомости про труди Скал-ого й тим самим дав можливість ширше вясувати науково-літературну діяльність автора «Історії Новой Сьчи». За це висловлюю щирю подяку п. Вол. Вікт. Дорошенкові. Назви праць подаємо в хронологічному порядку.

1. *Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края*, т. I, од 1730 до 1796 р., Одесса, 1836, стор. XI+288; II, 1796—1823 рр., Одесса, 1838, стор. IV+349.

2. *Первое тридцатилѣтіе города Одессы (1793—1823 гг.)*, Одесса, 1837, стор. IV+296.

3. *Изустныя преданія о Новороссійскомъ краѣ*. — «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1838 р., іюнь, 487—513; 1839 р., февраль, 171—202.

4. *Очерки Запорожскаго*. — «Журн. Мин. Нар. Пр.», 1840 р., март, отд. II, 191—226; апріль, отд. II, 27—42.

5. *Исторія Новой Сьчи, или послѣдняго Коша Запорожскаго*. Одесса, 1841, стор. VIII+437+IV.

6. *Сношенія Запорожскаго съ Крымомъ 1749 г.* Матеріали для історії Новороссійскаго края. Одесса, 1841 (одбитка з «Одесскаго Вѣстника» 1841 р., №№ 72—73).

7. *Занятіе Крыма въ 1783 году*. Матеріали для історії Новороссійскаго края. — «Жур. Минис. Народ. Просвѣщ.», 1841 р. апрѣль, отд. II, 1—44.

8. *Некрасовцы, живущіе въ Бессарабіи*. — «Журналъ Министер. Внутреннихъ Дѣлъ», 1844 р., ч. VIII, 61—81.

9. *Сравнительный взглядъ на Очаковскую область въ 1790 и 1840 годахъ*. — «Записки Одесскаго общества історіи и древностей», т. I, Одесса, 1844, отд. статистики, стор. 257—73.

10. *Наѣзды гайдамаковъ на западную Украину въ XVIII столѣтіи (1733—1768 гг.)*. Одесса, 1845, 230 стор.

(Рецензія О. М. Максимовича — «Собраніе сочиненій», I, т. стор. 572—594 — стаття: «Извѣстія о гайдамакахъ. Замѣчанія на книгу г. Скальковскаго: «Наѣзды гайдамаковъ на Западн. Украину...»).

11. *Повѣдка по Запорожскимъ урочищамъ*. — «Жур. Мин. Внутреннихъ Дѣлъ», 1846 р., январь, стор. 34—77. (Уривок передруковано в «Жур. Мин. Народ. Просв.», 1846 р., іюль, отд. VI, 55—62).

12. *Исторія Нової Сльчи...*, 2-е видання, Одесса, 1846 р., ч. I — 370 стор.; ч. II — 370 стор. і ч. III — 296 стор.

Рецензія: «Жур. Мин. Народ. Просв.» 1847 р., іюнь, отд. III, стор. 80—82 (в статті: «Общій отчетъ о шестнадцатомъ присужденіи Демидовскихъ наградъ за 1846 годъ»).

13. *Общественное образованіе Новороссійскаго и Бессарабскаго края въ 1840 годах.* — «Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія», 1847 р., май, отд. V, 27—60.

14. *Похорони козака.* Равскавъ. — «Русскій Инвалидъ», 1847 року, № 32.

15. *Ясырь.* — «Рус. Инвалидъ», 1847 р., №№ 82—83.

16. *Болгарскія колоніи въ Бессарабіи и Новороссійскомъ краѣ.* Одесса, 1848.

17. *Порубежники.* Каява для романовъ, Одесса, 1849—1850 гг.: «Кагальничанка, повѣсть 1769—1770 гг.» «Хрустальная балка. Повѣсть 1790 г.» — «Братья искупители. Повѣсть 1648 г.» «Мамай. Повѣсть 1758—1760 гг.» (чотири випуски).

18. *Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края,* ч. I — географія, этнографія и народонаселеніе Новороссійскаго края. Одесса, 1850, VII+364 стор.

Рецензія: 1) Академик Кеппен — в статті: «Общій отчетъ о 18-омъ присужденіи Демидовскихъ наградъ за 1848 годъ» в «Жур. Мин. Народ. Просвѣщенія» 1849 р., май, отд. III, стор. 58 і далі. Рецензія прихильна, хоч праця була ще в рукопису; Академія Наук присудила йому второстепенну премію. 2) А. Бухтєвъ — «Записки Общес. исторіи...», т. III, стор. 466—507. Рецензент робить не мало поправок і доповнень.

19. Те-ж т. II, Одесса, 1853.

20. *Дунайцы.* Эпизодъ изъ турецкой кампаніи 1769—1774 гг. — «Временникъ Моосков. Общ. истор. и древ.», кн. 19-та, стор. 9—30.

21. *Историческія замѣтки о пластунахъ.* — «Русскій Инвалидъ», 1855 р., № 183.

22. *Историко-статистическій опытъ о торговыхъ и промышленныхъ силахъ гор. Одессы.* Одесса, 1859.

Статті на сторінках «Кіев. Старини»:

23. *Филиппъ Орликъ и Запорожцы.* — 1882 р., апріль, 106—132.

24. *Къ исторіи Запорожья.*

Ibid., 1882 р., іюль, 178—180.

25. *Къ исторіи Запорожья.* Порубежныя любовности. — 1882 р., октябрь, 159—166.

26. *Къ исторіи Запорожья.* Внутренніе распорядки. — 1882 року, декабрь, 527—537.

27. *Еще о Бугскихъ козакахъ.* — 1882 р., декабрь, 598—602.

28. *Къ исторіи Бугскихъ козаковъ.* 1883 р., май, 186—187.

29. *Еврейскій плянь въ Запорожьи 1770—1772 гг.* — 1884 р., январь, 159—165.

30. *Дунайцы.* — 1885 р., январь, 117—132.

31. *Ньсколька документовъ къ исторіи Гайдамаччины.* — 1885 р., октябрь, 277—238.
32. *Секретная переписка коша Запорожскаго (1734—1763 г.).* 1886 р., февраль, 827—849.
33. *Какъ судили и рядили въ Сьчи Запорожской.* — 1886 р., март, 604—621.
34. *Исторія Новой Сьчи...*, 3-тє видання, ч. I, XIII+302; ч. II — 358 стор. — Одесса, 1885.
- Рецензії І. М. Каманіна в «Кіев. Старинѣ» 1886 р. — апріль, на першу частину, стор. 794—796; август, на другу, стор. 732—735.
35. *Исторія Новой Сьчи*, видання 3-тє, ч. III, Одесса, 330 стор.
- Рецензії: Ів. Каманін, «Кіев. Стар.» 1886 р., октябрь, 372—374. — «Жур. Минис. Народ. Просвѣщ.» 1886 р., декабрь, 425 (коротка замітка про всі три частини «Исторія Новой Сьчи»).
36. *Русскіе диссиденты въ Новороссіи.* «Кіев. Стар.» 1887 р., апріль, 771—782.
37. *Адмиралъ де-Рибасъ и завоеваніе Хаджибея.* Одесса, 1889, 38 стор.
38. *Астрономъ Эйлеръ въ Сьчи Запорожской въ 1770 г.* — «Кіев. Стар.» 1891 р., октябрь, 117—119.
39. *Русское посольство къ хану крымскому въ концѣ XVIII столѣтія.* — «Записки Одес. Общ. исторіи и древностей», т. XVI, 1893, стор. 267—271.*)

*) Цю статтю в скороченому виді було прочитано, як доклад, на засіданні «Українського історично-філологічного товариства в Празі» 19 лютого 1924 року,

А. М. АНДРІЄВСЬКИЙ.

Геттїтський кодекс і українська правна культура.

(нарис).

1.

Геттїтський кодекс — пам'ятник геттїтської культури, який можна рівняти хіба з кодексом Гаммурабі (2500—3000 рок. до Хр.), відкрито проф. Вінклером, під час його розкопок, в старовинній резиденції Геттїтських королів Н а т у њ а њ (тепер турецьке село Boghaz-koe) в Малій Азії¹⁾. Кодекс написано клинковими літерами на геттїтській мові. Проф. Гровний зробив спробу, досить щасливу по наслідках, довести, що геттїтська мова є індоєвропейська, що вона належить до групи мов — греків, італійців, кельтів, германців і тохарів, та що вона служить містком між західно-германськими мовами — з одного боку, та тахарійською — з другого²⁾. За якого короля складено кодекс, це ще напевне не відомо; в кожному разі, як думає проф. Гровний, кодекс міг являтися або за короля Suppiliumaš (1370—1350 до Хр.), або його сина Muḫḫiiaš (1347—1316 до Хр.), або, що мало віри має, Н а т т у њ і л і њ III (1300—1270 до Хр.)³⁾. Українські історики мусять звернути увагу на цей кодекс, бо та правна геттїтська культура, що відбилась на ньому, дуже близька до старовинної, а також і сучасної культури Українського народу⁴⁾.

2.

Геттїтський кодекс є кодекс хліборобського народу, далеко повніший за кодекс Гаммурабі, в основі теж хліборобський⁵⁾. Кодекс геттїтський охоплює власне все життя геттїта, так що не трудно уявити собі його.

Геттїт по своїй похитці є власник; він знає право власности

¹⁾ Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. 1915¹ p. b. 56 (звіт товариства) S. 1—5.

²⁾ Ibid. Hrozny Fr. Die Lösung des hethischen Problems. Там же вказано інші праці проф. Грозного.

³⁾ Тохарійська мова належала народові, що жив у старовинному Туркестані. Див. E. Sieg und W. Siegling. Tocharisch, die Sprache der Indoskythen; Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1908.

⁴⁾ Hrozny Fr. Code Hittite provenant de l'Asie mineure. Paris 1922. 1—159.

⁵⁾ Ed. Meyer (див. Mitteilungen... «Die Entzifferung der hethischen Sprache» каже, що трудно рішитись визнати релігію і культуру геттїтів за індогерманську (s. 9.); це може й так; але, як побачимо потім, геттїтська культура споріднена зі старовинною славянською культурою.

⁶⁾ Hammurabi's Gebetz. Von J. Kohler u. F. Peislr. Leipzig 1904.

не лише на рухомі речі — скотина, одяга, (бронзові) ножі, посуд, а також на землю і будинки. Кодекс передбачає посвящення геттітом власної хати і встановлює, що має геттіт дати священникові (жрецеві) за посвящення — одного барана, деятеро хліба, одну посудину браги (пива)⁷⁾. Геттіт також святить межі свого поля⁸⁾; це, мабуть, найчастіше бувало тоді, коли виникла сварка або непорозуміння з сусідами за межі⁹⁾. Коли геттіт вперше набував поле, він посвячував свої межі і тоді-ж приносив жертву богині сонця з найліпшого борошна, промовляючи до неї такими словами: «посаджену мною в землю рослину — ти викохай». В кодексі зазначено, що цю жертву мусить принести, іменно, богині сонця, а не богів Теї і Раї¹⁰⁾¹¹⁾. На порушення власності кодекс реагує сильно. Як що геттіт засіяв поле, а другий (певне думаючи, що то його поле) пересіяв своїм насінням, тоді винуватому кладуть на шю плуга, запрягають волів і так волочать по полю; винуватий мусить умерти і разом з тим убивають волів. Так було раніше, каже кодексо, а тепер винуватий за себе мусить дати барана, за волів двох баранів, а загалом додати 30-ро хліба і три посудини браги; хто поле засівав раніше, той його бере тепер¹²⁾. Багаті геттіти мали будинки в городі і влі за містом, в яких літом жили і винаймали другим. Кодекс згадує такий випадок: коли геттіт наняв другому хату або вілу, а третій вліз туди самоправно, своєю роботою наробив патолочі і шкоди, то винуватий мусить заплатити одну мину срібла, виправити шкоду і тратить те, що він видав на перерібку чи пристосовання віли¹³⁾. Треба згадати, що далеко пізніше хазари на Україні мали будинки і влі за містом, а киявляне 17 віку за Київом, на Сирці мали ової хутори, де були будинки, винокурні¹⁴⁾. Кодекс не згадує про способи набуття власності на землю; мабуть, це була зайва річ, бо способи вже усталилися; лише в одному

7) Cod. hitt. § 165.

8) Ibid § 168.

9) Я. Гурлянд. Збірник статей 1870 р. (?) цитую по памяти. В старовинній Русі, за князівських часів, межі теж святити; особливо, коли виникало непорозуміння за межі, з хрестами, іконами, корогвами йшли на поле, обходили його і так встановляли межу.

10) Ibid § 169.

11) На Україні ще й тепер є дитяча гра, де діти беруться за руки, замикають коло і пританцьовуючи співають:

Вийди, вийди сонечко,

На попове (в другому місці: на бабине) полечко.

Бий звона, бий —

Хмару розбий». (На Уманщині, с. Молодецьке).

12) З подібним пересіванням поля, видимо, борюся Литовський Статут 1529 р. розд. 8 арт. 15, правда, иншим способом; пересівання поля це ще й тепер частий гріх серед українців; загальна думка така, що хто засіяв, того поле і врожай; через те, коли сперечаються за поле, то кожний з суперників старається скоріше засіяти його; а другий на злість пересіває, так що: ні мені, ні тобі.

13) Cod. hitt. § 146.

14) Київ. Стар. 1888 р. Іюль—Авг. Голубовський: «Хазари» приводить спомини одного хазарського Кагана, який каже, що зимою ми живемо в місті, а літом насоложусь у вілах; А. Андрієвський. З Архива Губерського Правління, вип. 1—8; опис Києва 17 вв. (цитую по памяти).

місці згадується, що коли землю дарував король, то давав на неї грамоту¹⁴⁾).

Окрім власності були залежні форми землеволодіння, яке було зв'язане з поділом воєного населення на класи. Король, міські громади, мабуть — жерці і багаті королівські васали (князі) розпорядилися землею, як власники, і віддавали її для насичення іншим населенням. Поділ геттгівського населення нагадує часи Руської Правди, а почасті литовський період. Вищу верству складали вільні геттгів-шляхтичі чоловіки та жінки; геттг. чоловік *G a l u*; жінка *S a l*. За цілком вільними йшов ряд залежних. На нижчому ступні були раби (раб *I r*, рабиня *G i m*). Раба вважалась за річ. Але не можна сказати, що стан рабів у геттгів був тяжкий. Вільний шляхтич міг взяти рабу за жінку, як також раб міг взяти за жінку вільну шляхтянку. Кодекс передбачає випад, коли шляхтич полюбив рабу і взяв її за жінку; опочатку жили добре і дітей прижили, а потім почали оваритись і ділитися. Кодекс встановлює, що в цьому випаді чоловік бере всіх дітей, жінка лише одну дитину¹⁵⁾). Також ділять дітей і тоді, коли чоловік — раб, а жінка — шляхтянка¹⁶⁾). Не можна з певністю сказати, чи стають вільними в першому і другому випаді діти, а також жінка-рабиня і чоловік-раб; але з обережністю можна сказати, що діти шляхтича і рабині були вільні; мабуть, і вона ставала вільною; сумнів — що до дітей шляхтянки і раба. В одному місці кодекс говорить про пастуха, який бере собі за жінку шляхтянку; в такому випаді шляхтянка застається ще два або чотири роки рабою; така-ж доля і їх дітей¹⁷⁾). Пастухи і «вирібники» ріжного роду мастей, мабуть, вважались найнижчою професією; вони були в рабів, — в кожному разі не вільні; а того, що діти їх від шляхтянки через де-який час ставали вільними, та і сама шляхтянка була вільною, можна виводити, що така-ж доля була і дітей раба і шляхтянки, в кожному разі — не гірше¹⁸⁾). Раби були часом багаті, так що до їх дочок залицались шляхетські синки-неятки, які навіть не мали за що зробити весільний дар (віно, або привінок) молодій. Кодекс згадує, як про законний стан речей, коли раб (тесть) дає шляхетському синкові весільний подарунок, який він мушить дати, як викуп за молоду, і бере його за чоловіка своєї дочки¹⁹⁾). Зовнішньою ознакою рабів був пояс²⁰⁾). Були випаді, коли рабам не легко жилося і вони тікали

¹⁴⁾ Cod. hitt. § 53.

¹⁵⁾ Ibid § 31.

¹⁶⁾ Ibid § 32.

¹⁷⁾ Ibid §§ 35, 175.

¹⁸⁾ По Руській Правді (Троїцький список) § 92, коли у шляхтича (чоловіка) будуть діти від рабині, то спадщини по ньому вони не мають, «во свобода им съ матерью».

¹⁹⁾ Cod. hitt § 36; до речі, як це нагадує ті часи, коли польські шляхтичі, як на аломану голову летіли до дочок багатих українських бояр (хліборобів).

²⁰⁾ Пояс — це пець, символ влади. Носив пояс підальський. Прототип пояса — мотузок. На Україні ще й по цей день, коли хазяїн продає вола, то передає покупцеві батіжок і налігача, а як коні — то оброть;

від своїх хазяїв. Тому, хто переняв біглого раба і повернув його господареві, кодексо від імени останнього обіцяє черевики з не-виробленої шкіри (мабуть, постоли в нашій сириці; на гетт. мові невироб. шкіра *s i r*) або шість онків срібла; той, хто прийняв біглого раба до своєї господи, до свого огнища (очага), а господар про це довідався і найшов у нього свого раба, — мусить заплатити господареві як за рік служби раба²³).

Вище за рабів на громадських сходах стояли залежні люди; по-геттиському звалися *Sag*; по-гетт. поле називається *Šag*. Можливо, що ці *Sag*'и працювали в полі. Мабуть, що це була категорія людей подібних до ролейних закупів Руської Правди. В одному місці Руської Правди²³ говориться: «аже у господина ролейний (від слова рілля) закуп (думаю, від слова копа, той хто жав за сніп, робив за копу), а погубить воинский конь...» Чи його коня? звичайно — господаря; значить господар відбував військову службу і мав воїнського коня. У геттїві теж були воєнно-зобов'язанні господарі, які мали *Sag*'ів і воїнських коней. Геттїський кодексо говорить про такий випадок²⁴) як що воєнно-зобов'язаний господар і його товариші (гетт. *N a l e ſ u*), проживаючи на одному господарстві, живуть не мирно, то мусять розділитися так: воєнно-зобов'язаний господар, як що в господарстві було 10 *Sag*'ів (наших закупів), одержує 7 *Sag*'ів²⁵), а 3 — його товариші; так само ділять овець і волів; а з поля, що король по грамоті дав, воєнно-зобов'язаний бере дві третини, а третина залишається його товаришам. — Хто такі були ці товариші, сказати трудно; можливо, що це були споріднені люди, наприклад, сини по батьковій смерті; на ґрунті, як воєнно-зобов'язаний, аоставався один син, йому належала більша частина господарства при поділові, а решта синів брала меншу частину, зате були вільні від військової служби королеві. Поруч із залежними *S a g*'ами стояли різні ремісники — гончарі, ковалі, майстри, шевці, кравці, ткачі, сукновали; вони отавали до роботи у багатих господарів; в кодексі їм призначено плату по 10 сиклів срібла, невідомо за який час. В кодексі оказано, що господар їх «наймас», по гетт. *v a a ſ i*; цей термін проф. Грозний перекладає француз. *e n g a g e* (вастава). Чи не можна, справді, сказати, що геттїське *vaai* — споріднено з римським *vadimonium*, німецьким *T r e u g e l ü b d e*, нашим порука; коли так, тоді вийде, що всі ці ремісники віддавали себе в за-

на весіллі старший боярин (дружок) веде молоду до молодого на поясі червоному, так що за одні кінець держить він, а за другий молода; пояс міг перетворитися в ланцюг, що, мабуть, в Римі носили раби; ланцюг міг мати надпис. *Bruns, Fontes. Dessau, Inscript. lat. select 8731. «Fugi; tene me, cum revocaveris me domino meo Zonino, accipis solidum».*

²³) *Cod. hitt. § 22, 23, 24.* В принципі так само регулює питання про біглого раба Руська Правда, §§ 107, 109.

²⁴) § 53.

²⁵) *Cod. hitt. § 53.*

²⁶) Можливо, що термін «*Sag*» означає взагалі людей, куди увійдуть і раби; але це справи не міняє; важно те, що тут і опріч рабів розуміються ще й інші залежні люди; бо якби була мова виключно про рабів, то було-б ужито назви «*Irg*» або «*Gim*», а не «*Sag*».

ставу господарям, самі за себе ручились, цілком підпадали під владу господаря аж до часу, поки не викупали себе; могли вони потрапити в такий стан залежності добровільно, а можливо, що як неоплатні боржники за борги. Виходило так, що господар їх закуплював; вони, як запродані чи закуплені, підпадали його владі аж до часу викупу; а як цей час настав не скоро, то, може, й раці ремісникам не було викупатись, коли господар добрий, або не було змоги викупитись; так вони в роду в рід, з покоління в покоління, залишались залежними, панючими людьми. Можливо, що це були наші закупи (звичайні, не ролейні) часів Руської Правди, а потім «пахолки рукоданні» литовських часів²⁶). Між цими геттійськими ремісниками поважне місце займають здібні пташники-миолівці: їм кодексо призначає плату аж 25 сиклів²⁷). Часом, особливо в містах, дуже цінили ремісників і давали їм вільноти (привілеї); наприклад, кодекс каже, що хто в місті Аріна зробився ткачем, то він, його рідня і товариші стають вільними (певне, від обов'язків); так було раніше, а тепер — тільки ткач і його родина вільні, а родичі і товариші (можливо, його челядники) мусять нести повинности, що до міста, короля та інших²⁸).

Була у геттійв категорія людей подібних до смердів часів Руської Правди; це — хлібороби, гетт. *E n g a r*, франц. *p a u v a n*, наші старовинні чиншовики²⁹). Кодекс згадує про такий випадок, коли шляхтич украв такого хлібороба; тоді пан, на землі якого сидів хлібороб, міг посадити шляхтича на кіл (колесувати) або на лаву (одрубати голову). Злочин шляхтича, напевне, був у тому, що він або переманив або силою забрав таких чиншовиків і оселив на своїх землях. Акти литовських часів дають безліч таких прикладів, коли пани один у одного або переманювали або силою забірали чиншовиків, бо головний прибуток панський складався в той податі, що вносили чиншовики. Можливо, що таке-ж соціальне явище було і у геттійв³¹).

Вищу класу складали вільні шляхтичі, воєнно-зобов'язані короля; вони одержували землю, а за це мусіли нести воїнську

²⁶) R. Sohm. Institutionen. 1919. s. 75; Hübner. Grundzüge des Deutschen Privatrechts. 919. s. 433, 490; Архив. Ю. З. Р. т. I., ч. 6. s. 272; 1599 року заява судді Володимирського Дем'яна Павловича про те, що його обікрав і втік Станіслав Доманський, якого він називає: «слуга і пахолок мой рукоданний», а далі каже, що він є «вдрайца і злодій». Хто довіряв себе хазяїнові (а видимим знаком цього було передання руки того, хто наймався, хазяїнові), підпадав його владі; порушення ним своїх обов'язків було не простим порушенням договору, а врадою проти того, хто має владу і кому ти зобов'язаний служити, а він зобов'язаний тебе задовольнити. Думка про владу хазяїна над особою наймита ще й досі живе в українській проповіді: «намався — продався».

²⁷) Cod. hitt. § 176.

²⁸) Ibid. § 177.

²⁹) Ibid. § 51.

³⁰) Наші чиншовики завжди чиншову землю називали своєю «власністю», — пани лише платили раз назавжди встановлений чинш.

³¹) Cod. hitt. § 121.

службу; служба була звязана з землею; хто служив, той мав землю і одержував ті податки, що вносили напіввільні хлібороби, які працювали на тій землі³³). Король роздавав воєнно-зобов'язаним землю. Міг король подарувати землю — тоді обдарований ніякої повинності не нію; це називалося, як каже кодекс, «брати (істи) хліб в королівському столу»³⁴). Повинності були різні: були виключно військові, а були й такі, що складалися в різного роду податків (грішми і натурою) і особистих послуг³⁵). Наприклад, міщане, міста *H a t u ſ a ſ*, оскільки можна догадуватися із кодексу, військової повинності не несли, — але зате мусли ходити до королівського замку на роботу, особливо в часи військового походу короля, збирати виноград, працювати в королівському саді, а також задовольняти ремісничі потреби. Цікаво, що ці міщане м. *H a t u ſ a ſ* звуться по гетт. *M a f e*; цим-же словом означаються в кодексі придбані діти (*M á f e*)³⁶). Можливо, що це були королівські слуги, які за своєю службою одержували кусники землі, були вільні і звалися королівськими дітьми³⁷).

Кляса воєнно-зобов'язаних, можна догадуватися, виділяла із себе таких, що мали землю, але не несли регулярної військової служби. Я вже згадував про поділ господарства між воєнно-зобов'язаним і його товаришами; можливо, що товаришами його по землі були брати або вяті (чоловіки його сеестер або дочок); в кожному разі вони жили на одному об'єкті, мали спільне господарство; а по поділові вони несли інші повинності, лише були звільнені від військової служби; це були вільні люди, не раби, не вакупи і не омерди наші; звуться вони товаришами воєнно-зобов'язаного (*Halešu*)³⁷). В кодексі заховалась навіть та формула, яку мусів висловити той, хто брав землю: «моя земля, мої повинності»³⁸). Це були сакраментальні слова, певне, — з виголошенням яких права і обов'язки переходили

³³) Ця кляса — це прототип наших старовинних, ще князівських, бояр та землі і їх сучасних нащадків оноличної шляхти, особливо, на Овруччині і Радомишельщині. В. Антонович. Архив Ю. З. Р. т. I, ч. 4., ст. 4. Сохранение актовъ оъ оноличной шляхтѣ.

³⁴) Cod. hitt. § 46.

³⁵) Ibid. §§ 56, 55.

³⁶) Ibid. 31.

³⁷) Щось подібне було на Україні за князів. В Руській Правді згадується князівський урядовець «дѣтський». Можливо, що він, іменню, завідував князівськими слугами, які на зразок геттівських мали коло замку кусники землі і, можливо, теж звалися «дѣтсьми». В ближчі часи ці слуги відомі під назвою «путные». Руська Правда § 82. Див. у Антоновича.

³⁸) Можливо, що до них подібні огнишане Руської Правди, — Академичний список. § 18, 19, 20; а також Законник Царя Стефана — призраєнски текст (1349—1354 р.) § 69. «И кто се обрѣте у едином кукіе или братенци или отьць от синовъ или инъ кто отдѣльнъ хлѣбомъ и иманіемъ, и аю будѣ и а едином огни шѣи, а темъ зия отдѣленъ: да работа, яко инни малии людїе». Jireček. Svod zákonů Slovanských. 1880.

³⁹) Cod. hitt. § 40, 41. Ця формула нагадує слова, яких споконвіку вживались на Україні населенням: «ми, паночку, ваші, а земляка наша».

на нового державця землі; це — відповідь, на зразок римської *stipulatio*, тому, хто давав землю, — королеві чи його урядникам. Отже громадські сходи у геттів виглядали так: на чолі був король — зверхній володар всіх земель; про князів і жерців, як володарів землі, кодексо не згадує, але трудно без них обійтися. За королем ішли різного роду воєнно-зобов'язані; це аналогії до старовинно-українських бояр і вояків; потім ті, що працювали на землях, більш-менш вільні хлібороби, подібні до наших «смердів»; за цим валежні люди, на зразок наших холопів, наймитів, звичайних і ролейних закупів, і зрештою — раби. Як бачимо, геттійська держава є до якоїсь міри прототип Київської України-Русі часів Руської Правди.

3.

Геттій — дуже добрий господар. Він має волів, корів, коней, овець, баранів, овиней, поросят, кіз, ослів, гусей і дрібну птицю. В господарстві він не сам працює, а вживає найманої сили. Кодекс згадує про найми чоловіка (певне вільного), який в'яже снопи, кладе на віз, зводить до клуні (а клуня соломою укрита), обробляє поле і за це бере 30 мірок (гетт. 30 p a) зерна (ячменю); про жінку, яка працює на кухні і за це бере 12 мірок ячменю; про наймита, який запрягає волів і за це бере $\frac{1}{2}$ мірки ячменю, — за який час, невідомо³⁹). Будівлі геттій має такі: хату, коло неї комірчину, комору для засипу хліба, клуню з током і хлів для скотини. Кодекс встановлює окремі грошові кари для шляхтича і раба, яких спіймали на крадіжці з комірчини (гетт. t a b - p i e š n i), а також згадує про випад, коли шляхтич покрав зерно (a g a h) з комори (гетт. a g a h a n)⁴⁰). Коли шляхтич підпалить чужу хату, то мусить поставити нову, але того, що загинуло при пожежі, — чи-то люди, воли, вівці, — він не повертає. Коли запалить тік і клуню з хлібом, то до весни мусить повернути зерно, а клуню зараз-же поставити, хоч-би у нього не було соломи II вкрити⁴¹).

Волів геттій запрягає в ярма. Кодекс згадує про «підяремну» ослицю, а також про крадіжку підяремної кобили⁴²). Передбачається випад, коли господар наняв другому вола, а той наклав на нього кінюшку упряж або хомута; непорозуміння між ними розв'язується тим, що винуватий дає одну мірку (še — гетт. міра) ячменю⁴³). Цей випад і кару за нього можна пояснити тим, що геттіти, як і українці, римляне, хлібороби Месопотамії, Південної Франції, запрягали волів у ярма, а запряження вола в кінюшку упряж могло попоувати, збавити вола, чому воно і пере-

³⁹) Cod. hitt. §§ 158, 159.

⁴⁰) Ibid. §§ 93, 94, 96, 97.

⁴¹) Ibid. §§ 98, 100;

⁴²) Ibid. §§ 66, 68.

⁴³) Ibid. § 78.

слідувалось⁴⁴⁾. В кодексі розрізняється: просто віл (бик), віл від плуга і особливо ціниться віл-продуцент (бугай)⁴⁵⁾.

Геттїт дуже любить свиней і сало з них. В кодексі передбачається і суворо карається крадіжка свині годованої окремо⁴⁶⁾, потім надвірної⁴⁷⁾, зацім поросної⁴⁸⁾, зрештою маленьких поросят⁴⁹⁾. В одному місці кодекса говориться: коли собака вкраде сало свинне, а хазяїн спіймає собаку і вбе її, і найде в череві у собаки сало, то він не відповідає перед хазяїном собаки⁵⁰⁾. Передбачається також відповідальність того, хто тяжко вдарить свиню і вона здохне⁵¹⁾. Цікаво відмітити, що по гетт. поросятко — а а h - t u r, що означає — дитина свині; також дочка по гетт. t u r g a l — дитина-жінка; а син — t u r - u § 52).

Геттїт знає бжіл і вмє коло них ходити. У нього вже є пасіка і вулики. — В кодексі згадується про крадіжку бжіл з пасіки (геттїт. пасіка — kashmagi), а також вулик з бжолами і порожніх⁵³⁾. Видимо, кодексо відрізняє бжіл у пасіці, звичайно, у вуликах, і вулики з бжолами і без бжіл по-за пасікою. Тут, може, і ризиковано, треба-б розуміти той спосіб бжільництва, який і по цей день де-не-де ведеться в Поліській Україні простими селянами. А іменно, в лісі на соснину ставлять вулик, куди можуть сісти бжолі і наносити меду, а може вулик і порожнім бути. Сосна, на якій ставиться вулик, господарем мітиться і є його власність. Злодій міг украсти вулика, коли допіру в нього бжолі сіли, — тоді по старому геттїтському закону він мусів віддати господареві мед, що бжолі наносили-б за літо; міг украсти порожній вулик, — тоді платив три сиклі срібла по новому закону.

З п'ятих кодексо згадує про крадіжку гусака на ставку⁵⁴⁾, а також маленьких гусят⁵⁵⁾.

Геттїт має цілі отари овець і ків. Він дуже цінить свого друга

---

⁴⁴⁾ Трудно погодитися з проф. Грозним (Cod. hitt. s. 65), який каже, що в даному разі мова іде проте, що наємць вола використав його для тяжчих робіт, ніж було умовлено з господарем; бо колиб це було так, то нащо-ж треба було в законі згадувати, що наємць запряг вола в кіньську упряж. Ближче до правди буде припустити, що волів запрягали в ярма не так собі, безпідставно, а тому, що це відповідало їх породі; в других сторонах, наприклад у Німеччині, волів запрягають у кіньську упряж.

⁴⁵⁾ Ibid. § 149.

⁴⁶⁾ Ibid. § 81.

⁴⁷⁾ Ibid. 82.

⁴⁸⁾ Ibid. § 83.

⁴⁹⁾ Ibid. 84.

⁵⁰⁾ Ibid. § 90.

⁵¹⁾ Ibid. 84.

⁵²⁾ В українців свиня теж у великій пошани; мабуть, чи не була вона у них святинію твариною; на Україні до недавніх часів власне кожний бідняк на Великдень святин обов'язково паску, крашанки і писанки, і порослято з хрином у зубах. Назва сина і дочки одним словом «дитинко мове і по цей день на Україні. У Великоросії (Московії) свинини не люблять, а консервовання сала з свині не знають і не вмють.

⁵³⁾ Cod. hitt. §§ 91, 92.

⁵⁴⁾ § 119.

⁵⁵⁾ § 120.

— собаку, оборонця від вовків⁵⁶). Вовк — це найбільшій ворог геттіта⁵⁷). В кодексі говориться про нагороду для того, хто вбив барана від вовка: він бере чи тушу чи шкуру з барана. Хто ранив собаку в пастуха і собака здохне, — той платить 20 сиклів срібла; а як що ранив у господаря, що має багато скотини, і собака теж здохне, — то платить 12 сиклів; навіть хто поранив надвірнього (некваліфікованого) собаку, то і той платить 1 сикль срібла. Лише в одному випадкові, як уже згадувалось, дозволялось убити собаку, а іменно, коли він украде сало і так обіється, що господар ще й у череві у нього знайде сало⁵⁸).

Система поділу землі у геттіта така: він має поле, що оре (рілля), сіножать або сінокос (гетт. *š e e - l i l i a*), садок у лісі та виноградник (*g e s t i n*)⁵⁹). За винятком виноградника, це — опоконвічні форми землекористання в українців. При трьохпільній системі розподілу полевої землі, тоб-то в три руки, — поле українець то орав, то облогувало воно у нього; сіножать, сінокос (а де левадою називається) завжди оброблялись; свою частину ліса українець завжди обкопував, почасти його вирубував і розводив сад; з лісу і саду він мав дрова та садовину. В саду геттіт мав яблука і груші. Коло саду працював і культивував його. Кодекс боронить працю геттіта-садівника (передбачаючи кару за крадіжку як яблук і груш в саду, так і посажених молодих дерев⁶⁰). В літню пору геттіт, мабуть, любив днювати і ночувати в полі або в садку, а через те не міг обійтися без того, щоб не розкласти багаття. Кодекс згадує про випад, коли хтось ровклав багаття на своєму полі, а вогонь перескочив на чуже і воно обгоріло (звичайно, те, що на ньому росло, вигоріло), то він мусить своє поле віддати окривдженому, а собі взяти обгоріле; а коли фруктові дерева погорять, то за кожне дерево мусить дати 6 сиклів і посадити друге⁶¹).

Геттіт знає систему зрошування піль водяними каналами. Кодекс не забороняє регулювати канал у верхині і внизу, бо від цього, напевне, нема шкоди сусідам, що користувались каналом; в Римі вони звались *r i v o l u s*, *r i v a* — рівчак, суперники по рівчаку; але коли хто одвертає канал на шкоду сусідам, мусить платити один сикль орібла.⁶²

Кодекс забороняє крадіжку воза, колеса, віжок, бронзового

⁵⁶) §§ 75, 80.

⁵⁷) Вовк і на Україні був споконвічний ворог хлібороба. А собака — це споконвічний ворог вовка. На Україні є приказки: «вовк ловить, поки його не зловлять», «вовка ноги годують», «не боїться вовк собаки, тільки звяжи його».

⁵⁸) Пригадую з української судової практики випад, коли мужик-поліщук, позиваючи пана за те, що вбив його собаку, на суді сказав: «та то-ж не собака, а мій хавяїн».

⁵⁹) Cod. hitt. § 86.

⁶⁰) Ibid. § 108, 103.

⁶¹) §§ 105, 106.

⁶²) § 162; арівняти аналогічне Ulpianus l. 1, 1 Dig. de aquae pluv. arc. 39,3.

ножика, у голяра бритви бронзової (заліза геттїт ще не знає), цегли висушеної на сонці (випаленої цегли він ще не знає)⁶³). Одягається геттїт у верхню і спідню одежу; зветься вона *t u g*, напевне, римська *t o g a*; спідня з полотна, а верхня з вовни. За крадіжку спідньої тоги винуватий платить 10 сиклів⁶⁴).

4.

Геттїт — дуже добрий юриста. Регулюючи взаємовідносини між людьми в приводу злочину, він відріжняє об'єктивний момент, тоб-то ту шкоду, що спричинено злочинном, і суб'єктивний, тоб-то намір або психичний стан злочинця, і дає ціну першому і другому. Геттїт мислить так: кожний злочин породжує довг або зобов'язання, від якого винуватий може визволитись, заплативши кару, зазначену в законі. Власне через те кожний артикул кінчається словами — заплатити і буде вільний від дальшого обов'язку⁶⁵). Довг-зобов'язання в психіці геттїта уявляється як щось таке, що давить його, перешкоджає йому радісно жити, від чого він мусить визволитись. Оцей момент визволення підкреслюється в геттїтовському кодексі, між тим момент виконання довгу ніби відходить назад, принаймні про нього в кодексі не згадується. Напрошується паралель з правами інших народів. Римляне вживали терміну *solutio*, що значить відв'язання довжника від довгу, розв'язання пута право-зобов'язання без ближчих вказівок на рід і спосіб, як це робиться. Українці кажуть: визволитись, викупитись від довгів; довгу їх уяві зв'язує, насідає; кажуть: обоїли довги; набрався довгів, як май груш. В сербському кодексі царя Стефана вживається терміну «прость оть тога-він дльга», що значить опростати, визволити від довгу⁶⁶). Німецький термін «Erfüllung», напроти того, не говорить про визволення, а містить в собі вказівку на самий зміст зобов'язання; є зв'язаний з уявою, що щось порожнє виповнюється⁶⁷).

Геттїт відріжняє убивство навмисне (наропше) і випадкове. За убивство «в неприязні» кара більша ніж за убивство випадкове. Кодекс каже: «коли чоловік чоловіка тяжко ранить і останній помре, але він убив його без наміру, то мусить за це дати дві особи (з рабів або холопів)». Думка: «убив без наміру» висловлюється в кодексі так: «ниби-то рука його згрішила»; він не хотів убити, лише ударити, а рука згрішила так, що убила, отже ніби-

⁶³) §§ 129, 142, 128, 143, 122.

⁶⁴) § 142.

⁶⁵) § 1 та інші.

⁶⁶) Приаренский текст § 89. Коли хто поклинав винуватого на суд (повиває), а сам не явився, то винуватий, явившись і вичекавши законний час «даєть прость оть тога-він дльга за кои є былъ позванъ, ере онъ, позванъ, дома сѣдїи». Слова «опростати» в значінню визволити вживають і тепер на Україні; кажуть, наприклад: «хвалити Бога, Бог опростав чоловіка»: це в приводу того, коли у нього була жінка, що дуже довго і тяжко хоріла, а не вмирала — ніби-то мучила його; він не міг її позбутись; вона умерла: слава Богу, Бог її прийняв, чоловіка опростав.

⁶⁷) Kretschmar P. Die Erfüllung. 1906. s. 1.

то рука винна, а не він. Це приписування окремим органам тіла самостійної діяльності, за яку вони мусять відповідати, зустрічається і в інших народів⁶⁸). Ще менше карається убивство в бійці⁶⁹).

Що до кар за злочини, то кодексо відрізняється від законів Гаммурабі та старовинного римського права і нагадує нашу Руську Правду.

Смертну кару, — за виключенням сімейних злочинів, про що буде мова потім, — кодексо призначає за спротивлення судовому вирокові короля або його урядника, а також раба, коли він піднімається проти свого господаря, кодексо каже кинути в киплячий казан⁷⁰). Хто протривиться вирокові короля, того цілий дім (ціле господарство) йде на купу смертну (наше «на поток і розграбленіє»); а як протривиться вирокові урядника, то тільки йому самому голову одрубують.

Таліона — «злочин за злочин, око за око, зуб за зуб» кодексо не згадує, цим він перевищує кодексо Гаммурабі, жидівські закони і римські 12 таблиць. Кару за пошкодження тіла кодексо встановлює в залежності від того, які сталися наслідки. Коли шляхтичові хто перебив руку або ногу і він востався калікою, — тоді платить двадцять сиклів⁷¹); а як не востався калікою, то десять сиклів. Кодексо говорить про пошкодження уха, ока, носа, зубів, — лише не згадує про бороду, мабуть, тому що геттити бороди не носили⁷²). Принцип і розмір відповідальності за покалічення кодексо встановлює яono: коли хто пошкодив на тіло другого і він довго слабує і не може робити, — то винуватий мусить дати наймита, який робив-би за пошкодженого, мусить заплатити лікареві за лікування і кару за біль⁷³). Українські волосні суди до самих останніх часів держались цього принципу, те-ж було і за часів Руської Правди⁷⁴).

Кодексо також визнає відшкодовання за вбивство людини і для її нащадків. Хто убіє чоловіка або жінку в місті, то в тій окру-

---

⁶⁸) Особливо це помітно в українців. Наприклад: приповідки—«за дурною головою, тай ногам горе»; «чорні бровенята, лихо мені з вами, — не хочете ночувати, ніченьки сами»; «очі чорні, очі нарі, не моргайте так на всіх, бо як візьмуть вас на мари (похоронні носі), то-то буде коліс гріх»; лайка—«щоб тобі руки покорчило»; клятьба—«щоб мені ноги повідпадали, щоб мені руки покорчило» (коли я це зробила).

⁶⁹) Cod. hitt. § 174.

⁷⁰) § 173.

⁷¹) § 83; те саме встановлює Руська Правда, § 21 (Троїчний сп.) «челі утнеть руку, и отпадеть руна или усхнеть или нога, или око, или не ут(сх)неть...»

⁷²) Руська Правда теж не у всіх списках згадує про бороду; можливо, що вставна про кару за пошкодження вусів і бороди (Академічний список § 7) є плід московських переписувачів; бо українці, здається, бороди не носили і потреби в обороні її законом не мали.

⁷³) Cod. hitt. § 10.

⁷⁴) П. Чубинський. Труды Этн. Энс. т. 6. 1872. Народные юридические обычаи по рѣшениям волосных судов; Руська Правда § 24 (Троїц. список).

віде вбитий жив, він мусить дати нащадкам 100 g i b p e s s a g (міра поверхні) землі⁷⁵).

Опріч смертної кари і нагороди, кодексо згадує арешт і замкнення в тюрму, яка зветься «дім короля». У геттітів, видимо, були товариства або артілі робочих по орошуванню піль; товариство по гетт. — k a n z a a n; от, коли прокрадеться член товариства, то за нього відповідає ціле товариство, але коли товариство вважає його за злодія, то зараз-же арештовують його і садовлять в «дім короля», значить, в тюрму⁷⁶). Кодексо боронить геттіта від нападів і пошкоджень на тіло; поруч в вільним шляхтичем він ставить раба, лише кару за пошкодження призначує меншу; передбачає також крадіжку вільного шляхтича або шляхтянки; винуватий, коли спіймали його в жертвою в м. A g z a v a (це був, мабуть, найбільший рабський базар), муоів за кару віддати все своє господарство⁷⁷); карає того, хто спричинився до передчасного породження вільною жінкою або рабою дитини мертвої; правда, не залишається від кари і той, з вини якого корова скинула теля або кобила — лоша⁷⁸).

Геттіт любить скотину і ворог жорстокого, клятого поводження в нею. Найчастіший випад, коли скотина провиниться, це «вопаш». Не вільно вола в полі, певне у вспашу, убивати; не вільно роги й ноги перебивати, тим більше не вільно волоні, а також і коневі, виколувати око. Коли овни забігли в сіножат, а господар сіножаті убив одну чи більше, то муоить їх віддати господареві, а як не віддасть, то його арештовують; отже за шкоду він нічого не одержує. Коли воли зайшли у вспаш, то господар поля може зайняти їх і робити ними цілий день, «аж поки зірки на небі не віддуть», значить до вечора⁷⁹).

Найчастіший гріх у геттітів — це крадіжка скотини. Крадіжка кваліфікується, як і в нашій Руській Правді, по об'єктові і по місцеві вчинення. Кодексо відрізняє крадіжку просто бия і вола від плуга, коня Іздяного⁸⁰), крадіжку козлів і баранів у полі (в горах)⁸¹); фігурує назимок, годовий бичок, двохлітній бик⁸²).

⁷⁵) § 6.

⁷⁶) § 49. На Україні в де-яких глухих місцях (напр. в Уманщині) селяне тюрму називали «Романів дім». Цар у нас був Романов, і тюрма — його дім. Як виникла ця назва для тюрми, хто його внас. (Товариство по гетт. k a n z a a n; чи не нагадує це українського «казан», в якому артіль чуманів варила кашу?)

⁷⁷) § 19.

⁷⁸) §§ 17, 77.

⁷⁹) §§ 71, 72, 74, 86. В українців також початок вечора зазначається моментом появилення на небі зірок. На святій вечір, на кутю перед Різдом, господар виходить на двір і перевіряє, чи зійшла вже зоря вечірняя, потім входять до хати і всі сідають вечеряти.

⁸⁰) Порів. Рус. Пр. § 41: «а за жеребець, аже не встѣдано нань».

⁸¹) Руськ. Пр. § 41: «аже крадет скот на полі, или овцѣ, или козы, и свиньи...»

⁸²) Порів. Руськ. Пр. § 41; «а за третьяку л. куп».

Найбільше клопоту для кодексу доставляє знахідка скотини; цьому питанню він присвячує чимало артикулів. Що до знахідки загальний погляд геттіта такий: знахідка не може бути основою придбання власності на річ; хто найде рухомі речі, мусять повернути їх господареві; а як не поверне, то буде арештований; хто найде вола, коня, мула, мусять вести до королівської стайні; коли це в місті; а як настороні, далеко від стайні, — то мусять взяти свідків, освідчити ними знахідку і тоді може найденою скотиною робити; а як він не освідчить, то, коли господар скотини знайде її, винуватий знахідник мусять бути арештований. Приведу паралель: римське право не визнавало знахідки за основу набуття власності на річ, це загально відомо; українське сучасне звичаєве право, а також і старовинне, цілком солідарне з римським; українець іронізує над тим, хто-б надумав боронити свою річ тим, що він її знайшов, кажучи: «еге, знайшов сокиру під лавкою» (значить, украв); Судебник Казимира 1468 року, § 21, каже: «а коли би хто коня, либо клячу нашол блудящую, или мины котории речи найдетъ: ино оповѣдати околици. Не найдетъ ли ся истецъ до трехъ дней: ино повести на королевський двор, подавному, да переем свой возми. А какъ ли который што утаить, а възхочеть собѣ покориствовать, а будетъ на то довод: тот такий злодѣй, какъ который». По старовинному німецькому праву знахідник речі міг придбати на неї права власності, виконавши певні умови⁸³). Кодекс згадує єдиний первісний спосіб набуття власності — це окупація, оволодіння нічиєю річчю. Наприклад, він спеціально говорить про відповідальність пастуха, коли той не доглядів скотини-молодняку, «сирітки» (певне, що відбилася від гурту), яку господар випестив, виховав⁸⁴).

Геттіт не любить розбійного (гвалтовного) самоправства. Кодекс карає за насильне відібрання речей, особливо, скотини, і вимагає, щоб у кожному випадку господар довів, що то його речі⁸⁵).

З кодексу можна догадатись, який був зовнішній вид королівського суду (самого будинку); а іменно, коло суду висів прапор, на воротях до стовпа був прибитий бронзовий герб, в суді були бронзові фігурки, килими в оука, двері були дуже цінні. Кодекс говорить про крадіжку всіх цих речей і за крадіжку герба призначає кару на горло. Вирок судді оголошується на дощці на стовпі коло суду, так було і в Римі. Хто виконував вирок над засудженим на смерть? Можна думати, що сам окривджений. В кодексі згадується випад, коли на суді серед півзаних був злодій (розбійник) і після того, як суддя оголосив смертний вирок, він (хто?) певне, окривджений, убив його (злодія), — то відповідальності за це нема. Можливо, що кодекс має на увазі, щоб на суді злодія (винного) до оголошення вироку не вбивали; а по

⁸³) Hübner loc. cit. S. 374—375; Cod. hitt. §§ 45, 71.

⁸⁴) Cod. Hitt. § 163.

⁸⁵) § 66.

оголошенні дозволяє це, принаймні не карає. Цей артикул нагадує старослов'янські суди, де подібні явища бували⁸⁶).

Геттїт здібний до самопожертви; кодекс згадує випад, коли геттїт кидається в бистру річку, щоб спасти чужого вола від потоплення; в огонь — щоб спасти другого. Коли він другого спаоає, а сам гине — тоді другий мусить замість загиблого дати свого сина (в родину загиблого); при чім кодексо додає: хто виховує дитину — то собі для майбутньої помочі⁸⁷).

Геттїт — людина релігійна (побожна); кодексо згадує про крадіж гил'як зі святинного дерева (крали гил'яки і вірили в їх чудодійну силу) і про звичай на новий рік викуплювати невільних людей — рабів або немаєтних довжників⁸⁸)⁸⁹.

5.

В родині геттїта спостерігаємо ознаки матриярхату: мати грає головну ролю, хоч і батько згадується.

Споріднення лічиться по матері, іде вбїк; це можна бачити з законів, що карають за кровозаміщення. Кодексо каже: коли чоловік візьме жінку (певне вдову) за дружину, а потім з дочкою її (певне від першого чоловіка) зляжеться, то за це є кара; а коли дочку візьме, а з мамою (тецею) зляжеться, теж кара; коли і з сестрою жінки аляжеться, теж кара. А коли батько і син аляжються з одною рабою або повією — кари нема; коли син аляжеться з мачухою, як що батько помер, кари нема; а ще живий батько — є кара (це вже початок патріярхату)⁹⁰).

Як що умірає брат, його жінку бере брат його, а нема брата — батько, а потім молодший брат⁹¹). Кодексо не згадує ні про порядок (чергу) родової помсти, ні про спадкову чергу. Можливо припустити, що ці останні черги були такі-ж, як і черги забороненого кровозаміщення. Треба нагадати, що кодексо карає за аляження з рідною матір'ю і сестрою.

⁸⁶) Порівн. § 38 чеського *Řad'u práva zemského*, який забороняє бїжку і вбивство на судї.

⁸⁷) *Cod. hitt.* § 95.

⁸⁸) §§ 172, 102.

⁸⁹) Мушу пригадати, що на Україні ще заховались спомини про добрий звичай викупати невільних людей. В одній казці, з якої Н. В. Гоголь взяв сюжет для свого «Вїя» розповідається, як хлопець викупив образ св. Миколая, якого господар волів по вулиці і бив за те, що він поручився за бідного, а бідний умер і нікому гроші віддати; бю, каже господар, за те, щоб не ручився за ледащо». В рїздвяній казці розповідається, як брат на святїй вечір понїс вечерю до рїдного брата, а той каже: неси вечерю до чорта. От пішов брат чорта шукати і принїс йому вечерю; чорт врадїв і питає: що-ж тобі за це дати, за цей дар?; брат побачив двї ягнички у чорта і попросив їх. Чорт віддав; а то були не ягнички, а душі, що попали в лапи до чорта. Загалом у каках чорт являється як багатий кредитор, який хоч дає гроші, але вимагає, щоб довжник запродав душу, як не віддасть грошей. Неоплатний довжник, особливо п'яниця, завжди попадає в полон до чорта. Викупити таких полонених у чорта — це христїанський подвиг.

⁹⁰) *Cod. hitt.* §§ 190, 195.

⁹¹) § 193.

Споріднення на Україні завжди лічилось, та ще й тепер лічиться, мабуть, так як у геттітів, а іменно — не по батькові, а по матері; не так «двоюродний, троюродний», а «рідний брат, сестра рідня, брат у перших, сестра в других». По Руській Правді помста родова йде вбік: мотиться брат вбитого брата перш за всіх, батько за сина, син брата, сестрин син. Законник царя Стефана чергу одержання спадщини овначає «до третієга брату чеда». У других народів такого порядку лічби споріднення не знаходимо; сліди його залишилися лише в іспанській мові⁹²). Геттіт, оскільки можна догадуватися з одного артикула кодексу, визнає моногамію, тоб-то законну жінку можна мати лише одну; мати дві законних жінки (вільних) шляхтичеві, видимо, заборонялось⁹³).

В де-яких актах родинного життя мати грає виключну роль. Наприклад, мати сина прогоняє і знову приймає його за сина; прогнання сина означало, певне, виключення його з родини і позбавлення прав на родинне добро; знаком прогнання було викинення з хати одяжі і речей синових; викинувши сина, мати знову могла прийняти його за сина; а для цього мусіла проробити таку символічну процедуру: син приносить до матері свою одяжу, ліжку та інші речі; мати мусить їх викинути на двір і потім сама внести в хату; лише після цього син знову стає сином⁹⁴).

Перелюбство або порушення подружної вірності у геттітів каралось сильно. Коли перелюбник спіймає жінку в горах і ляжеться в нею, він мусить умерти; а коли ляжеться з нею в її хаті, вона мусить умерти (певне через те, що вона прудивуса прийняла); а коли чоловік спіймає на лихому вчинку обох, може їх убити і кари за це йому жадної нема. Чоловік може привести овою жінку-перелюбницю, до суду і сказати: «моя жінка не має смерті», тоді він її робить живою, тоб-то спасає; але і перелюбник встається живим, лише якийсь знак роблять на перелюбникові, певне личкують його, тоб-то одмічають його якимось видимим знаком чи на лиці, чи голові, чи одяжі. Але коли чоловік невмільний і скаже: «нехай умирають обоє», тоді король призначує кару смерті, але може і помилувати⁹⁵).

⁹²) Чубинський в. 6—7; Руська Правда § 1; Законник ц. Стефана § 39. Hübner loc. cit. §. 633.

⁹³) § Cod. hitt. § 191.

⁹⁴) Cod. hitt. § 171. На Україні тепер позбавлення сина права на родинне добро de facto проробляється через викинення його речей. Коли на селі кажуть: батько або мати викинули сина, це значить, що вони віддурались його, позбавили прав на родинне добро, він перестав бути повноправним сином. Це, правда, буває тоді, коли син виявив або непослух, або тяжку образу батьків; не без вини, часом, і батьки бувають; в кожнім разі викинення речей сина є юридичний знак позбавлення прав сина. Дуже часто цей акт виконує мати; недаром є пісня старовина:

«Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
Іди, сину, прич від мене;
Нехай тебе орда візьме».

⁹⁵) §§ 197, 198. Можна подумати, що геттітський закон писано для українців старовинних часів, наприклад 17-го віку. Народні козацькі суди 16—

Долею своїх дітей у геттітів розпоряжаються разом батько й мати. Кодекс ставить їх нарівні. Наприклад, коли батько й мати відмовляються віддати за молодого засватану їх дочку, то мусять повернути вдвоє ту ціну, яку він дав за нею; відповідальність падає на обох, бо обоє розпоряжаються долею дочки. Але не треба думати, що воля і бажання дочки не мали жадного значіння. Вона була досить вільною і могла одмовити молодому, хоч-би батьки і згожувались. Кодексом передбачує такий випад, коли дівка засваталась за одного, а справила весілля з другим (вийшла заміж за другого); коли вона не по своїй волі зробила, тоді вона повертає збитки, тоб-то те, що дав перший молодий; а коли це зробили батьки (отець і мати), тоді вони відповідають перед ним⁸⁶). У геттітів було і сватання і весілля. Засватана дівка називалась «зв'язана», мабуть так як на Україні, «заручена»; по геттіт. рука k a - a z. z u, а зарученая h a - t e - i n - k á n - z a⁸⁷).

Маеткові взаємовідносини між молодим та молодою були такі: молодий давав віно молодій (викуп за неї), — не батькам її, воно було, мабуть, її власністю; але і вона зі свого боку приносила до молодого своє придане; чоловік (молодий) мав своє добро, а молода (жінка) своє; це була система сепарації добр подругів, як і в римському праві. Чоловік міг пристати в прийми до батьків жінки⁸⁸); коли жінка умірала (дітей у них, мабуть, не було), то батьки віддавали йому назад його добро, що він прийіс зі собою до них, а також і віно, яке він дав або весільні подарунки

17 віку, розглядаючи справи про перелюбство, вживали не писаного права, напр. Литовського Статуту, а стародавніх звичаїв. А за перелюбство по звичаю могла бути призначена смертна кара. В 1693 році мати попереджає любовника своєї дочки, щоб часом де не проговорився, бо як довідається про це старшина (ковацька), то через те, що у тебе є жона, а у дочки мого муж, будете обом на ростані (перехресті) уюпані. В 1688 році за чужоложство Педор Панченко і Гапка Панасиха були присуджені: Педор до кари на горло, а Гапка до биття і відлучення від права подружнього; але тут на суді Панас, муж Гапки, і Зінька, жінка Педора, пробачили їм влиий учинюк шкетченства, і суд визволяв їх від кари, лише вини панську і вродову заплатили. Було на Україні встановлене звичаєм так зване «личковання» алочинців; наприклад, злодіям надрізували уши, а перелюбникам урізували поли (свити). Певне, подібне личковання було і у геттітів.

Київська Старина 1901 р. Март, Іюль—Август. «Очерки народной жизни въ Малороссіи», Ф. И. Левицкій.

⁸⁶) Cod. hitt. §§ 28, 29. Така рівноправність в родинних справах завжди існувала на Україні. У весільній пісні співають: «благослови Боже, і отець і мати, своєму дитяті на посад сідати». У Великої Росії, в Московії, воля батька мала виключне значіння; згоди на шлюб ні в матері, ні в дочки ніколи не питали. В 1494 році литовський князь сватався до дочки Московського князя Івана III Олени; після князя прибули до Москви і запитали згоди на шлюб, між иншим, і у цариці, жінки Івана III; вона відповіла так: «це діло царя могого, а коли запитали Олену, то вона тільки заплакала, а «була ангел в тілі людському». Акти Ю. і Зап. Росції т. II, № 79.

⁸⁷) Можливо, що і у геттітів, які на Україні, при заручинах пере-в'язували рушниками руки. В пісні весільній співається:

«А під руки в'яже, ширю правду каже.

А зв'язав під руки, не буде розлуки».

⁸⁸) Cod. hitt. § 27; артикул дуже неясний, я його розумію, як викладаю в тексті.

молодій; а коли він її брав у дім до свого батька і вона умирала в домі його батька, то її придане (що вона з собою принесла) він не міг вяти, — воно залишалось для її дітей. Отже, кожний з подругів мав своє добро; а по смерті в першу чергу діставали його діти їх⁹⁹). Зрештою треба згадати, що у геттитах, мабуть, були такі-ж бучні весілля, як завжди на Україні. В одному місці кодекса згадується про випад, коли на весілля прийшли розбійники (а може, просто гультяї)¹⁰⁰) і вбили двох або трьох чоловіків (певне, вбивці напались добре) — то відповідальности не несе (хто?), певне, той, хто справляв весілля.

6.

Як бачимо, геттита були дуже розвиненим народом: мали високу хліборобську культуру, свої закони, свою аристократію, середній і нижчий класи, одно слово, державу. Звідкіля вони прийшли до Малої Азії? Це питання ще не вирішене. З цього приводу Ед. Мейер пише: «поставлено вже питання, звідки і якою дорогою індогерманський елемент прийшов до Малої Азії, але ще не розв'язане; тільки як маленький, але не маловажний внесок до розв'язання тут можна зробити, а іменно, що найотарша возна колесниця з єгипетської гробниці, що дійшла до нас і тепер зберігається в музеї у Флоренції, має колесо з 4-ма шпичцями..., а шпичці зв'язані березовою маточиною. Береза азійській культурі чужа, але на Україні і на Кавказі вона росте. Оскільки ця колесниця не в Єгипті зроблена, а здалеку привезена — можливо, з землі геттитів — а березова маточина вказує на близькість до Чорного моря, як воно у всі часи було; — остільки ми можемо бачити те, що показує на дорогу, якою індогерманці прийшли на Boghaz-кое також киммерійці, які тисячеліттям пізніше, коло 700 рок. до Хр. прийшли в Малу Азію через Кавказ з України і Криму»¹⁰¹). Будучі досліди мають розв'язати цю проблему, а поки-що можна сказати, що геттит своєю правною культурою показує одною рукою на Рим, а другою — на Україну.

⁹⁹) Треба згадати, що сепарація добр подругів завжди була на Україні. В 1043 році король Казимир женився з сестрою Ярослава і «вдасть за віно людей 8 сот, еже бѣ полонилъ Болеславъ, побѣдивъ Ярослава (Поли. Собр. лѣтоп. т. 5, стр. 138). З часом справа змінилась так, що віно давала сама молода або її батьки, а молодий давав привінок, що по цінности рівнявся віну; як віно, так і привінок завжди були власністю жінки (Акти Ю. і З. Россії т. 1, 1863 р. Запис Остапа Воловича 1568 року). В звичаєвому укр. праві також сепарація добр молодого і молодої. У Великоросії придане, що приносить молода, поступає у власність чоловіка. Є російські приказки: «роспись приданому, тебѣ молодцу удалому», «вѣръ приданому послѣ свадьбы». Придане передається чоловікові за підписом батька молодої. (Даль, Словарь т. 4, стр. 259).

¹⁰⁰) Cod. hitt. § 37.

¹⁰¹) Meyer loc. cit. S. 16.

Проф. РОСТИСЛАВ ЛАЩЕНКО.

Ідея права власності на землю на Україні.

Самим повним, самим широким правом на річ, вважається право *власності* на річ. Здавалось-би розуміння права власності на річ не виявляє жадних труднощів — оскільки це поняття тісно пов'язане з реальним життям, з основами сучасного суспільного ладу і правопорядку. А між тим в науці права саме визначення цього поняття, по виразу проф. Шершеневича, виявляє собою «значні труднощі». Труднощі ці полягають власне в тому, що розуміння права власності на річ в зміслі повного, *необмеженого* панування особи над річчю (розуміння — так-би мовити — ідеальне) не відповідає вимогам соціальної справедливості, — тим вимогам, які реальне життя в найдавніших часів становило перед суспільством, перед людськими колективами, що прагнули до організації свого життя на певних правних підвалинах. Право власності на річ в зміслі «ідеальному», в зміслі найповнішого, ні чим і ні в чому необмеженого панування особи над річчю — в прикладанні до живої дійсності болюче зачіпало-би інтереси людей, наносило-б тяжкі удари суспільному ладу, порушало-би у самому корні елементарні основи правопорядку, більш того, — таке право з'являлось-би самою страшною поміхою для заведення, для закріплення і дальшого поступового розвитку в організованому суспільстві правового устрою. Отже не дивно, що а тяжкою і складною проблемою визначення самого поняття права власності в зв'язку з настирливими вимогами реального життя зустрінувся ще класичний світ. В шуканні виходу для розв'язання складної проблеми римські юристи, римська юридична думка, вже в старому цивільному праві покладали ідею необмеженого панування особи над річчю певні границі, заводили цю ідею в певні межі. Необмеженому пануванню особи над річчю — коротко кажучи — ставили певні *обмеження*. В епоху законів XII таблиць власник маєтності був вже значно обмежений в своїй праві: в інтересах соціальної справедливості, в інтересах підтримання суспільного ладу і правопорядку, такий власник повинен був терпіти в своїй праві низку обмежень; так, напр., такий власник мусив залишати на своїй землі смугу в 2½ фута для проїзду або проходу для всіх тих, хто потребував того, терпіти різні обмеження в своїй праві в інтересах своїх ближчих сусідів і т. д.

Очевидно, що ті обмеження права власності, в яких ми зустрічаємося в законах XII таблиць, в старому цивільному римському праві з'явилися не одразу, а лише в наслідок довгої

і складної еволюції, яку одбувала ідея власності на річ, починаючи з далеких первісних предісторичних діб.

Не дивно, отже, після цих коротеньких зауважень наших, що сучасні вже нам теорія науки цивільного права і законодавство всіх цивілізованих народів при определенні самого юридичного поняття права власності зафіксують і ті моменти, якими обмежується право повного, цілковитого панування особи над річчю і при закресленні котрих ідеальна повновласть особи над річчю фактично перетворюється в обмежене законом, але разом з тим і найбільше із річевих прав на річ. Так, напр., б. російське законодавство определює право власності, як «власть въ порядкѣ, гражданскими законами установленномъ, исключительно и независимо отъ лица посторонняго владѣть, пользоваться и распоряжаться имуществомъ вѣчно и потомственно» (т. X, ч. I, 420 ст.). Французьке законодавство (Code civil) закреслює поняття права власності, як право користуватися і розпоряджатися річчю *наибільш* безусловно або необмежено (*de la maniere la plus absolue*, § 544). Австрійський Цивільний Кодекс 1811 р. в послідуючими доповненнями до нього, закреслюючи ровуміння права власності, містить між иншим і таку характерну постанову: «Загалом власниче право можна виконувати лише настільки, *наскільки не буде ні досягнуто в права третіх, ні не буде переступлено обмежень, приписаних по законах*, щоби піддержати та скріпити загальне добро» (§364 (III. нов. § 11)). Нове германське Цивільне Уложення определює те-ж поняття так: власник річі властний, *оскільки тому не перешкоджає закон або право третіх осіб*, розпоряджатися річчю по своїй волі і усувати других від усякого на неї впливу (§ 903). Новий Швейцарський Цивільний Кодекс фіксує це право в слідуючому вираві: «власник річі має право вільно розпоряджатися нею в межах закона... усуваючи всякий неправомірний на неї вплив». Італійський Цивільний Кодекс трактує це право, як право самого безусловно користування і розпорядження предметами (§ 436).

Як бачимо, в усіх цих определеннях права власності на річ, в якими ми зустрічаємося в сучасних нам законодавствах цивілізованих народів, підкреслюється ідея обмеження повновласть особи над річчю з огляду на інтереси суспільні (соціальний момент), але разом з тим ці повновласть особи над річчю трактується, як повновласть найбільш повна, *себ-то як найбільше із річевих прав на річ*.

До такого определення права власності людськість прийшла не одразу: треба було пережити довгу нізку століть, протягом котрих гинули царства, народи змінювалися народами, але як ми й зауважили вище, сама проблема про закреслення певних кордонів необмеженому повновластю особи над річчю стала перед народами, як проблема, яку висувало реальне життя, вже в добу античну. І коли честь для можливо тонкого і юридично правильного для свого, певно, часу розв'язання цієї проблеми дісталася по заслугі старому Риму, то правничому генію його народу треба аткож віддати і честь що до розроблення учення про т. зв. воло-

ділля річчю — володіння, яке не має нічого спільного з правом власності, згідно положенню: «Nihil commune habet proprietate cum possessione» (Ульпіян, fr. 12. 1. D. 41. 2). Старий Рим вже ясно і тонко відрізняв *фактичне* панування особи над річчю од самого права на неї (jus possidendi) і од способів надбуття тої речі (causa possessionis), опреділивши разом з тим і розуміння т. зв. *юридичного* володіння (possessio), що охоплювало собою два елементи — волю володіти (animus possidendi), і фактичну владу над річчю (corpus possessionis). Тільки юридичний володар мав право на самостійний захист свого володіння, позаяк він володів suo nomine, а не alieno nomine. Отже possessor ясно відрізнявався в праві римському від т. зв. detentor'a.

Але і старий класичний Рим з його тонким юридичним думанем і в цій складній проблемі — в проблемі про володіння вислови свої аразкові правничі опреділення не одразу: уплило багато-багато часу, поки римські юристи дійшли в своїх настирливих шуканнях юридичної правди до того високого ступня, який в посуванні вперед проблеми про володіння явився видатним етапом в історії юридичної думки.

Отже ті норми права, що регулюють в наш час право власності на речі і які набрали певних закреслених форм головню під визначеними впливами римського права, явилися не одразу, а лише в наслідок довгої і складної еволюції правових понять і поступового зросту загально-людської культури. В далеку-ж старовину, на зорі історичного життя, відношення людини до речі у кожного поодинокого народу було цілком инше: в основу відношень до речі покладалося тоді не право, в тому розумінню, яке надаємо йому ми, а самий факт володіння річчю. «На перших ступнях розвитку, пише проф. Сергєвич, як у нас, так і у других народів володіння і власність зливалися. Власник був у той-же час і володарем, а хто володів, той був і власником»*).

З огляду-ж на те, що ідея права власности на речі на Україні мала і свою довгу історію і набрала здавна певних форм, і зважаючи на те, що вияснення поступового розвитку цієї ідеї, зокрема в відношенню її до речей нерухомих (землі), виявляє собою питання надзвичайно цікаве не тільки для українських правників, а і для ширших кол громадянства нашого, — я і дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися в цій статті цього важливого для нас питання, спіраючись у своїх висновках по можливости на безпосередні джерела.

Що право індивідуальної приватної власности на речі на історичній Україні-Руси доби княжої набрало вже певного правничого змісту і більш-менш ясно закреслених форм, — тому найліпшим свідомством являється старовинний пам'ятник нашого права — Руська Правда. Що торкається власне речей *рухомих*, то не підлягає жадному сумніву, що ці речі задовго вже до доби Руської Правди являлися вже визначним об'єктом права приватної індивідуальної власности, предметом цивільного обороту. Доба,

*) Сергєвич: Лекції и изслѣдованія, 522—523 ст.

коли ці речі складали собою об'єкт загального колективного користування членів поодиноких родів, доба родового устрою — мусить бути відсунена від епохи Руської Правди в глибину віків. По свідченню арабського письменника Ібн-Фоцлана — у старовинних славян з трупом покійника палили і зброю і овдоби небіжчика*). Очевидно, зброя і овдоби здавна вже вважалися у наших правитців за речі, якими користувалися на праві індивідуальної приватної власності. З часом коло речей рухомих, що належали поодиноким особам на праві індивідуальної власності, все більш і більш поширювалося, ідея старого первісного колективизму все більш і більш занепадала, а одночасно ширялися і розвивалися і в сфері майткової права *особи*, права поодиноких індивідуумів. «Чим більш розвивається особа (личность) — пише Чічерін**), тим ширше становиться обсяг її діланни, тим вільніше робиться власність». Цей процес — без усякого сумніву — послідовно і поступово відбувався і у нас:

В усякому разі вже в X віці — як це видно із договорів русинів з Греками (договори Олега, Ігоря і Святослава) — на Україні-Руси провадився вже дуже жвавий торговельний обмін товарами з чужоземними державами. Русь постачала на східні ринки (головне у Візантію) рабів, також сировину — шкіри, віск, мед і т. д. Вела Русь і широкі торговельні зносини і з іншими державами, а не тільки з Візантією. Таке широке провадження торговлі і обмін товарами з чужоземними державами, весь цей жвавий торговельний оборот, що спонукав до заключення торговельних договорів вже в самому початку X віку — не можуть не свідчити сами вже по собі, що ідея індивідуальної власності на речі рухомі вже задовго до цього віку мала за собою і на Україні-Руси довгу історію. Жвавий торговельний обмін може провадитися лише в умовах, які забезпечували-б права *особи*, права окремих індивідуумів; такий обмін може з'явитися лише в наслідок енергії і самодіяльності населення, піднесення значіння індивідуальної творчости, ініціятиви поодиноких членів суспільства. «Особа-ж людська — пише Чічерін — не одразу вступає на історичну арену. Доки народ знаходиться ще в стані дитинства, в ньому домінує почуття спільности, все зливається в нерозрізнену масу, що проковтує нероздільні істоти». Коротко кажучи, для нас мусить бути ясним, що поширений торговельний обмін на Україні-Руси, про котрий нам свідчать і згадані вище договори і літописи і візантійські і арабські джерела — не може виразно не указувати нам на те, що первісний родовий побут на Україні-Руси в той час вже минув, а з ним відійшла в глибину віків і ідея первісної родової власности. Це певно зовсім не значить, що тхнення роду, тхнення давнішого родового устрою, з їх первісним колективізмом — в той час вже цілком щезли — зовсім ні! Родові принципи в той час ще дуже і дуже виразно

*) Див. про це у Максима Ковалевського: Проісходженіє собственности.

**) Чічеряїн: «Обзоръ истор. развитія сельской общины въ Россіи, 5 стр.

відчувалися в суспільному житті і в особистих і маєткових стосунках населення, в його побуті, як відчувалися вони і значно пізніш, але основна еволюція життя суспільного набрала вже в той час інших форм. Трапилася ця зміна і трапилася завдовго до епохи Руської Правди і в області економічних стосунків населення, в сфері маєткової, в відношенні особи до речі. Ідея первісного родового колективізму уступила місце колективізму, що будувався на ширших територіяльних і громадських зв'язках, а разом з тим набрала все ширшого значіння і *ідеї особи*. Не рід уже був власником, і не виключно сім'я, а і окрема людина, і поруч з ідеєю власності громад і общин виступала вже ясно і виразно ідея власності *індивідуальної*. Приватна індивідуальна власність на речі вже відвойовала собі непохитні і тверді позиції. Не може бути сумніву про те, що ті купці, ті «гостіє», які згадуються в договорах Олега і Ігоря з греками, які постачали до Візантії шкіри і віск, які торговали хлібом, а з Візантії вивозили вино і воволоки — були індивідуальними власниками.

Що приватна власність на речі *рухомі* в епоху Руської Правди вже набрала високого розвитку про те, як ми вазначили вище, свідчить сама Правда. З Руської Правди ми, напр., знаємо, що за користування «чужим» конем покладалася досить висока визначена кара: три гривні (Тр. сп., 27), що для повернення челядина, який був «украден», був встановлений визначний процесійний порядок (свод) (Тр., 33), що цей-же порядок (свод) прикладався і на випадок крадіжки коня або «скотини» (ibid., 29 арт.), що за крадіжку худоби «в хліві» або «в кліті» покладалося 3 гривні і 30 коп., (ibid., 37 арт.), що за крадіжку худоби в полі покладалася також визначна винагорода (ib., 38), що Руська Правда захищала і власника «ястреба», «голуба», «гуся», «лебедя», карала і злодія за крадіж «сіна» (ib., 78 арт.), «дров» (ib.), за подартьє бджол (Тр., 69) і т. д. Безумовно всіма цима артикулами Рус. Правди підкреслювалася ідея недоторканости рухомих речей, яко об'єктів власности приватної.

Я не вважаю необхідним приводити тут із Руської Правди і з других джерел ще свідцтва того, що речі рухомі в епоху Правди вже були визначним об'єктом приватної індивідуальної власности: в науковій літературі це питання вже цілком ясно освітлено. Коли-ж я і торкнувся цього питання, то лише попуті, щоби з більшою увагою спинитися на питанні про розвиток вже в епоху Правди Руської на Україні -Руси ідеї приватної власности на *землю*.

Отже перейду до освітлення цього питання.

В науковій російській літературі існують, як відомо, й погляди, що в старовину на Русі не було приватної земельної власности, а була лише власність *родова*. Такого погляду додержувалися Еверс, Рейц, Кавелін, Соловйов і де які інші вчені. Ми вже вище зауважили, що в добу княжу українські племена давно вже вийшли з періоду родового побуту і через це теорія володіння землею родами не може прикладатися до доби княжої. Період родового побуту від епохи Руської Правди — як ми ви-

словилися — очевидно, мусить бути відсунений в глибину віків. навад. Заперечення проти існування у славян «руських» родового устрою на Україні-Руси вже і в до-Рюрикову добу в науковій російській літературі подав ще Беляев: На погляд Беляєва, Славяне не були старомешканцями на Руси і переселилися з-за Дунаю, де жили родовим побутом і де їх родовий устрій був зруйнований ще Римлянами, які крок за кроком опановували їх території і будували на них свої городи. Вже самий факт переселення Славян і розселення їх на нових місцях їх осідку свідчить про розпорушення у них вже в той час родового устрою, бо останній єсть приналежністю племен «домосідиких».

Можна, певно, не погоджуватися в Беляєвим що допитання відносно переселення Славян руських з-за Дунаю, — наукова думка в останній час, можна сказати, остаточно прийшла до висновку, що наші правітці були на території України-Руси в передісторичних діб прапершими поселенцями (Див. про це, напр., статтю Шахматова: «Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій», Ж. М. Нар. Пр. 1899, квітень), але в жадному разі не можна ігнорувати тих зауважень проф. Беляєва, які підносяться ним, як доказ, що родовий устрій наших правітців вже і до епохи Правди Руської був у своїй основі розпорушений. В своїх «Лекціях по історії українського права. Княжа доба», ст. 50, я нагадав про основні положення проф. Беляєва; отже нагадую знову їх і тут. У Славян руських, по свідченню літописця, був вічевий устрій, а віче при родовому устрою, на погляд Беляєва, «неумѣстно». Заперечує родовий устрій на Україні-Руси і «городовий» характер суспільного її життя. На думку-ж Беляєва, у нас на Руси, як у Сербів на Дунаю, були дві форми посідання землі: не тільки землеволодіння громадське, але і приватне в правом збуття повемельної власности, а такий порядок єсть не можливий при родовому побуті. Крім цих мною вже згаданих основних положень Беляєва — названий автор вказував і на те, що Руська Правда знає вже духовниці. Людина, вираючи, мала вже право висловлювати свою останню волю, яку повинно було виконувати безуслівно. Цей порядок, на думку Беляєва, також уповні єсть протилежний родовому побуту, бо в родовому побуті складання духовниць — не можливо, тому що майно належить не особі, а цілому роду. Крім того, Руська Правда визнавала і інститут опіки. «Коли вона, пише Беляєв, визнає опіку, то безпосереднє відкидає цим рід: при родовому устрою побуту діти ніколи не залишаються сиротами — значить там не до речі і існування опіки.»*) Відсуюючи від епохи Руської Правди ідею родової власности на речі навад в глибину віків — ми тим самим поневільно становимося перед складною проблемою, — яке-ж в дійсности в добу княжу було відношення людини до землі? З'являється власне цілком конкретне питання: чи ідея приватної індивідуальної власности в той час штирлася лише на речі рухомі (відносно чого, як ми і зауважили вище, не може бути жадного сумніву), чи

*) Див. Беляєв: Лекції по історії руського законодавства, 163 ст.

і на речі *нерухомі, на землю?* Але разом з тим перед нами виникають і більш конкретні тісніші питання і перш за все питання про те, кому саме — яким елементам тогочасного населення — належала земля?

В російській науковій літературі, як відомо, були висловлені між иншим і погляди, що в добу княжу на Україні-Руси земля належала лише одному князю. Такого погляду додержувався, напр., в своїй «Історії русскаго народа» Полевой; ті самі в основі своїй думки висловив і Лякієр, також Морозкін і деякі інші дослідувачі; досить-же характерні і виразні думки в приводу цього питання подав проф. Чічерін в своєму «Обзорі историческаго развитія сельской общины въ Россіи». Князь на Руси, на погляд Чічеріна, був завойовником, який силою зброї набув землю і став єдиним її обладувачем. В наслідок цих завойовницьких акцій князів старовинна партіярхальна родова община розпалася, переутворившись в общину «владѣльческую», в якій був один приватний власник — князь. Виходячі взагалі з того, що розподіл Славян на визначені племена свідчив про природні кровні зв'язки між людьми і що з племенем тісно був зв'язаний рід («менша його одиниця»), а «де єсть рід — там єсть і родова власність» («Обзор істор. развитія сельской общины въ Россіи», 6 стр.), Чічерін і гадав, що князі з їх дружинниками, силою зброї здобувши собі землю, і сприяли розпаду старовинної родової общини. Замість попередньої патріярхальної родової власності на землю — земля стала об'єктом права власності князя і його дружини. Але хибність цієї теорії що до періоду князівської України-Руси не підлягає сумніву. Трудими послідовних після Чічеріна вчених і зокрема трудами проф. Сергєєвича (див. зокрема його «Русскія Юрид. древности») вже ясно доквано — що старовинно-руський князь не був довгий час кріпкий до землі і залежав од віча, блукаючи зі своєю дружиною од волости до волости; на вічу князь заключував з народом «ряд», себ-то договір, на підставі котрого і повинен був виконувати у даній волости визначені в договорі обов'язки (охорона волости від зовнішніх ворогів, провадження судівництва, участь в управлінні волостю і т. п.). Князь — «вотчинник» — явище вже більш пізнього часу. З *dominium-же* еміпеня князя, в ідею верховенства князя над цілою державною територією, в ідею «земля Божа і господарська» ми зустрічаємося ще пізніше. «Права власності на волость, пише про княжу добу на Руси проф. бар. Корф*), у князя і дома не було, себ-то в тій волості, в якій він княжив, тому що становище його було цілком залежне і другорядне, а серед завойованих народців, себ-то тих волостей, котрі обкладені були даниною, повновласть його стягненням данини і обмежувалася, ніяких инших «королівських прав» у князя не було і не могло бути». «Нема підстави гадати, пише зі свого боку проф. Побєдоносцев**), щоби з прибуттям князів було і закріпилося

*) Барон С. А. Корфъ: «Исторія русской государственности». СПб. 1908; 95 ст.

**) Побѣдоносцевъ: «Курсъ гражданскаго права, т. I, 123 (курсивъ наш).

правило про те, що всі землі на Русі належать до князя. *Такого правила ніколи не було проголошено на Русі*». Зі свого боку відомий російський цивіліст проф. Неволін*), що вбачав, як відомо, початок народження на Русі земельної власності «в тій далекій старовині, в яку не проникає світло історії», з приводу того-ж конкретного питання (про княжу власність на цілу землю) замічає: «Думки, ніби Варягоруси, скоривши славянські племена, присвоїли собі всю поземельну власність, ні на чому не основана».

Поневільно з'являється питання: на чому, на якій підвалині, базувалися в той час земельні стосунки населення України і зокрема населення сільського? який взагалі характер мало в епоху Правди Руської земельне володіння на Україні-Русі? Питання це безумовно дуже складне, щоби його можна було розв'язати в належній в стислих формах повнотою; брак-же вистачаючих історичних свідчень і матеріалів по данному питанню ще більш затруднюють його розв'язання. Але в усякім разі і на підставі тих даних, що маються, можна закреслить основні риси землеволодіння на тогочасній Україні-Русі. Проф. Чічерін, як ми пригадали, тримався думки, що ніхто інший, а тільки князь був власником землі, але і він примушений був врешті визнавати, що земельні частки членів громад залишилися у володінню їх вічно і спадково і навіть з правом розпорядження. І тоді вже проф. Сергєвич цілком слушно зазначив, що він не знаходить жадної різниці між таким володінням і власністю. «Проф. Чічерін — писав Сергєвич — не визнає за ні волостю ні за окремими її членами прав власності на волостну землю. Власник у нього один князь, у селян-же вічне і спадкове володіння та й ще з правом розпорядження. Ми не знаходимо різниці між таким володінням і власністю і думасмо, що окремі селяне набували волості землі у власність. Зробившись членами волости, вони засвоювали частки, до котрих приміювали свій труд в цілях пристосовання їх до постійного господарського користування. У власності-ж волости залишалося лише те, що не було освоєно окремими її членами і чим вони користувалися безроздільно, напр., вигони, будівельний і деревляний ліс, дуг і т. п. (Сергєвич. Рус. Юр. Др., I т., 217, курсив наш). Але того мало. Для з'ясування тогочасних земельних стосунків проф. Сергєвич зробив цікаву паралель. А саме — на погляд проф. Сергєвича, тогочасні земельні порядки взагалі походили дуже на земельні стосунки у стародавній германській марці. «У склад старовинної германської марки увіходили землі двох категорій: 1) двори, виноградники і поля належали окремим членам громад на праві приватної власності; 2) ліси і дуги складали власність громади (в оригіналі «общини») і знаходилися в нероздільному користуванні окремих її членів» (ib.). Але навіть і землі цієї другої категорії не уявляли в себе чогось непорушного, сталого; це був лише запасний капітал для членів громади і «як скоро хто з них — пише далі проф. Сергєвич — почував необхідність збільшити свої поля, він міг

*) Неволінъ: «Исторія гражданскихъ законовъ», 4 т., 127—128 ст.

це зробити за рахунок *неподільної* марки. Для цього досить було ввратити і засіяти ще ніколи не оброблену землю, і вона переставала бути загальною і оберталася у *приватну власність*» (ib.).

Для дальшого освітлення тогочасних земельних стосунків і порядків проф. Сергєвич між иншим звертається до джерел, що мають *безпосереднє* відношення до вяснення селянського землеволодіння на Україні, а саме до даних, виданих в 1884 році проф. Лучицьким (Матеріали по історії громади і громадських земель в лівобережній Україні XVIII в.) «Хоча вони (ці матеріали) — пише проф. Сергєвич — і відносяться до XVIII в., але можна в них, здається, знайти риси дуже первобутніх форм». Із даних цих видно, що «у козаків лівого берега Дніпра були пахотні землі і сінокоси, що належали їм на праві *приватної* власности. Вони авалися отчизнами і дідивними ґрунтами, прадідівськими нивами, своїми власними землями і водами (ставками, ст. 26, 127, 128 і др.)». Цим засвоєним землям і водам протиставляються *вільні, свободні степи*, що належали цілій громаді козаків і посполітих. Проф. Сергєвич додає, що «окремі члени громади користуються степами за їх безлічю (в ориґіналі «по их обилію») *безровдільно*. Але так само, як і в германській марці окремі члени «освоювали» із цього «непорушного» земельного фонду поодинокі частки у *власність*. «Окремі особи — пише Сергєвич — займаючи постійно одні і ті-ж частки, цим самим виводять їх із безровдільного користування членів громади, а в слідуєчих поколіннях вони становляться вже *приватною власністю* дітей займанщиків. В оваку освоєння такі частки оканпываються ровом» (ib., 224, курсив наш).

Ми наумисне зробили виїмки із праці проф. Сергєвича, щоби ближче ознайомити з його поглядом. Таким чином, назвавши вчений вбачив — так-би мовити — народження права *приватної селянської* власности в дуже-дуже стародавні часи. Правда, проф. Сергєвич підкреслював, що взагалі тогочасні правні відношення відріжнялися від сучасних: право власности, як поняття абстрактне, ще не було удосконалено, бо час і умови були інші («старовина вовсім не була занята льогичним утворенням понять»), але сама суть правних відношень — як це і видно із цитованих нами місць — цілком вивначається.

Але щоби вясувати характер володіння землею в ті далекі часи ще глибше, ми дозволимо собі привести тут погляд і другого видатного російського вченого — правника, відомого власне як цивіліста — проф. *Енгельмана*. Останній вазначає, що спочатку в основу земельних стосунків між людьми на старовинній Русі покладалося не право, а факт. Відношення людей до землі баувалися на фактичному володінню. Величезні обшари земель, що зовсім не були васелені, ліси, які не мали жадних ховаянів — все це в той час давало можливість кожному використувати ці нікому ще не належні землі в такій мірі і кількості, яку та або инша особа мала змогу використувати для своїх життьових потреб. Так було в найдавніші часи, коли не існувало ще і ніяких границь між повемельними володіннями окремих родів, се-

литьб, сел; вільної землі було так багато, що границю між окремими володіннями становила сама природа; за такі природні границі вважалися ліси, багнища, то-що. Але з побільшенням народонаселення інтереси окремих володарів землі почали стикатися «в одночасному користуванні одним і тим-же предметом», напр., лісами, пустошминами і т. д. Ці зіткнення володарів при використуванні одних і тих-же угоддь — лісів, вод, пустоців і т. д., в протязом часу зробилися явищем постійним-і от тоді-то і утворилися поняття про загальне володіння ріжними «угоддями» — з одного боку, і про індивідуальне володіння — з другого; тоді-то і виникла потреба розмежувати земельні участки.

Так само, як і проф. Сергеевич, і проф. Енгельман, розповідаючи про тогочасні земельні стосунки населення, підкреслює характерну і найважливішу прикмету самого володіння землею: *працю*. Праця була не тільки основною підвалиною самого права на землю, на відповідний земельний участок; праця-ж на визначному участку землі опреділювала і самі границі володіння, його межі; останні досягали тієї точки, «до котрої ходили плуг, сокира, коса і соха» відповідного володаря і де таким чином «кінчалися овнаки його діяльності і труда»^{*)}. Взагалі і проф. Енгельман приходить до висновку, що спочатку «всі відносини людини до землі причиняються до поняття про фактичне володіння» (Енгельманъ И.: «Приобрѣтеніе правъ собственности на землю по рус. праву», 17). Думка тогочасної людини спинялася лише на фактичному володінню «не підіймають до абстрактного поняття права власности» (ib.). Панування взагалі людини над річами визначвалося словом «володіти». Але наче боючись, щоби читач-юриста не зробив в цього положення не відповідаючий суті речі висновок, проф. Енгельман поспішив додати: «Значіння поняття про володіння було значно ширше сучасного тому, що воно включувало в своїй сфері всі відношення людини до речі. У володінню тодішнього часу включалися і *право власности і право володіння*, в тому змислі, як ми його розуміємо тепер. Поняття про право власности виявлялося у продажу навіки, без викупу, поняття-ж про володіння — в умовному продажу, із котрого утворилася з часом застава» (ib. 18, курси наш).

Таким чином вже на підставі тих думок, які висловили і проф. Сергеевич і проф. Енгельман — одні із найвидатніших представників російської юридичної науки — можна прийти до таких висновків: 1) що старовинне фактичне володіння землею по суті речі мало всі ознаки права власности, 2) що за *titulus* цього стародавнього права власности на землю треба вважати займанщину (*occupatio, arripisio*), фактичне захоплення землі, яка до

^{*)} Характерно, що на підставі Статуту Литовського, що був видалий вже в XVI ст. (I-а ред. 1529 р.) границя між володіннями двох власників, що мали ліс суміжний, опреділювалася офіційно точкою, де «сотнуться топоры»: «Тем уставуем, естли би хто мел лес сумежний: тогда мають каждый з своего поля против себе проробки чинити, а отъ леса ни один одного не маєт заходити, а как сотнуться топоры, тут будет граница. (Лит. Ст., I ред. Ровд. VIII, 11 арт.). Автор.

того часу нікому не належала (*terra nullius*), 3) що для придбання цієї захопленої у приватну власність землі, oprіч самого факту окупації, потрібно було і засвоєння, себ-то відживлення цієї захопленої землі власним трудом, 4) що громадські землі (загалом угоддя) не виявляли собою щось непорушне, стале, бо громадські землі фактом їх засвоєння тим або иншим членом громади оберталися в його *приватну* власність.

Таким чином за самий початок народження у нас права приватної власності на землю (так само, як і у инших народів на зорі їх історичного життя), треба вважати дуже далеку добу, а саме той період, коли земля набрала в розумінні наших правітців значіння економічної цінності, для опановання якою приходилося прикладати тяжкий труд в боротьбі з природою.

Маючи-ж на увазі, що активними чинниками в цьому історично-економічному, безумовно, дуже складному процесі були власно селяне, себ-то ті, хто безпосередньо борювався з природою, розчищав ліси і гаї, висушував багнища, робив в лісах «проробки», і т. д. і, засіваючи оброблені поля, прикладав свій безпосередній труд до землі, і тим відживлював її своєю працею, й не можна тому і не погодитись цілком з висновком проф. Сергєвича, який азначив: «Селяне через це перші по часу землеволодарі і власники. Землеволодарі — не землероби завше і всюди — явище пізніше» (Р. Юр. Др., I т., 225). Але ці думки проф. Сергєвича зовсім не треба розуміти в тому змісті, що виключно лише одні селяне були землеволодарями і власниками. Селяне, на думку Сергєвича, лише *по часу* були першими землеволодарями і власниками, земле-ж загалом — як це підкреслив в свій час ще й Неволін, володіли здавна і інші категорії вільних людей. «Як в давніші часи між особами свобідними зовсім не існувало ріжниць станів, в крайньому разі вона не існувала в такій силі, з якою розвинулася з протягом часу, то і право обладувати поземельною власністю не могло належати виключно, або здебільшого якому-н. розряду людей свобідних»*).

Отже спочатку володіння мало фактично ознаки права власності. Але вже в епоху Руської Правди, починаючи з XI в. і вкотрема в другій половині XII ст., власність на землю набирав вже у нас без усякого сумніву певних і закреслених форм.

«Що індивідуальна земельна власність в ці часи — пише в 1905 р. проф. О. Грушевський про добу княжу — існувала в тім не може бути сумніву: ми маємо в наших джерелах звістки про продажу, дарування, конфісковання маєтностей. В Руській Правді маємо дуже високу кару — 12 гривень продажі за врублення бортної межі, знищення межі полевої (ролейної), переставлення паркану, що ділить двори, або врублення граничного дерева. Таким чином виражено бачимо право власності не тільки на землю оброблену в даним моменті — себ то на працю, вложену в землю в сім моменті, але і на всяку землю зайняту без ріжниць, — чи в даним моменті вона підлягає господарській експло-

*) Неволінъ. Історія гражданскихъ законовъ, IV т., 132.

тавці (дуб межњи). Одно слово поняття земельної власности бачимо тут значно розвиненим, хоч воно й не дійшло ще тої повности й виробленности, в якій знаємо його тепер». Так писав і проф. Грушевський в 1905 році. Далі той-же вчений підкреслив давно, вже висловлену в науці думку, що ця земельна власність творилася через «заїмку» і оброблення землі: «Мусіла творитися через «заїмку» — окупацію і культивування порожньої землі, й ся культура давала право на володіння: такий погляд на початок власности ми бачимо у нашого народа пізнійше, аж до новітших часів. Заїмка в границях земель — продовжує Грушевський — що входили в круг уживання певної громади могло вимагати згоди цієї громади. Абсолютно неваняті землі люде, правдоподобно, займали зовсім свобідно»^{*)}.

Але в епоху Руської Правди, XI—XIII в. і володіння нерухомістю вже без усякого сумніву починає ясно відріжнюватися од права власности. Що такий процес відділення володіння нерухомістю од права власности в епоху Правди досяг певного розвитку — на це вказує сама Руська Правда, її постанови. «До таких постанов, пише проф. Малиновський**), відносяться постанови Руської Правди про порушення пограничних знаків. Порушення пограничних знаків вважається ділом забороненим, яке карається. Чому? Очевидно тому, що порушення пограничних знаків являється в той-же час порушенням права власности на участок землі. В межах пограничних знаків власник може нічим не виявляти фактичного володіння, не дивлячись на це він залишається власником». Дійсно, в Руській Правді ми зустрічаємося, напр., в такими характерними постановами: «Оже между перетнеть бортнюю, или ролейною между двороерь или дворною между тыном перетыніть, то 12 гривень продажи» (Кар., 83), або «Оже дуб перетнеть знаменний, или можьны перетнеть, 12 гривень продажи» (Кр. 84); «Аже разнаменаеть борть, то 12 гривень» («Тр., 64). З заборною порушати пограничні знаки ми зустрічаємося і в Академичному списку Руської Правди — отже в Правді редакції короткої, що складалася в першій половині XI віку. Не може бути жадного сумніву в тому, що така постанова не порушати пограничних знаків, з котрою ми зустрічаємося в самій найдавнішій по часу складання короткій редакції Руської Правди (список Академичний) і котра в різних варіаціях повторюється і в редакції довгій в усіх її списках — не може не свідчити про те, що ідея приватної власности на землю і власности індивідуальної вже в першій половині XI ст. набула визначного ступія в своїому розвитку. Постанови ці, очевидно, відбивають в собі правне почуття народа, його правничу свідомість, його уяву про чуже право на відповідну нерухомість, порушення якої визнається «обидою»: «А иже между переореть либо перетео,

^{*)} М. Грушевський. Іст. України-Руси, т. III, вид. 2. У Львові, 1905, 341—342 ст.

^{**)} Див. проф. І. Малиновський: «Лекції по історії рус. права в. II, 79». Порівн. Влад.-Буданова: Обзоръ, 1907, 527 ст.

то за обиду 12 гривнѣ» (Ак., 33). А відомо, що під «обідою» Руська Правда визнає взагалі всяке правопорушення — і цивільне і чисто карне. В уяві наших правитців порушення пограничних знаків єсть — кажучи коротко — влочин і влочин тяжкий: 12 гривнѣ покладалося по Руській Правді за такі, напр., влочини, як удар «батоґом», або «жердью» або «пястью», або «рогом» (Ак. 3). Характерно, між иншим, що за зіпсування межі покладался штраф, який по своєму розміру вдвічі злишком перебільшував розмір штрафу, який був встановлений за «голову» (за убійство) т. зв. «рядовича» (Ак. 22, Троиц., II) за голову котрого покладалося усього 5 гривнѣ. 12-же гривнѣ покладалося за голову «привілейованих» вже осіб: «сільського старости» і «ратайного» (Ак., 22), сільського тивуна княжого (Тр., II, Кар. II, Синод., 6 — артикул «О княжи отроцѣ»). Отже такий високий розмір штрафу за зіпсування межі безумовно не може не свідчити, що цим правопорушенням Руська Правда надавала дуже важливе значіння, а це в свою чергу говорить про надзвичайно чутливе відношення тогочасного населення України-Руси до ідеї приватної власности на землю. Думати инакше ми принаймні не можемо; думати инакше — це значить ігнорувати ясне і дороге цінне для дослідувача свідцтво Руської Правди, себ-то свідцтво самого основного джерела нашого права доби княжої.

Таким чином право власности на землю в епоху Руської Правди не тільки було відоме тогочасному населенню, але і було вже більш-менш розвинено. Зокрема розвивається право приватної власности на землю на Україні-Руси з XII в. і головне з другої його половини. З цього власне часу набуває визначного значіння власність князівська і боярська.

Що в епоху Руської Правди земля виявляла вже в себе економічну вартість і була об'єктом приватної власности — на це вказують джерела. «Руська Правда Ярославичів — пише проф. Владимирский-Буданов — що містить в собі вже де-кілька свідчень про право приватної власности, говоре вдебільшого про княжу власність; вона говоре (Ак. сп. 33) про *межі* і *перетеси* (о знаках приватної власности на деревах) про княжого старосту *сільського* і *ратайного* (ст. 22), про княжу *борть* (Ак. 30)» («Обзор». 444). Князі починають «закріплюватися» за відповідними волостями, набуваючи земельні угоди у свою приватну власність, робляться і вотчинниками своїх вотчин і із свого земельного фонду, що їм належав на праві приватної власности, починають роздавати земельні угоди церквам, монастирям, боярам. «В XII віці — пише проф. Владимирский-Буданов, коли вже давно виявилася і приватна власність, сліди державного права проявляються в тому, що той, хто залишає територію позбавляється своїх приватних володінь» («Обзор». 443 ст.). Правда, в літопису зустрічаються поодинокі вказівки на те, що вже за довго до XII віку князі обладували маєтностями. очевидно, на праві приватної власности. Так в літописі під роком 996 розповідається, напр., про те, що Володимир Святий дав церкві св. Богородиці у Києві від «именія своего і отъ моих град десятую часть» (Іп., 85) «Ледве

чи можливо, як зауважив вже Е. Е. Голубинський, — пише в приводу цього свідчення літопису проф. Лінниченко*). — щоби Володимир подарував Десятинній церкві десятий город по всій Русі». Під 1051 роком літопис розповідає про те, що в князь Ізяслав подарував землю Київ-Печерському монастирю. Отже на підставі таких літописних свідчень ледве що буде помилково гадати, що приблизно в половині XI віку і монастирі і церкви на Україні також починають набувати земельну власність. Якими способами набували церкви і монастирі землю у власність? Очевидно — здебільшого тими самими, якими набувало право власності на землю в той час і все інше свобідне населення України — отже, значить, окупацію, або займанщиною ніким незанихтих пустопорожніх земель, також шляхом договорів, як купівля-продаж, на підставі актів дарованих і т. д. Так, напр., із XII в. до нас дійшов цікавий акт: купча на землю під монастир св. Антонія Римлянина. З часом-же, коли вже князі «закріплюються» у відповідних волостях і набувають земельну власність — стають вотчинниками — поширюються і набірають певного значіння і княжі «данини» церквам і монастирям в закріпленням за ними права власності на земельні угоддя. Разом з тим за церквами і монастирями шляхом княжих грамот починають закріплюватися і публично правні привілеї, чисто вотчинні права над місцевим населенням, себ-то право суду і управління і т. д. Що князівська приватна власність в другій половині XII віку була вже розвинена на Україні, про те маються і безпосередні літописні свідчення: так, напр., під 1158 р. мається в літопису запис про даровану кн. Ярополком Володимирським Київ-Печерському монастирю свого маєтка, який знаходився біля Києва, себ-то в межах иншого князівства.

Перехід на землі з рук до рук по договору купівлі-продажу в другій половині, а тим більше з кінця XII віку був, очевидно, вже явищем звичайним. Це видно між иншим із духовниці Волинського князя Володимира Васильовича (XIII в.), духовниці, яку професор Лінниченко назвав «драгоцінним пам'ятником»). (Див. И. А. Лінниченко: «Черты из истории сословий въ Ю.-З. Галицкой Руси XIV—XV вв.»). З того-ж часу — приблизно в половині XII віку — набуває певного розвитку і боярське вотчинне право. Спочатку князі роздавали своїм дружинникам не землі а посади, з якими тісно зв'язувався право на «корми», себ-то право на стягнення на свою користь в місцевого населення данини і ріжних доходів, але після того, як князі закріплюються за відповідними волостями і стають разом з тим і землевласниками, вотчинниками, набувають «двори красні», «двори добрі», «села» і «словища» — поширюється інтенсивно в своїйому розвитку і боярське вотчинне право. Таким чином немає підстави гадати, що першими землевласниками у нас були члени княжої дружини.

---

*) Див. Н. А. Лінниченко: «Черты из истории сословий въ Юго-Зап. Галицкой (Руси) XIV—XV вв.», 49 ст.

«Напроти — пише проф. Неволін*) — до тої доби, поки князі не осілись, не утвердилися остаточно у визначених областях, без перерви вмінювали одні князівства на другі, — для служлих людей не могло утворитися твердого поземельного володіння, позаяк вони, по праву, що їм належало, без перерви переходили на службу од одного князя до другого і поділяли «персональну» долю своїх князів... Коли безперервне пересування князів перекоротилося, тоді і особи, що їх оточували, їм служили, зробилися більш осілими. Тоді, певно, стала утворюватися і для служащих людей тверда поземельна власність».

Що торкається земельних порядків у Галичині, то існування приватної поземельної власності в галицькій Русі доби княжої — доказывается багатьма фактами. «Бояре XIII в. — пише проф. Линиченко — володіють вотчинними селами і свобідно ними розпоряджаються (продають). Бояре і *різні князи свобідних людей* володіють землею як на правах повної власности, так і на правах користування (держаніє). Яким шляхом утворювалася тут земельна власність? Очевидячки, шляхом «займанщини», обробкою пустопорожніх земель, шляхом набуття землі у громад і шляхом князівської данини». (ib., 50—51 ст. курсив наш). Але княжа і боярська (приватна) земельна власність — як ми її зауважили вище — могла розвинути тільки тоді, коли більш-менш розвинулася і набрала певних форм власність *селянська*. А на існування останньої в епоху «Русск. Правди» маються в літописах і безпосередні вказівки. Так, напр., в літопису згадується про «село» смерда; про «именіє» його (смерда) (Іпат. 1103 р. Лавр. 1103 і 1111 р.), при чому самі смерди виявлюються перед нами, на підставі літописних свідчень, як сільське хліборобське населення.

Що українські селяне-смерди доби княжої були здебільшого землевласниками хліборобами, володіли землею на праві власности — про те писав у свій час і історик Грушевський: «Але на чий землі господарювали смерди? — питає Грушевський і тут-же дає таку відповідь на своє запитання: «Очевидно, теж на своїй; тим відрізнялися вони від хліборобів інших категорій, які робили на чужій землі — про них будемо говорити нижше. Правда, досить розповсюджений погляд бачить в смердах осадників княжих земель, але цей погляд не знаходить собі опертя в фактах. «Княжими» землями тоді були ті нечислені фільварки, де князі вели своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, що якісь інші землі уважалися княжими, не маємо ніякого натяку: вони належали до тих, хто складав в них свою працю, й *землі смердів були їх власними*, оскільки може бути про власність в тих часах». (ib. III, т., 317—318, курсив наш).

II.

Татарське панування на дальшу долю інституту приватної власности на землю в державі Московській мало надзвичайні

*) Неволін, ib., 130 ст.

впливи. Москва підпадає в того часу під визначні впливи права мусульманського; під безпосередніми впливами татар в Москві закріплюється ідея абсолютистична, ідея самодержавія, ідея нічим і ні в чому необмеженого повновластя царя над підданими. Само собою, що впливи Золотої Орди, впливи права мусульманського, не могли не відбитися і на нормах права, які торкалися земельної власності. По мусульманській теорії права «імам» (голова держави) мав т. зв. *dominium eminens* — право верховної власності над всіми землями в цілій державі; отже ця привілеія голови держави на володіння землями в цілій державі не тільки привилася, а і розвинулася в державі Московській. Великі князі московські, як ідейні правоприміники ханів татарських, як їх «прикащики», кажучи словами історика Костомарова, (Моногр. I, 79) стали необмеженими власниками землі в своїй «вотчині» — державі Московській.

«По положенням монгольського державного права, пише Неволін, вся ввагалі земля, що знаходиться в межах володіння хана, була його власністю; підданці хана могли бути тільки простими володарями землі. Так дивилися хани і на руські землі. Тому в покоренням Московщини монголами, всі бувші в неї вотчинники повинні були відносно монгольського хана переутворитися у простих землеволодарів... Князі були посередниками між своїм народом і монгольськими ханами і, по ослабленню, перекороченню їх панування, зробилися безпосередніми обладувачами прав їм належних. Після цього, природно, всі землі, що лежали в межах визначеного князівства, розглядалися, як власність князівська.»*)

Цей *dominium eminens* государів московських на верховне обладування землею і з'явився надзвичайною перешкодою для розвитку в державі Московській ідеї приватної індивідуальної власності на землю; старовинний спосіб набуття права власності на землю шляхом вільної окупації свободних безхвойних земель в державі Московській зустрічав рішучу опозицію з боку держави, яка вимагала для набуття такого права свої санкції. Право селян на вільне розпорядження своїми землями підбивалося в самій основі своїй московськими самодержцями та їх агентами. Так звані «чорні люде», цеб-то «люде государеві», що одбували «тягло» на своїх «чорних» землях, власне на государи, цілі три століття, на погляд проф. Сергєвича**), боролися з московськими князями за це своє старовинне право власності на землю. Ще в кінці XIV ст. «чорні» люде звалися офіційно московськими князями «власниками». «Вони — чорні люде — пише проф. Сергєвич — продають свою землю». Але врешті-решт боротьба ця скінчилася перемогою ідеї государевої власності над власністю приватною.

З другого боку зросту ідеї приватної індивідуальної власності в Московській державі не могла не перешкоджати в самому

*) Неволінъ: Історія гражданскихъ законовъ, т. IV, 137 ст.

**) Сергєвичъ: Р. Юрид. Др. I, 230, 1890, 624.

коріні і т. зв. «общинна форма» землеволодіння московського, яка на думку таких вчених, як Сергєєвич, і з'явилась пізніше¹⁾ в наслідок специфічно московських державних умовин і розпоряджень, власне московської державної влади. «Вона, пише проф. Сергєєвич, не утворена урядовими розпорядженнями, але без усякого сумніву викликана ними. Це єсть спроба пристосування руссакого народнього генія до того тісного життя, котре почалося для руссакого чоловіка в Московській державі»²⁾. Ця форма землеволодіння, очевидно, з'явилась під примусом, з одного боку, браку вільних земель, а з другого — державного тягла, яке покладалося, як повинність держава, на кожного члена «общини». Ось через що проф. Сергєєвич і висловлюється про московську общину так: «Наша община подневольная». Московський уряд, приотсовуючи все населення для цілей державних, ламав стару «волю» давніших громад і в сфері чисто земельних відносин. Це вже не була стара община. Старі общини, по виразу того-ж вченого «сознавали за собою право собственности на принадлежащая имъ земли». Але того мало: окремі члени общини навіть і володіли своїми участками на правах приватної власности, з правом розпорядження. Таким чином давніші права общин «не виключали приватної власности в межах общинної»³⁾. Але Московські державні порядки внівець обернули старовину і селяне стали володіти своїми землями «на правах тяглою майна» (Неволін).

Що правда, в державі Московській ми зустрічаємося здавна і в т. зв. вотчинним землеволодінням. Але право на володіння вотчинами в державі Московській восередилося майже виключно в колах осіб службових, які одбували за право володіння вотчинами військову службу. Всі інші верстви населення несли перед державою лише грошеві і натуральні повинности. Але і земельна власність людей службових врешті-решт мала характер чисто умовний.

Описуючи московські порядки і торкаючись земельних відношень в Московській державі, професор Чичерин⁴⁾ писав: «Мастки служилих людей не складали їх власности, а були тільки «жалованієм» царя, яке відбиралось у казну за маліший вчинок; землі тяглих людей просто вважалися власністю государя, а селянські належали поміщикам. Обидва останні стани були кріпкі до місць мешкання; народонаселення не могло рухати вільно навіть в межах держави; службові люде були міцні до служби, від котрої не могли ухилитись. Всі рівно знаходилися у владі государя».

Не дивно, що при таких умовах, шляхом довгої еволюції характерна форма селянського землеволодіння в Московській державі — знаменита московська община — набула врешті чимало

¹⁾ На погляд Сергєєвича перший зачаток цієї общини не янов далі епохи прикріплення селяни (Лекції, 624).

²⁾ Сергєєвич: Лекції и исследования.

³⁾ Сергєєвич: ib.

⁴⁾ Опыт по истории руссакого права, 356.

специфічних московських рис. Обладувачем общинної землі — являється сільська громада: це суб'єкт прав на землю общинну; маєткові права окремих членів общин затираються майже цілковито общиною. В основу земельних маєткових відношень покладається ідея повновасти «міра», а не окремого члена громади. Права індивідуальні цього останнього, права, які нагадували права власності, ширяться власне лише на «усадебну» землю (право спадкового володіння усадьбою). Полева-ж общинна земля шляхом періодичних переділів віддається міром рівномірними участками окремим членам общини для несення державного тягла у тимчасове користування. Ліси, вигони, пасовища і т. п. «угоддя» валишаються в спільному користуванні цілої общини. І так само, як уряд, община пильно стежить за тим, щоби в межах її володінь не відбувалося «займанщини», щоби без її дозволу і без її відому ніхто не набув собі класця землі у власність шляхом окупації.

Подивімося-ж тепер, яку еволюцію одбувала ідея права власності на землю на Україні в пізнішу литовську-польську добу. Основною одиницею селянського землеволодіння, як відомо, з'явилось тут т. зв. *дворище*. Під останнім-же розумівся невеличкий поселок, хутір, який і складався із де-кількох господарств (звичайно двох-трьох). С початку невеличка сім'єва асоціація — дворище, зі вступом у його склад нових членів і з натуральним розростанням сім'ї, потроху переутворюється в ширшу асоціацію людей, що були зв'язані поміж себе спільними економічними інтересами що до оброблення дворищної землі і відбуття господарської «служби». Відношення членів такої асоціації — повноправних и неповноправних («дольники», «спільники», «потужники», «сябри») — між собою звичайно определялися відповідною умовою, договором.

Права і обов'язки неповноправних дворищан що до користування землею дворища і її продуктами були не однакові, протягаючись від права на визначну в договорі долю урожаю до майже рівних прав зі всіма повноправними членами дворища. Всі члени таких поселків-дворищ були зв'язані проміж себе круговою відвічальністю, що до акуратного несення перед державою податків і повинностей, які упадали на дворище. Члени-ж дворища несли і визначну відповідальність за всякі правопорушення, які трапилися в межах тих громад, до яких належали відповідні поселки: кожний домохазяїн, кожний представник такої асоціації, був і членом т. зв. кошиного союзу. Литовська держава таку старовинну форму устрою на місцях і використала в цілях оподаткування; в основі тогочасної системи оподаткування населення була земля, і дворищний устрій в даному разі виявляв собою для держави вигідний спосіб для стягнення з населення визначних податків. Через це дворище і явилось в державі Литовській не тільки одиницею по землеволодінню, але і одиницею по оподаткуванню. З дворища таким чином ішла по тодішній термінології «служба» на господаря. Але такий дворищний характер землеволодіння в добу литовську мав і інші форми; із дворища, яке складалось із де-кількох сімей, часто виділялися окремі

сім'і і вели окремо своє господарство, працюючи на своїх споконвічних «отчинах». Їх зв'язок з дворичем покладався в даному разі лише в тому, що вони загалом в дворичем одбували господарську «службу», себ-то брали участь в несенні зі своїх «отчин» податкових і натуральних повинностей. Для таких господарств — окремих «димів» — існували в той час і спеціальні назви; так, землі ці, що в господарчому відношенні відокремились, звалися на півночі (напр. в Підляшші) «слідами»^{*)}. Але разом з тим, ведучи окреме своє господарство на своїх «слідах», «жереміях», «дільницях», «долях», на своїх «ролях» і «пашнях» — кожна така родина, що в господарчому відношенні відокремилася від дворича, мала часом і право користуватися, по старому тими спільними для даного дворича землями, які йому належали (лісами, вигонами і т. п.). Де-кільки дворич складали село, декільки сел-волость.

Такий характер устрою на місцях не міг не сприяти серед сільського населення тогочасної України зросту ідеї громадської солідарності — в одного боку, а з другого — почуття своїх власних маєткових інтересів, розуміння значіння власної ініціативи і в сфері маєткових відносин. Земля, яку обробляв селянин і котру він одержав спадково від батька, являлася вже його «отчиною» (оччиною, вотчиною, вутчиною), в його уяві — його спадковою власністю^{**)}; для «громади» було важливе лише одно: щоби він акуратно одбував зі своєї «отчини» або «дідини» «службу» на господаря.

З другого боку свобідна окупація земель, ніким не занятих шляхом «розоробів» або «проробів» в лісових пущах з переутворенням їх в «новину» на Україні не припинялася і в час литовського панування. Втягуючи під свою владу українські території, литовці, як відомо, самі спочатку підпали під вплив норм українського права, переймаючи звичаї «руські». Основні положення старовинного права руського в його «Руською Правдою» продовжували діяти в «руських» землях В. Князівства Литовського не тільки в XIV ст., а і в більш пізніші часи. В XVI в. з'явився Литовський Статут, який підтримував заселення пустих земель і на Україні. «Литовський Статут, пише Максим Ковальський^{***)}, що діяв в цій країні підтримував нових поселенців, обіцяючи їм вільне володіння землею, яка відживлювалася їх трудом.» Землі становяться в державі Литовській визначним об'єктом цивільного обороту ще й в XV столітті. В історичних актах, що стосуються до тієї доби, як напр., актах Литовської метрики (т. I), які обіймають собою майже цілий XV в., ровповідається про землю «куплену». «Купля», «купленна» вжи-

*) В прочім назва «сліде» вживається також в актах і в значінню взагалі дворича.

**) «Селянська отчина» — пише проф. Леонтович — те-ж, що і шляхетська маєтність, *hereditas paterna* («Крест'янський двір в Литовско-рускомъ государствѣ», Ж. Мин. Нар. Пр., 1896 г., октябрь, 179 ст.).

***) Максимъ Ковалевскій: «Трудъ, какъ источникъ права собственности на землю въ Малороссіи и на Украинѣ». Юрид. Вѣсти. XI г., 1892 г. май—іюнь, 17—18 ст.

ваються як терміни для визначення не тільки самої землі, що купувалася, але і для визначення також самого договору куплі-продажу*). Правда, для продажу землі селяне з часом підлягали вже де-яким визначним правилам; так, напр., «королівські» селяне повинні були брати для продажу дозвіл від повітового старости; акт продажу записувався у відповідні врядуї книги, із яких і видавався «випис». «Коли земля покупалася від службових або тяглих людей, то затвердження купчої іменем короля — пише проф. Енгельман — було необхідно». (Енгельманъ «О приобретѣніи правъ собственности по русскому праву», 120 ст.). Що земля селян «господарських» «волосних людей», в до-статочній період була предметом цивільного обороту — ними продавалася, віддавалася в заставу і т. д. — це засвідчують ввагалі всі знавці селянського побуту «Руси» Литовської; так, напр., проф. Владимирский-Буданов**) характеризує права тогочасних селян на землю до половини XVI в. так: «Ім (селянам) належало право наслідства, законного і через посмертний запис, яке однаке підпадало під контроль держави зі сторони правильності відбування обов'язків; вони діставали землі через оброблювання (окупацію, у староруським розумінню цього поняття), через купно-продаж і застав, як межі людьми тяглого стану, так і від людей інших верств, через дарування від держави (центральної і провінційальних властей). Так само широкі були і права розпоряджуватися землею, які мали селяне: вони могли продавати свої частини, як людям тяглого стану, так і людям інших станів, могли їх передавати і міняти, могли віддавати у застав; селянські частини могли бути залогом за їх приватні зобов'язання; всі згадані права підпадають під звичайні тодішні обмеження, що випливають із обов'язкового характеру всякого майна; всі користування (віддавання земель у наєм, себ-то оренда) належать селянам без обмежень». «Із старих актів видно — пише проф. Леонтович — що селяне, що жили в маєностях господарських і панських, вільно продають свої землі стороннім особам — боярам, міщанам і т. п., віддають свої ґрунти у посаг або виділяють їх зяттям, міняються землями, віддають їх у «заставу» або «дакупу», в забезпечення договорів і т. п.» (Див. Леонтовича: «Крестьянский дворъ», Ж. М. Н. Пр., іб., 183).

Зі свого боку відомий автор — «Очерку истории крестьянского сословія Юго-З. Россіи в XV—XVIII в.» Ів. Новицький писав, що спочатку «права селян в поземельному відношенні нічим не відрізнялися од прав вищих станів». Згадуючи про т. зв. «путну службу» селян «господарських», Ів. Новицький писав: «Вони (селяне) користувалися правом збуття своїх земель в тим тільки, щоби новий володар відбував ту-же пристосовану до відомого земельного участку повинність путну або пригонну»

*) Акт. Лит. Метр., I т. купля—42, 56, 65, 72, 79, 92, 120 і др., купнина—82, 92, 106, 107, 208, 241, 299 і др.

**) Селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в., Рус. Іст. Библ., XXII т., 73.

(И. Новицкий, Очерк, 15). А проте і шляхта в Литовсько-руській державі мала право продавати свої маєтки і то не більш $\frac{1}{3}$ частини їх лише в дозволу короля або таких представників центральної влади на місцях, як воєводи і старости. Згідно Литовському Статуту 1529 р. (Розд. I, арт. 15) «княжатам і панам хоругвовим шляхте» для продажу їх маєтків треба було брати у короля, а в його небутисть у воєвод, маршалків земського і дворного або у старост дозволень, при чому вони одержували т. зв. «дозволенні листи».

Крім терміну «куплення», яким селяне означали свою землю (набуту), в цей-же період в актах зустрічаються і інші терміни, які ще виразніше підкреслюють право власності селян на землю: «земля своя», «земля власна», або «земля властна», «отчизна», земля «вечиста» і т. д.*). А такими термінами — як це свідчить між іншим проф. Владмирекий-Буданов**) — в тих часах означалось право власності взагалі і всіх інших осіб в державі.

Характерно, що і Литовський Статут вже навіть першої редакції (1529 р.) для визначення права власності на землю уживав терміну «власна земля» (VIII, 15 арт.), оперуючи і в таким юридичним терміном, як «власність дідична» («Коли бы хто о отчизну свою або о спадок або о власность которую дедичную позвои был позван» VI, 20), — в той час, як в Московщині юридичний термін «собственность», як відомо, почав вперше вживатися лише в законодавчих актах цариці Катерини II (в актах встановлення комісії для складання нового Уложения). Характерно також, що Литовський Статут вже й першої редакції підкреслює і «давність земську» (10 років), як один із способів набуття права власності на нерухомість (Лит. ст. 1529 р. р. I; 18 арт.), — в той час, як в законодавстві московському самий термін «давність володіння» став вживатися лише з часу видання Своду Законів 1832 року.

Таким чином ідея приватної власності на землю на Україні і зокрема власність селянської має свою надзвичайну довгу історичну традицію. Для нас сконстатування цього факта має тим більше значіння, що в українській літературі в останні революційні і післяреволюційні роки був поширений погляд діаметральний про неприродність, про штучність права селянської власності на землю на Україні; де-які автори і автори в видатним ім'ям в науці, як, напр., проф., Грушевський, змінили значно свій попередній погляд на саму історію селянської приватної власності на землю на Україні і висловлювали думку, що сама ідея приватної власності на землю майже ворожа правному світогляду народу нашого; автори ці, як проф. Грушевський, підкреслювали думку, що народ наш завше дивився на землю як на «Божу», що земля, по уяві селянина нашого, ніби не повинна бути об'єктом

*) Зустрічаються і інші терміни «именіє», «мастність» (Див. у Леонтовича, ib).

**) Див. Селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в., Рус. Іст. Бібліотека XXII, 70.

цивільного обороту, а лише об'єктом користування і загального вжитку трудящого люду. Підкреслюючи погляд народу українського на землю, проф. Грушевський в одному із новітніх своїх творів пише між иншим, що українські селяне XVI ст. заявляють, що вони в землі свого нічого не мають «одно Боже та господарське» («Боритесь — побороте», 1921. I, 32).

Торкаючись права й селянської власності на землю на Україні — ми не вважаємо можливим обминуть цих думок і повинні на них уважно спинитись. «Земля, — кажуть буцїм-то українські селяне — Божа». Може і кажуть. Але на погляд селянина не тільки земля, а і все те, що існує на світі, вся природа, все те, що живе, що дихає — все «Боже»: и тварина — «Божа», і рослина — «Божа», і навіть всяка «комаха» — все врешті-решт — «Боже»... Бо все врешті-решт дав Бог. Все це по уяві народній — діло Його Рук, Його Промислу. З цими високо змістовними поглядами народу на природу ми дійсно вдавни зустрічаємось. Але не тільки сама природа, але і різні явища, зокрема стихійного порядку, по уяві народній і ті від Нього, — від Бога. Навіть нещастя — війна, мор, голод, «нашествіє иноплемеників» — і те від Нього... То «Божа» кара, суд Божий. Не дарма-ж селянин, певно, ще й досі широко вірить, що і знамениті «казні єгипетські» — як про це і розповідає Біблія — і ті від Бога. Але що-ж з того? Ми мусимо знати, що релігійний — так-би мовити — елемент в правничому світогляді народу українського і народу кожного на зорі його історичного життя відігравав завше визначну роль. Зокрема цей елемент відігравав значну роль в уяві неродній про землю. В світогляді старовинного римлянина земля, яку оброблювали, була не просто земля, поле, а аґер засег, так само було і в старовинній Греції, і у других народів. З цим релігійним елементом в уяві народній про землю ми безумовно зустрічаємось і у нас. Але така уява про землю, як про «Божу», ні скільки не перешкождала селянинові купувати, продавати, міняти і т. д. не тільки воли, коні, овечок, а і землю. Земля — «Божа»; але цю «Божу» землю — яка, як власність спільно-громадська, по уяві народній ніби не може бути об'єктом права власності приватної — селянин, уміраючи, іменем Божім на протязі століть передавав своїм дітям, своїм нащадкам, подуховицям, у власність і власність приватну. «До предметів наслідування — пише проф. Сергєєвич — Руська Правда відносить: дім, крам (рухомости взагалі, рабів, худобу, двір (III ред. 121, 129, 130): про землю-ж не аґадує. Із цього виводили, що землі знахо-дилися у володінню рода (по другим — громади), а тому по смерті володаря в землях не відкривалося наслідування для дітей його або родичів. Руська Правда не аґадує земель, але вони також відносилися до предметів наслідування: Правда говоре про дім і двір, ці слова визначали в старовині ціле господарство» (Сергєєвич. Лекції, 571—572).

Коли дійсно селянин наш в XVI ст. мав таке переконання, а саме, що він в землі свого нічого не має і що все «Боже та господарське», це в одного боку лише підкреслює, на нашу думку, що для правничої ідеології українського селянина навіть XVI в.

оперувати в такою абстрактною формулою, як земля «Божа» було вже не досить, а з другого боку — це на наш погляд свідчить і про те, що і селянин наш мусів віддавати данину своєму вікові, коли на цілому континенті Європи ширилася ідея про необмежний нічим і ні в чому королівський абсолютизм. Але так само як у німецького селянина в середні віки жила уява, що всі незв'язні землі належать королеві, так і в уяві українського селянина в процесі своєрідного «феодалізму» — процесі, що відбувався в той період в Литовсько-Руській державі, виникла разом з уявою про «зверхність» влади господарської і уява про його *зверхні* господарські права на землю. Але в тій самій мірі, як німецькому селянинові уява про зверхні королівські права на землю не перешкождала ні скільки залишатися по природі і всій психіці своїй земельним власником, так і українському селянинові XVI в. уява про *dominium eminens* в князя Литовського над всіма державними землями ні скільки не перешкождала дивитись на господарську землю, як на *свою* споконвічну *власність*. Не зважаючи, очевидно, можливим відкинути цей факт, факт — «власницьких» змагань українського селянина XVI в., проф. Грушевський дає тому факту таке освітлення: «Захватним тенденціям пана селянин був змушений противопоставити свої права окупації, давности, неприривного уживання, *прикладжуватись до принципів обов'язуючого права*, котре не приймало його аргументів про рівне право на «Божу» землю, на трудове право продовжувати раз приложену до землі працю. Кінець-кінцем він признав *аргумент власности* тому, що він міг боронити його право праці від панських претензій». (ib. курсив наш). Таким чином, на погляд проф. Грушевського, землевласницькі інстинкти українських селян — з якими приходиться рахуватись, як з фактом — виникли ніби лише під примусом тяжкої історичної боротьби селянина з панами: селянини примушений був захищати від панів свої права на «Божу» землю, вживаючи для захисту своїх прав — так-би мовити — «панських» методів і користуючись в цій боротьбі нормами обов'язуючого йому, селянинові, згори навязаного права. «Кінець-кінцем він (укр. селянин) визнає аргумент власности», що і констатує проф. Грушевський.

З приводу цього не можемо не зазначити, що від цієї аргументації, від цілої її і концепції віс однокістю: вся теорія проф. Грушевського історично не обоснована і не вичерпує питання в цілому і в самій істоті його. Ми вже вище спіялися на походженню у нас на Україні права власности на землю, ми наумисне із праць проф. Сергєевича і Енгельмана (а також і із попередніх праць самого проф. Грушевського) зробили цілі витяги про історичне походження на Русі права власности на землю, ми спосидалися й на такі пам'ятники старовинного права нашого, як Руська Правда, де, по визнанню самого-ж проф. Грушевського, ідея права приватної власности на землю ясно просвічується і просвічується — так принаймні думаємо ми — не яко ідея виключно панська, себ-то класова, а ідея всенародня, що виникла і розвинулася шляхом

довгого історичного процесу в самому народі, в його масах. Вважаємо в доповнення до нами вже вище сказаного додати тут лише слідує. Що ідея приватної власності на землю була вже *здавна* визнавана селянством нашим, на це яскраво вказує й факт невинної історичної боротьби селян наших в державі Литовській за землю не тільки з панами, де ця боротьба мала і політичний бік, власне бік класовий, але і боротьби селян одного з одним; інакше кажучи, боротьба за землю провадилася не тільки в соціально ворожою селянству класою великих земельних власників — панів, але і *внутрі* самого селянства. Це яскраво просвічується в тих актах — зокрема судових, які залишилися нам від литовського і польського періоду нашої історії. Селяне весь цей період уперто борються і один з одним за свої ролі, ниви, луки, сіножаті, за порушення прав поодиноких володарів на бортинні дерева, ведуть позови і, що характерно, вживають у цій боротьбі за право власності, за право володіння землею, своїх народних селянських (а не панських) методів — ведуть свої, так звані, *коли*. А відомо-ж, що копи відогравали, кажучи словами проф. Леонтовича, головну ролю при розв'язанню власне земельних справ, і в даному разі не селяне у папів, а навпаки пани у селян, так-би мовити, «поважати» методи і способи характеру процесійного для розв'язання й своїх земельних справ. Боротьба селян за право власності на землю — як про це й свідчать тогочасні судові акти — *здавна* набрала високої інтенсивності і в своєму розвитку сприяла виробленню цілої низки народних правних положень і звичаїв, в яких між іншим яскраво просвічується і ідея приватної власності на землю; шляхом відповідного і певно дуже довгого розвитку виробилася, зміцнилася, набрала певних традицій своя селянська власницька ідеологія, набрала і глибокого реального змісту і своя народня (не панська) правнича термінологія. А відомо, що в правничій мові найбільш яскраво відбиваються правно-побутові стосунки населення і його правна ідеологія. І дійсно. Всі ці справи селянські, які розглядали копи, про порушення меж — «граней», про «скаження» «копців», цих річкових доказів права власності на землю; справи про «потравлення» або «спотравлення» луків і сіножатей худобою, про «попасення» гуслям, качками жита, віса і т. п., про «грабіж» сіна на чужих луках, позови про «іспаш», коли громадські судді «копували» і «ошановували» шкоду, заподіянну індивідуальному власникові і виносили свій присуд, своє «сказання копне» «зодле обичаю стародавнього», — хіба це не є яскравим доказом того, що ідеєю власності на землю були пропиті селянські маси на Україні? А хіба-ж не ті самі принципи індивідуальної власності на річ просвічуються в той час в нормах народнього кримінального права? Аджеж досить відоме загострене вороже відношення селянина нашого власне до «зодіїв» — до тих влочинців, що порушали, що нехтували правом власності. В судових актах литовсько-польського періоду нашої історії це загострено-вороже відношення народа нашого до зодіїв просвічує особливо яскраво; зокрема яскраво це видно із тих актів, що розповідають про зодіїв, які

ховняйнували в лісі — із справ про так зване «подартъ» («подранне»), бджол, крадіжку меду із борті, справи про крадіж бортняного дерева і т. д. Аджез ліс був «Божий», і між тим за крадіж в лісі борті, що належала індивідуальному власникові, копа присуджувала до кари «горлом», до кари «шиєю», і тут-же на місці, в «Божому» лісі, вішала злодія на гіляці. Не дарма, мабуть, і «Руська Правда» в свій час брала «бортъ» і бджол, що належали індивідуальному власникові, під свою особливу опіку, накладаючи за видрання бджол нелажених визначну кару (10 кун) (Див. Рус. Правда, вид. Сергєевича, I ред. 101 ст.; там-же про бортъ II ред. 13, III, 96, 100; IV, 36). Не дарма-ж, мабуть, і Лит. Статут відводив таке визначне місце «алодійству» (як Р. Пр. «татьбі»), а одному лише «сogrus delicti» при злодійстві — т. зв. «лицю» — про котре згадує і Р. Правда — той-же Статут Литовський відводить майже цілий окремий розділ.

Отже положення, що право власности на землю на Україні розвинулося і набрало певних форм лише під впливом боротьби з панами, не можна визнати історично обоснованим; від положенія цього віддає вузистю і одиобокістю, хоч ми і не можемо не визнати з другого боку, що і ця боротьба у відомій мірі спричинилася до ще більшого закріплення в селянстві нашому ідеї про неодмінне, споконвічне його право власности на землю.

Таким чином ідеологічну формулу — «земля Божа», або «земля Божа і господарська» не треба занадто переоцінювати при okreśленні реального відношення українських народних мас до ідеї приватної власности на землю. Про паралель між зверхнім правом на землю в державі Московській государя Московського і «зверхністю» «найвишого сторожа всіх прав і вольностей» над усіма «добрами» в князівства — государя Литовського, коли і можна говорити, то лише з величезними застереженнями, по-ваяк «паралель ця, по влучному виразу Шиманова*), у в. князівстві Литовському не проймала собою фактично усього правового устрою народнього життя, як в Московській державі». Це і спостерегли де-які й наші українські історики: «Між тим, як на півночі — писала О. Ефименко — населення відносилось до річок і озер, лісів і тундр, як до Божих стихій, на котрі чоловікові неприродно і грішно заявляти будь-які виключні права, — в Лит. Руси вже в XVI віці, навіть безграничні пустовщини, не кажучи про інші угоддя, належали приватному праву» (Див. Дворищное землевладѣніе въ Юж. Руси, 394). Та і сам проф. Грушевський, на теперішньому погляді і свідченню котрого про «Божу» землю ми спинялися, як ми вже і бачили — раніш в цьому кардинальнішому питанню тримався іншої думки. Торкаючись і у своєму відомому «Очерк'у історії укр. народа» (вид. 1906 р.) питання про права українських селян на землю в литовсько-польський період нашої історії, проф. Грушевський писав між иншим: «На цьому пункті була значна різниця або навіть повний контраст між звичаєвим правом українських земель і тогочасним (в оригіналі — «современнымъ») правом польським: *перше знало селянина-власника, — друге користувателя пан-*

ських або князівських земель. Ці погляди аустріюлися в рижних зах.-українських землях, і коли практика робила уступлення звичаєвому праву туземців (не тільки за часи *juris ruthenicialis*, але і пізніше, XV—XVI в., ми маємо досить багато документів, де селяне свobodно розпоряджуються своїми землями), — то *de jure* за селянами визнавалося лише володіння, а не власність, іна випадок потреби їх землі безцеремонно відчуждалися, відбиралися і т. п.» (Проф. Мих. Грушевський: «Очерк», 198 ст. курсив наш).

В т. V-му своєї «Історії України-Руси» (вид. 1905 р.) проф. Грушевський писав між иншим, що в той час, як в Польщі дуже рано виробився принцип, що право власности на землю належало князеві, шляхтичу, церкві, а селяне мали лише право уживання «в давній Русі в XII—XIII в. відріжнюються виравно осібні групи селян на чужій землі й осібні селян — *власників (смердів)*. Сим остатнім, скільки можемо судити, мусіло служити право *повної власности на їх землі*, і в такими правами мусіли вони ввійти в склад Корони й в. ки. Литовського» (152, 153 ст.; курсив наш.).

Безумовно, «контраст» був і був кардинальний, але цей контраст між українським народнім світоглядом і польським шляхецьким в основі своїй мав підвалину соціальну, клясову; це був контраст, який лише яскраво підкреслював, що клясові інтереси панів, які прагнули до *відірвання* із рук народа права на землю, були дияметральнo протилежні змаганням народа *за удержання* цього права в своїх руках, але для нас важливо в даному разі спостерегти те, що проф. Грушевський відверто підкреслив, що в той час українське звичаєве право (себ-то право не «панське», а народне) знало лише *селянина-власника*. Мусимо до речі ще додати, що і *давніше* польське право, право стародавнє, що має так багато спільних норм зі старим українським правом — правом Руської Правди, так само, як і українське звичаєве право, визнавало і селянина-власника. Старовинний пам'ятник права польського — Вислицький Статут 1347 р., як відомо, і в цьому відношенню ще відбива в собі де-які давні положення майже аналогічні з положеннями «Рус. Правди». Вкажемо хоча-б на 55 артикул Статуту Вислицького — «*De relictis bonorum, alias o rusczyzna kmethonis*», в якому розповідається про старе положення — про увявання пана у пустовщину після бездітного кметя — положення, що нагадує 88 арт. Руської Правди; Статут-же допускає до спадщини після бездітного кметя і родичів останнього — *consanguineos vel affines*. На погляд Губе власниками нерухомих добр по Статуту Вислицькому вважались: шляхта, духовенство, міщане, солтиси і *кметі*, але за останніми, що сиділи на добрах шлхти і духовенства, визнавалося лише право уживання землі. (Hube. *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego* 1881, 123 ст.). На жаль, як цілком правильно зауважав проф. Грушевський, — питання це в польській літературі з належною докладністю не було досліджено (Грушевський, V т., 153). Ясно, що коли в даному разі і був контраст, то лише на ґрунті клясовому, соціальному, відібравши землю від власного народа, польська шляхта в інтересах клясових розпочала і на Україні ту саму акцію по відбі-

ранню землі і від народу українського. Претензії польських панів до захоплення права власності на землю на Україні зустрінулися з природними історично-набутими правами власності на ту-же землю народу українського. Питання йшло не стільки про характер володіння землею, скільки про те, хто буде суб'єктом самого права власності на землю на Україні: польський шляхтич або свій ренеґат-пан — чи український селянин, як споконвічний землевласник і землероб український одночасно.

Безумовно, що вже в цей до Статутів час нашої історії громадянські права українських селян, по тодішній термінології «волосних людей», в тім числі і їх права на розпорядження своїми землями все більш і більш скорочуються панами; селяне в розв'язку права панського, шляхецького, все більш і більш вганяються панами в ярмо неволі і вже по Статуту 1529 р. право власності на землю становиться привілеєм майже виключно одних панів, але змагання народу до удержання за собою цього найважливішого для його добробуту права продовжуються і надалі. Коло цієї основної точки, себ-то коло права власності на землю на Україні, і зосереджуються головні і всі дальші соціальні змагання народу українського, бо право власності на землю, зокрема-ж у такій хліборобській країні, як Україна, природно виявляло в себе ту основну підвалину, на котрій базувався не тільки весь економічний добробут народних мас, але і їх громадянські і людські права.

Ми привели вище свідчення проф. Максима Ковалевського, який підкреслив положення Статуту Литовського відносно набуття права власності на землю на Україні. Аджеж трудно сперечатися проти того, що Лит. Статут єсть в значній мірі збірник народних правничих звичаїв народу українського*), який (народ) в державі Литовській, як відомо, складав безумовну більшість. І хоч Статут цей від першого артикула до остатнього підкреслює різні привілеї шляхецького стану, але в тих його розділах і статтях, які містять в собі норми права цивільного, карного і родинного, а по-части і права процесійного — безумовно просвічуються правні стародавні положення народу українського. А між тим Статут цей, од примінявання багатьох норм котрого народ не відмовився і після козацької революції Богдана Хмельницького, *весь проїнятий ідеєю права приватної власності на землю*. Не менш характерно і те, що положення ці увійшли і в другий збірник українських прав, збірник вже XVIII ст., відомий під назвиском «Права, по котрымъсудится малоросекій народъ» (Див. проф. Кистяковський: «Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ»). От, напр., що заховує в собі гл. IV, арт. 3, п. 3 цих прав: «Кто би себе какіе грунта і угодыя нажилъ, а оные прежде никакова владѣльца не имѣли, или би кто на пустую землю пришелъ и тую землю распахивалъ, либо лѣсъ расчищалъ или занялъ, також кому би таковая земля чрезъ договоръ и уступку либо по жребію или дру-

*) Про це ми мали можливість нагадати в томі I-му «Наукового Збірника» — в статті «Литовский Статут, яко памятник українського права».

гимь какимъ либо правильнымъ образомъ во владѣннє досталася и оною землею либо лѣсомъ владѣль би и владѣть безспорно, — тако-вїя недвижимїя имѣнїя имѣють бытъ того, кто владѣть, собствен-нїя, как би купленнїя.» Гадаю, що ніхто не буде сперечатися проти того, що в цьому положеннї, яке опредѣлює способи на-буття права власности на землю на Україні XVIII ст., просві-чувється не якась фікція, мертвечина, а живі правні ідеї народа ук-раїнського, які і жили в світогляді народніх українських мас і які навіть на лівому березі Дніпра, себ-то під московською окупацією, були остільки інтенсивні, що увійшли, як норми права, в означений вище кодекс. В даному разі для нас не має істотного значіння, чи був цей кодекс «Права, по которимъ...») стверджений чи ні, важливо, що в його остаточній редакції і це положення знайшло для себе визначне місце. Характерно, що і в приведеному нами артикулі означених «прав», за основу набуття прав власности на землю вважається перш над усе зай-манщина (окупація), зафіксовуючи права тих, «кто на пустую землю пришелъ и тую землю распахивалъ или занялъ»; характерно також, що такі заняті окупантами землі, при відживленнї їх власним трудом окупантів, звуться їх «собственїя», как-би «ку-пленнїя». Набуття права власности на землю шляхом безпосеред-ньої окупації «пустих» земель і набуття того-ж права шляхом відповідних договорів (як купля-продаж) de jure урівнюються. Очевидно, купля-продаж землі в той час на лівобережній Укра-їні не викликала вже жадних непорозумінь, як легальний спо-сіб набуття прав і індивідуальної власности на землю. Цікаво в даному разі пригадати тут до речі й те, що у відомому славянському збірнику права візантійського т. зв. «Книгах За-конних», поодинокі норми котрих приміювалися на Україні ще й у XIII в., займанщина, як законний спосіб набуття права на землю, вже ясно підкреслюється, на що і звернув свою увагу проф. Максим Ковалевський*).

Взагалі в XVIII ст. стародавній спосіб набуття права влас-ности на землю шляхом «займанщини» при одночасному віджив-люванню захопленої землі власним трудом — виявляє собою у відношеннї до землі саме характерне явище на лівобережній Україні. Очевидно, стародавні традиції ще жили серед населення Лівобережжя. Цікаво, що в царювання Катерини II, під час скла-дання т. зв. «Нового Уложенія», лівобережне наоселення прохало про залишення за ним і права правуватися на підставі стародав-ніх положень Статуту Литовського. Характерно і те, що із всіх офіційних правних положень, які приміювалися здавна на Україні, на Україні лівобережній (в губерніях Чернігівській і Полтавській) до самої революції 1917 р. залишилися в силі лише де-які рештки поодиноких положень Литовського Статуту, які і регулювали до наших днів в названих двох губерніях, го-ловне маєткові стосунки місцевого населення (наслідування, виділ, розділ майна, дарування на випадок смерті, посаг і м.) Ці самі по-

* Див. М. Ковалевський, іб,

ложення що до набуття права власності на землю шляхом займанщини окладали із себе характерне явище і на нових територіях українського розселення в кінці XVII і у XVIII віці; зокрема яскраво вони просвічуються на Слобожанщині. «В слободських полках — плісав відомий знавець селянського землеволодіння на Слобожанщині Шиманов — вільна займанщина земель була головним способом набуття повземельної власності, оскільки правна сторона землеволодінням могла мати місце в смутний і тривожний час XVII віку» (А. Л. Шиманов: «Главнішіє моменты въ исторіи землевладѣнія Харьк. губ.» К. С. 1882 ноябрь-дек., 203 ст.). І далі: «Оскільки відомо по місцевих спогадах і старих актах в земельних дачах слободських козаків майже всюди існувало участково-спадкове землеволодіння во всіма наслідками індивідуальної особистої власності: сімейним розділом, купівлею-продажем, духовницею і т. д. В цьому порядку аграрного устрою заховувалася, очевидячки, одна із важливіших рис старої черкаської «общности» і «народних вольностей» (ib., 205). П. Шиманов між иншим звернув увагу на те, що після Полтавської бою (1709 р. в боку царського уряду почалося на слободській Україні дарування і данини («пожалованія») безкраїх земель великоруським чинам і поміщикам, які й почали заводити в своїх маєтностях ва-для вигод своїх «вотчинних» адміністрацій московські порядки, а саме заводити серед українського селянського населення «общинний» устрій на московський зразець. Взагалі-ж Шиманов на підставі перевірки цілої маси документів, що торкалися характера землеволодіння на Слобожанщині, прийшов до висновку, що «величезна маса українського народу в слободських полках володіла землею на праві повної приватної власності, при чому володіння це майже всюди було особисте («личное») а не «общинне» з повним правом відчуження і застави з дробленням і переходом по спадщині, із покоління в покоління» (ib., 414).

В початку XIX ст. російське правительтво стало інтенсивно підтримувати заведення в Слобожанщині московських земельних порядків — порядків більш вигідних в цілях фіску, а саме — робити періодичні переділи земельних участків, підганяти під трафаретний казенний штамп ці участки, урівнювати наділи — взагалі провадити, по характерному виразу проф. Максима Ковалевського, «революцію в землекористуванні*»). Права нащадків перших займанщиків земель такими урядовими мірами були в основі своїй захитані. Селине для захисту своїх прав на землю звернулися до незалежного від адміністрації суду, і треба віддати цьому останньому справедливість: суд, ясувавши правні основи землеволодіння на Слобожанщині, вияснивши права перших займанщиків, що набули своє право при колонізації краю шляхом займанщини з одночасним прикладанням до взятих земель свого власного непосреднього труду — рішуче став на захист прав українських селян на Слобожанщині. Царський уряд був стрівожений тою позицією, яку заняв відносно

* Див. М. Ковалевський, *ibid.* 33.

селянського землеволодіння на Україні суд і — як пише проф. Ковалевський — «було наказано відкласти розгляд розпочатих старозаможними володарями повів до тієї доби, поки міністерство юстиції не розробить питання про історичні джерела цього вида майна» (Ковалевський, *ib.*, 35)*) «Міністр — додав Ковалевський — не спішить в розвідках».

Ми наумисне спинялися на розвитку на Україні ідеї права власності на землю — спинялися і через те, що т. зв. земельне питання являється в наш час для України самим *основним*, від правильного розв'язання котрого залежить не тільки весь добробут українського населення, не тільки економічне відродження краю, але в значній мірі і існування самої української держави, як держави хліборобської. На підставі всього вищезазначеного приходить прийти до висновку, що ідея приватної власності на землю і власності індивідуальної дійсно яскраво відзначається в складному процесі українського землеволодіння.

І в приводу цього «індивідуалізму» українського що до володіння землею в останні революційні і післяреволюційні роки в літературі висловлювалися і думки, в яких підкреслювалося, що цей «індивідуалізм» український не має під собою жадних реальних підпор, що натурі українця, як і натурі москаля, в однаковій мірі відповідає землеволодіння на колективних, комунальних підвалинах. Зокрема різко підкреслив в наш час ці думки проф. Грушевський. Ми вже вище привели свідчення проф. Грушевського про ідеологію українського селянина XVI в., який ніби був переконаний в тому, що він в землі нічого свого не має: «одне Боже да господарське». Ми вже бачили, що ця формула навіть і в XVI в. ні скільки не підривала в життю реальному невідступних і настирливих змагань того самого селянина до удержання в своїх руках землі на праві власності. Всею дальший процес селянського землеволодіння на Україні, як ми і бачили, невідступно підкреслював одно основне положення, а власне те, що селянська маса на Україні всі зусилля скеровувала на те, щоби удержати землю в своїх руках і удержати її на праві власності. «Національний характер населення — пише Шиманов — як видно із маси фактів, постійно схиляв аграрні порядки до індивідуального участково-спадкового землеволодіння» (*ib.*, 199). Між тим професор Грушевський, який, як ми бачили, в своєму «Очерку історії України» виданому в 1906 році, підкреслював думку, що українське вичайове право знало лише «селянина-власника» — в 1921 р. назвав «індивідуалізм» українського селянина «легендою». «Репутація українського селянина, — писав в 1921 році в «Боротися - поборете» проф. Грушевський, як невблаганого індивідуаліста, що стоїть на принципі священної власності, абсолютно не дасть себе звести з цієї позиції, тому неприступний ніяким соціалізаціям, ніякому соціалізму, безповоротно гинула в цій революції» (*ib.*, 33). Професор Грушевський змагався далі

*) Постанова Комітету міністрів 25 вересня 1883 р.

підкреслити те положення, що ніби змагання українського селянина до індивідуального володіння землею, які були «протеговані обов'язуючим правом», не переставали входити в конфлікт в комуністичним поглядом на землю, як на «Божу». З приводу цих думок нашого історика вважаємо необхідним зазначити, що якраз досвід, який дала нам сучасна революція на Україні, дає повну підставу для висновку, що комуністична ідея про Божу землю, якою ніби проійнято селянство наше, потерпіла цілковите фіяско. Негайне переведення в життя соціалістичних ідей в земельних реформах Центральної Ради, Директорії У. Н. Р. і большевиків закінчилося, як відомо, на Україні величезним і цілковитим крахом; зокрема-ж комуністичні земельні реформи большевиків зустріннули таку одностайну, суцільну і могутню опозицію багатоміліонової селянської маси на Україні, що врешті-решт самі новітні реформатори-большевики примушені були це офіційно визнати.

Повний крах, який потерпіли комуністичні земельні реформи на Україні і сама ідея комунального, а не індивідуального володіння землею на праві приватної власності, і дає нам після революційного досвіду повне право назвати зі свого боку «легендою» комуністичні тенденції українських селянських мас що до володіння землею. Очевидно, комуністичні ідеали, які нав'язуються народові нашому, нав'язані зовні. Звідкіль вони явилися — нам всім відомо.

Ми висловили стисло свій погляд на ту еволюцію, яку одбула ідея права власності на землю на Україні і прийшли до висновку, що і новітні думки про штучність і неприродність власницьких змагань українських селян у відношенні останніх до землі — не знаходять для себе належної підпори у джерелах нашого права і в цілому минулому народа нашого. Але підкреслюючи зайвий раз «індивідуалізм» селянина нашого в його відношенні до землі, ми тим самим зовсім не відкидаємо могутній розвиток на Україні і ідеї громадської солідарності, співділання, кооперації (в ширшому розумінню цього останнього терміну) у відношенні до землі наших селянських мас. Боротьба селян наших за їх індивідуальні права на землю, за їх «отчини», «ролі» і «пашні», що були політі потом цілої низки попередніх поколінь — хоч і провадилася не тільки з панами, але і внутрі самого-же селянства — ні скільки не перешкождала тому-же селянству глибоко розуміти значіння і вагу для його інтересів ідеї громадської солідарності. Боронячи своє власне індивідуальне право, український селянин вже тим самим звикав і до поваги до права цілої «громади», але в основу їх взаємовідношень покладался не примус, а вільне співділання, кооперація. Земля для селянина нашого і була тим центром, коло котрого концентрувалися його змагання; земля була для нього не тільки тою базою, на котру спирався його економічний добробут, але і тою основною підва-

линою, на котру спіралися і його громадянські права в тій сфері народного життя, яка була для селянина найближча, найдорожча.

На жаль, у цьому начерку ми не маємо вже можливості спинитися на питанні про значіння в життю народа нашого ідеї громадської солідарності у відношенні селянства українського до землі.

Підкреслюючи у своїому начерку розвиток на Україні ідеї індивідуальної приватної власності на землю і власницькі змагання українського селянина, ми само собою зовсім не відкидаємо і факта існування на українських теренах в поодиноких місцевостях України (зокрема на Лівобережжю) і т. зв. «общинної» форми землеволодіння. Але не заперечуючи зовсім цього відомого всім нам факта, ми разом з тим гадаємо, що ця остання (общинна)* форма землеволодіння — цілком не відповідає ні національному характеру українця в його історично розвиненим почуттям *індивідуальної* волі, ні його уяві про право *кожного* на вільне співділення в громадському життю, ні цілому укладу життя народного — організації сім'ї, становищу жінки в родині, дробленню і переходу спадщини, сімейним розділам і другим інститутам, що розвинулися у нас на Україні і набрали певного змісту і форм в наслідок довгого своєрідного історичного процесу в житті народньому.

Та-ж «громадська» форма землеволодіння, що була відома і нашому праву, зокрема-ж праву XVII—XVIII в., про давнє попереднє минуле якої ми тут лише по часті згадали, базувалася на засадах, які *грунтовно відріжжювали* її від общини московської — (общини з переділами і поділом землі на рівномірні частки, общини, яка втирала майже цілковито ідею особи, її індивідуальні права в одночасним визнанням ідеї «міра» і його повновласти). А тому і уживати самого терміну «община» (правда, терміну старого, слов'янського) в огляду на той тісніший зміст, що вкладається в цей термін в російській науковій літературі — при в'ясненню «громадського» володіння землею на Україні — треба з обережністю.

Гадаючи в новому начерку своїому спеціально сшнитися на в'ясненню юридичної природи «громади» української в її відношенню до землі, закінчуємо цю розвідку висловленням побажання, щоби українські правники звертали більшу увагу на той юридичний зміст, який вкладає сам народ український в свої суто-народні українські правничі терміни для закреслення своїх власних, *українських* аграрних порядків, свого, а не чужого земельного устрою.

* В розумінні «общини» типу московского.

Проф. Др. ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в.

IV.¹⁾

Городиське Євангеліє XII—XIII в.

До найважливіших південно-волинських пам'яток поруч Апостола в XII в. — належить пергамяне Городиське Євангеліє.

Що цей пам'ятник зберігався в XV в. в Городиському Монастирю — про се свідчить поміщена на л. 19^β цього Євангелія записка Мушатича, яку дальше обговорюю докладніше.

Опісля — тратимо слід, де переховувалася та рукопись.

Р. 1888 бачимо її на археологічно-бібліографічній виставі Ставропігійського Інституту у Львові, і тоді появилася про неї згадка в каталогі А. Петрушевича²⁾.

До Львова прислано її з монастиря о.о. Василіян у Бучачі, де переховувалася довший час. Звідси походить і назва цього Євангелія у Петрушевича та пізніших дослідників.

Коли і якою дорогою дісталоси се Євангеліє до Бучача, — не відомо. Мабуть перейшло воно після упадку городиського монастиря до Христинополя, а звідси до бучацького монастиря о. о. Василіян.

Після вистави р. 1888 переховувалося воно кілька літ в музею Ставропігійського Інституту у Львові, а звідси перейшло назад до о. о. Василіян, і зберігається тепер у багатій і цінній бібліотеці монастиря св. Онуфрія у Львові, яка дає блискуче свідоцтво високій культурі українських монастирів ч. св. Василія Великого.

Перший раз звернув я бачищу увагу на се Євангеліє р. 1902, розслідуючи архіви й бібліотеки василіянських монастирів у Галичині.

Завдяки ввічливості управи львівського монастиря, особливж тодішнього протоігумена ч. с. В. В. о. Плятоніда Філяса — мав я опісля можливість довший час досліджувати сю замітну рукопись, — поробив із неї потрібні виписки й фотографічні знімки та підготував про неї р. 1907 окрему студію. Заки я міг,

¹⁾ I, II і III частини сеї студії появилася в I т. Наукового Збірника Українського Університету в Празі, 1923 р. стор. 23—65.

²⁾ А. С. Петрушевич: Каталог церковно-славянських рукописей и старопечатных книг кирилловского письма находящихся ся на археологическо-библиографической выставке въ Ставропигийскомъ заведеніи. Львовъ 1888.

оеред інших обов'язків, викінчити мою працю до друку, появилася розвідка І. Свенціцького п. н. Бучацьке Євангеліє (Палеографічний опис р: 1911⁴).

Праця І. Свенціцького не дає нам докладного образу сєї замітної рукописі.

Се Г о р о д и с ь к е (так треба його називати, а не Бучацьке) Євангеліє заслугує так із огляду на мову як і на редакцію перекладу на особливу увагу дослідників та на повне видання й порівнючий дослід його текоту. Дальші його розсліди є необхідні. В сьому нарисі не маю наміру вичерпати цілої означеної задачі. Тут хотів би я дати дальші причинки до розсліду сього пам'ятника як важного джерела до історії української мови та графіки.

Палеографічний опис і аналіза письма.

Пам'ятник писаний на пергамені.

Пергамін добре виправлений, гладкий, прозорий, троха пожовклий.

Число листів: 160. Їх височина 28, ширина 21.8 сантиметрів.

Письмо впорядковане в два стовпці. В кождому стовпці бачимо в малим виімках 22 рівно відмірені рядки. Височина стовпців 22 см.; ширина змінчива, переважно 7—5 см. Височина рядка пересічно 4 міліметри.

Листки повшывані в кватерніони, або зшитки по 8 листків. З початку рукописі бракує 10 зшитків і 2 листки. Між листом 104 а 105 нової пагінації недостає оден листок, між 130 і 131 — 10 листків⁵). Дальше бракують листки, на яких був приміщений Сінакосар.

Письмо пам'ятника — се старанний, грубим пером викінчений устав.

Ріжниця між простовисними грубими стовпчиками і деякими заокругленими рисками та тоньшими, повемними лініями — значна.

Пригляньмося важнішим палеографічним прикметам почерку *дука*⁶).

4   Ся буква не вибігає поза лінійку рядка; основний стовпчик майже простовисний, лише легко похилений на ліво; лінії

⁴) Бучацьке Євангеліє. (Палеографічний опис). (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. CV. стор. 5—17). На стор. 5—6 дає автор кілька палеографічних заміток та вчислює євангельські чтенія. Дальше йдуть уступи із ось якими наголовками: Особливости графіки (стор. 8). Старославянські α , λ (стор. 8—12). Східнославянські особливости (стор. 12—13). ψ (стор. 13—14). Паралелі (стор. 14). Складові α , λ (стор. 15—17).

⁵) Після л. 160 бачимо на обкладинці з XVII в. (дошки в шкірі) — записку А. Петрушевнича:

«В сємь пераушениомъ Євангеліи уцѣлѣло еше 160 листовъ. Судя по оставшимся шнурамъ переплета было в немъ иногда 41 тетрадей то есть 328 листовъ».

⁶) Грецькі букви α , β , γ , δ поставлені поруч арабських цифр листків — означують порядок стовпців відповідного листка: α —1, β —2, γ —3, δ —4.

каблочки на ліво йдуть майже рівнобіжно до себе — дотикаючи верхом краю долішньої лінійки рядка.

■ Горішний гачок із клиноватим зубцем не вибігає в ширину поза підвалинку долішньої частини букви, а деколи від неї й коротший; скісна, легко заокруглена лінійка, що йде від кінця підстави на ліво — лучиться із простовисним стовпком у його середині.

■ Обі часті букви майже рівні; клини з легко вигненими правими лініями збігаються верхками в середині рядка; рідше долішня частина троха більша від горішньої.

▲ Підвалинка тригольника покривається із долішньою лінійкою рядка; нижні під рядком короткі, мають форму клинів, похилени легко до себе.

■ Легко вигнена простовисна лінійка вибігає на право легкими виступами, з яких горішний є звичайно виразніший; язвочок є аначно довший як загинки простовисної лінії і має найчастіше клиноватий зубець звернений у долину.

ж Спосіб писання цієї букви має кілька відмін.

а) Буква є писана трема потягненнями пера, як у найдавніших пам'ятниках: дві скісні легко вигнені лінії перетинають простовисний стовпик в одній точці положеній в середині рядка; через те горішня частина букви майже так велика, як долішня: н. пр. л. 1а ряд. 2 з гори, л. 4. β р. 4 з гори. (Порів. палеогр. таблицю, букви ч. 1, 2.)

б) По обох боках простовисного стовпика поставлені дві ломані лінії, при чім, частіше права, (Пал. табл. 3) рідше ліва (табл.) 3. (л. 30 β), ломана лінія дотикається верхком до простовисної, — а друга до неї не доходить. Коли права ломана лінія дотикається простовисної, творить вона в нею букву κ, н. пр. л. 2β, 3у 3 ряд. з гори, 15а 6 ряд. з гори, 15β 10 р. з гори, 148у 13 р. з гори. Часом обі ломані лінії дотикаються, (табл. 5.) або обі не дотикаються (табл. 6.) верхком до простовисного стовпика: н. пр. л. 39у 8 ряд. з гори. в) Рідше подибуємо такий почерк, де скісна троха вигнена лінія йде з гори в ліва в долину на право, перетинає стовпик у середині; по лівім боці йде під сею рискою в долину лінійка у формі підпори, а на право доставлена до неї аналогічна лінійка звернена скісно в гору: н. пр. л. 39β 3 ряд. з гори (табл. 7). г) Деколи має ся буква почерк на вид троха недбалій; на ліво від простовисного стовпика бачимо два півлуки, в яких горішний йде скісно на ліво в гору і дотикає долішнім кінцем простовисну лінію, — а другий йде скісно на ліво в долину і горішнім кінцем не дотикається до простовисної лінії; в правого боку йдуть дві вигнені лінії, які лучаться з собою в середині рядка і дотикаються верхком до стовпика. Н. пр. л. 3а ряд. 2 в гори (т.:бл. 8).

д) Рідше має ся буква ось яку форму: два симетричні півкруги — оден звернений в гору, другий до низу, — перетинають простовисний стовпик, — не дотикаються однак до себе: л. 21а ряд. 2 в дол. 23а ряд 8 в долини (табл. 9).

Кінці окісних ліній у всіх цих почерках замкнені виразними рисками-перекладинками, що йдуть по лінійках рядка. Подаю рисунки описаних почерків букв означені числами на які покликуєся в тексті.

- з** Сябуква має велику головку із клиноватим коротким зубцем; хвостик доволі довгий, загнений від кінця долішньої рюки головки на право простим або гострим кутом; він іде або легким півкіругом в долину на право (л. 4а 7 ряд. в гори табл. 10), або вигинаючися часом у формі гострійшого луку: 4а, ряд. 10 в гори. (Пал. табл. 11, 12.)
- и** має перекладинку майже поземну, що приміщена в середині, а часом сходить навіть троха понизше середини рядка.
- і** має часто дві точки переважно на кінці рядка, особливо в міюцях, де чується в українській мові йотація.
- к** Права частина букви вложена з ломаних або напів заокруглених лінійок, яких вершок не доходить до простовисного стовпика; горішня частина має клиноватий зубець. Деколи права частина букви — се не ломана лінія, але півкіруг зближений до букви є із зубцем в гори.
- м** має стовпники троха до себе нахилені; лінійка, що ввисає між ними, дотикає до долішнього краю рядка, але звичайно не спускається низше від нього; вона переважно правильно заокруглена; рідше — заокруглення заострюється. Дуже рідко спускається та заокруглена риска понизше рядка.
- и** Перегладинка, що сполучає оба простовисні стовпники, притякає до лівого стовпика в деякій відлеглости від вершка, рідше при самому його вершку (л. 120а р. 8, 9 в дол.), іде легко

похилена в долину на право, і найчастіше не доходить до долішнього кінця правого стовпика.

- т** Має два зубці на коромеслі (на горішній перекладинці) — рівні, короткі, клиноваті. Для ощадження місця, особливо при кінці рядка, приміщується часом коромесло на довším стовпчику понад рядком: (л. 120 β р. 4 і 8 в дол.).
- у** складається із простовисного або легко на ліво похиленого короткого стовпика, приміщеного в рамцях рядка; він замкнений у горі та в долині поземними рисками. До долішньої риси, що йде по лінії рядка, дотикає довша, тоньша, простовисна, рідше трохи на право відхилена лінійка, що йде під рядок, — а в горі на право закінчена клиноватим зубцем.
- ѡ** Найчастіше уживається та буква в сполученні з о: ѡ. Деколи, особливо на кінці рядка являється ѡ, що має форму подібну до грецького о і в зубцями на кінцях вилок: (л. 4а р. 4 в дол.).
- ф** Ся буква має часто на довгій стовпчику, деколи в середині (табл. 14) а деколи під рядком, перехрестинку (2 δ , 119 δ): (табл. 13), не рідко являються в середині дві точки: (9а, 12у, 14 β , 16 β): (табл. 15).
- г** Скісна лінійка, що йде з ліва на право в долину, є майже простовисна; вона грубша від другої, найчастіше рівногруба; часами грубша в долині (л. 4 β р. 10 в дол.), замкнена малою поземною рисою; друга скісна лінійка перехрещує першу звичайно в половині рядка, часами під самим горішнім краєм рядка (л. 120а р. 5 в гори); вона звичайно тоньша і закінчена в горі і в долині зубцями (л. 19у р. 1 в гори); деколи одна, деколи обі перехресні лінійки легко вигнені: горішня їх частіше не виходить поза лінійку рядка; долішня сходиться енергійно значно під рядок.
- о** звичайно зовсім округле, часом із точкою в середині: (табл. 16); поруч нього вживається й широче w особливо на початку слів.
- щ** має бічні стовпики троха вигнені й похилені до себе (л. 19а л. 5 в гори) (табл. 17), часто має оя буква перехрестинку на середнім стовпчику під рядком: (Пор. табл. числа букв 18, 19).
- ч** Ся буква має звичайно чашу заокруглену, доволі глибоку симетричну, на низькій підставці, як у старих рукописах XI—XII в. н. пр. л. 4а р. 1, 2, 11, 12 в гори; 19у р. 2 в гори, 120а р. 9 в гори, 120 β р. 8 в дол.: (Пор. палеограф. табл. ч. б. 20, 21).
Деколи чашечка вигнена несиметрично, але не на ліво, як у північних рукописах, лише на право. (пор. табл. ч. б. 22, 23), (л. 120а р. 3 в дол., 120 β р. 10 в гори); часом являється на тій самій стороні листка або і в тім самім стовпці, де бачимо чашечку глибоку і заокруглену, теж і плитша, на висшій підставці, зближена до розколин (л. 1 β р. 8 в гори, л. 120 β р. 12 в гори). Порівн. табл. 24, 25.
- ъ** Ся буква має основний стовпик легко похилений на право; зубець не довгий, клиноватий; деколи для ваощадження місця, особливо при кінці рядка, винесена горішня перекладинка із зубцем на висшому стовпчику понад рядок.

ч складається постійно з букв ь + і при чім ця друга буква має в середині лінійку немов язичок, звернену на ліво. (Пор. табл. ч. 6. 26, 27.)

ж Стовпик легко підіймається понад рядок, а на долині при підставі відхилюється троха на ліво творячи із скісною лінійкою по правім боці тригольник; перехрестинка іде по горішній лінії рядка, і має недовгі клиноваті, симетричні зубці (л. 4а рядок 8 з гори, 4β р. 1 з дол., 19а р. 6 в гори, 120а ряд. 1 з дол., 120β р. 1 в гори): Пор. табл. ч. 6. 28, 29, 30.

ю має перекладянку або поземну в середині рядка, або вона іде легко похилена в долину від стовпця до е доходячи троха понизше від середини рядка.

ш має перекладянку найчастіше в середині, деколи трохи висше від середини рядка.

ж складається із дашка і грубого короткого простовисного стовпика, приміщеного під дашком, замкненого в горі і в долині короткою, тонкою, поземною рюшкою.

іє складається із і та е такої самої форми, яку описано више. Язичок, що виходить клиновим зубцем значно пова легко зігнути простовисну лінію (л. 120а, р. 7 з гори), лучиться із стовпиком в середині рядка, творячи одну лінію; деколи ця сполучка і язичок легко похилені в долину на право й олягає понизше середня рядка: (Порівн. табл. ч. 6. 31, 32.)

Великі початкові букви типові для українських рукописів XII—XIII в. Складаються вони із сучків та скрутів (л. 4а, β) або із самих скрутів (л. 120β); сучки і скрути переходять злегка у зав'язки роєдлинного орнаменту на фоні основної, переважно киноварної краски. (Пор. фототипну репродукцію л. 4 а і β та л. 120. β.)

Початкові букви є кольоровані красками: червоною, синьою, зеленою, рідше жовтою. В началах і наголовках лучаються деколи *більші букви* висоти 8 міліметрів, яких форми часом лише розмислені і не виповнені (н. пр. л. 120β р. 11 з гори), а часом виповнені чорнилом.

Лігатур в рукописі не багато, все таки вони лучаються не рідко.

и — и + и (світланка 6β, камін 150а). (Порівн. табл. 33.)
т + и (зап'яти л. 1β. р. 11 з гор., вид'яти, л. 2у ряд. 8; 39а). (Порівн. табл. ч. 6. 34.)

на — и + ш (л. 85β). (Порівн. табл. 35.)

а — а + ү (111δ). (Порівн. табл. 36.)

Букви винесені над рядками лучаються дуже рідко (розмірно частіше т над ш), звичайно лише в киноварних наголовках.

Знаків над рядками дуже мало.

Титла має форму довгої окоби зверненої зубцями в долину; вона переділена в середині грубою, простовисною, короткою рюшкою мов язичком: ь + (Порівн. табл. ч. 37, 38.)

Як знак препинання служать точка приміщена в середній рядка.

На кінці уступів бачимо знаки ∴ ∴ (пор. табл. 39), (л. 4β, 120β, 19γ, 19δ).

Більші уступи відділені деколи знаком у формі рівнораменного хреста.

Заставок, мініатур або інших прикрас — нема.

Ціла рукопись писана очевидно одною рукою від початку до кінця.

Нема ніяких поважних відмін почерку, які вказувалиби на двох або кількох писців.

На л. 75 бачимо в долнині записку: *Ѡснѣѣ почалъ неанко*.

Ся записка не оучасна але троха пізнійша від цілої рукописі. Вона означує не писця Євангелія, але мабуть пізнішого дяко учителя, що вчив школярів грамоти на Євангелію.

Се треба прийняти тим більше за річ певну, що почерк букв від л. 75 не різниться нічим від почерку, який бачимо на попередніх листах, — а навпаки почерк приписки різниться деякими рисками від тексту Євангелія.

Переведена палеографічна аналіза сеї рукописі, яка вказала прикмети старинного почерку цілого ряду рішаючих у сій справі букв, — управлює нас до висновку, що се Городиське Євангеліє було написане в XII в. або найпізнійше в першій половині XIII в.¹⁾

Пам'ятник сеї походить із того самого південно-волинського культурного осередка, про який ми говорили вище, — з монастиря в Городиши. Про се свідчить виразно записка, — грамота, поміщена на 19^б листку:

Ѡ се ѧ пѣ андр(б)ушко моушатичъ. придалъ есми²⁾ прѣтѣн къ маѣтирѣ городишѣ. ѡзъ Ѡчины своѣм не³⁾ сѣла колодѣ пшеницѣ сокалскѣй колодѣ жита сокалскѣм, ѧ колодѣ шеса сокалскѣю. ѧ ѣли кто или дѣтѣ мой, не выдадѣтъ. алы бо елижнѣи мон. соудѣи нмѣ есѣ:

Палеографічні прикмети сеї записки, писаної півустановом, вказують на XV вік. Носить вона виразні сліди середньо-болгарської графіки і правописі:

ѣ та ѧ змішуютьсѧ: *придалъ*; ж зам. оу: *монастирѣ*, *городишѣ*, ж зам. ю: *сокалскѣм* і *сокалскѣю*.

В сій дрібній записці є деякі вказівки діалектологічні: тверде р: *монастирѣ*; тверде л; *сѣла*, *сокалскѣм*; але тутже і лъ: *сокалскѣй*; gen. *ning. fem. пшеницѣ* з ос. дієсл. на ть: *выдадѣтъ*; описана дієслівна форма *perf. act. при помочи дієслова: ѡсмаъ: придалъ есми*, — при чім и не є графічною заміною букви ѧ, але має очевидно звукове значіння аналогічне до гуцульського: *давсми*;

¹⁾ А. Соболевський відносить сеї пам'ятник у своїх «Ленциях» 1907 стор. 15 и стор. 67 — до XIII або XIV в. Погляд сеї неумотивований и невірний. Городиське (Бучацьке) Євангеліє є що найменше о ціле столітте старше. І. Свенціцкий у своїх «Парисах» (стор. 41), зачислює сеї пам'ятник до XIII в.

А. Кримський (Грамастика I ч. стор. 71) думає, що сеї пам'ятник написаний коло XIV в.

²⁾ В розвідці І. Свенціцкого на стор. 7 хибно: *есми*.

³⁾ Буква ѧ має на простовиснім стовпнику маленький гачок, як колиб II писець хотів поправити на ѣ: у того писця має ѣ на иньших місцах більший и виразнійше викінчений зубець.

с зам. з: нсѣ слаца; українське ім'я: андрюшко мушатич; місцева українська міра: колодѣ (пшеницк, жита, овса) сокалскѣю¹⁾.

Пан Андрушко Мушатич, що зробив сей запис для городиського монастиря, походив нсѣ слаца т. е. із нинішнього Сільця, села, положеного в найблизшому сусідстві на південь від Городища. Мушатич — се син Мушати. Рід Мушат і Мушатичів подябуємо чистіше в вгадуванім нами в попередних уступах сеї студії Городиськім Помяннику в р. 1484.

В першій найважнійшій частині того Помянника²⁾ читаємо на л. 22β: сї оупї пї моушатї івѣ амѣрѣ оуланї і т. д.

На л. 27α читаємо: сї оупї пана ан'дроушакѣ, анастасї, івѣ іакова і т. п

Се може, бути якрав Андрушко Мушатич, якого родового назвиська не додано як загально відомого добродія монастиря:

На л. 30β: сї оупн(ѣ) пана ухлоповскї моушати: помани гї ам. ѣдра моушатича ухлоповскѣ и паниѣ ігѣ іамнї кориса григорїа і т. д.

Бачимо отже, що записка Мушатича на оьому Євангелію має значіння не принагідне, але вона зв'язує сей пам'ятник в історію та традицію городиського монастиря.

Зразки тексту.

л. 1. β :

Кѣ онѣ нсходлщѣу
ісоу ѿ верхоуа по
нѣмѣ ндѣ, народѣ мї
гѣ. и сї дѣа слѣпѣ
ца сѣдлщѣ при
поути слѣшакѣѿ
шко іѣ мнѣ ндѣтѣ
вѣзпнѣта глѣуца: п
мнлѣи нѣ гн сїоу
дѣвѣдовѣ. на
родѣ жи запрѣтн
нма да оумолкн
та. Она жи болѣми
вѣзпнѣта глѣуца
помнлѣи нѣ гн сїоу

дедѣх. и ставѣ іѣх ѣх
згласн и н рн(ѣ)³⁾ что хо
щѣта да стѣорю вѣмѣ
тлѣста ісвоу гн да
ѿверзѣта сѣ наю очн.
мѣсрдовѣх жи іѣх
прикосноуѣа очнѣ нма

л. 1. γ :

и акнѣ прозрѣста и
ма очн и по нѣмѣ и
достѣ⁴⁾
Нс(ѣ) вї еу(ѣ) ѿ мат(ѣ)⁵⁾
Кѣ онѣ оуноша нѣ
кѣмн прнстоупн
кѣ ісоу и рѣчѣ

¹⁾ Сокаль — тепер повітове місто на північ від Городища і Христинополя.

²⁾ В пій бранув велике число листків між нинішнім листом 4 а 5.

³⁾ З причин друкарсько-технічних (недостача відповідних друкарських знаків) — поміщуємо деколи букви, винесені в рукописі над рядком, — у рядку в скобках ( ) поруч тої букви, над якою вони стоять у рукописі над рядком.

⁴⁾ В. М. Б. зм. К. Б.

⁵⁾ Г. А. Б. зм. Б. Л.

ИМОУ ОУЧИТИ
АЮ ЕЛЫН ЧТО
ЕЛГО СТЕОРИО
ДА ИМАМА
ЖИЗНА ВЪЧНОЮ.
ІЪ ЖИ РИЧИ ІМОУ.
ЧТО МА ГЛЫШИ ЕЛГА
НИКТО ЖИ ЕЛЪ НЪ
ТОКЪМО ЕР ІЕДИНЪ.
АЩЕ АН ХОЩИШИ ВЪ
НИТИ ВЪ ЖИЗНА СЪ
ЕЛЮДИ ВЪПОКЪДИ.
ГЛА ІМОУ ОУНОША.
КЪШ. ІЪ ЖИ РИЧИ.
ИМОУ НИ ОУЧЕНИШИ

л. 1. ъ.

ВРЪЛЮЕЪИ НЪ СТЕО
РИШИ НЪ ОУКРАДЕ
ШИ НИ ЛЪЖИПОСЛА
ВЪ БОУДИШИ ЧЪТИ
ОЦА И МЪРЪ ВЪЗЛЮ
ЕИШИ БАНЖАНАГО
СВОЕГО ШКО И САМА
СА. ГЛА ИМОУ ОУНО
ША. ЕСА СИ СЪХРАНИ
ГЪ ѿ ОУНОСТИ МО
ИШ ЧТО ІЕСМА НИЕ
ЩЕ НИ ДОКОНЪЧАЛА.
РИЧИ ИМОУ ІЪ АЩЕ
ХОЩИШИ СЪВЕРШИНА
ВЪГТИ ИДИ ПРО
ДАЖА ИМЪНИИЕ ТВО
ІЕ И ДАЖЕ ОУЕОГЫ
МЪ И ИМЪТИ И
МАШИ ИМЪНИИ
НА ИБЕСЪХЪ И ПОН
ДИ ВЪ СЛЪДЪ МИНИ.
СЛЪШАЕЪ ЖИ ОУНО

л. 2. а.

ША СЛОВО ѿНДЕ ПИЧА
ЛЕНЪ. ЕЛШИ БО ИМЪ
Ш ПРЪТЪЖАНИИЕ
МНОГО. ІЪ ЖИ РИЧИ
КЪ ОУЧЕННИКОМА
СВОИМА. ПРАВО ГЛЮ
ЕМА ШКО НИ ОУДО
ЕЪ ВЪИИДЕГЪ БОГА
ТЪ ВЪ ЦЪСТЕО НЕЙО

НЕ ПАКЪ ГАЙ ЕЛМА
ШКО НИ ОУДОЕЪ ІЕСТЪ
ВЪЛЪЕЪДОУ СКЕОВЪ
ИГНАНИЪ ОУШИ ПРО
ИТИ ИЖИ БОГАТЪ
ВЪ ЦЪСТЕО ЕЖИИ ВЪ
НИТИ. СЛЪШАЕЪ
ШИ ЖИ ОУЧИНИЦИ И
ГО ДНЕЛАХУОУ СА
ЗЪЛО ГЛЮЩИ. КТО ОУ
ЕО МОЖЕЪ СПЪИНА
ЕЛГТИ. ВЪЗРЪЕЪ ЖИ
ІЪ РИЧИ ИМА. ѿ ЧЛО

л. 2. б.

ВЪКЪ СИ ИМОЩАНО
ІЕСТЪ А ѿ ЕЛ ЕСИ МОЩА
НО ІЕСТЪ.

л. 17 у.

НИ(Д) ГІ РЪІ ѿ МАТЬ(О)Ш¹⁾
РЕ(С)И ГЪ ПРЪТЪЧЮ СНО.
ЧЛЕКЪ ѿХОДА НЪ
КЪШ ПРИВЕАЪ СЕО
Ш РАЕЪИ И ПРЪДАСТА
ИМА СВОИЕ ИМЪНИИЕ
И ОВОМОУ ДАСТА ПА
ТА ТАЛАНТА ОВОМОУ
ЖИ ДЕА ОВОМОУ ЖИ ІЕДИН
НЪ КОМОУЖДО ПРОТИ
ВОУ СВОИЕИ СНАЪ И ѿИ
ДЕ. ШЕДЪ ЖИ ИЖИ ПАТА
ТАЛАНТА ВЪЗА СЪДЪ
ЛА ИМИ И СТЕОРИ ДРОУ
ГОЮ ПАТА ТАЛАНТА.
ТАКОЖЕ ИЖИ ДЪВА ПРИ
ІЕМА ПРИОБРЪТЪ ДРОУ
ГАН ДЪВА. А ИЖИ ІЕДИН
НЪ ПРИИ ШЕДЪ ВЪСКО
ПЛЕЪ ВЪЗМАЮ СЪКРЫ
СРЪБРО ГІА СВОЕГО. ПО

л. 17 б.

МНОЗЪ ЖИ ВРЪМЕНИ
ПРИДЕ ГІА РАЕЪ ТЪХЪ
И СЪВЪЩА СЛОВО СЪ
МИ. И ПРИСТОПЪ
ВЪЗЕМЪИИ ПАТА ТАЛА

¹⁾ ГЛ. КЪ. 247. ДІ

нѣтъ принеси дроугѣ
ю патѣ талантѣ глѣ-
гѣ патѣ талантѣ ми
исчи прѣдлаѣ се дроуг
гоу ю патѣ талантѣ
присобрѣтоуѣ (к) (н)нмѣ.
Рче же исмоу глѣ исго-
добрыи раби елгыи
вѣрныи о малѣ
еѣ вѣрнѣ надо мно
гыми тѣ поставлю-
вѣннди еѣ радость
гѣ своиго. пристоупи
же нжи дѣла талантѣ
та възвѣ, и р(ѣ) гѣ
дѣла талантѣ ми
поѣда | се дроугаш

л. 18 а.

два таланта присобрѣ
тоуѣ к нмѣ. р(ѣ) ис
моу глѣ исго. до-
брыи раби елгыи
и вѣрныи ш ма
лѣ еѣ вѣрнѣ на
до многыми тѣ
поставлю вѣнн
ди еѣ радость гѣ
своиго. и пристоупи
нжи исдинѣ тѣ
лантѣ възвѣ, р(ѣ): гѣ
еѣдлаѣ тѣ шко
жистоуѣ исчи чло
еѣкѣ жьнѣ нди
же нѣси сѣмѣлѣ
и съенраш оудоу
же не расточнѣѣ
и оубошевѣ сѣ шѣ
дѣ скрѣхѣ тала
нтѣ теон еѣ земли
и се нмѣшн теонѣ

л. 18 б.

ѡбѣщаѣѣ же глѣ
исго рече исмоу. злѣѣ
и раби лѣннѣзыи
еѣдлашн ако жьнѣю
идѣже не сѣшѣхѣ и
исъенраю оудоу
же не расточнѣѣ

подобашн ти оубо
дати срѣбро моѣѣ то
рѣжннкомѣ и при
шѣдѣ оубо азѣ възвѣ
лѣ възвѣ сѣ анѣвоу.
възмѣте оубо ѡ не
го талантѣ и дади
те исмоушмоу дѣ
сѣтѣ талантѣ нмѣ
щѣмѣ бо все дастѣ сѣ
и исвоудѣтѣ сѣ ѡ
нѣисмоушцаго и и
же мнѣтѣ сѣ нмѣ-
те да възвѣтѣ сѣ
ѡ него. нмѣшн оушн
слѣшати да слѣшн
тѣ.

л. 79 у.

Еѣ онѣ послашѣ
архнверѣнн и кнн
жннцн къ исоу
дроугашн ѡ фа
рнскѣй иродѣ
шнѣ да исмоути |
еѣ словесн. оннже
прншѣдѣшн глѣшн
исмоу. оучнтѣлю
еѣмѣ, шко истннншѣ
исчи. и неродншн и(н)
ѣ комѣ же нѣ зрн
шн бо на лнцѣ члѣкѣ
мѣ нѣ еѣ истннѣ
поути бжнѣю оу
чншн. рци оубо и(а)
мѣ достонѣтѣ лн
данѣ дати кнсарѣ
ен илн нн. дамѣ
лн нлн не дамѣ
исѣ же еѣдѣшн лн
цѣмѣрѣство иѣхѣ

л. 79 ѡ.

рече илмѣ. что мѣ
искоушнѣтѣ.
прннѣтѣ ми ца
тоу да енжю. о
нн же прннѣсоша
исмоу. и глѣ илмѣ.
чнѣй исѣтѣ образѣ

се и напн(са)ннѣ · о
ни же рѣкоша ѡ
моу кесарѣвъ · и
ѡтѣща въ ісѣ рѣ(б) и
мѣ: ѡддѣнѣ ѡ
же: кесарѣво кеса
рѣн, и ежнѣ ебн
и чюднша сѣ о
нѣмъ.¹⁾

л. 99 ѓ.

Нѣ(ѡ) · ѡ поста
рѣ(ѣ) ѡ марка ·
Еъ онѣ въсхо
тѣ ісѣ възѣти
къ галлѣю ѡ
обрѣтѣ фи
липъ и глѣ
ѡмоу гра
ди въ слѣдѣ мѣнѣ ·

л. 100. а.

Еъ же филипъ
ѡ епифандъ ѡ
града андрѣева
и петрова и обрѣ
тѣ филипъ наф(а)
нанла и глѣ ѡмѣ
ѡгоже писа мон
си въ законѣ и пѣ
роци · обрѣтохо
мѣ ісѣ сѣѣ носиф(ѡ)
ка ѡже ѡ назаре
фа и рече ѡмоу
нафанѣлѣ ѡ
назарѣфа мож(ѡ)
тѣ ли что доерѣ
еъти · глѣ ѡмоу
филипъ · при
ди ѡ вижѣ · видѣ
въ же ісѣ нафа
нанла грѣдоу
ща къ себѣ и глѣ
о нѣмъ · се въ стѣ

л. 100 ѓ.

ноу нѣвѣтлнн
нѣ въ нѣмъ же
лѣсти нѣста и

¹⁾ ѡ марка ѡ зоч. ѡ

глѣ ѡмоу нафа
нанла · како ма
знаѣвшн ѡтѣщ(а)
въ ісѣ и рече ѡмѣ.
прѣже дажѣ нѣ
възгласѣ тебе фи
липъ соуща подѣ
смокову видѣхъ
тѣ · ѡтѣща нафа
найла и рече ѡмоу ·
учитѣлю ты ѡ
си сѣѣ ежнѣ ты
исси црѣ нѣлѣ · ѡ
вѣща ісѣ и рече ѡ
моу занѣ рѣкохъ
ти ико видѣхъ
тѣ подѣ смокова
ю кѣроушии и ко
лѣша снѣ оуэриши ·

л. 100 у.

и глѣ ѡмоу · право
право глѣ еамѣ
ѡ слѣ оуэрите
нѣ(ѡ) ѡкѣрсто и
ангѣлѣ ежнѣ
късходѣща нѣдѣ
сѣѣ члѣчьскын ·

л. 120. ѓ.

Еъ срѣ(ѡ) елѣн(ѣ) ѡ нѣдѣ на ли(т)рѣтнн
ѡѣ ѡ матѣ(ѡ)м ·
Еъ онѣ ісѡу еълѣ
шю въ епифаннѣ
въ домоу снѣмо
на прокажен(а)
го · прѣстоуп(н)
к ѡмоу жѣна нѣмѣ
щи стѣклѣннѣю
ѣлгоконьнѣм ѡ
стн и къзѣм на
глакоу ѡго къзѣ
жѣща видѣхѣши
же оученнѣи ѡго
нигѣдокаша глѣ
щи · что радн глѣѣ
лѣ си еы(ѣ) можашн(ѣ)
ѡ си масть прода

л. 121. а.

на быти на мно
зѣ и дана быти
нищимъ. разоу
мѣвъ же исъ рече
имъ. что троѹжа
истъ жиоу дѣло
бо добро съдѣла къ
мнѣ. нищамъ бо
всигда имате съ со
бою мене же нѣ вси
гда имате. възль
шевшн бо си масть
сню на тѣло мое
на погребѣннне ма
створи. пра(в) глю ва
мъ надежи ащѣ про
повѣста сѧ иѹтѣ си
въ всема мнрѣ
речеъ сѧ неже съ
теори си въ памя
ть иеш. тогда шедѣ
иединъ ѿ обою на

л. 121. б. !

дасати нарицае
мъии нюда скарн
отъскын къ архн
верѣвамъ рече. что
ми хощете дати и
азъ вамъ прѣдамъ ио
го. они же поставиша
иемоу ѿ сребраннкъ
и ѿ толѣ некаше крѣме
ни подобна да иего прѣ
дасть.

л. 150. а

На трьни въ стою
соу(б)гоу иѹтѣ ѿ мат(о)в¹⁾!
Къ оутрнн же днь
еже иста по патъ
цѣ събраша сѧ
архнверѣнн и
фарнскн
къ пналаоу глю
ще. б помлаоу
хома ико асть

¹⁾ КѢ зм. БѢ

ца онъ ри(ч) иеднна
чи и иещѣ жнеъ съ
и по троѹхъ днрѹхъ

л. 150. б :

въстаноу. повелн
оубо затверднтн
гробъ. до тргтнн
го днѣ иегда како
прншедъше оучѣ
ннцн иего ношью
оукрадути и н
рекѹтъ людамъ
въста ѿ мретеъ
хъ и боудеть по
слѣданамъ мста
горьшн претеънн.
рече же имъ пналаъ.
чмате съеорѣ (лю)днѣ
многъ надѣте оу
тверднтѣ ико же
вѣсте. они же шн
дъше затверднша
гробъ запчата
въши камѣнъ
прн сеорѣ люднн
многъ неже глѣтъ
сѧ съ коустодннью.

л. 160. б:

Иц(ѣ)ъ спнта(вр)ъ
рекомъи рюннъ
Начатоу новомоу
лѣтоу. иѹтѣ ѿ лоукы.
Къ онѣ вѣннде
исъ къ назарефъ
въ нѣмъже еѣ въ
спнтанъ и въ
ннде по обычаю
въ днѣ соубо
танъи къ соньмн
нцѣ и въста чнста
и къдана иемб кнн
гъи псанеа прѣка
и разгноуѣтъ кнн
гъи и окрѣте мѣсто
надеже еѣ писано ¹⁾

¹⁾ Тут і конецъ рукописи.

Мова і правопись.

Фонологія.

1. Глухі голосівки ъ та ь уживаються переважно так, як у сучасних східнослов'янських памитниках.

Старинний опосіб їх уживання, такий, як у давніх староболгарських текстах задержаний силою письменської традиції не рідко. Уживають ся обі букви ъ та ь і (в кількома виїмками) не змішують ся з собою. Звукове їх значінне захитане, і знаходить ся в стані унадку й перестрою, полишуючи однак деякі сліди давньої партости.

В т. зв. слабих позиціях пропускає їх писець часто, не відчувавши їх звукового значіння, особливо в приїменниках къ , кь , съ , визъ : *к нємоу* (2 δ , 4а); *с нима* (2 δ); *искоравлм* (7 а); *к снѣ* (77 β); *из винограда* (109 δ); *влагалищѣ* (120 а);

У сполученнях ъ та ь із плавними л та р бачимо цілу сквалю різнородних старших і молодших формацій.

- а) Перед усім бачимо в Город. Євангелію старі церковнослов'янські сполучення $\text{сопс.} + \text{лъ} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \text{ль} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \text{рѣ} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \text{рѣ} + \text{сопс.}$, там, де і в давніших фавах роввою стояли глухі, або анальоґічні чисті голосі ки після плавних: *кравѣ* (146 δ), *кравѣ* (147 γ) [лит. — *kravinae*, староболг. — *krava*, поль. — *kręw*, східнослов. — *кров*]; *плѣти* (157 а) [лит. — *pluta*, староболг. — *plъtъ*, пол. — *plęb*].

- б) Загально словинським сполученням: $\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ъ}}} + \text{сопс.}$,

$\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ь}}} + \text{сопс.}$, — та староболгарським сполученням

$\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ъ}}} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ь}}} + \text{сопс.}$. — відповідають в Город. Єванг. сполучення двох формацій: а) перехідної:

$\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ѣ}}} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ѣ}}} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ѣ}}} + \text{сопс.}$.

$\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ь}}} + \text{сопс.}$ б) новішої: $\text{сопс.} + \overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{л}}} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} +$

$\overset{\text{А}}{\underset{\text{Р}}{\text{ь}}} + \text{сопс.}$.

- а) $\text{сопс.} + \text{оѣ} + \text{сопс.}$, $\text{сопс.} + \text{оѣ} + \text{сопс.}$.

оумоѣкнѣта (1 β); *доѣжника* (30 γ), *доѣжнѣ* (30 δ , 54 β); *гоѣкомѣ* (ц. сл. — *гѣкъ*, сучасне укр. — *гѣк*); *доѣжнѣши* (49 δ), *доѣжника* (54 а); *оумоѣкнѣта* (60 а); *тоѣжнѣшю* (62 а); *оумоѣкнѣта* (75 γ); *доѣжнѣ* (129 δ).

сопв. + еръ + сопв., сопв. + еръ + сопв.:

перъвъхъ (5 а); деражахъѣти и (23 β); мрътъни (28 у);
перъста (38 β); ѿвръзъга сл (40 а); тьръплю (51 а); перъстѣнь
(86 δ); повръжи (51 а); жьрци (76 β); оумръшаго (105 δ);
оумръшїи (106 а) мрътъхъ (107 а); помръкнѣтъ (111 β).

сопв. + еръ + сопв.:

торъжнїкомъ (18 β, 117 δ); торъжнїкы (76 а).

На місці наведених сполучень: сопв. + $\overset{\text{еръ}}{\text{єль}}$ + сопв.
бачимо в давнійших східнослов'янських пам'ятниках в XI в.,
н. пр., в Остром. Єванг., Збірн. Святосл. в р. 1073 і 1076-
а також у деяких північних пам'ятниках XII—XIII в. спо-
лучення: сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв., сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв., які По-
тебня називає другим повноголосом¹⁾ ставлячи Іх у зв'язь із
аналогічними проявами живої мови, — де зам. ъ або ѣ по-
являють ся по обох боках плавних повні голосівки. Таку
форму другого повноголосу новішої формації, де замість
глухих являють ся по обох боках плавних чисті голосівки
— бачимо в нашому пам'ятнику в слові: *толощи въ двьри* (66 у)
[давня ц. слов. фонема: тлъкнѣти].

Другий повноголос такої формації бачимо, хоч рідше,
в сучасній українській мові²⁾, особливо в деяких карпат-
ських говорах. Звичайно не доходять форми другого повно-
голосу, які бачимо в давніх східнослов'янських пам'ятниках,
ані а) сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$, сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв., ані б) сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$,
сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв. — до новішої повноголосної фази роз-
вою, але переходять у форми неповноголосні.

Після плавних тратить ъ звичайно зовсім своє звукове
значіння, а ѣ полишує слід свого існування у формі пал'я-
талізації попередньої шестівки; перед плавними переходить
ѣ та ѣ у повні голосівки е та є; таким способом являють ся
на місці давнійших форм другого повноголосу — неповно-
голосні форми сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв., сопв. + $\overset{\text{а}}{\underset{\text{р}}{\text{ъ}}}$ + сопв. що від-
повідають і сучасним фонемам у аналогічних сполученнях,

¹⁾ А. Потєбня — (Къ исторїи звуковъ русскаго языка I. 90—103).
В. Ягіч в одній із перших своїх праць (Über einige Erscheinungen des sla-
vischen Vocalismus. Archiv f. sl. Philologie I. 370—372) не згоджувався із
поглядом Потєбні про розвій т. зв. другого повноголосу, опісля (в деяких
модифікаціях), як н. пр. в Критич. замѣт. по истор. русс. языка. Спб.
1889. 23, 71.) — прихилився до сього погляду, так само, як і А. Соболев-
ський (Очерки, Кїевъ 1884 стор. 75—76; Ленцін Москва 1907 — 25—28).
А. Шахматов (Къ исторїи звуковъ русскаго языка) пояснює сю прояву при
помочи своєрідного сплетення староболгарської графіки в руською вимовою.

²⁾ Е. Ogonovski: «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache»
1880. стор. 53.

які лучають ся вже в тих найдавніших староукраїнських пам'ятниках, у яких жива мова проявила ся виразнійше.

В нашій Городиській Євангелію бачимо чимало прикладів найновішої фази рефлексів сеї групи сполучень.

β) Сопв. + ел + сопв.

стола̑ (5 а); дола̑ (12 а); исполинша (10 а); исполинша ел (21 δ); вола̑ (36 γ); стола̑ (49 δ, 109 β); поля̑ (38 β).

Сопв. + ер + сопв.

держати (14 γ); держащи̑ (ibid); сьмьртню (15 а); пере̑іе (16 β); вьрзи ел (20 δ); вьрхоу̑ (21 δ); перстома̑ (44 β); вьржи (66); отавьржи ел (128 β); оутвєрдити (150 β); пере̑вию (150 γ).

Сопв. + ер + сопв.

торжнща (14 γ); горньци (121 δ).

Тут належить і сполучення сопв. + ер + сопв. із сопс. + ер + сопс., замість оопс. + ер + сопс. із сопс. + ьр + сопс. — на місці ст. церк. слов. сопс. + ьр + сопс.:

скорєн (6 а); скорєщи̑ (99 δ, 125 а); ьр скорє̑ (110 γ); скорє̑ти (126 а); прєскорє̑на (126 а); оскорє̑к (150 а).

В староболгарських пам'ятниках бачимо звичайну фонему: скорє̑, у східнослованських звичайно скорє̑ із скьрє̑.

В цілому ряді староукраїнських пам'ятників бачимо форми: сопс. + ьр + сопс. (зам. сопс. + ьр + сопс.); скьрє̑нчьх̑ (Збірн. Свят. 1073); оскьрє̑тх̑ (Усп. Збірн. XII в.). Рівночасно появляють ся вже від XII в. почавши від Усп. Збірника, Добрілового Євангелія і н. форми: сопс. + ер + сопс.: скорє̑щи̑, скорє̑н (Добр. Єв.). Такі форми найбільше розповсюджені у пам'ятниках староукраїнського походження¹). Форми першого повноголосу являють ся в нашому пам'ятнику не часто:

полока̑хоу̑ (22 β, с. ц. сл. палкати мр̑жж, пл̑уєєє, lavage); матолочноу̑ (27 β; с. ц. сл. талчити); сьволокши (51 γ, с. ц. сл. влачити); полонини (65 а; с. ц. сл. пал̑нити).

2. Замість глухих голосівок ь та ь являють ся чисті о та е не лише в т. зв. сильних позиціях, але і в таких звичайно слабих позиціях у внавуці перед групою шелестівок у слідуємій слові, де вгідно в духом української мови є потрібна поява голосівок із причини ефонічних: ото книжинк̑ (14 β); надо многьми (17 δ, 18 а); ото еси̑ (24 γ); ото есма̑го (25 γ); ото есма̑кош (47 γ); ото ес̑тх̑ (29 γ, 64 δ); ото ед̑ (35 а); надо нь (51 δ, надь нь); ото ес̑го (51 β); ото е̑стока (66 δ); ото ц̑рєствє̑ (81 а); отодєво̑ (89 а); вонь (106 β, ьр нь); е̑зо ськрє̑нща (97 γ); надо многьми (117 γ) пр̑єдо е̑с̑ми; пєдо дє̑бри (139 а, 150 а); ото е̑ччє̑ (157 а).

Деколи являєть ся таке о із ь перед голосівками:

є̑зо основани̑ (28 а); отондє, отондєша, отондєч̑т̑: (4 δ, 8 β, 20 γ, 51 γ, 78 β, 95 а, 100 γ); отонмєт̑ ел (6 β); є̑зо основани̑ (28 а) і т. д.

¹) Докладнійше про се порівн. А. Kolassa: Dialectologische Merkmale Archiv f. sl. Phil. XVIII стор. 211, 506—507.

Таку прояву бачимо вже в найдавніших староукраїнських пам'ятниках, як Слова Гр. Богослова: (ізо оком); Усп. Збірник (ізо оларом); Жит. Сави (ізо оупіху, ізо оца) і т. п.

3. На місці **ъ** та **ь** являють ся часто голосівки **о** та **е** в деяких суфіксах; н. пр. в суфіксі: **ьнъ** (грѣшнъ (22 *д*); в суф. **ькъ**: **крѣпокъ** (86 *в*); в суф. **ьскъ**: **жрѣчискъ** (90 *в*) **жидовискъ** (91 *у*); **тоурискъ** (102 *у*); **сидонискъ** (ibid).

Тут належать і прояви: **е** зам. **ь**:

дресте (32 *а*, 56 *а*, 57 *д*); **цѣсаристени** (55 *у*); (але **цѣсаристеа** 48 *а*); **поньтскомоу** (139 *д*).

4. **ъ** зам. **ы** подібуюмо в слові: **изгьель** (86 *д*).

5. Городиське Євангеліє задержує дуже часто старинні староболгарські сполучення **г** глухого **ь** із преіотованими голосівками: **ьш**, **ью**, **ьн**, — які особливо сильно розвинули ся в староукраїнських пам'ятниках маючи тут піддержку в живій народній мові¹).

В аналогічних місцях бачимо в старих великоруських пам'ятниках найчастійше, а в середноболгарських текстах виключно сполучення **нш**, **ню**, **нн**.

Сполучення **ьш**, **ью**, **ьн** являють ся в Город. Євангелію переважно **а**) в закінченнях відмінків іменників, **б**) в корінних складах та у нарістках деяких дієслів. Поруч тих прояв бачимо в нашій Город. Євангелію часто сполучення **нш**, **ню**, **нн** особливо в іменниках закінчених на **инн**, як се побачимо далше у прикладах появи т. зв. нового **ѣ**.

ь у сполученні із преіотованими голосівками являеть ся в отсих словах: **ьшти** (1 *а*); **нощью** (7 *у*); **свиньш** (7 *д*); поруч **свинни** (5 *д*); **свиньшъ** (8 *а*); **заповѣдью** (13 *д*); **квастью** (22 *в*); **пьють** (24 *а*); **бьюцимоу** (27 *а*); **людьш** (29 *а*); **пьють** (29 *в*); **пьющи** (36 *в*); **зьмью** (40 *а*); **соудьш** (40 *д*); **зьльш** (44 *а*); **крѣпостью** (51 *в*); **пьють** (51 *у*); **разьють тл** (60 *в*); **побьють** (60 *д*); **квастью** (61 *а*); **нльш** (68 *д*); **людьш** (75 *в*); **бьющи** (77 *а*); **оубьють** (83 *а* 85 *а*); **лстьью** (85 *а*); **бьющи** (98 *в*); **вьльш** (123 *д*); **пью** (125 *у*); **нпью** (126 *у*); **вьльш** (129 *в*); **вьшхотн** (135 *а*); **бьющи** (138 *а*); **гольньш** (138 *у*); **копыльш** (138 *у*); **нощью** (150 *в*).

6. Дуже часто виступає, — так, як се дієть ся найчастійше в староукраїнських пам'ятниках, — перед енклітичним зв'язником **и** в закінченнях дієслів: **ы** зам. **ъ**, **а** **ь** зам. **и**; отже: **мы** и зам. **мъ** и, **ты** и зам. **тъ** и; **ти** и зам. **тъ** и.

видяхотн и (2 *у*); **прѣдасти** и (3 *а*, 5 *а*, 66 *а* 121 *у*); **чистяхотн** и (10 *в*, 19 *в*); **нарциастн** и (14 *а*); **молахотн** и (14 *в*, 37 *в*, 46 *д*); **въпрашахотн** и (15 *д*, 62 *в*, 81 *д*); **диржахотн** и (23 *в*); **поставити** и (48 *в*); **протншети** и (48 *у*); **исмасти** и (50 *д*); **вьдасти** и (51 *а*); **видѣты** и (51 *у*); **зпьяютн** и (57 *д*); **вьдасти** и (51 *а*, 61 *а*); **цѣлояхотн** и (69 *а*); **въвирьгнотн** и (71 *в*); **хотлхотн** и (74 *д*); **да нмошти** і (79 *у*); **видѣты** и (81 *а*); **молашети** и (87 *а*); **да оуморати** и (89 *а*); **вьшхотн** и (90 *д*, 135 *а*); **еннхотн** и (147 *д*); **въпрашахотн** и (103 *у*); **соудати** и (104 *в*); **прѣдадати** и (ibid):

¹) Порівн. приклади в моїх Dialectologische Merkmale loc. cit. 509.

окрапати и (ibid); оплюють и (ibid); оцѣнюти и (ibid); продасти и (121γ); оуморѣти и (127γ); оцѣюти и (131а); хоулахоути и (135δ, 136β, 148β, 142а, 148β); оукрадути и (139γ); да пропнути и (141γ).

7. Поява т. зв. нового **ѣ** підо впливом упадку глухих голосівок зам. давнього церк. слов. **ѣ** перед складами, що кінчили ся на **ь** або перед нескладовим и виступає в нашій пам'ятинку незвичайно сильно особливо в таких сполученнях, де йому в сучасній українській мові відповідає звук **й**¹⁾.

Таке **ѣ** зам. **ѣ** бачимо:

- а) в іменниках закінчених на: **инив**, особливо в таких іменниках, що утворені із дієслів.
сѣгрѣшѣини (3γ); хоуліни (ibid); оставѣини (ibid); оуспѣини (3δ); корѣни (4β і 5δ); камѣниіма (5а, 7γ, 60δ); вѣ рожѣини (11а); знамѣини (13а, 43а); блѣжѣини (16а); гравѣини (ibid і 43δ); срѣтѣини (18δ); камѣнию (20а); искоушѣини (20γ); отпоушѣини (21а); оучѣини (22а); прокажѣини (23γ); очнѣини (23δ); помышлѣини (25δ, 33β, 35β, 51β); оутѣшѣини (26δ); наводѣинню (28а); раздрюжѣини (28а); прозрѣини (28γ); чрѣжѣини (29γ); волиѣини (31δ); вѣсужѣини іего (35δ); моучѣини (38δ); искоушѣини (39β); тѣчѣини (42а); знамѣини (43а); гравѣини (43δ); крышѣини (48δ, 60δ); раздѣлѣини (49а); рожѣини (52а); воскрѣшѣини (52β); приставѣини (54а); блговолѣини (59β); инсужѣинню (59δ); камѣини (60а, 81δ); терпѣини (64γ); знамѣини (64δ); камѣниіма (64γ); мѣшѣини (ibid); оучѣини (76β); прѣгрѣшѣини (76δ); сожжѣини (81а); осожжѣини (81γ); лишѣини (86а); сложенѣини (94а); инсужѣинню (95γ); камѣини (95δ); искоушѣини (97а); прѣдложенѣини (99β); прокажѣини (100δ); очнѣини (101а); вѣскрѣшѣини (ibid); оумноженѣини (110γ); знамѣини (111γ); погрѣшѣини (121а); хоуліни (128); камѣини (136δ); сѣмѣшѣини (139а); прошѣинню (144β); моучѣини (145а); осожжѣини (148γ, 155δ); камѣини (149а); шѣлѣини (156а); помышлѣини (157а).
- б) в словах закінчених на **инь**:
камѣинь (5β, 20γ, 40а, 55а, 56γ, 64δ, 78а, 81δ, 105δ, 115δ, 139а, 139γ, 150а, 150β, 153γ, 155δ); перѣтинь (86δ).
- в) в словах закінчених на **тиль, ль**:
прѣдатѣль (24γ); оучитѣль (27β, 88γ, 96а, 105β, 121δ, 125а, 129δ); дѣлатѣль (36β, 36δ); строитѣль (48β, 54а); сѣдитѣль (38γ, 127δ); на стор. 134β: дѣлатиль; тажатѣль (79γ); житѣль (gen. plur., 86β); обитѣль (88γ, 121δ).
гвѣтѣль (123γ) така форма лучасть си і в давніх церковнослов'янських пам'ятинках поруч:

¹⁾ Література, що відносить ся до цього питання, обговорена в моїх: *Dialectologische Merkmal*», loc. cit. стор. 482—496 та в моїй студії «Городище» loc. cit. 52—55. Пор. теж рецензію акад. Е. Тимченка (Україна 1924. I—II. стор. 187). Хибно висловлює ся І. Сисаційкий («Бучацьке Євангеліє» loc. cit. стор. 13) немовби буква **ѣ** в таких сполученнях, як — мѣтѣль, оучитѣль і т. д. передавала звук **йѣ**.

погачькъа (порівн. — Miklosich: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum). Uindob. 1862—1865 — стор. 150, 592).

- а) в словах: матѣръ (52 γ, 72 β, 145 δ); нѣща 47 δ, 48 α); сѣкъа (44 α).
- б) в заименниках; нѣкъа (1 β, 1 γ, 2 β, 26 δ, 60 α, 120 β); онѣи (30 α, 75 δ); оскѣа (35 β, 38 β, 123 δ); сѣи (dat.) (47 γ); кашѣи (47 γ); кашѣа (44 γ, 84 γ); вѣи (47 δ, 137 δ, 154 β).
- в) в числівниках: шѣсть (59 γ); сѣа (16 δ, 36 β, 63 γ, 67 δ, 80 α, 112 β); сѣадесять (36 β).
- г) в словах чужого, переважно грецького, походження: андрѣи (2 δ, 24 γ), андрѣи (82 α); ерѣфоломѣи (2 δ); ерѣфоломѣи (24 γ); нѣаѣмѣи (2 β); фарисѣи (4 β, 30 β); монѣи (38 δ).
- ж). В слові не = нѣ (негація): нѣ (л. 1 δ. 4 γ, 12 α, 35 α, і т. д.

Підо впливом аналогії таких сполучень, де т. зв. ново-му **ѣ** відповідав у живій українській мові звук **і** появляється часом у нашому пам'ятнику звук **ѣ** зам. **і**, яке не відповідає вище згаданим умовам і якому не відповідає звук **і** в укр. мові.

8. Зам. звичайного в давніх церковнословянських пам'ятниках **ѣ** являється деколи **і** в ось яких випадках:
- а) в церковнословянській флексії слова **ѣа**: тѣаіи (47 δ); тѣаіа (137 α, 138 β, 149 α); тѣаіа (156 α).
- б) в dativ, і locat. заименника: тѣѣ, сѣѣ, (тоѣѣ, соѣѣ) что мнѣ и тѣѣ (7 γ); тѣѣ глаголю (8 δ); къ тѣѣ (28 β, 37 γ, 50 γ, 55 α, 78 β); нѣоу по тѣѣ (55 γ); гѣю тѣѣ (137 δ); прѣдаю тѣѣ дѣа мон (137 δ); к сѣѣ (77 γ); вѣамаѣте сѣѣ (78 β); к сѣѣ (120 α).
- в) в поодиноких словах: вѣаіаѣмѣ (7 δ); приаіаіиши (36 δ).

Такі форми появи в зам. стар. церк. слов. **ѣ** можна пояснити як слід вивченої, штучної вимови церковнословянського **ѣ**, — а не як прояву фонологічну¹⁾.

- г) Ц. слов. **къаде** (лоѣ, ubi; Cod. Suprasliensis) і **къаѣ** (Cod. Assemanianus) — **сѣаіа** (Cod. Clozianus) і **сѣаѣ** (Cod. Supr.) — відповідають у нашій пам'ятнику форми **каіа** (31 δ, 55 β, 88 γ, 95 γ, 124 α) та **саіа** (32 β).

Такі форми є розповсюджені в староукраїнських пам'ятниках (Збірн. Святосл. Жит. Сави), знаходячи тут піддержку в народній фонетиці (де, осьде), коли тим часом у старих великоруських пам'ятниках переважають форми: **каѣѣ**, **саѣѣ**, — які відповідають великоруській формі: гдѣ, здѣсь.

¹⁾ Порівн. А. Соболевській: Лекція. — Москва. 1907, стор. 158.

²⁾ Про це порівн. мої Dialectologische Merkmale Archiv XVIII. стор. 487, 496.

9. Замість с. ц. сл. **ѣ** появляють ся **ѣ**.
пѣны тѣшить (103 а); **пѣны тѣща** (103 б). В старих церк.
 слов. текстах читаємо: **пѣны тѣшить** (*ἀφρίτεις*); в Остромир.
 Єванг.: **пѣны тѣчить** [порівн. — Miklosich: *Lexicon palaeoslo-*
venico-graeco latinum. Vindob. 1862—1865 р. 1019].
10. Зам. **а** появляють ся **ѣ**: **ѡпитѣным** (87 а, 87 б) = **ѡпит-**
ным (л. 86 б).
11. **ѣ** зам. **ш** бачимо у конюгації слова **цсти**: **дѣты ѣтъ с**
нимъ (30 а); **ѣдомъ** и **пѣдомъ** (66 у); **пѣхѡу сѣтъмъ** (121 б);
 сю прояву бачимо частійше н. пр. в Збірниках Святослава.
 Фонологічну вартість такого **ѣ** зам. **ш** пояснює нам форма
шдаты (л. 14 у). [В рукописі тут первісне виразне и попра-
 влено легко пізнійше блідим чорнилом так, щоби се слово
 можна було читати згідно з церк. словлянською вимовою:
шдаты].
12. Зам. грецького **а** являють ся **ѡ**:
сѡтона, сѡтонаѡ, сѡтона (3 б, 5 б, 20 б, 40 у, 59 у, 65 б, 68 у).
лазѡрь (38 а, 38 б, 105 у).
13. Появу и зам. **а** (**ш**) в слові: **вѣнчнють сѣ** (113 у) нема
 потреби пояснювати як слід західносербської основи, як се
 робить І. Свенцицький (loc. cit. 11). Така заміна виступає
 як звичайна проява в деяких галицьких і волинських гово-
 рах і говірках¹⁾. Не чужа вона і в теперішнім говорі око-
 лись південноволинського Городища.
14. Заміну **ѡ** зам. **в** бачимо в слові:
ѡпрашашѣ (73 а: с. ц. сл. **вѡпрашати**); **вѣ** зам. **ѡ** в слові:
вѣгоднѣ (92 б с. ц. сл. **ѡ**годнѣ). Такі заміни бачимо вже в
 найдавніших староукраїнських пам'ятниках почавши від XI в.
 де вони появляли ся згідно в українською фонетикою.
15. Секундарну появу **ѡ** зам. ц. сл. **ѡ** (**ѣ**) бачимо в слові: **ѡсѣ**
 (ц. сл. **ѡсѣ** = **ѡсѣ**, **ѡсѡу** **ѡсѣ**): **ѡчитѣль ѡсѣ** **ѡсѣ** и **ѡсѣтъ тѣ**
 (105 б).
 Таке **ѡ** відповідає українській фонетичі²⁾.
16. Здвоєнню голосівки **ѡ** в слові **кѡѡвъ** (149 у) — ледви чи
 можна приписати інше, як графічне значіння. Приклади
 аналогічного здвоєння голосівок у давніх східнословянських
 пам'ятниках бачимо часто³⁾.
17. Появу **ѡ** зам. **ѡ** бачимо незалежно від наголосу в нашому
 пам'ятнику
 а) в словах: **пѡпѣѣ** (37 а; с. ц. сл. **пѡпѣѣ**); **вѣчѡръ** (84 б).
 б) Після ж, ч, ш, щ, ц не у корінних складах але го-
 ловно у флексії слів.
пѡложѡнъ (6 б); **ѡтрѡчнѡмъ** (29 б); **ѡвѣржѡнъ** (45 у); **разѡвѣ-**
рѡнъ (51 а); **вѣзложѡнъ** (55 а); **старѡмъ** (135 б); **прѡшонъ** (56 а);
кѡпѡмъ (58 у); **младѣнѡмъ** (59 а); **жирѡмъ** (67 а, 99 б, 104 б);

¹⁾ Порівн. Огоновський: Studien стор. 44—45.

²⁾ Огоновський: Studien 43.

³⁾ Порівн. — А. Крымський. Грамматика. I. 1. 144—147.

старцомъ (139 δ); отдрашомъ (56 α); коупьцомъ (58 γ); проклятомъ (66 δ , 100 γ , 100 δ); сваршомъ (71 δ , 73 β); сьмѣшомъ (139 α); положомъ (139 β); осоружомъ 154 β).

Прояви наведені під α і β) подібуюмо в староукраїнських пам'ятниках невалекно від наголосу вже від XI в., як у Збірнику Святослава 1073 р., XIII сл. Григ. Богослова XI в.¹⁾.

18. Зам. с. ц. сл. олов. жд бачимо ж:
оджа (10 α); въ оджи (28 δ); вижъ (22 β); вижюшюу (27 δ); мжю (с. ц. сл. мжкдд, *metabé*, inter: 38 δ); мжю (44 γ , 77 δ , 130 γ); сьвжю (сьвжкдд 55 δ); пржюжжюу (64 γ); постржжю (68 γ); чжюж (94 β); жжюжю (94 β , 118 β); сжюжю (120 γ); жжю (138 β); оджю (153 γ). Доколи с. ц. сл. жд лишається: ждкднжю (44 γ); ждкднжю (51 α , 154 β); въждкднжю (56 β).
19. Староболгарска сполука шелестивон гъчв слови: *отжжжчати* (*βαφύλιον*, *gravare*) дав в нашому пам'ятнику жч:
отжжжчюу сьддд ваши (93 γ); Codex Margianus має тут ж:
отжжжчюу (*Jagid*, Cod. Marg. 296); Збірн. Святосл. 1076 р. має тут: *отжжжчюу сьдддд ваши*; — Мікльосіч наводить із Cod. Surpala. форму *отжжжчати*. [*Lexicon*, loc. cit. 544].
20. Шипячі шелестівки ж, ч, ш, щ і свистяча ц сполучують ся тут найчастійше із ю: мжюжю (3 δ); въсжжжжю (4 α); сжюжю (4 β); вжжюжю (4 δ); отрокюжю (8 δ , 16 γ); пржжю (4 δ); положю (13 δ); оцю (13 δ); корякюжю (22 β); сжюжю (23 α); чюшн (27 γ); сжюжю (27 δ); вжжжжжжю (30 δ); жюжю (31 γ , 34 δ); пржжю (33 γ дуже чвото); вжжжжюжю (38 α); стржжю (38 β); въ чюжжжюжю (*ibid*) въжжжжжю (41 α); чюжю (42 β); тжюжюжю (49 γ); оцю (51 α); гжюжжюжю (*ibid*); гжюжжжюжю (51 δ); оцюжю (53 γ); мжюжжюжю (53 γ); смюжжюжю (65 β , 76 β); чжюжю (69 δ); гжюжжюжю (71 β); въжжюжю (77 β); мжюжю (79 β); положю (81 α); стюжжю (83 γ); чжюжю (89 β); поржюжю (89 γ); шжюжю (93 β); жжюжюжю (94 β); шжюжюжю (97 β); лжюжю (98 β); шжюжю (99 α); нжюжю (100 γ); пжюжжюжю (105 γ); дожюжю (102 α , 102 β); смюжжюжю (108 β); лжюжю (118 δ); жжюжюжю (118 δ); стржжюжю (120 δ); гжюжжюжю (121 δ); чжюжю (112 β); тжюжюжю (122 δ); въжжюжюжю (123 γ); сжюжжжжюжю (134 γ , 129 β); поржюжю (125 δ); лжюжю (126 δ); джюжюжю 135 α , 141 α); нжюжю (155 α); оцю (158).
21. Згідно в о. ц. ол. традицією бачимо всюди м'яке ц у суфіксіада при чім перше ь переходить в с: коньца (13 β , 37 α); сжюжю (27 β); чюжжюжюжю (31 δ); gen. plur.: отъ старьца (34 δ); отъ жрѣца (*ibid*); отъ старьца (68 β); жрѣца (*ibid*); сжюжю (74 δ).

¹⁾ Приклади порівн у Соболевського: Лекції loc. cit. 59; — А. Коленца: *Dialectologische Merkmale*, I. cit. 503—504. Особливо багато прикладів із пам'ятників XI—XV в. із усіх областей — подає А. Крижський (Граматика I. cit. 373—384). Погляд І. Свенцицького, (I. с. стор. 14) — що серед звисних нам галицьких пам'ятників Бучацько Баньчеліє стоїть пика що во всім відосібне від всіх прочих як раз тою систематичною полькою « зам. » — не в свідній в філологічній фантани.

22. Епентетичне *л* (l epentheticum) бракує часто в нашому пам'ятнику там, де воно звичайно стоїть у пам'ятниках староболгарських; така недостача епентетичного *л* лучаєть ся часто в живих українських говорах, особливо в галицьких та волинських, а під їх впливом і в старинних пам'ятниках тих територій. Приклади недостачі *л* епент. в нашому пам'ятнику в отсі: *остаєлать сѧ* (3γ, 5δ, 60β); *коєлать* (12α); *оєтєтовєлать* (36α); *оєтєрамєлать сѧ* (61β); *амєлать* (113γ).

Але являєть ся часом *л* там, де воно звичайно випадає в о. ц. сл. пам'ятниках у наслідок діссіміляції¹⁾. н. пр. в слові: *вдгословєамини* (118β).

23. Епентетичне *в* бачимо в слові: *сѧвєрѧ* (59γ; с. ц. сл. *сѧвѧ*).
24. Вставку *д* бачимо в сполуці *вр.*: *вѧддрєститѧ* (6δ, 33δ); *вѧдрѧ* (10δ); *вѧдрѧдєстє* (26δ); *вѧдрєдєвєшѧ сѧ* (121γ).

Діспаліталізоване *л* бачимо розмірно рідко в словах: *пєлєвѧ* (34δ); *кєлєшимѧ* (75γ); *хєчєлє* (98β); слово *пєлєвѧ* (на л. 102β) має букву *ь* над рядком дописану очевидно півнійше. Частійше бачимо *л* м'якче: *сѧтїтєлємнїкѧ* (53γ); *сѧтїтєлємнїцѧ* (62β); *сѧтїтєлємнїкѧ* (116γ); *оєтєтєлєлємнїцѧ* (124γ, 129β).

В старинних українських пам'ятниках бачимо аналогічну прояву, недостачу *ь* після *л* вже почавши від XI в. н. пр *лєлє*, *кєлєлє* (Збірн. Свят. 1073); в XIII словах Григ. Богосл. бачимо тут *ь* зам. *ь*: *пєлєдєлєшїтї* (л. 2α); дуже часто являєть ся *л* без *ь* в жит. Сави XIII в.²⁾. — А. Кримський бачить у таких проявах середнє *л* півм'якче півтверде³⁾.

Вислову про середнє *л* не можна однак узагальнювати. Б цілий ряд українських говорів, у яких *л* є виразно тверде⁴⁾. Така поява могла бути дуже давня, і се могло проявити ся і в старинних пам'ятниках відповідних територій, де виступає або в формі недостачі *ь* після *л*, або в формі *ь* після *л* зам. *ь*.

25. Паліталізоване *р* бачимо в словах: *тєлєлєвє* (16γ); *тєлєлєлє* (19β, 76α); *тєлєлєлєтѧ* (38α, 76α, 96δ, 122δ).

Сю фонологічну прояву бачимо, між іншими і в слові *тєлєлєлє* (*тєлєлєлєлє*) в староукраїнських пам'ятниках почавши від XI в., як в обох Збірниках Святослава, в Житію Теодосія і п. Нема потреби пояснювати фонему: *тєлєлєлє* як слід сербської основи, як се чинить І. Свенціцький⁵⁾

Сильнійше розповсюджене є паліталізоване *р* у сучасних південно-східних українських говорах.

26. Тверде *р* бачимо в слові: *гєрєчєтѧ* (56γ). Таке *р* виступає в українських пам'ятниках вже починаючи від XI в., особли-

¹⁾ W. Vondrák: Altkirchenalavische Grammatik. Berl. 1912. стор. 324, 338.

²⁾ A. Kolesa: Dialectologische Merkmale loc. cit. 223.

³⁾ Граматика loc. cit. 1. стор. 41—42, 87—88.

⁴⁾ E. Ogonowski: Studien. I. c. 68.

⁵⁾ Loc. cit. стор. 11. Те саме треба сказати і про фонему: *гєрєчєтѧ*.

во в пам'ятниках північно-західної укр. території, де і в сучасних говорах переважає наклон до твердого *р*.

27. Прояви асиміляції (зглядно і пропущення асимільованої шелестівки) — бачимо в сполуках шелестівок: *в, є*, та інших голосних із безголосними. *касагоць* (97 *у*, 123 *а*); *шваць* *мьць* *бьць* (115 *у*); *вєсьнєць* (123 *а*); *в* у ополуці із *ч* дає *щ*: *вщадць* (63 *у*); *вщєсть* (11 *а*); *нєрєстєшєсь* (67 *а*).
28. Перед паліталізованими *л* и змінюють ся *є* і *і* в *ш* і *ж*: *єтєшєньць* (42 *р*); *пємєшєтєньць* (25 *д*. 35 *р*, 51 *р*); *сьєлєжєнєць* *сь* (6 *а*); *єлєжєлєць* *сь* (11 *а*); *сьєлєжєнєць* (71 *р* і *у*); *сьєлєжєнєць* *сь* (125 *д*). — Рівночасно бачимо і фонєми: *сьєлєжєнєць* *сь* (28 *у*); *сьєлєжєнєць* *сь* (89 *у*).

Морфологія.

Деякі морфологічні прикмети пам'ятника обговорено вже при огляді фонології. Відмічу тут важніші прояви:

1. Закінчення *dativ. sing. subst. masc.* пнів *є* (*jo*) та *і*: *єєн*, *єєн*: *копачєн* (50 *а*); *єєнєн* (114 *а*); *нєрєжєн* (101 *а*); *єрєжєнєн* (127 *у*); *єєсарєн* (133 *р*); даліше в іменах: *єємєнєн* (2 *д*, 22 *д*); *єєлєнєн* (42 *у*); *єєтрєн* (91 *а*, 126 *р*, 128 *у*, 150 *д*); але на л. 129 *р*: *єєтрє*); *єєєєєєн* (138 *д*).
Змішання пнів *і* із *а* та *а* із *є* (*jo*) — втворєно впливом аналогії — проявляєть ся в формах *dat. sing.*: *єєн* та *пєш. plur.* *єєлє* — які подібувємо вжє в староболгарських пам'ятниках, а які розвинули ся широко особливо на українській території в старинних пам'ятниках та в живій народній мові¹).
2. Закінч. *gen. singul.* іменників жіночого роду м'яких пнів має найчастіше *ць* на місці с. ц. сл. *ж*: *жєтєнєць* (47 *д*); *пєшєнєць* (54 *р*); деколи задержані старі форми церк. словянські: *ѣ земєлє* (119 *д*); *єєчєрє* (124 *р*).
3. Замість числа двійного (*dualis*) — бачимо число множинне (*pluralis*): *пєдє нєгєлєнє єєшєнєн* (11 *у*).
4. Деколи мають іменники пнів *є gen. plur.* на *єць*, *єць*: *єєрєчєць* (10 *р*); *єєлєчєць* (12 *а*); *єєлєчєць* (67 *д*); *єєєєрєчєць* *єєлєчєць* (62 *а*); *єєєєєєчєць* (67 *д*); *єєєєєєчєць* *єєєєєєчєць* (90 *у*); *єєєєєєчєць* (105 *а*).
5. В *genet. sing. masc.* прикметників — закінчення на *єє* в слові: *єєєєєє* (94 *д*); звичайно на *єє*.
6. Грецька форма *єєєєєє* задержана враз із закінченням у деклінації (єє дієть ся і в мові польській): *є єєєєєєць* (13 *д*); *єєєєєєєє* (84 *а*); *єєєєєєєє* (90 *д*); *єєєєєєєє* (111 *а*).

Сю прояву бачимо часом у староболгарських пам'ятниках, а також уже в деяких найдавніших староукраїнських

¹) Порівн. Огоновський: «*Studiens*», стор. 125.

пам'ятникових, н. пр., в XIII словах Григорія Богослова в XI в. (друстеса л. 104 у, друстосеси 196 δ).

7. Дуже часто подибуємо в нашому пам'ятнику староукраїнські форми заіменника **тєтѣ** (зам. ц. сл. **тѣтѣ**); **сєтѣ** (с. ц. ол. **сѣтѣ**): **сєтѣ** (6 у, 18 δ, 29 а, 31 β, 49 β, 56 а). **тєтѣ** (7 у, 19 δ, 20 β, 22 а, 26 а, 30 а, 31 а, 37 а, 39 β, 46 у, 49 у, 54 а, 57 а, 60 β, 87 а, 105 а, 116 δ, 121 δ, 134 у, 160 β). Такі форми розповсюджені в пам'ятниках українського походження вже від XI в. (приклади в моїх *Dialektologische Merkmale* I. с. 504).
Форми заіменника **датив.**: **тѣтѣ галгєлю** (8 δ); **кѣ сєтѣ** (77 β) — були вже обговорені вище.

Заіменник **которми** появлять ся також у формі: **кєтєрми** (112 β).

8. Емклітичні форми заіменника: **датив.**: **ми, ти, єн, та аоусат.**: **єм, тє, сє,** — бачимо в наших пам'ятниках не рідко: **єм** (л. 1 δ, 13 δ) (а не **сєтѣ**); **ємо и сємѣ сє** (51 β); **ми** (117 у; не **мєтѣ** або **мєтѣ**); **тє** (25 δ; — а не **тѣтѣ** (**тєтѣ**)); **ѡпєщєтє тє сє гєтєи** (117 δ); **Задержана** також стара форма **pron. neutr. nom. і аоусат.**: **сє** (а не **північна сєтѣ**) (13 а, 13 β, 82 а, 84 δ, 86 δ); **єтѣ на сє рєдєтѣ сє и на сє рєдєтѣ** (132 у).

Звичайно являють ся в пам'ятниках східнослов'янських замість емклітичних форм, повні: **мєтѣ, тѣтѣ** (**тєтѣ**) **сєтѣ** (**сєтѣ**), **мєнє, тѣтѣ, сєтѣ**, які виступають уже в найдавніших староболгарських текстах¹).

В українських пам'ятниках розвинули ся емклітичні заіменникові форми широко, маючи підкріплення в живій народній мові особливо в північно-західній діалектичній групі. (Огон. *Studien* с. 129).

9. **Лучають** ся деколи заіменники в положенню і значінню родівника: **дємѣ тѣ** (3 β); **мѣсто тє** (14 а); **нєрєдѣ сє** (16 у); **нєнєлєтєннєкѣ сє** (67 β); **рєдѣ сє** (111 δ).
10. **Форми дієслів**: **жєнєтѣ** (47 у); **жєнє** (18 β, 58 у, 117 δ) а не звичайні: **жєнєтѣ, жєнєтѣ** — треба віднести до старих ц. сл. форм: **жєтѣ, жєнє, жєнєши, жєнєтѣ**. (Порівн. — Miklosich *Lex.* I. с. 203).
11. **Зчінчення 3 особи sing. і plur. дієслів** — поєдно **тѣ**: **вєстєтѣ сє** (1 а); **вєдєтѣ** (*ibid*); **єлєнєлєтѣ** (*ibid*); **вєдєтѣ** (2 δ); **вєсєтѣ** (2 δ) і т. д.
12. **Оден раз пропущене закінчення тѣ**, так, як сє дієтѣ сєл в інших староукраїнських пам'ятниках вже від XI в., (Приклади в *Dialectol. Merkm.* I. с. 510—511), — в слові: **вєдєтѣ** (76 δ).
13. **Заіменник сє** являть ся часто перед дієсловом, так, як сє бачимо у великій часті сучасних говорів північно-західної групи: **сє рєдєтєнєтѣ** (л. 3 β); **сє мєнєтѣ** (4 у); **дє сє покєнєтѣ** (11 δ); **чє сє єлєтѣ мєнєтѣ** (13 δ, 128 а); **дє сє рєкєсєтѣ** (68 а).

Така проява виступає сильно в старинних українських

¹ Порівн. V. Vondrák. *Altkirchenslavische Grammatik*. I. с. стор. 460.

пам'ятникових особливо північно-західної території. Класичний приклад частоті появи *сѧ* перед дієсловом бачимо в XIII словах Григорія Богослова з XI в.: *сѧ тако радочѣсть* (18 γ); *да сѧ чюдѣть* (24 β); *да сѧ наоучить* (26 δ) і т. д.

14. Ц. сл. форми розкавові на *ѣмѧ*, *ѣти*, які відповідають аналогічним рефлексам у живій українській мові (Огоновск. Studien 142) — *им*, *імо*, *іти*, бачимо в нашому пам'ятнику так само, як у старинних рукописах усіх українських територій: (порівн. Dialectol. Merknt. 511—512).

покажіѣти (4 γ); *отрастіѣти* (11 γ); *идѣти* (12 β); *останѣти сѧ* (85 β); *прѣдѣрѣмѧ*, *мѣчѣмѧ* (145 γ); *идѣти*, *рѣцѣти* (153 δ); *помаїѣти* (155 а).

15. Письменські ц. сл. форми *imperfecti* на *штѧ* і *хѣтъ* які знайшли широке розповсюдження особливо в українських пам'ятниках бачимо дуже часто і в нашій рукописі. *гладѣхѣтъ* (3 δ); *вѣланѣхѣхѣтъ сѧ* (7 а); *можашѣтъ* (7 γ); *привожахѣхѣтъ* (31 γ); *вѣдахѣтъ* (31 γ); *облнѣвахѣтъ* (38 а); *послоушѣхѣхѣтъ* (81 β); *хѣжахѣтъ* (93 а); *глаголахѣхѣтъ* (99 β, 105 δ); *вѣдохѣхѣтъ* (99 γ); *молѣхѣхѣтъ* (119 β); *дѣлахѣхѣтъ* (135 γ, 142 а); *роутахѣхѣтъ сѧ* (141 а); *своужѣхѣхѣтъ ісѣмоу* (142 γ); *подражахѣхѣтъ* (144 δ); *стріжахѣхѣтъ* його 148 а).

Не рідко появляють ся в Город. Бв. с. ц. слов. форм супіна: *прндоша видѣтъ* (8 а); *прншла ѡси погѣхѣтъ нѣтъ* (22 а); *ншдѣ помолнѣтъ сѧ* (24 γ); *прндоша послоушѣтъ* його (24 δ); *н шѣланѣтъ сѧ* (ibid); *ншдѣстѣ видѣтъ* (28 δ); *ѣѣ прншла погѣхѣтъ нѣ спѣстѣ* (36 β); *прнѣ хѣѣѣ нѣтъ* (52 а, 59 δ); *ншдѣ нѣтѣтъ* (79 β); *прнѣ вѣзнѣкатѣ н спѣстѣ погѣхѣшого* (79 β); *ндоушнѣмѣ коупнѣтъ* (116 δ); *прнѣ нѣдѣтъ грѣѣ* (150 γ).

Лексикон сєладннѧ та переклад тексту Євангелія відначуєтѣ сѧ цілим рядом замітних прояв.

1. і β.: *по нѣмѣ нѣдѣ народѣ многѣ* (Остром. Єванг. по нѣмѣ нѣдѣша народнѣ мнѣзнѣ); *мнѣмо нѣдѣтъ* (Остром. Бв. хѣднѣтъ; Путнѣнське Євангеліє в XIV: *мнѣмохѣднѣтъ*). *вѣзѣлнѣстѣ* (Остром. *вѣзѣлѣстѣ*; Путн. Бв.: *вѣлѣстѣ*).
- 1 γ. *прѣзрѣѣстѣ* (так в Ассеман. Бв.; в Остром. Бв.: *отѣрѣзѣстѣ сѧ*; Путн. Бв.: *штѣрѣзѣтѣ сѧ*). *рѣче* (Остром. і Путн. Бв.¹): *мѣла н глѣ*; *вѣннѣтн вѣ живнѣ* (Остром. і Путн.: *вѣ жнѣвѣтъ вѣчѣннѣннѣ*);
- 7 β. *страшнѣннѣ* (= *timidi*);
- 8 δ. *сѣжѣстнѣ* (*сѣжѣстѣ*, *θάμβος*, *stipor*);
- 14 γ. *кннѣгѣчннѣ* н *фѣрнѣстнѣ* (так в Остром. Бв.; звнч.: *кннѣжннѣннѣннѣ*; в Збїрн. Свят. 1073: *кнннѣхѣчннѣ*);
- 16 γ. *вѣлѣхѣлѣнѣтъ* (зам. *вѣлѣгѣлѣнѣтъ*, *εὐχαριστῆῖν*);
- 25 β. *вѣжннѣ сѣудѣтѣ* ігдѣ *вѣзннѣнѣнѣдѣтъ вѣ ѣри* (зам. звнч. як в cod. Marian. *чѣлѣкѣннѣ*);
- 27 β. *мѣрѣу добрѣу нѣтолѣчнѣмоу* (Cod. Marianus: *дѣврѣ нѣтѣкѣнѣ*).

¹ E. Katužniacki: Evangelium Putnanum (Monumenta linguae polaeoslovenicae I. Vladofova 1886).

- 39 β. **хѣтъ наша бытъи дажь намъ на всакъ дѣь;**
 39 γ. **и остаен намъ грѣхы наша шко жи и мѣ оставленемъ**
всакому долъжнику нашему нъ ижеви насъ ѿ непри-
шени. (Послѣднѣ фразъ така сама як в Сав. Бв., Остром. Бв.,
Галицьк. Бв. 1144, Пути. Бв.).
- У III части мові студії: Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в. ¹⁾, порівнюючи текст пергаментових відривків Городиського Євангелія з XII—XIII в. із іншими Євангеліями — порівняв я і наведений тут уступ Господньої Молитви із цілим рядом староболгарських та в деяких староукраїнськими текстами Євангелія. Особливо замітний є уступ грецького тексту: (*τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον ὅς ἐστιν οὐρανόθεν*) — в якого перекладі бачимо в старинних ц. слов'янських текстах велику рижноманітність, а яку завначив я по часті у вгаданій часті ступі.
- 39 δ. **оударанти и ѿверзѣ са;**
 40 α. **оударяющемоу ѿверзѣ са** (так в Остром. і Ассеман. Єванг.);
 47 γ. **смотрити врановъ шко не сѣють ни живутъ;**
 51 γ. **по прилоучаю жи;**
 61 β. **послау сѣѣ монъ възлюбелннн; ископа тѣска** (точно);
 83 γ. **даннлома** (= даннлома);
 84 γ. **не минюта** (не мимо идоути);
 88 γ δ. **покажитъ въсходѣннцю великоу посталлоу, готовоу** (въсходѣннця *ovenculum*);
 90 α. **несахоу на іѣа послочушствѣа;**
 90 β. **послочушствѣа хѣо** (послочушствѣо — *testimonium*; послочушствѣвати: *testari*);
 90 α. **старѣшннны жрѣчска;**
 90 γ. **пакн старѣшннна жрѣчска** (архирей);
 91 α. **начѣ клѣти сѣ и прокланнати сѣ** (Cod. Marianus: **начѣ рѣтити сѣ и клѣти сѣ**. Jagić 178);
 91 β. **и авнѣ злѣтра** (Cod. Marian. на оутрѣи);
 91 β. **старѣшннны жрѣчскы** (Cod. Marianus: архирей и старцы);
 91 γ. **послочушствѣоуотѣ** (Cod. Marian.: **свѣдѣтѣльствѣоуотѣ**);
 91 δ. **въ прнсѣдѣ оубѣи створнша** (Cod. Marian.: **въ конѣ**; Jagić 179);
 92 β. **въгодыѣ створнти** (Cod. Mar.: **хѣтѣнѣ**);
 93 γ. **отажчѣють срдѣца вѣша** (Cod. Marian.: **отажчѣють**; Jagić 296);
 114 α β. **боушци и слѣпци;**
 118 α. **лѣвоу** (і 94 γ — **шоуоу**);
 127 α. **ножѣ** (*μάχαιρα*, *gladius*; так в Остром.; звнч.: **мѣчь, мѣчь**);
 132 α. **іажѣ рѣчи клѣпа** (*significare*; **назнаменоуѣ**);
 132 δ. **въ рнзоу прѣпроудноу овлѣкоша** (= **вагрншоу**); л. 135 γ: **прѣпроудоу**;

¹⁾ Науковнѣ Збірннн Українськ. Університету в Праві. т. I. стор. 63—64.

134 β. *имѣху съзавъа нарочита;*

140 β. (*съзавъа = vinetus*);

158 γ. *hortogradlar* (*hortulapus*).

Наведені тут приклади показують нам, що Городиське Євангеліє заслугує на дальші ще розсліди, особливо лексикологічні. Докладне порівняння його тексту із иншими старинними південнослов'янськими та східнослов'янськими, особливо ж із отароукраїнськими текстами може нам кинути світло на історію церковнослов'янських перекладів Євангелія в загалі.

Висновки. Палеографічна аналіза почерку письма Городиського Євангелія показала нам, що сей пам'ятник був написаний в XII або в першій половині XIII в.

Огляд мови і правопису не лишає сумніву, що сю рукопись треба зачислити до пам'ятників староукраїнських. На се вказує цілий ряд таких прикмет, що або характеризують як раз пам'ятники українського походження, — або такі, які виступають уже в старинних текстах староболгарських або инших слов'янських територій, але, внаходячи піддержку в аналогічних проявах української мови, — знайшли найбільше розповсюдження в пам'ятниках староукраїнських. Се зазначено при кожній із тих прояв зокрема.

Ті прикмети Городиського Євангелія, що мають більше або менше діалектичне значіння є отсі:

1. Бѣфонічне *ѣ* зам. *ъ* у вивуку перед групою шелестівок.
2. Широке розповсюдження сполук *ѡм*, *ѡю*, *ѡе* (зам. *им*, *ию*, *ие*).
3. Поява *и* та *ъ* зам. *ѡ* та *ъ* в закінч. дієслів перед заім. *и*: *ти и* (зам. *та и*), *мъ и* (зам. *мъ и*).
4. Так зв. нове *ѣ* зам. ц. сл. *ѣ* в широких розмірах, де йому в аналогічних рефlekсах відповідає в укр. мові голосівка *і*.
5. *ѡде*, *сѡде* = *де*, *ооде*.
6. *ѣ* = *і* зам. *и* (*ѣсти* = *істи*, = *исти*).
7. *ѡу* зам. *ѡ* та *ѡ* зам. *ѡу*.
8. *ѡе* = *ооѡ* *ѡѡ*.
9. *ѡ* зам. *ѡ* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *ц*.
10. Шпиччі шелестівки *ж*, *ч*, *ш*, *щ* і свист. *ц* в сполуці з *ю*, *ш* *ю* та закінч. *subst.* на *ѡѡ*.
11. Закінч. *dat. sing.* *пнѣ ѡ* та *і* на *ѡм*, *ѡм*.
12. *Gen. sing. fem.* *ѣ* = укр. *і*.
13. *Gen. sing. adj. mazo. ѡѡ*.
14. *Займ. тѡѣ*, *сѡѣ*.
15. Недоотача закінчення дієсл. 3 ос. *тѡ* (*ѡѡде*).
16. Розказові форми на *ѣмѡ*, *ѣти* (*ѣ* = суч. укр. *і*).
17. *Форми imperat. шѡѡ*, *ѡѡѡ* (зам. *шѡ*, *ѡѡ*).
18. Закінчення *post. prorg.* на *ѡ* (*ѡѡѡѡ* в приписці на л. 75 а).

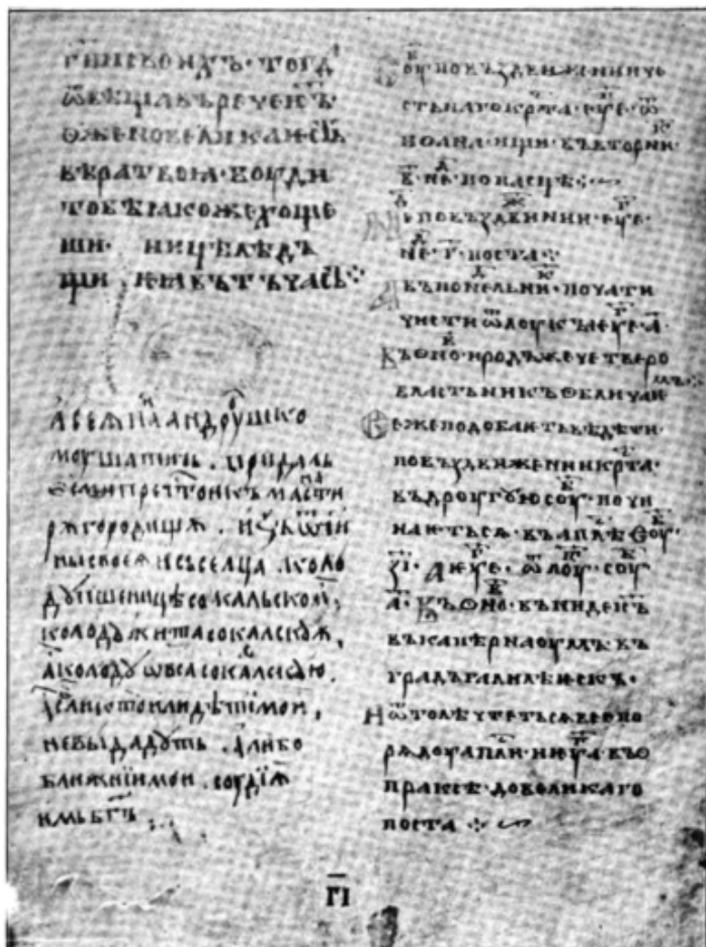
Діалектологічні прикмети, що вказують на північно-західну область української території є отсі:

1. и зам. а (визначить сѧ),
2. тверде р (герѣць),
3. недостача епентетичного л,
4. енклітичні заіменники ми, ти, си; ма, та, са,
5. сѧ перед дієсловом.

Сі прикмети мови пам'ятника дають нам вказівку на те, що наша рукопись була і написана в тій часті української землі, де вона в старину переховувала ся, т. є. в південній Волині — правдоподібно в городиському монастирю із яким зв'язана вона згаданою записною грамотою Андрушка Мушатица.

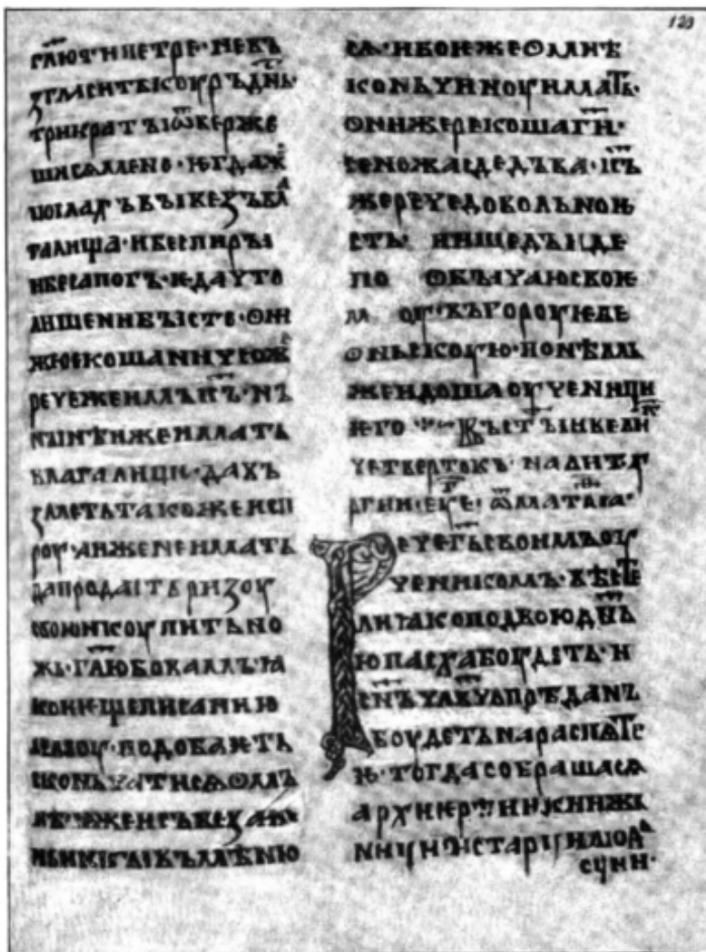

Городиське Євангеліє XII—XIII в.
(Лист 19, стовп. 7, 8.)

Городиське Евангелие XII—XIII в.
(Лист 123, стовп. а, р.)

З М І С Т.

Передмова	1
1. В. Тимошенко. М. І. Туган-Барановський і західно-європейська економічна думка.	3
2. Др. Іван Мірчук. Метагеометрія та її вивчення для теорії простору у Канта.	16
3. О. Мицюк. До дефініції вміняємості	79
4. О. Лотоцький. «Святок Ярославль»	118
5. Dr. Agenor Artymovitch. Symbolica critica ad Olbipolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus	139
6. Дм. Дорошенко. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки	142
7. Проф. Олексій Одарченко. Виникання мінової цінності номінальної валюти	239
8. Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідношення II ст. пер. Хр.	268
9. В. Біднов. Аполон Скальковський, як історик Степової України.	291
10. А. М. Андрієвський. Геттінгський кодекс і українська правна культура.	357
11. Проф. Ростислав Лащенко. Ідеї права власності на землю на Україні.	374
12. Проф. Др. Олександр Колесса. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в. (IV).	406